Engel Pál

HONOR, VÁR, ISPÁNSÁG

MILLENNIUMI MAGYAR TÖRTÉNELEM

Historikusok

Sorozatszerkesztő
GYURGYÁK JÁNOS, PÓTÓ JÁNOS

Engel Pál

HONOR, VÁR, ISPÁNSÁG

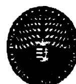
Válogatott tanulmányok

Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta
CSUKOVITS ENIKŐ

Osiris Kiadó • Budapest, 2003

A kiadványt támogatta a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram.

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Bizottsága támogatta.

TARTALOM

ELŐSZÓ

Engel Pál 1938. február 27-én született Budapesten, 1961-ben az ELTE történelem–könyvtár szakán szerzett diplomát. 1961–1967 között az Egyetemi Könyvtár munkatársa, 1968–1982 között a Posta Központi Szakkönyvtárának vezetője volt. 1982-ben, húsz évvel a diploma megszerzése után, több tanulmány és a *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban* című monográfia szerzőjeként került az MTA Történettudományi Intézetébe, amelynek – egy rövid, az MTA Könyvtára élére tett kitérőt leszámítva – haláláig munkatársa volt. Az Akadémia 1995-ben választotta levelező tagjai közé, 2001-ben pedig rendes tagjai sorába.

„A középkor nálam gyermekkori megszállottság volt" – nyilatkozta egy helyütt pályájára visszatekintve. E gyermekkorban kezdődött, halálig tartó szerelem számos alapmunkával ajándékozta meg a magyar középkortudományt. Első, a magyar középkorról írt tanulmánya 1968-ban jelent meg; utolsó, nagyszabású munkája, a Magyar Királyság középkor végi birtokmegoszlását bemutató CD-ROM halála előtt néhány héttel, 2001 nyarán készült el. A két dátum közti bő három évtizedben 10 könyvet, mintegy félszáz tanulmányt, több tucat cikket publikált. Kötetünk a szerző legfontosabb tanulmányaiból közöl válogatást. 2001 tavaszán a kiadó felkérésére Engel még összeállította azoknak a munkáinak a listáját, amelyeket a könyvben meg kívánt jelentetni, a kötet munkálataira azonban már nem jutott ideje. Eredetileg úgy gondolta, hogy elsősorban azokat a tanulmányokat kell itt közölni, amelyek nehezen hozzáférhető helyen, külföldön, vidéki kiadványokban jelentek meg – igaz, így éppen a

legismertebb, ma már klasszikusnak számító művei maradtak volna ki a kötetből. Halála után a kiadó munkatársaival abban állapodtunk meg, hogy a nyomdatechnikailag még megengedhető legvaskosabb kötetet készítjük el, ily módon a válogatásban helyet kaptak a *Századok* és a *Történelmi Szemle* lapjain publikált alapmunkák is. A terjedelmi korlátok miatt sajnos két kiválasztott tanulmány – „A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése", illetve „A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája" – így is kimaradt a kötetből.

A tanulmányok elkészítésük kronologikus rendje szerint követik egymást, ez a megjelenési mód ugyanis mindennél jobban tükrözi a szerző érdeklődését és munkamódszerét. Engel – mint a kötet végén olvasható interjúban elmondta – gimnazista korától kezdve arra törekedett, hogy minél pontosabb képet kapjon a középkori Magyarország birtokviszonyairól, ez az eredetileg hobbinak induló érdeklődés képezte a későbbiekben szakmai tevékenysége alapját. Művei jól láthatóan egymásra épültek. Azokra a kérdésekre, amelyekkel munka közben szembesült, és amelyekre nem talált megnyugtató választ, a következőkben általában önálló tanulmányban tért vissza – így születtek azok a művek, amelyek a politika-, település-, jog-, vagy épp pénztörténet egy-egy kérdését helyezték alapvetően új megvilágításba. Kutatási programját már az első magyar történelmi tárgyú munkájában, a kötetünkben is elsőként szereplő *A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században* című tanulmányában világosan megfogalmazta. Kutatóként „az eszményi cél lebeg előtte: a középkori Magyarország felnagyított térképe, rajta minden birtokrész pontos rajzával". Igaz, ekkor még maga sem hitt abban, hogy ez az elképzelés megvalósítható: „Kétségtelen, hogy ez a cél az óriási meglevő forrástömeg ellenére sem érhető el – írta. – Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy okleveles anyagunkból temérdek elpusztult, hogy például a török dúlta déli végek falvainak százait sohasem leszünk képesek a térképen elhelyezni, hogy némely főrangú család levéltára teljesen vagy nagy részben örökre elveszett. Ez azonban nem ok arra, hogy a feladat megoldásáról végleg letegyünk." Engel mindenesetre nem mondott le a megoldásról, s ifjúkori szkepticizmusára pályája végén maga adott csattanós választ: „A Drávántúl középkori topográfiája" című munkájában a történeti rekonstrukció problémájára kínált megoldást, és végül elkészítette az eszményi célként elképzelt térképet is.

A 14. századi politikai viszonyok jobb megismerésére irányult kutatásai eredményeként született *A honor,* amelyben – igaz, csupán egy gondolat erejéig – már felbukkant a tisztázatlan *nova donatio* fogalma. Ez a kérdés hosszú éveken át foglalkoztatta, végül 1996-ban elhangzott akadémiai székfoglalójában ismertette megoldási elképzeléseit. (*Nagy Lajos ismeretlen adományreformja* címen a következő évben jelent meg.) A hatalmi elit kutatásához nélkülözhetetlen archontológia összeállításának szükségességét a *Honor, vár, ispánság* című tanulmányban vetette fel először – az elképzelt munka 14 évvel később, 1996-ban jelent meg *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* címmel. Kutatásainak gyakran a melléktermékc is alapvető kérdéseket helyezett új megvilágításba: a Valkó megye topográfiájának és birtokviszonyainak rekonstruálása érdekében összegyűjtött forrásanyag például arra is módot adott, hogy újragondolja a királyi emberek feladatával, kiválasztásával, státusával kapcsolatos eddigi ismereteket.

Szűcs Jenő halála után, *Az utolsó Árpádok* befejezetlen kéziratát a barát és hivatali utód Engel Pál rendezte sajtó alá, rövid szerkesztői előszavában néhány mondatban értékelve a szerzőt és munkáját. Most, e tanulmánykötet élén talán nem érdektelen felidézni Szűcs Jenőről írt sorait, ezek ugyanis változtatás nélkül minősíthetik Engel munkáját is. Csak remélhetjük, hogy lesznek még a szakmában olyanok, akikre az értékelést hasonló módon érvényesnek érezhetjük: „íme, így fest egy történelmi korszak... feldolgozása, ha szakavatott tudós a tudomány legkorszerűbb eszközeivel végzi el. Ez az a mérce, amelyet azoknak, akiket a sors hasonló feladat elé állít, kívánatos lesz majd elérniük, vagy ha ez nem sikerül, legalább meg kell próbálniuk megközelíteni. Nem lesz könnyű dolguk."

*

A tanulmányok közös kötetben most jelennek meg először, emiatt bizonyos változtatásokra szükség volt. A különböző helyeken, különböző jegyzettel közölt munkák jegyzetanyagát egységesítettük, kötetünkben a következő jegyzetelési elveket alkalmaztuk: A kötet végén található irodalomjegyzékben műfajtól függetlenül azok a címek szerepelnek, amelyek több tanulmányban, többször is előfordulnak. A nagy forráskiadványok a szakmában közismert mozaikszóval – *AO* (*Anjoukori okmánytár*), *ZsO* (*Zsigmondkori oklevéltár*), *HO* (*Hazai okm*ánytár), illetve köz-

ismert rövidítéssel – például *Mon. Vat.* (*Monumenta Vaticana*) – szerepelnek. A családi okmánytárakat a család nevével – *Zichy*, *Kállay* stb. – a földrajzi, közigazgatási egységhez kötődő okmánytárakat a földrajzi névvel – például *Szerbia*, *Szörény*, *Zala* – rövidítve tüntettük fel. A forráskiadvány kiadójának neve alatt azok a forráspublikációk szerepelnek, amelyekre másként nem is szoktak hivatkozni (például: Házi). Elbeszélő forrásokra a szerző nevével hivatkozunk – például Bonfini, Thuróczy, amennyiben az idegen nyelvű kiadás mellett a magyar fordítás is szerepel, a fordító nevét a szerzőé mögött, zárójelben közöljük – Bonfini (Kulcsár ford.). Forráspublikációknál a számok oldalszámokat jelölnek, amennyiben a tanulmány regesztára hivatkozik, ezt sz.-betű jelzi. Nem írtuk ki az sz.-betűket a legtöbbet idézett Zsigmondkori oklevéltár esetében, a számok azonban természetesen regesztaszámot jelentenek. A jegyzetekben idézett könyvek, tanulmányok esetében a cím rövidítését tartalmazó (Engel: *Kamarahaszna...*) megoldást alkalmazzuk. A legáltalánosabbnak számító szerző: i. m. rövidítést csak abban az esetben használtuk, ha a hivatkozást nem lehet félreérteni. Két, gyakran hivatkozott, de a tanulmányok többségében még kéziratoldal szerint idézett munkát – Engel saját kandidátusi disszertációját (*Ung megye nemesi társadalma 1437 előtt*), valamint Kurcz Ágnes disszertációját (*A magyarországi lovagi kultúra kérdései*) – az olvasók számára elérhetetlen kézirat helyett az azóta megjelent kötetek oldalszámai szerint idézünk.

A nagyon alapos olvasó itt-ott (de valóban csak elvétve) a szövegben is talál apróbb javításokat: Ezek a módosítások elsősorban a személyneveket érintik, a cél az volt, hogy a középkor ismert családjai a tanulmányokban azonos írásmóddal szerepeljenek. Az egységesítés után a nevek abban a formában szerepelnek, ahogy a *Magyarország világi archontológiájá*ban olvashatók (vagyis Szapolyai és nem Zápolyai, Cudar és nem Czudar). Azok a tanulmányok, amelyeket Engel Pál számítógépéből másoltunk ki, a szerző bizonyos kisebb változtatásait tartalmazzák (például *A honor*ban Verbovec helyett Orbóc szerepel). Mivel ezeket a tanulmányokat a szerző már e kötethez másolta egy közös könyvtárba, változtatásait tiszteletben tartva, ezeket a módosításokat természetesen átvettük.

A MAGYAR VILÁGI NAGYBIRTOK MEGOSZLÁSA A 15. SZÁZADBAN

I. RÉSZ

Középkori történészek gyakran hivatkoznak – mintegy mentségül – arra, hogy kutatásaikhoz gyér forrásanyag áll rendelkezésükre. Nos, ez bizonyára nem oka annak, hogy mind ez ideig nem rendelkezünk megbízható felméréssel a magyarországi nagybirtok 15. századi megoszlásáról. A kutató több tízezer oklevél információanyagát veheti igénybe, s ennek az anyagnak jelentős része, különböző formában és mélységig ugyan, de fel is van tárva.[1] Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az ez irányú munkálatok hiányának ez esetben éppen a források túlzott bősége az oka. A kutatót visszarettenti az a tudat, hogy munkája csak a teljes anyag átnézésével és feldolgozásával válnék megbízhatóvá, a teljes anyaggal viszont mennyiségénél fogva képtelen megbirkózni. Az eszményi cél lebeg előtte: a középkori Magyarország felnagyított térképe, rajta minden birtokrész pontos rajzával.

Kétségtelen, hogy ez a cél az óriási meglevő forrástömeg ellenére sem érhető el. Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy okleveles anyagunkból temérdek elpusztult, hogy például a török dúlta déli végek falvainak százait sohasem leszünk képesek a térképen elhelyezni, hogy némely főrangú család levéltára teljesen vagy nagy részben örökre elveszett. Ez azonban nem ok arra, hogy a feladat megoldásáról végleg letegyünk. Először azért, mert az Árpád-kor történeti földrajzának eddig megjelent kötete fényesen bizonyítja, hogy jóval szerényebb mennyiségű adattal, jóval nehezebb körülmények között mégis milyen imponáló eredmények érhetők el. Másodszor: mert történeti irodalmunk igényli az effajta eredményeket.

Bizonyítja ezt az igényt az is, hogy történtek kísérletek effajta felmérések készítésére, először Acsády Ignác, később Hóman tollából: Acsády 1894-ben tette közzé *Régi magyar birtokviszonyok* című munkáját,[2] amelynek első részében a magyarországi nagybirtok megoszlását igyekszik megvilágítani a 15–16. század fordulóján. A munka megjelenése óta több mint hét évtized telt el. Ha most e hosszú idő ellenére mégis részletesebben foglalkozunk vele, azért tesszük, mert témájának azóta sem akadt gazdája, téves következtetései pedig fel-felbukkannak történeti irodalmunkban.

Acsády számításainak alapjául azok a számadások szolgáltak, amelyeket Ernuszt Zsigmond kincstartó, pécsi püspök készített a királyi kincstár 1494. és 1495. évi bevételeiről és kiadásairól.[3] E számadások egyebek között tartalmazzák a jobbágyporták után megyénként kivetett és ténylegesen behajtott adó összegét. (Mivel minden porta adója 1 forint volt, az egyes megyék adóját jelző forintösszegek azonosak a megyékben összeírt porták számával.) Az adó egy része azonban behajtatlan maradt, és a számadás minden megyénél feltünteti többek között azokat a birtokosokat is, akiknek birtokáról valamilyen okból nem szedték be az adót, s feltünteti az elmaradt részösszegeket. Ezekből a bejegyzésekből próbál Acsády következtetéseket tenni. „*Találtatott a felsorolt vármegyékben 1494-ben összesen 157 131$^1/_2$, a következő évben ugyanannyi porta, melyből 49 045, illetve 39 394$^1/_2$ porta birtokosát név szerint ismerjük. Ekképpen 1494-ből a jobbágyilag művelt terület nem is egész harmadrészének, valami 31$^1/_2$%-nak, 1495-ből még kevesebbnek, valami 24%-nak tulajdonosát ismerjük. Töredékről van tehát szó, s ez magyarázza meg, hogy ama kor nagy vagyonú családai közül több egyáltalán elő sem fordul fejtegetéseimben*" – írja.[4] Tegyük hozzá, nem csak ezért. A számadásban ugyanis nem szerepel 12 délvidéki megye, amelyeknek adóját a temesi főispán szedette be, és egy összegben küldte el a kincstárnak, valamint hiányzik két Dráván túli megye is, amelyek adója talán Nándorfehérvár és a macsói bánság védelmére volt rendelve.[5]

Végeredményben Erdély és Szlavónia beszámításával az 1494. évből közel 80 000 porta, 1495-ből 57 000 porta birtokosa ismert, ami azonban az egész ország jobbágytelkeinek csupán 28, illetve 20%-a.[6] Elég sovány következtetési alap ez, Acsády mégis megpróbált építeni rá. Összegezve a megyénként szétszórt adatokat, táblázatba foglalta a kimutatásban sze-

replő huszonöt legnagyobb világi birtokost portáik száma szerinti nagyságrendben. Eredményei, mint vélte, töredékes voltuk ellenére is *„nagyban gyarapítják ismereteinket ama korszak eddig elég sűrű homály lepte belső viszonyairól, agrár-szocziális szervezetéről...”*. Valójában a kérdést másképpen kell feltennünk. Megismerjük-e az összeírásból az ország számba vett részének legnagyobb birtokosait? Ha igen, mennyiben tudunk ebből az egész ország területére általánosítható következtetéseket levonni?

A táblázat élén Szapolyai István nádor áll, Acsády számítása szerint 12 308$^{1}/_{2}$ portával. Acsády úgy gondolta, hogy ez a valóban roppant szám sem jelenti a nádor teljes vagyonát, ezért megengedhetőnek látta, hogy – akárcsak az összes többi főúr esetében – az összeírásban szereplő két év adataiból mindig a magasabbat vegye figyelembe. Ténylegesen Szapolyai 1494-ben 9616, 1495-ben 11 860 portával szerepel. A gyarapodás 2244 porta, ebből közel 1900 az ekkor megszerzett Korvin- (Árva, Likava, Szklabinya) és Kinizsi-javakból (Léva, Kasza, Lietava, Somlyó) származott.[7] Nem tudunk olyan Szapolyai-birtokról ebben az időben, amelynek a számadás adatai között ne lenne megfelelője, s nem tudni arról sem, hogy a kimaradt 14 megyében számottevő javai lettek volna a családnak. Ebből, valamint portáinak rendkívül magas számából és a két év tételeinek szinte pontos egyezéséből arra következtethetünk, hogy – Acsády sejtéseivel ellentétben – a fent megadott számok Szapolyai István *teljes* vagyonát képviselik.[8]

A következő birtokos Korvin János herceg 1494-ben 5937 portával, amelynek közel egyharmada Szlavóniára esett, 852 pedig Erdélyre, a hunyadi uradalomra. (Az 1495. év számadásaiban csak ez az utóbbi jószága szerepel.) Ebből Acsády úgy ítéli meg, hogy *„már 1494/5-ben nem volt senki e hazában, aki Szapolyay Istvánnal ingatlan vagyon tekintetében mérkőzhetett volna”*. Korviné éppenséggel *„félannyi sem volt”*.[9] Forrásunk azonban nem jogosít fel ilyen kategorikus kijelentésekre. Az összeírásban nem szereplő déli megyékben – Szapolyaival ellentétben – Korvinnak óriási birtokai voltak. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: itt sorakoztak egymás mellett a nagyanyjától, Szilágyi Erzsébettől örökölt alföldi városok és tartozékaik, Debrecentől lefelé egészen a Csanád megyei Donáttornyáig, ettől keletre a hatalmas gyulai uradalom, majd a Maros két partján Solymos és Lippa vára, a Hunyadhoz tartozó, de Temes megyének adózó kerületek, végül nyugaton a cserög-futaki és maróti ura-

dalmak. Feltételezhetjük, hogy ezekkel együtt Korvin birtokainak végösszege erősen megközelítette Szapolyaiét, ha ugyan meg nem haladta.

Az ország harmadik birtokosa Acsády számításai szerint Geréb Péter főajtónálló mester, aki éppen ez idő tájt, 1494 végén ült az országbírói székbe. 1495-ben 5549 portával szerepel Baranya és Bereg megyében, Erdélyben és Szlavóniában. Valószínű, hogy a számadásban minden portája fel van tüntetve. Ezeken kívül azonban Valkó és Temes megyében is voltak még jószágai.

Újlaki Lőrinc herceg 1494-ben még macsói bán, ekkor 3631 portája van. A tél folyamán lázadása miatt a király seregei kiostromolják váraiból, és hódolatra kényszerítik. 1495-ben már csupán 2265 portáját tüntetik fel, a többit – ideiglenesen – ellenfelei foglalták el Németújvár, Kaposújvár, Szigliget váraival együtt. Az 1494. évi összeírásban – úgy látszik – valamennyi birtoka képviselve van, kivéve Valkó és Szerém megyei uradalmait: Újlakot, Poltost és Szentdemetert.

Paumkircher György 2493 portája (1494) szintén teljes birtokát jelenti, és a rohonci, szalónaki, császárvári és koszteli uradalmaknak felel meg.

A következő főúr, Kinizsi Pál országbíró és temesi főispán csak 1494-ben tűnik elő összeírásunkban, mert még ebben az évben meghalt. Valamennyi számottevő birtoka az ország nyugati felében feküdt, és pontosan azonosítható a megfelelő adótételekkel. Trencsénben Sztrecsén, Léva, Kasza és Ljetava várai, Turócban Szucsán-kastély, a Dunántúlon Somlyó és Vázsonykő volt az övé, Adony városával, Külső-Szolnok megyében pedig az abonyi uradalom. Halála után ezek egy részét, mint említettük, Szapolyai nádor szerezte meg, a többi özvegye kezével kamicsáci Horvát Márkra szállt.

A Kanizsai család – 1494-ben – 2213 porta felett rendelkezett. Ebből mintegy 1460 alkotta a törzsvagyont Kanizsa, Sárvár, Léka és Kapuvár uradalmaival a Dunántúlon; ez nagyjából egyenlően oszlott meg György bán, valamint unokatestvérei, László és János között. A fennmaradó 754 porta ellenben egyedül Kanizsai Györgyöt illette, mert ezeket első felesége, Rozgonyi László özvegye révén szerezte 1493-ban. (Heves megyében Debrő vára, Gömörben a balogvári, Nyitra és Pozsony megyében a semptei és cseklészi uradalmak.)[10] Következő házasságával Egervári László bán hatalmas szlavóniai és dunántúli örökségére tette rá a kezét 1497-ben, ezek a szerzeményei az összeírásban természetesen még nem szerepelhetnek.[11]

Igen érdekes az alsólendvai Bánfiak szereplése az összeírásban. A család a 14. század vége óta két ágra oszlott; Zala megyei birtokaikon és váraikon már 1389-ben megosztoztak.[12] Bánfi Pál megszerezte a Trencsén megyei Bolondóc várát, és a 15. század közepén a Cillei–Garai-párt egyik vezető emberének számított. Mátyás trónra lépte után a másik ágat vette pártfogásába, Miklóst és testvérét Jakabot; óriási birtokadományokkal halmozta el őket, aminek következtében az ország legelső főurai közé emelkedtek. 1487-ben ugyan hűtlenségbe estek ők is, és elvesztették Maros vidéki uradalmaikat, de hatalmuk így is tekintélyes maradt. Bánfi Miklósnak 1494-ben 1946 portáját számolják össze, amiből 834 esik az alsólendvai uradalom felére (ennyi volt az övé), a többi pedig zömmel az újabb szlavóniai szerzeményekre: Szaploncára, Verőcére és az orbonai uradalomra. Övé volt ezeken kívül a borói kastély tartozékaival Valkó megyében. Minden okunk megvan feltételezni, hogy forrásunk ennek az ágnak valamennyi portáját feltünteti. Érdekes, hogy ugyanekkor a bolondóci ág reprezentánsa, Bánfi János, mindössze 150 Nyitra megyei portával (Bolondóc tartozékainak részeivel) szerepel, vagyonának mindössze töredékével.[13]

István moldvai vajda 1719 portája, mint már Acsády is megállapította, a csicsói és küküllővári dominiumoknak felel meg. Ernuszt János, a számadásokat készítő pécsi püspök testvére az 1495. évben $1668^1/_2$ porta ura az összeírás szerint; ebből 1112 a csáktornyai uradalomra, azaz a Muraközre esett, a többi különböző, viszonylag apróbb jószágokra az ország északkeleti megyéiben. Ehhez a fenti számhoz azonban hozzá kell vennünk azt az 1855 portát, amelyet a kimutatás Szlavóniában a pécsi püspök neve alatt említ; feltehetőleg ez jelentette a családi birtoknak számító kaproncai és szentgyörgyvári uradalmakat. Minthogy tudtunkkal az Ernuszt testvéreknek az ország más részében nem volt földjük, a pécsi püspök felsorolt többi portája pedig inkább egyházi tulajdonnak tekinthető, a család összvagyonát Acsádyt kiigazítva 3523 portában állapíthatjuk meg, s ez a táblázatban az ötödik helynek felel meg.

Egyetlen főúr szerepel még kimutatásunkban ezernél több portával, és ez Drágfi Bertalan erdélyi vajda, Mátyás egyik kedvelt híve. Szatmárban 908, Szlavóniában 536 portáját találjuk 1494-ben, ami megfelelni látszik az erdőd–kővári birtoktestnek és Vasmegyericse (Körös m.) tartozékainak. A kővári uradalom azonban jobbára Közép-Szolnok megyei falvak-

ból állott, ennél a megyénél pedig Drágfi neve nem fordul elő. Eszerint vagy azt kell gondolnunk, hogy a vajda birtokai nem teljes összegükkel szerepelnek forrásunkban, vagy esetleg azt, hogy az egész Szamos menti uradalom adóját Szatmár megyénél foglalták össze.

Az eddig tárgyalt tizenegy nagybirtokosról azt mondhatjuk, hogy a számadásban – legalább is elvben – valamennyi portájuk fel van tüntetve, s csak annyiban nem kapunk teljes képet összvagyonukról, amennyiben (mint Korvin, Újlaki és mások esetében) a hiányzó tizennégy megyében is voltak portáik. Ily módon az eddig előszámlált összértékeknek van bizonyos – bár erősen korlátozott – tájékoztató jellegük. Távolról sem mondható el ez az adatok többi részéről.

Bátori András nevén 1494-ben 682 portát találunk Somogyban (364), Szlavóniában (220) és Szatmárban (98). Ehhez számítható 132 Zala megyében, amely fiáé Györgyé. 1495-ben kettőjük összvagyona mindössze 206 porta, ebből 68 Pest megyében. Acsády ezekből az adatokból a lehetséges maximumot, 882 portát számított össze, nem is kevesellte. Pedig ebben az esetben már biztosan tudhatjuk, hogy a családnak még az összeírt területeken is lényegesen nagyobb vagyona volt. Ecsedi uradalmuk és Szinyér vára tartozékainak fele (Szatmár m.) bizonyára jóval többet tett ki 98 portánál: ősi szabolcsi birtokaikról (Nyírbátor) nem esik szó a jegyzékben; birtokosok voltak Nógrádban is (Buják vára); Zalában és Somogyban övék volt 1488 óta az egész Marcali-örökség: 3 vár, 11 mezőváros és vagy 50 falu, ami együtt valószínűleg erősen meghaladta az itt összeszámolható 496 portájukat. (A szlavóniai porták viszont a zdenci uradalomnak nagyjából megfelelhetnek.) Megjegyzendő emellett, hogy közel ugyanennyi birtokuk volt a déli megyékben is, amelyek nem szerepelnek forrásunkban (Világosvár domíniuma, továbbá a Marótiak hagyatékából három birtoktest Szerém, Bács és Valkó megyékben). Mindent összevéve a Bátoriak Mátyás uralkodása óta a főnemesség legelső vonalában foglaltak helyet.

Az Ernuszt-féle számadásban – Acsády táblázatát helyesbítve és kiegészítve – még a további jelentősebbnek látszó tételeket találjuk egy birtokos kezén: a bazini grófok 848, Szécsi Miklós 801, Székely Jakab 627, Battyáni Boldizsár 588, Beriszló János és Ferenc 488, Bornemissza János 462, Ellerbach János 431, Schellenberg János 368, Somi Józsa 344, Losonci László 333 portával. Közülük csupán Székely, Bornemissza, Schellen-

berg és Somi Józsa számai tűnnek teljeseknek. Szécsi Miklósnak csupán dunántúli birtokai vannak feltüntetve, gradistyei jószága (Pozsega m.) nem; Ellerbach vagyona szintén nagyobb lehetett, mert Zala megyei falvait nem találjuk az összeírásban. A többi tétel a valóságos helyzethez képest annyira alacsony, hogy gyakorlatilag semmit sem tudunk meg belőlük.

Az eddigiek alapján megválaszolhatjuk kérdésünket, amelyet fejtegetéseink elején tettünk fel. Megtudhatjuk-e az elemzett kincstartói számadásokból, hogy legalább az ország nagyobbik részében kik voltak ebben az időben a legnagyobb vagyonú birtokosok? A válasz: nem, mert – amint ezt elöljáróban Acsády is megjegyezte, csak a továbbiakban gyakran elfelejtette – forrásunk *„töredékes"*. Míg egyes főuraknak látszólag egész birtokállományát feltünteti, mert egyetlen jobbágyportájuk adója sem került behajtásra, mások vagyonának csak kisebb-nagyobb része fordul benne elő, sok nagybirtokos család meg éppenséggel egyetlen egy portával sem szerepel.[14] A rangsor élére került tizenegy báró valóban a kor leggazdagabbjai közé tartozott – ezt különben is tudjuk valamennyiről –, de egyedül a Bátoriak példája bizonyítja, hogy nem ők voltak tizenegyen a leggazdagabbak, még a szóban forgó országrészeken sem. Mégsem állhatjuk meg, hogy a számadásokból alakult táblázatunkat egybe ne vessük egy másik, majdnem egykorú forrással, amely szintén az 1490-es évek élvonalbeli hatalmasságait sorolja fel. Az 1498. évi XXII. törvényre gondolunk, amely név szerint megjelöli azokat a bárókat, akik saját bandérium kiállítására voltak kötelezve.[15] A névsor harmincnyolc nevet tartalmaz, és már a rendelkezés természetéből is következik, hogy a legvagyonosabb nagyurakat köztük kell találnunk. Valóban, a 38 név közül tízet megtalálunk az 1000 portán felüli birtokosok között, tehát az utóbbiak Korvin János herceg és a moldvai vajda kivételével mind szerepelnek 1498-ban is. Megtaláljuk továbbá a törvény névsorában Bátori Györgyöt, mindhárom Bazini grófot, felsőlendvai Szécsi Miklóst, a Beriszlókat, Ellerbachot, Somi Józsát; viszont hiába keressük a 627 portával rendelkező kövendi Székelyeket vagy a 462 portát birtokló Bornemissza Jánost, akárcsak Battyáni Boldizsárt 588 forint adójával. Másfelől a bárók egész sorával találkozunk 1498-ban, akikről a számadási jegyzék alig, vagy egyáltalán nem emlékezik meg: Brankovics Jovan despota, Pongrác Mátyás (240 porta), Perényi Imre (35), Perényi Gábor, Bebek János (156), Roz-

gonyi István, Pálóczi Antal, Druget János, Ország Zsigmond (212), Losonci Zsigmond (333), Kompolti Zsigmond, Lévai Cseh Zsigmond (27), Ráskai Balázs (33), bajnai Bot András (65), Ongor János, bolondóci Bánfi János (150, amihez hozzáadandó anyjának 297 portája, összesen 447), Hédervári Ferenc, nagylaki Jaksics István és Szokoli Albert. Közülük csak egy-két főúrnak estek jelentősebb birtokai a tizennégy hiányzó déli megyébe: Szokolinak, a Jaksicsoknak, Losoncinak, Ongornak és természetesen a despotának.

Az 1498. évi törvénnyel történt összevetés is amellett szól tehát, hogy az Ernuszt-féle számadások adatai a világi birtokstatisztika szempontjából alig-alig használhatók fel. (Mellesleg – bármi legyen az oka – a vizsgált törvénycikk sem foglalja magában az az idő szerinti legnagyobb vagyonok gazdáit. Ha másokat nem is, de a gersei Petőket, Csákiakat, Várdaiakat, Coborokat, Haraszti Ferencet mindenképpen közéjük kell sorolnunk, egyéb ismereteink alapján, nem szólva a más összefüggésben már említett Battyáni Boldizsárról, és a Stájerországban is nagybirtokos kövendi Székely testvérekről.)[16] A 15. század végi nagybirtok megoszlása tehát még felderítésre vár. Végeredménye minden bizonnyal erősen eltér majd az Acsády által összeállított adatoktól.

Acsádynál már kissé alaposabban dolgozott Hóman Bálint, aki a *Magyar történet* 2. kötetébe illesztette bele birtokmegoszlási számításainak eredményeit, amelyek Zsigmond és Albert koráról vannak hivatva összefoglaló képet nyújtani.[17] Ez a kép sokkal vázlatosabb, mint az ugyanott található Nagy Lajos kori felmérés,[18] mindamellett igen hasznos, mert ezen kívül semmiféle áttekintésünk nincs a 15. századi nagybirtok helyzetéről. Hóman adatai – mint maga is hangsúlyozza – hozzávetőlegesek és elsősorban Csánki feldolgozására támaszkodnak. E mű egyenetlenségei mindenesetre Hóman eredményeiben is tükröződnek, különösen egyes családok vagyonának összesítésekor, nem tévén különbséget például fiktív birtoklás, igényelt javak és a birtokmegoszlás szempontjából egyedül számba jövő tényleges birtoklás között. Az ebből eredő hibák nemegyszer meghaladják a 100%-ot is. (Például a Perényiek és különösen a Rozgonyiak esetében.)

Hóman nagyvonalúsága más ponton is megnyilvánul. Egy teljes oldalon sorolja azoknak a családoknak a nevét, amelyek a Zsigmond kor folyamán vagyonukat vesztették, kihaltak, elszegényedtek, majd azokét,

akik e családok helyébe léptek. A nevek hosszú sorában nem egy jelentéktelen köznemesi famíliát találunk, ugyanakkor hiába keresünk közte némely főrangú családot a Zsigmond kori oligarchia élvonalából; ezek a véletlen szeszélye folytán kimaradtak. Megemlíthetnők ebben a kategóriában Ilsvai Lestákot, Zsigmond egyik nádorát, a 14. század végének egyik legnagyobb birtokszerzőjét. Ilsvai a nikápolyi csatában török fogságba esett,[19] és fiainak egyet-mást pénzzé kellett tenniök, hogy kiválthassák.[20] Ám még így is hat-hét vár és mintegy száz falu szállt a koronára 1427-ben, amikor Ilsvai György utódok nélkül elhunyt.[21] Hasonló vagyonra tett szert Zsigmond alatt özdögei Besenyő Pál horvát-szlavón bán, aki Aranyi István és az Ilsvaiak nógrád–gömöri birtokainak ura lett 1427 után.[22] Kimaradt a felsorolásból Szomszédvári Tót László, aki Szomszédvár, Zselin és Lipovec várait birtokolta,[23] s Cillei Hermann és a Blagayak után Szlavónia harmadik világi hatalmassága volt: kitűnik ez abból is, hogy az 1433. évi banderiális tervezet szerint 100 lovast kellett kiállítania a déli végek védelmére, ugyanannyit, mint az oligarchia élvonalába tartozó Lévai Cseh Péternek vagy a Tamásiaknak.[24]

A felsorolások persze más tekintetben is hibásak. Belekeveredtek lépten-nyomon olyan nevek, amelyeknek másutt lenne a helyük: az Anjouk alatt rég kihalt családok (például Komáromiak, Cselenfiek), olyanok, akik csak a következő évtizedekben lépnek előtérbe (Betlenek, Forster György), vagy jóval később haltak ki (Szencseiek, Berzenceiek, Ludbregiek) stb. Több család azért nem illik a felsorolásba, mert hajdani nagy birtokukon az idők folyamán annyira elszaporodtak, hogy ennek következtében a köznemesség sorába süllyedtek le, mint például a Lapispataki–Budaméri–Zsegnyei atyafiság Sáros megyében, a pozsegai Velikeiek, az Ung megyei Nagymihályiak és mások. A vagyon feldarabolódása még oligarcha családok politikai súlyát is csökkenteni tudta. Nem véletlen, hogy Újlaki Miklós ragyogó pályafutása akkor kezdődött, amikor rokonai kihaltával ismét egy kézben egyesítette őse, Kont Miklós nádor hatalmas dominiumait.[25]

A családok ágakra bomlása igen gyakran külön családok kialakulására vezetett. Az egyes ágak külön szereztek birtokot, s hovatovább mind kevesebb szál kötötte össze őket egymással, különösen, ha pártállásuk is különböző volt. Hóman ezeket az ágakat csak akkor különbözteti meg egymástól, ha idővel eltérő nevet vettek fel, mint a Garaiak és a Károly

Róbert óta elágazott garai Bánfiak, vagy a pelsőci Bebekek és a Csetnekiek. Pedig az azonos név ellenére két Perényi és három Losonci család létezett, sőt két ágban gyarapították vagyonukat a Bebekek és az alsólendvai Bánfiak, három ágban a Rozgonyiak stb.

A Rozgonyiak példája talán a legmegfelelőbben illusztrálja a felületes számítások eredményét. Hóman szerint a család Zsigmond uralkodásának második felében *„több mint 300 helység"* birtokába jutott, és központjává vált egy rokoni kapcsolatokon épülő főúri ligának, amelyhez hat másik előkelő dinasztia tartozott. A konstrukció – mert hiszen az – politikai szempontból eleve keveset mondó, mert mint látni fogjuk, maguk a Rozgonyiak ágai is egymástól teljesen független politikát követtek, ami egyidejűleg áganként különböző családokkal fűzte őket közösségbe. Ami a rokonsági kapcsolatokat illeti, ezt a kérdést Hóman ugyanazzal a nagyvonalúsággal kezelte, amellyel például Korógyi Jánost Garai nádor *„kedvenc vejének"* keresztelte el annak ellenére, hogy Korógyi sohasem volt Garaival semmiféle rokonságban.[26] A Hóman által összeállított ligából a Rozgonyiak csupán három családdal voltak közvetlen házassági kötelékben: a Szentgyörgyi grófokkal, Szécsényi Lászlóval és Hédervári Györggyel; Szécsényi révén közvetve Stiborral is. Ugyanakkor azonban Rozgonyi János vajda a megátalkodott Garai-párti Bánfi Pálnak volt a veje, Újlaki Miklós pedig a Hunyadi-párti Rozgonyi Sebestyénnek sógora.[27] A szálak tehát végképp összezavarodnak. Valójában a főnemesség felső rétege keresztül-kasul rokonsági kapcsolatokat épített ki egymással; e kapcsolatok alapján tetszés szerinti számban képezhetjük a ligaszerű kombinációkat, de közülük az egyik épp olyan ötletszerű lesz, mint a másik. Egyik sem ment fel az alól, hogy a ténylegesen fennálló és állandóan alakuló érdekszövetségeket a forrásokból kelljen kinyomoznunk.

A Rozgonyiak birtoklástörténete szintén tanulságos. Csicsva vára és mintegy ötven Zemplén és Abaúj megyei falu birtokában kezdettől fogva a módosabb famíliákhoz tartoztak, de nagyobb adományokat úgy látszik, nem kaptak Zsigmond uralkodásának első évtizedeiben, annak ellenére, hogy a család egyik tagja még országbíró is lett 1409-ben. Gyors emelkedésük az 1420-as években indul meg, ekkor két, hamarosan már három águk szerepel. A legtehetségesebb birtokszerző István temesi ispán volt, az Arany által megénekelt Szentgyörgyi Cecília férje. Megszerezte a Tolna megyei Debregeszt (Döbrököz) zálogbirtokát, 1438-ban

pedig Alberttől hatalmas uradalmakat kapott az Alföld északi peremén Tura, Isaszeg és Gyöngyös környékén.[28] Élethossziglan megkapta Csókakő várát is, majd további 9000 forint kölcsön fejében neki ígérték az egész Vértes hegységet Vitány, Gesztes és Tata, valamint a Bakonyban Essegvár uradalmával. Valójában az utóbbiakat sohasem kapta kézhez, mert kevéssel Albert halála után ő is távozott az élők sorából.[29] A szintén zálogul kapott Diósgyőrt, Dédest és Cserépvárat már előbb visszaadta Zsigmondnak.[30] Fiát, Jánost a beköszöntő polgárháború úgyszólván kisöpörte az atyai örökségből. Lehet, hogy kiskorú is volt még; rokonai és Újlaki Miklós mindenesetre beültek dunántúli váraiba, úgyhogy adományos javain kívül csak Csókakőt tudta megtartani. Innen azután nem mozdult, hiába fenyegették később fejvesztéssel is, hiába adományozta oda V. László, majd Mátyás új birtokosoknak. Mikor 1459 júliusában meghalt, özvegye adta át a várat új urainak arra a fenyegetésre, hogy Fejér megye nemességével fogják kiostromoltatni.[31]

Az új urak szintén Rozgonyiak voltak: János tárnokmester fiai, akik az Albert halálát követő években verekedték fel magukat a bárók élvonalába. Eleinte Erzsébet királyné oldalán küzdöttek, és megszállták Tatát és Vitány várát, de hamarosan pártot változtattak, és a Marcaliakkal, Garai Lászlóval valamint a Kanizsaiakkal, az ellenpárt legkitartóbb embereivel keveredtek háborúságba. A pálfordulás jövedelmezőnek ígérkezett, mert rövid idő alatt a várak egész sorát kerítették hatalmukba. 1443-ban már olyan biztosnak érezték magukat új szerzeményeikben, hogy szerződést ajánlottak a többi Rozgonyiaknak: hajlandók velük megfelezni Zalavárat és Somlyót, ha ezentúl minden más birtokukat kölcsönösen meg fogják osztani.[32] Jellemző a kor állapotaira, hogy Zalavár egyházi javadalom volt, Somlyó pedig a Garaiak régi adományos birtoka.[33] Uralmuk persze épp olyan gyorsan enyészett el, mint ahogyan keletkezett. 1444 után sorra vonulnak ki hódításaikból, utoljára Kapuvárat is kénytelenek visszabocsátani jogos urai, a Kanizsaiak kezébe.[34] Hintapolitikájukat később is folytatták. Lelkes hívei voltak V. Lászlónak, akitől Vitányt és Csókakőt kapták adományul,[35] és úgy látszik Cilleinek is, mert 1456-ban ennek meggyilkolásakor az egyik testvér, Rozgonyi Rajnáld csak a király kamrájában rejtőzve tudta kikerülni a Hunyadi-párt haragját.[36] Ettől kezdve óvatosabban politizáltak, idejében átnyergeltek másik lóra, és Mátyást uralma első percétől fogva készségesen támogatták. Nem is panaszkod-

hattak mellőzésre; mindhárman a legmagasabb méltóságokat töltötték be, 1470-ben pedig Mátyás nekik adományozta a közel 100 falura rúgó egész Cudar-örökséget.

A harmadik ágnak 1430 óta Pozsony és Nyitra megyékben voltak terjedelmes birtokai (Sempte és Cseklész váraival), ennek megfelelően hosszú időn át viselték tagjai a pozsonyi főispáni méltóságot is. 1439-ben Szepesvárát kapták Alberttől,[37] nem sokkal előbb pedig a Dunántúlon szereztek nagyobb zálogos javakat: Hegyesd és Szigliget várát.[38] Többi rokonukkal ellentétben kezdettől fogva Ulászló királyt és a Hunyadiakat támogatták, s tevékenyen kapcsolódtak bele a török elleni harcokba is. Simon, a harcias egri püspök, Ulászló uralmának egyik megalapozója, 1444-ben Várnánál esett el. Négy évvel később unokaöccse, Sebestyén Rigómezőn török fogságba is került, és csak évek múlva szabadult. Váltságdíjának előteremtése felemésztette a családi vagyon nagy részét, úgyhogy hazatérte után alig maradt valamije.[39] Későbbi uradalmait (Debrőt, Cserépvárat, Balogvárat) Mátyás kegyéből szerezte, katonai szolgálatainak jutalmául.

A Rozgonyiak három ága tehát mind politikája, mind birtokszerzései tekintetében elválik egymástól. Nincs ebben semmi meglepő, és semmi kivételes. Ugyanezt a fejleményt észleljük a kor más nagy családainál: a Bánfiaknál, Losonciaknál, Szentgyörgyi grófoknál, Perényieknél stb. Ez azonban csak az egyik tanulság, amit levonhatunk a mondottakból. A másik az, hogy a Rozgonyiak csak Zsigmond uralkodásának legvégére jutnak fel a főnemesség vezető rétegébe, de vagyonuk még ekkor sem olyan méretű, mint Hóman állítja. Ha összegezzük a három ág birtokait, azt találjuk, hogy ezek még 1440 táján sem haladták meg lényegesen a 150 falut, beleszámítva ebbe a család ősi birtokait is. Bármilyen tekintélyes szám is ez, pontosan a fele Hóman adatának. Nem is tudunk róla, hogy a valóságban bármelyik Rozgonyi ág körül főúri liga képződött volna. Ehhez ez a vagyon kevés volt.

Hóman számításainak a mondottak ellenére is van bizonyos tájékoztató jellegük. Értékük különösen akkor szembetűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a Hunyadiak, sőt – mint láttuk – a Jagellók korára még ilyen hozzávetőleges összeállítás sem áll rendelkezésünkre. Aki például a Mátyás kori nagybirtok családok szerinti megoszlásáról, az egyes vagyonok méreteiről, földrajzi elhelyezkedéséről, egymáshoz való arányáról tájé-

kozódni kíván, csakis saját kutatásaira van utalva. Szakirodalmunk e hiányosságainak valamiféle pótlása tehát mindenképpen időszerű. „Valamiféle" – mondottuk, mert az ilyen vállalkozás a felmerülő problémák miatt a legjobb esetben is csak jó szándékú kísérlet lehet.

Először is, nem áll rendelkezésünkre olyan módszer – pontosabban: olyan adatok –, amelyek az egyes vagyonok megbízható összehasonlítását lehetővé tennék. A nagybirtokos politikai és társadalmi súlyát végeredményben birtokainak jövedelme határozta meg. A történészt tehát ez érdekelné elsősorban, e jövedelmekről azonban nincsenek kimutatások. Egyenes arányt tételezve föl a jövedelem és a lélekszám között, beérhetnénk az utóbbival is, a források azonban itt is cserbenhagynak. Egyedül az áll módunkban – ez sem mindig –, hogy a nagybirtok értékét a rajta található települések számával fejezzük ki. Okleveleink bizonyos típusai gyakran tartalmaznak ilyen célra felhasználható birtokfelsorolásokat, s közvetve erre épültek Hóman birtokmegoszlási számításai is. Csakhogy minden effajta számítás eredménye rendkívül megtévesztő lehet, még akkor is, ha a felhasznált adatok összegzése a legnagyobb gonddal és alapossággal történik. Ennek oka magában a források természetében van. Az oklevelek gyakran megkülönböztetés nélkül sorolnak fel lakott és lakatlan településeket (pusztákat), emellett a lakott települések lélekszáma is igen eltérő lehetett akár egyazon tájegységen belül, akár az ország egyes részei között.[40] Különösen megtévesztők azok az adatok, amelyeket szlavóniai vagy délvidéki uradalmak kiterjedéséről kapunk. Az itt felsorolt *„falvak"* bizonyára sok esetben egy vagy két házból álltak; az ország más részein viszont az átlagos portaszám 15–20 vagy több is lehetett településenként. Az oklevelek számadatainak mechanikus összegezése ezért vezet azután olyan furcsa eredményekre, aminőkkel például Hóman táblázataiban lépten-nyomon találkozunk.[41]

A fenti meggondolások és tapasztalatok alapján kénytelenek voltunk elvetni Hóman módszerét, azaz le kellett mondanunk arról, hogy a birtokos családokat vagyonuk szerint állítsuk rangsorba. Arra törekedtünk csupán, hogy az összeállításunkba felvett birtokosok között a legvagyonosabbak *is* szerepeljenek. A válogatási szempont azonban más volt. Az utat egy nemrégiben megjelent kitűnő tanulmány mutatta meg, amelyben Fügedi Erik a 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyaival foglalkozik,[42] és ennek kapcsán szembekerült a problémával, hogy

megállapítsa, mely családok számíthatók a szorosan vett főnemességhez, a *bárói* rendhez. Fügedi a kérdésre elsősorban a legvilágosabb politikai kritérium alapján ad választ: bárói rangúnak tekinthetők azok a családok (szám szerint 92), amelyeknek egy vagy több tagja viselte a 15. század folyamán a tizenkét legnagyobb országos és udvari méltóság valamelyikét. Társadalmi, illetve vagyoni helyzetük alapján azonban a kortársak ennél nagyobb számú családot tekintettek báróinak; ezért Fügedi szociológiai alapon kiegészíti jegyzékét azokkal, akik a több ízben országbárói méltóságot viselt családokból házasodtak.

Lényegében hasonló szempontok szerint készültek az alábbi táblázatok is. Az egyik legfontosabb különbség az, hogy csupán egyetlen év (1458) állapotát tükrözik, más szóval, azt kívántuk felmérni, hogy Mátyás megválasztásának időpontjában a bárói rend kb. mely családok tagjaiból tevődött össze. A másik különbség, hogy figyelembe vettük a családok vagyoni állapotát is, és némelyeket ennek alapján soroltuk a bárók közé. Valamennyi kritérium mérlegelésével összesen 59 családot dolgoztunk fel. A részletes eredményeket az *1. sz. melléklet* tünteti fel.[43] Ehhez azonban szükséges némi magyarázatot fűznünk.

A családok egyes ágai között általában nem tettünk különbséget, így a Rozgonyiak, Marcaliak, Bebekek stb. vagyona egyetlen rovatban van összesítve. Kivételt akkor tettünk, ha az ágak kettéválása a 14. század közepe előtt bekövetkezett. Ezért két Perényi család szerepel, a Szécsi (I. c. csoport) család alatt pedig csak a felsőlendvai ág értendő; ugyanebből az ágból különválasztottuk a Garai és garai Bánfi családot, a Losonciak három ágát (Losonci, losonci Dezsőfi és losonci Bánfi), valamint a Bebekeket és az itt nem szereplő középnemesi Csetnekieket. A Hédervariaknál csak a nádori ág birtokait számoltuk.

Ahol lehetséges volt, megadtuk az egyes családok kezén levő várak, mezővárosok és falvak számát. (A pusztákat nem számoltuk.) A zárójelbe tett számok becsléseket jelentenek. Szemben Hóman gyakorlatával, *várnak* csak az oklevelekben *castrum* néven előforduló erődítményeket tekintettük, a kastélyokat *(castellum)* figyelmen kívül hagytuk. A kérdés külön tanulmányt érdemel, de annyi bizonyosnak látszik, hogy a két típus jellegében és funkciójában erősen különbözött, ha léteztek is átmeneti formák. Így például míg a *castellumokat* egyaránt megtalálni fő- és köznemesi birtokokon, a *castrum* jellegzetesen főúri létesítmény. Ennek

illusztrálására összeállítottuk a 15. század első felében épült várak jegyzékét *(2. sz. melléklet)*. Az összeállításból kitűnik, hogy egyetlen kivétellel valamennyi bárói (vagy királyi) építésű, olyan családoké, amelyek többi táblázatunkon előfordulnak.

A táblázatokban szereplő családokat célszerű volt valamilyen módon csoportosítani. Fügedi elgondolásának megfelelően az I. kategóriába mindenekelőtt azokat soroltuk, amelyeknek több tagja viselt országos méltóságot 1458 előtt (ilyennek tekintve az 1445. évi főkapitányi tisztet is), továbbá – biztosabb jellemző híján – mindazokat a birtokosokat, akiknek legalább három váruk volt 1458-ban. (Kivételt tettünk a viszonylag kis vagyonú gersei Petőkkel.) Az I. osztály további bontása már kizárólag a családok politikai szerepe alapján történt, a következő módon:

I. a.	Olyan családok, amelyek a 15. század eleje óta állandóan szerepeltek az országbárók között.
I. b.	1410 és 1437 között emelkedtek fel, és befolyásukat 1440 után is megtartották. Ide soroltuk Brankovics György rác despotát is.
I. c.	1440 után nem jutottak bárói tisztséghez.
I. d.	A 14. században bárói, 1402 után visszaszorult, majd 1437 után ismét szereplő családok.
I. e.	1437 után emelkedtek a bárók közé. Tulajdonképpen a II. kategóriába tartoznának, de vagyonuk nagyságrendje miatt mégis ide kívánkoztak.
I. f.	Legalább három várral rendelkező családok, amelyek azonban 1402 és 1458 között nem viseltek országos méltóságot.

A II. kategóriába kerültek – az alábbi tagolás szerint – az „egyszeres báróviselt" családok (az I. e. csoport kivételével):

II. a.	Egy tagjuk 1437 előtt viselt báróságot.
II. b.	Egy tagjuk 1437 után viselt báróságot.
II. c.	Méltóságot nem viselt családok legalább két várral. (Idesoroltuk uradalmuk kivételes méretei miatt a Drágfiakat is.)

Ha a táblázaton felsoroltakhoz hozzávesszük a trónra jutó Hunyadiakat, a horvátországi Korbáviai grófokat, valamint az 1457 előtt kihalt bárói családokat *(lásd a 3. sz. mellékletet)*, akkor többé-kevésbé képet alkothatunk a 15. századi bárói rend összetételéről. A Zsigmond korhoz képest bekövetkezett változások nem túl jelentősek. 1387 és 1410 között összesen mintegy 25 család tört be az uralkodó osztály élvonalába, ami az arisztokrácia szerkezetét lényegesen megváltoztatta. 1437 után az új családok száma kb. ugyanannyi idő alatt csupán 14, ebből négy felvidéki dinasztia, akiknek társadalmi státusa egyelőre elég meghatározatlan volt. Emellett az Anjouk korához képest megdöbbentő vagyoni koncentráció még a 15. század fordulója előtt bekövetkezett. Ami ezután történt, az csupán a bárói vagyon lassú erősödése, leginkább a maradék királyi és királynéi birtok rovására. Számításaink szerint 1458 körül a bárói rend vagyona a következő volt:

I. csoport	39 család	190 vár	312 mezőváros	5529 falu
II. csoport	20 család	30 vár	43 mezőváros	840 falu
Összesen	*59 család*	*220 vár*	*355 mezőváros*	*6369 falu*

Azt találjuk tehát, hogy – 21 000 faluval számolva – az ország népességének mintegy 30%-a volt alig hatvan főúri dinasztia hatalma alatt. Számításunk eltérő módja nem teszi lehetővé, hogy egybevessük eredményeinket azokkal, amelyeket Hóman közölt a Zsigmond kor végére vonatkozólag. Egyéb hozzávetőleges becsléseink azonban alátámasztják a mondottakat, hogy tudniillik a birtokkoncentráció 1440 után csak kismértékben haladt előre. A bárók hatalmát leginkább az a tény mutatja, hogy az ország területén található mintegy 430 várnak több mint a fele volt a kezükön, sőt hozzáadva a Hunyadi-vagyon várait is, kb. 55%-a. (Összehasonlításul: az egyházi várakat 50-re, a királyi várak számát kb. 25-re lehet becsülnünk. Utóbbiban azonban nincsenek benne sem a szászok, sem a szabad királyi városok várai.) Tanulmányunk következő részében látni fogjuk, hogy ez az arány Mátyás uralma alatt sem változik meg lényegesen. Annál nagyobb mértékben alakul át viszont az arisztokrácia személyi összetétele. Ezeket a változásokat az 1490. évi állapottal kívánjuk majd illusztrálni tanulmányunk folytatásában. Ennek közlése után mó-

dunk lesz arra is, hogy – *két azonos módon készült* felmérésre támaszkodva – bizonyos történeti-szociológiai következtetéseket tegyünk, amelyek levonása e helyütt még elhamarkodottnak tűnhetett volna.

I. MELLÉKLET
Az egyes arisztokrata családok kezén lévő birtokok megoszlása

Az 1. sz. melléklet jegyzet részében az illető családok 1458 körüli főbb birtokait soroltuk fel, lehetőség szerint abban a sorrendben, ahogyan a család birtokába jutottak. Csupán a jelentősebb birtoktestek előszámlálására szorítkoztunk, a várakat (*castrum*okat) azonban minden esetben feltüntettük, és *kurzív szedéssel* jeleztük. A helynevek melletti betűjelek azt a (középkori) vármegyét jelölik, ahol a birtok feküdt. Az évszámok, illetve időjelzések a megszerzés idejét mutatják, amennyiben az megállapítható volt. (Egyéb jelölések: a törtjel [/] a birtok megszerzésének idejét *post quem* és *ante quem* terminusok közé szorítja; a kötőjel viszont két időpont között történt részenkénti birtokbavételt jelez; e. = előtt. Árpád-kori eredetű birtokoknál egységesen *13. századot* írtunk.)

A továbbiakban a megyeneveket a következő rövidítéssel jelöljük:

Ad = Arad, Aj = Abaúj, Á = Árva, B = Baranya, Bá = Bács, Bd = Borsod, Bdg = Bodrog, Bé = Békés, Bi = Bihar, Brg = Bereg, Bs = Bars, BSz = Belső-Szolnok, C = Csanád, Cg = Csongrád, D = Doboka, E = Esztergom, Fh = Fehér, Fj = Fejér, G = Gömör, Gy = Győr, Hd = Hunyad, Hs = Heves, Ht = Hont, K = Körös, Ka = Kraszna, Kk = Küküllő, Kl = Kolozs, Km = Komárom, Kr = Krassó, KSz = Közép-Szolnok, Kü = Külső-Szolnok, Kv = Keve, L = Liptó, M = Moson, N = Nógrád, Ny = Nyitra, P = Pest, Pg = Pozsega, Pi = Pilis, Po = Pozsony, Sm = Somogy, Sn = Sopron, Ss = Sáros, Szb = Szabolcs, Szm = Szerém, Szn = Szana, Szp = Szepes, Szr = Szatmár, T = Tolna, Tc = Turóc, Td = Torda, Te = Temes, Tl = Torontál, Tn = Torna, Tr = Trencsén, Ug = Ugocsa, Un = Ung, Vc = Verőce, Vd = Varasd, Vk = Valkó, Vp = Veszprém, Vs = Vas, Z = Zala, Zb = Zágráb, Zd = Zaránd, Zm = Zólyom, Zn = Zemplén.

I. a. csoport:

Család	*Vár*	*Mezőváros*	*Falu*
Garai[44]	15	23	590
Újlaki[45]	16	(20)	(400)
Maróti[46]	5	28	533
Cillei[47]	9	(10)	(340)
Rozgonyi[48]	6	12	130
Marcali[49]	4	14	80
Perényi (id. ág)[50]	7	7	135
Bebek[51]	7	6	108
8 család	69	120	2316

I. b. csoport:

Család	*Vár*	*Mezőváros*	*Falu*
Brankovics[52]	8	(13)	(250)
Pálóci[53]	4	7	87
Hédervári[54]	4	4	68
Tallóci[55]	2	3	140
Bátori[56]	2	3	62
Kompolti[57]	2	4	20
6 család	22	34	627

I. c. csoport:

Család	*Vár*	*Mezőváros*	*Falu*
Frangepán[58]	13	(15)	(220)
Csáki[59]	3	9	51

Család	*Vár*	*Mezőváros*	*Falu*
Szécsi[60]	3	6	185
Szécsényi[61]	3	5	79
garai Bánfi[62]	2	(3)	(80)
lévai Cseh[63]	1	4	60
Perényi (ifj. ág)[64]	1	2	23
7 család	26	44	698

I. d. csoport:

Család	*Vár*	*Mezőváros*	*Falu*
Korógyi[65]	4	11	284
Szentgyörgyi gróf[66]	7	8	88
losonci Dezsőfi[67]	5	4	68
ónodi Cudar[68]	2	7	97
alsólendvai Bánfi[69]	3	5	122
kusalyi Jakcs[70]	2	2	61
6 család	23	37	720

I. e. csoport:

Család	*Vár*	*Mezőváros*	*Falu*
Vitovec[71]	8	(12)	(290)
Szilágyi[72]	(4)	(6)	(150)
szentmiklósi Pongrác[73]	5	8	68
gúti Ország[74]	3	4	82
Giskra[75]	3	4	44
5 család	23	34	634

I. f. csoport:

Család	*Vár*	*Mezőváros*	*Falu*
Kanizsai[76]	4	10	78
Komorovszki[77]	5	7	77
Blagai[78]	5	(7)	(90)
Losonci[79]	4	(7)	(100)
Zrínyi[80]	3	(5)	(60)
losonci Bánfi[81]	3	4	78
Druget[82]	3	3	51
7 család	27	43	534

I. a–f. összesen:
39 család, 190 vár, 312 mv., 5529 falu

II. a. csoport:

Család	*Vár*	*Mezőváros*	*Falu*
Csupor[83]	1	2	76
Dersfi[84]	1 ($^1/_2$)	(2)	60
gordovai Fáncs[85]	1	(2)	(40)
Berzevici „Fekete”[86]	1	(1)	(20)
Tari[87]	1	1	15
5 család	5	(8)	(211)

II. b. csoport:

Család	*Vár*	*Mezőváros*	*Falu*
Henning[88]	2	(3)	(65)
gersei Pető[89]	3	1	32
Székely[90]	1 (?)	(1)	(30)
Tornai[91]	1	1	(30)
Nagyvölgyi[92]	1 (?)	(1)	(30)
Buzlai[93]	(1)	(1)	(30)
berzevici Pohárnok[94]	1	1	15
7 család	10	(9)	(232)

II. c. csoport:

Család	*Vár*	*Mezőváros*	*Falu*
Töttös[95]	2	4	72
szekcsői Herceg[96]	2	4	38
Ellerbach[97]	2	4	38
meggyesi Moróc[98]	2	3	55
Lorántfi[99]	2	3	28
Dombai[100]	2	(3)	(30)
Kollár Péter[101]	2	2	26
Drágfi és Bélteki[102]	1	3	110
8 család	15	26	397

II. a–c. összesen:
20 család, 30 vár, 43 mv., 840 falu

2. MELLÉKLET

Várépítések a 15. század első felében

Vár	*Megye*	*Építés ideje*	*Építtető*
Babócsa	Sm	15. sz. eleje	Marcali cs.
Bartán	Bdg	1475 előtt	Nagyvölgyi László
Bártfa	Ss	1405 körül	király
Beszterce	Beszterce vidék	1453/56	Hunyadi János
Debrő	Hs	1446–1458	Debrei Imre
Gerencsér	Fj	1453–1465	Újlaki Miklós
Gyula	Bé	1404–1405	Maróti János
Kapronca	K	1440-es évek	Cillei cs.
Kosztajnica	Zb	1450 körül	Frangepán Márton
Léva	Tr	1445 körül	Szentmiklósi Pongrác
Nagyida	Aj	1414–1417	Perényi Péter
Nána	Hs	1420-as évek	Kompolti László
Ónod	Bd	1400 körül	Cudar cs.
Ozora	T	1412–1426	Ozorai Pipo
Öskő	Vp	1450-es évek	Újlaki Miklós
Palota	Vp	1440 körül	Újlaki Miklós
Pápa	Vp	1440 körül	Garai László
Podversa	Pg	1414–1423	Tamási cs.
Rakonok	K	1450 körül	Cillei Ulrik
Szenterzsébet	Vc	1458 előtt	Újlaki Miklós?
Szentgyörgyvár	Z	1445 előtt	Marcali Miklós fiai
Szentlászló	Kr	1427	király
Szigetvár	Sm	1463 előtt	tapsonyi Antimfi cs.
Tapalovc	K	1398–1412	Dersfi Márton

Vár	*Megye*	*Építés ideje*	*Építtető*
Tata	Km	1397–1412	király
Tokaj	Zn	1400 körül	Debrei István
Valpó	B	15. sz. eleje	Maróti János
Vámos	Bd	1440 körül	Bebek Imre
Varasd		15. sz. első fele	Cillei cs.
Vécs	Td	1450 körül	losonci Dezsőfi cs.
Verőce	Vc	1437–1449	Marcali Miklós fiai

3. MELLÉKLET
1403–1457 között kihalt bárói családok

A) Báróságot viselt családok:

Család	*Kihalás éve*	*Helyébe lépő birtokos(ok)*
Pécsi	1409	?
nevnai Treutel	1421	lévai Cseh
Csetneki Zsigmond	1423	pelsőci Bebek
Ozorai	1426	Hédervári (1438)
Ilsvai	1427	özdögei Besenyő stb.
Perényi (pataki ág)	1429	Pálóci
Stibor	1434	gúti Ország, alsólendvai Bánfi, Szentmiklósi Pongrác stb.
özdögei Besenyő	1435 ?	Bebek, Perényi, Lorántfi
salgai Szécsenyi	1435	lévai Cseh (1424: Borbála királyné)*
Medvei (Albeni)	1436	Cillei
Alsáni	1437	Tallóci, Marcali
Tamási	1444	Hédervári, Újlaki
Szántai Lackfi	1456	Várdai és lorántfi Dezsőfi

B) Bárói hivatalt nem viselt családok:

Család	*Kihalás éve*	*Helyébe lépő birtokos(ok)*
Szaploncai Poháros	1409	Tétényi (Kapi), Borbála királyné (utána Garai)
Scharfenecki	1416	Volfárt
Koriatovics	1419–1430	Brankovics
Atyinai	1434	Fraknói Gróf
szomszédvári Tót L.	1439	Frangepán Márton
Vöröskői Volfárt	1440	Szentgyörgyi György
szomszédvári Tót J.	1442	Czernin Henning
Fraknói Gróf	1445	Albert oszták herceg
Balicki	1451 után	Komorovszki Péter

Megjegyzés: az utódbirtokosok között csak a jelentősebbeket említettük meg, a többieket stb.-vel jeleztük.
* Hűtlenség miatt történt vagyonelkobzás (1424-ben részleges, 1435-ben teljes).

II. RÉSZ

Tanulmányom előző részében arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a világi nagybirtokosság legfelső rétege, a bárói rend birtokainak megoszlását a 15. század derekán. Módszertani okokból kívánatos volt egy adott időpontról adni keresztmetszetet, időpontul pedig – jól vagy rosszul – Mátyás trónra léptét választottam. A jelen, befejező rész a Mátyás uralkodása alatt bekövetkezett változásokat követi nyomon, és a halálakor fennálló birtokállapotot ismerteti részletesebben.

Az első részben két csoportra osztva összesen 59 család adatait összegeztem. A családok kiválasztása elsősorban politikai kritérium – országos méltóság viselése – alapján történt, de az így adódott listát, amelyből egyebek között a Kanizsaiak és a Losonciak is hiányoztak, még jócskán meg kellett toldani és a végeredmény így sem bizonyult megnyugtatónak. A bárók sorába – a kritérium formális volta miatt – számos olyan név

keveredett, amelynek akár vagyoni, akár szociológiai szempontok alapján semmi helye sem lett volna ott.

Ez a körülmény magában véve indokolja, hogy a birtokosok vizsgálandó csoportját más szempontok szerint határoljuk el. A 15. század végét illetően forrásaink is lehetővé teszik ezt. A Jagelló-korból már számos közjogi dokumentum sorolja fel – persze sohasem hiánytalanul – az ország főrendjeit, s ezen a rétegen belül is mind világosabb lesz a választóvonal a „*barones*" és ama vegyes összetételű középréteg között, amely részben vagyoni helyzeténél, részben hivatalánál fogva mintegy átmenetet alkot az oligarchiától a megyei nemesség tömegeiig.

A számba jövő források közül természeténél fogva kiindulópontként kínálkozik az 1498. évi ún. kisebb dekrétum XXII. cikkelye, amely név szerint felsorolja az ország mindazon nagyjait, akik zászlósuraknak tekintendők, azaz saját bandériumuk élén vonulhatnak hadba.[103] A felsorolásban mintegy 40 báró szerepel, ami valamivel kevesebb famíliának felel meg, mivel családonként minden ág külön zászlóra volt jogosult.[104] Ha valami kétségünk maradna aziránt, hogy az adott időpontban csakugyan a felsoroltakat kell-e az ország szűkebb értelemben vett báróinak tekintenünk, azt eloszlatja a többi egykorú dokumentum. Ezekben ugyanis – az időközben beállt természetes változásoktól eltekintve – *állandóan a kisebb dekrétumból ismert neveket találjuk az élen, éspedig kizárólag azokat.* A többi, ugyancsak „*viritim*" előszámlált főrend a zászlósurak után következik. Ezt az éles cezúrát minden esetben megtaláljuk: az 1500. május 15-i királyi tanács 43 résztvevője közül az első 24, az 1502. évi országgyűlés 34 főrendje közül az első 20, az 1505-ben felsorolt „*barones*" közül az első 21 után. Ugyanígy határolható el az 1490. július 31-i farkashídi szerződés első 16 aláírója a soron következőktől.[105] (A mondottakkal vö. a *4. melléklet*et.)

Később visszatérünk még rá, hogy a „*barones*" köre a voltaképpeni zászlósurakénál valamelyest bővebb volt. Jelen tanulmányban azonban a rövidség és az érthetőség kedvéért engedve a szabatosságból, bárói renden a zászlósurak rétegét fogjuk érteni. A feladatunk most az, hogy ennek a rétegnek 1490 körüli összetételét próbáljuk rekonstruálni, az 1490 és 1505 között történt módosulásokat figyelembe véve. A *4. melléklet*ben látható, hogy e tizenöt év alatt mintegy nyolcan emelkedtek a bárók közé, közülük négyen már az 1498. évi dekrétumban is megtalálhatók,

1490-ben azonban még semmiképpen sem zászlósurak. Somi Józsa, Kinizsi utóda a délvidéki főkapitányságban, csak 1494-ben lép a politikai porondra, birtokait pedig később szerzi.[106] Ráskai Balázs már megindult a vagyonszerzés útján, de 1492-ig budavári udvarbíró csupán, ennek megfelelő szerény helyen találjuk például abban 1490. évi oklevélben, amelylyel az országnagyok *salvus conductus*t adtak III. Frigyes és Korvin János híveinek.[107] Ugyanez áll bajnai Bot (vagy ahogy ekkoriban még nevezik: Lábatlani) Andrásra, aki 1488-ban Podjebrád Viktorin legyőzésekor Medvevár kapitánya lett, és egyelőre az is maradt.[108] Beriszló Ferencet sem lehet még 1490-ben a zászlósurak közé számlálnunk, különben az említett menlevélben bizonyára előkelőbb helyen szerepelt volna. A Beriszlók jómódú Pozsega megyei nemesek voltak, de a 13. század óta nem gyarapították lényegesen vagyonukat egészen Mátyás koráig, amikor rövid idő alatt a megye legnagyobb birtokosaivá léptek elő. Új szerzeményeik zöme azonban zálogos birtok volt, ennek társadalmi súlya pedig messze elmaradt az adománybirtok mögött. Társadalmi emelkedésük Ulászló alatt következett, az 1490-es évek elején: Beriszló Ferenc házasságával (Frangepán Borbálát, Vuk rác despota özvegyét vette el) nagy vagyont és előkelő rokonságbot szerzett, a másik Beriszló, János pedig rövidesen a kölpényi despoták gazdag örökébe lépett.[109]

Természetesen nehezebb megállapítani azon főurak 1490 körüli viszonylagos társadalmi rangját, akik 1498-ban, a kisebb dekrétum kiadásakor már nem voltak az élők sorában. A Korvinnal kötött farkashídi szerződésben az első tizenhat név között négy olyan báró fordul elő, akinek a következő években magva szakadt: Kinizsi Pál, Rozgonyi László, megygyesaljai Móroc László és Magyar Balázs. Kinizsi (†1494) mint délvidéki főkapitány hivatalból is zászlósúr volt, de hat vár és több mint száz falu uraként vagyonával is ehhez a réteghez tartozott, apósával, Magyar Balázzsal együtt, aki 1483 óta nem viselt országos méltóságot, de a Kinizsi-javaknak haláláig társtulajdonosa maradt.[110] Rozgonyi László, Sebestyén erdélyi vajdának, Mátyás kedvelt vezérének a fia nemigen játszott ugyan politikai szerepet 1490-ig, de Mátyás halálakor ő lett Ulászló első főkamarása és úgy látszik, a Korvin-ellenes koalíció egyik vezérének számított. Tekintélyét atyjától örökölt hatalmas felvidéki birtokai biztosították. Kétségtelenül a zászlósurak közé kell sorolnunk az 1493-ban kihalt meggyesaljai Mórocokat is, bár Nagy Lajos óta nem jutottak orszá-

gos hivatalhoz és birtokaik jelentős része is idegen kézen volt az 1420-as évektől fogva. Bárói rangjukat a nagy kiterjedésű meggyes–szinyérvári domínium birtoklásának köszönhették.

Végül az 1490. év báróihoz számíthatjuk Egervári László horvát-szlavón bánt és Ulászló későbbi tárnokmesterét; Turóczi Györgyöt, aki rövid megszakítással 1475 óta viselte a pohárnokmesteri méltóságot, valamint ifj. Rozgonyi Istvánt, János országbíró fiát, akivel a dúsgazdag Fejér megyei ág éppen ez idő tájt szállt a sírba. Viszont úgy tűnik, hogy az 1492-ben elhalt monoszlai Csupor István és a birtokaitól Ulászló alatt átmenetileg megfosztott garai Bánfi Lőrinc inkább a bárók második rétegéhez számítható.[111]

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a szűkebb értelemben vett bárói rend Mátyás halálakor 36 családot foglalt magában.[112] Közülük tizenkettő (Újlaki, alsólindvai Bánfi, felsőlindvai Szécsi, Kanizsai, Bebek, Losonci, Szentgyörgyi és Bazini Gróf, homonnai Druget, meggyesaljai Móroc, bélteki Drágfi, Frangepán és Korbáviai) Anjou-kori vagy régebbi eredetű, további tizenegy (a Perényiek és a Rozgonyiak két-két ága, ecsedi Bátori, lévai Cseh, Pálóci, Kompolti, Hédervári, gúti Ország és Brankovics) Zsigmond alatt szerezte vagyonát és befolyását, s körülbelül a harmada, tizenhárom báró, illetve bárói család köszönhette felemelkedését Mátyás kegyének (Korvin Jánoson kívül Szapolyai István, Geréb Péter, dengelegi Pongrác Mátyás, a Kinizsi–Magyar atyafiság, Ernuszt János, nádasdi Ongor János, Turóczi György, Egervári László, a szalónaki Paumkircherek, nagylaki Jaksicsok, Szolcoliak és monyorókeréki Ellerbach János).

Nem érdektelen megvizsgálnunk, mennyire volt azonos az immár elég egyértelműen meghatározott zászlósúri réteg az országos méltóságok viselőivel?[113] Illetve, mennyiben igazolja a gyakorlat azt az elvet, hogy bármely főméltóság viselője hivatala elfoglalásával az országbárók közé emelkedett, akár élethossziglan, akár – esetleg – utódaiban is?

Mátyás uralkodása alatt, de egyébként is, kivétel nélkül bárói rangot nyújtott a nádori, az országbírói, az erdélyi vajdai és a szlavón báni poszt viselése; 1465 óta – három kivétellel[114] – ugyancsak zászlósurakat találunk a macsói bán, a tárnokmester, ajtónállómester, asztalnokmester, pohárnokmester, lovászmester tisztségében, tehát valamennyi udvari méltóságban. Továbbá közülük került ki a 15. század folyamán általában a

temesi ispán, akinek hivatalával az 1470-es évek óta számos délvidéki megye kormányzata intézményesen is egyesítve volt, ennek megfelelően az *„alsó részek főkapitánya”* címet viselte, és tisztsége nagyjából a vajda és a szlavón bán hivatalával volt egyenértékű. Megjegyzendő viszont, hogy a 15. század közepe óta a fontos és veszélyes, de talán éppen ezért kevésbé keresett bánsági posztok: a szörényi és az időnként Szlavóniától különválasztott horvát-dalmátországi, s a későbbi szervezésű jajcai, belgrádi, sabáci és szreberniki, általában vagy jobbára nem zászlósuraknak voltak fenntartva.

Az említett szabályok alól azonban érdekes kivételt találunk az 1456 és 1464 közötti években, különösen pedig Mátyás trónra lépte után, amidőn az udvari méltóságok legtöbbjében a Várdai, szekcsői Herczeg, Dombai, györgyi Bodó, Vezsenyi, gersei Pető és szomszédvári Henning családok tagjai tűnnek fel, két Újlaki familiárissal, Buzlai Lászlóval és Nagyvölgyi Lászlóval együtt. Utóbbiak 1456–1458 között együttesen viselték a lovászmester, majd a pohárnokmester méltóságát, Nagyvölgyi pedig 1459-ben még macsói bán is lett rövid időre. Ennek ellenére Újlaki Miklós familiárisa maradt, nem gazdagodott meg, és 1466-ban mint bakvai várnagyot látjuk viszont.[115] Úgy látszik, Buzlai sem emelkedett magasabbra társánál, és amikor később II. Ulászló idején fia, Mózes ismét a legelőkelőbb bárók között jelenik meg, ez aligha tudható be atyja korábbi karrierjének.[116] Ami a többi felsorolt nevet illeti, közös vonásuk az, hogy vagy korábbi időből, vagy Mátyás kegyéből a várbirtokos főnemességnek ahhoz a rétegéhez tartoznak, amely közvetlenül a *„legszegényebb”* zászlósurak után következett. Birtokaik egy vagy két, rendszerint szomszédos megyében terültek el, központjukat egy vagy gyakrabban két, esetleg három vár képezte. Legvagyonosabbjaik, így a Csákiak, gersei Petők vagy a losonci Bánfiak, éppenséggel a zászlósurak közé is számíthattak volna, és inkább csak a körülmények vagy az erőviszonyok véletlen alakulása folytán szorultak kissé hátrább. Mindenesetre hol az egyik, hol a másik családból találunk valakit az országbárók közvetlen környezetében, s jellemző, hogy az 1505. évi országgyűlésen éppen a gersei Petőket, Csákiakat és losonci Bánfiakat – igaz, az utolsó helyeken felsorolva – kifejezetten a bárók között említik. Megyei szinten, a megyei középnemesség szemével nézve kétségtelenül azok is voltak.[117] Hozzá kell tennünk, hogy némely esetben a birtok szétdarabolódása is hozzájárult a család tekinté-

lyének csökkenéséhez. Ismeretes, hagy a magyar örökösödési jog értelmében a fiú utódokat egyenlő rész illette meg, és a bárói famíliákat ennélfogva legalább annyira fenyegette az ágakra szakadás (és a vagyonnak ezzel járó szétdarabolódása), mint a *defectus seminis*, a férfiági kihalás réme. Szinte azt mondhatnánk, valamelyik esetnek előbb-utóbb *be kellett következnie*. Az igazán nagy vagyonoknak persze viszonylag kevesebbet ártott az osztozkodás, bár például a Szentgyörgyi grófok bazini ágát, vagy a monyorósi Rozgonyiakat nem annyira saját gazdagságuk, mint inkább a nagy vagyonú testvérág tekintélye tartotta zászlósúri szinten. Kisebb bárók, mint a 15. század első felében a kusalyi Jakcsok, Mátyás idején a losonci Bánfiak egyre jelentéktelenebbé váltak a családi osztályok következtében. Ez természetesen családi összeköttetéseikben is tükröződött. Érdekes megfigyelni, miként térnek át a korábbi igen fényes rokonsággal dicsekedő losonci Bánfiak utódai 1500 táján arra, hogy rendszeresen középnemesi sorból válasszanak maguknak házastársat.[118]

Említettük, hogy 1464-ig számos udvari méltóság ebből a jómódú várbirtokos, *„majdnem bárói"* rétegből került ki. (Mátyásnak hasonló törekvése ez a nagybárók háttérbe szorítására, mint aminőt Zsigmond királynál is átmenetileg és kisebb mértékben megfigyelhetünk az 1402 utáni években, s amellyel Tari Lőrinc, Ders Márton, Pécsi Pál vagy Besenyő Pál hivatalviselése hozható kapcsolatba.) Láttuk azt is, hogy e néhány év gyakorlatától és kevés kivételtől eltekintve mind az országos, mind az udvari főméltóságokat rendre a bárói rend tagjai töltötték be, és ebben a tekintetben Mátyás uralkodása sem hozott fordulatot. Azonban, tegyük hozzá, nemcsak azokat sorolták – legalábbis a 15. század vége felé – a bárók közé, akik, vagy akiknek közvetlen elődei főtisztséget viseltek. Azok közül, akiket ekkoriban bizonyíthatóan a zászlósurak között találunk, a Bebekek 1448 óta, a Kompoltiak 1451 óta, a lévai Csehek 1438 óta, a Perényiek országbírói ága 1423 óta nem viselt országos főhivatalt, a Drugetek és Mórocok Nagy Lajos alatt szerepeltek utoljára, Mátyás kreatúrái közül pedig a nádasdi Ongorok, nagylaki Jaksicsok és a Paumkircherek egyetlenegyszer sem fordulnak elő. Úgy véljük, mindezeknél – és tegyük nyomban hozzá: a többi bárónál is – a zászlósúri rang *biztosítéka* a vagyon volt, mégpedig a királyi jóváhagyással, adománylevél alapján örökletesen birtokolt vagyon. Országos méltóság viselése *önmagában* senkit sem emelt maradandóan a zászlósurak sorába.

Mekkorák voltak e vagyonok? Sajnos, akár abszolút, akár relatív, azaz egymáshoz viszonyított értéküket próbáljuk meghatározni, megoldhatatlan feladattal kerülünk szembe. Az első nehézség természetesen az adatok hiánya. Bármilyen tömegű ismeretlen anyag lappang még levéltárainkban vagy egyelőre hozzáférhetetlen helyen, és fogja még idővel gazdagítani ismereteinket, számos fehér folt marad térképünkön. Ismeretes, hogy a török dúlta déli végek levéltárai túlnyomórészt elpusztultak, ezért tudunk olyan keveset az ottani famíliák: Szokoliak, Jaksicsok, Brankovicsok, Beriszlók birtokviszonyairól. Sajnos, csaknem ugyanígy állunk az ország egyik legnagyobb oligarchájával: Szapolyai Istvánnal is. Míg például Korvin János birtokait Brandenburgi György fennmaradt levéltárából viszonylag jól ismerjük, s az Újlakiak uradalmairól is maradt legalább néhány sommás felsorolás, a Szapolyaiak okleveleinek teljesen nyoma veszett, annak ellenére, hogy óriási birtokaik, amennyire a szórványos adatokból megállapítható, a fél országot behálózták. (Ez a hiány annyira feltűnő, hogy ismeretlen sorsú uradalmak esetében szinte hajlamos lenne a kutató – különösen felvidéki birtokoknál – pusztán ebből a tényből Szapolyai-birtoklásra következtetni.)

A nagybirtokosok legtöbbjénél természetesen jóval kedvezőbb a helyzetünk. Olykor rendelkezésünkre áll a családi vagyon teljes, azaz falvankénti, vagy – ami a gyakoribb – az uradalmak nem részletezett, sommás felsorolása, amelynek alapján a tartozékok hozzávetőleges száma más forrásokból sok esetben megállapítható. Más kérdés az efféle felsorolások megbízhatósága. Ebben van a kutatás második fő nehézsége, hiszen célunk mindig a *tényleges* helyzet felderítése lenne. A feudalizmus gyakorlatában azonban, mint tudjuk, sohasem ezt, hanem a vélt vagy valódi *jogi* helyzetet foglalták írásba, mégpedig annál gyakrabban és nyomatékosabban, mennél inkább vitatható volt. Vitás esetek legnagyobbrészt elsietett vagy érvényesíthetetlen királyi adományozások nyomán keletkeztek – ilyeneknek se szeri, se száma a 15. században –, vagy zálogosítások következtében.[119] Ez a bizonytalansági tényező egyformán figyelembe veendő a jogbiztosítás valamennyi fajtájánál, még a családi örökösödési szerződéseknél is.[120] Nem árt óvatossággal kezelni legszolidabbnak tűnő forráscsoportunkat, az adózási összeírásokat sem.[121] Legbiztosabbak azok az ismereteink, ahol a birtoklás ténye nem jogbiztosítás kapcsán, hanem más összefüggésben merül fel (hatalmaskodás, idézés, szomszédosok

felsorolása, missilisek keltezése stb.), természetesen éppen ezeknek öszszegyűjtése a legnehezebb.

A felsorolt nehézségek ellenére elmondható, hogy a 15. század végén a váruradalmak és más jelentékenyebb birtoktestek mintegy 95%-ánál a birtokos ismert vagy több-kevesebb bizonyossággal feltételezhető; számos esetben elég pontosan meg tudjuk adni az egyes családok kezén levő várak, mezővárosok és falvak számát is. Meglehetősen elkedvetlenítő azonban, mily keveset mondanak valójában ezek a számok. Egyfelől nem fejeződnek ki bennük egyéb fontos jövedelmi források (vámok, bányajogok stb.), eltérő mezőgazdasági termelési tényezők stb., de ugyanolyan kevéssé azok a különbségek, amelyek pusztán a lélekszámot tekintve fennálltak az egyes települések között akár egyedenként, akár pedig – s ez talán még fontosabb – a tájegységek átlagában.[122] A mellékelt táblázatok tehát nem alkalmasak messzemenő következtetések levonására, s csupán általánosságban érzékeltethetik a bárói birtokok nagyságrendjét. Egészében véve – és ezt hangsúlyozni kívánjuk – továbbra is biztosabbnak látszik az egyes családok politikai és társadalmi szerepéből következtetni vagyonuk jövedelmezőségére, mint fordítva.

Elég jól elemezhető viszont a rendelkezésünkre álló adatokkal is a *birtokok forgalma*. Előzetesen utaltunk már arra, hogy Mátyás uralkodása idején a birtokviszonyok nagyarányú eltolódásával kell számolnunk. Valóban, a pontosabb vizsgálat is azt mutatja, hogy 1458 és 1490 között – az állandóan egyházi és királyi (vagy királynéi) kézben levőket, az 1441 óta rövid megszakítással Ausztriához tartozókat, valamint az ismeretlen sorsúakat leszámítva – a váruradalmaknak közel 55%-a gazdát cserélt. (Lásd a *6. mellékletet*.) Zsigmond idején ugyanannyi idő alatt (1405–1437) ez az arány kb. 39%-ra tehető. Megjegyzendő persze, hogy a Mátyás alatti birtokváltozások aránytalanul nagy része, több mint a harmada esik a konszolidáció első hét évére.

Honnan eredt ez a nagymérvű változás? Ami az első éveket illeti, ekkor került sor – legalábbis nagyrészt ekkor – az 1440 óta dühöngő anarchia következményeinek felszámolására. Ennek során, mint ismeretes, először a felvidéki ügyek rendezése történt meg 1458 és 1462 között, részint a cseh uralom fokozatos felszámolásával, részint – északnyugaton – a trencséni királynéi uradalmak és Szentmiklósi Pongrác „*birodalma*" jogi helyzetének tisztázásával. Az 1463-as boszniai hadjárat után Mátyás el-

sősorban Szlavóniának szentelte figyelmét, ahol a polgárháború évei, sőt évtizedei, majd a Cilleiek kihalása és az örökségükért folyó harc teremtett meglehetősen zilált hatalmi viszonyokat. A rendezés bizonyára Szapolyai Imre kormányzói megbízatásával (1463. december–1465. szeptember) függ össze, de menetéről és előzményeiről vajmi keveset tudunk.[123] Annyi kétségtelennek látszik, hogy az 1457 után kialakult *status quó*t Mátyás kénytelen volt messzemenően figyelembe venni. Ily módon Cillei Ulrik egykori alvezérei és kapitányai közül Vitovec megtarthatta a zagoriai grófságot, Lamberger Frigyes a Muraközt, Paumkircher Császárvárát, sőt valamennyien az ország bárói között kaptak helyet. Frangepán Mártonnal – aki a Cilleiek legdélibb birtokait ragadta magához – sikerült a királynak olyan értelmű egyezséget kötnie, hogy magtalan halála esetén összes javai a koronára szállnak.[124] Három hatalmas uradalom pedig – a medvevári, szentgyörgyvári és a nagykemléki – az átszervezés eredményeképpen a király, illetve hívei kezére jutott.

A szlavóniai konszolidációban a pénz és a politika nagyobb szerepet kapott, mint a fegyverek. Nyomában pénzemberek és nem katonák szerezték birtokot: laki Túz János, Mátyás első kincstartója, aki Medvevárát és Rakonokot 12 000 aranyért váltotta ki az osztrák Weisspriachok kezéből,[125] és Ernuszt János, akit hamarosan Szentgyörgyvár és Kapronca, majd Lamberger után a csáktornyai uradalom birtokában találunk. A Felvidéken viszont elsősorban azok jutottak adományhoz, vagy zálogbirtokhoz, akik ott vezérkedtek: Rozgonyi Sebestyén és főként Szapolyai Imre, akit az örökös szepesi grófság elnyerése egy csapásra a bárók élvonalába emelt.

Átfogóbb képet nyújt Mátyás birtokpolitikájáról az a mód, ahogyan a koronára háramlott birtokokat kezelte. (Lásd a *7. melléklet*et.) 32 esztendő alatt összesen mintegy 90 váruradalom került vissza, legalábbis jogilag, a király rendelkezése alá, nagyobb részben (58) magszakadás, kisebb részben (32) jószágvesztés címén. Az újbóli eladományozásra jobbára azonnal sor került, leszámítva azon eseteket, amikor a vagyon vagy egy része tartásként az özvegy kezén maradt,[126] továbbá amikor Mátyás egyes uradalmakat meghatározott célra, leginkább fia számára tartalékolt.[127]

A mellékelt összeállítás elemzéséből elég világosan kitűnik Mátyás „*káderfejlesztési*" programja. Látható, hogy ebben a régi arisztokráciának kevés hely jutott. Míg a korszak méltóságviselői között csaknem vala-

mennyi neves família egy vagy több képviselőjét megtaláljuk (Pálóci László és Imre, Perényi István, Hédervári Imre és Miklós, Kanizsai László, Újlaki Miklós és Lőrinc, Szentgyörgyi Zsigmond és János, Maróti Mátyás, Cudar Simon, Marcali László, Szécsi Miklós és Losonci István), nagyobb adományokban mindössze négyen részesültek közülük. Ország Mihály nádor és a Bátori testvérek – kivált István, kinek kezében addig példátlan hatalom összpontosult az országbírói és a vajdai méltóság egyesítése révén – mindvégig Mátyás különös kegyében állottak; a Rozgonyi testvérek csupán 1471-ig, amikor belekeveredtek a Vitéz János-féle összeesküvésbe, alsólindvai Bánfi Miklós pedig 1487-ig, amikor a király ismeretlen okból megneheztelt rá, megfosztotta a két évtizeden át viselt pozsonyi ispánságtól és óriási Maros vidéki uradalmaitól, sőt, egy időre „*non sine magna procerum consternatione*" börtönbe is vettette.[128]

Az adományok többi élvezője – leszámítva a Losonciakat és Kompoltiakat, akik Ország Mihály rokonaiként, vele közösen jutottak birtokokhoz – egytől egyig *homo novus*. Ezek sorában kezdettől fogva a király rokonai járnak az élen, sorban egymást követve. Az első években Mátyás nagybátyja, Szilágyi Mihály, 1464–1476 között dengelegi Pongrác János, az ő halála után a vingárti Gerébek, mind Mátyás unokatestvérei, de egyben hadvezérei is. Mellettük szintén katonai pályán emelkedtek magasra Magyar Balázs, Szokoli Péter, Egervári László, Horvát Damján, Kinizsi Pál, a rejtélyes nádasdi Ongor János, ez a Hunyad megyei kisnemes, aki minden látható ok nélkül kapja 1470 táján egyre-másra az adományokat, végül, de talán elsősorban, Csupor Miklós, 1467 után Mátyás első számú kedveltje, akit csak váratlan halála akasztott meg szinte példátlanul gyors karrierjében.[129] A korszak új embereinek harmadik csoportja a pénzügyigazgatás élén tollasodott meg; Ernusztot és Túz Jánost már említettük, Szapolyait is. Ő volt hármuk közül minden jel szerint a leggátlástalanabb. Öt év alatt, míg a kincstartóságot viselte, elképesztő összegért, több mint 60 000 aranyforintért szerzett a királytól zálogbirtokokat![130]

Mátyás többi kreatúrái közül megemlíthetjük még Parlagi Györgyöt, az egykori Cillei familiáris Turóci Benedeket és fiát, Györgyöt, továbbá a török elől menekült Brankovics Vukot, akit Mátyás visszafogadott kegyébe és 1471-ben despotai címmel ajándékozott meg,[131] végül a szintén szerb Jaksicsokat.

1482-ben hirtelen fordulat következik be Mátyás birtokpolitikájában.

Korábban minden rendelkezésre álló birtokkal maroknyi hívének igyekezett kedvezni; uralma utolsó nyolc évében minden eszközzel fia, Korvin János herceg utódlását készíti elő. Korvin kilencéves volt, amikor 1482 húsvétja táján egyszerre kapta meg Hunyad, Gyula, Árva, Likava és Siklós uradalmait mintegy 300 faluval; Mátyás halálakor már nagyobb vagyona volt, mint Szapolyainak és Újlakinak, az ország két leghatalmasabb zászlósurának együttvéve. Ennek azonban ára volt. Nyolc éven keresztül Korvinnak jutott minden, a bároknak semmi. (Jellemző, hogy Mátyás nagy igyekezetében a hercegnek adta a kihalt Marcaliak örökségét is, csak akkor vonta vissza, midőn kiderült, hogy érvényes adomány alapján régóta a Bátoriakat és a Bánfiakat illeti.) Az árat végül a hercegnek kellett megfizetnie. Amikor Mátyás halála után kenyértörésre került a dolog, a király egykori kedvencei közül egyedül az Ernusztok álltak mellette, és a csontmezei ütközetben éppen Szapolyai, Bátori, a nádorfi Ország László meg Rozgonyi Sebestyén fia döntik el a trónöröklés kérdését – Ulászló javára.[132]

4. MELLÉKLET

Bárói névsorok 1490–1505[*]

I. Az 1498. évi XXII. tc.:

1. Újlaki Lőrinc herceg
2. Szapolyai István szepesi gróf, nádor
3. vingárti Geréb Péter országbíró
4. bélteki Drágfi Bertalan erdélyi vajda
5. Somi Józsa temesi főispán
6. alsólindvai Bánfi Miklós
7. ecsedi Bátori György
8. csáktornyai Ernuszt János
9. dengelegi Pongrác Mátyás
10. Perényi Imre
11. Perényi Gábor
12. pelsőci Bebek János
13. Rozgonyi István
14. Pálóci Antal

15. Homonnai János
16. Kanizsai László
17. Kanizsai István
18. Kanizsai György
19. Szentgyörgyi és Bazini Tamás
20. Szentgyörgyi és Bazini Péter
21. Szentgyörgyi és Bazini Ferenc
22. felsőlindvai Szécsi Miklós
23. szalónaki Paumkircher György
24. monyorókeréki Ellerbach János
25. gúti Ország Zsigmond
26. nánai Kompolti Zsigmond
27. Lévai Zsigmond
28. Ráskai Balázs
29. bajnai Bot András
30. nádasdi Ongor János
31. bolondóci Bánfi János
32. Losonci Zsigmond
33. Hédervári Ferenc
34. nagylaki Jaksics István
35. grabarjai Beriszló Ferenc
36. grabarjai Beriszló János
37. Szokoli Albert
38. Brankovics Jovan despota
39. Frangepán grófok
40. Korbáviai grófok

II. Az 1490. évi farkashídi egyezmény:

Bátori István országbíró
Szapolyai István
Szentgyörgyi és *Bazini* Zsigmond
Szentgyörgyi és *Bazini* Péter
Kinizsi Pál (†1494)
Geréb Péter
Bánfi Miklós (alsólindvai)
Ország László

Rozgonyi László
Losonci László
Drágfi Bertalan
Móroc László (kih. 1493)
Paumkircher Vilmos
Lévai Bánfi János
Perényi János
Magyar Balázs (†1492?)
losonci Bánfi Dezső (?)
Paksi Pál, Albert és Lajos
gersei Pető Miklós és János
Csáki Benedek
Dóci Péter
albisi Zólyomi Miklós

III. Az 1500. május 15-i királyi tanács:
Korvin János herceg
Geréb Péter nádor
Újlaki Lőrinc herceg
Szentgyörgyi Péter vajda
Drágfi Bertalan
Ráskai Balázs
Bornemissza János kincstartó
Perényi Imre
Ernuszt János
Szentgyörgyi Tamás
Bátori György
Szécsi Miklós
Kanizsai László
Kanizsai György
dengelegi Pongrác Mátyás
Bebek János
alsólindvai Bánfi Jakab
Perényi Gábor
Pálóci Antal és Mihály
Rozgonyi István

Homonnai János
Ország Zsigmond
Ongor János
gergellaki Buzlai Mózes
csulai Móré György
Podmaniczky János
Cobor Márton
Pogány Péter
Kubinyi László
kamicsáci Horvát Márk
lodomérci Bradács Lőrinc
Buthkai Péter
Korlátkői Osvát
gersei Pető János
Dombai Pál
Szobi Mihály
mohorai Vidfi Ambrus
Battyáni Benedek
váraskeszi Lépes Bernát
Parlagi Menyhért
Werbőczy István
Szerecsen György

IV. Az 1502. évi országgyűlés:
Geréb Péter nádor
Szentgyörgyi Péter országbíró
Újlaki Lőrinc herceg
Somi Józsa temesi főispán
Ráskai Balázs
Buzlai Mózes
Kanizsai György
Bátori György
Pálóci Antal és Mihály
Drágfi György
Ország Zsigmond és Mihály
Perényi Imre

Rozgonyi István
Losonci Albert
Ongor Miklós
Homonnai János
Szécsi Tamás
bajnai Bot András
györgyi Bodó Ferenc
Battyáni Boldizsár
Battyáni Benedek
gersei Pető János
Cobor Imre
Szerecsen György
Dombai Pál
Haraszti Ferenc
Korlátkövi Osvát
Várdai Miklós
Buthkai Péter
Illyevölgyi János
Marócsai Ferenc
Báncsai András deák

V. Az 1505. évi országgyűlés:
a) „barones”
Perényi Imre nádor
Szentgyörgyi Péter országbíró
Szapolyai János szepesi gróf
Újlaki Lőrinc herceg
Somi Józsa temesi főispán
Ráskai Balázs tárnokmester
Guzlai Mózes ajtónállómester
Bátori György lovászmester
Pálóci Mihály pohárnokmester
Podmaniczky János főkamarás
Pálóci Antal
Szentgyörgyi és Bazini Ferenc gróf
Kanizsai György belgrádi bán

Beriszló János rác despota
Telegdi István kincstartó
pelsőci Bebek János
bélteki Drágfi György
felsőlindvai Szécsi Tamás
guti Ország Mihály
Hédervári Ferenc
monyorósi Rozgonyi István
Homonnai János
Losonci Zsigmond
Merzini György comes
bajnai Bot András vál. horvát-szlavón bán
gyarmati Balassa Ferenc vál. horvát-szlavón bán
gersei Pető János (királynéi?) ajtónállómester
Tárcai János székelyispán
Sárkány Ambrus pozsonyi főispán
Csáki Mihály
losonci Bánfi János

b) előkelők
Bélai Barnabás szörényi bán
Móré György belgrádi bán
csulai Kende Miklós sabáci bán
kamicsáci Horvát Márk budai várnagy
enyingi Török Imre
Paksi Mihály
Cobor Márton
Szobi Mihály
Szerecsen Lajos alországbíró
Illyevölgyi János ítélőmester
Werbőczy István ítélőmester
Mezőgyáni Máté ítélőmester
Marócsai Ferenc ítélőmester
szerdahelyi Imrefi Mihály
Báncsai András deák
Korlátkői Osvát

albisi Zólyomi Miklós
kövendi Székely Miklós
Várdai László
berekszói Hagymás Miklós
Paksi Albert

5. MELLÉKLET
A zászlósurak birtokai 1490-ben

Birtokos	*Vár*	*Kastély*	*Mezőváros*	*Falu*
Korvin János herceg[133]	30	17	49	1000
Szapolyai István[134]	18	4	17	240
Újlaki Lőrinc herceg[135]	14	7	17	(300)
Újlaki Fruzsina és Katalin	3	3	7	(200)
Bátori István országbíró[136]	5	4	22	287
alsólindvai Bánfi[137]	5	1	14	250
vingárti Geréb Péter[138]	2	8	11	218
bélteki Drágfi Bertalan[139]	3	2	8	205
gúti Ország László[140]	$5^1/_2$	5	16	151
Szentgyörgyi és Bazini grófok[141]	8	2	13	89
Rozgonyi László és id. István[142]	$6^1/_2$	1	9	74
Rozgonyi ifj. István[143]	$3^1/_2$	2	6	110
dengelegi Pongrác Mátyás[144]	5	5	12	132
Kanizsai[145]	4	1	10	78
Losonci László[146]	6	1	6	(120)
Kinizsi Pál és Magyar Balázs[147]	6	2	5	110

Birtokos	*Vár*	*Kastély*	*Mezőváros*	*Falu*
Pálóci István[148]	4	1	7	87
Ernuszt János[149]	3	2	7	(180)
Hédervári Miklós[150]	5	-	5	92
Frangepán grófok[151]	8	1	(10)	(100)
Perényi Imre[152]	4	-	4	76
Paumkircher Vilmos[153]	2	-	3	114
felsőlindvai Szécsi Miklós[154]	2	3	4	165
Brankovics György despota[155]	4	2	(5)	(70)
pelsőci Bebek János[156]	3	-	4	(45)
monyorókeréki Ellerbach János[157]	2	2	6	40
Homonnai (Druget) János[158]	3	2	3	51
nádasdi Ongor János[159]	2	3	5	60
nánai Kompolti János[160]	$2^1/_2$	-	4	(35)
Lévai (Cseh) János[161]	1	2	4	59
Perényi János[162]	2	-	3	41
meggyesi Móroc László[163]	2	1	3	55
Szokoli András[164]	1	1	(4)	(40)
nagylaki Jaksics[165]	1	2	3	39
Egervári László[166]	1	2	1	50
Turóci György[167]	2	-	3	30
Korbáviai Károly gróf[168]				Csak Horváto.-ban birtokos
Összesen	179	89	310	*5013*

6. MELLÉKLET
Birtokforgalom 1458–1490 között

	Várak száma	*%-ban*
I. Birtokos nem változott	204	56,5
király, illetve királyné	34	9,4
egyház	42	11,6
világi magánbirtok: bárók	81	22,4
világi magánbirtok: egyéb	47	13,0
II. Birtokos (egyszer vagy többször) változott	157	43,5
magszakadás miatt	47 (58)*	30,0
hűtlenség miatt	25 (32)**	15,9
egyéb okból	85	54,1
Összesen	361	100,0
A királyi, királynéi és egyházi birtok leszámításával		
változatlan birtokos	128	44,9
változott birtokos	157	55,1
Összesen:	285	100,0

* A változott birtokok százalékában.
** Többszörös változásokat is számolva.

7. MELLÉKLET
Jelentősebb birtokháramlások 1458–1490 között

Birtokos neve	*Időpont*	*Következő birtokosok*
Brankovics család**	1459[169]	Szilágyi Mihály
Szécsényi László*	1460[170]	Ország Mihály és Losonci Albert
Szilágyi Mihály*	1461[171]	Szapolyai

Birtokos neve	*Időpont*	*Következő birtokosok*
Szilágyi Mihály*	1464	Bátori, d. Pongrác, Szokoli Péter (?)
Berzevici Fekete J.*	1463[172]	Szapolyai
Vlád havaselvi vajda**	1464[173]	Vingárti Geréb
Leszkóci István***	1464[174]	Magyar Balázs
losonci Dezsőfi cs.***	1467[175]	Ország Mihály, Ongor János, Imrefi János
erdélyi lázadók**	1467[176]	Csupor Miklós, d. Pongrác János, Ernuszt János, nagylaki Jaksics
Töttös László*	1468[177]	Várdai, Brankovics Vuk
vámosi Bebek Pál*	1469[178]	Szapolyai Imre, d. Pongrác János
ónodi Cudar Jakab*	1470[179]	Rozgonyi János és Rajnáld
Giskra János*	1470[180]	alsólindvai Bánfi Miklós
szeri Pósafi István*	1471[181]	Ország Mihály és Ongor János
Korógyi Gáspár*	1472[182]	Csupor Miklós
Vezsenyi László*	1472[183]	Kinizsi Pál
Tari György**	1472[184]	Ország Mihály és Kompolti Miklós
Vitéz János**	1472[185]	Drágfi Bertalan
Csupor Miklós*	1474[186]	a. Bánfi Miklós, n. Jaksics, d. Pongrác János, Matucsinai
litvai Horvát Domján*	1474[187]	
Maróti Mátyás*	1476[188]	Drágfi Bertalan, Egervári László, Bátori
	1481	Geréb, László szentszávai herceg
Frangepán Márton*	1479[189]	
Svampek György**	1479[190]	Bátori
Garai Jób*	1481[191]	a. Bánfi, Szapolyai, Ráskai Balázs (?), Beatrix királyné

Birtokos neve	*Időpont*	*Következő birtokosok*
Garai Jób*	1482	Korvin
laki Túz János**	1481[192]	Podjebrád Viktorin (1485)
Perényi István**	1483[193]	Korvin
Parlagi György*	1486[194]	Korvin
laki Kis Tamás**	1486[195]	Geréb, Lábatlani
a. Bánfi Miklós***	1487[196]	Korvin
Marcali László*	1487[197]	(Korvin), Bátori
Zagoriai Miklós gróf*	1488[198]	Korvin
Podjebrád Viktorin**	1488[199]	Korvin
Noffri Imre*	1489[200]	Korvin

* = magszakadás
** = vagyonelkobzás
*** = részleges vagyonelkobzás következtében történt

JEGYZETEK

1. Természetesen nem egyedül a kiadott vagy regesztázott oklevélanyagra gondolunk, hanem mindenfajta kutatói tevékenységre, amely akár feldolgozás keretében, akár más módon (például levéltári ismertetés formájában) bizonyos tájékoztatást nyújt egyes oklevelek vagy egész oklevélállagok tartalmáról és jellegéről, elsősorban pedig Csánki Dezső munkájára.
2. Acsády Ignác: *Régi magyar birtokviszonyok 1494–1598*. Budapest, 1894. /Értekezések a történelmi tudományok köréből. 16. köt. 3. sz./
3. Közzétette Johann Christian von Engel: *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*. 1. Theil. Halle, 1797, 20–39. (1494) és 130–149. (1495). Acsády munkájában számos elírás és sajtóhiba fordul elő, ezeket a szövegkiadás alapján hallgatólagosan helyesbítettem, a részletes hivatkozásokat azonban mellőzhetőnek véltem.
4. Acsády: i. m. 28.

5. Vö. J. C. Engel: i. m. 17.: „...Paulus de Kynis... ex contributione duodecim comitatuum parcium inferiorum misit R[egie] M[ajestati] flor. 5000." (A következő évből azonban nem találunk hasonló rovatot.)
6. Magyarország és Erdély összes portájának számát kb. 250 000-re becsüli Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája.* Budapest, 1963, 69. Ehhez adandó hozzá Szlavónia mintegy 30 000 füstje. Összesen tehát 280 000 portát vettünk 100%-nak.
7. A Korvin- és Kinizsi-javak megszerzéséhez vö. Fekete Nagy: *Trencsén* 409.; Schönherr Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473–1504.* Budapest, 1894, 210.
8. A számadásokkal kapcsolatban felsorolt családok birtokaival később még érdemben kívánok foglalkozni ezért feleslegesnek látszott e helyütt is kitérni állításaim indokolására.
9. Acsády: i. m. 36.
10. Vö. Reiszig Ede: A Kanizsaiak a XV. században. *Turul,* 55 (1941) 76.
11. Reiszig: i. h. és uő: A Geregye nemzetség. *Turul,* 18 (1900) 120.
12. *ZsO* I. 944.
13. Ehhez hozzáadandó az a Zala megyei 297 porta, amelyet 1494-ben János mostohaanyja, „Lindvai" Pál özvegye kezén találunk (J. C. Engel: i. m. 35.) Az Acsády által e családhoz számított többi Bánfiak (Erdélyben 89 portával) teljesen más családhoz, a losonci Bánfiakhoz tartoztak.
14. Általános vélemény szerint (először Mályusz: Magyar társadalom... I. 388. és 249. jegyzet) a behajtatlan adókat a nagybirtokosok bandériumállítási költségeik fedezésére tartották vissza. Figyelemre méltó azonban, hogy a legmagasabb adótételekkel szereplő főurak csaknem valamennyien magas országos méltóságot is viseltek ebben az időben, tehát az adókat salláriumuk címén is lefoglalhatták.
15. *CJ* 606.
16. Közülük némelyeket felsorol az 1500. évi XXI. tc. is az 1498. évi dekrétum kiegészítéseként. (*CJ* 654.)
17. Hóman – Szekfű: *Magyar történet* II. 380–383.
18. Hóman – Szekfű: *Magyar történet* II. 269–271.
19. *ZsO* II/1. 36. és 135. A nádori iratokat azonban egészen 1397 tavaszáig az ő nevében állítják ki (utoljára: *ZsO* I. 4777.).
20. *ZsO* II/1. 135. és 201.
21. Vö. Thallóczy Lajos: *A kamara haszna (lucrum camerae) története.* Budapest, 1879, 186.: „Georgius filius palatini"; DL 11949.
22. Thallóczy: i. m. 193–194. („ban", bani Nicolai", „Pauli bani"); *CDH* X/6. 842., X/7. 653.

23. Zágráb megyében, az első kettőt unokatestvérével, Jánossal felesben. *Zichy* VIII. 157–158.; *Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije,* 2 (1959) 359., 1632. nr.; *Zichy* VIII. 379.; *Frangepán* I. 335.
24. Kovachich Márton György: *Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros.* I. tom. Budae, 1798, 425.
25. A Kont nádor testvéreitől származó Raholcaiak csak 1426 után haltak ki, vö. *LK,* 3 (1925) 104.
26. Hóman – Szekfű: *Magyar történet* II. 382., nyilván Wertner Mór nyomán (A Garaiak. *Sz,* 31 [1897] 925.), de vö. *Héderváry* I. 206., ahol kiderül, hogy Korógyi felesége Garai Bánfi Erzsébet volt, a család másik ágából.
27. Mindezekre a rokoni összefüggésekre lásd Keresztes Kálmán: A Rozgonyiak. *Turul,* 40 (1926) 19. skk.
28. Csánki III. 403.; Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig.* Budapest, 1938, 175. (Az 1438-as adományt még közösen kapták Simon országbíró fiaival.)
29. DL 15217 (Mátyás 1458. évi oklevele.)
30. DL 12351, illetve *Sz,* 15 (1881) Kirándulás-melléklet. 43.; Csánki I. 163–164.
31. DL 15391 és vö. 15400.
32. Füssy Tamás: *A zalavári apátság története.* Budapest, 1902, [*PRT* 7.] 546. (Tévesen az 1463. évnél közölve.)
33. Csánki III. 18. és 211.
34. *Sopron vm.* II. 321.
35. DL 14600 és 14601 (1453).
36. Teleki: *Hunyadiak kora...* II. 477., 3. jegyzet.
37. DL 13420. (Ezt Giskra 1443 után nem sokkal elfoglalta tőlük: Wagner K.: *Analecta Scepusii sacri et profani.* Posonii–Cassoviae, 1774–1778, I. 35.)
38. Csánki III. 11. és 15.; *Zala* II. 546.
39. Ez derül ki többek között Mátyás 1459. évi okleveléből: DL 15356.
40. Vö. Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon.* Budapest, 1966, 197.
41. Legfeltűnőbb talán a Pekriek esete. Ez a viszonylag jelentéktelen szlavóniai család Hóman táblázataiban az ország második leggazdagabb birtokosává lépett elő „5 várral és 235 faluval"! Ehhez csak annyit, hogy volt Pekri-birtokokon a 15. század folyamán néhány castellum épült, ezeket számította Hóman a Pekriek várainak. A Pekrieknek a 14. században egyetlen váráról sem tudunk; ha volt is, öt semmi esetre sem.
42. Fügedi Erik: A magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai a XV. században. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–1964.* Budapest, 1965, 35. skk.

43. Ami a forrásokat illeti, összeállításunk elsősorban Csánki munkái, valamint nagyjából a teljes publikált vagy feldolgozásokban hozzáférhetővé tett oklevélanyag alapján készült. Ezenkívül felhasználtuk a MOL Középkori gyűjteményének regesztáit, a galgóci Erdődy-levéltár Iványi-féle regesztáit (MOL), és jelentős mennyiségű kiadatlan anyagot. A hivatkozások közlésétől azonban hely hiányában el kellett tekintenünk.

44. Gara Vk 13. sz., Saráď Te 1330 e., Orbova Pg 1356, *Cserög* Szm 1342/72, *Újvár* Pg 1398 e., *Vicsadal* Vk 1398 e., *Ugod* és *Pápa* Vp 1378/91, *Szentlőrinc* Vk 1387, *Somlyó* Vp 1389, *Csesznek* Vp 1392, *Siklós* B 1395, Ceverna Vk 1398/1408, *Nekcse* és Podgorács B 1407, Futak Bá 1408e. *Dévény* Po 1414, *Simontornya* T, Boró Vk, Berzétemonostora Vk, Szádia és Váradia Ad 1427, *Szaplonca* K 1429, Moróchida Gy 1424/32, *Atyina* K 1434, *Solymár* Pi 1444/55. (*Kőszeg* Vs 1392 és *Rohonc* Vs 1404 csak 1441-ig.)

45. *Bátorkő, Palota* és *Öskő* Vp 1326/41, *Temetvény* Ny 1358, *Galgóc* Ny 1349, *Raholca* és Kontovc K 1357, *Újlak,* Neszt és Szilszeg Vk 1364, *Bakva* Vc 1375 e., Poltos Vk?, Grubisinc K?, *Szigliget* Z 1445, *Kaposújvár* (fele) Sm 1445, *Gesztes* Km és *Gerencsér* Fj 1444/46, Beletinc Vk 1445, Berzevice Vc 1445?, *Hegyesd* Z 1451, *Szenterzsébet* Vc, Racsa K, Szávaszentdemeter Szm és *Németújvár* Vs 1457, *Essegvár* (fele) Vp 1457.

46. *Marót* Vk 13. sz., Mihalovc Szm 1391, *Valpó* B 1397, Atya Vk, Racsa Vk és Zsámbok P 1398–1404, Tárnok Szm 1403, *Gyula* Bé és Simánd Zd 1403, *Matucsina* B 1395/1437, Megyericse K 1403/37, Aszúágy K 1404–1405, Orbona K?, Györköny T?, Árki Szm 1408 után, Karom Szm és Kisdi Bá 1417/18, Bodolya = Vasvár B 1422, *Velike* K 1427.

47. *Varasd* Vd 1397, *Csáktornya* és *Sztrigó* Z 1405, *Medvevár* Zb, Lukavec Zb és *Rakonok* K 1436, *Kőkapronca* K 1436, *Nagykemlék* és *Kiskemlék* 1436?, Zágráb–Gréchegy 1436? *Szentgyörgyvár* és Prodaviz K 1439/48. (Zagoria megyét és a Zágráb megyei várak nagy részét Cillei Ulrik özvegye 1457-ben eladta Vitovecnek, illetve Frangepán Mártonnak.)

48. *Csicsva, Monyorós,* Varannó Zn és Rozgony Aj 13. sz.; Szepsi Aj 1397; Szil T; Kajáta Ss 1389–1430; *Tata* (zálog) Km 1426; Szina Aj 1430; *Sempte* Ny, Cseklész és Szenc Po 1430; *Csókakő* Fj 1430; Gyöngyös (fele), Poroszló Hs, Tura és Isaszeg P 1438, *Vitány* Km és Gödöllő P 1453.

49. Marcali Sm 13. sz., Kálmáncsehi Sm 1395, *Fejérkő* Sm 1396, *Babócsa* Sm 1398, Kolon és Magyarád Z 1406, Segesd Sm 1404 Somogyvár Sm 1410, *Verőce* Vc 1429, Valkó Sm ; *Szentgyörgyvár* Z 1445 e., Pata Sm 1438, Zákány (fele) Sm 1444, Papi Ad.

50. *Csorbakő* Bd 1351, *Terebes* Zn 1387, Szentmiklós Brg 1389, *Füzér* Aj 1389,

Sztropkó Zn 1408, *Újvár* Ss 1408–1411, *Fülek* N 1435, *Sáros* Ss 1436, Szinye Aj, Emőd Bd (Sáros és Újvár átmenetileg a csehek kezén).

51. Pelsőc, *Rákos* és *Krasznahorka* G 1243, *Vámos* Bd 1320 e., *Szendrő* Bd 1370 e., Edelény Bd.; *Almás* Kl, Buza Kl és Gorbó D 1363/65, *Szárdvár* Tn 1364/1402, Gönc Aj 1391, Gömör 1423, Jolsva és *Murány* G 1435.
52. *Kölpény* és *Szalánkemén* Szm 1427?, *Boldogkő* Aj 1427, *Regéc* Aj és *Tállya* Zn 1427/33, *Becse* és Becskerek Tl 1439, *Érdsomlyó* Kr 1439?, *Világosvár* Zd 1439.
53. Pálóc Un; Szerednye Un; *Újhely* Zn 1429, *Patak* Zn 1429, *Ajnácskő* G, Pétervására és Erdőkövesd Hs 1438, *Dédes* Bd 1438, Szolnok Kü?.
54. *Hédervár* Gy (negyede) 12. sz., Gönyű Gy és Igmánd Km 1433, *Ozora* és Dalmad T 1438, *Tamási* T, Pozsega és Podversa Pg 1445.
55. Tallovc Vc 143?, *Hermanvára* Vk 1435, *Vérvár*, Atak, Gabos, Szőcs, Alsán Vk és Váralja Bá 1437, Valkóvár Vk 1438/39.
56. Bátor Szb; *Ecsed* Szr 1334 e., *Buják* N 1438. (Valószínű, hogy a családnak egyéb ismeretlen birtokai is voltak már 1458 előtt.)
57. *Nána* Hs 13. sz., Heves; Karácsond 1421 e., *Oroszlánkő* és Fegyvernek Hs 1418.
58. *Tersác* 1323 *Ribnik* 1394, *Ozalj* 1398, *Okics* 1416, *Cetin* 1437, Dubovác 1442, (egyik) *Kladusa* 1464 e.; (F. Márton grófé:) *Lipovec*, Jasztrebarszka, *Kosztajnica* és Komogojna 1442, *Krupa*, *Sztenicsnyák* és *Szamobor* 1457, *Szkrad*, *Buzsin* és Lippa 1464 e. (Valamennyi Zágráb megyében. A családnak fő birtokai Horvátországban feküdtek, ahol 1449-ben több mint 26 váron osztoznak meg.)
59. *Csák* Te 1395 e., *Adorján* és *Körösszeg* Bi 1395, Révkanizsa C 1421 e., Daróc KSz 1422–1454.
60. *Felsőlindva* és Muraszombat Vs 1365, *Dobra* Vs 1387, Sziget Z 1403, Gradistye Pg 1413 e., *Komárom* (zálog) 1440?.
61. Szécsény N; *Somoskő* N 1323, *Hollókő* N 1324, Gyöngyös (fele) Hs, Pata Hs, Tarján Hs XIV. sz., *Tapolcsány* Ny 1389, Páka Z 1426/31.
62. *Szata* Vk 1416 e., Szlakovc Vk; *Darnóc* és Szentmiklós K 1421.
63. *Léva* Bs 1388, Pásztó Ht; Jenő N; Köbli T és Csente Bdg 1422, Salgó (várrom) Ht 1437. (Többi birtokukat – *Németújvár* Vs 1391, *Revistye* Bs 1391, *Nevna* Vk, *Orjava* Pg és Tomica Pg 1422 – eladták vagy elzálogosították 1440 után.)
64. *Nyaláb* és Szöllős Ug 1399, Szecső P 1419. (Abaúj megyei birtokaik – Abaújvár, Németi, Szikszó és *Nagyida* – 1460-ig a Modrár család kezén vannak zálogban.)

65. *Kórógy* és Eszék Vk, Nádasd T 13. sz., *Harsány* és Baranyavár B 1388, Szeglak, Kosvár (rom), és Szombathely B 1392, Ivánkaszentgyörgy Vk 1394 (fele) és 1441/53, *Nevna* Vk, *Orjava* Pg és Tomica Pg 1450.
66. *Szentgyörgy, Bazin* és Eberhard Po 13. sz., *Borostyánkő* Po 1390, Ruszt Sn; Szomolány Po; *Detrekő* Po, *Vöröskő* Po, *Óvár* M és *Sárfenék* M 1440.
67. *Divény* N és *Vécs* Td 13. sz., *Újvár* Kk 1376/91, *Csicsó* BSz 1387, *Szentmiklós* Td 1453.
68. Bölcs, Forró, Kázsmárk, Telkibánya Aj; Szamosszeg és Devecser Szb 14. sz., Lőrinci N; *Makovica* Ss 1364, *Ónod* Bd 1366.
69. *Alsólindva* Z 13. sz., *Németi* Z 1343, (csak B. Pálé:) *Bolondóc* Tr és Vágújhely Ny 143.
70. Kusaly KSz; *Hadad* Ksz; Szoboszló Szb; *Kovászó* és Kászony Brg 1399 után, *Sólyomkő* Bi (fele) 1435.
71. *Greben* és Újudvar K 1452/57; *Császárvár, Kosztel,* Orbovc, *Krapina, Trakostyán, Lobon, Oszterc, Vinica,* Kamenica (valamennyi Varasd megyében) 1457.
72. Birtokai közül csak a következőket ismerjük: Szabadka Bdg, Tur és Varsány Kü.
73. *Berencs* Ny 1437 e., *Óvár,* Zsolna és *Sztrecsén* Tr 1447, *Ugróc* és Bán Tr 1434/40 Szucsán Tc 1454, *Hricsó* és Biccse Tr 1456?.
74. Gút Brg-Szr-Szb; *Csejte, Jókő* Ny, Modor Po 1436, *Surány* Ny 1436/44, Mikeszásza Kk 1439, Csálya és Kovászi Ad 1466 e.
75. *Zólyom, Lipcse* és *Dobronya* Zm 1440. (A szintén G. kormányzása alatt álló bányavárosokat nem vettem figyelembe.)
76. *Kanizsa* Z és Szentpál Sm 1321, *Kapuvár,* Keresztúr és Beled Sn 1387, *Léka* Vs és Csepreg Sn 1390; Pápóc Vs; *Sárvár* Vs 1424. (Számos birtokuk – *Szarvkő* Sn 1364, *Kismarton* Sn 1371, *Borostyánkő* Vs 1388 – osztrák kézre került 1440 után.)
77. *Likava* L és *Palocsa* Ss 1449, *Újvár* L és Nagyvár (rom) L 1450, *Árva* és *Szklabinya* Tc 1451 után.
78. *Blagaj* és *Brumen* 13. sz., Bojna 1266, *Osztrosác* 1321, *Otok* 1382, Busevics 1434, *Toron* 1481 e., Ljubina, (valamennyi Zb).
79. *Gács* N 13. sz., *Szalánc* Aj 1387, *Desznye, Pankota* és Jenő Zd 1387.
80. *Zriny, Pedvár* és Sztupnica Zb 1347, *Gvezdna,* Jamnica Zb.
81. *Mentővár* és Régen Td 13. sz., *Valkó* Ka 1402, *Sólyomkő* (fele) Bi 1435, *Sebesvár* Kl 1433.
82. *Jeszenő* és Homonna Zn 1328 e., *Barkó* Zn 1322/28, *Nevicke* Un 1329/33.
83. *Monoszló* és *Szarvaskő* K 12. sz.
84. Szerdahely és Bat (részei) Sm 13. sz. Rojcsa K 1393, Sztreza K?, Ivanovc K 1397, *Tapalovc* K 1398, *Kaposújvár* (fele) Sm 1403.

85. *Gordova* K, Korpád Sm.
86. *Dunajec* Szp 1419/33, Berzevice (negyede) Ss 13. sz.
87. Ágasvár (rom) és Tar Hs 1265, *Sirok* Hs 1388, Fejérkő (rom) és Sámsonháza N 1439; Monostor Te.
88. *Szomszédvár* és Sztubica Zb 1442, *Zselin* Zb 1442.
89. Márványkő Vs 14. sz., *Kemend* Z 1405, *Rezi* és Keszthely Z 1427/29, *Tátika* Z 1435/37.
90. Birtokai közül csak egyet ismerünk: *Kozára* Szn 1435 után.
91. *Torna* Tn 1409.
92. *Bartán* Bdg. (Több birtokáról nem tudunk, de bizonyosan volt.)
93. Adathiány miatt feldolgozhatatlan.
94. *Cserépvár* Bd 1441, Berzevice (negyede) 13. sz.
95. Bátmonostor és Zsembéc Bdg 14. sz. eleje, *Márévár* T 1347 (fele) és 1439/50, *Blinja* = Újvár = Töttösevina Zb 1355 e.
96. *Szekcső* és *Kőszeg* B 1327, Bodrog Bdg; Szentszalvátor Vk.
97. *Monyorókerék* Vs 1369, Vép Vs 1387; Répcefő Sn; *Veresvár* Vs 1424, Körmend Vs 1430/62.
98. Meggyes és *Szinyér* Szr 13. sz., *Zdenc* K 1349 e.
99. Serke és *Kapla* G 13. sz., Nempti Vk 1398/1402, *Gede* G 1439.
100. *Dombóvár*, Szakcs és *Nyék* T 1326.
101. *Saskő* Bs 1440/41, *Revistye* Bs 1440/49.
102. *Kővár* KSz 1367, Béltek és Erdőd Szr; Csehi Ksz.
103. *CJ* 606. (sok hibával)
104. A Szentgyörgyi és Bazini grófoknak három, a Beriszlóknak és a lindvai Bánfiaknak két ágát találjuk meg a névsorban (bolondóci Bánfi János első fokú unokatestvére volt Bánfi Miklósnak). A Kanizsaiak két ágát hárman képviselik, talán azért, mert az egyik ifjabb testvér, István, mint főpohárnok „saját jogán" is zászlósúrnak számított. A nagylaki Jaksicsok két ága úgy látszik közösen állított bandériumot. Végül megjegyzendő, hogy az Ország és Hédervári családoknak volt nem bárói ága is.
105. Kiadások: 1500: *Podmaniczky* I. 345.; 1502: Kovachich: *Supplementum*... II. 301.; 1505: Kovachich: i. m. 333.; 1490: Kovachich: i. m. 270. Az utóbbihoz sokban hasonló névsort találunk a Korvinnal kötött szerződésben: DL 37668.
106. 1495-ben szerezte a megszorult Újlakitól a gesztesi (Km) uradalmat (OL Eszterházy cs. hitb. lt. Repos. 40. G. 126., regeszta után), ugyanekkor kapta a királytól a Körös megyei Csáktornya várát (*Csáky* I/1–2. 480.); valószínűleg 1500-ban Atyinát (K) (DL 88855) és 1506 táján Almás várát (Kl). Csánki V. 297. Vö. 1513: Bártfai Szabó: *Pest megye*... 339.

107. DL 37671. – Ráskairól vö. Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). *LK,* 35 (1964) 94. Birtokai: Szentlőrinc vára Vk 1491-ig (Csánki II. 276.), Fülek vára N, Csővár N és 1499 óta Solymárért cserében Végles vára Zm (Bártfai Szabó: *Pest megye...* 309. és 325.).

108. 1483-ban, mint királyi kapitány leveri a hűtlen Perényieket (Teleki: *Hunyadiak kora...* XII. 256.), majd a zágrábi királyi vár kapitánya lesz (vö. Schönherr: *Corvin...*169.) és 1487-ben Nagykemléket (K) kapja zálogul Mátyástól (OL Sándor cs. lt. elenchusa A. fasc. I. n. 4.). 1488-ban a király parancsára megszállja Podjebrád Viktorin herceg birtokait (Ant. Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades.* Posonii, 1744, 506.) és az elfoglalt Medvevár kapitányaként 1489-ben felesküszik Korvin Jánosnak (DL 37663). 1494-ben a hercegtől Nagykemlékért és Likaváért cserében örökbe megkapta a siklósi várat, amelyre Ulászlótól adományt is szerzett (DL 75707). – A Lábatlaniakkal való szoros kapcsolatát mutatja, hogy a Both családból egyedül őt illette Lábatlan és Csév birtoka (1511: DL 75759 és vö. 1521: DL 75802); a laki Túzok 1491. évi panasza szerint Mátyás egy bizonyos Lábatlani Andrásra bízta Medve várát, aki átadta Korvin kezébe (DL 37651). Csakugyan 1491. aug. 7-én Lábatlani Szklabinya zálogbirtokáért lemond Medve váráról Korvin javára (DL 102245). Ez az András egyébként már 1476-ban előfordul „Labathlani dictus" néven (DL 103788) és feltehetően bajnai Bot Andrással azonos személy.

109. Vö. Csánki II. 436., 1489: DL 74536. – Beriszló Ferenc házassága 1489–1496 között történt, vö. *Blagay* 429.; *Szerbia* 294. – A kölpényi despotákra vö. Jireček – Radonić: *Srba* I/2. 415.

110. 1473: *Podmaniczky* I. 109.

111. Csupor István (talán testvére Mátyás kedvencének, Miklósnak?) a Körös megyei Szarvaskő vár, Monoszló város és 76 falu ura volt 1493-ban történt haláláig, vö. Fraknói Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete.* Budapest, 1889, 60. (Az Erdődyek Galgóci levéltárának Csupor-anyaga nem található a MOL Iványi-féle regesztái között.) – Garai Bánfi Lőrinc birtokai Darnóc vára, négy kastély és 100 falu, Körös és Valkó megyében. (MOL Filmtár. Zay cs. zayugróci lt. C. 29.), amelyektől Ulászló 1493-ban hatalmaskodásai miatt megfosztotta (Erdődy cs. Galgóci lt. Iványi-féle regeszták. MOL 50.2.27. [a továbbiakban: Gg]) és csak 1503-ban kapta vissza őket Korvintól (DL 37754).

112. Lásd az *5. melléklet*et. Tanulmányunk előző részében (I. rész) 59 bárói családot vettünk vizsgálat alá, ezek közül az alábbi letűnt családok számíthatók a zászlósurak e helyütt körülhatárolt, szűkebb kategóriájába: Hunyadi, Garai,

Cillei, Maróti, Marcali, Szécsényi, Csáki, Korógyi, losonci Dezsőfi, Cudar, losonci Bánfi és bátmonostori Töttös. A legelőkelőbb famíliák száma tehát nemigen változott Mátyás uralma alatt sem.

113. A 15. századi archontológiai adatokat Fügedi Erik rövidesen megjelenő tanulmányából vettem a szerző szívességéből, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

114. A felsorolt tizenegy legfőbb méltóságot 1465 és 1490 között összesen negyvenhárom személy viselte. Az említett három kivétel: 1. besei Farkas Tamás ajtónállómester (1475–1477), a Doboka megyében birtokos Kácsik nembeli harinnai Farkas családból (DL 26907); 2. Felföldi Pál macsói bán (1477–1479), Újlaki Lőrinc hivataltársa, talán gyámjaként. 1471-ben Valkó megyei nemesként fordul elő (Csánki II. 370.); 3. Paksi László tárnokmester (1483–1487), a Zsigmond alatt elszegényedett Rátót nembeli Paksiak egyik ágából. Testvére, Pál és rokonai, Albert és Lajos II. Ulászló alatt a bárók második rétegében tűnnek fel (lásd *4. melléklet,* és vö. 1483: DL 88693). Tudtunkkal az említettek egyike sem emelkedett a nagybirtokosok sorába, sőt Farkas Tamás a 15. század végén maga is középnemesként szerepel Erdélyben (Csánki V. 473.).

115. DL 59548. – A Bács megyei Nagyvölgyről vette nevét és neje, bartáni Peres Ilona révén Bodrog megyében és Erdélyben szerzett kisebb birtokokat (Csánki II. 177., 221., valamint V. 562., 804.). 1440-ben Újlaki familiárisaként bodrogi alispán (*Zichy* IX. 6.).

116. Buzlai Mózes, Podmaniczky János sógora 1501-ben lett ajtónállómester. Valószínűleg ekkoriban szerezte Simontornya várát Beatrix királyné távozása után (vö. 1505: *Podmaniczky* I. 447.; és Kiss István: *Simontornya krónikája.* Simontornya, 1938.). Előbb talán Beatrix itteni várnagya?

117. Birtokaikra lásd *1. melléklet,* 59., 81. és 89. jegyzet.

118. A családi birtokokat utoljára egyesítő István (†1459) még Kompolti János özvegyét, Tari Margitot vette nőül. Azonban vejei és menyei között már gedei Lorántfi és Betleni, a következő nemzedékben harinnai Farkas, Dobokai, bátori Szaniszlóffy, albisi Zólyomi és Cékei családbeliek szerepelnek, valamennyien jómódú megyei nemesek. (*Bánffy* oklevelei alapján.)

119. Hogy a valódi tényállás olykor milyen kevéssé derül ki az oklevél formális tartalmából, arra igen tanulságos az alábbi példa. 1500. máj. 11-én Hédervári Ferenc a fehérvári keresztesek konventje előtt valamennyi, név szerint felsorolt birtokát elzálogosította 20 000 aranyforintért Rozgonyi Istvánnak, aki egyébként sógora volt (*Héderváry* I. 490.). Látszólag szokványos zálogügylet; ámde ugyanazon a napon, ugyanott és ugyanazon összegért Rozgonyi is

zálogba vetette összes javait – Hédervárinak (*Héderváry* I. 493.). Valójában tehát a királyi háramlási jog kijátszásáról, az örökösödési szerződéseknek egy sajátos változatáról van szó.

120. 1443-ban például Hédervári Lőrinc (*Héderváry* I. 209.), 1490-ben meggyesi Móroc István (*Sopron vm.* II. 562.) említ birtokai között minden megjegyzés nélkül olyanokat (Vöröskő, illetve Szigliget és Berzevice), amelyek sohasem, vagy csak igen régen voltak családja birtokában.
121. Az Ernuszt-féle számadásokban például Árvát és egy hatalmas Liptó megyei uradalmat (ti. Likavát) 1494-ben Korvin, 1495-ben Szapolyai István nevén találunk (J. C. Engel: i. m. I. 34., 134.). A birtokos változása tehát látszólag ekkor történt. Más forrásból azonban biztosan tudni hogy a két vár tényleges urai Korvin kapitányai, a lomnicai (később: palocsai) Horvátok voltak egészen 1505-ig, illetve 1507-ig, amikor a Szapolyai családdal elcserélték Palocsa és Dunajec uradalmai ellenében. (Vö. 1503: DL 37749–51; 1505: DL 37777; és Wagner K.: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*. Posonii–Cassoviae, 1780, 76.; 1507: *Szepes megyei Tört. Rég. Társ. Évk.*, 6 [1891] 5.)
122. Vö. Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a 15. században*. Budapest, 1965, 23–32.; a falvakra Szabó István: *A magyarság életrajza*. Budapest, 1941, 34., 52.; és uő: *A falurendszer...* 197.
123. Vitoveccel 1463. máj. 18-án békült ki Mátyás Bátmonostorán: DL 45046; vö. Gg. 58.1.4. és Teleki: *Hunyadiak kora...* III. 347. – Később egy ízben a király személyes beavatkozására is sor került: 1465 októberében a Körös megyei Szentgyörgyvárat tartotta ostrom alatt. (Fraknói Vilmos: *Mátyás király levelei*. 1. köt. Budapest, 1893, 112.)
124. 1464. ápr. 5-én: *Frangepán* II. 64.
125. DL 38043. A kiváltás 1465-ben történt, mert ebben az évben a várat már Túz János kezén találjuk (*Mon. civ. Zagr.* II. 305.), míg 1464-ben még a Weisspriachoké (*Frangepán* II. 70.).
126. A Szilágyi-birtokok nagy része 1464-ig Bátori Margit kezén maradt (DL 15567); a Maróti-javakból Valpó és bizonyára Atya is 1481-ig Szilágyi Margité (1480: DL 14703); a Garai-hagyatékból Atyinát, Nekcsét és Újvárt Jób özvegye, Újlaki Fruzsina tarthatja meg nővérével, Katalinnal közösen, de azzal a záradékkal, hogy haláluk után valamennyi Korvin Jánosra száll (1490: DL 37668). A herceg jogait az országnagyok is elismerték, de a birtokokat ennek ellenére később Újlaki Lőrinc és Somi Józsa kapta meg (1499: *Sz,* 31 [1897] 930., 1. jegyzet; 1500: DL 88855).
127. Így például Gyula várát 1476–1482 között, a Komorovszki Pétertől 1474-ben visszafoglalt Árvát és Likavát 1482-ig, Frangepán Márton javainak nagy ré-

szét 1479 után, Túz János birtokait 1481–1485 között. A tartalékolás célját mutatja, hogy szinte valamennyi előbb-utóbb Korvinnak jutott, csupán Medve várát kapta meg 1485-ben Podjebrád fia, Viktorin herceg (DL 102225), de ő is csak kárpótlásul a szintén Korvinnak adományozott troppaui hercegségért.

128. Bonfini 503. Nyilván erre az eseményre vonatkozik az a történet, amelyet Bánfi kegyvesztésének magyarázataként Teleki József ad elő (Teleki: *Hunyadiak kora...* IV. 73.) az 1468. évnél, Gregoriancz Pál nyomán. Eszerint Mátyás szemet vetett Bánfi szép feleségére, Margit sagani hercegnőre, s midőn a főúr a király elől megszöktette asszonyát, Mátyás haragjában bebörtönöztette és két évig fogva tartotta, Solymost és Lippát pedig a pozsonyi főispánsággal együtt elvette tőle.

129. 1468-tól erdélyi vajda, verőcei örökös főispán; számos birtokot kap Erdélyben (Csánki V. 459., 762., 920.), 1472-ben pedig a teljes Kórógyi-vagyont 4 várral, 11 mezővárossal és 284 faluval (Gg. 63.1.39., Csánki feljegyzései után).

130. 1459–1462 között összesen 49 000 forintért Tokajt, Salgót, Tállyát, Szatmárt és Németit (DL 65921), 1460 novemberében 6200 forintért Szepesvárat (DL 44953), majd 6000-ért Rihnó felét (DL 15524).

131. Jireček – Radonić: *Srba* 411.

132. DL 37683.

133. A továbbiakban a táblázathoz tartozó jegyzetek elején azok a források, illetve feldolgozások találhatók, amelyek egy-egy család birtokairól általában tájékoztatnak. Ezután következik a főbb birtoktestek felsorolása. A várakat (castrum) kurzívval való kiemelés jelzi, k. = kastély, v. = mezőváros, b. = birtok. Egyes esetekben elegendő volt az 1458. évi állapotra utalni. A birtok után álló évszám a megszerzés évét mutatja, amennyiben megállapítható volt. A forráshelyek közlését terjedelmi okokból a minimumra kellett csökkentenem, ezért azok nem bizonyító, inkább tájékoztató jellegűek. Ugyanilyen okból nem tüntettem fel, ha az adatokat az alábbi művek valamelyikéből vettem: Csánki, Csánki: *Körös,* Fekete Nagy: *Trencsén,* valamint Fügedi Erik: *Nyitra vármegye történelmi földrajza.* Kézirat. Korvin birtokaira: 1490: DL 37668, 1506: DL 37785, 37794 és vö. 1510: DL 37868; a zagoriai birtokokra 1494: DL 33898, 1507: DL 37947, 37958, 37791 és vö. 1513: DL 37706, továbbá Schönherr: *Corvin...* (azóta elveszett forrásokból is). –*Árva* Á 1482 (DL 37655 és lásd fent 121. jegyzet); *Likava* L 1482 (DL 37656, 1500: *TT* 1897, 518. és lásd fent 121. jegyzet); *Szklabinya* Tc 1482? (1491: DL 102245, 1493: *MTT* XI. 129., 1495: DL 38096); *Bajnóc* Ny 1489 (DL

37666–7, 1494: *MTT* XI. 129.); *Sáros* és és *Sztropkó* Zn 1483? (1492: DL 72057, 1497: DL 37710); *Munkács* Brg és Debrecen v. Bi 1484 (DL 37661, 1493: DL 37680, 1497: DL 65174); *Gyula* Bé 1482 (Veress Endre: *Gyula város oklevéltára.* Budapest, 1938, 25–38.); *Solymos* és *Lippa* Ad, Szádia k. és Váradia k. Ad, Borzlyuk k. és Sarád k. Ts 1487 (DL 19303, 1492: DL 37676, 1494: DL 20184, 1496: Gg. 4.10.2. és 4.3.15., DL 46332, 59860, 1497: DL 37712–3, 1503: *Podmaniczky* I. 389., 1504: DL 59935); *Cserög* Szm és *Futak* v. Bá 1482? (1495: DL 38096, vö. 1506: DL 37790); Marót Vk 1484 (1504: DL 37767–8); *Hunyad* és Hátszeg Hd, Vizesmonostor k. és Morzsina k. Ts 1482; *Solymár* Pi 1482? (1496: Bártfai Szabó: *Pest megye...* 309.); Siklós B 1482 (1494: DL 67567, 75707); Lak k. Sm 1488? (1492: DL 789, 53. p.); *Csővár* N 1486? (vö. DL 88715); *Medve* és Lukavec Zb, Rakonok k. K 1488 (1489: DL 37663, 1491: DL 102245, 1495: *Mon. civ. Zagr.* II. 499. és DL 35740, 1496: *Mon. civ. Zagr.* II. 506.); *Nagykemlék* és *Kiskemlék* K 1488? (1495: DL 104045, 29', 1502: DL 32884 és vö. fent 7. jegyzet); *Sztenicsnyák* Zb; *Lipovec* Zb (1490: DL 103977); *Kruppa* Zb (1491: DL 34146, 1493: *Blagay* 109. sz., 1497: DL 37717); *Varasd* Vd (1495: DL 34081, 1502: DL 104113, 1505: DL 37781, 104146); *Krapina* Vd (1488: *MTT* IX. 175., 1495: DL 34548, 1497: DL 33825, 1504: DL 37764); *Lobor* Vd (1504: DL 33399, *Starine* 5 [1873] 143., DL 37764, 37773); *Oszterc* Vd (1496: DL 34551); *Béla* Vd (1484: DL 103900, 1506: DL 37782); *Vinica* Vd (1484: DL 103900, 1499: DL 37731); *Trakostyán* Vd (1487: DL 34536, 1499: DL 37731); Tabor k. és Orbovc várrom Vd (1497: DL 33825). A zagoriai grófságot 1488-ban, a Vitovecek várainak megvívása után kaphatta Korvin, vö. *7. melléklet,* 198. jegyzet. – A Korvin-birtokok összkiterjedése meghaladta a másfél millió kat. holdat. A felsoroltak közül csupán Kruppa, Béla és Lak tartozékai ismeretlenek, ezeket összesen 1 v.-ra és 30 falura becsültem.

134. 1459–1464: DL 65921, vö. 1499: DL 20867. – *Tokaj* Zn és Szántó v. Aj 1459; *Salgó* és Ozdin k. N 1460 (Csánki adatainak egy része a Hont megyei Salgóra vonatkozik!); *Tállya* Zn 1461; *Szepes* Szp 1462; *Késmárk* Szp 1462; *Gölnic* Szp 1462?; *Szatmár* és Németi v. Szr 1462; *Dunajec* Szp 1463; *Regéc* Aj 1464; *Murány* és Jolsva k. G 1470 (1491: DL 90206, 97807); Edelény v. és Vámos v. Bd 1470 (1492: DL 19846); *Szárdvár* Tn 1470; *Ribnó* Szp 1474?; *Kővár* Pg (azonosnak látszik a Csánki által külön felvett Körös megyei Kővárral!) és Badjanovc k. K 1476 (DL 65952, 1481: DL 103861); *Torna* Tn 1476; *Trencsén* Tr 1477; *Pápa, Ugod, Csesznek* Vp és Moróchida b. Gy 1497? (1480: DL 45812, 61825, 1482: DL 61840, 1483: DL 45963, 1484: DL 45981, 1493: DL 68449); Gönc v. Aj 1480 körül.

135. Az Újlaki-birtokoknak Csánki által felhasznált összesítései (1445: Gg. 65.1.7., 1465–1497: Battyhány cs. körmendi lt. Alm. I fasc. 1. n. 5–9.) elvesztek, azonban az 1490 körüli állapotra teljesnek tekinthető felsorolást ad DL 66058 (1525). Vö. még Reiszig Ede: Az Újlaki család. Turul, 57 (1943) 1. skk. – A birtokállapot lényegében egyezik az 1458. évivel (lásd *1. melléklet,* 45. jegyzet), de *Hegyesd* Z 1460 óta idegen kézen volt (DL 88207, 89026–9), Györök és Szemes v.-ok (Sm) pedig hozzáveendők. – A Dráván túli birtokok tartozékai ismeretlenek, ezeket 12 v.-ra és 185 falura becsültem. – Újlaki Fruzsina és Katalin birtokaira lásd fent 126. jegyzet. Közülük *Újvárt* (Pg) Csánki a Száva mellékére, Bród tájára helyezte, de egy 1445. évi oklevél alapján valószínűbb, hogy Pozsegavár közelében, Sztrabatnok és Bresztovc között feküdt, és talán a Vrhovci melletti várrommal azonos (*Héderváry* I. 219.).
136. 1474: DL 17526, 17584, 1490: *Sopron vm.* II. 564., DL 72053, 1495: DL 20306, 1519: DL 72185, 89136. – Ecsed k., Bátor, Majtény és Gyarmat v.-ok Szr; *Buják* N 1438; *Világosvár* Zd 1464 (DL 71998–72004); Racsa k. Vk 1477; Karom k. Szm és Kisdi v. Bá 1477; *Szentgyörgyvára* = Békavár Z 1479; *Fejérkő* és *Babócsa* Sm 1487. – Szanda vára, úgy látszik, csak névleg volt a Bátoriaké.
137. 1501: DL 21068 (a verőcei ág birtokai). – *Alsólindva* és *Nempti* Z; *Bolondóc* Tr; *Verőce* Vc 1474 (DL 33420, 33423, 1488: DL 33446, 1491: DL 33452); Orbona v. K 1477; *Szaplonca* K 1481; Boró k. Vk 1481. Bolondóc egyedül a róla nevezett ágat illette, az utolsó négy birtok pedig csupán Miklós ágát.
138. 1503: Zay cs. zayugróci lt. A. 51. és 53., DL 21173, 88882. – Vingárt k. Fh (1508: DL 37839); Fogaras k. Fh 1464 (DL 16040); Horogszeg k. Ts; Telek v. Bá; Eszék v. fele B; Hagymás és Draszád v.-ok; Szombathely k. B; Valpó és Bodola = Vasvár k. B 1481; Atya k. Vk 1481; Harsány B 1486; Ivánkaszentgyörgy k. Vk 1488.
139. 1489: DL 88650, 1524: *Sopron vm.* II. 620., 1525: DL 72215. – *Kővár* KSz (1378–1503: DL 72092); *Erdőd* Szr. (építése 1481: *MTT* VI. 90., 1504: *Csáky* II. 505.); Csehi k. KSz; *Sólyomkő* Bi 1472 (DL 88531, 88535, 88541); Megyericse = Vasmegyercse k. K 1476 (1501: DL 104094).
140. 1481: *Bánffy* II. 225. (volt Szécsényi-javak), 1498: *Podmaniczky* I. 311., 1512: DL 60007 – *Csejte* Ny; *Jókő* Ny; *Surány* Ny; Modor v. Po 1436; Szomolány k. Po; *Tapolcsány* Ny 1460; *Hollókő* N 1460; *Sirok* Hs (fele) 1472 (DL 59603). – A családot 1460 óta a Szécsényi-birtokok (7 v., 88 falu) fele, 1472 óta a Tari-birtokok fele illette meg. Az előbbieken úgy osztoztak meg a Losonciakkal, hogy Tapolcsány és Hollókő várak egészében, és minden uradalom fele az Országoknak, míg Szécsény és Somoskő várak a birto-

kok másik felével a Losonciaknak jutottak (1480: Gg. 19.1.1.). – A család másik ága, János fia Lőrinc (†1503, vö. DL 59920) birtokai Mikeszásza k. Kk; Csalya k. Ad; továbbá ő kapta meg, valószínűleg egyéb jogairól való lemondása ellenében, a szeri Pósafi-örökségből az Országokra eső részt, Sződi k.-lyal Arad megyében (innen nevezik például 1500: DL 88854) és további birtokokkal Ts, Kr: Kv, Cd és Cg megyékben (vö. 1471: *Krassó* III. 427–435.).

141. Vö. Ila Bálint: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. *Turul,* 41 (1927), és 1493: DL 20111–119, 1495: DL 20259, 1507: *HO* II. 390.; 1517: DL 22978 – *Bazin, Szentgyörgy, Borostyánkő, Detrekő, Vöröskő* és Eberhard k. Po; *Óvár* M; *Dévény* Po 1460; *Köpcsény* M 1461; Ruszt v. Sn.

142. 1493: Iványi Béla: *A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára.* Szeged, 1931, 176.; 1500: *Héderváry* I. 494., 1519: DL 89136, 1523: DL 24653. – *Csicsva* fele és *Monyorós* Zn; Rozgony, Szepsi és Szina v.-ok Aj (ezekben monyorósi Rozgonyi Istvánnak is része volt); *Sempte* Ny, Cseklész k., Szered és Szenic v.-ok Po; *Cserép* Bd 1459–1460; *Balog* G 1460; *Debrő* Hs 1461; Poroszló v. Hs.

143. 1492: DL 15401, 1493: DL 19963, 1504: DL 88914 – *Csicsva* fele és Varannó k. Zn (1480: *Bánffy* II. 219., 1494: DL 88788); *Csókakő* és *Vitány* Fj; Tura, Irsvaszeg és Gödöllő b. P; Kisszeben v. Ss; *Makovica* Ss 1470; Forró, Kázsmárk, Telkibánya v.-ok Aj 1470; *Berencs* Ny 1486 előtt; Gyöngyös v. fele Hs. – A családnak ez az ága 1490. dec. 6. előtt halt ki: DL 37672.

144. 1501: DL 37739: – *Léta* Td 1450 e.; Dengeleg k. Szr (Közép-Szolnok megyei birtokokkal, I. Csánki I. 493, 576.); *Zsidóvár* és Lugos k. 1464; Szabadka k. Bdg 1464; *Diód* Fh 1464 (DL 28620, 1478: *Krassó* III. 445.); Algyógy v. Hd 1467; *Almás* Kl, Buza v. BSz és Gorbó v. D 1470; Baranyavár k. B 1474; *Torockó* fele Td 1474; Gyd k. (ismeretlen fekvésű). – 1462 óta az 1480-as évekig *Küküllővár* Kk is a családé.

145. 1493: *Sopron vm.* II. 567., 1524: *Sopron vm.* II. 620. – A birtokokat lásd *1. melléklet,* 76. jegyzet.

146. Vö. fent 140. jegyzet. – *Gács* N (1469: *Bánffy* II. 124., ahol Galsa helyett nyilván *Galch* értendő); *Szalánc* Aj; *Pankota, Desznye* és Jenő k. Zd (1474: *Bánffy* II. 173., 1490: uo. 291., 1507: uo. 418.); *Somoskő* és *Szécsény* N 1460 a volt Szécsényi-birtokok felével (1478: Gg. 97.26.8., 1520: *Bánffy* II. 500.)

147. 1492: DL 50614 – *Kassza* és Vilknó k. Tr 1464; *Léva* Tr 1470; *Vázsonykő* Vp, Vezseny KüSz és Adony v. Fj 1472 (1492: DL 82047, 1493: DL 82050, 1496: DL 82532); *Ljetava* Tr 1474; *Somlyó* Vp 1479 (1491: *Zala* II. 632.); *Sztrecsén,* Zsolna v. Tr és Szucsán k. Tc 1483 (DL 88685).

148. Pálóc és Szerednye b. Un; *Újhely* és *Patak* Zn 1429 (1500: DL 72084, 1511: DL 72145); Helmec k. Zn; Szolnok v. KüSz; *Ajnácskő* G 1438 (1492: DL 72058); *Dédes* Bd 1438 (1491: DL 19723).

149. Vö. Madzsar Imre: Ernuszt János és háza Budán. *Sz,* 52 (1918) 56–71. – *Csáktornya* és *Sztrigó* Z 1470 körül (1505: DL 104151); *Szentgyörgyvár* és Kapronca k. K 1475 körül (1476: DL 103782, 1508: DL 104202, 1520: DL 104385). – Kapronca tartozékait nem ismerjük, a többi összesen 6 v. és 168 falu.

150. 1492: *Héderváry* I. 475. – Egyebekben lásd *1. melléklet,* 54. jegyzet. (*Podversa* Pg ekkor már castrum.)

151. *Frangepán* index. – Modrusi ág: *Tersác, Ribnik, Ozalj* és Dubovác k. Zb, *Dobronya* Zm 148?; Cetini ág: *Cetin* és a két *Kladusa* Zb 1465; szluini ág: *Szamobor* Zb 1489. – Csak a magyarországi és szlavóniai birtokokat soroltuk fel.

152. 1483: Teleki: *Hunyadiak kora...* XII. 253., 1519: DL 72185 – *Terebes* Zn (1489: *Zichy* XI. 506.); *Füzér* Aj (1496: DL 18125); *Újvár* Ss; Szolyva és Szentmiklós b. Brg (1481: DL 16210); *Csorbakő* Bd (1483: Heves m. Áll. Lt. 930. sz. Egri kápt. o. lt.); Emőd v. Bd (1481: DL 16210); Szinye v. Aj. – Többi birtokukat 1483-ban elvesztették.

153. 1502: DL 104116, 104119. – *Szalónak* Vs 1445; Óvár várrom és Girolt b. Vs; *Császárvára* Vd 1457 (DL 46191 és Gg. 65.1.5., Csánki feljegyzései után); Rohonc v. Vs 1490 (DL 104117, 104134).

154. 1499: DL 101264. – Egyebekben lásd *1. melléklet,* 60. jegyzet.

155. *Kölpény, Ireg* és Árki k. Szm; *Berekszó* Vk; *Kosztajnica* Zb (1474: DL 34514, 1476: DL 74528, 1485: *Starine,* 5 [1873] 124.), 1500: uo. 126., 1. jegyzet. – *Fejérkő* és *Töttösevina* Vuk despota özvegyének kezével 1489 után Beriszló Ferencre szállottaké, lásd 109. jegyzetet.

156. *Krasznahorka, Kövi* = Rákos, Gömör v. és Pelsőc v. G; *Szendrő* Bd. – Többi birtokuk a vámosi ág kihaltával (1469) idegen kézre jutott.

157. 1496: Gg. 50.2.38. – *Monyorókerék, Vörösvár,* Vép v., Körmend v és Vasvár (részei) Vs; Páka k. fele Z.

158. Lásd *1. melléklet,* 82. jegyzet

159. *Újvár* és Bonyha k. Kk 1467; Vécs k. Td 1467 (1499: *Bánffy* II. 355.); Cseri k. és Berény v. Ts 1473 (1507: DL 21715); *Divény* és Losonc v. N 1473 (1499: *Bánffy* II. 355.).

160. 1489: DL 24581, 1512: DL 60007 – *Nána* és *Oroszlánkő* Hs; *Sirok* fele a Tari birtokok felével 1472 (DL 59603).

161. 1504: *Podmaniczky* I. 430. – *Léva* és Bars v. Bs; Bát v., Pásztó v. és Salgó várrom Ht; Köbli és Balta b. B; Csente b. Bdg.

162. 1490: *Sopron vm.* II. 562. – *Nyaláb* és Szöllős v. Ug; *Ida* = Nagyida és Szikszó v. Aj; Dobos b. Brg.
163. 1490: *Sopron vm.* II. 562. – *Szinyér* és Meggyes k. Szr; *Zdenc* K. (Vö. fent 120. jegyzet.)
164. *Becse* és Becskerek Tl 1464?; Ibrány k. Szb; Varsány b. Zd.
165. Vö. Jireček – Radonić: *Srba* 411., irodalommal. – Nagylak v. Cd 1464?; Kerekegyház k. Zd; Árpatarló k. Szm; *Kórógy* Vk 1476 (*Szerbia* 390.)
166. Vö. Reiszig Ede: A Geregye nemzetség. *Turul,* 18 (1900) 120. és skk. – *Velike* K; 1476; Egervár k. Vs; Fancska k. Z 1403. – 1480-ban rövid időre *Nagykemlék* K is.
167. 1495 körül: DL 32399 (csonka). – Csorna v. fele és Beled v. Sn; *Ludbreg* K 1464; Monostor b. B. – György valószínűleg Benedek ajtónállómester fia volt. Az ekkoriban szereplő Turóci Bernát (medvei várnagy, körösi főispán, albán, varasdi főispán stb.), aki *Belec* Vd várát bírta (1481: Gg. 4.10.5., 1494: J. C. Engel: i. m. I. 38.), feltehetőleg György törvénytelen testvére.
168. Birtokait lásd 1509: DL 33994.
169. Közvetlenül Szendrő jún. 20-án történt eleste után (Jireček – Radonić: *Srba* 388., vö. jún. 29-ére DL 15377). Úgy tűnik, az örökség legnagyobb részét Szilágyi Mihály kapta. Becsét és Érdsomlyót már előzőleg neki ígérte a király (DL 15276), Tállya 1460-ban az övé (Koháry Coburg lt. OL Filmtár.) Vö. alább 171. jegyzet.
170. 1460. ápr. 3. előtt kevéssel, vö. *Bánffy* II. 19., és ápr. 17-ére DL 15444.
171. Mátyás ápr. végén és május elején rendelkezik Szilágyi javairól, halottá nyilvánítása tehát ekkor történhetett, vö. DL 15567 (ápr. 21.), DL 44977 (ápr. 30., Boldogkő adománya a Parlagiaknak), DL 65921 (máj. 6., Tállya Szapolyai Imrének). A Szilágyi-javak jelentős része az özvegy kezén maradt, vö. DL 15567.
172. Szept. 10-e előtt kevéssel: DL 45062 és vö. *Bánffy* II. 61. 1463. febr. 25-én még életben volt: DL 15758.
173. DL 16040 (júl. 30., Fogaras adományozása a Gerébeknek).
174. Jún. 7-én: DL 16040 (de vö. 1462-re: DL 15773).
175. Okt.–dec. folyamán, vö. Csánki V. 538., 793., 921., és *Bánffy* II. 93.
176. 1467. okt.–nov. és 1468. márc.–ápr. folyamán. A farnasi Veresek, illyei Dienessiek, somkereki Erdélyiek, Kecseti László és Vízaknai Miklós említendők közülük (lásd Csánki V., a megfelelő címszavakkal).
177. Márc. 23-a után, valószínűleg áprilisban, vö. *Zichy* X.
178. Szept. 30-a előtt kevéssel: Teleki: *Hunyadiak kora...* XI. 502. sz., vö. *MTT* IX. 167.; és Wagner K.: *Analecta Scepusii...* 4. tom. 15.

179. Vö. DL 16971–6.
180. 1468-ban még élt: DL 17263. Solymos vár 1471-ben már a Bánfiaké: Csánki I. 761.
181. *Krassó* III. 427.
182. Vö. Csánki II. 375. (elveszett oklevél alapján: Gg. 63.1.39).
183. *Sz,* 3 (1869) 605.
184. Okt. 5-én: DL 59603.
185. Aug. 9-én halt meg: *Magyar Életrajzi Lexikon.* 2. köt. Budapest, 1969, 1008. – Aug. 12-én Mátyás Drágfi Bertalannak adományozza Sólyomkő várát: DL 88531.
186. Valószínűleg a márc. 13-a előtti napokban. Mátyás 14-én erősíti meg Csupor végrendeletét (Katona: *Hist. crit.* VIII. 732.) birtokait pedig 13-án kezdi eladományozni (Csánki V. 460., 677. DL 74516 stb.).
187. Jún. 17-én már Ernuszt a szlavón bán (*HO* III. 430.). Birtokaira nézve vö. 1476: DL 65952. – Testvére, csábrági Horvát Péter 1490 után halt meg.
188. Szept. 10-e előtt: DL 34033, Teleki: *Hunyadiak kora...* XI. 566.
189. Okt. 4-én, lásd V. Klaić: *Krčki knezovi Frankapani.* 1. knj. Zagreb, 1901, 266.
190. *Turul,* 31 (1913) 108.
191. Jún. 21. előtt: DL 33433, vö. júl. 14-re DL 24850.
192. Máj. 6-i egyezmény a Velencébe költöző Túz Jánossal: DL 37651.
193. Vö. Teleki: *Hunyadiak kora...* XII. 250., 253., 256.
194. Febr. közepén, vö. 19-ére DL 88715, 26-ára Gg. 96.2.3. – 1464 óta Túr és Varsány városok felének (KüSz), 1474 óta Csővár várának (N) ura volt: DL 24838, 88716.
195. DL 19187.
196. Vö. fent 128. jegyzet.
197. Csánki-hagyaték. MTA kézirattára. Ms. 4919. 36. cs. 10–11.
198. 1488 nov.-ben ostromolja Székely Jakab György grófot Krapina várában: *MTT* IX. 175.
199. Úgy látszik, a Zagoriai grófokkal egyidejűleg vesztette el birtokait, vö. Bonfini 506.
200. Jún. 26-a előtt: DL 37666.

Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei,
4. (1968) 337–357. és 5. (1970) 291–313.

A HONOR

A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez

A tanulmány a „feudális" jellegű földbirtoknak egy eddig nem ismert hazai megjelenési formájával foglalkozik. Megírásához kiindulópontul bizonyos, alább részletezendő megfigyelések szolgáltak, amelyek egy hoszszabb időn át folytatott, elég módszeres anyaggyűjtés során, mintegy tapasztalati úton halmozódtak fel. Anyaggyűjtésem eredetileg a 14. századi politikai viszonyok jobb megismerésére irányult, és így az említett megfigyelések is eleinte az Anjou-kori államszervezet jellegére vonatkoztak. Utóbb azonban, további adatok birtokában, ezt a korlátozott kutatási mezőt valamelyest kénytelen voltam kiszélesíteni. Kitűnt ugyanis, hogy a vizsgált államszerkezet egy meghatározott földbirtoklási formára épült, amelyet bizonyos értelemben „feudálisnak" is nevezhetünk. Hogy milyen értelemben, arra a tanulmány végén még visszatérek. Ezért elöljáróban csak annyit jegyezném meg: a szónak eredetibb, azaz bizonyos típusú földbirtoklással kapcsolatos, nem pedig mai, meglehetősen inflálódott értelmében. Vagyis mind a címben, mind alább a „feudális" minősítés egészen más (ha úgy tetszik: konkrétabb) tartalmat hordoz, mint kézi- és tankönyveinknek azokon a helyein, ahol a magyar államalapítás korától fogva általánosságban „feudális államról", „feudális urakról", „feudális anarchiáról" stb. esik szó. Mindezekben a szókapcsolatokban talán a „középkori" jelző is képes lenne mindazt kifejezni, amit a szerzők mondani kívántak.[1]

Még egy rövid megjegyzés kívánkozik ide. Történetírásunkban, mint tudjuk, a „feudális" jelző egykor határozottabb tartalommal is felmerült, és hosszú időn át folyt tudományos vita arról, hogy voltak-e a magyar ál-

lamfejlődésnek a nyugat-európaival egybevethető vagy arra emlékeztető, tehát „hűbéri", „hűbéries", „feudális" elemei. Noha végeredményben az alábbi tanulmány is ehhez a kérdéshez kapcsolódik, mégis mellőzhetőnek véltem, hogy a vitát akár csak vázlatosan is ismertessem, mert az abban elhangzottak az alább mondandóknak semmilyen formában nem képezik előzményét.[2]

*

Feudális intézményekről lévén szó, talán nem meglepő, hogy az alábbi kutatásokhoz a 14–15. századi királyi várak vizsgálata szolgált kiindulópontul. Miközben a Zsigmond-kor politikai viszonyait próbáltam meg rekonstruálni, arra az érdekes fölfedezésre kellett jutnom, hogy a 14. században az ország várainak és váruradalmainak mintegy a fele úgynevezett királyi vár *(castrum regale)* volt. Fügedi Erik időközben ugyanezt az eredményt kapta saját kutatásai alapján, mai ismereteink szerint pedig egészen pontosan 150 (±1)-ben állapítható meg az 1382-ben királyinak minősülő várak száma.[3]

Lesznek talán, akik ezt kevésre becsülik. Tény azonban, hogy ehhez fogható „királyi vagyon" – bármit értsünk is pillanatnyilag ezen a fogalmon – soha többé nem halmozódott fel történelmünk során uralkodóink kezén, és a királyi várbirtok túlsúlya egészen sajátos, többé nem ismétlődő és a későbbi korok kutatójának szinte elképzelhetetlen módon determinálta a 14. századi táj és ország társadalmi és politikai arculatát. Királyi várak, királyi uradalmak voltak később is. A számuk azonban soha többé nem mérhető össze az Anjou-korival. A várbirtoknak azt az elképesztő mérvű pusztulását, ami az 1382 utáni évszázadban végbement, a legjobban egyetlen számadat érzékeltetheti: Nagy Lajos halálakor, mint mondtam, 150 királyi vár volt az országban, 1498-ban mindössze 26 ugyanezen a területen.[4]

Az Anjou-kort tehát egyebek között a királyi várak abszolút hegemóniája is jellemezte. Hogyan nyilvánult ez meg a mindennapok életében? Mit jelentett valójában a „királyi vár"? Miképpen gyakorolta fölöttük hatalmát a király, miben állt ez a hatalom, milyen helyet kaptak várai és azoknak urai a társadalomban és a politikában? Hiszen azt könnyű belátni, hogy az uralkodó a várait semmiképpen sem személyesen, hanem valamiféle módon más személyek közbeiktatásával „bírta".

A 14. századi királyi várak kérdésével a legutóbb Fügedi Erik foglalkozott viszonylag részletesen. Ő is, miként a korábbi kutatás, abból a természetesnek látszó feltevésből indult ki, hogy az Anjouk várait általában a királytól kinevezett várnagyok *(castellani)* igazgatták, akiknek – mint vélte – „az uradalmon belüli igazgatási és gazdasági tevékenysége valószínűleg nem sokban különbözött a magánbirtokok várnagyainak hasonló tevékenységétől". Fügedi azt is megállapította, hogy a várnagy esetenként két, sőt olykor több várat is igazgatott, ezt a jelenséget azonban végeredményben kivételnek fogta fel, és vizsgálódásai alapjául mindvégig az „egy vár – egy várnagy" elvét tette meg. Úgy vélem, ez az oka annak, hogy számos értékes részmegállapítása ellenére a probléma gyökeréig végül is nem jutott el.[5]

Azt a feltevést ugyanis, hogy az Anjou-királyok várnagyok útján igazgatták váraikat, a tapasztalat nem erősíti meg, ezért bármily kézenfekvő is, el kell ejtenünk. A 14–15. század kormányzati rendszerében a királytól kinevezett *castellanus* mind jobban ritkuló jelenség, s ennek megfelelően a királyi váraknak mind nagyobb, de eleve túlnyomó részét nem várnagyok kezén találjuk. Pontosan: a vár élén álló és azt ténylegesen igazgató tisztségviselőt rendszerint nem a király nevezi ki, akit pedig a király a várai élére állított, az a legtöbbször nem várnagy, hanem magasabb rangú személy.

Azt mindig is tudtuk, hogy egyes tájakon a királyi várnagyság intézménye ismeretlen volt. Az egyik ilyen terület Erdély volt, amelynek várait az egész középkor folyamán a vajdai tiszt tartozékának tekintették, s amint az erdélyi megyék ispánjait a vajda nevezte ki, ugyanúgy a vajdai várak élére is ő állította embereit. Ugyanez volt a helyzet a szlavóniai királyi várakkal. Ezek a 14. század folyamán mindvégig a báni tiszthez kapcsolódtak, a bán pedig ugyanúgy a maga kinevezte ispánokra és várnagyokra bízta őket, ahogyan a vajda.[6]

Az erdélyi vajda és a szlavón bán a 14. században az ország legtekintélyesebb tisztségviselői közé számított, mindegyikükre állandóan vagy nyolc-tíz, néha még több vár volt bízva. Helyzetük azonban ebben a tekintetben egyáltalán nem mondható kivételesnek, az ország más részeiben ugyanis – a szorosan vett anyaországban – pontosan ugyanez a kormányzati forma működött. Nagyjából mindenütt, ahol királyi várak voltak, azzal a különös rendszerrel találkozunk, hogy egy-egy nagyúr hatal-

mas, gyakran összefüggő területen, több megyében gyakorolt ispáni jogokat, és a vajda vagy a bán módjára ő állította a maga emberei közül az ispánt vagy alispánt az egyes megyék élére, a várnagyot pedig a reá bízott királyi várakba.

Ezek a kormányzati egységek – nevezzük őket egyelőre így – egyetlen lényeges ponton különböztek Erdélytől és Szlavóniától: nem intézményhez, hanem személyhez kötött és így változékony jellegükben. Forgandóságukat éppen ezért csak aprólékos archontológiai, prozopográfiai és birtoktörténeti kutatás képes kideríteni. Ennek során válik lassanként világossá, hogy olyan személyek, akiket előbb királyi várnagynak gondoltunk, valójában egy más személynek – rendszerint jóval nagyobb úrnak – helyettesei vagy familiárisai, az adatfoszlányokból pedig meglepő, korábban legtöbbször nem is sejtett tisztségkombinációk illeszkednek össze.

Az a leghelyesebb, ha mindkét észrevételt egy-egy gyakorlati példán illusztráljuk. A várnagyokat illetően tekintsük a következőt. A krassói és kevei ispán 1363-ban Szobonya fia László mester volt, és I. Lajosnak egy mandátuma arról tájékoztat, hogy az ő illyédi alvárnagyai, Gergely és Mihály *(vicecastellani eiusdem)* a közeli Kövesden hatalmaskodtak. Három év múlva, 1366-ban az ország másik sarkában bizonyos Gergely és Mihály detrekői és borostyánkői várnagyok *(castellani)* egy Pozsony megyei birtok határjárásánál vannak jelen. Nyilván észre sem vennénk, hogy a két adat között bármi összefüggés van, ha nem tudnánk, hogy Szobonya fia László Krassó és Keve éléről 1365-ben a pozsonyi ispánságra került át. Így azonban kétségtelen, hogy Gergely és társa a két Pozsony megyei vár élén voltaképpen nem királyi várnagyok, hanem ugyanúgy László mester alvárnagyai, mint korábban Krassó megyében. Kivált, ha tudjuk, hogy Borostyánkő várban 1354-ben is az akkori pozsonyi ispán helyettese ült.[7]

Több szót igényel a másik példa: hogyan rekonstruálható a 14. század második felében egy nagyobbfajta, de azért távolról sem rendkívüli tisztséghalmozás? A viszonylag kedvező forrásadottságok miatt válasszuk paradigmaként Kont Miklós nádor méltóságait (1356–1367).

Kont nádor, mint tudjuk, a nevezetes Újlaki család egyenes őse volt. Országbárói pályáját 1345-ben, mint pohárnokmester és barsi ispán kezdte, 1351-ben az erdélyi vajdaságot kapta meg tisztül, innen jutott 1356 tavaszán a nádorságba, amelyet 1367 tavaszán bekövetkezett halálá-

ig viselt. Nádori címe semmiben sem tért el a szokásostól: okleveleinek százain mindenütt *regni Hungarie palatinus et iudex Cumanorum* olvasható, akárcsak általában a nádori kiadványokon a 14. század folyamán. Címében tehát még csak utalást sem találunk arra, hogy egyéb méltóságok is voltak a birtokában.[8]

Valójában Kont Miklós nádor kormányzása alá nem is egy ispánság tartozott, ami voltaképp nem különös, hiszen kivétel nélkül ez volt a szokás középkori nádorainknál egészen Zsigmond 1402-i reformjáig.[9] Ispánságairól azonban elszórt adatokból kell értesülnünk, és korántsem biztos, hogy jelenlegi ismereteink hiánytalanok. Első vasi alispánja, Loránd fia Ravasz István mester eleinte (1357, 1358) megemlítette, hogy ura „a vasi és a soproni ispánságok tisztét bírja" *(Castriferrei et Soproniensis comitatuum tenentis honorem)*, de egyébként mind a vasi, mind a soproni ispánok, illetve alispánok csak nagyon ritkán utaltak rá, hogy a nádort helyettesítik.[10] Trencséni ispánságáról Lajos királynak egy 1357-i parancsából értesülünk; ebben arra utasította a szóban forgó megyét, hogy tegyen át egy pert a kúriába a nádor elé, aki „egyéb ispánságok között a trencsénit is birtokolja" *(inter ceteros comitatus honore dicti comitatus Trenceliensis prefulgentis)*.[11] Itt legalább megtudunk annyit, hogy érdemes tovább is keresgélnünk. Valóban, az eddigieken felül Sárost és Szepest is a kezén találjuk. Szepesi ispánja előbb Izsép mester alnádor volt (1357–1361), majd Detre fia Jakab ítélőmester (1363–1367), a később Szepesi Jakab néven ismert majdani országbíró. 1364-ben Lajos király, mint „egyéb tisztségek között a sárosi ispánság birtokosához" *(inter ceteros honores comitatum de Sarus tenenti)* fordult a nádorhoz, illetve helyetteséhez.[12]

Az őt helyettesítő személyek archontológiai adataiból kiviláglik, hogy mindezeket az ispáni tiszteket Kont nádor nem egymás után, hanem egyidejűleg tartotta a kezén, éspedig nádorságának egész tartama alatt. Tisztségeinek lényege azonban aligha az ispáni méltósággal járó bírói jogkör lehetett; sokkal inkább az a hatalom és jövedelem, ami a megyéiben található királyi javak birtoklásából eredt. Az ispánságok folyományaként ugyanis a kezén tartotta, mintegy magától értetődően, a rá bízott megyék határai közé eső királyi várakat, legalábbis a legtöbbjüket. A számuk nem volt jelentéktelen: körülbelül tizenöt várról lehetett szó. Adataink persze nagyon hézagosak, gyakran annak is örülnünk kell, ha a

vár létéről tudomásunk van. Ennek ellenére biztosan tudni, hogy a nádor tartott várnagyot a Vas megyei Kőszegen, Újvárott (a későbbi Németújvár értendő), Trencsénben, Sárosban, Palocsán és Szepesvárott.[13] Az ő rábaközi ispánja volt a kapui várnagy, trencséni várához pedig bizonyára akkor is éppen úgy hozzá tartoztak más várak – Szucsa, Oroszlánkő, Kasza –, mint egyébként a 14. század folyamán (*castrum Trinchiniense unacum aliis castris ad ipsum pertinentibus*, 1375).[14] Elődjéről, Zsámboki Miklós nádorról történetesen ismeretes is, hogy falut telepített az oroszlánkői uradalomban. Sárvár ez idő tájt folyamatosan a vasi ispánok kezelésében volt, tehát bízvást feltehető, hogy Kont nádor is bírta. Kevésbé biztos, de elképzelhető ugyanez Léka, Borostyánkő (Vas m.), Lubló (Szepes m.) és Szokoly (Sáros m.) várairól, minthogy birtokosaikról – azon kívül, hogy királyi várak voltak – ezekben az években nem tudunk semmit.[15]

Kont nádor a maga idejében a király után az ország első emberének számított, érthető tehát, ha ez tisztségeiben is kifejeződött. A méretektől eltekintve azonban, ha széttekintünk kormánytársai között, a kormányzás elveit minden esetben azonosnak találjuk. Az országbíró, Szécsi Miklós (1355–1359) például nemcsak a turóci ispánságot bírta tisztül, amit rendesen kiadványaiban is feltüntetett (*comitatum de Turuch tenens pro honore*), hanem a 14. századi országbírák állandó benefíciumát, a Vág menti besztercei kerület várait is. Ennek megfelelően 1358-ban több itteni várnagyához, tiszttartójához és vámosához intézett utasítást (*universis castellanis suis de Strychen, de Raych, de Wudatyn necnon de Nova Civitate, item officialibus, tributariis universis in predicto comitatu de Turuch et iuxta fluvium Waagh constitutis*).[16] Utódáról, Bebek Istvánról (1360–1369) is tudunk legalább annyit, hogy tisztségül (*pro honore*) birtokolt némely falvakat Óvár és Sztrecsény környékén, Zsolnán pedig officiálist tartott.[17] Testvére, Bebek György, a királyné tárnokmestere ugyanekkor (1353–1390) liptói ispán volt. A liptói *comitatus* 1406-ban három nagy királyi váruradalomból állt, és alighanem az Anjouk alatt is ez volt a helyzet.[18] A pohárnokmester, Cudar Péter a borsodi és az abaúji ispánságot töltötte be (*comes Bursudiensis et Abawywariensis*, 1364) és annyit biztosan tudni, hogy várnagya volt a Borsodba eső Diósgyőrnek és Dédesnek, de valószínűleg az abaúji királyi várak (Szalánc, Füzér, Gönc, Regéc, Boldogkő) egy részének is.[19] Lack fia Pál mester 1363-ban a

comes de Zemplen, de Hung et de Bereg címet viselte, ennek megfelelően a kezén volt a terület mindhárom királyi vára: Terebesen alvárnagyot tartott *(vicecastellanus magistrorum Nicolai et Pauli filiorum Lachk de Therebes)*, Patakon szintén, beregi alispánja pedig munkácsi várnagy volt.[20] Szatmár és a vele egyesített ispánságok: Máramaros, Ugocsa és Kraszna élén ekkoriban Himfi Benedek (1360–1362), Meggyesi Móric fia Simon (1363) és az ifjabb Lackfi Miklós székely ispán (1363–1367) álltak. Annyi a fölöttébb hézagos adatokból is kiderül, hogy az itteni igen terjedelmes királyi uradalmak rendszerint az ispáni tiszthez tartoztak: Ugocsában Nyaláb vára (1353, 1362, 1375), Máramarosban Huszt (1353), a Szilágyságban Aranyos (1350, 1383) és Szatmárban a vár nélküli majtényi uradalom. Dénes erdélyi vajda 1366-ban egy parancsát a krasznai alispánhoz, a majtényi officiálishoz „és általában testvére, Miklós székely ispán valamennyi várnagyához és officiálisához" címezte.[21]

A száraz felsorolást tovább is folytathatnánk, hiszen sem a macsói bán öt megyéjéről, sem a temesi, krassói és kevei ispánságok várairól nem esett szó eddig, de úgy hiszem, ennyi is elegendő az Anjou-kori kormányzati rendszer jellegének megvilágításához. Látható, hogy a királyi várak túlnyomó része – valószínűleg több mint háromnegyede – nem királyi *castellanus*ok, hanem náluk jóval hatalmasabb tisztségviselők kezén volt. Alapelvként fogalmazható meg, hogy ellenkező rendelkezés hiányában a királyi várakat és birtokokat mindenütt az ispáni tiszt tartozékának számították, az ispánságokat pedig nem egyenként osztogatták szét, hanem hatalmas, tartomány méretű tömbökbe hasítva vették birtokba – természetesen a király akaratából – néhány befolyásos família tagjai és rokonságuk.

*

A tisztség birtoklását, mint eddig is láttuk, leginkább a *honorem tenere* ('tisztet tartani') szóösszetétellel fejezték ki. Az Anjou-állam kormányzása tehát a *honor*nak nevezett tisztségekre és azok viselőire épült. Nemcsak az erdélyi vajdaság és a szlavón bánság volt *honor*, mint egykor Gábor Gyula vélte, hanem pontosan ugyanúgy az ispánságok, illetve azok együttesei is.[22] Az Anjou-kor szemlélete ugyanis nem kizárólag az egyes ispánságokat fogta fel *honor*nak, hanem olykor az ispáni tiszteknek azt a meghatározott kombinációját is, amelyet egy személy kapott meg kor-

mányzásra. Láttuk, hogy Kont nádor 1358-ban Vas és Sopron ispánságok honorját bírta *(honorem)*; ugyanúgy adta a király 1379-ben Himfi Benedeknek a győri és más felsorolt ispánságok honorját *(honorem dictorum comitatuum)*.[23]

Megszoktuk, hogy középkori forrásanyagunkban a *honor* szót egyszerűen „tisztségnek" fordítsuk, és a továbbiakban ne törődjünk vele. A jelen tanulmánynak az a fő célja, hogy bebizonyítsa: a *honor* a magyarországi latinságban a tisztségekkel kapcsolatban terminus technicusként értendő, és egy meghatározott, ma már ismeretlen intézmény jelölésére szolgált. Végeredményben a föld birtoklásának sajátos formáját jelentette.

A 14. századi honornak ugyanis még az volt a leglényegesebb ismérve, hogy birtokok és jövedelmek tartoztak hozzá. Ami az erdélyi vajdaságot illeti, ez eddig is ismert tény volt. Csánki Dezső történeti földrajzának erdélyi kötetében számos helyen visszatért az ún. vajdai birtokok kérdésére. Így például Küküllővárral kapcsolatban kijelentette, hogy a vajda „a várhoz tartozó uradalom jövedelmét mint hivatalával járó ellátást élvezte", és Léta várról is közölte, hogy a vajdáknak volt „kiutalva". A vajdai javakra számos egyéb adatot is hozott. 1347-ben Lackfi István vajda a Küküllő megyei Újvárhoz tartozó Filetelkéről mondja, hogy „vajdasága alatt áll" *(sub nostro wayuodatu)*, 1366-ban pedig Déva váráról említik, hogy a vajdai honor alá tartozik *(sub honore voyuodatus existens)*.[24]

Forrásaink csakugyan elég egyértelműen szólnak arról, hogy a vajdák ténylegesen „bírták és birtokolták" a tisztükkel járó uradalmakat, ahogyan 1437-ben olvassuk a kevéssel korábban eladományozott Sebesvár (Kolozs m.) tartozékairól *(dum eedem possessiones erga manus regias extitissent, per wayuodas tenta fuissent et possessa)*.[25] Ez azonban nem a vajdáknak volt különös előjoga. Más honorok viselői ugyanígy „birtokolták" a tisztükhöz tartozó falvakat. 1340-ben például egy Vas megyei földről olvasható, hogy azt „egykor Leusták mester vasi és soproni ispán, most pedig Lack fia István mester, a nevezett megyék ispánja, az ő utóda bírta, illetve bírja" *(successorem eiusdem possedisse et possidere)*.[26] Éppily természetesen beszéltek arról is, hogy a királyi váraknak azok a tisztségviselők a „birtokosai", akikre rá vannak bízva. Egy Tamási várhoz (Tolna m.) tartozó birtok történetét 1358-ban a következőképp adják elő egy per kapcsán: egykor Kányai Fülöpé volt örök jogon, majd Ozorai Sándoré, ennek halálával a király kezére háramlott, és eztán a királyi várnagyok

bírták *(et demum per regales castellanos de Thamasy detentam extitisse)*, míg végül Orbolc várért cserében a Henrik fiaké lett.[27] 1387-ben Szécsi Gál a Parics (Terebes) várhoz tartozó Véke birtokot ama határokkal kapta adományul, amelyekkel azt eddig a nevezett vár várnagyai bírták és kormányozták a király nevében *(nomine regio possessa fuit et gubernata)*.[28] 1388-ban a vasvári káptalan azt írta a Borostyánkő várhoz járó gabona- és bortizedekről, hogy azokat régtől fogva a királynak és elődeinek emberei „birtokolták és őrizték" *(possessarum et conservatarum)*.[29] A kor jogi fogalmai szerint ez a birtoklási forma kettős volt: a birtok egyszerre volt a királyé is, meg a tisztség viselőjéé is. Ez a legvilágosabban talán abban az 1350-i oklevélben olvasható, amellyel Lajos király egy Kapuvárhoz tartozó soproni ispánsági várföldet *(terram castrensem comitatus Sopruniensis ad castrum nostrum Capu... pertinentem)* a Kanizsaiaknak adományozott örökül azon határokkal, amelyekkel „ő és a soproni ispánok, illetve a mondott vár várnagyai addig királyi honor címén birtokolták" *(quibus per nos ac comites Soprunienses seu castellanos dicti castri nomine honoris nostri regii hactenus possessa extitit)*.[30]

Azt a módot tehát, ahogyan a tisztségviselő a rábízott javakat a kezén tartotta, a legszívesebben a *possidere*, azaz 'birtokolni' igével fejezték ki. Lehetne arra gondolnunk, hogy ez nem szó szerint értendő, és 'birtokláson' valami olyasmit kell értenünk, amit manapság inkább az 'igazgatás' szóval adnánk vissza. A kortársak azonban a jelek szerint ezt a kifejezést nagyon is komolyan vették, a honor viselőjét tekintették a jószág igazi urának, sőt ő maga is így értékelte saját helyzetét. A honor és a tartósabb jogú birtoklás hasonló voltát mutatja az alábbi példa is. Bizonyos igénylők 1347-ben megpróbálták elperelni Albert királynéi notariustól egy Krassó megyei birtokát, és a királynak kellett közbelépnie, tudatván a bíróságokkal, hogy a nevezett a vitás földet nem a sajátjaként tartja a kezén, hanem királyi honorként, tehát ne zaklassák perekkel *(non ut suam propriam, sed sub nomine honoris nostri regii conservare dinoscatur)*.[31]

Mit jelentett a honor birtoklása a gyakorlatban? Hol vált el egymástól a két birtokos: a király és a tisztségviselő joga, mi illette a birtokból az egyiket és mi a másikat? Nehéz egyelőre kétségtelenül biztos választ adni ezekre a kérdésekre. Egy bizonyos: sem a 14. századból, sem a Zsigmond kor első feléből nincs egyetlen adatunk sem arra, hogy a királyi honorokhoz tartozó birtokokból bármiféle földesúri jövedelem jutott volna a

királyi kincstárba vagy a király asztalára. Inkább az a benyomásunk, hogy minden ilyen jövedelmet a honor természetes tartozékának fogtak föl, és így azt illette meg, aki a honorbirtokot megkapta tisztül. Ezért a tisztségviselő magát tekintette földesúrnak, és így is viselkedett. Leusták mester vasi és soproni ispán 1339-ben magától értetődően utasította az ispánságaiban *(in predictis nostris comitatibus)* levő valamennyi várnagyát, officiálisát, vámosát és helyetteseiket, hogy vámja fejében *(ratione aliqualis tributi nostri)* ne szedjenek semmit a borsmonostori apát jobbágyaitól.[32] Gondolhatnánk stiláris fordulatra, 1375-ben azonban Gönyűi János győri ispán már olyasmit cselekedett, amit nem magyarázhatunk ilyennel. Azt a kiváltságot *(gratiam)* biztosította ugyanis az Erdélyből jövő kereskedőknek, hogy amikor a kezén levő királyi vámhelyekre és a saját öröklött vámjaihoz érkeznek *(ad loca tributorum regalium apud manus nostras habitorum et nostra propria hereditaria)*, csak annyi vámot fizessenek, mint a budaiak. Vámjai közül a király bánhidai és a saját kocsi vámját nevezte meg.[33] Történetesen tudjuk, hogy a királyi vámmal csak honorként rendelkezett, és 1379-ben vissza is kellett adnia.[34] A honor birtokosa egyébként – bizonyos határok között – egyéb jövedelmeivel is a sajátjaként bánhatott: Szécsényi Tamás vajda, aki 1339-ben trencséni ispán is volt, évi egy összegben állapította meg az illavai népek terheit, mintha földesuruk volna.[35]

Ezek után az is érthető, hogy a tisztségviselő igyekezett gyarapítani is honorja jövedelmét. Magyarországon, ahol a 14. századra már mindenütt szokás korlátozta a földesúri jövedelmek mértékét, a honorbirtok úgy látszik, nem eredményezte szükségképpen a termelőerők pusztulását. Sőt, a ritkán lakott országrészekben az ispáni jogú birtokosok igen számottevő telepítő tevékenységet folytattak. Ha hinni lehet Szécsényi Tamás országbírónak, akkor ezt mintegy feladatuknak tekintették. Szécsényi, a besztercei várak honorjának birtokosa, 1351-ben azzal a megokolással adott ki soltészlevelet, hogy „a honorja alá tartozó birtokok benépesítésére a jog kötelezi" *(possessiones sub nostro nunc honore existentes prout de iure tenemur populosas efficere)*. Mindenesetre ezt a jogot mind ő maga, mind a többbi országbíró igen komolyan vette, és a Beszterce és Zsolna körüli királyi uradalmakban a falvak egész sorát hívták életre.[36] Természetesen nemcsak ők. Az erdélyi Kecskés vár birtokosa, az alvajda 1346-ban éppen úgy falutelepítéssel foglalkozott, mint a következő év-

ben a sárosi Makovica királyi várnagyai, a Bebek testvérek, akiket magának Lajos királynak kellett mérsékletre intenie, mivel telepítő munkájukat idegen földön is folytatták.[37]

Amennyire megítélhető tehát, a honor határain belül minden domaniális jövedelmet a mindenkori ideiglenes birtokos élvezett. Amennyiben mégis járt onnan valami a királynak is, akkor az nem számított földesúri jövedelemnek. Ilyen királyi bevétel volt mindenekelőtt a kamara haszna, amelyet, mint ismeretes, Károly Róbert óta portális adó formájában szedtek a pénzverési haszon fejében. Minthogy a kamara hasznának a honorhoz semmi köze nem volt, természetesen a honorból is fizetni kellett. Előfordult persze, hogy valaminő okból hozzácsatolták a vár jövedelmeihez, ezt a körülményt azonban, mint rendkívülit, külön kiemelték. Ilyen kivételes helyzetben volt a Vas megyei Borostyánkő királyi vára, amelyet 1392-ben a Kanizsai fivérek kaptak meg örök jogú adományként. Zsigmond király ekkor azt a tájékoztatást kapta *(sicuti indubite didicimus)*, hogy a vár uradalmából járó kamara haszna elődeinek rendeléséből régtől fogva és mindenkor *(semper et ab antiquo)* a várhoz volt csatolva *(prorsus connexis)* jobb védelme érdekében, minthogy az ország végein fekszik *(in confiniis situati)*.[38] Ahogyan előfordulhatott, hogy a kamarát illető pénzjövedelmeket kivételesen a honorhoz kapcsolták, úgy olykor arra is sor került, hogy némely bevételeket a honor határain belül a kamara számára vettek igénybe. Valószínű, hogy általában csak jelentősebb pénzösszegekről, így egyes *libera villá*k egy összegben fizetett adójáról lehetett szó. 1390-ben például, amikor Bebek Imre országbíró apja halála után átvette a liptói ispánságot, Zsigmond figyelmeztette, hogy sem ő, sem utódai nem szedhetik be a három liptói mezővárostól, amelyeket *pro honore* bírnak, az évi cenzust. Ez, miként a városi adók általában, nyilván a kamarát illette meg.[39]

Ezek után nem lehet csodálni, hogy a honor, mint a neve sugallaná, nemcsak megtiszteltetésszámba ment, hanem jelentős jövedelmi forrás is volt birtokosa számára. Az alsólendvai Bánfi testvérek, István és János mindössze négy esztendeig viselték a szlavón bánságot (1381–1385), de ezalatt nem kevesebb mint 2000 aranyforintot sikerült „összegyűjteniük" belőle *(de banatu ipsorum regni Sclauonie eis provenientes et per ipsos in eisdem congregatos)*, amin János bán még 1394-ben is perlekedett bátyja özvegyével.[40]

Mivel a honor ura valójában haszonélvezetül bírta a királyi javakat, hajlamos volt rá, hogy igazi földesúrnak tekintse magát. Erre láthattunk már több példát az eddigiekben is; igen jellemző azonban, noha gyakorinak azért nem mondható, egy további eset. 1387-ben Zsigmond a trónra léptekor a Szántai Petőfieknek adományozta a Szatmár megyei majtényi uradalmat, amely, mint fentebb utaltam rá, a 14. században a szatmári ispán javaihoz tartozott. A király ezért külön meghagyta a birtokba iktatással megbízott váradi káptalannak, hogy az iktatáskor ne törődjön a szatmári ispánoknak – a Drágfi ősöknek – tisztségük okán *(ratione officiolatus)* várható ellentmondásával.[41] Ez persze kivételes időben történt: a királyi hatalom tekintélyének egyik mélypontján. Rendes körülmények között – mondjuk Lajos alatt, majd 1403 után Zsigmond idején – a honor birtokosának eszébe sem juthatott, hogy a kifejezett uralkodói akaratnak ellene szegüljön. Majd az 1444:II. tc. látja megint szükségesnek kimondani – az állam feloszlásának éveiben vagyunk! – általánosságban is, hogy az a tisztségviselő, akit a király leváltott, köteles a tisztét azonnal átadni.[42]

*

A honor valódi természetét a legjobban talán akkor érthetjük meg, ha az Anjou- és Zsigmond kori birtokadományok rendszerének részeként veszszük szemügyre. Régóta megszoktuk, hogy középkori birtokjogunkat csakis egy bizonyos szemszögből nézzük, és a birtoklás minőségét mindig ebből a látószögből határozzuk meg. Minthogy végeredményben egész múltunk szemléletét a nemzeti tudatot hordozó nemességtől örököltük, természetes, hogy ez a látószög sem más, mint a középkori nemesé. A nemes világában a birtokjogokat alapjában háromfelé lehetett osztani: ami az egyházé, ami a királyé, és ami az övé. A sajátjának a nemes azt a birtokot tekintette, amit valamilyen formában legalább fiaira átörökíthetett. A középkori birtokjog rendszerét ma is ilyennek látjuk, és a birtokok felosztása mindmáig ugyanez.

Ez a felosztás azonban nem az egyetlen lehetséges. A királyság szempontjából a birtokjogok rendszere egészen másként festett, mint a nemes oldaláról, és ezt a különbséget 1440 előtti jogszolgáltatásunk emlékei is tükrözik. Zsigmond haláláig ugyanis a királyi hatalom lényegében csorbítatlanul maradt, és így elvei akadálytalanul érvényesülhettek a jogi szemléletben. Ezt egyszerűbben úgy is mondhatnánk: azt, hogy mi az érvé-

nyes jog, nem a nemes, hanem a királyi kúria döntötte el. Anjou- és Zsigmond kori birtokjogunk ezért van telis-tele olyan, ma alig érthető fogalmakkal, amelyek a birtokjogi szemlélet „királyi" változatán alapultak, és utóbb vagy kivesztek a jogi nyelvből (mint az *unica persona*), vagy eredeti jelentésük elhomályosult (így a *nova donatio* vagy a *ius regium*). Megfejtésük csak úgy lehetséges, ha kellőképpen tudatosítottuk, hogy egy az eddig ismert jogtól különböző, saját belső logikával bíró királyi jogrendszer „nyelvemlékeit" kell látnunk bennük.

Ezek közé tartozik a honor is. A honor a királyi föld birtoklásának sajátos módját jelentette, és ez a jelentése csak addig maradhatott meg, amíg volt királyi föld, vagy pontosabban: amíg fennállt a királyi birtoknak a korai államszervezetre jellemző túlsúlya. Mihelyt a 15. században átrendeződött az ország egész birtokstruktúrája, a birtokjogban is felváltotta a királyság szemléletét a nemességé, a honorbirtok pedig meghatározó intézményből kuriózummá alakult át.

A királyság 1400 körüli szemléletmódját vázlatosan a következőképpen modellezhetjük. A birtokjogok két nagy csoportra oszlottak: azokra, amelyek valamilyen formában a király jogához tartoztak *(iuri regio pertinere)*, és azokra, amelyekben „semmi jog nem illette meg". Ez utóbbiak közé azokat a bizonyítottan ősi birtokokat számították, amelyeket a nemes az „igazi nemesség címén" *(titulo vere nobilitatis)* bírt, és ezért a királyi joghoz bizonyíthatóan sohasem tartoztak *(iuri regio nunquam pertinuissent)*.[43]

A királyi joghoz tartozó javakat az jellemezte, hogy el lehetett őket adományozni *(iuri regio et eius collationi pertinerent)*, ezért gyakran úgy is írták körül: ami a király rendelkezése alatt áll *(ad nostram collationem pertinentem)*.[44] Károly Róbert és I. Lajos idején az adományozási jog átfogó refomjára került sor, amennyire a források szóhasználatából és egyéb jelekből meg lehet ítélni. A 13. században vagy korábban tett királyi adományok jogi státusa némiképp tisztázatlan maradt, de azoknak az okleveleknek, amelyeket az Anjou-királyok osztogattak, szilárd jogbiztosító erőt tulajdonítottak: az „új királyi adomány jogcímét", ahogyan átmenetileg az 1320-as években, majd rendszeresen az 1340-es évek közepétől megfogalmazták (*nove donationis titulo*, 1323; *titulo nostre nove donationis*, 1345).[45]

„Új" adományozási jogával a király végeredményben két formában él-

hetett: odaadhatta a birtokot „örök jogon és visszavonhatatlanul" *(iure perpetuo et irrevocabiliter)*, vagy valamilyen ideiglenes jogon. Ez utóbbiak között a 14. században a leggyakoribb a honorként *(pro honore)* tett adomány lehetett; a század második felében ehhez új formák társultak: a zálogjogon lekötött birtok (1372), és az élethossziglani adomány (1393).[46]

Az adománybirtok valamennyi fajtája közül a legkevesebb jogot a honorként tett adomány tartalmazta, mindamellett ez is vitán felül adománynak minősült. Legfőbb jellemzője abban állt, hogy az uralkodó a birtokot – szemben az adomány egyéb, végleges vagy ideiglenes formáival – csak tetszése tartamára *(durante beneplacito nostro)* ruházta át, s így bármikor visszavehette. Ezért nem is volt szokás szabályszerű adománylevelet kiállítani róla, legalábbis egyetlen ilyen sem maradt ránk. Az adományozási aktus feltehetően szóban történt, a birtok átvételéhez szükséges igazoló okiratot pedig a birtok népeihez szóló parancs formájában vitte magával az adományos. Mivel ezek az egyszerű mandátumok semmiféle tartós jogot nem biztosítottak, általában nem volt szokás megőrizni őket. Ennélfogva csak egy-egy családi levéltárban bukkanunk a nyomukra, leginkább a gondos Himfi Benedek bán iratai között, aki hosszú élete folyamán szerencsénkre minden papírdarabkát eltett, és különös módon utódainak sem volt rá soha érkezésük, hogy kiselejtezzék őket. A Zsigmond korból leginkább a Rozgonyiak levéltára őrzött meg hasonló tartamú iratokat.[47]

Hogy mi módon képzeljünk el közelebbről egy kisebbfajta honorbirtokot, azt elárulja az a papírszelet, amelyet a még pályakezdő Himfi Benedek vitt magával 1352-ben a Veszprém megyei Somló várának átvételére. Ebben a király arról értesítette a várhoz tartozó valamennyi falunagyot és jobbágyot, hogy a várat Csenik fia János kezéből kivéve „hű vitézének, Heym fia Benedek mesternek adta honorként való birtoklásra valamennyi jogával és tartozékával egyetemben" *(cum omnibus suis iuribus et pertinentiis contulimus pro honore possidendum)*, fogadják tehát tisztelettel, amikor megérkezett, a jövedelmeket híven szolgáltassák be az ő vagy emberei kezéhez *(sibi de singulis iuribus et proventibus vel hominibus suis pro ipso fideliter proveniendo)*, és mindenben úgy engedelmeskedjenek neki, mint a királynak magának *(et eidem in omnibus prout nobis obedienter famulando)*.[48]

Himfi Benedek utóbb magas méltóságokra emelkedett, honorja egyre

gyarapodott, és élte alkonyán már nem egy váracskából, hanem hatalmas birtokegyüttesből állt. Ezért 1379 februárjában egy jóval tartalmasabb megbízólevelet vihetett magával, megint csak a Dunántúl hegyvidékére, ezúttal azonban „Győr, Komárom, Fejér, Bakony és Vértes ispánságok *(comitatus)* valamennyi nemeséhez" címezve. Lajos király ebben azt tudatta a címzettekkel, hogy a nevezett ispánságok honorját Csókakő, Gesztes, Vitány és Csesznek várakkal együtt *(honorem dictorum comitatuum simulcum castris nostris)* elvevén Gönyűi János mestertől Himfi Benedek volt bánra ruházta *(duximus conferendum)*. Meghagyta nekik, hogy Himfinek mindenben mint ispánjuknak *(sicuti comiti vestro)* engedelmeskedjenek, a megnevezett királyi várakhoz tartozó falunagyokhoz és népekhez pedig *(vobis autem universis villicis et populis nostris pertinentibus ad predicta castra nostra)* azzal a paranccsal fordult, hogy mindenben fogadjanak szót a bánnak és az általa állítandó alvárnagyoknak *(suis vicecastellanis per ipsum in dictis castris nostris constituendis)*, és a királyi jövedelmeket, amikkel tartoznak, nekik szolgáltassák be *(universosque proventus nostros regios ex parte vestri provenientes eidem vel dictis vicecastellanis suis amministrare studeatis)*.[49]

A fentiek értelmében a 14. századi honor nemcsak tisztség, hanem egyben a tisztséggel együtt járó, a tisztségviselőnek teljes haszonélvezetre átadott birtok is. A honor birtokosai, azaz akik a honorokat „tartják" *(honorem tenentes)*, nem egyszerűen tisztségviselők, régi magyar szóval „tiszttartók", hanem hatalmas szolgálati birtokkal rendelkező nagyurak is. Voltaképp ők az ország bárói, amint ezt a 14. századi privilegiális formájú királyi oklevelek méltóságsorai is jelzik, ahol sztereotip formula adja tudtunkra, hogy az ország báróin általában véve „az ispánságok és honorok tartóit" kell értenünk *(et aliis quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores)*.

A 14. századi Magyarország földjeinek ama része tehát, amellyel a király szabadon rendelkezhetett, nagy kiterjedésű birtoktestekre, honorokra oszlott, és ezeket a királyság fő tisztségviselői, az ország bárói *(barones regni)*, valamint az uralkodó némely vitézei – mint Somlót Himfi Benedek – tartották a kezükön jövedelmükkel együtt. A bárói státus és a honor birtoklása olyan szorosan kapcsolódott egybe, hogy olykor nyugati mintára *baroniá*nak nevezték a bárói tiszttel járó honorbirtokot.[50]

Egyelőre nem állítható biztosan, hogy a honorral járó javakat valaminő szolgálat terhelte, bár ez elég kézenfekvőnek látszik. Zsigmondnak egy eddig ismeretlen 1397-i oklevele is arra hivatkozik, hogy az ország más báróinak módjára és jogán *(more et iure aliorum baronum nostrorum regni nostri Hungarie)* bírt váruradalmakkal „a kötelező és szokott szolgálat" terhe jár *(sub debitis et consuetis serviciis)*.[51] Annyi kétségtelen, hogy a honor egészében véve „hűbéries" színezetű volt, a kortársak mindenesetre ilyennek látták, és ezért a honor ősi magyar neve, amelyet egy szerencsés véletlen őrzött meg a számunkra, a nyugati *feudum* szó honi megfelelőjeként maradt ránk.

*

1450 táján egy tudós magyarországi pap, akiben Szilády Áron Nyírkállói Tamást sejtette, egy latin nyelvű kódexet olvasgatott, amelyben egy társa – valószínűleg Mohácsi Dénes pécsi kanonok – vasárnapi szentbeszédeket gyűjtött össze. A beszédek nagyrészt a nevezetes 13. századi prédikátortól, Jacopo da Voragine-től származtak, más részüknek a forrását még nem sikerült kideríteni, de gyaníthatóan szintén külföldi eredetűek lehettek. A tudós olvasó a szöveg egyes helyeihez magyar nyelvű glosszákat fűzött, alighanem azért, hogy az értelmét világosabbá tegye. Egyik helyen egy ötletes metaforára bukkant: az ismeretlen szerző azokról az adományokról elmélkedett benne, amelyeket az ember istentől nyert. Minden javunkat – írta –, az erőt, a szépséget, egészséget, látásunkat, hallásunkat és minden egyéb érzékelő képességünket, de kezünket és lábunkat is, temporáliákként bírjuk, mert az Úrtól hűbérbe kaptuk őket *(in feudum recepimus)*. Az a prédikátor, aki a beszédében ezzel a képpel kívánt élni, aligha lehetett magyar, hiszen a *feudum* szó nálunk ebben az értelemben jószerével ismeretlen volt. A glosszátor is így vélte, s hogy jobban lehessen tudni, miről is van szó, odaírta a *feudum* szó mellé az értelmét magyarul: *bwchwbe*, azaz 'becsübe'.[52]

Tudnivaló, hogy a latin *honor* szó köznapi tartalma a magyarban két szótő származékaival adható vissza: az egyik a szláv eredetű 'tiszt' és a belőle képzett 'tisztelet', 'megtiszteltetés' szócsoport; a másik a 'becsület', 'megbecsülés', amelyek jelentéstanilag megmagyarázatlan módon, de etimológiailag vitathatatlanul kapcsolatban állnak az 'érték' értelemben fennmaradt 'becsü', 'becsérték' szavunkkal. Ha egyéb forrásunk nem

volna, arra kellene gondolnunk, hogy a két szócsalád közül a 'tiszt' az, amelyik a honor magyar megfelelője lehetett. Etimológiája alapján beilleszkednék szláv jövevényszavainknak abba a csoportjába, amelyben a korai államszervezet néhány közönséges fogalma (udvar, megye, ispán) található. Mellette szólna az is, hogy a *honorem tenens* tükörfordítása, a 'tiszttartó' elég régi szóösszetételnek látszik. Forrásunk azonban bizonyítja, hogy a honor eredetileg nem szláv, hanem ősibb, talán török eredetű magyar nevet viselt. Glosszátorunk azzal, hogy a nyugati feudumot a *bwchw* szóval vélte megmagyarázni, az utókornak is elárulta, hogy a magyarországi feudum, azaz a honor vulgáris megfelelője nem a 'tiszt' volt, hanem a másik számba jövő – bár számításba nem vett – szó: a 'becsü'.[53]

A 'becsü' szónak ez a jelentése már a 15. század folyamán kiveszett, legalábbis van olyan adatunk, amelyből erre is lehet következtetni. Azt a beszédgyűjteményt ugyanis, amelybe Nyírkállói vagy valaki más 1450 táján a magyar glosszákat beleírta, a következő években sűrűn másolgatták, és történetesen két másolat is ránk maradt, mindkettő 1470 tájáról. Az egyik kódexben a fent említett helyes olvasatot találjuk. A másik másoló azonban, aki 1470-ben dolgozott, már úgy látszik, nem értette, miért magyarázza az *in feudum* kifejezést a 'becsübe' szó. Ezért, hogy a szövegnek mégis valami értelmet próbáljon adni, az *in feudum*ot *inferendum*ra „helyesbítette", és emellé írta azután oda, ő tudja miért: *bechwben*.[54]

Lehet persze, hogy az *inferendum*ot író másoló egyszerűen csak nem ismerte a feudum szót. Lehet, hogy 1470 körül a honornak eredeti 'becsü' megfelelője még széltében tudott volt. Előbb-utóbb azonban szükségképpen ki kellett vesznie a nyelvből, mert a honor, mint birtokforma a 15. század folyamán lényegében megszűnt létezni. Eltűnésének folyamatát, amely a magyar társadalom szerkezetére sem maradt hatás nélkül, mindenképpen kívánatos külön tanulmányban ismertetni. Itt csak a lényegét emelném ki néhány szóban, a honor fogalmának jobb megértése végett.

E pillanatban úgy látszik, hogy a honorbirtok pusztulását két okra lehet visszavezetni. A döntő közülük kétségtelenül a királyi javak eladományozása, illetve magánkézre jutása volt. Említettem már, hogy 1382 és 1498 között a királyi várak száma egyhatodára, 150-ről 26-ra csökkent le. A honorok alapjául szolgáló várbirtok ezzel eltűnt a társadalom meghatározó tényezői közül. A honorhoz a király 1500 körül már csak 'tisztet'

tudott adni, vagyis 'tiszteletet'; 'becsüt', azaz jövedelemmel járó birtokot alig. Innen van, hogy amikor az 1498. évi XXI. és XXII. tc. felsorolta azokat az urakat, akik birtokaik alapján bandérium állítására jogosultak, hivatalból kijelölt zászlósúr már csak négy volt köztük, azok, akiknek még maradtak számottevő honorbirtokaik: az erdélyi vajda, a székely ispán, a temesi ispán és a horvát bán.[55]

Ez a folyamat magában is elég lett volna a honor intézményének megsemmisüléséhez. Volt azonban, úgy látszik, egy másik, párhuzamos folyamat is: a várbirtok átalakítása honorból földesúri jövedelmet hozó királyi magánuradalommá. Valószínű, hogy ez az átalakulás még Zsigmond idejében megkezdődött. 1410 táján a királyi várak élén a korábbi ispánok és várnagyok helyett olyan, jobbára idegen származású tisztségviselők tűnnek fel, akiket új elnevezéssel kapitánynak *(capitaneus)* hívtak. Lehetséges, hogy az új név nemcsak divatból terjedt el, hanem a királyi várak hasznosításának valamilyen új módját is tükrözte. Ez persze csak föltevés, de valami változásnak Zsigmond uralkodása alatt ezen a téren is történnie kellett, mert halála után, 1439-ben a fölháborodott rendek sok egyéb között azt is megfogadtatták Alberttel, hogy a honorokat magyar alattvalókkal fogja betölteni, mégpedig – az ország szokása szerint – „a régtől megszokott módon" *(more ab antiquo consueto)*. Alighanem a honor ősi intézményét, a királyi javak őket illető haszonélvezetét féltették.[56]

A honor felbomlása azonban nem volt megállítható. Az interregnum és a polgárháborúk évei más irányú fejlődésnek kedveztek, a királyi várakkal ekkoriban Hunyadi és párthívei gazdálkodtak, természetesen nem honorként osztogatva, hanem magánbirtokuknak tekintve őket. Amikor Mátyás 1458-ban trónra lépett, a királyi vagyon alig állt egyébből, mint a Hunyadi-ház uradalmaiból, és így familiárisokkal történő uradalmi igazgatásának bizonyos hagyománya volt. Mátyás ezt folytatta előbb (1458) a budai udvarbíróság felállításával, majd azzal, hogy a hatáskörébe új meg új királyi uradalmak jövedelmeinek kezelését utalta. A következő évtizedek során a honorbirtok gyakorlatilag megszűnt.[57]

Talán mondanunk sem kell, hogy a honorhoz kapcsolódó földbirtoklási rendszer eltűnése a középkori magyar társadalmat, annak vezető rétegét is tökéletesen átformálta. A társadalmi presztízshierarchia élén a 14. században még egyértelműen a honorok birtokosai, az ország nagy tisztségviselői állanak. Ők az ország bárói, egyedül őket illeti meg az 'úr' *(do-*

minus) név és a 'nagyságos' *(magnificus)* címzés, a püspökökkel együtt ők alkotják a király tanácsát, és így ők kormányozzák az országot. A honorbirtok eltűnésével a 15. század folyamán a báró fogalma is átalakul. 1440 után mindinkább a honorok helyébe lépő nagy magánvagyonok urait kezdik az ország „természetes báróinak" *(naturales barones)* tekinteni, és a bárói státusnak új, gyakorlatilag örökletes formája az 1498. évi XXII. tc.-kel intézményi szinten is megfogalmazódik.[58]

*

Az Anjou-korban a társadalom arculatát még nagymértékben a honorbirtok határozta meg. Az ország várainak felét, földterületének mintegy ötödét-hatodát birtokolták ezen a módon, és így az uralmi rendszer is ennek függvénye volt. Mióta lehetett ez így? Egyáltalán, milyen réginek kell tartanunk ezt az intézményt, és hol kereshetjük az eredetét?

Felelőtlen és elhamarkodott dolog volna, ha most próbálnánk meg választ adni ezekre a kérdésekre, legyenek bármilyen fontosak is. Egyrészt nem ismerjük a *honor* szó hazai használatának történetét, másrészt senki sem vizsgálta még át Árpád-kori forrásanyagunkat abból a szempontból, szólnak-e valamit a királyi birtoknak, illetve egyes formáinak honorbirtok-jellegéről. Véleményem szerint szólnak, de ennél sokkal többet nem merném e pillanatban biztosan állítani.

Tény, hogy az 1300 előtti magyar birtokjog vizsgálata során Waldapfel Eszter már 1931-ben fölfigyelt néhány különös forrásadatra, amelyek arra látszottak mutatni, hogy a valamikori előidőkben élt Magyarországon egy olyan, közelebbről ismeretlen földbirtoklási forma, amely utóbb – szerinte igen korán, még a 13. században – kiveszett.[59] Waldapfel adatai nem voltak nagyszámúak; éppen csak jelezték, hogy vannak tisztázatlan kérdések a korai birtokjog területén. Felhívta a figyelmet egyebek között István egyik törvényére, amelyik azt mondta ki, hogy „mindenki szabadon rendelkezzék mind a saját vagyonával, mind a királytól nyert adományaival, amíg él, kivéve azt, ami a püspökséghez és az ispánsághoz tartozik" *(excepto quod ad episcopatum pertinet vel comitatum)*.[60] Utalt arra a különös oklevélre is, amely szerint a locsmándi ispán 1171-ben szót emelt három birtok eladományozása ellen, mondván, hogy a királyi adomány tárgya az ő ispánságához tartozik *(dicens datum regium ad suam pertinere comitivam)*. Egy másik oklevélben, 1212-ben korábbi esemé-

nyek kapcsán arra az időre hivatkoztak, amikor a megboldogult II. Géza király idejében Lőrinc ispán Vas és Sopron ispánságát birtokolta *(comitatum Castriferrei et Supruniensis [!] possedisset)*.[61]

A későbbi honorbirtok létének ismeretében arra kell gondolnunk, hogy Waldapfel alighanem igen lényeges kérdésre tapintott rá. Voltaképpen az Árpád-kor egyik alapproblémáját, a várföldek és az ispáni intézmény mibenlétét feszegette – különös módon anélkül, hogy erre ő maga gondolt volna, mert szavaiból az tűnik ki, hogy az általa megfigyelt „ispánsági birtokot" nem hozta semmilyen összefüggésbe a közismert várföldekkel. Így történhetett, hogy idevágó megjegyzései fölött a tudományos közvélemény figyelme közönnyel siklott tovább, és tudtommal egyedül a mindig alapos és lelkiismeretes Bónis szentelt nekik *Hűbériség és rendiség*ében néhány sort.[62]

Pedig volt már a 13. században is olyan kortárs, aki az ispáni várakhoz tartozó földeket, azaz a várföldeket a nyugat-európai hűbérhez hasonlónak látta, noha mint történetesen tudjuk, módja volt jól ismerni mind a kettőt. Kézai Simon volt ez, aki – miután, mint Szűcs Jenő részletesen bebizonyította, közvetlen közelről tanulmányozta az itáliai és francia hűbéri intézményeket – 1285 táján abban határozta meg a magyar várjobbágyok funkcióját, hogy „háború idején őrizzék a vár feudumait és a várat" *(ut pheuda castri et castrum guerrae tempore custodirent)*.[63] Mivel Kézai a várbirtokot nyugati szóhasználattal feudumnak nevezte, elképzelhető, hogy a feudum későbbi megfelelője, a honor már a 13. századi magyar forrásokban is beneficiális birtokot jelölt. Erre látszik utalni például az 1222. évi Aranybulla 10. pontja, amely szerint „ha valamely honorral bíró jobbágy (*iobagio habens honorem*) elesik a hadban, akkor a fiát vagy a testvérét hasonló honorral kell megajándékozni (*congruo honore sit donandus*)". A honor szót itt is, mint általában, a 'tisztség' azaz 'méltóság' szóval szokás fordítani. Érdemes azonban fölfigyelni a törvény 30. pontjára, ahol a 'tisztség' jelentéstartalmát láthatóan nem a *honor*, hanem a *dignitas* szó fejezi ki.[64]

Ismeri a 'honor' terminust Anonymus is, bár a kifejezés tartalma nála még bizonytalanabbul határozható meg. A nevezetes „vérszerződés" harmadik pontja krónikásunk szerint azt mondta ki, hogy sem a hét vezér, sem fiaik soha ki ne zárassanak a fejedelem tanácsából, se az ország honorjából *(quod ipsi et filii eorum nunquam a consilio ducis et honore*

regni omnino privarentur). Pais Dezső a kritikus *honore regni* fordulatot „az ország tisztségeiből" szavakkal fordította, kénytelen lévén ehhez, mint látható, a *honor* szót némileg önkényesen többes számmal adni vissza, hogy a szövegnek értelmet adjon.[65]

Hibáztatni aligha lehet őt ezért. A magyarországi latinságban a *honor*t 'birtok, birtokjog, beneficium' jelentésben fordítani legalábbis szokatlan lett volna, és méltán váltott volna ki elutasítást. Egyébként a *honor* ilyen értelmű használatáról még ott is gyakran megfeledkeztek a történészek, ahol ez korántsem ment ritkaságszámba. A 19. századi „nagy" német medievisztika egyik nem jelentéktelen képviselője, Dietrich Schäfer 1921-ben hosszú listán olvasta fejére élő és elhunyt kortársainak – jobbára a *Jahrbücher des deutschen Reiches* nem éppen tájékozatlan szerzőinek –, hány esetben fordították a forrásaikban talált *honor*t tévesen 'Ehre'- nek az odaillő 'Recht, Besitz, insbesondere das Lehen' helyett, kezdve a *Fuldai Évkönyvek*től (*honoribus privatus est*, 895) a 14. század elejéig (*dolens de sui honoris privatione*, 1310). Feltűnő, hogy az általa idézett forráshelyeken mennyire gyakori egyrészt a *honor regni*, másrészt a *honore privari* szókapcsolat, vagyis éppen azok, amelyekbe Anonymus öltötte mondanivalóját.[66]

*

A *honor* tehát a nyugat-európai hűbériség szótárában jól ismert fogalom. Sohasem jelentett azonban általában véve hűbérbirtokot, mindig csak annak bizonyos formáit. Nem szinonimája volt tehát a feudumnak, hanem szűkebb jelentéssel bírt.

Eredetileg, a Karoling állam szervezetében a *honor*, bár kapcsolatos a földbirtoklással, még nem hűbér, és jól megkülönböztetik annak korai formájától, a benefíciumtól. Míg ennél a vazallitással kapcsolatos földbirtok képzete van előtérben, a Karoling honor elsősorban tisztség, amelyhez birtok, azaz jövedelem társul. A lényege még ekkor a „hivatal", amelyet az uralkodó tetszése szerinti időre átruház hívére, a birtok csak a hivatalhoz járul, bár fogalmilag nehezen választható el tőle.[67]

A honor jelentése a 11. század táján kezd megváltozni. Ekkortájt válik uralkodóvá a hűbériség, mint politikai struktúra Nyugat-Európa legtöbb országában, és ebben az új struktúrában a politikai és társadalmi viszonylatokat általában a senior-vazallus kapcsolat valamely megnyilvánulása-

ként fogják föl. Ennek a kapcsolatnak tárgyi alapjául a hűbérbirtok, a feudum szolgál, és így a honor is hűbérré válik, amennyiben a tisztség birtokosa és az uralkodó között hűbérviszony jött létre. Ennek nyomán a honor jelentésében a „hivatal" helyett a „birtok" képzete nyomul az első helyre, és később, a hűbérjog kodifikálásának idején a honort olyan hűbérként definiálják, amely hivatalhoz kapcsolódik *(fief de dignité).*[68]

Tovább módosult a honor jelentése a normann politikai rendszerben, amely Karoling-örökségként Normandiában formálódott ki, és onnan terjedt tovább Angliába, illetve Dél-Itáliába. A normann hűbéri szemlélet szerint – ehhez hasonlóra bukkanunk egyébként Katalóniában is – az ország grófságait *(comitatus)* és más honorjait az uralkodó legközvetlenebb hívei, bárói *(barones)* hűbérül bírják *(tenent)*, akár hivatalként, akár öröklődően.[69] Honornak ekkor már lassanként a legnagyobb hűbéreket nevezik (*possessiones magnas et varias quas vulgo vocant honores*, 12. sz.),[70] és amennyiben nem *comitatus*okról van szó, akkor egyre inkább a *baronia* névvel illetik őket. A 13. századi angol jogász, Bracton szerint „az ország, mint mondják, grófságokból és báróságokból áll *(regnum quod ex comitatibus et baroniis dicitur esse constitutum)*".[71] Lényegében ez az a politikai szótár, amellyel a 13–14. századi Magyarországon is találkozunk. Az ország itt is *comitatus*okból és *honor*okból épül fel, és ezeket a király legközvetlenebb hívei és fő tisztségviselői, az ország bárói tartják a kezükön *(tenent)*. Csakhogy, amint a firenzei Villani 1350 táján megállapította, „a magyarországi báróságok nem öröklődnek és nem is élethossziglaniak, hanem mindet az uralkodó akarata szerint osztogatják, és veszik el" *(le baronie d'Ungheria non sono per successione ne a vita, ma tutte si danno et tolgono a volontà del signore).*[72]

Úgy látszik tehát, hogy a magyar politikai struktúrának volt akkoriban olyan eleme, amelyet a kortársak Kézaitól Villanin át Nyírkállói Tamásig „feudális" jellegűnek tekintettek, következésképpen bizonyos analógiát véltek fölfedezni közte és a nyugati feudum vagy baronia között. Ez az elem a királyi várakhoz kapcsolódó *comitatus*ok és az azokból alakult honorok rendszere volt. Mi volt az alapja ennek a kortársi szemléletnek? Csakugyan hűbérjellegű birtok volt-e a magyarországi honor?

Mint ismeretes, a hűbériség lényege kölcsönösségen alapuló szerződéses viszony, amely szabad személyek között létesül, és tárgyi alapja a hűbérbirtok, a feudum. Ez még a legegyszerűbb formájában is aránylag bo-

nyolult jogviszonyt testesít meg: a senior bizonyos feltételek mellett (amelyek tartalma itt mellékes) átengedi valamely jövedelmének élvezetét vazallusának, fenntartva tulajdonjogát. Az átengedett „hűbér" birtokjoga *(tenure)* a vazallust, tulajdona *(propriété)* a seniort illeti meg. A hűbérviszony keretében tehát különválik a „birtoklás" és a „tulajdon" fogalma.

Ebben a hűbérjogi szemléletben a feudumnak mint hűbérnek fogalmi ellenpárja az *allodium*, az örökbirtok. A feudum feltételhez kötött, az allodium feltétlen. Nem tárgya semmilyen hűbérviszonynak, és a tulajdonos, aki egyben birtokos is, feltétel nélkül örökítheti át utódaira.[73]

Magyarországon a hűbéri rendszer nem vert gyökeret. Az idők folyamán létrejöttek olyan függőségi viszonyok, amelyek így vagy úgy a hűbéri formákra emlékeztettek, de ez a hasonlóság nem szerkezeti volt. A familiaritás például társadalmi funkcióját tekintve hasonlított ugyan a senior-vazallus kapcsolatra, de nem épült birtokjogi viszonyon. A prediális nemesek hadkötelezettsége birtokra épült, mégsem volt feudális jellegű. A prediális birtok ugyanis nem volt feudum; nem szerződésileg illette meg birtokosát, hanem öröklött tulajdon, *predium* gyanánt. Ugyanolyan jogon tehát, mint Magyarországon a nemesi birtok bárkit, lett légyen akár országos, akár partikuláris, akár egyházi nemes. Mert a hazai birtokjogba a feudum fogalomrendszere sohasem tudott behatolni. Nálunk a birtoklás alapformája mindvégig az maradt, amit nyugaton allodiumnak, itt leginkább *proprium*nak vagy *hereditas*nak neveztek: a feltétel nélkül öröklődő nemesi tulajdon.[74]

Egyetlen birtokforma volt csak, amely ettől elvileg különbözött: az ispáni tiszthez tartozó birtok, a későbbi honor. Ezt már a kezdet kezdetén a *proprium* ellentéteként határozta meg István már idézett törvénye: „...mindenki szabadon rendelkezzék mind a saját vagyona (*propriorum*), mind a királytól nyert adományok fölött, amíg él, *kivéve ami a püspökséghez és comitatushoz tartozik*, és halála után a fiai hasonló tulajdonjoggal örököljenek".[75] A magyarországi honorbirtok azonban nem vált feudummá, mert nem illeszkedett feudális struktúrába. Ha nyugati analógiát keresnénk a számára, legközelebb talán azokban a kora középkori nyugat-európai királyságokban találnánk meg, amelyek a beneficiumot és feudumot még nem ismerték, és ahol a *comitatus*nak még közelítőleg olyan értelme lehetett, mint amilyent a magyar királyság – gyaníthatólag onnan kölcsönözve – egészen az újkor küszöbéig megőrzött.[76]

JEGYZETEK

1. Lásd. pl. Elekes Lajos: *A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig.* Budapest, 1964; *Magyarország története.* 1. k. 3. kiad. Budapest, 1971, 48–118. (Székely György fejezetei); sajnos, hasonlóan kötetlenül a külföld számára készült történelmi összefoglalókban is, pl. *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours.* Publ. sous la direction de E. Pamlényi. Budapest, 1974, ahol a középkori fejezetekben (Makkai Lászlótól) a 11–13. századra vonatkoztatva minden megokolás nélkül „propriété féodale" (60.), „propriété foncière féodale" (72.), „seigneurs féodaux" (95.) kerülnek szóba, más terminológiához szokott olvasó számára igen meglepő és félreérthető kontextusokban.
2. A vita főbb pontjait összefoglalja Bónis: *Hűbériség...* 104. skk.
3. Vö. Engel: *Kir. hatalom...* 30.; Fügedi: *Vár...* 87.
4. A királyi várak számának 1382–1498 közötti alakulását egy külön tanulmányom fogja tartalmazni, a számításokat onnan előlegeztem.
5. Fügedi: *Vár...* 68–91. (az i. h.: 72.).
6. Engel: *Kir. hatalom...* 14.
7. 1363: *Krassó* III. 56.; 1366: DL 5446, idézi Házi Jenő: Detrekő vára a középkorban. *HK,* 15 (1914) 204.; 1354: DF 261302. A megyésispánok és királyi várnagyok tisztségviselésének adataira Wertner: Adalékok... Külön hivatkozás híján az alábbiakban az innen vett adatok értendők.
8. A nádori intitulatio alakulására Nyers: *Nádor...* 47.
9. Engel: *Kir. hatalom...* 48.
10. 1357: *AO* VI. 529.; 1358: *AO* VII. 7., DL 103297. Egyéb adatok a nádorra mint az ispáni honor birtokosára Vas megyében 1360: DL 103306, 1365: DL 103317, Sopron megyében 1365: DL 105178.
11. DL 49029.
12. 1364: Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára.* Szeged, 1931, 29.; a szepesi tisztségviselőkre Fekete Nagy Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása.* Budapest, 1934, 354. skk., azonban Cudar Péter 1358-ban tévedés folytán szerepel szepesi ispánként, egy csonka oklevél alapján, amelyet a kiadó (*AO* VII. 139.) önkényesen és hibásan egészített ki; Szepesi Jakab pályájára Bertényi: *Országbíró...* 142.
13. Kőszegre 1360: *Sopron vm.* I. 332.; Újvárra 1361: *CDH* IX/3. 287.; Trencsénre 1363: DF 261445; Sárosra 1356: DL 64677; Palocsára Bertényi: *Országbíró...* 142.; Szepesvárra Fekete Nagy: i. m. 357.
14. 1375: *CDH* IX/5. 37. = DL 41969; Kapuvár úgy látszik állandóan a soproni

ispáni tisztel járt, vö. 1341: *Sopron vm.* I. 161., 1350: uo. 213., 1378: *HO* I. 272., 1359-re lásd *HO* III. 173.

15. 1354: „terra castri nostri Oroszlankw", DF 266932; ugyanebben az évben a nádor a trencséni ispán: DL 72828; Sárvárra 1350: Wertner: Adalékok... 330., 1381: DL 42179; Lékára Wertner: Adalékok... 195., Lubló 1359-ben királyi vár: DF 262918, Szokoly 1381-ben: *CDH* IX/5. 486.
16. *CDH* XI. 516.
17. *TT* 1896. 510.; 1367: *CDH* XI. 521.
18. Engel: *Kir. hatalom...* 180.
19. 1364: DL 5343, ugyanígy 1367: DL 105581; várnagyságára Wertner: Adalékok... 185.
20. 1363: *Sztáray* I. 330.; Terebesre 1364: DF 219503; Patakra 1359: *AO* VII. 645., 1367: DF 219573; Munkácsra 1364: *Zichy* III. 234.
21. 1366: DL 105449; 1353: DL 38157; 1362: Pór Antal: *Nagy Lajos*. Budapest, 1892, 436., vö. 1375: DF 254265; Aranyos várra 1350: *AO* V. 337., 1383: *CDH* X/1. 99.
22. Gábor: *Megyei intézmény...* 4–5.
23. DL 101919.
24. Csánki V. 42., 673., 859., 861.
25. Csánki V. 300.
26. *HO* I. 179.
27. *Héderváry* I. 53.
28. DL 84302.
29. *ZsO* I. 530.
30. *Sopron vm.* I. 213.
31. *Krassó* III. 23.
32. *Sopron vm.* I. 144.
33. *UGDS* II. 438.
34. DL 101919.
35. Chorényi János: *Illava okmánytára*. Trencsén, 1896, 26.; Szécsényi Tamás trencséni ispánságára 1339: DL 40808.
36. 1351: DF 268740. Vö. 1325: *CDH* XI. 510., 1350: DL 38917, 1352: DF 261458, 1354: *AO* VI. 250., 1362: *TT* 1896, 510., 1384: DL 71791.
37. 1346: *Doc. Val.* 109.; 1347: *AO* V. 4.
38. *ZsO* I. 2408.
39. *Sz,* 43 (1909) 862., vö. *ZsO* I. 1473., és Mályusz: Mezővárosi... 156.
40. *ZsO* I. 3356.
41. *Doc. Val.* 331.

42. *DRH* I. 326.
43. 1377: DL 83355, 1393: *ZsO* I. 2973., 1395: *ZsO* I. 4005.
44. 1393: *ZsO* I. 2973., 1326: Mihályi: *Máramarosi*... 6., vö. 1343: *CDH* IX/1. 85.
45. 1323: DL 84774; 1325: *CDCr* IX. 247.; 1345: *HO* II. 83., *AO* IV. 514.; 1347: *AO* V. 155. stb.
46. 1372: DL 6047, idézi Fügedi: *Vár*... 188. (Sirok vár elzálogosítása); 1393: *ZsO* I. 2915. (A legkorábbi általam ismert élethossziglani adomány, Cseklész várról Korbáviai Károlynak.)
47. 1375: *CDH* IX/5. 37., 1381: uo. 486., 1386: *Krassó* III. 164., a többire Engel: *Kir. hatalom*... 13.
48. *AO* V. 632. = DL 41197.
49. DL 101919.
50. 1363: „Petrus de Bellantis miles, baronie Pancatha et Desne dominus", *Bánffy* I. 244. Mind a két vár királyi vár volt 1387-ig: Fügedi: *Vár*... 122., 175.; Engel: *Kir. hatalom*... 105., 141. Az 1439. VIII. tc.-ben: „honores, baronias scilicet seculares et ecclesiasticas", *DRH* I. 289.
51. Az oklevélnek, amellyel Zsigmond 1397. szept. 6-án Besztercét és további négy várat élethossziglani jogon a lengyel Szandzivoj kaliszi palatinusnak adott, csak 18. századi másolata ismert: DL 87649. Hitelességében nincs ok kételkedni, már csak azért sem, mert Iványi Béla regesztája szerint eredetije Lad. 33.I.1. jelzet alatt az Erdődy család galgóci levéltárában volt.
52. Szilády Áron (bev.): *Sermones dominicales*. Budapest, 1910, II. 267.: „haec bona... a deo in feudum (bwchwbe) recepimus". A németújvári kódex (1470) hibás változata: „inferendum (bechwben) recepimus". A glosszák keletkezésére lásd az I. k. bevezetését.
53. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, 1967–1976, I. 266. (s. v. becsül), III. 924. (s. v. tiszt).
54. Lásd az 52. jegyzetet.
55. *CJ* 606.
56. 1439: XXVI. tc., *DRH* I. 294. A kommentár tévesen állítja, hogy ez a cikkely rövidebb formában az V. tc.-t ismétli meg. Ebben ui. a hangsúly a kiemelt négy szón van, amelyeket az V. tc.-ben nem találunk meg. – A capitaneus mint királyi vár élén álló tisztségviselő tudtommal 1406-ban fordul elő először: *ZsO* II. 4858., a zólyomi Lipcse várral kapcsolatban. Her Zsigmond 1409-től a szlavóniai két Kemlék vár királynéi kapitánya: *ZsO* II. 7156, 7199. A cseh Jemništi Mikes 1411-ben „capitaneus Soliensis", azaz zólyomi kapitány: Engel: *Kir. hatalom*... 54., az ugyancsak cseh Messenpek György pedig egy keltezetlen, 1411 tájára datálható oklevélben szepesi kapitánynak címezi

magát: DL 74877, a kelethez Engel: *Kir. hatalom...* 180. A cím 1417-től kezdve magyar születésű tisztségviselők megjelölésére is használatos: *Bánffy* I. 553., 1418: DL 9955, 1421: DL 43499, 1423: DL 71738.
57. Az új tisztség kialakulására Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala. *LK,* 35 (1964) 71. skk.
58. Lásd egyelőre Kubinyi András alapvető megállapításait *Sz,* 107 (1973) 753–757., és vö. Engel: Világi nagybirtok... II. 291–301.
59. Waldapfel Eszter: Nemesi birtokjogunk kialakulása. *Sz,* 65 (1931) 141. skk.
60. István II. 2. §, Závodszky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Budapest, 1904, 153.
61. *Sopron vm.* I. 3, 8.
62. Bónis: *Hűbériség...* 109.
63. *SRH* I. 193. Vö. Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Budapest, 1974, 420. skk.
64. Marczali Henrik: *A magyar történet kútfőinek kézikönyve.* Budapest, 1902, 138. és 142.
65. *SRH* I. 41. Pais Dezső fordítása: *Anonymus Gesta Hungaroruma.* Hasonmás kiadás. Budapest, 1977, 83.
66. Dietrich Schäfer: *Honor, citra, cis.* Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse. Jg. 1921, 372–378.
67. Marc Bloch: *La société féodale. La formation des liens de dépendance.* Paris, 1949, 296–298.
68. Robert Boutruche: *Seigneurie et féodalité.* 1. t. 2. éd. Paris, 1968, 186. skk, és M. Bloch: i. m.
69. A normann modellre lásd többek között Ch. H. Haskins: *Norman institutions.* Cambridge, Mass. 1925; Claude Cahen: *Le régime féodal de l'Italie normande.* Paris, 1940; Robert Boutruche: *Seigneurie et féodalité.* 2. t. Paris, 1970, 259–267. A katalán modellre legújabban Th. N. Bisson: *The problem of feudal monarchy: Aragon, Catalonia, and France.* Speculum, 1978, 464. skk.
70. Huntingdoni Henrik nyomán idézi C. Du Cange: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis.* Paris, 1883–1887, IV. 228. (s. v. honor).
71. Bracton: *De legibus Angliae.* II. 222., idézi I. J. Sanders: *Feudal military service in England.* Oxford, 1956, 3.
72. Marczali Henrik: *A magyar történet kútfőinek kézikönyve.* Budapest, 1902, 225.
73. Lásd röviden D. Schwab cikkét: Geschichtliche Grundbegriffe. *Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland.* Hrsg. von Otto Brunner et al. 2. Bd. Stuttgart, 1975, 66. (s. v. Eigentum).
74. A magyar jog hűbérinek tekintett elemeiről a legutolsó és legrészletesebb

összefoglalás, a korábbi nézetek bírálatával Bónis: *Hűbériség...* — Nemesi birtokjogunkra lásd Waldapfel Eszter idézett tanulmányát (59. jegyzet) és Holub József: A vásárolt fekvő jószág jogi természete régi jogunkban. In *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 1933, 246–254. rövid és világos összefoglalását.

75. István II. 2. §. Lásd a 60. jegyzetet.

76. Ezúton is köszönöm lektoromnak, Szűcs Jenőnek tanácsait és javaslatait, amelyekkel mondanivalóm következetesebb végiggondolására buzdított.

Történelmi Szemle, 24 (1981) 1–19.

HONOR, VÁR, ISPÁNSÁG

Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről

A közelmúltban egy rövid tanulmányban megkíséreltem felhívni középkorunk kutatóinak figyelmét egy elfelejtett intézményünkre, a honorra, amely a magyar királyság szervezetében a 14. század folyamán – és minden jel szerint korábban is – véleményem szerint jelentős, sőt talán elsőrendű szerepet játszott.[1]

Ezzel kapcsolatos kutatásaimhoz az Anjou- és Zsigmond kor hatalmi-politikai viszonyainak közvetlen tanulmányozása adott indítékot. Kiindulópontul végeredményben az a – birtoktörténeti adatokból rekonstruálható – tény szolgált, hogy 1382 körül az ország várainak mintegy a fele (150 vár) a hozzájuk tartozó uradalmakkal együtt „királyi vár" volt, azaz nem örök jogú nemesi és nem egyházi birtok. Ez a tény a várak kiemelt politikai jelentőségének ismeretében különös figyelmet érdemelt, hiszen várható volt, hogy a korszak *politikai* viszonyaira és „állami" berendezkedésére döntő befolyást gyakorolt.

A *politikai* jelzőt azért kell hangsúlyozni, mert régebbi történetírásunk a várak történelmi szerepét általában helytelenül értelmezte. Fogalmilag megengedhetetlenül elválasztotta egymástól a várat mint „tereptárgyat" és a hozzá tartozó földbirtokot, és újkori minták alapján – mindegyiket külön vonatkoztatási rendszerben vizsgálta. A földbirtoknak mindenekelőtt *gazdasági* jelentőséget tulajdonított, hallgatólagosan feltételezve, hogy birtokosa számára elsősorban azt az értéket – a jövedelmet hozó gazdasági erőforrást – képviselte, mint a későbbi századokban. A várakat ellenben az ország „honvédelmi" rendszerének elemeiként próbálta értelmezni, és hadászati értéküket vette számba, figyelmen kívül hagyva azt

a nyilvánvaló tényt, hogy középkori váraink túlnyomó többségének építésekor stratégiai megfontolások legföljebb másod- vagy harmadsorban jöttek tekintetbe.[2]

Természetes, hogy a váruradalomnak, mint minden más földbirtoknak is, mindig volt gazdasági jelentősége, a vár pedig esetenként valóban kaphatott katonai szerepet is. A lényegét azonban sem az egyik, sem a másik szempont kiemelése nem fejezi ki. A vár és tartozékrendszere a középkori Európában a 15. századig fogalmilag elválaszthatatlan egységet alkotott, és mindenekelőtt *politikai* jelentőséggel bírt, kivált Magyarországon, ahol falazott város alig volt. A vidék fölötti uralom a várakban összpontosult, és a vár mindenkori birtokosa a maga területén a hatalom egyedüli letéteményesévé vált, *de facto* részesévé az ország fölötti uralomnak, tehát a politikai hatalomnak. A vár birtoklása urát kivételes presztízzsel ruházta fel, a hozzá tartozó uradalomnak pedig az volt a funkciója, hogy az ennek megfelelő jövedelmet biztosítsa számára. A vár ennélfogva *politikum* volt.[3]

Feltételezve mármost a vár politikai jelentőségét, és tekintetbe véve a királyi várak igen nagy számát a 14. században, nyilvánvalónak látszott, hogy e ténynek az Anjou kor politikai struktúrájában is valamiképpen tükröződnie kellett. Hogy hogyan, az főleg azon múlt, kik és milyen feltételek mellett rendelkeztek valójában a királyi várakkal; más szóval, hogy a *castrum regale* mint jogi terminus hogyan nyilvánult meg a mindennapok gyakorlatában. Erre a kérdésre birtoktörténeti, archontológiai, prozopográfiai és genealógiai adatgyűjtéssel próbáltam választ keresni, és az eddigi eredményeket alább röviden összefoglalom.

1. Az a korábbi nézet, hogy az Anjou kor királyi várait általában a királytól kinevezett várnagyok *(castellani)* igazgatták, tévesnek bizonyult. Kitűnt, hogy a várak legtöbbje állandóan országos főméltóságok, azaz bárók kezén volt, továbbá, hogy a bárók – ideértve természetesen a nádort és az országbírót is – általában mind rendelkeztek egy vagy több királyi várral.[4]

2. Kitűnt az is, hogy a királyi várak és a területi joghatóságok (tartományok és megyék) igazgatása között szervezeti kapcsolat volt: a várakat – kivételektől eltekintve – egy-egy territoriális egység tartozékaiként fogták fel. Midőn a báró átvette, mint vajda, bán vagy ispán, egy terület kormányzását, vele együtt megkapta az annak határai közé eső királyi várak felügyeletét is.[5]

3. Abból a már említett anakronisztikus szemléletből kiindulva, hogy a földbirtoknak elsősorban gazdasági jelentősége van, a szakirodalomban az a nézet vált elfogadottá, hogy a 14. századi királyi várak „várgazdaságok" voltak, amelyek a kincstár „földvagyonához" tartoztak, és jövedelmüket a várnagy hajtotta be, illetve kezelte.[6] Ez a nézet nem bizonyult helytállónak. A források inkább azt a sejtést igazolták, amely szerint a tisztségviselő (azaz a báró) a felügyeletére bízott várak birtokainak jövedelmét megkapta haszonélvezetül arra az időre, amíg hivatalát viselte. (Erre nézve előző dolgozatomban inkább csak közvetett bizonyítékokkal tudtam szolgálni. Időközben azonban, mint látni fogjuk, előkerült egy olyan forrás is, amely ezt a sejtést közvetlenül is igazolja.)

4. A báró tehát hivatalként kapta egy territórium kormányzását az ottani várjavak élvezetével együtt. Ez a gyakorlat adekvát módon tükröződik a korszak jogi terminológiájában is: a bárónak adott hivatal, „tiszt" *(honor)* jogilag a királyi adománynak egy formája, ami az átruházás *(conferre)* és a birtoklás *(tenere* vagy *possidere)* terminusaiban is kifejeződik. Ebben a jogi struktúrában a honor gyanánt *(pro honore)* adott birtok azáltal különbözik az örökadománytól, hogy nem „örökjogon" *(iure perpetuo)* adományozzák, hanem csupán az uralkodó „tetszése tartamára" *(durante beneplacito)*, és a hivatal visszavonásakor megszűnik.[7]

5. A vár mint politikum tételezéséből kiindulva a jelek szerint sikerült egy sajátos politikai rendszer körvonalait kitapintani, amely a „hivatalt" és hivatali birtokot egyaránt jelentő *honor*ra mint centrális intézményre épült. Kitűnt azonban, hogy ez a rendszer valójában egyáltalán nem „sajátos", és inkább csak késői előfordulása az, ami meglepő. A honor mint „hivatali hűbér" *(fief de dignité, Amtslehen)* szinte valamennyi nyugat-európai államalakulatban megtalálható ugyanilyen néven és közelítőleg ugyanilyen jelentéssel, csakhogy nem a 14., hanem a 9–12. században. Magyarországi szereplése tehát nem elszigetelt jelenség, hanem egy elterjedt, kezdetleges politikai szervezeti fonnának egyik késői megnyilvánulása, amely terminológiai rendszerében különösen a normann és katalán hűbéri intézmények korai stádiumára emlékeztet.[8]

6. Mivel Magyarországon a *honor* szó ebben a jelentésében teljesen feledésbe merült, nyilvánvalónak látszott, hogy olyan kihalt intézménnyel van dolgunk, amelynek a 15. századi rendi átalakulás még az emlékét is elsöpörte. Ésszerű volt feltételezni, hogy az intézménynek volt közismert

vulgáris megnevezése is, amely vagy szintén kiveszett, vagy esetleg megváltozott jelentéssel élt tovább nyelvünkben. E feltevés alapján – minden várakozás ellenére – sikerült rábukkanni a „becsü" szóra, amelyet egy 1450 körüli prédikációgyűjtemény magyar glosszája tartott fenn a latin *feudum* fordításaként. A „becsü", amint ez rögtön látható, a honor vulgáris nyelvi megfelelője (vö. *honor* = „becsület").[9]

7. A *honor* = „becsü" = *feudum* egyenlőség rávilágít arra, hogy a magyar honorrendszer a kortársak tudatában a hűbériség (elsősorban persze a nagyhűbérek) hazai megfelelőjeként élt. A szervezet élén, akárcsak nyugaton, a király áll, aki a honorokat „hivatali hűbérként" adományozza legfontosabb híveinek. Ők az ország *bárói*, „akik az ország ispánságait és honorjait bírják", hivatali birtokuknál fogva ők a legnagyobb földbirtokosok, és így *funkcionálisan* ők a királyság „nagyhűbéresei".[10] Helyzetüket maguk is így látják, amint erről olykor egy „elszólásuk" tudósít: 1331-ben Losonci István vasi és soproni ispán például megerősíti Tatamér fehérvári prépostot egy öröklött birtokában, amelybe a király parancsára beiktatták, mégpedig „azon joggal, amellyel hűbérünkhöz királyi adományból tartozott" *(eo iure quo ad nostrum beneficium ex regia donatione pertinere dinoscebatur)*. A *beneficium* természetesen az ispáni honorbirtokot jelenti, akárcsak pl. 1356-ban, amikor Sáros királyi vár „benefícium"-áról történik említés.[11]

Megállapítható tehát, hogy az Anjouk uralmi szervezete is a nagybirtokrendszernek egy változatára épült, és határozottan hűbéries vonásokat mutat. A hűbériséghez való hasonlósága azonban – terminológiai és kulturális kölcsönzésektől függetlenül – csak *funkcionális*, nem pedig szerkezeti. Magyarországon a *feudum* mint birtoklási forma nem honosodott meg, a nemesek – köztük a bárók is – családi birtokaikat öröklött jószágként *(iure hereditario)*, azaz nyugati terminológiával élve *allodiális* jogon birtokolták, lényegében ezt a jogot harcolták ki a királytól örökbe nyert uradalmaik számára is, tehát hűbéries formák kizárólag a hivatali birtokkal kapcsolatban alakultak ki. Ez azonban nem fejlődött igazi hűbérré, hanem megmaradt azon a kezdetleges szinten, amelyen Nyugat-Európa 9–10. századi – tehát hűbériség előtti – államalakulataiban találkozunk vele. A hivatallal járó területi joghatóság és a hivatali birtok nem olvadt egybe és nem vált öröklődővé, felbomlása pedig nem úgy következett be, mint nyugaton, azaz a tisztség örökletessé válásával, hanem

úgy, hogy 1357 után a királyság a tisztséggel járó birtokokat sorra eladományozta, a hivatal pedig elvált a birtoktól, és megmaradt hatalom nélküli funkciónak. Az „igazi" hűbéri és a magyarországi szervezet közti leglényegesebb különbséget a firenzei kortárs, Villani fogalmazta meg egyszerű szavakkal, de találóan: „A magyarok igen hatalmas nép, csaknem valamennyien hűbéruraságok *(baronaggi)* kormányzása alatt állnak, de a magyarországi hűbérek *(baronie)* nem öröklődnek, nem is élethossziglan szólnak, hanem mindet az uralkodó tetszése szerint osztják szét és veszik el."[12]

A továbbiakban ennek a politikai rendszernek néhány vonását fogjuk közelebbről tanulmányozni. Megvizsgáljuk, hogyan történt a honorok szétosztása, birtokbavétele és igazgatása, és milyen szempontok és elvek alapján szervezték meg az az ország kormányzását. Dolgozatunk tehát elsősorban azoknak az intézményi *alapoknak* a feltárására irányul, amelyeken az Anjouk „államszervezete" nyugodott; nem foglalkozik magának az államnak mint egésznek a működésével.

I. A HONOR SZERVEZETE

1.

A 14. századi Magyarország sorsát a király irányította családja tagjaival és a fő egyházi és világi méltóságokkal, a püspökökkel és a bárókkal egyetértésben. Együtt határozták meg a királyság külpolitikai irányvonalát, együtt döntöttek arról, béke lesz-e vagy háború, s ha háború, akkor ki ellen, ők jelölték ki a hadak vezéreit és az idegenbe küldött követségek vezetőit. Döntéseikért a király és nagyjai közösen vállaltak felelősséget is, vagyis idegen hatalmakkal szemben ők képviselték az országot.[13]

Közösen intézkedtek az ország belső ügyeiben is. Fontosabb határozatait a király mindig előkelőinek hozzájárulásával, „a főpapok és bárók tanácsából" hozta meg, és minden örök érvényűnek szánt privilégiuma ünnepélyes záradék formájában a tanács jelképes beleegyezését is tartalmazta, a hivatalban levő püspökök és fontosabb bárók nevének belefoglalásával.[14]

A király személyét érintő ügyben a tanács külön testületként is fellépett, mint az ország egyetemének képviselője. 1328-ban az osztrák hercegekkel szemben külön oklevélben vállalt szavatosságot a békéért, amelyet királya kötött velük, és az oklevelet kiállító országnagyok kötelezték magukat, hogy urukat minden erejükkel rá fogják bírni a szerződésben foglaltak megtartására.[15] 1330-ban az ország nemeseinek összessége nevében huszonnégy világi főméltóság hozta meg ítéletét Zách Feliciánnal és nemzetségével szemben, amiért a királyra és családjára kezet emelt.[16] Ezeken a „hosszú távú" döntéseken kívül, amelyeknek írásos nyoma is maradt, a napi politika folyó ügyeiben is érvényesült az országnagyok szava. Ezek az ügyek nem voltak feltétlenül jelentéktelenek. Ide tartozott például a *honorok szétosztása* is, amit éppen a legfontosabbak közé kell számítanunk, s ami bennünket ezúttal elsősorban érdekel. Ez is a tanácsban történt: Károly Róbert 1328-ban azt írta Ung megye nemeseinek, hogy az ispáni honort „a főpapok és bárók tanácsára" adta Druget Jánosnak.[17] Amennyiben jelentős tisztségek szétosztásáról volt szó, a döntés elsőrendű hatalmi kérdés volt. Ennek ellenére egyetlen esetben sincs róla közvetlen tudomásunk, mivel az ügyek intézése természetesen – szóban történt. Csupán a tisztségviselők körében beállt személyi változásokból próbálhatunk visszakövetkeztetni a döntési mechanizmus működésére és szempontjaira. Ezt kell tehát megkísérelnünk, bármily hiányosak is a 14. századi méltóságok változásaira vonatkozó ismereteink.[18]
A következőkben a lehetőségekhez képest rekonstruálunk egy fontosnak tekinthető döntési szituációt, amelynek legalább időpontját és körülményeit hozzávetőleg ismerjük. Látni fogjuk, hogy a homályos pontok még ebben az esetben is számosak.

A hatalom újrafelosztására a legtöbb esetben egy főméltóság halála vagy súlyos betegsége adott indítékot. Így amikor 1356 februárja táján meghalt a tizennégy éve hivatalban lévő nádor, Gilétfi Miklós, elhunytával hatalmi vákuum keletkezett. A vákuumot természetesen nem a nádori bíróság perei és az elmaradt közgyűlések jelentették, mert azokat el lehetett halasztani, hanem az üresen hagyott nádori honor. Sajnos, tudásunk ezen a ponton eléggé cserbenhagy. Bizonyos, hogy Gilétfi is, mint elődei vagy utódai, számos ispánságot tartott a kezén, ezek közül azonban egyedül Trencsént és a hozzá tartozó várakat ismerjük.[19] A többit kizárásos alapon Nyitra, Bihar, Fejér, Tolna és talán Szepes megyék között kell

keresnünk. A honor utódlásának kérdésében a királyi tanács – a jelek szerint némi huzavona után – március utolsó hetében hozott döntést. Az új nádor a kormány „erős embere", Kont Miklós erdélyi vajda lett, az Ujlaki család őse. A vajdai méltóság a Lackfi dinasztia fejének, András királynéi tárnokmesternek, az addigi vasi és soproni ispánnak jutott. Az utóbbi két megyét váraival együtt az új nádor kapta meg, övé lett ezenfelül Gilétfi nádor hagyatékából Trencsén ispánsága, továbbá Sáros, Szepes, Bihar és talán Nyitra megyék honorja. Az addigi sárosi ispánt és várnagyot, Cudar Péter mestert a diósgyőri várnagysággal kárpótolták. Kont nádornak viszont új és terjedelmes honorja fejében le kellett mondania a székelyek ispánságáról, amelyet testvére, Lökös pohárnokmester tartott kézben, és Lökös utóda a volt nádor fia, Gilétfi János nógrádi ispán lett. A tanács egyúttal egy másik fontos ügyben is döntést hozott: leváltotta Alsólendvai Miklóst a szlavón bánságról, és a helyét Paksi Leusták somogyi ispánnal töltötte be. Paksi lett Fejér és Tolna ispánja is, amely megyék feltételezésünk szerint az elhalt nádor honorjához tartoztak.[20]

Arról nincs tudomásunk, hogy a szlavón bánság élén mi váltotta ki a személycserét. Alkalmasint a „befeketítés", amit a halálesetek mellett a hatalmi mechanizmus másik fő rugójának kell tekintenünk. 1356 tavaszán küszöbön állt a Velence ellen indítandó háború, s ebben a bánra természetesen kulcsszerep várt. Lehet, hogy Miklós bán leváltását politikai „megbízhatatlansága" idézte elő. Úgy hisszük, akadtak a tanácsban olyanok, akik emlékeztették társaikat a bán tisztázatlan szerepére az 1346. évi dicstelen zárai hadjáratban, amikor is Miklóst ellenfelei Velence bérencének híresztelték, árulással vádolták, és akkor is – akárcsak most – elérték, hogy a király visszahívta a báni tisztről.[21]

A királyi tanács ülését követően az új bárók birtokba vették honorjaikat. Szétküldték embereiket, hogy a várakat és tartozékaikat vegyék át a részükre az előző birtokostól, majd ha a szükség úgy kívánta, maguk is a helyszínre utaztak. Érdemes megjegyezni, hogy a várak és honorok átadása az Anjou kor folyamán mindvégig zökkenők nélkül történt, legalábbis nincs tudomásunk egyetlen esetről sem, amikor a honor ura ellene szegült volna a tanács akaratának. Ez azt mutatja, hogy a kormány a középkor viszonyaihoz képest figyelemre méltó autoritással rendelkezett.[22]

A honorok átadása esetükben 1356. március legvégén és április első

napjaiban mehetett végbe. Erdélyben április 6-án még a távozó Kont Miklóst helyettese, István alvajda adott ki oklevelet, és április 3-án Vas megyében is még Lackfi András alispánja volt hivatalban. Egy április 6-i méltóságsor azonban már az új kormány tagjait nevezi meg, és Kont Miklós nádor emberei [Farkasfalvi] Frank fiai, Mihály és Jakab mesterek, akiket alispánjaiként Sáros megye átvételére küldött, a sárosi királyi vár „hűbérét" már március 31-én „ténylegesen" birtokba vették *(benefícium ipsius castri actu obtinuissent et habuissent)*.[23]

Ez az érdekes oklevél különben arról is tudósít, hogy a tisztségváltozások nem csupán a politika „felhőrégióiban", hanem az egyszerű emberek mindennapjaiban is éreztették hatásukat. A sárosi vár henningi népeinek például korántsem volt mindegy, hogy az addigi ispánt, Cudar Pétert, egy akkor még jelentéktelen udvari „ifjút"[24] vagy pedig a hatalmas Kont Miklóst tekinthetik gazdájuknak. Mihelyt ugyanis meghallották, hogy Sáros vár „hűbére" gazdát cserélt *(audita permutatione beneficii castri Sarus)*, nem vesztegették az időt, hanem az új protektorban bízva elszántották a szomszéd nagybirtokos Tarkőiek veresalmai szántóföldjeit.

2.

Valószínű, hogy a legtöbb esetben a honorok átadása is az írásbeliség mellőzésével történt. Feltevésünk szerint a leváltott báró értesítette helyetteseit, hogy a gondjukra bízott várakat ki kell üríteniük, az utód pedig kiküldte saját embereit azok átvételére. Emellett azonban már igen korán előfordult „modernebb" ügyintézés is: maga a király utasította írásban az érdekelteket, hogy a jövőben az új tisztségviselőnek engedelmeskedjenek.

Az Anjou korból mindössze néhány ilyen tartalmú parancslevél maradt fenn, a legkorábbi 1328-ból.[25] Gyér számukból magában véve nem következnék, hogy ez az oklevéltípus eredetileg is ritka volt, hiszen minden bizonnyal a ránk maradt néhány levéltárban is sokat selejteztek ki belőlük. Feltűnő azonban, hogy e mandátumoknak évtizedek elteltével sem alakult ki egységes formulájuk. Azt mondhatnók, ahány megmaradt, annyiféle szövegezésű található közöttük.

Ha a változatos megfogalmazástól eltekintünk, tartalmukat tekintve a parancsokban kétféle rendelkezés fordult elő, megfelelően a honor már

említett kettős természetének. Egyfelől az uralkodó magának a *honornak* – vagyis a királyi birtokoknak, váraknak – az átadása iránt intézkedik, másfelől a tisztségviselő joghatósága alá rendelt *nemeseket* szólítja fel engedelmességre. Van oklevél, amelyikben az egyik, van, amelyikben a másik rendelkezéssel találkozunk, és előfordul a kettő együtt is. Az ispáni megbízatás természetét illetően különösen tanulságos az e nemben legrégibb parancslevél, amelyet Károly Róbert 1328. október 9-én intézett Pozsonyból Ung megye „valamennyi nemeséhez és minden rendű és rangú lakosához" *(universis nobilibus et aliis cuiuscumque status et conditionis hominibus in comitatu de Vngh existentibus)*. Ebben tudomásukra hozta, hogy az ispánságot az ország honorja gyanánt minden jogaival egyetemben [Druget] János mester óbudai várnagynak adományozván hűsége és szolgálatai fejében *(consideratis suis fidelitatibus et... serviciis... dictum comitatum tamquam regni nostri honorem sibi cum omnibus iuribus suis conferendo)*, őt bírájukká és maga helyett elöljárójukká tette meg *(vobis in iudicem et vice nostre persone in precessorem commiserimus et duxerimus statuendum)*, és utasította őket, hogy őt vagy oklevele felmutatóját tisztességgel fogadva neki mindenben engedelmeskedjenek.[26]

Az oklevél azért tanulságos, mert nem remélt világossággal határozza meg a 14. századi ispáni tiszt két összetevőjét: a hatalmat és a funkciót. Lényegét tekintve a király levele az utóbbinak átadásáról tudósítja a megye lakosait: Druget János az ő személyében „elöljárójuk" és „bírájuk" lett". Az ispán tisztjével kapcsolatban egyedül ez a tény vonatkozott közvetlenül a megye népére. A többi csak annyiban, hogy a kinevezés a honor átruházásának *(conferendo)* volt a folyománya. Ez utóbbi azonban már a királyság belső ügye volt: az uralkodó „főpapjai és bárói tanácsából" Drugetnek adományozta az ungi comitatust „az ország honorja gyanánt". Ez képviselte a tisztte1 járó hatalmat. Észre kell vennünk, hogy amit vizsgáltunk, nem más, mint „nemesi megye" és „királyi megye" sajátos egysége. Amit a szakirodalom a megye mint intézmény fejlődésének két különböző, időben egymást követő stádiumaként szokott számon tartani, itt *egyazon intézmény* két arcaként áll előttünk, a 14. századra jellemző szoros egységben.[27]

Más forrásokból meg tudjuk állapítani ennek az egységnek a természetét és elemeinek egymáshoz való viszonyát is. A „nemesi" megyére nem kell sok szót vesztegetnünk: Ung „provincia" volt ez, a sajátképpeni

„megye", vagyis az ispáni joghatóság érvényességi területe, egyértelműen meghúzott határokkal, amelyeknek ősi eredetét Váczy Péter és Györffy György a korábbi állásponttal szemben általános érvénnyel bebizonyították,[28] s amelyek csekély változásokkal megérték a 20. századot is.[29] E határokon belül szétszórtan, kisebb-nagyobb – de szintén körülhatárolt – darabokban terült el a „királyi" megye, azaz a királyi adomány tulajdonképpeni tárgya: az ungi vár földjeinek összessége, mint korhoz – a földek meglétéhez – kötött intézmény, egyre zsugorodva az utolsó Árpádok bőkezűségének jóvoltából. Ez volt ama „Ung birtok, vagyis megye" *(possessio sive comitatus Vngh)*, amelyet IV. László 1279-ben mindenestül Aba Finta vajdának adományozott örökbe, III. András pedig 1290-ben megerősítette az adományt Finta testvére, Aba Amadé nádor részére.[30] Amadé fiai uralmon maradtak itt a rozgonyi csata (1312) után is, s az egyikük, László 1317-ben még szabadon rendelkezett egy „Ungban" *(in Vngh)* fekvő falujáról.[31] Nyomban ezután a megye Károly Róbert kezére jutott. Vezére, Ákos Mikcs sárosi ispán 1318 elején (vagy még 1317 végén) megvívta a hűtlennek nyilvánított Amadé fiaktól ungi birtokuk központját, Nyevicke várát – amelyet egy másik oklevél „Ung várának" nevez –, és a visszahódított ispánság élére a király embere, Elek mester (1318–1327) került, aki minden valószínűség szerint nem volt más, mint Mikcs ilyen nevű testvére.[32] Eleknek 1327 után nyoma vész, alighanem meghalt, és ekkor jutott Druget János ispánként az ungi honor birtokába. A „királyi" megye ezután még négy évig létezett. 1332-ben szűnt meg végleg, amikor Károly Róbert örökbe is odaadta Drugetnek Nyevickét és vele együtt – a vár uradalma gyanánt – az ungi vár megmaradt földjeit.[33]

A mondottak alapján immár világos, miből állt a 14. században az ispáni megbízás: a „provincia" területére szóló közjogi – lényegében bírói – funkció átruházásából, ami tulajdonképpen azonos a későbbi „főispán" tisztével, továbbá – ahol volt még ilyen – a vár földjeinek honorként való átadásából. Ezek után visszatérhetünk oda, ahonnan kiindultunk: a megbízásokat tartalmazó oklevelekhez.

A honor kétféle természetét majdnem ugyanilyen explicit módon találjuk szembeállítva egy más alkalommal már bővebben kommentált oklevélben, amelyet Nagy Lajos 1379-ben egyrészt „Győr, Komárom, Fejér, Bakony és Vértes megyék" *(comitatus)* nemeseihez intézett, új ispánjuk, Himfi Benedek iránti engedelmességre szólítva fel őket, másrészt a

megyékkel együtt Himfinek honorként adományozott Csókakő, Gesztes, Vitány és Csesznek királyi várak népeihez, utasítva őket, hogy uruknak és embereinek szolgáltassák be a királyi jövedelmeket.[34]

Jóval összevontabb megfogalmazású egy másik királyi parancs, amelyet 1371. november 11-én a temesi ispánsággal kapcsolatban állíttatott ki az uralkodó. Ebben tudatta Opuliai László herceg nádor temesvári alvárnagyával, András fia László mesterrel, továbbá a nevezett ispánságba és „alsó részeibe" állított valamennyi tiszttartójával és vámosával, valamint a *nemesekkel és más rendű emberekkel,* úgyszintén az összes királyi falunaggyal és jobbágyokkal, hogy az ispánságot a mondott vár várnagyságával együtt *(ipsum comitatum cum castellanatu dicti castri)* kegyének meghagyása mellett elvette „László úrtól", és Himfi Benedek mesternek adta honor gyanánt *(duximus pro honore conferendos).* Utasította a címzetteket, hogy a honorokból távozzanak *(exeatis de honoribus prenotatis),* és azokat teljes joggal adják át Himfinek vagy embereinek, a királyi népeket pedig felszólította, hogy szolgáltatásaikat híven teljesítsék neki.[35]

Más hasonló oklevelek ezzel szemben kizárólag a honor átruházásával kapcsolatosak. Így 1375-ben Lajos arról értesítette Lackfi Imre nádort, hogy „Trencsén várát a hozzá tartozó többi várral és valamennyi tartozékával" Bebek György királynéi tárnokmesternek adta *honor*ba *(duximus pro honore committenda),* kivéve a magának fenntartott Trencsén, Bellus és Leva városokat, és utasította a nádort, hogy „kezét a várakból kivonva", adja át azokat az új birtokosnak.[36] Elég valószínű, hogy a várakkal együtt járt a trencséni ispáni tiszt átruházása is, erről azonban az oklevél nem tett említést.

Előfordult, hogy a király nem ispánságot adományozott el honor gyanánt, hanem csupán egyetlen várat és uradalmát. Ezzel kapcsolatos parancslevél is maradt ránk kettő: 1352-ben Somlyó (Veszprém m.) vár királyi népeit szólította fel Lajos király, hogy Himfi Benedek mesternek, udvara lovagjának engedelmeskedjenek, mivel a várat neki adományozta honorként *(pro honore);* 1381-ben pedig Cudar György királyi udvarmesternek és szepesi ispánnak adván ugyanilyen címen a Sáros megyei Szakalya várat, ennek jobbágyaihoz fordult hasonló paranccsal.[37]

3.

A bárók, elnyervén kinevezésüket, elfoglalták azt a kisebb vagy nagyobb honort, amelyet az uralkodó kegye juttatott nekik. Hogy egy-egy bárói honor miből állhatott, az többé-kevésbé kitűnik az eddigi példákból is: egy vagy több várból és a hozzájuk tartozó birtokok jövedelméből. Hogy az élete mint folyt, arról már csak szerencsés véletlen folytán vagyunk képesek valami keveset megtudni.

A honor, lényegét tekintve, nagybirtok vagy nagybirtokok együttese volt. A 14–15. századból ránk maradt iratanyag viszont nem kelt az utókorban olyan benyomást, mintha a magyarországi uradalmak gazdálkodása és irányítási módja különösen fejlett lett volna. Különösen nem, ha Európa más tájaival hasonlítjuk össze. A középkori angol főúri domíniumokon például már a 13. század végétől feltűnnek olyan jellegű gazdasági iratok és elszámolások, aminőkkel bennünket legföljebb a 16. század örvendeztet majd meg.[38] Ezek után különös szerencseként kell elkönyvelnünk, hogy a 14. századból, talán egyetlen ilyen jellegű hazai emlékként, éppen egy nagyobb honor számadástöredéke maradt fenn. Bármily csekély is ez a maradvány, a semminél mégis több, és legalább nyújt némi bepillantást egy magyar honorbirtok hétköznapjaiba.

A tudtunkkal kiadatlan, bár nem teljesen ismeretlen forrás egy 6 lapos, keltezetlen papírfüzet, amelybe Himfi Benedek bán környezetének írástudó embere, Pál fia Miklós mester vezette be mintegy két hónapon keresztül a temesvári ispáni háztartás bevételeit és kiadásait.[39] Himfit, mint az imént láttuk, 1371 novemberében nevezte ki a király temesi ispánnak és bízta rá a temesvári várat a hozzá kapcsolt „alsó részekkel" együtt. Hivatalát 1375-ig töltötte be, amikor a jelek szerint Garai nádor lett az utóda.[40] A feljegyzést tehát erre az évkörre kell datálnunk, és ezek után már a pontos keltét is meg tudjuk állapítani egy naptári konkordanciából, amely szerint Szt. Vid napja, június 15-e akkor éppen keddre esett. Ez az 1372. évnek felel meg, a szöveg tehát ebben az esztendőben keletkezett, és ezen belül – számos keltezetlen rovat között elszórtan – április 28-tól június 27-ig találunk benne napi dátumokat. Készítője, úgy látszik, nem közvetlenül Himfi alárendeltje volt, a bánt ugyanis „a mi urunk"-ként *(dominus noster)* emlegeti, míg egy alkalommal megnevezi „az én uramat" is *(domino meo)* bizonyos Miklós mester személyében, akit – mint

alább látni fogjuk – Benedek bán öccsével, Himfi Miklóssal lehet azonosítani. Sűrűn szerepel a szövegben a háztartás gazdaasszonya, az „úrnő" *(domina)* is, aki alkalmasint e Miklós felesége lehetett, bár az sem kizárt, hogy magáé a báné.

Ez a rövid időszakot felölelő számadás a maga kuszán keveredő és a be nem avatott számára olykor homályos értelmű bejegyzéseivel természetesen nem alkalmas az uradalom gazdálkodásának mérlegszerű elemzésére. Világos képet nyújt viszont arról, hogy ez a gazdálkodás egészében hogyan festett.

A bevételeket a temesvári királyi uradalom és a hozzá kapcsolt birtokok jövedelmei képezték.[41] A jövedelmek között a legnagyobb tételt Temesvár és Somlyó (azaz Mezősomlyó) városok *(civitates)* 400 ft-nyi adója *(collecta)* képviselte, amiből azonban, miért, miért nem, csak 86 ft jutott el a számvevő kezéhez.[42] További jelentős bevételek származtak a Keve megyei Makszond – nyilván a helység és „kerülete", azaz uradalma[43] – collectájából (több mint 45 ft, és további 12 százas ft), Oszkola és tartozékai *(cum tenutis)* adójából (42 százas ft), és a temesvári vámból, amelynek kisebb, egy-két forintos tételekben, de folyamatosan csordogáló jövedelme nagyjából fedezte az uradalom folyó kiadásait. Temesvári bevétel lehetett – talán az itteni országos vásár vámja – az a „Szt. László-napi" 40 ft is, amelynek forrását a feljegyzés nem nevezi meg. Voltak természetbeni jövedelmek is: a Csanád megyei Perjémes és a Temes megyei Lugas és Hodos uradalmaiból ökröket hajtottak be, valószínűleg adó gyanánt.[44]

A számadás töredékjellege miatt nem tudjuk, hogy a mondott összegek az illető rovat egész évi bevételét képviselik-e, vagy annak csak részleteit, és természetesen arról sem értesülünk, milyen egyéb jövedelmi források jelentkeztek az év többi szakában. Forrásunk éppen ezért leginkább abból a szempontból tanulságos, hogy megtudhatjuk, általában véve *mire fordították* egy királyi uradalom bevételeit.

Hosszú lenne felsorolni mindazokat a kisebb-nagyobb tételeket, amelyeket a számvevő a kiadások oldalán gondosan bejegyzett. A bevételekhez képest többnyire kisebb, legtöbbször dénárokban kifejezett összegekről van szó, amelyek láthatóan egy előkelőbb úri háztartás mindennapos szükségleteit voltak hivatva fedezni. Némileg meglepő, hogy a háztartás sokkal nagyobb mértékben élt a piacról, mint azt gondolni lehetett

volna. A számvevő rendszeresen adott pénzt a konyhára *(ad coquinam)*, és külön tételekben is vásárolt húst, bort, továbbá gyógyfüveket *(erbas vidl. zekfu)*, a lovaknak takarmányt, lószerszámot, nyerget, kengyelt; fizetett a halászoknak *(laboratoribus sagene seu rethe)*, a madarásznak *(aucepi)*, valamint az ácsoknak; gabonát őrletett a malomban, ruhát varratott a szabónál és rendszeresen pénzelte a ház „úrnőjét", valószínűleg szintén a háztartás céljaira. Többször vásárolt kelméket is: másfél vég cseh posztót *(panni bochemicali [!])*, gyapjúszövetet *(banbusium)*, több mint 10 ft-ért finom selymet *(bissum sericum)*, egyszer meg külön a bán parancsára tíz vég kölni posztót, aminek az árát azonban nem jelölte meg. Hatalmas összeget kellett fizetni egy ízben, 20 százas ft-ot, egy *filator ligaturarum*ként minősített mesterembernek, talán kötelekért, de az is lehet, hogy csipkéért. Szt. Basziliusz napján (június 12.) nagy ünnepet is ültek, bizonyára azért, mert a hon elsőszülöttjének ekkor volt a neve napja. Nem kevesebb, mint három forint ment el ebből az alkalomból „a szegényeknek, a konyhára és vásárlásokra".[45]

Bármennyibe került is azonban a háztartás meg az asszony, az igazán jelentős összegeket maga Benedek bán költötte el. Egy ízben 25 ft-ot osztatott szét csatlósai *(clientes)* között, amikor a királyhoz indult, máskor meg 20 ft-ot küldetett „haza", vagyis talán Döbröntére, ahol ekkoriban épült a vára.[46] A pénzt „Péter fia János" vitte magával, aki ebből az alkalomból még további 10 ft-ot kapott a bán utasítására. E János minden bizonnyal azonos Sárosdi Péter fia Jánossal, aki Himfinek, mint látni fogjuk, vezető familiárisa és ekkoriban éppen temesi alispánja volt. Egy másik alkalommal 6 ft-ot fizetett a számvevő „Beke fia Mihálynak, mivel a királyhoz megy".

A számadásból egy főúri háztartás viszonylag szemléletes képe bontakozik ki. Nyilvánvaló, hogy Himfi a temesi honor birtokosaként annak minden jövedelmével szabadon rendelkezett, leszámítva a két város nagy összegű adóját, amelyből csak egy kis rész jutott a kezébe, s amelynek többi része talán a királyi kincstárt gazdagította. A honor bevételeit arra fordíthatta, amire jónak látta, beleértve a legszemélyesebb kiadásokat, de természetesen belőlük kellett fedeznie a hivatalával járó „rezsiköltséget" is. Gazdálkodása tehát, leszámítva az ekkor még feltehetően ritka írásbeli elszámoltatást, minden bizonnyal semmit sem különbözött bármelyik korabeli előkelő nemes háztartásától. Mindössze birtoklásának jogcíme

volt más, mint azoké: ő csupán a király „tetszése tartamára" élvezte mindazt, ami másokat örök jogon illetett meg.

Látjuk azt is, hogy a honor ura nem tartózkodott állandóan birtokán. Cselekvéseinek legfőbb színtere az udvar volt, ahol az ország sorsáról döntöttek, és e döntések meghozatalában éppen hivatalánál fogva őt is rész illette meg. Ott kapta hadjáratokra és diplomáciai küldetésekre szóló megbízásait, és ott nyert jutalmat is szolgálataiért. Ha pedig másért nem, azért mindenképpen tanácsos volt ott sűrűn megfordulnia, hogy személyét a király jó emlékezetében tartsa, ellenfeleinek áskálódásaitól pedig megvédje magát. Minden, ami a báró számára fontos lehetett, a király környezetében dőlt el. Ezt éppen Himfi karrierje bizonyítja ékesen, aki aránylag szerény sorból az udvar kegye által emelkedett három évtized alatt az ország leghatalmasabb bárói közé. „A királynál valamennyi dolgunk isten segedelmével óhajunk szerint intéződik" – írta büszkén haza özvegy sógornőjének még kevéssel halála előtt is, amikor már Pozsony és több más megye ispánja, számtalan vár ura volt.[47]

4.

A báró tehát gyakran volt távol honorjától, de állandó jelenlétére nem is volt szükség. Feladatait, beleértve várainak őrzését, elvégezték hű emberei: egyrészt családja tagjai, másrészt familiárisai. Himfinek hosszú pályafutása során elsősorban négy testvére volt a segítségére. Mindjárt 1352-ben, amikor Somlyót kapta meg honorba, az egyiket, Pált küldte oda, aki már a következő évben somlyói várnagyként kerül a szemünk elé.[48] Temesi működésekor már csak ketten voltak életben közülük, Péter és Miklós, és úgy látszik, mindkettejük komoly részt kapott a honor kormányzásából. Péterről tudjuk, hogy a honor déli határán, Miháld várában állt őrt, és többek között Orsova várának újjáépítésében tevékenykedett.[49] Temesvár, valamint a honorhoz számítható Krassó és Keve megyék kormányzása valószínűleg a másik fivérnek, Miklós mesternek jutott. Az ő számára készítette el az 1372. évi számadást embere, Pál fia Miklós mester, aki minden bizonnyal azonos személy Krassó megye 1374–1375. évi ilyen nevű alispánjával.[50]

Látható, hogy a bárók testvéreinek szerepe ebben a korban nem a he-

lyettesítés volt a szó hivatali értelmében. Igazából társbirtokosai voltak a honornak, annak jövedelmét ők is élték, irányításában tevékenyen közreműködtek, csupán elismerték az elsőbbségét annak, akit közülük a király a tisztség élére állított, uruknak tekintették, és engedelmeskedtek neki. A testvérek hivatali ténykedését természetesen az udvar is tudomásul vette, és normális jelenségként fogta föl. Amikor például Lajos király 1368-ban Himfit a bolgár bánság élére állította, parancsait nemegyszer öccséhez, Péter „bolgár bánhoz" küldte, mivel bátyja távollétében Vidin parancsnokaként ő volt a bánság tényleges ura.[51] Hasonló volt, hogy a számos példa közül idézzünk egyet, az Alsólendvai Bánfi testvérek viszonya, akik mindvégig (1381–1385) közösen vezették a szlavón bánságot, és a jövedelmeken is megosztoztak, jóllehet „hivatalosan" – a kancellária méltóságsorai szerint egyedül István viselte a báni méltóságot.[52] A testvéri összetartás nemegyszer olyan fokú volt, hogy a családfőnek tekintett legidősebb fivér öccsei külön honorjaival is a sajátjaként bánt. Amikor Lackfi István vajda (†1353) fiai közül Dénes Erdély kormányzását vezette (1359–1367), ő parancsolt öccse, Miklós székely ispán (1363–1367) várnagyainak és tiszttartóinak, s minden további nélkül a saját emberei közé számította Miklós görgényi várnagyát.[53] Gyakran találkozunk persze azzal a jelenséggel is, hogy a király eleve két vagy néha három testvért együtt állított valamely ispánság élére.[54]

A báró testvérei már csak azért sem lehettek bátyjuk helyettesei, mert ez nem fért volna össze társadalmi rangjukkal. Egy apától születtek, tehát státusuk sem lehetett annyira különböző, hogy egyik a másiknak szolgája lehetett volna. A helyettesítés ugyanis abban az értelemben, ahogyan a tisztségek viselésében megnyilvánult, a bárói státushoz képest lényegesen alacsonyabb rendű állapot volt. Testvéreivel a báró a vezetést osztotta meg; helyetteseivel viszont a munkát végeztette el. Azok nemzetsége tagjainak számítottak, emezek viszont familiárisainak, „cselédeinek". A familiaritás természete Szekfű Gyula óta jól ismert történettudományunkban, ezért az alábbiakban csak azt vizsgáljuk meg, milyen formában jelentkezett a honorok igazgatásában.[55]

A báróknak, a legnagyobbakat kivéve, általában egy vezető familiárisuk volt, akit tisztségről tisztségre magukkal vittek, és rábízták a honorjuk vezetésével járó, viszonylag alsóbbrendű teendőket, egyebek közt a bíráskodást. Himfi esetében Péter fia János mester volt ez, nevével a szám-

adásban már találkoztunk. A Zala megyei Sárosd faluból származott, valószínűleg kisnemesi családból, tehát azokhoz képest, akik e korban a bárókat helyettesíteni szokták, feltűnően alacsony sorból, amit annak lehet tulajdonítani, hogy Himfi maga sem volt különösebben előkelő. Sokat egyébként nem tudunk róla. 1366–1367-ben, amikor ura a krassói és kevei ispánságot viselte, Sárosdi volt a harami várnagy és Krassó megye alispánja. 1369-ben, amikor Himfi a bolgár bánság után a vasi–soproni honort kapta meg, Vas megyébe követte alispánként, 1372- ben pedig Temes megyében helyettesítette ugyanilyen minőségben. Urától még 1366-ban a Sárosdhoz közeli Galsán kapott birtokrészt szolgálataiért.[56]

A források átböngészése után bizonyosan tucatszám lehetne összeállítani a Sárosdiéra emlékeztető familiárisi karriereket. Mi csak egyet idézünk még annak illusztrálására, hogy az általános helyettes mint jelenség nem volt elszigetelt. A nádorfi Zsámboki (Gilétfi) János „mindenese" Monoki Simon volt. Maga Gilétfi a következő pályát futotta be: először lékai (Vas m.) várnagy (1353), majd nógrádi ispán (1355), a székelyek ispánja (1358), végül tárnokmester (1360–1371 és 1373–1375), egyúttal zalai és veszprémi (1360–1366, 1369–1370), végül másodszor is nógrádi (1375) ispán. Monoki valamivel előbb, 1370–1373 táján meghalt, de addig állandóan ura mellett serénykedett: 1358-ban bizonyára ő az a Simon mester, aki Gilétfinek görgényi várnagya volt Székelyföldön; 1360–1369 között zalai alispán volt ura helyett, és egyidejűleg, 1363–1370 között az altárnokmester hivatalát viselte. Amennyivel a Smaragd vajdától származó és hatalmas ősi vagyonnal rendelkező Gilétfi előkelőbb volt Himfinél, annyival állt feljebb Monoki is Sárosdinál, mert a Bogátradvány-nemzetség egyik ágából született, és volt egy vagy két faluja is.[57]

Érdemes megjegyezni, hogy a familiaritásban, a *dominus* megválasztásában nem nyilvánult meg az a fajta családi összetartás, ami a honor kormányzását jellemezte. Mindennapos jelenség, hogy egy család fiai különböző úrhoz szegődtek szolgálatba. Monoki Simon bátyja, Mihály például egy másik bárónak, Cudar Péternek volt hű embere, és megszakításokkal évtizedeken át (1355–1382) kormányozta nevében a sárosi várat és az ispánságot.[58]

Nagyobb honorok, mint Szlavónia, Erdély vagy a nádorsággal járó javak igazgatásához egyetlen helyettes már nem volt elegendő. Itt más gyakorlat jeleit látjuk: a nagyúr egy sor magas rangú familiárissal, valóságos

kísérettel rendelkezik, és ennek tagjai vonulnak honorról honorra, hogy uruk „hűbéreit" kezeljék, és a bírói munkát levegyék aválláról. Előfordul persze ilyenkor is, hogy a bárónak van „kedvenc" embere, akire a legfontosabbnak ítélt munkát bízza, de úgy látszik, ő is csak tagja, nem pedig fölérendeltje a csoportnak.

Sajnos, prozopográfiai ismereteinket egyelőre meghaladja az a feladat, hogy akár csak egy ilyen kíséretet is bemutassunk mintaként. Az alispánokat még úgy-ahogy össze lehet gyűjteni a megyei kiadványok alapján, a várnagyokat azonban már csak elvétve. De még ettől eltekintve is roppant nehézzé teszi e munkát az a körülmény, hogy a szereplők a század utolsó negyedéig nemigen nevezik magukat a birtokuk után, helyette megkülönböztetésül legtöbbször apjuk nevét használják (N. fia N.), néha még azt sem. Így azután a személyeket meglehetősen nehéz azonosítani, különösen pedig családhoz kötni. Mindeme nehézségek folytán már akkor is szerencsésnek kell tartanunk magunkat, ha egy bárói kíséret csupáncsak egy vagy két tagjának az útját valamelyest követni tudjuk. De a jelenség természetét talán az alább következő néhány karriertöredék is képes sejtetni.

Semjéni Ubul, a Kállai család egyik tagja, a Lackfiak familiárisa volt, István vajda fiaié, akik, mint láttuk, különösen testvéries szellemben kezelték honorjaikat és mindenük közös volt, többé-kevésbé még a familiárisok is. Ubul mester először Dénes vajdának volt előbb újvári (1361), azután hunyadi, azaz sebesvári (Kolozs m.) várnagya (1364), majd Lackfi Miklós helyetteseként szatmári ispán (1366), Imre vajdasága idején aradi alispán (1369–1372), végül az utolsó élő testvért, Csáktornyai István vajdát, amikor az Sopron és Vas megyéket kapta meg honorba, elkísérte a Dunántúlra, és ott vasi alispánként helyettesítette (1379).[59] Vele tartott Ugrin fia László mester is, Lackfi volt alvajdája (1373–1375), aki ugyancsak ura helyett soproni ispán és kapuvári várnagy lett (1379).[60]

A kíséret hasonló vándorlását figyelhetjük meg Cudar Péter oldalán, aki az ország északkeleti megyéiből került két ízben (1368–1371, 1373–1380) a szlavón báni székbe. Hatalmas honorja kezeléséhez hazájából vitte magával familiárisait: elsősorban az abaúji Idai Csirke Pétert, aki mindkét alkalommal körösi ispánja és vicebánja volt; azután Vértesi Miklóst, aki palocsai alvárnagyként (1354) mellette szolgált már pályája kezdetén a sárosi ispánságban (1355–1356), Szlavóniában pedig Nagykem-

lék várnagya (1370, 1373), a körösi ispánság *occupatora* (1373), végül zágrábi ispán és medvevári várnagy (1376–1380) lett. Vértesi után Nagykemlék élén bizonyos Pósa fia László mestert találunk (1375), akit a két előző példa alapján nyugodtan azonosíthatunk Csécsi Pósa fia Lászlóval, Czudar Péter korábbi borsodi alispánjával (1367) és Borsod megye későbbi ispánjával (1375–1376).[61]

Kont Miklós nádornak is ismerjük néhány emberét, akik az ország különböző pontjain bukkannak fel a szolgálatában. Kedvenc helyettese Lóránd fia Ravasz István mester volt, az Esztergom megyei Ravaszkesző névadója, a nyitraszerdahelyi kis uradalom birtokosa és az ottani „vár" (*castrum,* 1399), helyesebben kastély, valószínű építője. Igen korán a királyi udvar lovagja lett (1342, 1347), de ez nem gátolta meg abban, hogy Kont Miklóst pályakezdése óta állandóan helyettesítse előbb barsi (1347–1348) és pozsonyi (1351) alispánként, ezután alvajdaként (1352–1356), végül pedig, már mint nádort, Vas megye „ispánjaként" (1357–1359). Testvére, Ravasz János, akit vasi birtokáról Rádócinak is neveztek, szintén a nádor szolgálatában állt, és utóda lett bátyjának a vasi alispánságban (1360–1366).[62] Szemere nevű familiárisát apjától, Tót Lőrinc tárnokmestertől örökölte Kont Miklós; 1348–1349-ben mindkettőjüknek ő volt a Sopron megyei alispánja, majd urával Erdélybe ment, és ott brassói alispánként látjuk viszont (1352).[63] Egy másik emberét, Izsép mestert vajdasága idején solymosi várnagyává és aradi ispánná tette meg (1353–1355), amikor pedig elnyerte a nádorságot, őt választotta ki alnádorává, és rábízta a honorjához tartozó Szepesség igazgatását (1357–1361).[64]

Valószínűnek kell tartanunk, hogy a honor ura természetben díjazta embereit, azaz átengedte nekik haszonélvezetre birtoka falvainak és jövedelmeinek egy részét. Abból sejthető ez, hogy még a 15. századi nagybirtokokon is ez volt az uralkodó szokás, mert az Anjou kori viszonyokról egyelőre szinte semmit sem tudunk. Mindössze egyetlen oklevelet lehetne ebben az összefüggésben tanúságul felhozni. 1331-ben a havasalföldi hadjáraton (1330) hősi halált halt Hédervári Dezső „királynéi lovászmester és soproni ispán" özvegye és fia bizonyos Antal *comes*nek adták *(locavimus, statuimus et donavimus)* világosvári várukat *(castrum nostrum),* továbbá a vár alatti Siri, Galsa, Meszt, Füzes és *Appadsig* falvakat, a Csigere vizén álló malmot és a zarándi ispánságot *(ac comitatum eiusdem loci, videlicet in Zarand)* a „szlávokkal együtt" *(simul cum Sclavis),* hogy

mindezeket oly módon bírja, „ahogyan adományozási jogunkhoz tartozik" *(eomodo quo ad nostram pertinet collationem)*, vagyis érthetőbben: amilyen módon az adományozók rendelkezése alatt áll.[65]

Ez utóbbi formula az egykorú királyi adományleveleknek sűrűn előforduló eleme, és bár pontos értelme még tisztázásra szorul, nagyjából az lehetett a funkciója, hogy általánosságban utaljon arra az elvi határra, ameddig a király adományozási joga terjed. A formula örökadományokból ismert, hiszen másféle adomány ebből az időből nem is maradt ránk. Itt azonban nyilvánvalóan nem ilyesmiről van szó. Nemcsak a birtokátruházás különös szókincséből *(locavimus, statuimus)* gondolhatjuk ezt, hanem a birtok státusából is. Világosvár ugyanis nem volt a Héderváriaké. Királyi várnak ismerjük a század egész folyamán, és a tisztje – úgy, mint itt – a zarándi ispánsággal volt egybekapcsolva.[66] Előző várnagya éppen Hédervári volt (1318–1330), és bízvást feltehető, hogy a vár a halála után honorként maradt örökösei kezén is. Ezt a szokatlan kedvezményt Hédervári különleges érdeme indokolhatta; tudjuk, hogy a Kárpátok szorosaiban saját magát feláldozva mentette meg királya életét.[67]

Az oklevél ezek szerint a következőképpen értelmezhető: A honor birtokosai kinevezték várnagyukká és alispánjukká Antal comest, aki nyilván szerviensük volt, és átengedtek neki „tisztségül" bizonyos jövedelmeket: néhány jelentős falut, egy malmot, az „ispánságot" azaz az abból járó bírságokat, és az uradalom szláv lakosainak adóját. Sajnos, azt nem jelölték meg, hogy a honorból mit tartanak fenn maguknak, csupán sejthetjük, hogy a legfontosabb pénzbevételek, mindenekelőtt a vámok lehettek ezek.[68] Zsigmond kori analógiák valószínűsítik, hogy a familiárisok „földre ültetése" a 14. században is nagyjából a fenti minta szerint történhetett. Ujlaki László bán özvegye 1422-ben még ugyanilyen formában „adományozta" Galgócra kinevezett várnagyának az uradalom falvait és bevételeit, és hasonló tartalmú okleveleket ismerünk Borbála királynétól is.[69] A familiáris tehát a maga módján szintén honorbirtokos volt, és urától „pro honore" bírta annak birtokait.[70] A különbség abban volt, hogy a báró honorjának korlátlan haszonélvezője volt, embereinek pedig a jövedelemből csak részt engedett át. Egy „kvázi hűbéri piramissal" állunk tehát szemben, amely a sajátos magyar viszonyoknak megfelelően halvány, távoli hasonlóságot mutat a nyugati feudalizmus hűbéri láncával.

II. AZ ORSZÁG KORMÁNYZÁSA

5.

Az előzőkben a honor intézményét vettük közelről szemügyre, és végigkísértük urának, a bárónak az útját a királyi tanács döntésétől a honor igazgatásáig. Nem titkoltuk el azt a benyomásunkat, hogy az intézmény, amelyet vizsgáltunk, az Árpádok korából szállt örökségként az Anjoukra, s hogy szerintünk a 14. századi honor a 13. századi várispánságoknak volt egyenes leszármazottja.

Találunk azonban a két időszak között szemmel látható különbségeket is, amelyek a kutatást régóta arra indították, hogy az Anjouk korának politikai rendszerében az előző korhoz képest minőségileg újat lásson. Az újat mindenekelőtt három intézmény jelentette, amelyek mindegyike az 1250 és 1320 közötti időben tűnt fel és terjedt el: a nemesi megye, élén a szolgabírákkal, az új típusú várak, és a várnagyok. Az első tulajdonképpen kívül esik vizsgálódásunk körén, és kizárólag az ispáni tiszt alkotóelemeként érdekel bennünket, a másik kettő ellenben nagyon is lényeges tárgyunk szempontjából, mint azt már eddig is volt alkalom tapasztalni. A továbbiakban ezért elsősorban azt kell tanulmányoznunk, hogyan alakult a 14. században vár és ispánság viszonya, és milyen kapcsolatban állt ezekkel a várnagyság intézménye. E kérdések valójában, mint látni fogjuk, az Anjouk kormányzati rendszerének alapelveit érintik.

Mindjárt elöljáróban le kell szögeznünk, hogy ez a viszony most merőben más volt, mint korábban. Az Árpád kor első szakaszában vár, megye és ispánság szoros kötelékben egyesültek: az ország bírói kerületekre, megyékre *(provincia)* oszlott, amelyek élén egy-egy vár *(castrum)* állt. A várhoz tartozó népek és földek ura a király által kinevezett ispán *(comes)* volt, aki egyben a vár provinciájának, a megyének bírói tisztét is ellátta. Az ispán tiszte, a *comitatus* („ispánság") tehát felölelte és magában egyesítette mind az ispáni joghatóság területi határát, a „megyét" (amelyet éppen ezért szintén *comitatus*nak volt szokás nevezni), mind az ispáni vár földjeinek többé-kevésbé szétszórt tartományát (amelyek összességére, mint láttuk, ugyancsak alkalmazták a *comitatus* megjelölést).[71]

Ez a szerves egység, amelyet szakirodalmunk „királyi megye" néven

tart számon, a 13. századra felbomlott. A várföldek tetemes része királyi örökadományok folytán nemesek birtokába jutott, maguk az ispáni várak pedig korszerűtlenné válván elpusztultak, illetve elhagyták őket. Az ispáni intézmény és a megye, mint hagyományos territoriális szervezet fennmaradt ugyan, de csak mint a határain belül élő népek – nemesek és mások – közössége, amelynek területén a 13. század utolsó évtizedeitől fogva az ispán a nemesek választott bíráival, a „szolgabírákkal" *(iudices nobilium)* együtt gyakorolta a joghatóságot. A megye, mint hatalmi intézmény, mint a királyság uralmi szervezetének területi egysége, elveszítette jelentőségét.

Szerepét szerte az országban a korábbi megyeszervezettől függetlenül keletkező új várak vették át. Ezeket is *castrum*nak nevezték, azonban a régi ispáni váraktól mind építésük módjában, mind pedig – ami fontosabb – eredetükben különböztek. Nemesek emelték őket nyugati mintára, „lovagvárként" saját földjükön, amit vagy a királytól nyertek adományul, vagy vásároltak, vagy nemzetségüktől örököltek. A vár uradalmát urának különböző eredetű földjei, falvai és egyéb birtokai alkották, amelyek többnyire szétszórtan és nemegyszer két vagy több megye határában feküdtek. Néhány évtized alatt – a 13. század közepétől kezdődően – több száz ilyen új típusú magánvár épült, és a felbomló királyi hatalom helyébe lépő hatalmi szervezetek, a „tartományuraságok" mindenütt az új várak egész sorának – nemegyszer tucatjainak – megkaparintásával épültek ki. Meg kell azonban jegyezni, hogy a századforduló oligarchái – noha hatalmuk minden esetben várak birtoklására támaszkodott – uralmuk legitimációját a hagyományos forrásokból származtatták, a királyi hatalom hajdani territoriális egységeiből: a megyésispánságokból, valamint a nádori, vajdai és báni méltóságból.[72]

A királyság 1310 után meginduló restaurációja során Károly Róbert szétzúzta a tartományúri hatalmakat. A küzdelem folyamán kezére került várakból sokat lerontatott, mintegy másfél százat királyi várként a maga és hívei rendelkezésében tartott meg, a többit – ezekkel a továbbiakban nincs dolgunk – nyomban eladományozta örökbe leghívebb támogatóinak. A hódítás következtében ellenőrzése alá jutottak a kormányzás tradicionális területi egységei, a megyék is, és ispánjukat a továbbiakban ő nevezhette ki. A kétféle intézmény – a vár és a megye – azonban ekkor már semmilyen szerves kapcsolatban nem volt egymással. Ezt a kapcsola-

tot a napi politika során kellett kialakítani, ezért kezdetben a rögtönzött megoldások kerültek előtérbe.

A megyésispáni intézményről a királyság nem tudott lemondani. Részben azért nem, mert az Anjou-restauráció eleve konzervatív irányú volt, és feladatát mindenekelőtt abban látta, hogy „az ország régi jó állapotát" a lehetőséghez képest helyreállítsa. De azért sem, mert a nemesség tömegeit egyes-egyedül a megyeszervezet és az ispáni tiszt fűzte össze a koronával. Így tehát az ország igazgatásának hagyományos keretei egyszerűen mellőzhetetlenek voltak.

A megye élére állított ispán azonban tisztéből kifolyóan nem rendelkezett többé politikai hatalommal, nem lehetett tehát a királyi akarat letéteményese. A több mint 150 királyi várból mindössze nyolc – Pozsony, Trencsén, Temesvár, Szepesvár, Sáros, Keve, Komárom, és Pozsegavár – volt valamilyen formában hagyományos ispáni székhely, helyesebben olyan vár, amelyet a 13. században az új követelményeknek megfelelően emeltek vagy építettek újjá, és a 14. század elején is egy megye vagy megyejellegű kerület ősi központjának lehetett tekinteni. Ezért az ispánokat, ha a királyság szerepet kívánt juttatni nekik uralma fenntartásában, hatalommal, azaz várakkal kellett felruházni. Így is történt, és a 14. század folyamán a királyi várak túlnyomó része valamely ispáni tiszt tartozékává vált.

Ez azonban csak fokozatosan következett be. Kezdetben, a hódítás zűrzavarában szó sem lehetett messzetekintő reformokról; mindenekelőtt azt a gyakorlati problémát kellett megoldani, hogy a visszafoglalt várak megbízható kezekben legyenek. Ezt a király úgy érte el, hogy a várakat vagy nagyobb csoportokban hű vezérei kezén hagyta, vagy egyenként jutalmul kíséretének valamelyik tagjára bízta. Azt a tisztségviselőt, aki ura helyett a várat őrizte, és tartozékait igazgatta, a 13. század vége óta *castellanus*nak („várnagy") volt szokás nevezni, s így ez lett a megjelölése annak a személynek is, akit az uralkodó állított maga helyett várai élére.[73]

Az új királyi várnagyok megbízatása politikai természetű volt, de lényegesen különbözött a korábbi ispánokétól. Uralmuk határát ugyanis nem a megye jelentette, hanem a váruradalom tartozékainak határa. Valószínű, hogy a vár jövedelmét ők is kezdettől fogva haszonélvezetül, honorként bírták, mint később, bár erre közvetlen bizonyíték egyelőre nincs. Azt azonban látjuk, hogy amennyiben közvetlenül az uralkodótól

kapták a tisztüket, az ispánokkal együtt ők is az ország vezető rétegéhez számítottak. A Habsburgokkal kötött 1323. és 1328. évi szerződésekben az értük szavatosságot vállaló országnagyok között egyformán találunk ispánokat is, várnagyokat is.[74] Míg azonban az ispán megbízatása egy territórium kormányzására szólt, és lakosainak „elöljárójaként" közjoginak mondható funkciót töltött be, a várnagy egyedül váráért vállalt felelősséget, mindenfajta közjogi hatáskör és territoriális kormányzati megbízás nélkül. „Funkciója" abban állt, hogy saját személyében garantálta a királynak a vár fölötti uralmat. Ehhez természetesen nem kellett a várban tartózkodnia, elegendő volt, ha megbízható helyettest, „alvárnagyot" *(vicecastellanus)* állít maga helyett. Legtöbbször bizonyára ez is történt, hiszen a várnagy politikai és katonai szolgálataira a király és az udvar továbbra is igényt tartott, különösen, amíg az ország pacifikálása be nem fejeződött. Előfordult, hogy a harcok során a várnagy szolgálataival további várak várnagyságát *(castellanatus)* érdemelte ki, és az ország különböző tájain egyszerre viselt várnagyi tisztséget. Szélsőséges, de jellemző példaként utalhatunk Gutkeled Amadé fia Miklós, a későbbi szlavón bán (1323–1325) esetére, aki 1317-ben bácsi és baranyai ispánként és szekcsői (Baranya m.) várnagyként vett részt Komárom vára visszafoglalásában és Sopron megye pacifikálásában, s 1321-ben már mint „soproni ispán, kapuvári, komáromi és szekcsői várnagy" vonult be a királyi seregek élén Csák Máté uratlanná vált tartományába.[75]

Ebből az egy példából is látható, hogyan igyekezett a királyság megoldani az ispánok hatalomhoz juttatásának problémáját: az ispáni tisztet valamely elfoglalt vár várnagyságával kapcsolta össze. *Bihar* megyében például, amelynek területét 1317-ben foglalta el Károly Róbert Borsa Kopasztól és testvéreitől, az ispán Sólyomkő várnagya, Futaki Dénes lett (1320–1332), míg a megye három másik vára közül Adorján Debreceni Dózsa vajda emberének, Pós mesternek, Sebesvár a király vitézének, Elefánti Dezsőnek, Körösszeg pedig a tárnokmester testvérének, Nekcsei Sándornak a kezelésébe került, azaz az ispántól mindegyik független maradt.[76] *Bars* megye 1321-ben, Csák Máté halálakor jutott a király hatalmába, ispánja a Léva várába állított várnagy, Becsei Imre lett (1321–1333), míg a szintén Bars megyei Hrussó és Saskő külön várnagyokat kapott Vörös Beke mester, illetve egy selmeci polgár, János *comes* személyében.[77] Ugyanez történt Vas megyében, amelyet Köcski Sándor országbíró és

vezértársai 1327-ben szabadították fel a Kőszegiek uralma alól. Károly Róbert előbb Köcskit magát, majd halála után (1328) Losonci Tamás volt székely ispánt nevezte ki vasi ispánná, egyúttal sárvári várnaggyá, a másik két vár, Kőszeg és Újvár (Németújvár) kormányzását pedig Tamás testvérei, István és Dezső vették át várnagyi minőségben. Az 1328. szeptemberi brucki szerződésben mindhárom Losonci testvér az ország nagyjai között szerepelt.[78]

Azokban a megyékben, ahol csak egyetlen királyi vár állt, általában ennek várnagya lett az ispán: Aradban a solymosi (1319), Beregben a munkácsi (1315), Mosonban az óvári (1323), Sopronban a kapuvári (1321), Zarándban a világosvári (1324, 1326), Hevesben pedig a siroki (1324) várnagy.[79] Sáros, Szepes, Temes, Komárom ispánságát természetesen a névadó vár várnagyságával kapcsolták össze.[80] Néhány olyan megyében, ahol a királynak nem volt vára, az ispán egy másik, rendszerint szomszédos megyében fekvő várat kapott meg tisztül: a bodrogi ispán a baranyai Kőszeget (1320), a szerémi ispán Hasznost, a későbbi Becsét (1322), a szabolcsi utóbb (1323 után) Adorjánt Biharban, a gömöri pedig Füleket Nógrádban.[81]

A hatalom felosztásának eddig látott módjában csak annyiban érvényesült a tradíció, hogy a király a visszafoglalt megyék élére ismét a saját ispánjait állította, amint ez a 13. század nagy részében még szokás volt. Azt, hogy az ispán egyúttal valamelyik királyi vár várnagya is lett, a feladat szülte alkalmi megoldásnak tekinthetjük; hagyományra nem támaszkodhatott, hiszen a birtokba vett várak egy-két kivétellel sohasem voltak a királyság kezén.[82] A vizsgált esetekben tehát ispáni és várnagyi tisztség között alkalmi „perszonálunió" jött létre, amelyen belül a vár a hatalmat, az ispáni tiszt pedig a hagyománytól szentesített tekintélyt biztosította a király képviselőjének.

Ez a módszer, amellyel az ország számos területén találkozunk, abból a természetesnek mondható jogi szemléletből következett, amely a tartományuraktól visszafoglalt váruradalmakban olyan újabb keletű birtokszervezeteket látott, amelyeknek semmi közük a hajdani várföldekhez, függetlenek a közhatalom szervezésének hagyományos kereteitől, a hajdani királyi megyéktől, és önmagukban, a megyéktől függetlenül alkotják a megszervezendő királyság hatalmi bázisait. Ebben a szemléletben minden egyes vár háramlott jószágként közvetlenül, az ispánság kereteiből

kiszakadva került a király rendelkezése alá, és minden esetben külön „bánásmódot" igényelt. Láttuk, hogy e szemlélet gyakorlati következménye a hatalom nagyfokú decentralizációja lett, mivel azokon a területeken, ahol érvényesítették, szinte minden vár a királytól közvetlenül függő várnagy irányítása alá került.

6.

A politikai hatalom megszervezésére azonban nem ez volt az egyetlen megoldás. Kínálkozott egy másik is: visszatérés az Árpád kori kormányzás territoriális elvéhez. Ez azt jelentette, hogy a király tisztségviselője az egykori ispánok módjára egy meghatározott *terület* fölött gyakorol fennhatóságot a megyehatárok tradicionális keretei között, és mindama királyi jogok, amelyek e határokon belül valaha az ispánt illették volna, *ipso facto* a honorja alá tartoznak, beleértve a királyra háramlott javakat, köztük természetesen a várakat is. Az egyes várak élén persze ebben az esetben is várnagy *(castellanus)* áll, őt azonban már nem közvetlenül a király nevezi ki, hanem az a személy állítja a saját emberei közül, akire az uralkodó a territórium kormányzását átruházta. A várnagy tehát ebben az esetben nem a király, hanem a tisztségviselő embere és képviselője.

A királyság két nagy melléktartományában, Erdélyben és Szlavóniában kezdettől fogva ez az elv jutott alkalmazásra. Mindkét terület különös közjogi státusa hosszú múltra tekintett vissza, különállásuk a tartományuraságok korában is megmaradt, így mi sem volt természetesebb, mint hogy Károly Róbert maga is az addigi módon vajdát, illetve bánt állítson a visszahódítandó tartományok élére, a dinasztia immár legitim reprezentánsaként.[83]

A király Kán László halálakor, 1315-ben küldött először vajdát *Erdélybe*, de az országrész fölötti uralmát csak a harmadik vajda, Szécsényi Tamás (1321–1342) alapította meg, miután Kán László fiait és párthíveiket kiostromolta váraikból.[84] Ettől fogva Erdély királyi várai a mindenkori vajda honorja, azaz a vajdaság alá tartoztak (*sub honore nostri waivodatus existentes*, 1359), és várnagyaikat a hivatalba lépő vajda a saját kíséretéből nevezte ki. Az 1320-as évek elejétől Kecskés, Léta, Csicsó, Bálványos, Kőhalom és Déva voltak vajdai várak, hozzájuk járult hamarosan Küküllővár (1332) és a szintén Küküllő megyei Újvár (1341), később pedig a

vajdai tiszthez csatolták még Hátszeg kerületét várával (1360) és az eredetileg Biharhoz számított Sebesvárt, másik nevén Hunyadot (1361–1362).[85] A várnagyokhoz hasonlóan az Erdélyhez tartozó megyék ispánjait is a vajda állította, legtöbbször várnagyai közül. Hatalma kiterjedt Erdély határain túlra is: a 13. század második felében kialakult szokást követve egy személyben szolnoki ispán is volt, továbbá – úgy látszik, az egész 14. századon keresztül – uralma alatt állt Arad megye Solymos királyi várával. E két megye élén is a vajda helyettesei álltak tehát, címük azonban az ambivalens helyzetből kifolyóan ingadozott: hol – nyilván az erdélyi megyék analógiájára – ispánnak *(comes)* nevezték magukat, hol pedig – az anyaországi szokásnak megfelelően – alispánnak *(vicecomes)*.[86]

Sokban hasonló módon szerveződött újjá Szlavónia kormányzása is. Ide Károly Róbert már utolsó koronázásakor (1310) nevezett ki bánt, a Kőszegiek versenytársai, az oligarcha Vodicsai Babonicsok családjából. Évekbe telt azonban, amíg a seregei is eljutottak ide, és az országrész teljes hódoltatását csak Ákos Mikcs bán (1325–1343) hajtotta végre. Mikcs hosszú működése alatt Szécsényi Tamáshoz hasonlóan politikai kulcsszerepet töltött be Szlavónia élén. Kemény harcokban, amelyek 1338-ig elhúzódtak, felőrölte a Babonicsok és a Kőszegiek ellenállását, rendre elfojtotta meg-megújuló felkeléseiket, és a század közepére a tartomány legfontosabb várai: Nagy- és Kiskemlék, Kapronca, Garics, Berstyanóc, Greben, Medvevár, Zselin, Szamobor, Okics, Lipovec, Szomszédvár és Ozalj mind szilárdan báni kézben voltak.[87] Néhányat közülük Nagy Lajos 1345 után eladományozott, illetve elcserélt, de ez a szlavón bánság Mikcs által megalapozott tekintélyét számottevően nem csorbította.[88] Mindeme várak és uradalmaik a báni honor *(honor banatus)* tartozékai voltak, várnagyaik – akárcsak Erdélyben – a bán kíséretéből kerültek ki, és ők viselték a bán nevében a szlavóniai megyék ispáni tisztjét. Ezek közül a század közepe után főleg csak kettőről: Körösről és Zágrábról hallunk, de korábban még tengődött egy darabig néhány kis Árpád kori *comitatus* (Gerzence, Marócsa, Kemlék) intézménye.[89]

Erdély és Szlavónia kormányzása tehát kezdettől fogva alapvetően különbözött az uralom megszervezésének attól az *ad hoc* módjától, amit az anyaország egyes vidékein megfigyelhettünk. Mindkettő több *comitatus*ból álló territórium volt, amelyet megállapodott határok fogtak közre. Ezeken belül nemcsak a vajda, illetve a bán külön joghatósága érvénye-

sült, hanem a királyi jogok is egy kézben halmozódtak fel. A tartomány élére állított tisztségviselő nemcsak arra kapott felhatalmazást, hogy országa lakosaival szemben a törvényt a király nevében érvényre juttassa, hanem arra is, hogy a honorja alá eső várakkal és birtokokkal szabadon rendelkezzék arra az időre, amíg hivatalban van, és azokat tetszése szerint átruházhassa híveire.

A két nagy tartomány esetében használt szervezési forma összehasonlíthatatlanul előnyösebb volt az uralkodás szempontjából, mint a kisebb-nagyobb váruradalmak élére állított várnagyocskák megszervezhetetlen, szinte már áttekinthetetlen tömege. Egy fontos kívánalom volt csak: a kiszemelt méltóságviselő megingathatatlan hűsége, mert enélkül óriási territóriumaik az alig leküzdött oligarchia újjáéledéséhez nyújtottak volna alapot. Szécsényi és Mikcs bán személyében ez a feltétel biztosítva volt, hiszen mindketten a harcok kezdete óta páratlan buzgalommal fáradoztak Károly Róbert ügyéért. Személyükön keresztül a király könnyedén tudta mozgósítani egy-egy hatalmas terület minden erőforrását, az uralmat ugyanakkor biztosan tartotta kézben, és így több érv amellett szólt, hogy hatalmát az anyaországban is lehetőleg ezen a módon szervezze meg. Erre lassanként sor is került, bár a két nagy tartományhoz *méretben* is hasonló szervezet átmenetileg is csak egy jött létre.

Károly Róbert a jelek szerint egyedül Nápolyból jött kísérőinek, a Drugeteknek a hűségét és képességeit találta annyira kiemelkedőnek, hogy a vajdáéval vetekedő, sőt azt felül is múló territoriális hatalmat ruházzon rájuk. A Drugetek tartománya az ország északkeleti megyéiben épült ki, és amennyire erről egyáltalán szó lehetett, a vajdai (és báni) honor pontos mása volt. Kezdetei tulajdonképpen Aba Amadé tartományuraságára nyúlnak vissza, aki nádori címmel élt, és az uralma alá tartozó országrész nemesei számára Vizsolyon (Abaúj m.) hozott létre bírói fórumot.[90] Ezt az efemer közjogi intézményt támasztotta fel Károly Róbert az Amadéfiak leverése után, amidőn Druget Fülöp szepesi ispánra bízta Újvár (Abaúj) megye kormányzását (1317),[91] és 1323 elején nádorává is megtette.[92] Az ország első méltósága ettől fogva a király haláláig a Druget család kezében maradt: Fülöpöt halála (1327) után testvére, János (1328–1333) és ennek fia, Vilmos (1334–1342) követték. Bírói széküket 1321 óta Vizsolyon tartották, ahol albírájuk *(viceiudex)* ítélkezett a nevükben, akárcsak az erdélyi Szentimrén az alvajda. Illetékességük ha-

tára az ún. hét vármegye volt: Újvár, Gömör, Borsod, Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa, tehát az utóbbi kettőt leszámítva nagyjából egybeesett azzal a területtel, amely „tartományúri" fennhatóságuk alá került. Gömör megye ugyanis nyomban visszafoglalása után (1321) az uralmuk alá jutott, 1328 körül pedig a király rájuk bízta Ung, Zemplén, Sáros és Borsod kormányzását is, az első kettőét a nádorra, Druget Jánosra, a másik kettőét a fiára, Vilmos mesterre. Amikor tehát az utóbbi 1333-ban „örökölte" apjától a nádorságot, egyedüli kormányzója lett egy Erdélynél is nagyobb hatalmas területnek, amely Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Abaúj, Torna, Borsod, Gömör és utóbb még Heves megyét ölelte fel.[93] Ezen a területen a Drugetek viselték valamennyi felsorolt megye ispáni tisztjét, az egyes megyék élére pedig bírói helyetteseik kerültek, akiket – mint a vajda az erdélyi megyék ispánjait – ők jelöltek ki, s akik az ő nevükben ítélkeztek a megyei hatóság élén, mint a nádorok „udvarispánjai" *(curialis comes)*, „albírái" *(vicejudex)*, „helyettesei" *(vicesgerens)* vagy – a leggyakrabban – alispánjai *(vicecomes)*. János és Vilmos ungi és zempléni helyettese, Gud mester egyenesen ispáni *(comes)* címmel állította ki okleveleit.[94]

A Drugetek tartományaikban a várak tekintetében is olyasféle territoriális elv érvényesült, mint Erdélyben vagy Szlavóniában. Itt nem került sor a hatalom szétaprózására. Az egyes megyék ispánságával együtt a Drugetek megkapták az uralmat minden királyi vár fölött, ami azok határai között volt található. Ezek ismereteink szerint a következők voltak: Szepesvár, Sáros, Makovica, Jászó, Füzér, Gönc, Regéc, Boldogkő, Somodi, Szádvár, továbbá a gömöri ispáni tiszthez kapcsolt Nógrád megyei Fülek, végül egy darabig Diósgyőr és Dédes is.[95] A terület többi királyi várát elnyerték örökbe: a Szepességben Lublót, Sárosban Palocsát és Szakalyát, Zemplénben Paricsot (a későbbi Terebest), Barkót és Jeszenőt, Ungban pedig Nyevickét. Ezeken kívül Druget Vilmos még az 1320-as években a lengyel határon felépítette Dunajec várát, és 1329–1930-ban az Abák egyik ágától cserével megszerezte az abaúji Szaláncot.[96] Vilmos nádor ily módon az 1330-as években mintegy húsz várral rendelkezett az ország északkeleti részében, és így méltó örököse lett az Abák tartományúri hatalmának. Territóriumában magán- és hivatali birtok szinte teljesen egybeolvadt. Saját várait természetesen számon tartotta, és 1330-ban öccse, Miklós javára végrendelkezett felőlük, de például kincse-

it és okleveleit nem ezekben őrizte, hanem a tisztségben bírt Göncön, illetve Regécen.[97] A várakat őrző személyzet általában nem keveredett ugyan, és a honor, illetve a magánvárak várnagyai külön csoportot alkottak, de még ez alól is volt kivétel, mert a magánvagyonhoz tartozó Lublót és a királyi Szepesvárat ugyanaz a sienai olasz Péter mester „aranyműves" igazgatta, aki egyúttal szepesi alispán is volt.[98]

A várak élére állított tisztségviselők címét illetően a kortársak sokat bizonytalankodtak. Amennyiben a jogi helyzetet úgy értelmezték, hogy a nádor tartományúri megbízatása a vajdáéhoz hasonló jelleggel egy országrész kormányzására szól, akkor ebbe bele kellett érteni a várak fölötti uralmat is, tehát a várnagy ebben az esetben nem maga a nádor volt, hanem az, akit ő nevezett ki. A leggyakrabban valóban így gondolkoztak, és a Drugetek embereit általában *castellanus*nak volt szokás nevezni. Találkozunk azonban a másik szemlélettel is: az ispáni tisztbe a várak fölötti fennhatóság nem értendő bele, ez utóbbi külön megbízatás, amelyet a nádor az ispánságtól függetlenül kapott. A várnagy tehát ő maga, helyettesét pedig csupán a *vicecastellanus* megjelölés illeti meg. Ebből a kétféle szemléletből magyarázható az a különös jelenség, hogy nemegyszer ugyanazt a személyt hol várnagynak, hol pedig alvárnagynak titulálják. Ez a terminológiai bizonytalanság a hasonlóan szervezett anyaországi megyékkel kapcsolatban az Anjou kor folyamán máshol is mindvégig tapasztalható.[99]

Elvben nem lett volna elképzelhetetlen, hogy a Drugetek territóriumából egy Erdélyhez és Szlavóniához hasonló szervezetű harmadik nagy melléktartomány alakuljon ki, még ha hiányoztak is ehhez a hagyományok. A Druget-birodalom azonban nem sokkal élte túl Károly Róbert halálát. Néhány héttel később, 1342 szeptembere táján sírba szállt Vilmos nádor is, ami a család ellenfeleinek jó alkalmat nyújtott a „tartományuraság" felszámolására. A nádor birodalmát nyomban halála után az anyakirályné és Szécsényi Tamás vajda emberei szállták meg, s miután néhány hónapig az utóbbi gyakorolt itt átmeneti fennhatóságot, 1343–1344-től az egyes megyék élén már a királytól kinevezett külön ispánokat találunk.[100]

Az akció igazi célja elsősorban a Drugetek hatalmának megtörése volt. Ez világosan kitűnik abból, hogy magánvagyonuk legnagyobb része is áldozatául esett, jóllehet ez mind Vilmos nádor végrendelete, mind a ma-

gyar nemesség ekkori öröklési szokásai szerint két öccsét, Miklós pohárnokmestert és Jánost illette volna meg. A politika szempontjai azonban, mint ekkoriban mindig, itt is erősebbnek bizonyultak a jognál. A végeredményt – sajnos, indokolás nélkül – Lajos király 1343. január 7-i okleveléből ismerjük, amellyel három várat, Barkót, Jeszenőt és Nyevickét örök jogon a nádor testvéreinek adományozott, megemlítve, hogy ezeket Vilmos, illetve apja is birtokolta. A nádor többi hat váráról nem esett szó; ezek a királyi birtokállományt gyarapították. Vilmos tisztségei közül Druget Miklós egyedül Ung megye ispánságát tarthatta meg, azét a megyéét, amelynek királyi földjei Nyevicke tartozékai gyanánt 1332 óta amúgy is a család birtokában voltak.[101]

7.

A Drugetek megbuktatása csak azt jelentette, hogy a kormány nem nézi jó szemmel a régi tartományuraságok feltámasztását, s különösen nem egy idegen származású dinasztia uralma alatt. Nem jelentett viszont szakítást az itt alkalmazott *territoriális elvvel.* Ezt az anyaország más területein már az 1320-as évek elejétől bevezették, és a továbbiakban mind jobban kiterjesztették. A Károly Róbert által a hódítás lázában életre hívott várnagyságok száma fokozatosan csökkent, a harcok idején megjutalmazott és időközben elhalt várnagyok helyét mind ritkábban töltötték be, ehelyett a várakat – különösen az ország határvidékein – az illetékes ispánnak rendelték alá, és így nagyobb, jobban irányítható egységekbe tömörítették. Ennek a folyamatnak a során mind jobban elfogadottá vált az a szervezési elv, hogy az egyes megyék határai közé eső királyi jogok élvezete az ispánt illeti meg, hacsak nincs érvényben ezzel ellenkező rendelkezés.

Ezt a folyamatot egyelőre rendkívül nehéz figyelemmel kísérni, mert a Nagy Lajos kori forrásanyag, amelyből a fejlődés végeredményét tanulmányozhatnánk, köztudottan csak igen kis mértékben van feltárva. Ahhoz, hogy a kormányzat alakulásáról viszonylag pontos képünk legyen, egyrészt jól kellene ismernünk a korszak ispánjainak archontológiáját, másrészt az egyes királyi birtokok, különösen a váruradalmak sorsát. Viszont mindkettőről, kivált az utóbbiról csak nagyon hézagos ismereteink

vannak. Ezért az alábbiakban arra kell szorítkoznunk, hogy a territoriális elv érvényesülését két példán mutassuk be: a pozsonyi és a vasi–soproni ispánságén.

Pozsony és megyéje 1323-ban került vissza az osztrák hercegek kezéről a magyar korona uralma alá. Ispánjait kezdettől fogva az ország nagyjai között sorolták fel a királyi privilegiális oklevelek méltóságsorai, úgyhogy névsorukról kielégítően pontos tudomásunk van. A Nagy Lajos haláláig terjedő időszakban az ispáni tisztet az alábbi személyek bírták:

Treutel Miklós (1323–1349)
Kont Miklós pohárnokmester (1350–1351)
Meggyesi Móric fia Simon (1351–1360)
Szécsényi Kónya (1360–1362)
Himfi Benedek (1362–1365)
Fedémesi Szobonya fia László (1365–1367)
Opuliai László herceg nádor (1367–1372)
Köpcsényi Her Mihály (1373)
János (1374–1375)
Garai Miklós nádor (1376–1377)
üresedés (1377–1378)
Himfi Benedek, másodszor (1379–1380)
Szécsi Miklós országbíró (1381–1382)[102]

Azokban a hónapokban, amikor a méltóságsorok üresedést jeleznek, az ispáni honorral Spácai (másként Korompai) János fia János mester rendelkezett (1377–1378) *comes et castellanus Posoniensis* címmel.[103] Hogy kinek a nevében, azt nem tudjuk. Talán a királyné helyett, mert ezekben az években előfordul olyan várak várnagyaként is – Gimes (1375), Óvár (1378–1380) – amelyek jelenlegi tudásunk szerint Erzsébet vagyonához tartoztak.[104] Spácait nyilván nem tekintették „igazi" ispánnak, vagyis bárónak; de hogy ez a tény összefüggésben állt-e azzal, hogy esetleg a királyné alkalmazottja volt, arra egyelőre nem tudunk biztos választ adni.

Pozsony megyében a várszervezés területi elve volt érvényben: az ispán nemcsak Pozsony várát kapta meg honorként, hanem magát a megyét és benne mindazokat a királyi várakat, amelyek más módon, más személynek nem voltak lekötve. Ez tűnik ki I. Lajosnak 1371-i parancsá-

ból, amelyet a pozsonyi polgárok kérésére intézett a királyi erdők használatának tárgyában „László opuliai hercegnek, egyebek közt pozsonyi ispánnak a megyébe *(in eodem comitatu)* állított várnagyaihoz és tiszttartóihoz, jelesül a *borostyánkői, dévényi, pozsonyi és detrekői* várnagyokhoz".[105] A felsorolt várakat tehát, legalábbis ekkor, az ispánság tartozékainak tekintették, és a várnagyok kinevezése László herceget mint a megye ispánját illette meg úgy, ahogyan ezt nagyobb méretekben Erdélyben és Szlavóniában tapasztaltuk.

A megyének ez a szervezete nem volt új keletű és nem is alkalmi. *Dévényben* már 1326-ban az ispán embere volt a várnagy, 1340-ben a megye alispánja, és 1377–1378-ban még mindig az akkori ispán, Spácai János fennhatósága alatt állt.[106] *Borostyánkő* élén 1354-ben Móric fia Simon mester alvárnagyát találjuk (Simon ekkor a megye ispánja volt); 1366-ban említett várnagya, mint máshol kimutattuk, Szobonya fia László ispánnak volt az embere; 1372-ben Opuliai László parancsolt itteni várnagyának, 1376-ban pedig Garai Miklós nádor. Mindkét nádor, amint láttuk, egyúttal pozsonyi ispán is volt.[107] *Detrekőről* tudunk a legkevesebbet, mindössze annyit, hogy 1366. évi várnagya a borostyánkőivel együtt az ispán alárendeltje volt.

Alkalmilag arról is értesülünk, hogy nem csupán ez a négy vár tartozott az ispáni honor alá. 1336-ban az akkori ispán, Treutel Miklós volt az akkor még Pozsony megyéhez számított *Korlátkő* és egy *Hedrich* nevű vár várnagya.[108] 1338-ban az ő kezén találjuk a megye egy további várát, *Éleskőt* is, ekkor ugyanis bizonyos Samel fia Finta volt a vár alvárnagya, aki, mint más forrásból véletlenül tudjuk, a pozsonyi ispánnak volt a szerviense (1330).[109]

Pozsony váráról nem szóltunk. Ez természetesen állandóan az ispáni tisztel járt, és várnagya rendszerint az ispán bírói helyettese, a pozsonyi *vicecomes* volt.[110]

A mondottakból valószínűnek látszik, hogy a pozsonyi ispánságot mindjárt helyreállításakor (1323) a territoriális elv alapján szervezték meg. Nem mondható el ugyanez másik példánkról, a *sopronival egyesített vasi ispánságról.*

Sopron megye 1317–1318-ban, Vas megye 1327-ben jutott a Kőszegiektől a király uralma alá. A két megye honorja 1328-ban négy személy kezén oszlott meg, azaz minden egyes királyi várra külön tisztségviselő ju-

tott. Kapuvár várnagyságát a királyné udvarbírája, Hédervári Dezső soproni ispán viselte, aki, mint láttuk, egyúttal Világosvárt és a zarándi *comitatust* is birtokolta.[111] A három Vas megyei vár élén a Losonci testvérek álltak: Tamás vasi ispán sárvári, István újvári, Dezső pedig kőszegi várnagyként. (Kőszegen tulajdonképpen két vár volt, az „alsó" a városban, a „felső" meg a hegyekben, de a kettő egyetlen uradalomnak volt a feje, kormányzatilag tehát a „két Kőszeg" – *Kethkuseg,* 1327 – egy várnak számított.[112] Ez az elrendezés, tapasztalhattuk, a hódításnak volt a szokásos velejárója.

Két évvel később, amikor már Losonci István volt Vas megye ispánja, Hédervári Dezső elesett a havasalföldi hadjáratban, és így Károly Róbertnek alkalma nyílott, hogy a nyugati határvidék kormányzását új alapokra helyezze. Losoncira bízta Sopron megyét is, kezére adta mind a négy királyi várat – Losonci Dezsőt a bihari Sebesvár várnagyságával kárpótolta –, és ettől fogva a század legvégéig állandóan egy kézben volt egyesítve a vasi és a soproni ispán tisztje.

Az új kormányzati egység nagy váruradalmainál fogva egyike volt az ország legfontosabb honorjainak. Viselői közül az alábbiakat ismerjük:

Losonci István (1331–1333)
Rátót Loránd (1333–1336)
Rátót Leusták, az előbbi testvére (1337–1340)
Lackfi István lovászmester, majd tárnokmester (1340–1344)
Mikcs bán fiai, István és Ákos (1344–1346)
Tót Lőrinc volt tárnokmester (1347–1348)
Kont Miklós pohárnokmester, az előbbi fia (1349)
Wolfurti Rudolf és Ulrik (1350–1352)
Paksi Olivér királynéi udvarbíró (1353–1354)
Lackfi András királynéi tárnokmester (1355–1356)
Kont Miklós másodszor mint nádor (1356–1367)
Opuliai László herceg nádor (1367–1369)
Himfi Benedek volt bolgár bán (1369–1370)
Liszkói Pál asztalnokmester (1371)
Lackfi Imre nádor (1372–1373)
Kanizsai János (1373–1374?)
Szécsényi Frank (1374–1378)

Csáktornyai Lackfi István volt vajda (1379)
Ostfi János (1379–1381)
Szécsi Miklós országbíró (1382)
Szécsényi Frank, másodszor (1383–1385)
Kanizsai Miklós, 1388-tól tárnokmester (1387–1398)[113]

A felsorolt, láthatóan sűrűn váltakozó tisztségviselők általában a „vasi és soproni ispán" *(comes Castriferrei et Soproniensis)* címet viselték, Kont Miklós nádort azonban egyes helyetteseinek kiadványai nem ispánként, hanem „a vasi és soproni ispáni honor birtokosaként" *(C. et S. comitatuum tenens honorem)* emlegették.[114] A lényeget illetően persze nem volt különbség: a honort egyformán kormányozták címüktől függetlenül, azaz alispánoknak vagy olykor ispánoknak nevezett bírói helyettesek, valamint várnagyok útján.

Bírói helyettesük három volt: a vasi, a soproni és a rábaközi. A vasi helyettes általában alispánnak *(vicecomes)* nevezte magát, egyedül Kont nádor egyik embere, Ravasz István mester (1357–1359) használta következetesen az ispáni *(comes)* rangot. Tisztje azonban nyilván semmiben sem különbözött testvérétől, Ravasz Jánostól, aki az utódjaként (1360–1366) visszatért az alispáni titulushoz.[115] *Sopron* megyében vegyesebb volt a gyakorlat. Itt Kont nádor helyettesei közül Szigeti Lanceus és Antimus (1361–1362), valamint *Chuzdi* János (1365–1366) előfordulnak *comes*ként is, *vicecomes*ként is, 1367 után pedig minden honorbirtokos helyettese állandóan a „soproni ispán" *(comes Soproniensis)* címmel élt, időnként hozzáfűzve, hogy ezt urának személyében *(in persona)* cselekszi.[116] A megyének tehát ezekben az évtizedekben két „ispánja" volt: az, akit az uralkodó nevezett ki a honor élére, és az, akire a kinevezett maga helyett a megyei hatóság vezetését bízta.

A Sopron megye részét alkotó rábaközi kerület *(districtus)* élén az első évtizedekben a vasi és soproni alispánokkal egyenrangú tisztségviselő állt, aki általában ispánnak *(comes de Rabakuz)* nevezte magát, később azonban időnként alispánnak. Ő volt a mindenkori várnagya Sopron megye egyetlen királyi várának, *Kapuvárnak*, amely tehát a honor állandó részét alkotta.[117]

Vas megyében, mint láttuk, 1327 óta három királyi vár volt. Közülük *Sárvárnak* 1350-ben a vasi alispán volt a várnagya, 1372-ben pedig Lackfi

Imre nádornak, a honor urának az embere. Korábban maguk az ispánok is gyakran tartózkodtak itt (1331, 1332, 1347).[118] Kőszeg ugyancsak kedvelt lakóhelye volt az ispánoknak a század első felében (1335, 1339), várnagyaiként Lackfi István (1342), Tót Lőrinc (1348) és Kont Miklós nádor (1360) embereit említik. 1374 körül Erzsébet királyné lett az uradalom birtokosa, a várnagyi címet pedig ezóta (1374, 1385) maga az ispán viselte.[119] *Újvárról* csak annyi ismeretes, hogy 1360–1361-ben Kont Miklós vasi alispánja, Ravasz János ült benne várnagyként.[120]

A két megyében idővel megnőtt a királyi várak száma. 1332-ben Károly Róbert a szentgotthárdi apátságtól cserével megszerezte *Dobrát.*[121] 1340-ben, az utolsó osztrák háború befejezése után leszámolt a Habsburgokhoz húzó Kőszegiekkel. Vezére, az akkori ispán, Lackfi István lovászmester elvette tőlük *Lékát* (amelynek fejében a Zala megyei Kemend várat kapták meg), és nagyjából ugyanekkor királyi kézre jutott a szomszédos *Borostyánkő* is.[122] Sopron megye határán, a Lajta mellett pedig Lackfi a király megbízásából 1340–1341 táján felépítette *Szarvkőt,* hogy az osztrák támadásokkal szemben a továbbiakban védelmül szolgáljon.[123] Szarvkőt a király 1352 után kevéssel eladta a Wolfurtiaknak.[124] A többi vár a század végéig királyi kézen maradt, de sorsukról alig tudunk valamit. Egyedül Lékáról ismert, hogy 1347-ben Tót Lőrinc, 1350–1352 között Wolfurti Ulrik birtokolta, tehát az ispáni honorhoz tartozott. 1353-ban azonban már nem, mert külön várnagyságként a nádor fia, Gilétfi János kapta meg.[125] Feltűnő azonban, hogy Gilétfin kívül az egész időszakból (1330–1385) mindössze még egy olyan várnagyról tudunk egész Vas megyében, aki közvetlenül a királytól kapta tisztségét: Ostfi János, a későbbi ispán 1375-ben borostyánkői várnagyként fordul elő.[126] Vajon arra mutat ez, hogy a vasi várak általában az ispáni honorral jártak? Lehetséges, sőt valószínű, de biztosat mondani egyelőre nem tudunk.

A pozsonyi és a vasi–soproni honor példájából többé-kevésbé el tudjuk immár képzelni az anyaország kormányzatát. Az egy vagy két, olykor több megyéből álló honor birtokosa az országnagyok egyike, igen gyakran valamelyik országos vagy udvari főméltóság. Ő a királyság helyi reprezentánsa, még akkor is, ha nem megyéjében, hanem az udvarban tartózkodik. Honorja két összetevőből áll: az ispáni joghatóságból, amelyet a rá bízott területen bírói helyettesei gyakorolnak a helyi hatóság élén hol ispáni, hol alispáni vagy más hasonló címmel; továbbá a királyi várakból

és birtokokból, amelyeknek haszonélvezete őt illeti, s amelyeket szintén helyettesei – várnagyai, illetve alvárnagyai útján igazgat. A honor két összetevője azonban szoros egységet alkot, ami megnyilvánul az apparátus működésében is. Személyileg nincsenek külön alispánok és külön várnagyok; egyetlen személyzet van, a honorbirtokos kísérete, amelynek tagjai uruk nevében kormányozzák a honort, alispánként és várnagyként egyszerre. A honor tehát egyrészt várakra épülő hatalmi szervezet, másrészt joghatósági körzet, akárcsak a 13. században, és a vezetésében ugyanazok az elvek jutnak érvényre, mint magának az országnak az irányításában.

A hódítást követő évtizedeket a hatalom fokozatos koncentrálódása, nagyobb szervezeti egységek kialakulása jellemezte. A Károly Róbert által életre hívott várnagyságok a század második felére túlnyomórészt eltűntek, s vagy magánkézre kerültek,[127] vagy beleolvadtak egy-egy nagyobb honorba. A Dunántúlon például 1330 körül Csesznek és Hölgykő, Csókakő és Gesztes, valamint Vitány váruradalmai még három kisebb honort alkottak Németi Himfi László, Csór Tamás, illetve Maróti Mihály várnagysága alatt.[128] Mindebből néhány évtized múltán semmi sem maradt. Hölgykőt a király lerontatta, a többi négy vár pedig az 1370-es években már a nagy bárók egyikét, Gönyüi János asztalnokmestert, Csór Tamás fiát uralta.[129] Pontosan ugyanez a folyamat figyelhető meg az ország délkeleti szögletében. Az 1320-as években még külön ispánok, illetve várnagyok parancsoltak Miháld és Zsidóvár, Sebes, Illyéd, Haram, Érdsomlyó és Krassófő, illetve Temesvár váraiban. Nagy Lajos halála idején már az egész terület Garai Miklós nádor honorja alá tartozott.[130]

A hatalomnak ilyen és ehhez hasonló ideiglenes, alkalmi tömörülései mellett kialakultak a század folyamán szilárdabb, már-már „intézményesült" szervezetek is. Ilyen volt mindenekelőtt a *macsói bánság,* amely az ország déli megyéiben keletkezett Károly Róbert uralma idején. A bánok hatalmi bázisa tulajdonképpen a Száván túl, a Szerbiától 1319-ben elfoglalt területen feküdt, de 1320–1333 között fokozatosan fennhatóságuk alá kerültek a szomszédos határvidék megyéi is: 1320-tól Valkó és Bodrog, 1328-tól Baranya és Szerém, végül 1333-tól Bács.[131] Ettől fogva a 15. század közepéig a bán viselte az öt megye ispáni tisztjét,[132] és ő rendelkezett a terület királyi váraival, a baranyai Harsánnyal és az először 1387-ben

említett szerémségi Kölpénnyel.[133] A 14. század derekára lassanként a székelyek ispánjának *(comes Siculorum)* tisztje is jelentős intézménnyé fejlődött. Fennhatósága alá került a királyné besztercei ispánsága Radnával együtt (1322, 1334), a medgyesi *comitatus* (1339), végül a brassói is (1344), s ettől kezdve mindez együtt alkotta a vajdáétól független székely ispáni honort, amelyhez a 14. század folyamán két királyi vár, a barcasági Höltövény (1335) és a későbbTorda megyébe számított Görgény (1358) tartozott.[134] Hasonlóan állandó jellegű szervezet volt az *országbírák* honorja, amely a Vág melletti Beszterce (1325), Várna (Varin, Óvár, 1338), Zsolna (1352), Sztrecsén, Rajec, Budetin (1358), Lietava (1384) és Hricsó (1385) várak uradalmait, tehát Trencsén megye későbbi északi felét foglalta magába. E várak legtöbbje, vagy talán mindegyike attól fogva, hogy ispánjuk (*comes de Warna*, 1323), Köcski Sándor 1324-ben az országbíró székébe emelkedett, rövid megszakítással (1373) állandóan e méltósággal járt együtt.[135]

8.

A honor rendszere, amelynek főbb vonásait és alapelveit a fentiekben ismertettük, egészében meghatározta ugyan az Anjou-királyság struktúráját, de uralma korántsem volt kizárólagos. Még azt sem mondhatjuk, hogy kiterjedt volna a királyi várak összességére. A 14. században is, miként korábban, találkozunk olyan birtokokkal és jövedelmekkel, amelyek a királyi család sajátképpeni *magánbirtokainak* számítottak, ki voltak véve a honorok alól, és – legalább forma szerint – külön apparátus igazgatása alá tartoztak, amely túlnyomó részben a királyi *aula* szerényebb származású lovagjaiból és „ifjaiból" tevődött össze. Ennek a királyi magánvagyonnak alkották részét a királynék tartására rendelt javak is, köztük váruradalmak, amelyek számát 1380 táján legalább 15-20-ra kell becsülnünk. Erről a témakörről azonban, beleértve az *aula* politikai szerepét is, kutatások híján vajmi kevés biztosat lehet mondani. A probléma érzésünk szerint összefügg a „király" és az „ország", *aula* és bárók 14. századi viszonyának egyelőre feltáratlan kérdésével, nem választható el a többi, hasonló státusú birtok – királyi és királynéi városok, hospes- és bányásztelepülések, udvarnokfalvak stb. – jogállásának átfogó vizsgálatától és így más összefüggésben tárgyalandó.[136]

Nem terjedt ki a honorrendszer az ország egész területére sem. Már a 14. század közepén is találunk megyéket, amelyekben sem királyi vár, sem számottevő királyi vagy királynéi birtok nem volt, és így főleg nemesek uralma alatt álltak. Ilyen volt pl. Ung, Gömör, Szabolcs, Kraszna, Bodrog, Győr és Zala. Különös véletlen, hogy a megyei intézmény fejlődését legjobb ismerője, Holub József annak idején éppen Zala mintáján próbálta megrajzolni, és talán ennek tudható be, hogy a honor intézménye az ő alapos kutatásai után is homályban maradt.[137] Mindezek a megyék ugyanis – a királyi uradalmak hiánya folytán – már a 14. században is lényegében nemesi megyéknek tekinthetők, és nem fedezhetők fel rajtuk az Anjou kori „hűbérrendszer" sajátos vonásai.

Mindeme korlátok ellenére a 14. századi királyság politikai arculatára a bárói honorok megléte nyomta rá a bélyegét. Sajátos struktúráját a királyi várak határozták meg, és e struktúra nyomban szét is esett, mihelyt a várak fölötti ellenőrzés kicsúszott az uralkodó kezéből. Alig néhány évtized telt el Nagy Lajos halála után, és az Anjouk „hűbéri" államának romjain már megszületett egy új politikai szervezet: a rendi állam.[138]

A politikai átalakulás rugója a királyi várrendszer gyors összeomlásában keresendő. Nem fejezhetjük be e tanulmányt anélkül, hogy ennek a ténynek a jelentőségét legalább egy példán ne érzékeltessük.

A vasi ispánságot, amely a 14. században a korona egyik ékessége volt, hét váruradalmával együtt még ép egészként kapta meg 1386-ban a magyar trónra aspiráló Zsigmond őrgróf a két királynétól. Ekkor azonban a polgárháború, majd a hívek jutalmazásának évei következtek. Mindjárt trónra lépte után, 1387 áprilisában Zsigmond elajándékozta Dobra várát, májusban pedig Kapuvárt, 1388-ban zálogba vetette Borostyánkőt, 1390-ben Lékát és Sárvárt. 1391-ben Újvártól és az Őrség kerületétől vált meg örökre, 1392-ben Kőszeg uradalmától. Befejezésül az elzálogosított javak végleges eladományozása következett: 1392-ben Borostyánkő, 1397-ben Léka és 1409-ben, a megye utolsó királyi váraként Sárvár jutott magánkézre. Az utolsó nyílt település, amely még a királyt ismerte el urának, az egykori megyeszékhely, Vasvár volt. 1423-ban ez is új földesúrnak, a Gersei Pető családnak volt kénytelen hódolni.[139] 1440 körül a hajdani vasi–soproni honor már elfelejtett intézmény volt. Egykori királyi váraiból ekkor már az új, örökletes vagyonnal rendelkező bárók: a Kanizsaiak, Garaiak, Szécsiek és Lévai Csehek parancsoltak a két megye népének.

FÜGGELÉK

A temesvári királyi uradalom 1372. évi számadásai

A számadás, amelynek szövegét az alábbiakban közzétesszük, a MOL Középkori gyűjteményében található DL 37186 jelzet alatt. Provenienciája ismeretlen, de nagyon valószínű, hogy eredetileg vagy a Nemzeti Múzeum Törzsanyagának, vagy a körmendi Batthyány-levéltárnak Himfi-irataihoz tartozhatott. A szöveget egy hatlapos papírfüzet tartalmazza, amelynek utolsó (6ᵛ) oldala üres. Készítésekor három darab 15×21 cm méretű papírlapot hosszában félbehajtottak, és középen összefűzték. A 6. lapon vízjel látható (két kör) abból a típusból, amely 1360–1372 között Franciaországban volt elterjedve számos változatban. (Vö. C. M. Briquet: *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600.* 2. éd. Leipzig, 1923, II. nr. 3142. Az azonosításban Bogdán István segítségét köszönöm.)

A számadást, amely egyébként keltezetlen, bizonyos Pál fia Miklós mester állította össze ura, Miklós mester részére, aki Himfi Benedek volt bolgár bán öccse volt, a temesvári királyi uradalom bevételeiről és kiadásairól. Ez azokban az években történhetett, amikor Himfi másodízben viselte (1371–1375) a temesi ispán tisztjét. Az 5ᵛ oldalon található konkordanciából *(feria tertia videlicet in festo sancti Viti)* megállapítható, hogy pontosan 1372-ben készült, így feloldhatók a szöveg többi dátumai is, és kitűnik, hogy a számadás az április 28.–június 27. közti két hónapra terjedt ki. Készítőjét azzal a Pál fia Miklós mesterrel azonosíthatjuk, aki 1374–1375-ben Krassó megye alispánja és harami várnagy volt. Többet sajnos nem tudni róla. A füzet tartalma mindvégig az ő keze írását mutatja: tollforgatáshoz szokott, iskolázott kézre vall, grammatikája és helyesírása azonban nem mindenütt éri el a hivatásos nótáriusoktól megszokott színvonalat.

Az egyes rovatok elrendezése külön elemzést kíván. Itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a számadó mind a bevételeknek (2ᵛ, 4ʳ, 5ʳ), mind a kiadásoknak (1ʳ, 1ᵛ, 2ʳ, 3ʳ, 5ᵛ 6ʳ) több rovatot nyitott.

1ʳ Nota quod ego magister Nicolaus Pauli[1] de denariis quos Benedictus dictus Sclavus michi solvit, ex mandato domini nostri videlicet Benedicti condam bani[2] Iohanni[a] filio[b] Petri[3] dedi X flor. Item de eisdem denariis de

predicto Iohanni (!) filio[b] Petri ex mandato eiusdem domini bani destinavit[c] domum XX flor.

Item domina de denariis predictis recepit I flor.

Item de tributo Themesiensi aucepi ex vestro mandato dedi LXXII denarios.

1[v] Sumpma expensarum ad coquinam et ad alia quevis necessaria pro calciis, pro feno, pro pabulo, pro laboratoribus sagene seu rethe, etiam quantos domine dedi:

A feria quarta proxima port festum sancti Georgii martyris *(április 28.)* usque feriam sextam proximam port festum Corporis Christi *(május 28.)* sunt LXII flor. cum ducentis (?)[d] denaris (!) computando.

Nota quod post festum Corporis Christi die sabbato proximo *(május 29.)* domine dedi II flor. de tributo Themesiensi.

Item in monlendinis (!) mollucrunt VIII[e] cubulos frugum, videlicet cum cubulo Themesiensi.

Item ex mandato domini bani pro calciis L denarios.

Item domine dedi XVII denar.

Item ex mandato domine XXXX denarios Egidio.

Item domine de tributo dedi IIIł flor.

Item de tributo Themesiensi ł flor.

Item de tributo Themesiensi domine dedi III flor.

Item [de] tributo etiam dedi ł flor.

Item pro XX[ti] denariis remutavi tunicam Chepaan a sartore.

Item banbusium Laurentii quocy remutavi[f] pro XXVI denar.

Item unum negotium videlicet kengel nomine domino meo comparavi pro XX denariis.

Item de tributo Themesiensi remutavi pannum domine mee pro XXXVI denar.

2[r] Item post recessum vestre dominationis de tributo Themesiensi solvimus laboratoribus rete CLX denar.

Item XXXII denar.

Item XXXII de tributo Themesiensi.

Item XVI denar.

Item de tributo Temessiensi in festo beati Basillidis *(június 12.)* pro pauperibus et ad coquinam, necnon pro comparationibus III florenos.

Item in sequenti dominica *(június 13.)* de eodem LX den. ad quoquinam.
Item eisdem laboratoribus sagene dedi XXIIII denar.
Item feria tertia *(június 15?)* XXIIII denar.
Item eisdem laboratoribus XXIIII dedi denar.
Item etiam deli XVI denar.
Item etiam dedi XXXII denar.
Item similiter XXXII denar.
(A lap alján:)
Sumpma expensarum postquam domina transivit ad nuptias[g] de omnibus est sciendum videlicet de solu(tionibus?) VIł flor.
2v Nota omnia ista venerunt post transitum vestre dominationis[h]:
In tributo habuimus III flor.
Item secundario habuimus I flor.
Item de molendinorum (!) habuimus ł flor.
Item de tributo Themesiensi I flor.
Item de tributo ł flor. habuimus.
Item de molendinis in Remete[4] habitis II flor.
Item de eisdem molendinis habuimus II flor.
Item etiam de molendinis in Remethe habitis vestre dominationi dedi I flor.
Item de tributo Themesiensi habuimus IIII flor.
Item de tributo III flor.
Item in festo sancti regis Ladislai *(június 27.)* XXXX flor.
(A lap alsó fele üres.)
3r Item nota omnia ista fuerunt post transitum domine mee:
Item pro XXI denar. comparavi erbas videlicet zekfu.
Item pro XV denar, ad coquinam comparavi carnes bovinas.
Item pro XV denar. etiam carnes bovinas ad coquinam.
Item pro VII denar.
Item pro X den. ollas comparavi.
Item domino meo currigiam pro sella XXVIII d.
Item ferreum kengel nomine cum renka et cum alio negotio pro XX denar.
Item de tributo Themesiensi, postquam dominus domum venit, ad coquinam dedi L denar.

Item sexta feria domino bano ad coquinam expendi CXV denar.

(A lap alsó fele le van vágva, valószínűleg üres volt.)

3v *(Üres.)*

4r Item nota de collectis de duabus[i] civitatibus exigitis, videlicet de Themesuar et de Somplio[5] quantos michi dederunt super CCCC quanti[k] fuerunt remanserunt in illis LXXXVI flor.

Item etiam super prescriptis expensis remanserunt XXV flor.

Quosquidem denarios prescriptos dedi vestre dominationi, vos eosdem denarios fecisstis dividere clientibus vestris quando ad regem transivistis.

(A lap alsó fele le van vágva.)

4v *(Üres.)*

5r Item de Peryemus[6] et de Kenez[7] cum suis tenutis dederunt michi III boves.

Item magister Lucasius de Lugas[8] dedit XII boves.

Item Nicolaus dictus Almus de Hodus[9] et de Ezkalla[10] dedit VIIII boves.

(A lap alján:)

Item idem Nicolaus filius Almus de Ezkalla cum suis tenutis solvit michi XXXXII flor. cum centum denar.

5v Nota[l] feria tertia videlicet in festo sancti Vity *(június 15.)* septem carpentariis dedi cuilibet ipsorum III[3] flor.

Item magistro eorundem dedi IIII flor.

Item domino bano comparavi decem ulnas pannorum Coloniensium.

Item iuveni Volachy (!) pro I flor. comparavi calcium etiam sub tunica domini bani sendonem.

Item pro LX denar. comparavi duo negotia kondreg et mentenk nomine.

Item est sciendum quod premissas solutiones feci etiam de collectis Moxond[11]

Sumpma denar. pro carpentariis expensis XXVIIIł flor. de collectis Moxond.

(A lap alsó harmada üres.)

6r Nota quod de denariis quos Benedictus dictus Sclavus michi solvit de illis domina recipit I flor.

Item pro X flor. et sexaginta duobus cenar. comparavit bissum sericum et sertam.

Item VI flor. de illis dedi carpentariis.

Item I flor. et LXXV denar. pro comparatione vini dedi.

Item domino meo videlicet magistro Nicolao[12] comparavi secundum dimidium ulnas panni Bochemicali (!) LXVI denar. etiam de illis.

Item de illis LV dedi pro barzano.

Item pro serico sartori Petro XVI denar.

Item pro XX denar. remutavi vagium aucepis.

Item Michaeli filio[m] Bekee de collectis in Moxond exigitis dedi VI flor. ratione huius quod ad regem transivit.

Item de eisdem collectis I flor. dedi Paulo Gyalak dicto.

Item pro L denar. banbusium Dominici etiam de eisdem collectis videlicet in Moxond.

Item pro I flor. et V denar. etiam de collectis de Moxond exigitis domino comparavi unum frenum cum suis pertinentiis que ad sellam conveniunt.

Item de eisdem Mychaeli filctori ligaturarum XII florenos per centum denar.

6[v] *(Üres.)*

[a] Előtte kihúzva: *Iohanni magistro*
[b] Két helyen: *filii*
[c] Előtte kihúzva: *misi*
[d] Rövidítve: *deci*
[e] Kihúzva: *tres*
[f] Kihúzva: *domine mee de rasore*
[g] nupties
[h] Alatta kihúzva: *Nota magister Dyonisius*
[i] duobus
[k] előtte kihúzva: *quantos*
[l] A fölötte levő sorban kihúzva: *Nota feria tertia proxima post festum*
[m] *filii*

JEGYZETEK
a függelékhez

1. Pál fia Miklós mester, Himfi Miklós familiárisa, 1374–1375 harami várnagy és krassói alispán (*Krassó* III. 126., 127.).
2. Himfi Benedek volt bolgár bán (1366–1369), ekkor temesi ispán (1371–1375: *CDH* IX/4. 340.; *Temes* 123., 133.; *Szörény* III. 6.).
3. Sárosdi Péter fia János mester, Himfi Benedek vezető familiárisa, ekkor (1372) temesi alispán (*Temes* 121.).
4. Valószínűleg a Temesvártól K-re fekvő Remete (Temesremete, ma Remetea Mare) értendő (Csánki II. 60.; Coriolan Suciu: *Dictionar istoric al localitǎjilor din Transilvania*. I–II. Bucuresti, 1967, II. 75.), de lehetséges, hogy a Himfiek Krassó és Temes megyei birtokainak egyik központja, a másik Remete, amely távolabb DK-re, a két megye határvidékén feküdt (Györffy György szíves közlése szerint; vö. Csánki II. 106.).
5. Mezősomlyó (Krassó m.) királyi civitas, a mai Semlacul Mare (Nagysemlak) mellett É-ra (Györffy György közlése; vö. Csánki II. 97.).
6. Perjémes (Csanád m.), ma Periam (Perjámos), 1347–1348-ban királyi jobbágyokkal (Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*. Budapest, 1896–1897, II. 486.; Suciu: i. m. II. 34.).
7. Kenéz (Csanád, később Temes m.), ma Satchinez. (Knéz, Temeskenéz) (Csánki I. 698.; Suciu: i. m. II. 98.).
8. Lugas (Temes m.), ma Lugoj (Lugos), civitas és kerület (provincia, districtus), a temesi ispánság tartozéka, 1368-ban királyi jobbágyokkal és Himfi Benedek bolgár bán officiálisával (*Doc. Val.* 213., vö. *CDH* IX/4. 120., Csánki II. 18.; Suciu: i. m. I. 365.).
9. Hodos (Temes m.), 1371–1372 királyi civitas és districtus (*Doc. Val.* 239. skk.), 1389 királyi falu (*Temes* 181.), ma Hodos (Krassóhódos) (Csánki II. 17.; Suciu: i. m. I. 292.).
10. Oszkola (Temes m.) falu és districtus, ma Sculia (Szkulya) (Csánki II. 54.; Suciu: i. m. II. 111.).
11. Makszond (Keve m.) civitas és districtus (Csánki II. 119.), ma Alibunar (Györffy György közlése).
12. Himfi Miklós mester, Benedek bán öccse. (Itteni szereplésére pl. 1374: *Temes* 115.).

JEGYZETEK

1. Engel: Honor I. 1–19. (jelen kötetben 73–100.).
2. Talán szükségtelen megemlíteni, hogy a várak ahistorikus szemlélete csupán egyik vetülete egy általánosabb eszmetörténeti jelenségnek: a 19. századi szemléleti keretek továbbélésének a középkorkutatásban. Ennek legfontosabb módszertani következménye esetünkben a modern államfogalom historizálása és ezzel együtt a középkori uralmi rendszerek helytelen megközelítése, amiből a politikatörténet közismert érdektelensége adódik. A zsákutcát a külföldi kutatás már régen felismerte (Otto Brunner: *Land und Herrschaft,* 1939) és mint tudjuk, az új eszmei alapokra helyezett politikatörténet ma reneszánszát éli (vö. Jacques Le Goff: Is politics still the backbone of history? *Daedalus,* 100 [1971] 1–19.; Lawrence Stone: The revival of narrative: Reflections on a New Old History. *Past and Present,* 85 [1979] 3–24.). Magyarországon ez egyelőre még nem következett be, jóllehet Brunner munkája nem maradt ismeretlen (bőven beszámolt róla annak idején Komjáthy Miklós: A középkori államfogalom. *Sz,* 79–80 [1945–1946] 192–204.); ez tovább fokozta amúgy is számottevő lemaradásunkat az államtörténet terén. – Az Anjou kori királyi várak kérdésében a legutóbbi időkig Hóman Bálint számított tekintélynek (*Pénzügyek...* 47–63.), pedig munkája a „várgazdaságok" „szervezésének" elméletével az anakronisztikus szemléletmód érvényesítésének klasszikus példája. Vele szemben korszakos előrelépést jelent Fügedi Erik tanulmánya, aki elsőként szögezte le világosan történetírásunk számára, hogy a vár = hatalom, azaz politikai tényező, és ezt a tételt egész könyvében érvényre juttatta (Fügedi: *Vár...* 87.), ha nem is teljes következetességgel (mert itt-ott mégis „várgazdaságok"-ról ír: i. m. 76. és 77., Adattárában pedig a várakat megkísérli „stratégiailag" is minősíteni, holott már ő maga bebizonyította – i. m. 56–60. –, hogy építésüknél legföljebb taktikainak mondható megfontolások játszottak közre).
3. A probléma történetéről és jelenlegi állásáról kitűnő összefoglalást nyújt Herwig Ebner: *Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte. Die Burgen im deutschen Sprachraum; ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung.* Hrsg. von Hans Patze. 1. Sigmaringen, 1976, 11–82. Vö. még Karl Lechner: Sinn und Aufgaben geschichtlicher Landeskunde. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte* 58 (1950) 174–176. Érdemes megemlíteni, hogy újabb kutatások még a 16. századi angol monarchiában is hangsúlyozzák a várak politikai szerepét (H. M. Colvin: Castles and government in Tudor England. *The English Historical Review* 83 [1968] 225–234.).

4. Engel: Honor I. 3–6. (jelen kötetben 75–79.).
5. Ezzel a kérdéssel a jelen tanulmány második részében bővebben foglalkozom, vö. Engel: Honor I. 5–6. (jelen kötetben 76–79.).
6. Lásd különösen Hóman: *Pénzügyek*... 63.: „Hatalmas kiterjedésű magánbirtokai és az újonnan szervezett várgazdaságok birtokában a király még mindig az ország leggazdagabb földbirtokosa volt, s domaniális jövedelmei nevezetes szerepet töltöttek be a királyi magánháztartással egybeforrott államháztartás jövedelmei között."
7. Engel: Honor I. 6–11. (jelen kötetben 79–86.).
8. Engel: Honor I. 17–18. (jelen kötetben 93–94.). Az ott idézett műveken kívül lásd még a 10–11. századi német hivatali „hűbérekre" Heinrich Mitteis: *Der Staat des hohen Mittelalters.* 4. bearb. Aufl. Weimar, 1953, index s. v. Amtslehen, honor: Theodor Mayer: *Fürsten und Staat. Studien zur Verfassungsgeschichte des deutschen Mittelalters.* Weimar, 1950, 233–238. A megfelelő katalán intézményekre J. M. Lacarra: „Honores"et „tenencias" en Aragon. In *Les structures sociales de l'Aquitaine, du Languedoc et de l'Espagne au premier âge féodal.* Paris, 1969, 143–177. (A tanulmány ismeretét Bak Jánosnak köszönöm.)
9. Engel: Honor I. 13. (jelen kötetben 88.).
10. A báró szót ebben a tágabb, eredetibbnek látszó értelemben kívánom használni a továbbiakban is. Ezt az értelmét a lehető legpontosabban „definiálja" V. István egyik oklevele (1270): „omnes barones nostri seu quicunque et qualescunque comitatus, dignitates et honores regni nostri tenentes" (*Zichy* I. 20., idézi Bónis: *Hűbériség*... 129.). Szűkebb értelemben a 14. század közepe óta használatos az ország néhány (10-15) főméltóságának jelölésére; ezekre lásd Fügedi: *Mobilitás*... 2–4. Az ún. méltóságsorok általában őket sorolják fel, de a szokásos befejező formula – „et aliis quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores" – még sokáig utal a szónak egykor szélesebb jelentésére. Lásd a 14. jegyzetet is.
11. 1331: DL 66412; 1356: DL 64677.
12. Marczali Henrik: *A magyar történet kútfőinek kézikönyve.* Budapest, 1902, 225.
13. Schiller: *Főrendiség*... 98., 146.
14. Mint az eddigiekből is kitűnt, nem értek egyet azzal a széltében elterjedt nézettel, amely szerint az Anjou korban általában véve az ország „nagybirtokosai" voltak a királyi tanács tagjai, e birtokosi minőségükből kifolyóan. Ez a nézet Schiller Bódognak az ún. tágabb királyi tanácsról vallott felfogásán alapszik (i. m. 24–25., 33–166., különösen 153. skk.) és végső forrása Schillernek az a tarthatatlan állítása, hogy a „baro" szó a 14. században nemcsak tiszt-

ségviselőt, hanem „nagybirtokost" is jelentett, „az előkelő, gazdag, hatalmas urakat általában" (i. m. 264., vö. 69., 4. jegyz.). Schiller részben abból merítette ezt a véleményét, hogy a 14. és 15. századi állapotok között nem tett különbséget, részben pedig láthatóan abból, hogy mindazokat a „tanács" tagjainak tekintette, akik az oklevelekben akár bíróságok ülnökeiként, akár relációs jegyzetekben előfordulnak, márpedig e nevek között valóban sok olyan személyt találunk, akik nem viseltek tisztséget. Mindeme nézeteit azóta többben megcáfolták. A „tágabb tanács" elméletét elvetette Szilágyi Loránd (A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. *Turul,* 44 [1930] 57.), s az ő nyomán Mályusz Elemér (Magyar társadalom... 417., 70. jegyzet). Azt, hogy a relációs jegyzeteknek a tanácshoz nincs közük, kimutatta Szentpétery Imre (A kancelláriai jegyzetek Anjou kori okleveles gyakorlatunkban. *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére.* Budapest, 1933, 482.), Szilágyi (i. m. 55.), és hasonlóan foglalt állást Kubinyi András (A budai vár udvarbírói hivatala [1458–1541]. *LK,* 35 [1964] 73., 35. jegyzet). (Prozopográfiai vizsgálat ugyanezt mutathatja ki a 14. századi bírósági ülnökökről, bár ilyesmire eddig tudtommal nem került sor.) Azt pedig, hogy a „baro" csak a 15. század második harmadától kezd „mágnás, nagybirtokos" jelentést felvenni, régen tisztázta Bónis (*Hűbériség...* 485.), számos adattal. Nincs tehát semmi okunk, hogy a 14. század „prelati et barones" kitételét (és ennek a „proceres, nobiles" bevonásával kibővített változatait) másra vonatkoztassuk, mint az ország fő egyházi és világi méltóságaira. Legfeljebb azon érdemes vitatkozni, hogy ez utóbbiak körébe az ispánok minden esetben és teljes számban beleértendők-e. (Az újabb irodalomból Bak: *Königtum...* 27. skk. bárókon következetesen a tisztségviselőket érti, a hazai feldolgozásokban azonban erre egyelőre nincs példa.)

15. DF 257972, hibás kiadása *CDH* VIII/7. 209.
16. *CDH* VIII/3. 419–427.
17. DL 31214.
18. A 14. századi bárók, ispánok és várnagyok, valamint helyetteseik archontológiáját a kiadott forrásokból jó érzékkel állította össze annak idején Wertner Mór (Adalékok...). Adatai néhol korrekcióra szorulnak, egészükben azonban megbízhatók, ezért az egyszerűség kedvéért rájuk hivatkozom az alábbiakban ott is, ahol valamivel pontosabb adatok állnak a rendelkezésemre. Így új, korszerű archontológia összeállítása mindenképpen kívánatos volna.
19. Trencsénre 1354: DL 72828, a hozzá tartozó Oroszlánkő várra 1354: DF 266932. Utolsó ismert nádori kiadványa jan. 24-én kelt: DL 4593.
20. Vö. Wertner: Adalékok... 6., 27., 164., 170., 177.; Sárosra 1355: DL 64049,

1356: DL 87316; Szepesre 1354: DF 263084, 1357: DL 39671; Biharra 1362: DF 278594; Nógrádra 1355: DL 64675; a székely ispánságra 1355: *UGDS* II. 110., 1358: *AO* VII. 113.; Diósgyőrre 1356: *AO* VI. 495.; végül az alábbi méltóságsorokat: 1356. III. 12.: Házi I/1. 109.; 1356. III. 21.: *AO* VI. 439.; 1356. IV. 6.: *CDH* IX/7. 141. Az első kettő szerint a nádorság üresedésben van.

21. A bán árulásának kérdéséről Baumgarten Ferenc: Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velencze viszonya történetéhez. *Sz*, 36 (1902) 11. skk. Leváltására nyomban az 1346. júl. 1-jei ütközet után sor került, mert utódjának, Szécsi Miklósnak a helye (a sárosi és szepesi ispánság) már 15-én be volt töltve (*CDH* IX/1. 364.). A hatalomért való tülekedés egy másik, biztosan ismert esete: Kont Miklós nádor (1366-ban) „befeketítette" és száműzetésbe küldte Kanizsai István zágrábi püspököt, Szlavónia helytartóját: *CDH* IX/4. 576.
22. Egyetlen ide vonható esetről tudunk: Szécsi András erdélyi püspök 1349-ben vonakodott a királyt bebocsátani egyik várába, ami azonnali megtorlást vont maga után (Fügedi: *Vár...* 87.). Semmi jel sem mutat arra, hogy Lajos alatt a bárók hatalma a királlyal szemben tért hódított volna (erre a véleményre lásd pl. *Magyarország története*. I. k. 2. kiad. Budapest, 1967, 109.).
23. 1356. IV. 6.: DL 50336; IV. 3.: DL 100066; III. 31.: DL 64677. A méltóságsor: *CDH* IX/7. 141.
24. Cudar sárosi ispánságára 1355: DL 64049; aule iuvenis 1356: *AO* VI. 493., e fogalom értelmére Kurcz: *Lovagi kultúra...* 51–52., aki „apródnak" fordítja. Ez véleményem szerint a parvulusnak felel meg, míg a iuvenis = ifjú (a Schlägli-szójegyzék szerint is: ifiw, nr. 240.).
25. DL 31214, vö. *TT* 1900, 394.
26. DL 31214.
27. A megye 14. századi formájáról, mint kizárólag nemesi megyéről kimerítően Gábor: *Megyei intézmény...*; továbbá Holub József: *Zala megye története a középkorban*. I. Pécs, 1929, 130–137.; Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 1946, 124–130.
28. Váczy Péter: *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*. Pécs, 1935, 30–36. és uő: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Sz*, 92 (1958) 335. skk.; Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977, 195–204. Velük szemben ma már tarthatatlan az a sokáig uralkodó nézet, amely a királyi megyében a királyi birtokok „magángazdasági szervezetét" látta (utoljára részletesen Holub József: A királyi vármegyék eredete. In *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 1938, II. 73–106.).
29. Ung megye ősi határa nyugaton a Zbugya patak és a Laborc volt (1344: „fluvius Laborch qui fluvius separat comitatum Zemplen a comitatu Hung",

DL 32163), amely a falvakat is kettéosztotta (1337: *Sztáray* I. 133.). Ez a határ a 19. századig csak kis mértékben módosult.

30. 1279 > 367: „in una videlicet domini Ladizlai olym regis Hungarie in anno domini millesimo ducentesimo septuagesimo nono emanata littera privilegii inter cetera habebatur, quod idem dominus Ladislaus rex consideratis fidelitatibus et servitiis Ffintha woyuode Transilvani in eodem privilegio seriatim expressis et declaratis possessionem sive comitatum Vngh vocatum cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis eidem Ffintha woyude et per eum suis heredibus donasset, contulisset et tradidisset in perpetuum possidendum", DF 233780. (Az oklevelet a Nyevicke várhoz tartozó Kapos birtok perében mutatták be a Drugetek bizonyítékként.) 1290: *ÁÚO* XII. 497.
31. 1317 > 338: „suam propriam terram in Vngh", DL 107302.
32. Az események datálására Kristó: *Rozgonyi*... 93. Eredményeivel teljesen egybevág, hogy Elek 1318. IV. 29-én szerepel első ízben ungi ispánként, egyben Ungvár melletti birtokosként: DL 57250. Utoljára 1327: DL 57281. – Nyevicke várával, amelyet egy oklevél szerint Mikcs foglalt el az Amadéfiaktól (1322: *AO* II. 38.), azonosnak tartom „Ung várát": „castrum nostrum Hungh, quod per filios Homodei infideles nostros contra nos detinebatur... expugnari fecissemus", 1326: *CDH* VIII/3. 74.
33. 1332 > 367: DF 233780.
34. DL 101919, vö. Engel: Honor I. 12. (jelen kötetben 87.).
35. *CDH* IX/4. 340., hibás lapszám.
36. *CDH* IX/5. 37. = DL 41969.
37. *AO* V. 632., vö. Engel: Honor I. 12. (jelen kötetben 86.), *CDH* IX/5. 486.
38. Vö. G. A. Holmes: *The estates of the higher nobility in fourteenth-century England*. Cambridge, 1957, 85–120.
39. DL 37186. A számadást eddig tudtommal egyedül Székely György értékesítette, más vonatkozásban (*Magyarország története*. 2. kiad. Budapest, 1967, 98.). A tanulmány függelékében a teljes szöveget mellékelem.
40. 1375: *Temes* 133. Garai itteni birtoklására vö. (1375–1380): *Doc. Val.* 261.; 1377: DL 91837; 1382: *Krassó* III. 158.; 1386: uo. 164.
41. Lásd a Függelékhez írt jegyzeteket, és a 44. jegyzetet.
42. „Item nota de collectis de duabus civitatibus exigitis, videlicet de Themesuar et de Somplio, quantos michi dederunt, super CCCC quanti fuerunt remanserunt in illis LXXXVI non." – A kiváltságos települések jobbára máshol is ki voltak véve a honor alól; a liptói mezővárosokra pl. *Sz*, 43 (1909) 862., a trencséniekre 1375: *CDH* IX. 15., 37.
43. Csánki II. 119. (districtus).

44. Mindezek az uradalmak királyi birtokok voltak, és nyilván a temesi honorhoz tartoztak. Lugasról és Hodosról ezt biztosan tudjuk (1368: *Doc. Val.* 213–214.; 1375–1380: uo. 261.), a perjémesi uradalomra 1347: *Zichy* II. 239. Orsova vára 1372 körüli építkezésén a honorhoz számítható Sebes, Hodos, Lugas és Cseri civitasok és districtusaik népei vettek részt: *Doc. Val.* 239–243. – A vásárra: „Item in festo sancti regis Ladislai XXXX flor."
45. Himfi Benedek fiaira, köztük Basiliusra 1385: *Krassó* III. 163.
46. Döbrönte vár építésére Csánki III. 209. és 1374: *Temes* 123–128.
47. „omnia facta nostra erga dominum regem ad nostram voluntatem deo adiuvante disponuntur", DL 47901. Az év nélküli, IX. 9-én „in Gerencher" (tehát a király kedvelt vértesi vadászóhelyén) kelt levelet Himfi mint volt bán, pozsonyi ispán küldte Himfi Miklós özvegyének. Címei alapján 1379-re vagy 1380-ra keltezhető, ez utóbbi a valószínűbb, mivel 1380. szept. 10-én a közeli Sárkányról írt levelet: DL 68262. Néhány héttel ezután, 1380. okt. első felében halt meg: Holub József: Himfi Benedek halálának éve. *Turul,* 37 (1922–1923) 37.
48. 1353: DL 41221, idézi Fügedi: *Vár...* 190.
49. Miháldra 1373: *Doc. Val.* 247.; Orsovára 1373: *Sz,* 34 (1900) 601., 610., 614.
50. 1374–1375: Wertner: Adalékok... 20.
51. 1369: *Sz,* 34 (1900) 607.; vö. *TT* 1898, 366.; 1368: *CDH* IX/4. 120.
52. Wertner: Adalékok... 591.; vö. 1394: *ZsO* I. 3356.
53. 1366: DL 105449; vö. Engel: Honor I. 6. (jelen kötetben 79.); 1364: *Teleki* I. 133.
54. Erre példák: Gábor: *Megyei intézmény...* 70–72.
55. Szekfű Gyula: *Serviensek és familiárisok.* Budapest, 1912. (Értekezések a tört. tud. köréből. XXIII.) 3.; Bónis: *Hűbériség...* 217–312.
56. 1366: DL 107271; 1367: *Krassó* III. 75.; 1370: DL 58023; 1372: *Temes* 121. (Sárosdi családnevét ezek közül csak az 1366-i és 1370-i adat tünteti fel.)
57. Gilétfi pályájára 1353: *CDH* IX/2. 298.; 1355: DL 64675; 1358: *AO* VII. 113.; 1374: DL 70558; 1375: Kubinyi Ferenc: *Oklevelek Hontvármegyei magánlevéltárakból.* I. Budapest, 1888, 266. Zalai ispánságára Holub József: *Zala megye története a középkorban.* I. Pécs, 1939, 459., a veszprémire Wertner: Adalékok... 344. Monokira ezenkívül 1363: DF 265358; 1370: DF 265366; 1373: DF 265367.
58. Wertner: Adalékok... 2., 50–51.; 1355: DL 64676.
59. 1361: DL 29694; (1362–1365): *Szörény* III. 6.; 1364: *Teleki* I. 133.; 1366: *Csáky* I. 124.; 1369: DL 91755; 1372: DL 52200; 1379: *HO* III. 208. Mivel Ubult 1364-ben Hunyad, egy keltezetlen oklevélben (1362–1365) pedig Sebesvár

várnagyának mondják, bizonyos, hogy az 1364-i adatot nem szabad – mint eddig tették – a későbbi Vajdahunyadra vonatkoztatnunk. Itt a 14. század folyamán nem tudunk várról.

60. 1373–1375: Janits Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig.* Budapest, 1940, 107.; 1379: *HO* I. 275., ahol „Vgum" helyett nyilván „Vgrini" olvasandó.

61. Vértesire 1354: DF 268316; 1370: *CDCr* XIV. 445.; 1373: *uo.* 511.; a többire Wertner: Adalékok... 196. – Pósa fia Lászlóra 1367: DL 41718; 1375. V. 19.: *CDCr* XV. 130.; 1375. VIII. 9.: lásd DL 96500.

62. 1342: *CDCr* XI. 25.; 1347: *Apponyi* 137.; DL 87221; 1348: *AO* V. 204.; 1351: uo. 432.; 1352–1356: Janits: i. m. 107.; 1356: DL 50336; 1357: *AO* VI. 529.; 1358: *AO* VII. 7.; 1359: *TT* 1908, 185.; 1399: *ZsO* I. 5904., Jánosra 1360: *TT* 1908, 188.; 1362: DL 106785; 1363: DL 101677; 1365: DL 103317; 1366: DL 91722, és (1360–1361) lásd a 120. jegyzetet is. Kurcz (*Lovagi kultúra...* 65–68.) számos példát hoz fel arra, hogy aule miles állhatott bárói szolgálatban is, a jelenség magyarázatát azonban nem ismerjük.

63. 1348: *Sopron vm.* I. 205.; 1349: uo. 208.; 1352: *UGDS* II. 87.

64. 1353: DL 91452; 1355: DL 91478; 1357: DL 39671; 1360: DL 41421; 1361: DL 60286.

65. *HO* III. 110.

66. Ezt mutatja a zarándi ispánok és a világosvári várnagyok adatainak egybevetése. Hédervári Dezső 1324-ben ispán (*Apponyi* 69.), 1318-ban és 1326-ban várnagy (*AO* I. 459.; *CDCr* IX. 282.). Kölesei Dénes fia András 1365–1366 ispán (Gábor: *Megyei intézmény...* 218.; *UGDS* II. 254.), 1362–1364 pedig várnagy (*Doc. Val.* 162.; *LK,* 24 [1946] 57.). 1366-ban relator egy ügyben, amely a vár némely tartozékaival volt kapcsolatban: *Doc. Val.* 189. – Megjegyzendő, hogy Maróti Mihály 1324-i várnagysága elírás lehet (Fügedi: *Vár...* 210.), ő vitányi várnagy volt ekkor (uo. 212.).

67. Závodszky Levente: *A Héderváry család története.* Budapest, 1920, 7.

68. Elsősorban a vámokra gondolhatunk, mert ezeket a 14. században többnyire az ispánok maguk szedették, vö. Engel: Honor I. 8. (jelen kötetben 82.) Erre láttunk példát a temesvári számadásban is.

69. 1422: DL 72505 (az özvegy a bordézsmát tartja fenn magának); 1425: DL 68977 =Ajnácskő vár „adománya" Berzevici Pohárnok Istvánnak; a királyné által fenntartott jövedelmek: teuch, welde, birsat vnd steur).

70. 1427: DL 89880 (Keselyűkő várnagya urától, Jolsvai Györgytől „pro honore" bírja a várat); 1435: DL 67790 (Borbála királyné Necpáli Lászlónak adja „pro honore" a budetini uradalmat).

71. Az Árpád kori megye korszerű modelljét Györffy György (*István király...* 203–204.) dolgozta ki. Ehhez tökéletesen illeszkedik a források 1300 körüli terminológiája, figyelembe véve a comitatus újabb keletű, háromféle jelentését.

72. A 13. századi új várakról Fügedi: *Vár...* 18–67. ad áttekintést, meggyőzően bizonyítva a váruradalmak egyidejű keletkezését (uo. 38–44.). Vár egyébként Európa-szerte elképzelhetetlen még ekkoriban a hozzá tartozó falvak és birtokok nélkül (leszámítva néhány uralkodói székhelyet): H. Ebner: Die *Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte. Die Burgen im deutschen Sprachraum.* Hrsg. von H. Patze. I. Sigmaringen, 1976, 56–57. – A tartományúri joghatóság kérdésére Kristó: *Feudális széttagolódás...* 199–204., az ispáni hatalomra uo. 192. skk.

73. Fügedi: *Vár...* 81., 47. skk., 68. skk.

74. 1323: DF 257970; 1328: DF 257972, vö. *CDH* VIII/7. 209. Az utóbbi oklevélben 29 világi országnagy szerepel, közülük 9 kifejezetten mint comes, 9 pedig mint castellanus. – Szórványos adatok a Károly Róbert kori várnagyok honorbirtoklására: (Tamási várra, 1339 előttre) *Héderváry* I. 53., 1343: *AO* IV. 328. (Kórógy várra).

75. 1317: *AO* I. 428.; 1321: DL 72 510. Az alvárnagyról Fügedi: *Vár...* 82.

76. Györffy: *ÁMTF* I. 579., 591., 637., 660., 661. Vö. Kristó: *Feudális széttagolódás...* 205. skk. A király Adorján vár elleni hadjáratát kénytelen vagyok az irodalom eddigi megállapításával szemben 1317. július elejére keltezni, mert 1316 nyarán Károly Róbert állandóan a Dunántúlon hadakozott (Györffy: *ÁMTF* I. 332.). Debreceni Dózsa, a király vezére 1317. aug. 1-jén szerepel először bihari ispánként (DL 50655, 50657).

77. Györffy: *ÁMTF* I. 448., 457., 473. Saskőt még 1325 előtt az ispán, Becsei kapta meg tisztségül.

78. Vas megye meghódítására 1327: *HO* I. 147., 152.; 1328: *AO* II. 344. stb. Köcskire 1327: *Károlyi* I. 66.; *CDH* VIII/3. 258. A Losonciakra 1328: DF 257972; 1329: *Bánffy* I. 60., 62.

79. Vár és ispáni tiszt kapcsolatára Fügedi: *Vár...* 80., példákkal. Beregre Györffy: *ÁMTF* I. 545.; Mosonra 1323: DF 257970 és Wertner: Adalékok... 198.; Sopronra 1321: DL 72510; 1322: *Sopron vm.* I. 89.; Világosvárra és Zarándra lásd a 66. jegyzetet; Sirok várnagya 1324–1339 között Kompolt fia Pál fia [Visontai] Imre volt, akit később Heves megye egykori ispánjának mondanak (Fügedi: *Vár...* 188.; Wertner: Adalékok... 10.).

80. Wertner: Adalékok... 16., 167., 330., 334., továbbá 1321: DL 72510 (Komáromra) és 1322: DL 43386 (Temesvárra).

81. Kőszegre Györffy: *ÁMTF* I. 332., Adorjánra uo. 592. Hasznosra 1322: DL 99892 és vö. 1319: *AO* I. 528. Fülek először a borsodi ispán tisztjével volt összekapcsolva (Györffy: *ÁMTF* I. 80. s.v. Fony), 1341 körül és később a gömöriével (vö. 1341: *AO* IV. 148.; 1342: DL 74560; 1354: *AO* VI. 234. stb.)
82. Vagy ha igen, akkor nem a megyésispán hatalmában, hanem a királyi család magánbirtokában (pl. Füzér).
83. A két tartomány különállásának kialakulásáról részletesen Kristó Gyula: *Feudális széttagolódás...* 84–138.
84. 1321–1324 között Csicsó, Déva, Kőhalom és Léta hódoltatásáról van tudomásunk: *CDH* VIII/2. 316. = DL 29422; DL 99892; *UGDS* I. 388.; *AO* II. 124. Vö. Kristó Gyula: Kán László és Erdély. *Valóság*, 21 (1978) 92.
85. 1357-ben Déva, Küküllővár, Újvár és Kőhalom (*UGDS* II. 133.), 1359-ben Csicsó, Bálványos, Léta, Küküllővár, Újvár és Déva (*UGDS* II. 165.) szerepel vajdai várként, 1364-ben pedig a dévai, görgényi, létai, bálványosi, hunyadi és csicsói várnagyokat mondja Lackfi Dénes vajda a sajátjainak (*Teleki* I. 133.). Ezek közül Hunyad nem Vajdahunyadnak, hanem Sebesvárnak felel meg, lásd az 59. jegyzetet; Görgény pedig valójában Dénes testvéréé, a székely ispáné volt. Kecskésre 1322: *UGDS* I. 364.; 1338: DL 84282; 1346: *Doc. Val.* 109.; 1367: *Teleki* I. 151. Hátszegre 1351: DL 91422; 1360: *Doc. Val.* 144. A vajdai várak ismert várnagyaira lásd A. A. Rusu: Castelani din Transilvania in secolele XIII–XIV. *Anuarul Institutului de Istorie si Archeologia Cluj-Napoca,* 22 (1979) 71–98. – Sebesvárat 1361-ben vagy 1362-ben csatolhatták Erdélyhez (pontosabban a vajda fennhatósága alá), mert várnagya, Kölcsei András (1359–1360) 1362-ben már világosvári várnagy, viszont a Sebesvár élére állított Semjéni Ubul 1361-ben még újvári várnagy volt.
86. Arad megye és Solymos vár minden ismert adat szerint a vajdák – illetve István erdélyi herceg (1351) – uralma alatt állt. (1330: *CDH* VIII/3. 423.; 1351: DL 91422; 1353–1355: lásd a 64. jegyzetet; 1369–1372: lásd az 59. jegyzetet; a későbbiekre vö. Engel: *Kir. hatalom...* 150., 173. – A megyei hatóság élén comes áll: 1353: DL 91452; 1355: DL 91478; 1359: DL 91536; 1360: DL 91580; vicecomes 1344: DL 91343; 1351: *Sztáray* I. 228.; 1358: DL 91515; 1363: DL 91693; 1365: DL 91714; 1369–1372: lásd az 59. jegyzetet. – A későbbi Közép- és Külső-Szolnok megyéket magába foglaló (Külső-)Szolnok élén a vajda comesei 1327: DF 275800; 1330: DL 64017; 1335: DF 278728; 1378: *Zichy* IV. 55.; vicecomes: 1348: *UGDS* II. 55.; 1349: uo. 62.; 1377: *Zichy* IV. 6., vö. Janits: i. m. 27–28.
87. Nagykemlékre 1321: *CDCr* XIV. 444.; 1349: *AO* V. 284. és fent 896.; Kiskemlékre 1326: *CDCr* IX. 316.; 1343: *AO* IV. 303.; 1357: *AO* VI. 552.;

Garicsra 1334: *AO* III. 86. (kelethely); 1365: *CDCr* XIII. 446.; 1380: DL 100173; Okicsra 1321: *CDCr* IX. 36.; 1350: DL 45129. Kapronca, Berstyanóc, Medvevár, Zselin, Szamobor, Szomszédvár, Ozalj várakra Fügedi: *Vár...* 109., 154., 166., 174., 195., 200., 214. továbbá Engel: *Kir. hatalom...*, Adattár a megfelelő helyeken. Greben 1360-ig volt báni vár (1333: DL 100049; 1355: *CDCr* XIV. 444.); Lipovecet Mikcs bán 1338-ban foglalta el, ezóta báni vár 1373-ig (1338: DF 247978; 1349: Wertner: Adalékok... 186.; 1361: *CDCr* XIII. 148., 156.).

88. 1345-ban Szomszédvárt, 1360-ban Grebent adta vissza régi birtokosaiknak (Fügedi: *Vár...* 138., 200.), 1363-ban Berstyanócot elcserélte Kljucs boszniai várért (DL 100091; 1364: DL 100096), és 1373-ban Lipovecet az olasz de Surdis János püspök rokonságának adományozta (*HO* VII. 413.).

89. 1361: Leusták bán szerint a Lipovec vár ostromakor elfoglalt Otnya birtok „hactenus sub nomine regio ratione honoris nostri banatus per nos extitit conservata", *CDCr* XIII. 156. 1362-ban a szlavóniai helytartóvá kinevezett Kanizsai István püspök testvére, János mint „occupator honoris banatus regni Sclauonie per... regem... deputatus" veszi birtokba a bánságot: DL 103313. Gerzencére pl. 1363: *CDCr* XIII. 300.; Marócsára 1357: *AO* VI. 552.; Kemlékre 1349: *AO* V. 284.

90. Györffy: *ÁMTF* I. 52.; Kristó: *Rozgonyi...* 32–33.

91. Fülöp először 1317 júniusában szerepel újvári ispánként: *AO* I. 433. Az eseményekre Kristó: *Rozgonyi...* 92–93.

92. Első nádori kiadványa 1323. jan. 15-én kelt: DL 96097.

93. A nádor vizsolyi kúriájára Nyers: *Nádor...* 7–29.; a hét vármegyére Györffy: *ÁMTF* I. 52. Gömörben egy keltezetlen, 1322-re datálható oklevél szerint már Druget Fülöp uralkodik: DF 268381, és Füleken várnagyot tart: *AO* IV. 386. Druget János ungi kinevezését (1328). Zemplént 1327. aug. és 1329. nov. között kapta meg (DF 254240, DL 84259/a); Vilmos Sárost 1327. ápr. és 1329. máj. között (*UGDS* I. 411., DL 60198), Borsodot 1327. aug. és 1329. aug. között (*CDH* VIII/3. 228., *AO* II. 424.). Hevesi alispánja 1339-től szerepel: *AO* III. 543.

94. Curialis comes Újvár megyében (1318: *AO* I. 471.; 1324: DL 60187; 1325: DL 60193) viceiudex Abaújban (1317: *AO* I. 433.) és Sárosban (1329: DL 60198; 1333: *CDH* VIII/3. 711.; 1334: DL 39823), vicecomes Abaújban 1326-tól (DL 83194), Sárosban 1335-től (*AO* III. 173.), Szepesben (1331: DF 262678 stb.) és Borsodban (1335: DL 96177; 1337: DL 96194 stb.). Gömörben a szokásos forma „vice Philippi palatini comes" (1324: DF 263313; 1326: DL 56835 stb.), Zemplénben ugyancsak (1329: DL 842591/a; 1331: DF 254242).

Gud mester comes de Zemplen 1336: *AO* III. 245., comes de Ung 1336: DL 95082, de egyébként ő is más formulát használ (1332: DL 40631; 1335: *Károlyi* I. 98.; 1337: *Zichy* I. 515.).

95. Szepesvárra pl. 1316: *TT* 1903, 121. és 1340: DF 263058; Sárosra 1330: DL 64653 és 1337: *AO* III. 339.; Makovicára 1325: DL 43347, idézi Fügedi: *Vár*... 165.; Szádvárra 1320: DL 83179 és 1339: *AO* III. 595.; Fülekre lásd a 93. jegyzetet és vö. 1341: *AO* IV. 148., 1342: DL 89292 (a várnagyok Vilmos nádor gömöri alispánjai), a többire Györffy: *ÁMTF* I. 52., és a megfelelő abaúji váraknál, Diósgyőrre és Dédesre uo. 747., 769. (a Drugetek dédesi és regéci várnagya azonos személy).

96. Bár a szakirodalomban e tekintetben gyakran bizonytalanság tapasztalható, a Drugetek magánvárait pontosan meg lehet különböztetni a tisztségben bírt váraiktól. Tudjuk, hogy Károly Róbert Druget Fülöpnek ajándékozta 1317-ben Jeszenőt (Somogy megyei Levéltár, Homonnai Drugeth lt. elenchusa, Országos Levéltár, Filmtár), és Palocsát (*AO* I. 445.), 1319-ben Parics várat Terebes birtokkal (az idézett elenchus után), és valamikor 1323 előtt Lublót (Palocsai Horváth cs. lt. EE–4, Országos Levéltár, Fényképgyűjtemény). Barkót 1317 táján a lázadó Petenye fia Péter vagyonából kapta meg (vö. 1343: *TT* 1907, 85.). Fülöp halála után összes vagyonát unokaöccse, Vilmos kapta meg a királytól (1327: *AO* II. 317.), és 1328-ban beiktatták az említett öt vár birtokába (az iktatóparancs: DL 84255, a terebesi iktatás DF 209870). Vilmos még az 1320-as években felépíttette Dunajecet (Fügedi: *Vár*... 128.), cserével megszerezte 1329–1930-ban Szaláncot az Abák egyik ágától (Györffy: *ÁMTF* I. 142.), Szakalyát pedig valószínűleg adományul kapta valamikor 1330 előtt, 1330-ban e nyolc „szerzett, öröklött, vásárolt és cserélt" váráról, mint teljes vagyonáról végrendelkezett öccse, Miklós javára (*CDH* VIII/3. 506–511. = DL 71270). A kilencedik várat, Nyevickét 1332-ben kapta örökbe Vilmos apja, János nádor (DF 233780), és róla szállt 1333-ban fiára.

97. Említett végrendelete szerint: *CDH* VIII/3. 506–511.

98. Vö. 1329: *CDH* VIII/5. 186.; 1331: *CDH* VIII/3. 529.; 1333: DF 263004. Pétert utóbb Miklós nevű testvére követte (1336: *CDH* VIII/5. 186.).

99. Pl. [Delnei] Ite fia János regéci és dédesi castellanus (1322, 1323), illetve vicecastellanus (1323): Györffy: *ÁMTF* I. 135.; az előző jegyzetben említett Péter szepesvári várnagy (1328–1331: *CDH* VIII/3. 336, 529.), illetve alvárnagy (1329: *CDH* VIII/5. 188.).

100. Druget Vilmost 1342. aug. 29-én említették élőként utoljára: DL 3511. – Szécsényi Tamás mint tárnokmester és szepesi ispán 1343. márc. 27-én sze-

repel, ekkor borsodi alispánja ad ki oklevelet: DL 96228. 1343-ban alispánja van Gömörben is: DL 89297. Az új gömöri ispán Idai János (1344: „ex collatione... regis Ludovici comes provincie Gumur", DL 89298), az abaúji Poháros Péter (1344. I. 14.: „comes parochialis per... regem in comitatu de Wywar constitutus", DL 832381), a zempléni Lackfi Miklós és Pál (1343. IX. 20.: DF 268349), a sárosi és szepesi Szécsi Miklós (1343. VI. 30.: DF 251707, vö, 1345: *AO* IV. 501.), a borsodi Jobbágyi Petőc fia Miklós volt vajda (1345: DL 87175).

101. Lajos 1343-i oklevele sajnos csak tartalmi kivonatból ismert: *TT* 1907, 85. Druget Miklós 1344. febr. 25-től fordul elő ungi ispánként: DL 32163, a kelethez DL 31250. Az elkobzott várak közül Lubló 1343-ban királyi várnagyoké (*CDH* IX/1. 97.), Palocsa és Dunajec 1344-ben (*AO* IV. 473.), Szalánc szintén 1344-ben (*Sztáray* I. 193.), Terebes 1358-ban (*Zichy* III. 131.). Szakalya tartozékain 1347-ben királyi népek éltek: DL 103163.
102. Wertner: Adalékok... 42–43. (saját adataim alapján kissé módosítottam).
103. DL 18135, 14034, 6582, továbbá egy keltezetlen levele: DL 48010.
104. 1375: DL 72472; 1378: DL 25842; 1380: DL 74480. Gimes, úgy látszik, 1356 óta volt királynéi vár (DL 58544), Óvár helység már 1354-ben Erzsébeté (Csánki III. 676.), és ő tart benne várnagyokat később is (1362: DL 41511; 1381: *Károlyi* I. 378.).
105. 1371. XI. 1. Visegrád: „vobis castellanis et officialibus domini Ladislai ducis Opulie et comitis inter ceteros comitatus Posoniensis in eodem comitatu constitutis, specialiter autem castellanis de Porustyan, de Dewen, de Posonio ac de Detrih", DF 238880.
106. 1326: DF 239678; 1340: *Krassó* III. 362.; [1377–1378]: DL 48010, keltéhez lásd a 103. jegyzetet
107. 1354: DF 261302; 1366: DL 5446, vö. Engel: Honor I. 3.; 1372: DF 238879; 1376: DF 238937.
108. 1336: *ADE* I. 344. Hedrich várat Fügedi (*Vár*... 152.) Detrekővel azonosítja, én inkább Éleskőre, esetleg Jókőre gondolnék.
109. 1338: DL 95569; 1330: *Apponyi* 83. Éleskő 1385-ben is királyi vár (DL 42328), de többet az Anjou korból nem tudni róla.
110. 1331: *AO* II. 546.; 1340: *Mon. Strig.* III. 362.; 1359: DL 41387; 1368: *CDH* IX/4. 147. Időnként maga az ispán is szerepel várnagyként (pl. 1341: *AO* IV. 83.).
111. Lásd a 67. jegyzetet.
112. Lásd a 78. jegyzetet. Kőszegre 1327: *HO* I. 152., és vö. 1331: *CDH* VIII/3. 525. (Nemeth Kutzig várnagyai), 1335: *Sopron vm.* I. 135. (castra regia Kuzeg).

113. Vö. a két megye ispánjainak névsorát Wertner: Adalékok... 55., 341–342., továbbá Reiszig Ede: *Vas vármegye tisztikara a középkorban*. Kőszeg, 1940. A legfontosabb kiegészítések 1336: *AO* III. 290–295.; 1369: DL 58023; 1374: DF 251763; 1377: Házi II/1. 173. Kanizsai Jánosról csak azt tudjuk, hogy valamikor 1374. nov. előtt volt vasi és soproni ispán (*CDCr* XV. 85.), a legvalószínűbben 1373–1374-ben. Szécsi Miklóst csak vasi ispánként ismerjük (DL 91885), Liszkóit, Opuliai Lászlót, Lackfi Imrét csak soproniként. Az utóbbinak vasi ispánságát az teszi valószínűvé, hogy Sárvárott 1372-ben várnagya volt (DL 6070, idézi Érszegi Géza: Sárvár története a középkorban. *Sárvár monográfiája*. Szombathely, 1978, 119.). Az alispánok archontológiája alapján feltehető, hogy Haholti Miklós Opuliai László vasi helyettese volt (1368: DL 68248; 1369: Nagy Imre másolatai. Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Ms. 4923), Sárói László pedig Szécsényi Franké (1384: DL 91907; 1385: DL 42323). Sopronban Sár János lehetett Opuliai comese (1367: DL 48015; 1368: *Sopron vm.* I. 379.). Mikcs bán fiainak soproni alispánja 1344-től István mester volt (DL 86143, vö. 1345: DL 40938). Kont Miklósra lásd Engel: Honor I. 4. (jelen kötetben 76.), továbbá a helyetteseiről, a Ravasz testvérekről mondottakat (62. jegyzet).
114. Ravasz István mester 1357–1359 (*AO* VI. 529.; *AO* VII. 7.; DL 103297; *TT* 1908, 185.).
115. Lásd az előző és a 62. jegyzetet.
116. 1361: *Sopron vm.* I. 334.; 1362: *CDH* IX/3. 284.; *Sopron vm.* I. 335.; 1365: DL 105178; 1366: *Sopron vm.* I. 365., 369.; 1367: DL 48015; 1368: *Sopron vm.* I. 379., Házi I/1. 151–152.; 1370: *Sopron vm.* I. 390.; 1371: uo. 391.; 1373: uo. 404.; 1377: uo. 425.; 1378: uo. 448., 450. Az in persona kitétel 1371-ben és 1373-ban szerepel.
117. Kapuvárra és a Rábaközre Fügedi: *Vár*... 83., továbbá 1322: *Sopron vm.* I. 89.; 1341: *AO* IV. 77.; 1344: *CDH* IX/1. 333.; 1349: DL 41100, 65500–502; 1358: DL 86347; 1359: *HO* III. 174.; 1377: *HO* I. 272.; 1378: uo. 452., 483.; 1379: *HO* I. 275. A király 1350-ben azt mondja egy Kapuvárhoz tartozó soproni várföldről, hogy „per nos ac comites Soprunienses seu castellanos dicti castri nomine honoris regii hactenus possessa extitit", *Sopron vm.* I. 213.
118. 1331: DL 66412; 1332: DL 91253; 1347: DL 41051; 1350: *Sz*, 7 (1873) 246.; 1372: lásd fent a 113. jegyzetet.
119. 1335: *AO* III. 216.; 1339: *Sopron vm.* I. 144.; 1342: uo. 171.; 1348: *CDH* IX/1. 636.; 1360: *Sopron vm.* I. 332. – 1374-ben Erzsébet királyné Frank vasi és soproni ispánhoz, valamint ennek kőszegi alvárnagyához intéz parancsot,

CDH IX/4. 580., és ugyanőt 1385-ben a másik Erzsébet kőszegi várnagyának titulálja (*CDH* X/1. 209.). Ez arra mutat, hogy a vár ekkoriban a királynéké volt, és csakugyan Kőszeg tartozékán, Locsmándon (vö. 1387: *CDH* X/1. 389.). 1381-ben Erzsébetnek saját népei laktak („populi seu jobagiones nostri", *CDH* IX/5. 516.).

120. 1360–1361: *CDH* IX/7. 490., 502.; *CDH* IX/3. 287.

121. *CDH* VIII/3. 601.

122. Lékára 1347: *Sopron vm.* I. 199., a cserére 1370: *Zala* II. 40.: Léka visszaszerzését szerintem tévesen szokás 1336 tájára keltezni, mivel Lackfi csak 1340 márc.-tól viselte a két megye ispánságát (vö. *HO* I. 179., *AO* IV. 3.). Borostyánkő először 1343-ban tűnik fel Lajos király birtokában (H. Prickler: Geschichte der Herrschaft Bernstein. *Burgenländische Forschungen,* 41 [1960] 166.), 1339-ben még a Kőszegieké volt (*Sz,* 29 [1895] 143–144.).

123. (1340–1341): *Sopron vm.* I. 159.; 1343: *Sopron vm.* I. 199.

124. 1352-ben még királyi vár; 1363-ban a Wolfurtiaké (Fügedi: *Vár...* 196.).

125. 1347: *CDH* IX/1. 495.; 1353: *CDH* IX/2. 223., 298.

126. DL 83344, idézi Fügedi: *Vár...* 112.

127. Pl. Cserög 1342/72 között (Wertner: Adalékok... 185., Csánki II. 232.), Kórógy 1343-ban (Fügedi: *Vár...* 153.); Bátorkő 1350-ben (*Veszp. Reg.* 426. sz.), Makovica 1364-ben (Fügedi: *Vár...* 165.) stb.

128. Hölgykőre és Csesznekre, amelyek a bakonyi ispánsággal jártak együtt: (1326–1330): *CDH* VIII/5. 210.; Csókakőre és Gesztesre 1331: *AO* II. 541., 1336: *AO* III. 68.; Vitányra 1324: *CDCr* IX. 173., 1328: DF 257972.

129. 1379: DL 101919, vö. Engel: Honor I. 12. (jelen kötetben 87.). Csókakőn utoljára 1355-ben találkozunk várnaggyal (DL 64675), Vitányon 1353-ban (DL 4000). Hölgykőre Fügedi: *Vár...* 142.

130. Miháld és Zsidóvár 1322: DL 99892; Sebes 1318: *AO* I. 471.; Illyéd 1319: DL 43172, vö. *Krassó* III. 56.; Haram 1330: *CDH* VIII/3. 423.; Érsomlyó és Krassófő 1323: DF 254749, 1335: *AO* III. 201. Garai itteni uralmára lásd a 40. jegyzetet.

131. Wertner: Adalékok... 589., 596., 600., 607., 66., 180.; 1320: *AO* I. 574.; 1328: *CDH* VIII/3. 290.; 1333: *Zichy* I. 417. Vö. Emerich Szentpétery: Das Banat von Machow (Macsó). *Ungarische Rundschau,* 4 (1915) 872–883.

132. Bodrog megye 1342 után egy pár évig külön ispánt kapott: Wertner: Adalékok... 607.

133. Harsányra Györffy: *ÁMTF* I. 313.; 1375: DL 6256; 1377: DF 259872; 1378: *Zichy* IV. 49.; Kölpényre 1387-re *CDH* X/1. 415.

134. Görgényre 1358: *AO* VII. 113.; Höltövényre 1335: *UGDS* I. 468.; 1344:

UGDS II. 16.; 1377: uo. 480. Besztercére Györffy: *ÁMTF* I. 558. Radna 1385 körül is a székely ispán tisztségéhez tartozott: DF 252834. Az ispánsággal járó hivatalokra 1334: *UGDS* I. 459.; 1339: uo. 500.; 1344: *CDH* IX/1. 263.

135. Fekete Nagy: *Trencsén* 11–12., és a megfelelő váraknál; vö. még Engel: *Kir. hatalom...* 187–188. – 1373-ban Zámbó Miklós óbudai várnagy volt a besztercei comes: DF 261460, 1384-ben pedig Horváti János, volt macsói bán „comes castrorum prope Vag existentium": DL 7066.

136. A 14. századi királyi auláról Kurcz: *Lovagi kultúra...* 34–64., aki utalt az udvari lovagok politikai szerepére is, és felhívta a figyelmet a nyugati, elsősorban a joggal „meglepőnek" minősülő angol párhuzamokra. Ezek az újabb irodalom tükrében még inkább szembeszökőek (Michael Prestwich: *War, politics and finance under Edward I.* London, 1972; B. F. Byerly – C. R. Byerly: *Records of the Wardrobe and Household, 1285–1286.* London, 1977; J. O. Prestwich: The military household of the Norman kings. *The English Historical Review,* 96 [1981] 1–35., benne az 1300 körüli Household rövid áttekintésével). Érzésem szerint az aulát, mint a királyi família magánjellegű intézményét, meg kell különböztetnünk a királyi curiától, a főpapok és bárók „közjogibb" jellegű testületétől még akkor is, ha egyes bárófiak forma szerint az aula tagjai voltak, és ha a curia szó ebben az értelemben Magyarországon csak ritkán volt használatos (pl. 1397: DL 87649, „immediate a curia nostra" bírt várakról). Az Anjou kori hatalom kettősségének izgalmas kérdésére Gerics József: A magyar királyi kúriai bíráskodás és központi igazgatás Anjou kori történetéhez. *Jogtörténeti tanulmányok.* I. Budapest, 1966, 285–306., különösen 300. A királyi és királynéi magánbirtok 14. századi jellege teljesen tisztázatlan; a kérdés az aula további prozopográfiai vizsgálata nélkül aligha lesz megoldható.

137. Holub: Zala megye...

138. A forrásadatok értékelését rendkívül megnehezítette, hogy a kutatásban – mind az intézmény-, mind a társadalomtörténetben – a 14–15. század szervesen összefüggő, lényegében azonos struktúrájú és így együtt tárgyalható, sőt tárgyalandó korszakként szerepelt hosszú időn át, „korszakváltásnak" pedig az 1300 körüli évtizedeket volt szokás tekinteni. A 15. század korszakos jelentőségét az alkotmánytörténetben először Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története.* Budapest, 1941, 93. skk., az állam fejlődésében és a társadalom rendi átformálódásában Mályusz Elemér (*Magyar társadalom...* 311–433.) és Bónis: *Hűbériség...* 505. hangsúlyozta. (Ennek szellemi előzményeiről Bónis György: Recherches hongroises sur les institutions des

Ordres. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 17 [1971] 189–194.) Az eredmények korszerű összefoglalása Bak: *Königtum...* 1. skk., 39. skk.

139. 1423: DL 92613. Az egyes várakra Engel: *Kir. hatalom...* Adattár a megfelelő helyeken. (Sárvár eladományozása 1409-re tehető, mert ez évi várnagya, Pero azonos személynek látszik Ozorai Pipo 1407-i tordai sókamarásával: *UGDS* III. 425.)

Századok, 116 (1982) 880–922.

VÁR ÉS HATALOM

Az uralom territoriális alapjai a középkori Magyarországon

I. RÉSZ

Alig van nehezebb feladata a történelemnek, mint elnevezésekről, melyeknek értelmét mindenki ismeri, vagy ismerni véli, kimutatni, érthetővé tenni, hogy azokkal valamikor egészen más fogalmakat fejeztek ki – jegyezte meg egy ízben a századvég kivételes tehetségű történésze, Pauler Gyula.[1] Mit tagadjuk: a történetírásnak azóta is ez a legnehezebb problémája. A feladat, különösen az utolsó évtizedekben, egyre világosabb: a középkori világ rekonstruálásához meg kell szabadulnunk a modern kor szemléleti kereteitől, és arra kell törekednünk, hogy a forrásokból kiindulva, azok fogalomkészletét felhasználva ismerjük meg a középkor eszmerendszerét, olyanformán, mintha egy kihalt nyelvet próbálnánk megfejteni. A feladat tehát egyszerűen megfogalmazható, a megoldás a gyakorlatban mégis roppant nehéz, mert a megszokott szemléleti keretektől elvonatkoztatni állandó – és néha kilátástalan – szellemi erőfeszítést kíván.

Az alábbiakban a magyarországi várak 14–15. századi politikai szerepéről lesz szó. A vár, mint intézmény problémája különösen alkalmas arra, hogy megvilágítsa, modern fogalmaink mennyire megnehezítik középkori fogalmak megértését, lévén a vár maga olyasmi, amire pontosan ráillik Pauler idézett megfogalmazása: aminek „értelmét mindenki ismeri, vagy ismerni véli", ami azonban valójában mégsem az volt, aminek gondolni szokás. A tévedés forrása itt is, mint annyi más esetben, történeti gondolkodásunknak az a fogalomrendszere, amelyet a 19. század hagyományozott ránk.

Aminek felismerése hosszú időn át elmaradt, az az, hogy a középkori vár és uradalma – együtt, egymástól elválaszthatatlanul – intézmény volt,

mégpedig politikai intézmény, sőt alkalmasint a középkori Magyarország egyik legfontosabb intézménye. A jobbágynépesség nagyobbik fele évszázadokon át váruradalmak keretében élte az életét, a várak urai meghatározó szerepet játszottak a politikai életben, a nemesség nagy tömegei pedig az ő szolgálatukban, a királyi vagy magánfamiliaritás keretei között jutottak a váruradalmak vonzásába. Ennek ellenére akár köztörténeti, akár alkotmánytörténeti összefoglalásainkban hiába keresünk olyan fejezetet, amely a várral mint intézménnyel megismertetne bennünket. Vajon mi ennek az oka?

Ha az okot keressük, azt tapasztaljuk, hogy a régebbi történetírás a várat és uradalmát nem természetes egységükben, hanem egymástól elkülönítve szemlélte, abban a fogalmi keretben, amit a 19. századi állam nyújtott. Ez, mint tudjuk, nem ismert olyan intézményt, amely akárcsak távolról is emlékeztetett volna a középkori váruradalomra. Léteztek katonai erődök, amelyek funkciójukban látszólag a hajdani várakat idézték (és egy-két esetben azokból nőttek ki), léteztek továbbá – a jobbágyfelszabadításig – uradalmak is, túlnyomó többségükben mágnásfamíliák magánvagyonaként, amelyek uraik fényűző életmódjához biztosították a jövedelmet. A kettő azonban – erőd és uradalom – nemcsak semmiféle kapcsolatban nem állt egymással, hanem a lehető legtávolabb állt egymástól a társadalmi fogalmak rendszerében is. Az erődök az állami költségvetésből finanszírozott reguláris hadsereg kezelésében álló hadászati objektumok voltak, kizárólagosan *katonai* funkcióval, tehát fogalmilag az államigazgatáson belül a hadügyek szférájába tartoztak, anélkül azonban, hogy bármilyen tág értelemben közjogi intézménynek lehetett volna nevezni őket. Az uradalom ezzel szemben a földvagyonnak egyik formája, tehát *gazdasági* fogalom, amelynek fő jellemzője, hogy tulajdonosa számára értéket képvisel és jövedelmet nyújt. Ha a tulajdonos a kincstár, akkor az uradalmi bevételek (és kiadások) az állami pénzügyigazgatás egyik – korántsem jelentős – tételeként jelentkeznek, s ennyiben van valami csekély közük a politikai szférához; egyébként azonban az uradalom mint ingatlanforma a magánjog területére tartozik, annak ellenére, hogy (például az úriszék formájában) bizonyos „közjogi" funkciókat is ellát.

Vár és uradalom hosszú időn át ebben a mesterségesen kialakított fogalmi keretben létezett a középkorkutatás számára is: egyfelől mint katonai, másfelől mint gazdasági tényező. A „józan ész" azt sugallta a 19. szá-

zadi ember számára, hogy a vár lényege az erődítmény, a várakat tehát azért emelték minden korban, hogy az „ellenség" ellen védelmül szolgáljanak, egy homályosan prekoncipiált „honvédelmi" rendszer elemei gyanánt. Szokássá vált a középkori váraknak stratégiai funkciót tulajdonítani és feltételezni róluk, hogy – amint a modern kor katonai erődjei – meghatározott céllal, így utak vagy átkelőhelyek ellenőrzésére épültek fel. Ebből következően a várak tanulmányozásában első helyre a várépítés technikai megoldásainak vizsgálata került. Hasonlóan a „józan ész" diktálta azt a meggyőződést is, hogy a váruradalom lényege a földbirtok, amely a rajta élő paraszti népesség munkájának gyümölcseként jövedelmet nyújt, minden kérdés tehát, amely az uradalmak sorsát kutatja, a modern értelemben vett agrárstruktúra tárgykörébe tartozik, és a politikumhoz semmi köze sincsen.

A politikum ugyanis ebben a fogalomrendszerben az állam tevékenységi szféráját jelenti, egyrészt kül- és belpolitikát, másrészt az államvezetés technikai kérdéseit, reszortok szerinti tagolásban. Technikailag nézve a modern állam irányítása papírmunka, amelyet meghatározott módon a megfelelő hivatalok végeznek „civil" – azaz nem katonai – hivatalnokok vezetése alatt. A döntéseket a hivatalok élén álló, ugyancsak „civil" politikusok hozzák, végrehajtásuk pedig adminisztratív úton, úgyszólván automatikusan történik. A hatalom tehát – vagy is a politikai döntéshozatal joga és lehetősége – az állami bürokrácia kezében van, és mivel rendezett viszonyok között nemigen van szükség arra, hogy a döntések végrehajtását karhatalom kényszerítse ki, az a benyomás alakul ki a szemlélőben, hogy a politikai hatalom voltaképpen hivatali hatalmat jelent. Tárgyunk szempontjából teljesen mellékes, hogy ez a benyomás mennyiben helytálló a modern államot illetően; csupán az a lényeges, hogy a modern történész felfogását a középkori államról igen gyakran – önkéntelenül – ez az újabb kori állammodell befolyásolja, sőt határozza meg. Munkájában ez abban jelentkezik a legnyilvánvalóbb módon, hogy 1. a középkori állam papírtermelő szerveit (elsősorban a kancelláriákat) funkcionálisan az újkori hivatalokkal azonosítja, és 2. ebből kifolyólag olyan politikai szerepet és hatalmat tulajdonít nekik, amilyenekkel azok egyáltalában nem rendelkeztek.

Abból, hogy az állam központi irányítását a kancelláriának tulajdonítjuk, egy további, hasonló természetű félreértés is származik, nevezetesen

a megyék politikai szerepének túlértékelése. Történetkutatásunkban mindig is kiemelt helyet kapott, a „központi kormányszervek" (kancelláriák és országos hatáskörű bírói intézmények) működésének vizsgálata mellett, a megye mint intézmény tanulmányozása, ezen belül különösen az a kérdés, hogy milyen szerepet kapott a megye az „államigazgatási teendők" ellátásában. Kétségtelen, hogy a középkori megyének volt ilyen szerepe is, különösen Zsigmond uralkodásának második felétől kezdve. Ez azonban nem feledtetheti velünk azt a nagyon is nyilvánvaló tényt, hogy a megye a középkorban *nem volt politikai szerv*. Mindenekelőtt azért nem, mert nem volt semmilyen hatalmi apparátusa ahhoz, hogy akár saját döntéseit, akár a központi hatalom döntéseit ellenállás esetén képes legyen végrehajtani. Ebből fakadt a megyei hivatali szolgálat rendkívül alacsony presztízse is. A szolgabírák a 14. század közepe óta, még a 16. század első felében is, a megyei nemesség legszegényebb rétegéből – többnyire az egytelkesekből – kerültek ki, és a pálya oly kevéssé volt vonzó, hogy az 1435. évi II. tc. hatalmi szóval próbált ezen változtatni, előírván – egyébként eredménytelenül –, hogy a szolgabírákat a jómódú birtokosok közül kell választani, a megválasztottak pedig súlyos pénzbüntetés terhe mellett kötelesek a tisztségüket elfogadni.[2]

A megye mint a helyi igazgatás szerve, a kancellária mint az államigazgatás központi szerve, az uradalom mint gazdasági faktor, a vár mint hadászati létesítmény: mindezek – sok egyéb, itt nem tárgyalt vélekedéssel egyetemben – együttesen egy sajátos szindróma elemei, amelyet a legegyszerűbben úgy diagnosztizálhatunk, mint a *modern állam historizálását*, vagyis azoknak a szemléleti kereteknek úgyszólván tudat alatti továbbélését, amelyekben, mint kvázi időtlen kategóriák rendszerében a 19. század embere a régmúlt jelenségeit elrendezte.[3]

Kétségtelen, hogy az idő múlásával történetírásunknak ez a „betegsége" mindinkább veszít erejéből, és tegyük hozzá, régebben is mindig akadtak kutatók, akik többé-kevésbé mentesek maradtak tőle. Két következménye mégis úgyszólván napjainkig hat. Az egyik: intézménytörténeti kutatásaink egyoldalúsága, vagyis a „hivataltörténet" eluralkodása. Ennek következtében meglehetősen jól (néha kitűnően) ismerjük mindazon középkori hivatalaink szervezetét és működését, amelyek – jóllehet politikai szerepük vajmi csekély volt – az újkori hivatalok előzményeiként foghatók föl; azokról az intézményekről viszont, amelyeken az or-

ság kormányzása valójában nyugodott, a legutóbbi időkig szinte semmit sem tudtunk. Ebből adódott a másik következmény: a politikai események történetének és az intézmények történetének egymástól való csaknem teljes függetlensége, más szóval: azok a megállapítások, amelyeket a hivatalszervezet kutatója a maga szempontjából kardinális jelentőségűnek tekint (gondoljunk a kancelláriai és bírósági reformok sorozatára), a politikatörténet szemszögéből nagyon ritkán relevánsak, és egy adott korszak átfogó tárgyalásába csak kényszerűen illeszthetők bele; a hagyományos politikatörténet viszont amely, mint tudjuk, elsősorban a *külpolitika* történetéből áll – ritkán tud olyat mondani, amit az intézmények kutatója hasznosítani tudna.

Mindez, amiről eddig szó esett, természetesen nem egyedül a magyarországi középkorkutatás problémája; és helyi különbségeket is legföljebb a historizált állammodell jellegében találunk. Angliában például a 18–19. századi parlamentáris monarchia szolgált mintául a középkori alkotmány kutatóinak, és William Stubbs a parlamentarizmus intézményeit és szempontjait vette alapul annak idején (1891–1896), nagyszabású szintézise, a *Constitutional history of England down to 1485* megírásánál. Akik csak valamennyire is figyelemmel kísérték az elmúlt évtizedek angol medievisztikai kutatásait, tapasztalhatták, hogy a 19. század szellemi örökségével való leszámolás máris nemzedékek munkáját vette igénybe, és hogy Stubbs szemléletének kritikája szinte nélkülözhetetlen bevezetése minden olyan monográfiának, amely tárgyában valamiképpen a középkori angol államot érinti.

Az angol példát pusztán a párhuzam kedvéért, nem pedig a belőle levonható tanulságok miatt volt érdemes megemlíteni. Számunkra sokkal fontosabbak azok a fejlemények, amelyek az utolsó fél évszázadban a német nyelvterületen következtek be. Ez természetes is, hiszen Németország szinte a jelenkorig őrizte a nyomait középkori eredetű politikai széttagoltságának, és ha másért nem, úgy ennek a sajnálatos történeti fejleménynek a magyarázatáért mindenképpen beható tanulmányozást igényelt a helyi hatalmak létrejöttének, a *Landesherrschaft* kialakulásának folyamata. Ez pedig azt jelentette, hogy a középkori territoriális hatalom kérdése, általában az uralmi rendszerek születésének és működésének problémája, régtől fogva a kutatás középpontjában állt, függetlenül attól,

hogy e kérdésekre a választ a „nagybirtok" (pontosabban ennek magyarul csak körülírható formája, a *Grundherrschaft*) döntő szerepében vélték-e megtalálni (mint Karl Lamprecht és követői), avagy éppen ellenkezőleg, a *Territorialstaat* kialakulását immateriális tényezőből: a gróf mint tisztségviselő joghatóságából próbálták-e levezetni (mint Georg von Below).

Érdekes, hogy ekkoriban még – a jelen század első évtizedeiben – korántsem volt nyilvánvaló, hogy a modern fogalmaknak a középkorba való visszavetítése mennyire megnehezíti a történész munkáját. Annyira nem, hogy például Below tudatosan élt ezzel a módszerrel, és így közvetve mintegy kiváltója lett a német politikatörténet megújhodásának. Az osztrák Otto Brunner ugyanis elsősorban éppen Below nézeteivel vitába szállva fejtette ki álláspontját a középkori politikai intézmények kutatásának feladatairól és követendő módszeréről. 1939-ben megjelent, és azóta számos kiadást megért műve, a *Land und Herrschaft* mintegy a középkori politikatörténet elvi alapvetésének tekinthető. Fő programja annak a szakadéknak a feltöltése volt, amely a hagyományos „politikai történetet" a szintén hagyományos „alkotmánytörténettől" *(Verfassungsgeschichte)* mindig elválasztotta, és úgy vélte, hogy ehhez a középkori politikai gondolkodás rekonstruálásával kell megteremteni az alapot, aminek előfeltétele a modern államfogalomtól és a hozzá kapcsolódó fogalomrendszertől való szabadulás. Módszerét két sajátosan középkori politikai fogalom, a *Land* és a *Herrschaft* forrásszerű kifejtésén mutatta be, merőben új megvilágításba helyezve a territóriumképződés folyamatát.

A magyar történész számára Brunner könyve elsősorban szemléletében tanulságos. Azok a kifogások, amelyekkel Below és a kortárs (főleg osztrák) jogtörténetírók munkásságát illette, egytől-egyig olyanok voltak, amelyeket a magyar történettudomány legtöbb művelőjével szemben is fel lehetett volna említeni. Csak sajnálni lehet, hogy míg Below módszerének éppen legkiemelkedőbb tudósaink között akadt követője, addig Brunner munkássága már gyakorlatilag észrevétlen maradt. Hiába írt róla részletes és kitűnő ismertetést *Komjáthy* Miklós,[4] és hiába hívta fel a figyelmet azokra a következtetésekre, amelyeket számunkra is érdemes a műből levonni, ez már 1946-ban történt, és az idők sem akkor, sem azután sokáig nem kedveztek a politikatörténet művelésének.

Adódnak azonban Brunner művéből közvetlenebbül hasznosítható ta-

nulságok is a magyar középkor kutatója számára, éspedig bizonyos analógiák az általa vizsgált (germán) és a magyar intézmények között. Brunner módszerének lényegéhez tartozik, hogy a források nyelvéből mintegy „megfejtett" egykorú politikai fogalmak, noha több-kevesebb szóval definiálhatók, nem fordíthatók le mai nyelvre, hiszen az akkoritól gyökeresen különböző mai politikai terminológiában nincs – és nem is lehet – adekvát megfelelőjük. A germán *Land* tehát – és latin ekvivalense, a *provincia* – körülírható (nagyon leegyszerűsítve) úgy, mint olyan tartomány, amelynek határain belül azonos jogrendszer érvényes; nem fordítható azonban sem „országnak", sem egyszerűen „tartománynak", mert a fenti tartalmat egyik szó sem képes kifejezni. A *Herrschaft* hasonlóképpen nem tolmácsolható sem pusztán az „uralom", sem az „uradalom" szóval, mert az első személyek közötti viszonylatot, a második viszont sokkal szűkebb és merőben más jellegű fogalmat jelöl. A brunneri *Herrschaft* tulajdonképpen mind a kettő együtt: szűkebb értelemben „uradalom" *(Grundherrschaft)* mint politikai képződmény, tágabb értelemben viszont azoknak a politikai (birtoklási, bíráskodási és egyéb) jogoknak az összessége, amelyek egy adott uralmi központhoz kapcsolódnak és annak „uradalmát" (tulajdonképpen uralmi körzetét) képezik. A hangsúly az „uradalom" *politikai* természetén van. A középkorban a birtokjogok megoszlása – legyen szó akár nemesek, akár egyházak, akár városi testületek, akár a fejedelem jogáról – nem „magánjogi" (és természetesen nem is gazdasági) jelenség, hanem politikai: a territoriális fennhatóságot jelentő „uralom" szétaprózódását jelenti. Ebből következően a birtoktörténet egyúttal politikatörténet is, és az egyes *Herrschaft*ok kialakulásának és változásainak vizsgálata elengedhetetlen előfeltétele a középkori politikai viszonyok megértésének.

Fontos kiemelni, hogy Brunner nem a német, hanem az osztrák történelem tanulmányozásából vonta le következtetéseit, tehát nem a hagyományos értelemben vett „politikai széttagolódásnak" Németországra jellemző jelenségét írta le, hanem olyan viszonyokat, amelyek inkább a magyarországiakkal mutatnak hasonlóságot. A Habsburgok örökös tartományain belül az egyes *Land*ok és az ezeket kitöltő „magánjogi" természetű uradalmak egymáshoz való viszonya sok tekintetben megfelelt annak, amit a középkori Magyarországon megyék és birtokosok viszonylatában tapasztalunk. A hagyományos, ősi territoriális egység itt a

megye *(comitatus, provincia)*, amelynek évszázadokon át gyakorlatilag állandó határai között azonos törvény – a megye *consuetudó*ja – szerint él annak „minden rendű és rangú" lakosa. Közjogi egység tehát, amelyet a megye törvényszéke testesít meg, azaz analóg a brunneri *Land* fogalmával. A megye mint provincia azonban nem uralmi szervezet, tehát nem politikai intézmény. A korai időszakban ezt az uralmi szervezetet a megye *vára* és a hozzá kapcsolt jogok összessége jelenti, a korai várszervezet felbomlásával pedig a helyére lépő uradalmak összessége, elvileg beleértve a megye minden birtokosát, a legkisebbektől a legnagyobbakig. Ezek – nem pedig a megye – adják azt a politikai keretet, amelyben a terület alávetett népe él, tehát az ország mindenkori politikai térképe is ezekből – nem pedig a megyehatárokból – rajzolható meg.

Akié a föld, azé a hatalom – talán a legegyszerűbben ebbe a formulába lehetne sűríteni Brunner könyvének tanulságát. Természetes, hogy ebből a szemléletből mindenekelőtt a nagybirtok, különösen pedig a váruradalom döntő politikai jelentősége következik. A vidék fölötti uralmat a leglátványosabban a vár testesítette meg, „az uralom magva" *(Kern der Herrschaft)*, ahogyan maga Brunner megfogalmazta. Követői ezt a tézisét azóta részletesen kidolgozták, legalábbis a német territóriumok vonatkozásában, nemrégiben pedig két vaskos kötetből álló tanulmánygyűjtemény látott napvilágot, amelynek túlnyomó része a németországi várak politikai és „alkotmánytörténeti" jelentőségével foglalkozik. A mi számunkra különösen Herwig Ebner bevezető tanulmánya fontos, mert az ebben olvasható elvi megállapításokat szinte egytől egyig hasznosíthatja a magyar középkor kutatója is.[5] Lássuk ezeket röviden.

A középkortörténész számára tapasztalati tény, hogy a territoriális hatalmat a megerősített helyek (várak és városok) birtoklása tartotta fenn, *„die Herrschaft über das Land war abhängig vom Burgenbesitz"*.[6] A vár nem csupán magát a megerősített helyet, hanem egyben a hozzá tartozó jogokat, elsősorban a váruradalmat jelentette, mert vár és uradalom gyakorlatilag elválaszthatatlan, azaz vár nem létezik uradalom nélkül. Az uralom megszerzése, illetve kiterjesztése ezért várak megszerzésében nyilvánult meg, vagyis a középkori politika jórészt „várpolitika" *(Burgenpolitik)* volt, és a háborúk is főleg várak megvívásában merültek ki. Mindebből következően a fejedelmi hatalom számára döntő fontossággal bírt az ország várai fölötti ellenőrzés, ami jogelvekben is megfogalmazó-

dott: a várépítés a 12. századi regálejog volt, a magánvárak fölötti fennhatóságot pedig az ún. *Öffnungsrecht* volt hivatva biztosítani, vagyis a fejedelemnek az a joga, hogy alattvalói várában szabadon közlekedhetik *(libertas intrandi et exeundi)*. A vár tehát a középkori Németországban általában véve a territoriális hatalom alapja.

Ugyanez érvényes azonban Magyarországra is. Itt a 17. század végéig nem találkozunk olyan territoriális hatalommal, amely valamilyen formában ne épült volna a várak (esetleg a városok) birtoklására: gondoljunk akár Csák Máté tartományuraságára, akár Thököly Imre fejedelemségére. Várak birtoklásán nyugodott közismerten Hunyadi, Cillei, Giskra és a cseh zsoldosok uralma, arra pedig talán szükségtelen is emlékeztetni, hogy a török hódoltság határait is a hódoltatott várak tűzték ki. Az ország fölötti uralom megszerzésének szándéka késztette Károly Róbertet arra, hogy évtizedeket töltsön el az engedetlen nagyok kezén lévő várak visszaszerzésével, és később Mátyás politikája is – különösen az első években – jelentős részben arra irányult, hogy az ország várai fölötti ellenőrzést, már ahol lehetett, megpróbálja biztosítani magának. A vár mint politikum jelentősége tehát az egész magyar középkort végigkíséri. A vár – hatalom, amint azt Fügedi Erik nemrégen oly találóan megfogalmazta.[7]

Ennek persze a kortársak is tudatában voltak, és igazán nem volna nehéz forráshelyek sorát – elbeszélő forrásoktól kezdve dekrétumokon át szerződésekig – felvonultatni ennek bizonyságaként. A legtömörebben mégis egy ítéletlevél szentenciája tükrözi az egykorúak vélekedését a vár politikai jelentőségéről. 1408-ban Kővágóörsi György mestert, Kanizsai János érsek volt familiárisát (egyébként a Batthyányak ősét) azzal vádolták ellenfelei, hogy az 1403. évi felkelés alkalmával ő is hűtlenség bűnébe esett, és a szlavóniai Szentjakab nevű birtokáról számos olyan gonosztettet követett el az ország lakóinak kárára, amelyek *infidelitas*nak tekintendők. Az alperes egyebek között azzal védekezett, hogy Szentjakabon *nincs semmiféle olyan erődítmény, ahonnan a királyi felség ellen „hűtlen cselekedetek" lettek volna elkövethetők*, s miután a megye hatósága eskü alatt vallotta, hogy a birtokon csakugyan nincs erősség, a nádor a keresetet elutasította. Birtokosi minőségében Kővágóörsi nem eshetett a hűtlenség bűnébe, hiszen nem volt vára, ahonnan a királyi hatalommal szembeszegülhetett volna.[8]

A vár tehát Magyarországon is politikum, és a territoriális hatalom fenntartásának nélkülözhetetlen kelléke. A német intézményekkel azonban ezen túlmenően is mutatkoznak hasonlóságok.

Tudjuk, hogy a vár birtoklása a 13. század közepéig nálunk is az uralkodó privilégiuma volt, és ha voltak is – a régészet újabb bizonysága szerint – olyan megerősített helyek, amelyeket magánbirtokosok tartottak a kezükön,[9] ezeket tudtunkkal sohasem nevezték *castrum*nak, azaz várnak. A 13. század közepétől kezdődik a magánvárak építésének korszaka, eleinte kizárólag királyi engedéllyel, később – a századforduló zavaros évtizedeiben – anélkül is; a királyság azonban elvben sohasem mondott le arról a jogáról, hogy a várak birtoklása fölött ellenőrzést gyakoroljon, és a várregále intézménye, ha megváltozott formában is, tovább élt. Azokban az évtizedekben, amikor a királyi hatalom szilárd volt, a várépítés szigorúan uralkodói engedélyhez volt kötve (sőt, bár ez kevésbéköztudott, a vár lerontása is[10]); Nagy Lajos egyik személyesen meghozott ítéletének (1370) indokolásában pedig a vár – szemben a közönséges földbirtokkal – kifejezetten a regáliák között szerepel: „Tudnivaló, hogy országunk lakosai *várakat,* vámokat és vásárokat csak királyi jóváhagyással és *királyi oklevél alapján* építhetnek, tarthatnak a kezükön, igazgathatnak, illetve birtokolhatnak."[11] Nem ismeretlen az Anjou-kori Magyarországon az említett *Öffnungsrecht* intézménye sem. Amikor az erdélyi püspök 1349-ben vonakodott Lajost bebocsátani egyik várába „királyi tisztségünk és méltóságunk nem csekély sérelmére", az uralkodó nem habozott, hogy ezt a „hallatlan vétket" *(tam grande delictum)* várnagyai útján megtorolja, utasítást adva a főpap letartóztatására, nemkülönben valamennyi vára és javai lefoglalására.[12]

Hasonlóképpen érvényes Magyarországra is a német jogtörténetnek az a megállapítása, hogy a vár fogalmába általában – gyakorlatilag mindig – beleértendők a vár „tartozékai" *(Zubehör, pertinentiae)* is, azaz a vele járó terület, illetve haszonvételek.[13] Uradalom nélküli vár mindenképpen csak kivételes jelenség, és ahogyan Németországban is kizárólag fejedelmi székhelyként fordul elő (mint a bécsi Hofburg vagy a bajor hercegek müncheni vára), ugyanúgy nyilván nem véletlen, hogy nálunk a 15. század elején Buda az egyetlen vár, amelynek nincs uradalma. (Valószínű, hogy a 15. században emelt al-dunai végvárak némelyikének sem voltak tartozékai, ez a kérdés azonban egyelőre nincs tisztázva.) A vártartomá-

nyok mint jogi egységek kialakulása persze hosszú folyamat, amely a 13. századtól a 15. századnak mintegy a közepéig tart, annyi azonban kétségtelen, hogy a vár a birtokkal, amelyen épült, kezdettől fogva elválaszthatatlanul egybekapcsolódott, és ha jogilag talán eleinte nem is, a gyakorlatban mindenesetre annak központja volt.[14]

A vár és a hozzá tartozó uradalom tehát a középkori politika meghatározó fontosságú intézménye, mert magát az uralmat – a politikai fennhatóság gyakorlásának lehetőségét – testesíti meg. A vár jelentősége nem „katonai", vagyis nem abban áll, hogy külső támadás ellen védelmet nyújt (ez legföljebb a határvárakra érvényes), hanem abban, hogy – békében éppúgy, mint háborúban – az „uralom magjaként" szolgál. Ebben a szerepében elválaszthatatlan tartozékrendszerétől, vagyis uradalmától, amely éppen ezért szintén nem „gazdasági", hanem politikai intézmény. Birtokosát nem gazdagabbá teszi másoknál, hanem hatalmasabbá.

A mondottakból az következik, hogy mindazok az események, amelyek megváltoztatják az ország birtokstruktúráját, egyúttal változást idéznek elő az ország uralmi rendszerében is, azaz politikai eseménynek tekintendők, azok a döntések pedig, amelyek ilyen eseményekhez vezetnek, politikai döntések. Politikai esemény tehát, ha egy vár vagy uradalom gazdát cserél, és politikai döntés egy jelentősebb birtoktest elidegenítése vagy lefoglalása, mert mindez változást jelent a territoriális hatalom fennálló viszonyaihoz képest. Az esemény vagy döntés annál nagyobb horderejű, minél terjedelmesebb a birtok, amelyet érint. Mindezt könnyű belátni, ha arra gondolunk, hogy a legnagyobb vagyonok sorsától nemegyszer országrészek jövője függött, mint a Cilleiek vagy Stiborok esetében, sőt kivételes esetben – Hunyadiak, Szapolyaiak – az egész országé. A birtokstruktúra tehát egyúttal a territoriális hatalom megoszlását is mutatja, és így fontos – ha nem is egyedüli – ismérve egy adott korszak politikai rendszerének.[15]

Magyarországon a középkor folyamán két, egymástól alapvetően különböző birtokstruktúra jött – egymást követően – létre. Az elsőt, amely még az Anjouk korát is egyértelműen jellemzi, a királyi birtok feltétlen túlsúlya határozta meg. A másodikat, amely a 14. század végétől vált uralkodóvá, a világi nagybirtok tartós hegemóniája jellemezte. A kettő közötti „váltás" ideje szinte pontosan egybeesik az államszervezet jellegében bekövetkezett jól ismert változással: az ún. rendi állam kialakulásá-

val. Az alábbiakban ezt a két struktúrát próbálom meg röviden felvázolni a territoriális hatalom szerkezetének szempontjából.[16]

Hogy vár és uralom a középkorban miként függött össze, azt a magyar történelemben talán Károly Róbert uralkodói karrierje illusztrálja a legvilágosabban. 1301-ben az országnagyok egyik csoportja tette királlyá, ámde „egyetlen várat, semmiféle hatalmat vagy tisztséget, semmiféle királyi jogkört sem adtak neki,[17] és amikor évek múlva, 1310-ben végre sikerült királyságát a Szent Korona felvételével is törvényesítenie, politikai helyzete alig volt valamivel kedvezőbb. Ideológiailag a koronázás döntő fontosságú mozzanat volt: ettől kezdve számíthatta magát vitathatatlanul az ország törvényes urának, tehát megvolt a lehetősége arra, hogy jogait megpróbálja érvényesíteni. A koronázástól a tényleges uralom megszerzéséig azonban több mint egy évtized telt el, amelyet szakadatlan küzdelem töltött ki. Az a mód, ahogyan Károly, híveinek egyre gyarapodó csapata élén, lépésről lépésre szorította vissza a hatalmával szembeszegülő bárókat és ostromolta ki őket egymás után váraikból, leginkább egy idegen ország meghódítására emlékeztet. A harc eredménye csakugyan egy új politikai rendszer megteremtése volt: az Anjou-monarchiáé. Az új uralom alapja az ország fölötti territoriális hatalom megszerzése volt, vagyis a tartományurak várainak megszerzése; fennmaradása is e váraknak a megtartásától függött.

A hódítás eredményeképp az ország várainak túlnyomó többsége a király közvetlen fennhatósága alá, kisebb részük pedig híveinek magánbirtokába került. Hogy a királyi várak túlsúlya pontosan mekkora volt Károly Róbert halálakor, arra országos viszonylatban nehéz felelni, legalábbis addig, amíg Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának további kötetei meg nem jelennek. Ezért az arányokat egyelőre legjobban azon a mintán lehet szemléltetni, amelyet az eddig ismertté vált megyék (Abaúj – Csongrád) adatai szolgáltatnak. A mellékelt táblán feltüntetem az e megyékben Károly Róbert korában található 28 vár birtokosait 1310 körül, illetve 1342-ben, a király halálakor *(1. tábla)*.

1. tábla. *Tíz megye várainak birtokosai 1310-ben és 1342-ben*

Megye	*Vár*	*1310 körül*	*1342*
Abaúj	Boldogkő	Aba Amadé	király
	Füzér	?	király
	Gönc	Aba Amadé	király
	Jászó	?	király
	Regéc	Aba Amadé	király
	Szalánc	Aba nb. Szalánci	Druget Vilmos nádor
Arad	Solymos	Kán László	király
Árva	Árva	Csák Máté	király
Baranya	Harsány	Kemény fia Lőrinc utódai	király
	Kőszeg	Kőszegi János	Kőszegi Herceg Péter
	Pécs	pécsi püspök	pécsi püspök
	Raholca	Csák Ugrin	király
	Siklós	Kán nb. Siklósi	Kán nb. Siklósi
	Szekcső	?	Kőszegi Herceg Péter
Bars	Hrussó	Csák Máté	király
	Léva	Csák Máté	király
	Revistye	Miskolc–Bés nb. Vezekényi	király
	Saskő	?	király
Bereg	Munkács	Aba Amadé	király
Bihar	Adorján	Borsa Kopasz	király
	Kőrösszeg	Borsa Beke	király
	Sebesvár	?	király
	Sólyomkő	Borsa Kopasz	király
Borsod	Dédes	Ákos István	király

Megye	Vár	1310 körül	1342
	Diósgyőr	Ákos István	király
	Éleskő	Miskolc Panyit	Szécsi Miklós
Brassó	Höltövény	?	király
Csongrád	Szeged	Kán László	király
Összesen	28 vár, ebből:	tartományuraké 16 egyéb világi úré 5 egyházi vár 1 ismeretlen 6	királyé 22 világi uraké 5 egyházi vár 1

A táblázat alig kíván kommentárt. Nem biztos ugyan, hogy másik mintát választva pontosan ugyanezt az eredményt kapnánk, de alig kétséges, hogy a hatalmi átalakulás lényegét ezek az adatok is híven tükrözik. Míg 1310-ben a számba vett várak közül legföljebb egy (Szekcső) lehetett Károly Róbert közvetlen uralma alatt, 1342-ben, három évtized küzdelmei után már az ország várainak túlnyomó többsége őt uralta, a fennmaradó kisebb rész pedig csaknem kivétel nélkül báróinak és püspökeinek vagyonához tartozott. A régi oligarchiát mintánkban már egyedül csak a Kőszegiek (1339-ben behódolt) egyik ága képviseli, amelyet a király a határszélről Baranyába telepített át, és ott a Szekcsői Herceg család őseivé lettek. Károly Róbert halálakor a királyi várak száma az egész ország területén (beleértve Szlavóniát, de nem számítva Horvátországot) hozzávetőleg 170-re becsülhető. Mivel pedig a ténylegesen használatban levő várak száma összesen jóval 300 alatt lehetett, a királyi várak mindenképpen a nagyobbik felét tették ki az ország várainak. A királyi hatalom tehát a politika meghatározó tényezőjévé vált.

Ahogyan mintánkból is kitűnik, a királyi várak az egész ország területét behálózták. Alig volt olyan megye (például Nógrád, Zemplén, Zala), ahol ne lettek volna abszolút túlsúlyban, és elenyésző volt azon megyék száma, ahol kizárólag magánvárat találunk (Ung, Kraszna, Gömör, Győr, Tolna). A királyság territoriális fennhatósága tehát ténylegesen kiterjedt az egész ország területére. Ez a helyzet nem változott meg számottevően Nagy Lajos uralkodása folyamán sem, annak ellenére, hogy a király birtokpolitikáját, különösen országlásának első felében, viszonylagos bőke-

zűség jellemezte. A négy évtized alatt (1342–1382) összesen 27 váruradalmat idegenített el a koronától,[18] ami az apjától örökölt birtokmennyiséghez képest nem mondható soknak. Ám még ezeket a veszteségeket is részben fedezték a birtokháramlások, vagyis a fiúágon megüresedett vagyonok lefoglalása, amit a királyság mindvégig erélyesen – és nemegyszer a jogos örökösök sérelmére – hajtott végre. Ezen a téren a legjelentősebb politikai tett Károly Róbert Nápolyból jött kegyencei, a Drugetek magánhatalmának felszámolása volt, amit Lajos és tanácsadói 1342-ben, Druget Vilmos nádor halála után végeztek el, és ami a család kilenc várából hatot végleg a korona kezére juttatott. A későbbiekben a Csák nb. Orbovai (1356), Gutkeled nb. Felsőlendvai (1357), Péc nb. Ludbregi (1358), Csák nb. Újlaki (1364) és a Dancs zólyomi ispántól származó Komáromi (1372) családok háramlott várainak lefoglalása hozott még számottevő hasznot, és szolgált részben eszközül a király új híveinek társadalmi felemeléséhez. Lajos halálakor, 1382-ben még mindig 150 vár volt a királyság birtokában, azaz mintegy a fele az ország időközben – építkezések folytán – megnövekedett várállományának. Nem változott meg a várbirtok területi megoszlása sem. Nem kevesebb, mint 34 volt azoknak a megyéknek a száma, ahol a királyi várak számbelileg abszolút túlsúlyban voltak a magánvárakkal szemben, illetve ahol magánvár egyáltalán nem volt, ezzel szemben mindössze hét olyan megyét találunk, ahol királyi vár nem volt, magánvár viszont igen (a fentebb felsorolt öt megyén kívül 1343-tól Valkó, 1378-tól pedig Ugocsa).

Néhány országrészben különösen szembeszökő a királyi hatalom túlsúlya. Így mindenekelőtt az északnyugati megyékben, azon a vidéken tehát, ahol hajdan Csák Máté tartománya terült el. Ezek a várak nagyobbrészt 1321-ben, az oligarcha halála után jutottak az Anjouk kezére, és talán Máté legyőzhetetlenségének az emléke is hozzájárult, hogy ennek a területnek az uralmához a királyság mindvégig feltűnően szívósan ragaszkodott. Mindenesetre a 14. század folyamán mindvégig királyi kézben maradt Pozsony megye nyolc, Nyitra kilenc, Trencsén tizenhárom, Bars négy és Hont megye szintén négy vára, az ötmegyényi területen tehát 38 királyi várat számolhatunk össze (1382), míg ugyanitt magánkézen alig több mint hatodannyi, mindössze hét vár található (Szentgyörgy, Bazin, Cseklész, Galgóc, Temetvény, Surány, Lednice). Odább, keletre az egykori zólyomi erdőispánság területe teljesen királyi kézben

volt további kilenc várral az ekkor már különvált Zólyom (3), Liptó (3), Turóc (2) és Árva (1) területén.

Hasonlóan egyeduralkodó helyzetet foglalt el a királyság az ország keleti, tiszántúli részében, Kán László és a Borsák egykori tartományában. Itt 1382 táján 37 királyi várral szemben csupán hat (ebből Erdélyben egyetlenegy) magánvár emelkedett, közülük kettőt (Nyalábot és Kővárt) 1378-ban adományozott el Lajos Moldvából beköltözött vlach híveinek, a Drágffyak őseinek. (A többi négy: Somló, Valkó, Egregy és Mentő). Az ország más tájain a birtokviszonyok kiegyenlítettebbek voltak, de a királyi birtok mindenütt igen számottevő maradt. Az északkeleti megyékben (Zólyom és a Tisza között) 1382-ben 19, a Dunántúlon 20 és Szlavóniában (ideszámítva Zagoriát és Pozsegát) 21 vár óvta az Anjou-ház uralmát. Pozsegától keletre, a Dráva–Száva közén mindössze egy királyi várról tudunk (Kölpény), de itt a macsói bánság Száván túli várai pótolták a hiányt. Az Alföldön (a Tiszától nyugatra) szintén csak egyetlen királyi vár állt, a szegedi, de itt magánvárak egyáltalán nem voltak.

Az erőviszonyok ilyetén alakulása egyértelműen meghatározta az Anjou-királyság és alattvalói viszonyát, és egészen a dinasztia fiágának kihalásáig biztosította a királyi hatalom rendíthetetlen autoritását. Az ország és lakói sorsát érintő döntéseket az udvar – az uralkodó és környezete – hozta meg, és nem létezett olyan partikuláris hatalom, amely képes lett volna szembeszegülni vele. Ez a körülmény különösen akkor érdemel figyelmet, ha gondolatban egybevetjük a 15. század folyamán kialakult állapotokkal. Míg azt a kort, mint látni fogjuk, már a magánvagyonok túlsúlya és ennek következtében a nagybirtokos arisztokrácia politikai befolyása jellemzi, az Anjou-korra nézve a király és az udvari arisztokrácia uralma a meghatározó. Társadalmilag ez utóbbi csoport az, amelyik a korszak politikai rendszerének első számú és csaknem kizárólagos haszonélvezője.

II. RÉSZ

Ha viszonylag pontos adatok nem is álltak még rendelkezésre, régebbi történetírásunk számára sem volt ismeretlen az a szerep, amelyet a királyi birtok a két Anjou-király uralkodása idején betöltött; ezt a szerepet

azonban nem politikai szerepként értékelte. Hóman Bálint volt az, aki a birtokviszonyok alakulásának jelentőségét elsőként ismerte fel, és érdemei e tekintetben múlhatatlanok. Csakhogy ő a földbirtokban még nem politikai, hanem gazdasági faktort látott, és mindazokat a jelenségeket, amelyeket a birtokszerkezet változásában megfigyelt, kora szemüvegén át nézve gazdasági folyamatok elemeiként észlelte és írta le. Magában véve is tanulságos, hogy az Anjouk királyi váraival kapcsolatos nézeteit a királyság „pénzügyei és gazdaságpolitikája" keretében, a „királyi magángazdaságok" címszó alatt fejtette ki (1921), mintegy szöveges illusztrációjaként annak a szemléletnek, amelyet a jelen dolgozat első lapjain ismertettem. Hóman ugyanis az Anjou-kori királyi birtoknak kifejezetten pénzügyi jelentőséget tulajdonított. „Hatalmas kiterjedésű magánbirtokai és az újonnan szervezett várgazdaságok birtokában" – olvassuk idézett munkájában – „a király még mindig az ország leggazdagabb földbirtokosa volt s domaniális jövedelmei nevezetes szerepet töltöttek be a királyi magánháztartással egybeforrott államháztartás jövedelmei között." Hóman tehát jellegzetes módon különválasztotta Károly Róbertnek a várak megszerzésére irányuló küzdelmeit a várak megtartására irányuló politikájától, s míg az előbbit katonai cselekmények sorozataként fogta föl, az utóbbiban nem látott politikai elemet, hanem csupán „gazdasági" szervezőmunkát, amely – szerinte – a kallódó királyi javaknak összegyűjtésében és „várgazdaságokba" tömörítésében nyilvánult meg.[19]

Hóman munkájának ez a fejezete, jóllehet évtizedeken át tekintélynek számított, ma már csak tudománytörténeti érdekességgel bír. Leglényegesebb pontjait néhány évvel ezelőtt Fügedi Erik cáfolta meg, elsősorban azzal, hogy a várak politikai jelentőségét hangsúlyozta, másodsorban pedig azzal, hogy kimutatta a váruradalmak 13. századi eredetét, és így fölöslegessé tette Hóman merőben önkényes elméletét a királyi váruradalmak „szervezéséről". Időközben arra is fény derült, hogy az Anjouk királyi várainak, pontosabban várbirtokainak egyáltalában nem is volt kapcsolatuk az „államháztartással", tehát gazdasági szerepet – a Hóman által megjelölt módon – még járulékosan sem játszottak; a várak jövedelmeit ugyanis nem az uralkodó élvezte, hanem azok a tisztségviselő országnagyok, akikre a várat kormányzás céljából bízta. Ez az ún. *királyi honorok* rendszerének keretében történt, amelynek fő vonásait más alkalom-

mal már ismertettem,[20] ezért ezúttal csak azokra térek ki, amelyek a territoriális hatalom szempontjából lényegesek.

Attól a pillanattól fogva, hogy Károly Róbertnek sikerült a tartományuraságokat váraik megszerzésével megtörnie, a monarchia jövője azon múlt, sikerül-e meg is őrizni ezt a territoriális hatalmat, vagyis megakadályozni új magánterritóriumok kialakulását. Ezért az ország kormányzásában kezdettől fogva két szempont vált uralkodóvá: az egyik az volt, hogy a királyság várai mindenkor a dinasztia megbízható híveinek a kezén legyenek, a másik pedig, hogy uralmuk tetszés szerint visszavonható maradjon, azaz semmiképpen se váljék örökletessé. Nagy Lajos haláláig ezek az elvek vezérelték az Anjouk belpolitikáját, csupán megvalósításuk módjában figyelhető meg némi változás.

Ez a változás leginkább az uralom növekvő centralizálásában és egyre átgondoltabb szervezésében tapasztalható. Kezdetben, amikor az ország meghódítása még javában folyt, a királyi fennhatóság biztosításában gyakran került sor alkalomszerű megoldásokra: Károly az elfoglalt várat jutalmul kíséretének valamely tagjára bízta, vagy éppenséggel meghagyta a legyőzött nagyúr addigi várnagyának kezén, miután az feleskűdött hűségére. Az 1340-es évekig több tucat királyi várnaggyal találkozunk, akik ezeken a módokon jutottak tisztségükhöz, és szerény politikai pozíciójukat rendszerint halálukig megtartották, a dinasztia iránti hűségük elismeréseként.

Idővel azonban ez a nemzedék kihalt, és a nyomukban az uralom megszervezésének ama racionálisabb tendenciái kerekedtek felül, amelyek részben már a kezdetektől fogva jelen voltak: törekvés jobban kormányozható territóriumok kialakítására. A mintát ehhez kétségtelenül Árpád-kori előzmények nyújtották: Erdély, Szlavónia és a szűkebb értelemben vett anyaország ispánsági szervezete.

Eredeti formájában az *ispánság*, a „királyi megye", ősi eredetű uralmi intézmény volt, amelyben a brunneri értelemben vett „Land" és „Herrschaft" még természetes egységben olvadt egybe. A királyt képviselő ispán joghatóságot gyakorolt a rá bízott terület *(comitatus, provincia, parochia)* népei fölött, s egyben ura volt az ispáni várnak és a hozzá tartozó földeknek, amelyeken hatalma nyugodott. Az ispán tisztsége *(honor)* tehát magába foglalta mindazt a „közjoginak" minősíthető bírói hatalmat, amely tartományára (Land) annak határain, „megyéjén" belül egészében

kiterjedt addig a fokig, ameddig lakosainak „szabadsága" engedte; mind pedig azt a „magánjoginak" nevezhető fennhatóságot, amelyet az uralmának (Herrschaft) alávetett népek – a vár *comitatusa* – fölött gyakorolt, és amiből az ispánság mint „uralom" összetevődött.

Ezt az ősi rendszert a 13. század politikai „földcsuszamlása" semmivé tette. Az addig csupán tisztségül adományozott ispánságokat a királyok immár örök jogon *(perpetuitas)* kezdték elidegeníteni, a megmaradt ispáni uradalmak pedig mind kisebbre zsugorodtak a tartozékaikat képező várföldek tömeges elajándékozása folytán. Ezt a folyamatot a kortárs Rogerius már a század közepén szemléletesen rajzolta meg, pedig a végkifejlet, mint tudjuk, még hátravolt: „Mindenki előtt ismeretes, hogy Magyarországnak hetvenkét vármegyéje *(comitatus)* van. Ezeket Magyarország királyai érdemeket szerzett embereknek adományozták, de vissza is vehették a birtokos jogainak sérelme nélkül. Ezekből a vármegyékből származott pompájuk, gazdagságuk, birtokuk, hatalmuk, felségük és erősségük. Ámde némely elődeiknek tékozlása következtében a vármegyék fölötti birtokjoguk annyira megkisebbedett, hogy a személyek érdemeit vagy érdemtelenségét meg sem vizsgálva, örök birtokként *(in perpetuum)* nekik adományozták a vármegyékhez tartozó birtokokat, falvakat és fekvőségeket, aminek következtében az ispánok nem rendelkeztek emberekkel, és amikor kivonultak, a vármegyék jogainak megnyirbálása következtében egyszerű vitézeknek gondolhatták őket."[21] Nem tudjuk, hogy a folyamat végül is meddig haladt előre, mert egyrészt adataink roppant hézagosak, másrészt – és főleg – a századforduló zavaros politikai viszonyai között már gyakorlatilag eltűnt a különbség a tisztségül bírt ispáni birtok és az örökjogú magánbirtok között. Azt, hogy a tartományúri oligarchia tényleges birtokállományában melyik összetevő mekkora súllyal szerepelt, feltehetően soha nem fogjuk tudni megállapítani. Ennek az ismeretnek azonban nem is volna különösebb jelentősége, hiszen időközben a territoriális hatalom jellege alapvetően megváltozott: az egykori ispánsági uradalmak helyét az új típusú magánvárak köré szerveződő uradalmak foglalták el.

Az Árpád-kor alkonyát kísérő társadalmi és politikai kataklizmák sorozatát egyedül egy apolitikus intézmény, a megye mint hagyományos joghatósági körzet élte túl, mint a határain belül élő népek – nemesek és mások – területi közössége, amelyben a törvénykezés joga ekkor már a

territoriális hatalom képviselőjét és a nemesek választott bíráit együttesen illette meg. Az ispánság mint bírói tiszt megmaradt tehát, de a hozzá tartozó uralmi szervezet – a várbirtok – szétesett. Az Anjoukra hárult a feladat, hogy politikai rendszerüket az ekként megváltozott viszonyokhoz igazítsák. Ők pedig ezt a feladatot a lehető legtermészetesebb módon oldották meg: az uralom hagyományos territoriális szervezetének újrateremtésével, vagy egyszerűbben szólva, a „királyi megye" feltámasztásával.

A megye mint uralmi szervezet reorganizációja hosszú folyamat volt és átnyúlt Lajos uralkodásának időszakára. Kezdetét azok az intézkedések jelzik, amelyek során – még az 1310-es években – Károly a visszafoglalt megyék élére állított ispánjait az ottani királyi várak egyikének – vagy többjének – várnagyává tette meg. Folytatásaként egyes hívei már egész megyék, sőt olykor több megye fölött kaptak ispáni hatalmat, vagyis az uralkodó az ispáni tisztség tartozékaként kezükre adta mindazokat a királyi várakat és birtokokat, amelyek a megye határai közé estek. Druget Fülöp és unokaöccse, Vilmos, mint szepesi és újvári ispánok, majd az ország nádorai (1317–1342) már ilyen, az Árpád-kori ispánokéra emlékeztető területi hatáskörrel uralkodtak az északkeleti országrész számos megyéjében, és hamarosan ugyanilyen elv alapján következett be a pozsonyi (1323), majd az egyesített vasi és soproni (1330) ispánság újjászervezése. Anélkül, hogy a folyamat részleteit módunk lenne nyomon követni, az mindenképpen megállapítható, hogy a 14. század második felére az ország legnagyobb részén már lezárult. Nagy Lajos országlásának második felében a királyi várak túlnyomó többsége már nagyobb kiterjedésű, több váruradalmat magukba foglaló territoriális szervezetekbe volt tömörítve, amelyek élén az udvari arisztokrácia tagjai álltak, a királyi várbirtokok kormányzóiként és jövedelmük haszonélvezőiként. Az illető terület ispáni tisztjének *(honor)* birtokosaiként ők állították bírói helyettest (ispánt vagy alispánt) az alájuk tartozó megyék élére, és természetesen ők nevezték ki a tisztségük alá tartozó várak várnagyait. A király képviseletében ők voltak tehát az ország urai és parancsolói.

Hogy a rendszer jellegéről világosabb képet nyerjünk, érdemes legalább egy időmetszetben röviden felvázolni az ország honorjainak megoszlását. Erre a célra az 1366. év kínálkozik, mert egy ekkori királyi okle-

vél – a szászok kiváltságlevelének megerősítése – kivételesen felsorolja az országnak csaknem valamennyi báróját.[22] Ezt a forrást egyéb forrásokból merített adatokkal is kiegészítve, az alábbi kép tárul elénk:

Kont Miklós nádor (az Újlaki család őse) kezén volt Vas és Sopron, Szepes és Sáros, Trencsén, Bihar és valószínűleg Nyitra ispánsága, összesen hozzávetőleg 20 királyi váruradalommal;

Bebek István országbíró és testvére, György királynéi tárnokmester kezén a Beszterce (Trencsén m.) körüli várak kerülete, valamint a liptói ispánság, összesen 10 várral;

Lackfi Dénes erdélyi vajda és testvérei (Miklós székely ispán, Imre lovászmester és István) kezén, Erdély és a Székelyföld várain kívül, még Máramaros, Ugocsa, Szatmár, Külső-Szolnok, Kraszna, Arad, Temes, Csanád megyék honorja és a vidini bolgár bánság, összesen mintegy 22 királyi várral;

Kanizsai István zágrábi püspök, Szlavónia királyi helytartója és testvére, János varasdi ispán kezén vagy 19 szlavóniai és zagoriai vár;

Garai Miklós macsói bán, Bács, Baranya, Bodrog, Szerém és Valkó megyék ispánja kezén két magyarországi és ismeretlen számú Száván túli (macsói bánsági) vár:

Gilétfi Miklós nádor fiai, János tárnokmester, András és Domokos kezén a zalai, veszprémi, nógrádi és honti ispáni tiszt, mintegy 5-7 várral;

Cudar Péter pohárnokmester kezén Abaúj és Borsod 6-8 királyi várral;

Gönyüi János ajtónállómester kezén a győri, komáromi és bakonyi ispánság 4 várral;

végül Szécsi Miklós a horvát-dalmát bánságot igazgatta, amelynek várait azonban nem ismerjük.

A felsoroltakon kívül három nagy ispáni honor érdemel még említést: a pozsonyi (6 várral), amelynek élén Födémesi Szobonya fia László állt, valószínűleg a nádor embere; a keveivel egyesített krassói (6-7 várral), élén Himfi Benedek udvari lovaggal; és a Zemplén, Ung és Bereg ispánságaiból álló komplexum, amelyet (3 várral) Lackfi vajda nagybátyjai, Pál és Miklós mesterek kormányoztak. A fennmaradó várakon és ispáni tiszteken részint a királyi udvar tekintélyesebb lovagjai (Domoszlói Miklós hevesi, Toldi Miklós gömöri ispánok), részint a királyné méltóságviselői,

illetve udvari emberei osztoztak. Néhány, főleg királynéi váruradalom ki volt véve a territoriális szervezetből, ezek élén rendszerint alacsonyabb rangú, a királyi pártól közvetlenül függő várnagyokat találunk. Végül halvány nyomok arra utalnak, hogy a Nyitra megyei királyi várak, legalábbis részben, már ekkor (1366) a királyné rokonának, László opuliai hercegnek voltak átadva, aki hamarosan a nádori széket is elfoglalta.

Voltak az imént felsorolt territoriális szervezetek között viszonylag időtállóak. Erdély várait mindenkor a vajda, Szlavóniáéit mindig a bán kezelésében találjuk, a macsói bán szintén állandó jelleggel viselte a felsorolt öt megye ispáni tisztjét, a Vág menti besztercei kerület várai pedig évtizedekén keresztül az országbíró méltóságával jártak együtt. Az ispánságok közül Sopron és Vas (1330–1401), Keve és Krassó (1346–1427), Szatmár, Ugocsa és Máramaros (1346–1411) ugyancsak huzamosan egy kézben voltak, és mindegyik jelentős politikai súllyal bírt. A többi megye esetében effajta tartósabb kapcsolat nem figyelhető meg, csak egy-két évtizedre szóló tisztségegyesítésekkel találkozunk.

Bármily bizonytalanok is azok a számadatok, amelyek a várak megoszlására nézve a fenti összeállításban olvashatók, annyi mégis kétségtelenül kitűnik belőlük, hogy Lajos korában az ország fölötti uralom egy szűk körű tisztségviselő arisztokrácia kezében összpontosult, amelynek tagjai nemcsak az ország legfőbb méltóságait tartották megszállva, hanem ezekhez kapcsolódva óriási szolgálati birtokok fölött is rendelkeztek, amelyek méreteikben nemcsak elérték, hanem – a legnagyobbak esetében – messze meg is haladták a 15. századi nagy főúri vagyonokat. Ezért egészen természetes, hogy az udvar tagjait a legfőbb méltóságoktól a lovagokon át le egészen az „udvari ifjakig" a nemesi társadalom megkülönböztetett tisztelettel vette körül. Az udvari arisztokrácia legnagyobbjainak az országban egyedül járt ki a „nagyságos férfiú" *(magnificus vir)* címzés, rajtuk kívül pedig mindenkit, aki az udvarral valamilyen szervezett formában kapcsolatba került, a „mester" *(magister)* presztízscímmel volt szokás kitüntetni. Ebben a formában regisztrálta a közvélemény azt a lépten-nyomon tapasztalható tényt, hogy az Anjouk államában a király és udvara az úr.

Az országnagyok kezében levő honorbirtokok terjedelméből következőleg a magánvagyonok politikai súlya csak elenyésző lehetett. Az udvari arisztokrácia kiváltságos társadalmi helyzete és politikai befolyása

mindenekelőtt tisztségein alapult, mert az a hatalmuk, amely ezekből származott, minden esetben lényegesen nagyobb volt családi hatalmuknál. A legtöbb bárónak volt ugyan egy vagy két saját vára, de az olyan közülök, akinek kettőnél is több volt, már kivételesen gazdagnak számított. Az Anjou-kor végén a birtokostársadalom élén – a várak számát tekintve – a Lackfi-rokonságot találjuk hét várral, rajtuk kívül csupán néhány nagyúri nemzetség birtokolt hármat vagy ennél többet: Kont Miklós nádor családja, az Újlakiak ősei (5), Ákos Mikcs szlavón bán utódai (5), Szécsényi Tamás vajda unokái (4), a Drugetek (3), Bebekek (3) és Garaiak (3). Érdemes emlékeznünk rá, hogy ezekkel a családi – tehát nem személyi – vagyonokkal szemben a legnagyobb bárók tíz, sőt húsz vagy még több „hivatali" várral rendelkeztek, a vasi–soproni ispán alá hét, a pozsonyi alá hat váruradalom tartozott, és még egy olyan „másodrangú" honor is, mint a liptói, megyényi területet foglalt magába három várral. Ilyen körülmények között a magánvagyon szükségképpen elhanyagolható politikai tényező maradt mindaddig, amíg az erőviszonyok döntően meg nem változtak a javára.[23]

Ez a változás röviddel Lajos halála után bekövetkezett, és kevesebb, mint egy évtized leforgása alatt gyökeresen átformálta az ország politikai térképét. Az Anjou-kor királyi és királynéi várai – egyéb falvaikkal és uradalmaikkal egyetemben – nagyobbrészt magánkézre kerültek, egyesek zálogul, a legtöbb azonban örökadományként, és számuk 150-ről (1382) mintegy 65-re (1396) zsugorodott. Így a 14. század nagy bárói honorjainak jelentős része vagy eltűnt, vagy jócskán megkisebbedett, és helyüket az országban mindenfelé hatalmas családi vagyonok foglalták el. A királyi birtok és vele az udvari arisztokrácia elveszítette azt az egyeduralkodó szerepét, amelyet a megelőző évtizedekben játszott, és ez a szerep ettől fogva a legnagyobb magánvagyonok urait illette meg. Lajos halálakor a király rendelkezik még az ország várainak 44%-ával; 1396-ban a harminc leggazdagabb család a várak 49%-ával. Az első tíz család vagyona ugyanennyi idő alatt megkétszereződik, váraik száma 1382 körül mintegy egyharmada a királyi várakénak, tizenöt év múlva csaknem másfélszerese. Néhány esztendő alatt tehát gyökeresen – és véglegesen – átalakult az ország birtokstruktúrája.

Az átalakulás feltételeit a királyi hatalom válsága teremtette meg. Nagy

Lajos nem hagyott maga után fiági örököst, és így halálával megszűnt az a karizmatikus erő, amely az udvari klikkek belső villongásait ellensúlyozva tartósan biztosította addig a monarchia egységét. A bárói csoportok már 1384-ben nyíltan harcba szálltak egymással a hegemónia megszerzéséért, és ennek ideológiai alátámasztására különböző trónutódlási megoldások híveiül szegődtek. A küzdelem végül Luxemburgi Zsigmond megkoronázásával (1387) és politikai ellenfeleinek szétzúzásával (1387–1388, a Horváti-párt leverése) véget ért ugyan, de egyidejűleg végzetesen kikezdte a szilárd központi hatalom alapjait. A Zsigmondot trónra emelő bárók ugyanis egymással versengve azon voltak, hogy a szétesőben lévő királyi vagyonból mind nagyobb darabot hasítsanak le maguknak, és a pártharcok folyamán kezükön tartott vagy megkaparintott honorbirtokokat lehetőleg örökös tulajdonukká változtassák át. Erre korábban nem volt lehetőség: nemcsak az Anjouk maguk őrködtek gondosan a királyi birtokállomány épségén, hanem az egymásra féltékeny bárói csoportok sem látták volna szívesen bármelyikük hirtelen meggazdagodását a csoporturalmukat biztosító honorok rovására. Ezek az akadályok most elhárultak, mert a pártharcok közepette már szó sem volt csoporturalomról, a királyi várakat ki-ki szabad prédának tekintette, és az új uralkodótól támogatása fejében újabb és újabb adományokat csikart ki. Zsigmondnak kezdetben talán nem is volt ellenére a bőkezű fejedelem szerepe, amit párthívei kiosztottak neki, mert később (1406) úgy emlékezett vissza ezekre az évekre, hogy a királyi vagyon elherdálása „felségünk fiatal kora miatt" vagyis politikai éretlenségből következett be. Más alkalommal viszont (1397) nyíltan utalt arra is, hogy sok esetben politikai zsarolásnak esett áldozatul.[24]

Bármint volt is, a történteket már nem lehetett többé visszacsinálni. A királyság politikai erőviszonyai végérvényesen megváltoztak. A nagybirtokos arisztokrácia önálló, a központi hatalommal egyenrangú – sőt összességében azt meghaladó – erőtényezővé vált, és ezzel kezdetét vette az a küzdelem, amely egy évszázad alatt szinte teljesen felmorzsolta a királyság maradék erejét, és kialakította a mágnásfamíliák uralmának azt a változatát, amely a 16–17. század folyamán a rendi Magyarország politikai képét a török hódítástól megmenekült területen meghatározta. Ebben a küzdelemben eleinte még a királyi hatalom kerekedett felül. Zsigmondnak sikerült 1397-ben, majd 1403-ban döntő győzelmet aratnia el-

lenfelein, és így néhány évtizeddel késleltetni tudta a királyság belső összeomlását. Diadalát személyes tekintélyén kívül egyrészt annak köszönhette, hogy még tetemes erőforrások álltak rendelkezésére, amelyeket rendkívül ügyesen használt ki, másrészt annak, hogy az új arisztokrácia nem egységesen szállt szembe vele. Sokan azok közül, akiket vagyonhoz juttatott, lekötelezettjeinek érezték magukat, ragaszkodtak személyéhez és uralmának fenntartásához, és elszántan kiálltak trónja megmentéséért; ellenfeleit viszont, az Anjou-kori bárók örököseiből álló főúri ligát már ekkor is az a határozatlanság jellemezte, amely később is megbénított minden rendi cselekvést. Így tehát 1403-ban a zendülő bárók fölött aratott győzelemmel a királyság korábbi tekintélye helyreállt, és Zsigmond a hátralévő idejében (1403–14137) nagyjából ugyanolyan feltételek között kormányozhatott, mint annak előtte Nagy Lajos, kivált, miután az ellenzék vezéreit 1409 után kisebb engedményekkel leszerelte. Hatalma azonban már csak kisebb részben támaszkodott az uralkodása kezdetén megfogyatkozott királyi honorokra és királynéi várakra; nagyobb részben (vagy legalábbis egyenlő mértékben) ama néhány nagyúrra és híveikre, akik roppant vagyonukat neki köszönhették, részben (mint a Cilleiek és Garaiak) rokonságban is álltak vele, és az udvar politikáját készek voltak tűzön-vízen át támogatni. Ennek megfelelően a kormányzás módja is más volt, mint az Anjouk alatt.

A királyi tanács a század elejére megszűnt az lenni, ami volt: a legnagyobb világi és egyházi honorok birtokosainak testülete. Sem a nádor, sem az országbíró, sem általában az udvari méltóságok nem kaptak többé territoriális hatalmat, hanem a megmaradt királyi várak élére várnagyok és kapitányok kerültek, akik viszont rendszerint nem voltak tagjai a királyi tanácsnak. Zsigmond minden jel szerint inkább akarata végrehajtóinak, semmint tanácsadóinak tekintette őket, és bár némelyeket (mint a Rozgonyiakat és Tallóciakat) roppant területi hatáskörrel ruházott fel, kegyeit egyébként nem árasztotta rájuk és nem törődött azzal, hogy az udvar mágnásaihoz képest szegények maradtak. Döntéseit egy kamarilla-jellegű udvari csoport véleménye alapján maga hozta meg, és igazi tanácsadói között rokonain, az öreg Cillein és Garai nádoron kívül főleg külföldieket meg köznemes származású kegyenceket találunk.[25]

A megváltozott módszerek ellenére a királyi hatalom ezekben az évtizedekben még csorbítatlanul megmaradt, és a császár akaratát hívei egé-

szen haláláig akadálytalanul érvényre tudták juttatni. Az uralmi rendszerben csak 1437-ben, Zsigmond halála után ment végbe döntő változás, amidőn az addig megőrzött politikai egyensúly hirtelen felborult.

A válságot, amelynek kimenetele végül is meghatározta a magyar állam további fejlődését, ismét a lojalitás fonalainak elszakadása idézte elő. Zsigmondot, amíg élt, a bárók többsége fenntartás nélkül elismerte urának, mivel azonban fiú utódja neki sem volt, ez jogalapot teremtett a nagyoknak ahhoz, hogy fellépjenek az uralkodás eddigi módja ellen. Vejét, Albertet (1437–1439) már csak azzal a feltétellel voltak hajlandók a trónra emelni, ha teljesen aláveti magát akaratuknak, 1439-ben pedig, a nemesség tömegeit is mozgósítva, rendi országgyűlésen törvény formájában csikarták ki tőle követeléseiket. Egyúttal benyújtották a számlát szolgálataik elmaradt díjazásáról, és arra kényszerítették a királyt, hogy megváljon attól a maradék területi hatalmától is, amit Zsigmondnak évtizedek gondos politikájával még sikerült megőriznie, sőt némileg gyarapítania. Az „utolsó békeév" (1437) 60 királyi várából két év alatt 24 jutott magánkézre, azaz az uralmon levő bárók hatalmába, vagyis a déli végvárakat – amelyek nem kellettek senkinek – és a királyné tartására meghagyottakat kivéve úgyszólván minden. A rendek és a központi hatalom harca ezzel végeredményben eldőlt.[26]

Zsigmond leánya, Erzsébet 1440-ben még tett egy kétségbeesett restaurációs kísérletet. Rokonaira meg néhány mágnásra, idegen zsoldosokra és az addig kevés figyelemre méltatott királyi városokra támaszkodva megpróbálta a lehetetlent: katonai erővel – mint 1403-ban – úrrá lenni a rendek mozgalma fölött. Szándéka, mint várni lehetett, kudarcot vallott. Bár csehekből álló seregei a Felvidéken jelentős sikereket értek el, a Buda elfoglalására indított offenzívája 1441 elején Bátaszéknél összeomlott, s ez pártjának széthullását vonta maga után. Maroknyi elszánt híve ugyan továbbra is kitartott mellette, sőt halála (1442) után kiskorú fia, V. László ügye mellett is, ez azonban a királyi hatalom növelése helyett már csak az ország megoszlását eredményezte.

Az Albert elleni rendi mozgalom sikere, majd Erzsébet hadainak veresége után minden remény eltűnt arra, hogy a király és az udvar hatalmát az ország fölött régi formájában helyre lehessen állítani. A királyi várakra alapozott centralizált – vagy ha úgy tetszik: központi akarat után igazodó –

államszervezet megsemmisült, és helyét az ún. rendi állam foglalta el, amely azonban a valóságban inkább rendi széttagolódást jelentett.

Ebben az új politikai struktúrában a királyi birtok már nem kapott számottevő szerepet. A királyi és királynéi várak száma 36-ról (1439) a század végére 30 alá csökkent (1498-ban 26 volt), majd a 16. század elején 20 alá. A hajdani bárói honorok túlnyomó többsége birtokok híján elvesztette minden jelentőségét vagy éppen meg is szűnt létezni (mint a macsói bánság), illetve beolvadt egy másikba (mint a székely ispáné a vajdai honorba, avagy a szlavón báné a horvát-dalmát bánéba). 1498-ban már csak négy olyan országos méltóság volt, amelynek birtokosát „hivatalból", azaz hivatali vagyona alapján bárói bandérium állítására lehetett kötelezni: az erdélyi vajda, a vele személyileg egyesített székely ispán, a temesi végvárak fölött parancsnokoló temesi ispán, és a horvát (egyben szlavón) bán.[27] A 14. századi nagy ispánságok ekkorra már mind régen elenyésztek, egyedül a pozsonyi „gróf" birtokolta még évszázadokon át a pozsonyi várat az ispánsággal egybekötve, a régi múlt különös relikviájaként.

Az Anjouk tisztségviselő báróinak a helyét ilyenformán új bárók vették át: a nagy magánvagyonok urai. Ezek a családi vagyonok is territoriális hatalmak voltak, ha nem igazodtak is mindig a megyehatárokhoz. Legtöbbször egy-két szomszédos megyében vagy legalábbis egy országrészen belül koncentrálódtak, és befolyásukat a familiaritás szálain keresztül a környező vidék kisbirtokos nemességére is kiterjesztették. Bonfini a 15. század végén mintegy magától értetődőn jegyezte meg, hogy „Ugocsában a Perényiek nemzetsége uralkodik",[28] és ugyanezt elmondhatta volna Ungban a Drugetekről, Gömörben a Bebekekről, Barsban a Lévaiakról, Pozsonyban és Mosonban a Szentgyörgyi grófokról és így tovább. A Marcaliak várai és birtokai főleg Somogyban, a Csákiaké főleg Biharban koncentrálódtak, a guti Országok leginkább Nyitra megyében terjeszkedtek, míg Kinizsi Pál inkább Trencsént szemelte ki magának. A Kanizsaiak Sopron megyében és Vas szomszédos tájain igyekeztek családi hatalmat kiépíteni, míg a Szécsiek Vas megye déli sarkát vették csaknem kizárólagosan birtokukba.

Nemcsak territoriális jellegükben, hanem méreteikben is a korábbi nagy honorokra emlékeztettek az új mágnásvagyonok. Elmúlt az az idő, amikor a Lackfiak hét váruradalma még páratlan gazdagságot jelentett.

Zsigmond idején a birtokostársadalom élvonalában már a Garaiak állnak 13, a Cilleiek 12 és a Stiborok 11 várral, és mögöttük szorosan következnek Brankovics György (9), a Kanizsaiak (8), a Bebekek két ága (8) és a Losonciak klánja (8), valamint a Perényieké (6), akiknek mindegyike ugyanakkora vagy jóval nagyobb vagyon ura, mint korábban a Lackfi dinasztia. A politikai fejlemények, amint láttuk, a nagybirtok előretörésének kedveztek, és így nem különös, hogy a század végén (1490) a gazdagság mércéje jóval magasabbra került, mint egy fél évszázaddal korábban. Az ország igazi hatalmasságai ekkor már Korvin János herceg (30 várral), Szapolyai István (18), Újlaki Lőrinc és nővérei (17), és mellettük vagy egy tucat mágnást találunk még, akik fejenként 8-10 várral és várkastéllyal, hozzájuk megyényi uradalmakkal rendelkeznek, a viszonylag kisebb, de még mindig territoriális jelentőségű vagyonokról nem is szólva. A fejlődésnek ebben a stádiumában a központi hatalom helyreállítása – vagy legalábbis valamiféle központi hatalom kialakítása – már csak rendkívüli méretű magánvagyonra támaszkodva képzelhető el. Tudjuk, hogy így született meg Mátyás királysága, amely még utoljára, átmenetileg maga alá gyűrte a partikuláris erőket, és tudjuk azt is, hogy Szapolyai János, akinek ez nem sikerült, szintén az ország legnagyobb földesuraként jutott a koronához.

A 15. század tehát már a magánbirtok túlsúlyának jegyében telt el, tekintet nélkül arra, hogy ezt a hegemóniát két kivételes képességű uralkodó, előbb Zsigmond, majd Mátyás még ügyes politikával ki tudta játszani. A rendi széttagolódáshoz vezető korszakváltás ebből a szempontból még megírásra vár, mert történetírásunkban ennek a strukturális átalakulásnak a jelentősége – noha már Hóman felfigyelt rá – nem tudatosult eléggé. A mellékelt táblázaton *(2. tábla)* éppen ezért legalább egy territórium – öt északnyugati megye – példáján valamelyest érzékeltetni kívántam, milyen mérvű volt az a birtokátrendeződés, ami 1382 és 1490 között ezen a tájon végbement. Azért választottam ezt a területet, mert a forrásanyag erre nézve viszonylag bőséges és három megye (Trencsén, Bars, Hont) fel is van tárva,[29] de emellett azért is, mert a változás méreteit különösen tömören szemlélteti, hiszen itt az Anjou-kor 38 királyi váruradalmából 1490-re mindössze *kettő* maradt meg. Mindazonáltal lényegében ugyanilyen tartalmú táblázatot lehetne összeállítani akár a keleti országrészről, akár Szlavóniáról, akár az ország más részeiről, mert az átalakulás mindenütt hasonló volt – csak talán nem mindenhol ilyen végletes.

2. tábla. *Öt északnyugati megye volt királyi várainak birtokosai 1396-ban, 1439-ben és 1490-ben*

Megye	*Vár*	*1396*	*1439*	*1490*
Pozsony	Borostyánkő	Szentgyörgyi	Bazini	Szentgyörgyi
	Detrekő	Stibor	Bazini	Szentgyörgyi
	Dévény	?	Garai	Szentgyörgyi
	Éleskő	Stibor	Rozgonyi	Csernyevszki
	Korlátkő	Stibor	Újlaki	Korlátkövi
	Pozsony	*király*	*király*	*király*
	Sempte	*király*	Rozgonyi	Rozgonyi
	Vöröskő	Wolfurt	Wolfurt	Szentgyörgyi
Nyitra	Appony	Cseklészi	Apponyi	Apponyi
	Bajmóc	Jolsvai	Noffri	Korvin
	Berencs	Stibor	Pongrácz	Kropach
	Csejte	Stibor	Ország	Ország
	Gimes	Forgách	Forgách	Forgách
	Jókő	Stibor	Ország	Ország
	Keselyűkő	Jolsvai	Liptói	Majthényi
	Tapolcsány	Szécsényi	Szécsényi	Ország
	Újvár (Holics)	Stibor	Schlick	Czobor
Trencsén	Beszterce	Kaplai	királyné	Podmaniczky
	Bolondóc	Stibor	Bánffy	Bánffy
	Budetin*	?	(Hatnai)	(Hatnai)
	Hricsó	Kaplai	Donin	Tettauer
	Kassza	?	Leszkóci	Kinizsi
	Lietava	Kaplai	Donin	Kinizsi
	Oroszlánkő	*király*	*királyné*	Szlopnai

Megye	*Vár*	*1396*	*1439*	*1490*
	Óvár	?	*királyné*	Pongrácz
	Rajec*	Kaplai	(Donin)	(Kinizsi)
	Sztrecsén	?	*királyné*	Kinizsi
	Szucsa	Stibor	*királyné*	Szapolyai?
	Trencsén	*király*	*királyné*	Szapolyai
	Ugróc	Jolsvai	Schellenberg	Dánffy
Bars	Hrussó	Jolsvai	Bebek	Lábatlani
	Léva	Sárói (Lévai)	Lévai	Lévai
	Revistye	Sárói (Lévai)	Lévai	Nagylucsei
	Saskő	Csetneki	*királyné*	Nagylucsei
Hont	Damásd	?	*király*	*király*
	Drégely	Tari	esztergomi érs.	esztergomi érs.
	Litva (Csábrág)**	Kazai Kakas	(Kazai Kakas)	Horvát
	Salgó***	Szécsényi	(Lévai)	(Lévai)

Megjegyzés: mindegyik évszám esetében az év vége értendő. A felsorolt várak Nagy Lajos halálakor (1382) királyi kézben voltak.

* Bulletin és Rajec várakat 1397 körül lerontották. (Bulletinben utóbb kastély épült.) 1439-ben és 1490-ben csak az uradalom értendő.

** Litva (Csábrág) vára a 15. század első felében romokban volt.

*** Salgó várat 1424-ben Zsigmond leromboltatta. Ezután csak az uradalom értendő.

Ma már tudjuk, hogy a birtokszerkezetben bekövetkezett változás a nemesi társadalom szerkezetét is megváltoztatta. A 14. században még nem tapasztalunk rendi különbséget nemes és nemes között. A vagyoni szint és ebből kifolyóan az életpálya lehetőségei nagyon különbözők lehettek, de e lehetőségek valóra váltása csakis a királyság szolgálatában történhetett. Az a nemes, aki erre nem képes, nem hajlandó, vagy ettől az úttól más okból meg van fosztva, az, legyen bármilyen jómódú, csakis birtokán élhet, távol azoktól a helyektől, ahol az ország sorsáról döntenek, és ahol további emelkedésre van mód. A címrendszer is ezt az állapotot tükrözi:

a társadalom élén a fő tisztségviselők, a bárók állnak, alattuk pedig a királyt és a bárókat szolgáló *magisterek* következnek. Ez a sajátos rétegződés, amely végső fokon a királyi birtok túlsúlyán, a honorok nyújtotta társadalmi tekintélyen alapult, a 15. század folyamán változik meg. Az 1430-as évektől kezdve találkozunk mind sűrűbben azzal az új szokással, hogy a legvagyonosabb urakat hivatalukra való tekintet nélkül a *magnificus* címmel illetik, amely addig csak az igazi bárók kiváltsága volt, Mátyás korára pedig ez a szokás uralkodóvá válik. Egyidejűleg, 1430 táján, a jellegzetesen Anjou kori *magister* titulus is kimegy a divatból, helyette a század eleje óta az *egregius* címzés terjed el, nagyjából hasonló társadalmi státusú személyek részére, mint a *magister*ek voltak, azonban már más társadalmi feltételek között. Ugyancsak a Zsigmond kor vége felé kezdenek a források a legvagyonosabb nemesek szűk rétegéről mint különálló társadalmi csoportról szólni, hol „mágnásokként" *(magnates)*, hol „bárókként" *(barones)* emlegetve őket.[30] A 15. század végére ez a réteg már világosan renddé különül a nemesség tömegén belül: 1487-ben „természetes bárók" *(barones naturales)* néven fordulnak elő, 1505-ben pedig mint „bárók" szentesítik a nevezetes rákosi országgyűlés végzéseit. Időközben, 1498-ban törvény határozza meg név szerint, egészen pontosan, kik azok a legnagyobb birtokosok, akiket ebbe a körbe kell számítani. Őket tudniillik megilleti ettől fogva az az előjog, amely korábban a tisztségviselő „igazi" bárók megkülönböztető kiváltsága volt: hogy hadjárat esetén saját zászlajuk alatt, vagyis saját bandériumuk élén szállhatnak táborba, szemben a közönséges nemesekkel, akiknek a királyi lobogó alá, illetve a megye bandériumához kell csatlakozniuk. A „báró" szónak ekkor tehát már új jelentése van: nem az országos főméltóságokat jelöli elsősorban, hanem a legnagyobb vagyonú és hatalmú urakat. Csupán a köznemesi véleménynek hangot adó Werbőczy ragaszkodik továbbra is az idejétmúlt fikcióhoz, hogy „az ország igazi bárói" *(veri barones regni)* azok, akiket a királyi privilégiumok záradékában mint hivatalviselő urakat – a nádortól a pozsonyi ispánig bezárólag – szokás felsorolni; azok ellenben, akiket újabban bárónak neveznek, csupán „névleg" azok *(barones solo nomine)*. A főrendiség tehát, mint intézmény, tulajdonképpen már készen áll: létezik a nemességen belül egy kicsinyke, 35-40 főnyi csoport, amelyet *vagyoni státusa alapján*, politikai előjogok illetnek meg, és különállásuk külön elnevezésükben is kifejezésre jut. Ehhez képest valójában

már formaságnak tekinthető csupán (még ha jogtörténetileg nevezetes tény is), amikor az 1608. évi országgyűlés a főrendek különállását törvény formájában is tudomásul veszi.

Megszoktuk, hogy az uradalmi fennhatóságban (Grundherrschaft) egy alapjában véve gazdasági, magánjellegű képződményt lássunk. Az uradalom – mondják – nagybirtok (Großgrundbesitz), azaz társadalmi, lényegében „privát" alakulat, amely az állammal mint a közjog hordozójával szemben áll – fogalmazta meg Brunner az osztrák jogtörténetírás bírálataként azt a felfogást, amely, mint tudjuk, a hazai kutatástól sem idegen.[31] Brunner e felfogással szemben azt próbálta bizonyítani, hogy az uradalom a középkorban az uralom (Herrschaft), azaz a politikai hatalom egyik formája, amely az „ország" fölötti uralommal (Landesherrschaft) csak eredetében, nem pedig lényegében állítható szembe. A *Grundherrschaft* tárgya a földbirtok és a rajta lakó népek, a *Landesherrschaft*é pedig az „ország" (Land) és annak lakói. Felfogása azóta átment a német tudomány mindennapi gyakorlatába, és termékeny eredményeket hozott.

A fentiekben megpróbáltam ezt a felfogást a középkori magyar történet értelmezésében érvényesíteni, szembeállítva egymással két különböző birtokstruktúrájú politikai rendszert, a 14. századi Anjou-királyságot, és a 15. századi rendi államot. A különböző birtokszerkezetnek tapasztalhatóan két alapvetően más jellegű uralmi forma felel meg: a király és az udvar központi irányításának engedelmeskedő Anjou-állam, élén a hivatali arisztokráciával mint uralkodó elittel, valamint a rendi állam, amelynek politikai vezető rétege immár a legnagyobb magánvagyonok született uraiból tevődik össze. Az események menete azt sugallja, hogy a rendszerváltozás hátterében mozgatóerőként a birtokszerkezet megváltozása állt, amennyiben gyökeresen átalakította az ország területén fennálló uralmi viszonyokat, mégpedig a nemesség előnyére és a központi hatalom hátrányára. Végső kifejletében, amit a Jagellók korának története szemléltet, az állam cselekvőképességének megbénulásáig vezetett, aminek eredménye viszont az ország mohácsi katasztrófája volt. Arra nézve pedig, hogy Mohács nélkül a fejlődés további menete miképpen alakulhatott volna, a hasonló politikai szerkezetű nemesi Lengyelország sorsa kínál tanulságos analógiát.

Voltak azonban szerencsésebb országok is, ahol éppen ellentétes irányú fejlődés ment végbe. Közéjük tartozik Anglia, ahol az újabb kutatás mindjobban hangsúlyozza azt a *politikai* szerepet, amelyet a királyi birtok, a *„royal demesne"* a központi hatalom fenntartásában, majd – IV. Edward és az első Tudorok alatt – megszilárdításában játszott.[32] Ismertebb és jellemzőbb azonban Franciaország példája. A francia történetírásban mindig is természetes volt, hogy a középkori uralkodók birtokszerző tevékenysége a politikai történet és az intézménytörténet tárgykörébe egyaránt beletartozik. Közismert, hogy Franciaország 1200 és 1500 közötti története belpolitikailag úgy jellemezhető, mint a királyok közvetlen fennhatósága alatt álló terület, a *domaine* fokozatos kiterjesztése az egész ország területére a kisebb és nagyobb hűbérek bekebelezése útján. Minden uradalom megszerzése, akár fegyverrel történt, akár pénzen, akár házassággal vagy másként, egy-egy téglát jelentett a királyi „birtok" építésében, vagyis abban a munkában, amelyből több évszázad után az egységes francia monarchia létrejött. Itt tehát a birtokstruktúra megváltozása minden kétséget kizáróan politikai, nem pedig gazdasági folyamat volt.[33]

Ugyanez érvényesnek látszik a magyar történelemre is, jóllehet a folyamat éppen az ellenkező irányban zajlott le. Amiként a francia *domaine* kiépítése sem folyt egyenletesen és megtorpanások, sőt visszaesések nélkül, ugyanúgy a magyar királyság sem egyetlen harcban, hanem hosszú küzdelemben bukott el. A 13. századi események majdnem meghozták a döntést, de az Anjouknak kemény harcok árán még sikerült visszahódítaniuk az országot. Ha a királyi hatalmat egy olyan erődítményhez hasonlítjuk, amelyet a renddé szerveződő nemesség tart ostrom alatt, azt mondhatnánk: a 13. századi harcok eredményeként csak a külső védművek estek el, bent a várban még a királyság maradt az úr. Az újabb döntő támadásra az Anjou-ház kihalását követő zavarok adtak alkalmat, de a zászlót a vár fokára csak az 1439. tavaszi országgyűlés tűzte ki. Ekkor születik meg voltaképpen a rendi állam, miközben a győztesek a királyság még megmaradt kincsein osztozkodnak.

Franciaországban tehát Fülöp Ágosttól I. Ferencig megtörtént a monarchia territoriális hatalmának kiépítése. A királyság ez alatt az idő alatt, mondhatni, birtokba vette az országot, amely forma szerint megillette. Magyarországon pontosan ugyanebben az időben a folyamat fordítottja

ment végbe: az ország vette birtokába az államot. Ha gondolatban egybevetjük I. Ferenc és kortársa, II. Lajos monarchiáját, akkor látnivaló, hogy ez a különbség a végeredményben is tükröződött.

JEGYZETEK

1. Pauler Gyula: Megye? Várispánság? *Sz,* 16 (1882) 202.
2. *DRH* I. 262.
3. A problémát általánosságban – vagyis a jelenkor fogalmainak a múltba való visszavetítéséből származó torzulásokat – Szűcs Jenő tudatosította elsőként a hazai kutatás számára azokban a tanulmányaiban, amelyekben a nemzetfogalom és nemzettudat kialakulásával és szellemi előzményeikkel foglalkozott (1966–1972, összegyűjtve: *Nemzet és történelem.* Budapest, 1974). Noha a tárgyuk látszólag merőben más, mint a jelen dolgozaté, a probléma voltaképp azonos természetű, és épp ezért, úgy hiszem, nyilvánvaló, hogy termékenyítő hatásuk nélkül ez a dolgozat sem született volna meg.
4. Komjáthy Miklós: A középkori államfogalom. *Sz,* 79–80 (1945–1946) 192–204.
5. Herwig Ebner: Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeshichte. In Hans Patze: *Die Burgen im deutschen Sprachraum; ihre rechts- und verfassungsgeschichliche Bedeutung.* Sigmaringen, 1976, I. 11–82.
6. Ebner: i. m. 79.
7. Fügedi: *Vár...* 87.
8. *ZsO* II. 5989.
9. Nováki Gyula – Sándor György – Miklós Zsuzsa: *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai.* Budapest, 1979.
10. Például 1409: *ZsO* II. 6703.
11. „Castra vero, tributa et fora per regnicolas nostros ex regalis benignitatis annuentia et vigoribus instrumentorum regalium edificari, conservari, regere et possidere posse dinosscuntur", 1370: DL 101694; A németországi várregálejogra: Ebner: i. m. 43.
12. Gr. Eszterházy János: Az erdélyi püspök felségsértése 1349-ben. *Sz,* 2 (1868) 90–94.; Fügedi: *Vár...* 87.; Az Öffnungsrecht intézményére Ebner: i. m. 82., irodalommal.
13. Ebner: i. m. 56–57.
14. A magánvárak uradalmainak kialakulására Fügedi: *Vár...* 42–44.

15. Az ebből adódó tanulságokat az osztrák kutatás számára összefoglalta Karl Lechner: Sinn und Aufgaben geschichtlicher Landeskunde. *Mitteilungen des Instituts führ österreichische Geschichte,* 58 (1950) 159–184., különösen 174. skk.; mindenekfölött kiemelve az uradalmak birtoktörténeti vizsgálatának és feltérképezésének fontosságát.
16. A magyarországi váruradalmak birtoklástörténete csak 1437-ig van feltárva: Fügedi: *Vár...* 98–214., és Engel: *Kir. hatalom...* 93–171. (Adataikat, azóta ismertté vált újabb adatok birtokában, néhol helyesbítettem.) A további fejleményeket illetően kénytelen voltam, megfelelő birtoktörténeti összefoglalás híján, elsősorban saját adatgyűjtésemre, illetve számításaimra hagyatkozni, részben pedig egykori ilyen tárgyú dolgozatomra (Világi nagybirtok... II. 305–310.). Jelen tanulmányom jellegénél fogva mellőzhetőnek véltem, hogy az alábbiakban közölt adatokat forráshelyek felvonultatásával próbáljam igazolni.
17. Thuróczy (Horváth ford.) 208.
18. Mivel számításaim nem mindenben egyeznek Fügedi: *Vár...* 86. eredményeivel, szükségesnek vélem felsorolásukat (betűrendben): Almás, Bátorkő, Berstyanóc, Csáktornya, Cserög, Dobrakutya, Greben, Hegyesd, Hölgykő, Kórógy, Kővár, Lednice, Lipovec, Makovica, Nempti, Nyaláb, Raholca, Rezi, Somodi, Szaplonca, Szarvaskő, Szentmárton, Szigliget, Sztrigó, Tátika, Temetvény. Beleszámítottam a birtokcseréket is, amennyiben a cserebirtok a hagyományos országhatáron kívül (Alsó-Szalvóniában) feküdt. Természetesen ez a felsorolás is csak hozzávetőleges az adatok hézagai miatt.
19. Hóman: *Pénzügyek...* 47–55., az idézet: 63.
20. Engel: Honor I., ill. Honor II. Az alább mondottak az utóbbi tanulmányban találhatók meg bővebben kifejtve (jelen kötetben 73–161.).
21. Katona Tamás (szerk.): *A tatárjárás emlékezete.* Budapest, 1981, 117.
22. *UGDS* II. 252–254.
23. A Lajos-kori arisztokrácia jellemzésére bővebben Pál Engel: Die Barone, Ludwigs des Grossen, König von Ungarn. *Alba Regia,* 1984. A Zsigmond-kori átalakulás alábbi vázolásában Engel: *Kir. hatalom...* című munkámra (30. skk. és táblák) támaszkodtam. Míg azonban akkor még csupán az ország várainak kétharmadára (200) nézve végeztem számításokat, most megkíséreltem az ország egész területét tekintetbe venni. Így az olvasó itt más, teljesebb képet nyújtó számadatokkal találkozik, mint könyvem idézett helyein.
24. 1406: *ZsO* II. 4373.; 1397: *DRH* I. 168.
25. Az új tanácsra Mályusz Elemér: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. *TSz,* 3 (1960) 181–188.

26. Bár a rendi mozgalom lefolyását és a rendi állam működésének első két évtizedét jól ismerjük Mályusz Elemér alapvető tanulmányából (Rendi állam... 46. skk., 529. skk.), eddig elkerülte a kutatás figyelmét, hogy az 1439. évi rendi mozgalom egyúttal a királyi birtok végleges szétzúzását is jelentette; hasonlóképpen kevés figyelmet ébresztett eddig Erzsébetnek és pártjának tevékenysége, sőt politikai-társadalmi meghatározottsága. Ezért az események értelmezésében némileg saját felfogásomat voltam kénytelen követni, tudatában annak, hogy ez (részletes bizonyítás híján) egyelőre legföljebb munkahipotézisként fogadható el.
27. *CJ* 606.
28. Bonfini 37.
29. Fekete Nagy: *Trencsén*; Csánki Dezső: Bars vármegye várai a XIV–XV. században. *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno... születésének ötvenedik évfordulóján*. Budapest, 1925, 288–294.; Bakács István: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest, 1971 (akinek figyelmét azonban Salgó vár létezése elkerülte).
30. Bónis György érdeme, hogy ezt a fontos fejleményt a kutatás számára fölfedezte (Bónis: *Hűbériség...* 485. skk.), bár megállapításai sajnos kevés visszhangra találtak.
31. Otto Brunner: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. 4. veränd. Aufl. Wien–Wiesbaden, 1959, 245.
32. B. P. Wolffe: *The crown lands 1461 to 1536. An aspect of Yorkist and Early Tudor government*. London – New York, 1970, különösen 15–28.; „...the significance of the ever changing royal landed patrimony, throughout most of the Middle Ages, lay primarily in the political, military and social functions it performed for the king through the agency of those who enjoyed its revenues, rather than its residual financial importance to him" (22.); a várak szerepére a Tudor-központosításban H. M. Colvin: Castles and government in Tudor England. *The English Historical Review*, 83 (1968) 225–234.
33. Vö. összefoglalóan Ferdinand Lot – Robert Fawtier: *Histoire des institutions françaises au Moyen Age*. 2. tome. Institutions royales. Paris, 1958, 99. skk.

Világosság, 25 (1984) 288–295. 367–375.

A SZEGEDI ESKÜ ÉS A VÁRADI BÉKE

Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez

„Nagy siránkozás támadt egész Magyarországon és csaknem az egész keresztény világ megrendült a fájdalomtól, amikor meghallotta, hogy bajnoka befejezte életét. Az égboltozat csillagai is előre jelezték halálát, mert elhunyta előtt egy üstökös jelent meg a magas égen. Maga Mohamed császár is, bár őt a gróf közvetlenül a halála előtt Nándorfehérvár vára alatt megszalasztotta, mégis amikor Rácország despotájától, Györgytől vigasztalásul megtudta a gróf úr halálát, úgy mondják, egy jó órán keresztül lehajtott fejjel hallgatott, és azt mondta a követnek, hogy fájdalmat érez Hunyadi halála miatt, bár ellensége volt, és hogy a világ kezdete óta soha uralkodó főhatalma alatt ilyen ember még nem élt." Ezekkel a szavakkal méltatta Hunyadi Jánosnak, Beszterce grófjának 1456. augusztus 11-én történt halálát harminc évvel később Thuróczy János *Chronica Hungarorum*ában, amelyet a hős fiának, Mátyás királynak ajánlott.[1]

Hunyadi, amint már az idézet is sejteti, halála után nyomban hérosszá vált. Annak a hús-vér személyiségnek az emléke, aki életében volt, erényeivel és hibáival együtt egy nemzedék alatt elhalványult, s a helyébe egy képzeletbeli alak lépett, a török–magyar harcok szimbóluma, egyben a magyar nemes legfőbb vágyainak és értékeinek a megtestesítője. A 15. század történetírói: Thuróczy és kivált az 1490-es években író Bonfini Hunyadi alakjában már ezt az eszményített hőst rajzolták meg, és hagyták népszerű olvasmányul az utókorra. Követőik, ideértve a modern korok szerzőit is, csak annyit változtattak ezen, hogy a hős erénykatalógusát világnézetüknek, avagy az aktuális politikai igényeknek megfelelően állították össze. Továbbá egybegyűjtötték egyéb korabeli kútfőknek is

mindazon adatait, amelyek Hunyadiról alkotott portréjuk színezésére alkalmasak voltak, tévedésként és rágalomként utasítva el mindent, ami ennek a kritériumnak nem felelt meg.

A hősnek, aki ilyen módon az évszázadok során a tudományos hitel bizonyos látszatára is szert tett, már nem voltak hibái, csak erényei. Közülük vitézsége és tehetsége mellett a legnagyobb hangsúlyt önzetlen hazafisága szokta kapni. Hunyadi, hogy csak az irodalomban leginkább elfogadott vonásokat elevenítsük fel, minden idők egyik legnagyobb katonai géniusza volt, aki belső lelki kényszertől hajtva egész életét, vagyonát és tehetségét önzetlenül a török elleni harcnak szentelte. Míg az ország más főemberei önös érdekeiket hajszolva egymással torzsalkodtak, addig Hunyadi magára hagyatva, saját erejéből és költségén védelmezte az országot, mert egyedül ő látta tisztán, hogy az oszmán hódítás nemcsak a magyar államot, hanem az egész kereszténységet is pusztulással fenyegeti. A hős fáradozásait, amint az a mesében illő is, siker kísérte. Legyőzve közönyt, irigykedést és temérdek árulást, végül is diadalmaskodott, és győzelmeivel több, mint fél évszázadra elriasztotta a hódítókat az ország határairól.[2]

A 15. századi magyar, sőt kelet-európai történelem egyik fő szereplője tehát félig-meddig mitikus alakként élt és él nagyrészt ma is mind a közvéleményben, mind a szűkebb szakmai világ tudatában. Mondanunk sem kell, milyen kevéssé segíti elő ez a körülmény a korszak eseményeinek megértését. A tudományos kutatás Magyarországon hosszú időn át csak olyan kérdésekre irányult, amelyek megválaszolása valamiképpen Hunyadi nagyságát igazolhatta, és óvatosan elkerülte mindazokat, amelyek erre nem látszottak alkalmasaknak. Így ezután természetes, hogy ez a témakijelölés eleve nagymértékben befolyásolta mindenfajta kutatás eredményét.

A korszak jobb megismerésének igénye és lehetőségei csak az utolsó negyed században születtek meg. Magyarországon tudomásom szerint Mályusz Elemér vette magának elsőként a bátorságot, hogy Hunyadi tevékenységének egy fejezetét: 1452 utáni belpolitikáját bíráló megjegyzésekkel illesse.[3] Akkoriban, a Hunyadi-kultusz virágzásának tetőpontján, ez a gondolat önmagában „szenzációként" hatott, még egy páratlanul forrás- és gondolatgazdag tanulmány szerény fejezeteként is. Azóta nagyot léptünk előre, ha nem is a Hunyadi-kérdés kutatásában, de a „nem-

zeti" múlthoz fűződő előítéletek megismerésében.[4] Így az is kezd felsejleni, hogy az a korábbi felfogás, amelyet tudományunk Hunyadi történelmi szerepéről vallott, egy sajátos társadalmi attitűd következménye; része annak az illúziórendszernek, amelyet a magyar nemesség, ez a jellegzetesen kelet-európai társadalmi képződmény alakított ki a saját múltjáról és nevezett a magyar nemzet történetének. Ezek az illúziók, nemegyszer vélt tényekhez kapcsolódva, ma is tovább élnek a nemzeti tudat időszerűtlenné vált elemeiként, és lebontásuk történeti kutatásunknak talán a legaktuálisabb feladata. Az alábbi dolgozat ehhez kíván egy adalékkal hozzájárulni.

Illúzióinknak a forrása, ezt lehet tapasztalni, a leggyakrabban politikai történetünk hiányos ismerete. Nemegyszer hallottuk ugyan, hogy „eseménytörténetünk" feldolgozását a „polgári" történetírás már elvégezte, de ez, tudjuk, nem áll. Mindenki, akinek alkalma volt múltunk valamely fejezetével behatóan foglalkozni, inkább az ellenkezőjét állapíthatta meg, és ugyanez az élmény vár rá, ha Hunyadi korát választja. Azt hihetnők, hogy ha egyéb nem is, legalább az ő tettei, különösen pedig hadjáratai és hadvezéri tevékenysége a viszonylag alaposan tanulmányozott témák közé tartoznak. Ezzel szemben azt a különös tapasztalatot könyvelhetjük el, hogy az 1440 utáni évtizedek történetének tárgyalásakor is *elemi kronológiai problémákkal* kell megküzdenünk. Például: nem is olyan régen derült csak ki, hogy Hunyadinak az a havasalföldi hadjárata, amelyet a hazai szakirodalom következetesen 1446/47 telére datál, egy évvel később, 1447 decemberében folyt le,[5] egy másik, Giskra elleni hadműveletéről, amelyet 1452 nyarán, két hónapon át vezetett, a feldolgozásokban említést sem találunk.[6]

A következő tanulmány szintén egy kronológiai problémából született. A szerzőnek egy készülő nagyobb vállalkozás munkatársaként össze kellett állítania a Hunyadi-kor 1457-ig terjedő részletes eseménynaptárát. Ezen belül a legnagyobb nehézséget az 1444. év feldolgozása jelentette, mert az ún. szegedi békét közvetlenül megelőző, illetve követő eseményeket a magyar szakirodalom alapján semmiképpen sem sikerült megnyugtató módon időrendbe szedni. Mielőtt azonban a problémát magát ismertetnők, talán helyes röviden felidéznünk a békekötés távolabbi előzményeit is.

I.

Az első magyarországi török betörés (1390) óta eltelt fél évszázad alkalmas volt a kortársakban azt a benyomást kelteni, hogy az oszmán hatalom legyőzhetetlen. Hasztalan próbálták előbb Ázsiába visszaszorítani, majd szerényebb igénnyel legalább terjeszkedésének gátat vetni. Zsigmond előbb Nikápolynál (1396), majd Galambóc alatt (1428) szenvedett tőle súlyos vereséget, és 1439-ben, a szerb ütközőállam felszámolása és Szendrő megvétele után a szultán Szörénytől Belgrádig a magyar királyság közvetlen szomszédja lett. Hódításai során komoly vereséget nemcsak Magyarországgal szemben, hanem Európában másutt sem szenvedett el, és az ellene vívott harcban egy-egy vár sikeres védelme (mint 1440-ben Nándorfehérváré) vagy egy-egy portyázó csapat megsemmisítése már pompás eredménynek számított. A hadi helyzetnek ilyesfajta értékelésében Hunyadi fellépése hozott hirtelen és teljes fordulatot.

Hunyadi mintegy 1435 óta vett részt, megszakításokkal, a törökök elleni harcokban, és többször ki is tüntette magát. 1441-ben mint erdélyi vajda olyan pozícióba jutott, hogy nagyobb katonai erő fölött rendelkezhetett, és így lehetősége nyílt, hogy félelmes taktikai érzékén felül szervezői képességeit is megcsillogtassa. 1442 márciusában sikerült legyőznie egy nagyobb török csapatot, amely Dél-Erdélyt fosztogatta. Már ezzel is feltűnést keltett, s amikor ugyanezen év szeptemberében megfutamította magát az Erdélybe igyekvő ruméliai beglerbéget, az európai oszmán seregek vezérét, már az egész országban az ő nevét emlegették. Győzelmei hatására és IV. Jenő pápa buzdítására Magyarország a következő évben támadásba ment át, első ízben a nikápolyi hadjárat óta. Serege I. Ulászló király és Hunyadi vezetése alatt mélyen benyomult az oszmán birodalom területére, és II. Murád szultán csak Bulgária belsejében, Szófián túl, a Balkán-hegység nehezen járható szorosaiban tudta a támadókat visszafordulásra bírni. A magyarok, miután sorra verték az ellenük felvonultatott török hadakat, 1444. január végén veretlenül érkeztek haza Nándorfehérvárra a négy hónapon át tartó „hosszú" hadjáratról. Vállalkozásuk foglyok ejtésén túl ugyan kevés kézzelfogható eredményt hozott, és a birodalomtól egy talpalatnyi földet sem foglaltak el, annál nagyobb volt viszont a morális siker, amely a taktikai győzelmek sorozatával járt. Kiderült, hogy a szultáni hadak, legalábbis Hunyadi számára, nem verhetetle-

nek, és így optimistább államférfiak szemében egyszeriben semmi sem látszott többé lehetetlennek. A hosszú hadjáratnak nagy nemzetközi visszhangja támadt, intenzív diplomáciai tevékenység követte, és szinte hetek alatt megszületett a döntés, hogy a következő nyáron egy keresztény koalíció a pápa, a magyar király, a burgundiai herceg, Velence és Genova részvételével közös háborút indít a „hitetlenek" ellen. A terv nem kevesebbet tartalmazott, mint egész Európa felszabadítását. Gyakorlati megvalósítását a szövetségesek úgy képzelték el, hogy miután hajóhaduk megszállta a Dardanellákat, és ezzel elvágta a közlekedést az oszmán birodalom európai és ázsiai tartományai között, a szárazföldi sereg a Balkánon rekedt török haderőt Hunyadi vezérlete alatt egyszerűen beleszorítja a tengerbe. Megindultak az előkészületek, és Ulászló király az 1444 áprilisában tartott budai országgyűlésen nagyjaival együtt esküvel megerősített ünnepélyes fogadalmat tett a hadjárat megindítására a pápa legátusának, Cesarini Julián bíborosnak, aki a tervezett offenzíva lelke volt.[7]

Azoknak az eseményeknek, amelyek ezután, 1444 tavasza és ősze között következtek, köztudottan nagy nemzetközi irodalma van. A tavasztól kezdve folyó háborús készülődések, a közbejött váratlan békekötés és a béke még váratlanabb megszegése, végül az őszi hadjárat és a várnai katasztrófa, amelyben Cesarini bíboros és Ulászló király is az életüket vesztették, mindez olyan bonyolult, rejtélyesnek tűnő és a drámai végkifejletet, sőt legtöbbek szerint az erkölcsi tanulságot sem nélkülöző eseménysort alkotott, amelyben sem akkor, sem ma, több mint fél évezred múltán nem könnyű eligazodni. Mind a ránk maradt információk értékéről és jelentéséről, mind az események időrendjéről és szereplőik motivációjáról számos eltérő, gyakran ellentétes nézet alakult ki az idők folyamán, és szinte minden fejtegetésben lehet újabb, meggyőző részleteket találni. Időközben ugyanis állandóan bővült a források köre, és még napjainkban is felbukkannak eddig kiaknázatlan adatok. Mindennek ellenére a kutatásnak ma is számos megoldatlan problémával kell szembenéznie, amelyek közül kétségkívül a legsúlyosabb a békekötés és békeszegés körüli események kronológiája, illetve magyarázata.

A történtekről a kortársak közül a lengyel Jan Długosz (1415–1480) nyújtja messze a legbővebb és legalaposabb tájékoztatást Lengyelország történetét tartalmazó munkájának XII. könyvében, amelyben a „várnai" Ulászló lengyel- és magyarországi uralkodását írta meg néhány évtized-

del később. 1444-ben nem járt ugyan az események színhelyén, de felhasználta szemtanúk (így az olasz Andreas de Palatio) beszámolóit, és mint IV. Kázmér diplomatájának alkalma nyílt fontos diplomáciai iratokba is beletekinteni. Elsősorban ez utóbbi körülmény teszi a művét rendkívül értékessé. Mindezeket az információkat azonban utólag dolgozta egybe, és látni fogjuk, hogy elbeszélésébe itt-ott félreértések és ellentmondások csúsztak. Ezek között van elrejtve problémánk magva is, ezért az a legcélszerűbb, ha úgy próbálunk a közelébe férkőzni, hogy összefoglaljuk Długosz előadásának tárgyunk szempontjából leglényegesebb mozzanatait.[8]

II.

A lengyel történetíró szerint Ulászló Szent György napjára (április 24.) országgyűlést hívott össze Budára, részben azzal a céllal, hogy intézkedjék a török elleni háború ügyében. Miután sok báró és két püspök is a hadjárat megindítása mellett foglalt állást, hosszas tanácskozás eredményeként adót vetettek ki a költségek fedezésére, kitűzték a főpapi és főúri csapatok elindulásának időpontját, Hunyadit pedig azzal bízták meg, hogy a szükséges hadiszerek előteremtéséről gondoskodjék.

Mialatt az egész ország lelkesen készülődött a döntő küzdelemre, Brankovics – aki szintén jelen volt az országgyűlésen – és Hunyadi titokban *(clandestine)* tárgyalásokba bocsátkoztak a szultánnal. Murád ekkorra kémei útján már értesült a kereszténység nagyarányú készülődéséről, és rettegés fogta el. Anatóliában éppen háború fenyegette, és úgy látta, két tűz közé kell szorulnia, ha a magyar királlyal nem sikerül bármi áron – akár pénzért is – idejében békét kötnie. Ezért a vejéhez, Brankovicshoz fordult közvetítésért, és a béke fejében felkínálta neki elvesztett országait. A despota úgy látta, hogy ezen a módon könnyebben juthat Szerbiához, mint háborúval, és boldogan elfogadta az ajánlatot. Hunyadit azzal kenyerezte le, hogy mindama várakat és birtokokat, melyeket Magyarországon Albert és Ulászló adományából bírt, titkos megállapodás keretében *(occulta pactione)* neki ígérte arra az esetre, ha a török–magyar béke megszületik. Miután a hadvezér vállalkozott rá, hogy az ügyet támogatni fogja, létrejött a szultánnal az elvi megállapodás Ulászló tudta nélkül *(Wladislao inconsulto)* és Murád útnak indította követeit. Hunyadi és a

despota levél útján értesítették erről a királyt, és arra kérték, hogy a követség meghallgatása végett augusztus 1-jére jöjjön Szegedre *(rogatur, ut Segedinum proxima die Augusti descendat).*

Ulászló, noha a hadi előkészületeket nem állította le, eleget tett a felhívásnak. Długosz szerint már Szegeden volt, amikor Murád meghatalmazottai megérkeztek, és előterjesztették békeajánlatukat a királyi tanácsban. A feltételek annyira kedvezőek voltak, hogy Ulászló és nagyjai végül elfogadásuk mellett foglaltak állást. A követek megígérték, hogy a szerbiai várakat nyolc napon belül átadják *(castrorum restitutionem intra octo dies repromittentibus)*, mire Ulászló tízévi időtartamra megkötötte velük a békét, és nyilvánosan esküt tett a benne foglaltak megtartására.

Mihelyt azonban a török követek eltávoztak Szegedről, egyre-másra futottak be külföldi jelentések, amelyek a keresztény hajóhadak mozdulatairól tudósítottak és sürgették a magyar seregek elindulását, illetve – mint VIII. János bizánci császár Mistrában július 30-án kelt levelében – aggodalmukat fejezték ki amiatt, hogy a szultán és a magyar király között béketárgyalások vannak folyamatban. (A császár levelét Długosz teljes terjedelmében közli.) Mindezek nyomán a háború gondolata ismét előtérbe került. A király megingott elhatározásában, és végül engedve Cesarini ékesszóló rábeszélésének, rászánta magát, hogy felbontja az imént kötött békét. Annál is inkább, mivel időközben számos nap eltelt *(plures dies praeterea absumti)*, a török pedig nem adta át az ígért várakat nemcsak nyolc, hanem húsz nap elmúltával sem *(elapsis non octo solum, sed viginti diebus)*. Így tehát a bíboros apostoli hatalmánál fogva érvénytelenítette a keresztények ellenségével kötött egyezséget; Ulászló pedig esküjét semmibe véve *(temerato iuramento)* a háború folytatása mellett döntött. Nehogy pedig ezt a döntést valamely közbejött esemény folytán meg lehessen változtatni, Cesarini új esküt *(nova iuramenta)* vett mind a királytól, mind tanácsosaitól. Ennek szövegét *(in hac forma)* Długosz pontosan közli. Az esküt magában foglaló oklevél Ulászló nevében Szegeden, 1444. augusztus 4-én *(in Segedin, quarta die Augusti)* kelt, és a záradékban megerősítették a jelen levő magyar országnagyok, köztük természetesen Hunyadi János erdélyi vajda is.

Ezt követően – folytatja Długosz – a király újrakezdte a háborús előkészületeket, az előzőnél is nagyobb sereget gyűjtött, és szeptember 20. körül útra kelt Szegedről. Az eltelt idő alatt azonban alaposan megbánta,

amit cselekedett, mert a szultán ekkorra már eleget tett a kikötött feltételeknek; átadta Szendrőt, Galambócot és a többi várat, és szabadon bocsátotta Brankovics két fiát. Ulászló, esküszegése miatt állandó lelkifurdalásoktól gyötörve, november 3-án átkelt a Dunán és benyomult Bulgáriába. A várnai csatavesztés napja Szent Márton előestéjén (november 10.) következett el.

III.

A kutatás már régen feltárta, hogy Długosz elbeszélésében komoly pontatlanságok és tévedések találhatók. Ami az őszi eseményeket illeti, szeptember 20-án a király már régen nem Szegeden tartózkodott, hanem Orsovánál, és a Dunát nem november 3-án, hanem szeptember 22-én lépte át. Egyebekben azonban az események kronológiáját mégis az ő előadása alapján szokás meghatározni, elsősorban azért, mert a legfontosabb időrendi fogódzót, az augusztus 4-i szegedi esküt egyedül ő közli. Így nem csoda, hogy ez az időpont lett csaknem valamennyi történeti feldolgozás „fix pontjává".

Ebből azonban számtalan nehézség adódott, amelyeket eddig minden erőfeszítés ellenére sem sikerült leküzdeni. Mindenekelőtt a békekötés idejének meghatározása ütközött szinte elháríthatatlan akadályokba, mert e tekintetben Długosz elbeszélése önmagának látszik ellentmondani. Egyfelől határozottan állítja, hogy a király augusztus elején fogadta a török követeket, a szerződésszegő esküt pedig már 4-én letette. Így a béke megkötése és felbontása közötti időre mindössze *egy vagy két, legfeljebb három nap* marad. Másfelől viszont Długosz azt is kijelenti, hogy a békefeltételek értelmében a szultánnak nyolc napon belül kellett átadnia a szerbiai várakat, és Ulászló csak azután szegte meg a szerződést, hogy e feltétel teljesítése *nemcsak nyolc, hanem még húsz nap* elteltével is elmaradt.

Fokozza a nehézségeket, hogy – bármilyen különös – a lengyel történetíró egyik állítását sem lehet egyszerűen félretolni. Ami a másodikat illeti, Ulászló a lengyel rendekhez intézett, szeptember 22-én Orsovánál kelt levelében elismerte, hogy a törökök a legfontosabb várakat átadták, csupán a feltételek többi részét nem teljesítették *(reliquum quod restabat faciendium non compleverunt)*, és éppen ezzel indokolta a háború folyta-

tását.[9] Tehát vagy kénytelenek vagyunk azt feltételezni, hogy a király állítása minden alapot nélkülözött, vagy elismerjük, hogy a béke megkötése és felbontása között – ahogyan Długosz is állítja – legalább egy hét (de természetesen inkább jóval több idő) eltelt. Ami pedig a szegedi tárgyalásoknak Długosz által megjelölt idejét illeti, az meglepő módon teljes összhangban van egyéb forrásainkkal. Tudjuk, hogy Ulászló július 23-án még Budán időzött, és így nincs okunk kételkedni annak a szemtanúnak a kijelentésében, aki szerint Szent Jakab napján, azaz július 25-én indult el onnan.[10] Ez pedig a lehető legtökéletesebben egybevág Długosz híradásával, hogy ti. a királyt augusztus 1-jére hívták Szegedre, minthogy a Buda–Szeged közötti út a 15. század közepén négy-öt napot vett igénybe.[11]

Látnivaló, hogy az eseményeket úgyszólván lehetetlen bezsúfolni az augusztus 4-e előtti napokba. Megpróbálhatjuk a békekötést egy héttel korábbra, július 28-ára tenni, de ebben az esetben fel kell téteteleznünk azt is, hogy a király a nyolcadik napon azonnal cselekedett, és meg sem várta a híreket arra nézve, vajon a törökök Szerbiában eleget tettek-e a béke kikötéseinek. Azonban még ez a datálás sem kielégítő, mert körülbelül július 29. a legkorábbi időpont, amikorra Ulászló és udvara Szegedre érkezhetett. Mindeme nehézségek ellenére a szakirodalomban végül, jobb híján, az a nézet vált elfogadottá, hogy a békét Szegeden, valamikor július vége felé ratifikálták.[12]

Így viszont – eltekintve a vázolt és véleményünk szerint igen súlyos kronológiai nehézségektől – marad jó néhány rejtélyesnek tűnő egykorú információ, amellyel nem tudunk mit kezdeni. Itt van például a velencei államtanácsnak az az utasítása, amelyet szeptember 9-én intézett Alvisi Loredanóhoz, a Dardanellákba küldött hajóraj parancsnokához. Cesarini bíboros és Giovanni Reguardati, a köztársaság magyarországi követe – írta a tanács – *augusztus 12-én és 14-én Váradon* kelt leveleikben biztosították a Signoriát, hogy Loredano pontos tájékoztatást kap tőlük azokról a tárgyalásokról, amelyeket a török szultán folytat a magyar királlyal és a despotával. Velencében nem tudják, lesz-e belőlük valami, mert a bíboros és a követ azt írják, hogy a király és a magyar bárók tekintet nélkül az előbb mondottakra *(predictis non obstantibus)* még ez évben hadba akarnak vonulni a törökök kiirtására.[13] A köztársaság örülni fog, ha a hadjáratra tényleg sor kerül; ha azonban elmarad, úgy Loredano óvakodjék a szultán

megtámadásától, mert Velencének nem áll szándékában, hogy egymagában háborút kezdjen.

Ezen a velencei hivatalos forráson kívül igen fontos a szerb évkönyveknek az a tudósítása, amely szerint a despota Nagyboldogasszony napján, *augusztus 15-én* kötött békét a szultánnal, és *augusztus 22-én* vette birtokába hajdani székhelyét, Szendrőt.[14] Figyelemre méltó, hogy a két időpont között pontosan egy hét van, vagyis annyi, amennyi alatt Dlugosz szerint a várakat át kellett adni. Vajon miféle békekötésre vonatkozik ez a szerb adat? Ha kitartunk amellett, hogy a török–magyar békét július végén kötötték meg, akkor csakis egy szerb–török különbékére lehetne gondolni, ezt azonban nem támogatja egyetlen forrás sem. Egyébként is nehezen volna hihető, hiszen mi késztette volna a szultánt arra a politikailag értelmetlen cselekedetre, hogy az annak idején fáradsággal megvívott várakat „ingyen" visszaadja az ellenséges földön élő, saját haderővel nem rendelkező és számára teljesen ártalmatlan szerb fejedelemnek?

A megoldásra váró rejtélyek közül érdemes még külön megemlíteni azt a július 3-i oklevelet, amelyet a szakirodalom Fejér György kiadásából régóta ismer, de eredetiben is fennmaradt a hajdani Hunyadi-levéltár darabjaként a nürnbergi állami levéltár Brandenburgi iratai között.[15] E szerint a megjelölt napon Brankovics és fia, Lázár az aradi káptalan előtt örökre átengedte Hunyadinak és örököseinek egyik legnagyobb uradalmát, a világosvárit, hálából, amiért a hosszú hadjáratból hazatérve visszaszerezte számukra Szerbia nagyobb részét *(ipsum regnum Rascie pro maiori parte eisdem... restaurasset et recuperasset)*, a folyó évben pedig a saját költségén 63 000 aranyért hatalmas sereget állított fel, hogy az egészet visszahódítsa. Az oklevél több problémát is felvet. Először: Hunyadi csak jóval később, 1445 márciusában vezettette be magát Világosvár és tartozékai birtokába. Miért ez a késedelem? Másodszor: az oklevél azt sugallja, hogy július 3-án valamiféle megállapodás született a despota és a vajda között, és kézenfekvőnek látszanék, hogy ennél Hunyadinak is jelen kellett lennie. A közelmúltban kiadott új forrásokból viszont ismertté vált, hogy Hunyadi ezen a napon – de az előzőn is – Brassóban tartózkodott.[16] Hogyan lehetett távol ilyen fontos, számára rendkívüli horderejű eseménytől? Harmadszor, és ez a legtalányosabb: tudjuk, hogy ebben az időpontban Brankovics nemhogy Szerbia „nagyobb részét", de egyetlen várát sem kaphatta vissza Hunyaditól. Erre csak augusztusban

került sor a békekötés eredményeként. Mire vonatkozik akkor az oklevél ezzel kapcsolatos megjegyzése?

Végül emlékeztetni kell az olvasót arra is, hogy a kutatás mindmáig nem talált választ arra a kérdésre, hogy a despoták magyarországi uradalmainak tetemes része mikor és milyen körülmények között jutott Hunyadi birtokába. Ezek tárgyában évekkel később, 1448-ban viszály tört ki Hunyadi és Brankovics között, amely 1450-ben háborús összecsapássá fajult. Az országnagyok közvetítésére a felek végül kiegyeztek, és Brankovics hajlandó volt elismerni, hogy Munkács vára, Asszonypataka (azaz Nagybánya), Szatmár, Németi és Debrecen mezővárosok, Böszörmény és Dada birtokok, amelyeket a kormányzó „bizonyos adósság fejében" „régebbi idő óta" a kezén tart, továbbra is nála maradnak zálog címén 155 000 aranyforint értékben.[17] Újabb háborúskodás után 1451-ben végleg rendezték az ügyet, de ekkor is csak annyit szögeztek le, hogy a vitás uradalmaknak „bizonyos alkalmas okból" kell Hunyadi kezén maradniuk.[18] Nem tudjuk, honnan származott Brankovics irdatlan adóssága, és mikor, milyen okból kellett hatalmas jószágaitól megválnia.

A szegedi béke rejtélyének a kutatását fél évszázaddal ezelőtt a lengyel Oskar Haleckinek sikerült elmozdítania a holtpontról. Nem lehetetlen, hogy hosszú idő óta ő volt az első, aki Ulászló augusztus 4-i esküjét figyelmesen végigolvasta; mindenesetre azzal a váratlan megfigyeléssel állt elő, hogy a nevezetes okmány egyáltalán nem tesz említést a békekötés felbontásáról, hanem csupán a király korábbi, áprilisi esküjének a megújítását tartalmazza. Megállapításait a szöveg gondos elemzésére alapította, és az elfogulatlan olvasó nem tagadhatja, hogy idevágó fejtegetései minden tekintetben meggyőzőek. Csakhogy ő maga egyáltalán nem volt elfogulatlan. Mint a katolikus szellemű történetírás képviselője, fölfedezését arra próbálta felhasználni, hogy a történelem ítélőszéke előtt a lehetőségeken belül tisztára mossa mind a többszörös esküszegéssel vádolt fiatal királyt, mind pedig Cesarini bíborost, akit a bekövetkezett vereségért a leginkább volt szokás elmarasztalni. Ezért Halecki túl messzire ment következtetéseiben, és azt igyekezett bizonyítani, hogy a béke ratifikálására egyáltalán nem került sor, Ulászló csak hitegette a szultánt, a békét pedig, amelyről források szólnak, egyedül Brankovics kötötte meg különbéke formájában.[19]

Halecki magánvéleménye eleinte minden oldalról elutasításra talált, el-

sősorban azért, mert a békekötés ténye mellett az egykorú forráshelyek tömegét lehetett felvonultatni. Bírálói azonban nem fogadták el az eskü tartalmával kapcsolatos érvelését sem, és így kénytelenek voltak kitartani a béke hagyományos júliusi datálása mellett, amelynek problematikus voltáról már szó esett.[20]

Később azonban Halecki elmélete váratlan helyről nyert megerősítést. A kutatásnak sokáig nem állt a rendelkezésére egyetlen olyan forrás sem, amely a békekötés körülményeit török szempontból ismertette volna, nemrég azonban váratlanul előkerült egy kiadatlan oszmán krónika, amely végre eleget tett ennek a kívánalomnak. Elég részletesen beszámol a török követek magyarországi tárgyalásairól, és arról, hogy a békét a magyar király és a despota együtt ratifikálták, az utóbbi pedig a követek kíséretében egyenesen Szerbiába ment, és a béke értelmében átvette tőlük Szendrőt és a többi várat. Ezzel a különbéke elmélete végleg megdőlt, és kétségtelenné vált, hogy a szerb évkönyvek augusztus 15-i adata voltaképpen a török–magyar béke megerősítésére vonatkozik, Haleckinak pedig – ha ez egyáltalán bizonyításra szorult – igaza volt, amikor az augusztus 4-i okmányt másképpen értelmezte. A török krónikát feldolgozó Halil Inalciknak sikerült ezek alapján világos áttekintést adnia az események menetéről.[21] Annál különösebb, hogy még mindig akadnak monográfusok, akik kitartanak a hagyományos, „többségi" felfogás mellett.[22]

Kétségtelen, hogy maradtak még homályos pontok. Ahhoz, hogy az események igazi rugóit megérthessük, leginkább Hunyadi talányos szerepe vár tisztázásra, ez pedig a magyar történetírásra hárul.[23] Az alábbiakban erre teszünk kísérletet oly módon, hogy még egyszer röviden áttekintjük az 1444. év kritikus eseményeit, és igyekszünk feltárni a fő szereplők motívumait. Noha sok helyütt kombinációkra vagyunk utalva, szeretnénk azt hinni, hogy olyan változatot terjesztünk az olvasó ítélete elé, amely a forrásismeret pillanatnyi szintjéhez a leginkább illeszkedik.[24]

IV.

Murád szultán már a hosszú hadjárat folyamán aggodalommal észlelte az erőviszonyok megváltozását, és amikor kémei arról tudósították, hogy a nyugati kereszténység minden addiginál nagyobb arányú offenzívára ké-

szül, elhatározta, hogy minden áron elejét veszi. Felesége, Mara szultána közvetítésével február végén követet küldött apósához, Brankovicshoz, aki 1439 óta magyarországi birtokain élt, és felajánlotta neki, hogy visszaadja országát és szabadon bocsátja két fiát, ha a despotának sikerül Magyarországot arra bírnia, hogy elálljon a tervezett háborútól.[25]

Brankovicsnak tudnia kellett, hogy Szerbia visszaszerzésére még keresztény győzelem esetén is csak gyér kilátásai nyílnak, ezért örömmel vállalta a megbízatást. Ez azonban nem volt könnyű feladat. Magyarország a hosszú hadjárat befejeztével mámorosan ülte diadalát, és új, minden eddiginél ragyogóbb sikerekkel kecsegtető támadásra készülődött. Tekintetbe kell venni, hogy a magyar trónért 1440 óta folyó polgárháborúban Ulászló pártja kezdettől fogva ideológiai fegyverként forgatta a törökök elleni harc ügyét. Hívei annak idején egyebek között éppen azzal érveltek megválasztása mellett, hogy a pogányoktól fenyegetett országnak nem gyermekkirályra, hanem felnőtt, erős karú oltalmazóra van szüksége. Egy sikeres balkáni hódító háború rendkívüli mértékben megnövelhette volna Ulászló presztízsét és hatalmát, a hódításra pedig e pillanatban a lehető legjobb esélyek voltak. Ezért a háború ügye szorosan összefonódott a „lengyel" párt érdekeivel, és vezérei, elsősorban Rozgonyi Simon egri püspök, a kivételes befolyású főkancellár és váradi püspöktársa, Johannes de Dominis nagy hévvel támogatták. Az áprilisban tartott országgyűlésen magasra csapott a lelkesedés lángja, és a király április 24-én, Szent György napján ünnepélyesen megesküdött a pápa legátusának, Cesarini bíborosnak, hogy a nyár folyamán megindítja a hadjáratot. Fővezérül természetesen Hunyadi volt kiszemelve, és a király őt bízta meg a háború előkészítésével.[26]

A pillanatnyi hangulat tehát a legkevésbé sem volt alkalmas arra, hogy Brankovics béketervekkel lépjen az országgyűlés elé. Ezért ügyes elgondolással Hunyadit környékezte meg. Felajánlotta neki óriási magyarországi birtokainak nagy részét arra az esetre, ha a szultán által felkínált békét sikerül elfogadtatnia. Hunyadi nem zárkózott el az ajánlat elől, elvben megállapodott a despotával, és április 25-én kieszközölt a számára egy megbízólevelet, amely felhatalmazta a szerb Stojka Gisdanićot, hogy Ulászló követeként béketárgyalásokat folytasson a szultánnal. A levél szerint a király kötelezte magát, hogy utólag ratifikálni fogja mindazt, amiben követe Muráddal megállapodik. Ulászlót azonban ekkor már kö-

tötte Cesarininek tett esküje, és teljesen valószínűtlen, hogy a béke lehetőségével komolyan számolt volna. Forrásaink mindenesetre azt állítják, hogy a bekövetkező tárgyalásokról nem volt tudomása, és tettei is ezt igazolják.[27]

Kevéssel utóbb, valamikor május folyamán, az országnagyok egy aranyforintos rendkívüli adót vetettek ki a hadjárat költségeinek fedezésére, és júliusban már javában folyt az adó behajtása.[28] Július 2-án a király arról tájékoztatta a firenzei köztársaságot, hogy a hadjáratot, „amelyet az egész ország akaratából határozott el", a nyár folyamán megindítja, mégpedig a hosszú hadjárat útvonalától eltérően, Nikápoly irányába. Közölte azt is, hogy csapatait július 15-re, Váradra hívta táborba, és kérte a köztársaság alattvalóit, hogy a vállalkozás sikerét fohászaikkal mozdítsák elő.[29] Július 5-én az albán felkelők vezéréhez, Szkander béghez intézett felhívást, hogy hadaival csatlakozzék a keresztény támadáshoz.[30] Július közepe felé kellett befutnia Budára a velencei államtanács július 4-i levelének, amely tudatta Cesarinivel, hogy az egyesült velencei és pápai hajóhad június 22-én elindult a Dardanellák irányában.[31] A kereszténység hadigépezete tehát mozgásba lendült. Július 25-én végre Ulászló is felkerekedett Budáról „az átkozott törökök tönkretételére" *(alla destrution delli maledeti Turchi)*, ahogy úti célját előző napon a bosnyák uralkodóhoz írt levelében megjelölte.[32] Útja azonban nem egyenesen Váradra, hanem egy vargabetűvel Szegedre vezetett.

Időközben ugyanis a titkos béketárgyalások eredményre vezettek. Brankovics követei június elején megérkeztek a szultán székhelyére, Drinápolyba, és június 12-én megkötötték vele az előzetes békét uruk és Hunyadi, valamint a magyar király nevében.[33] A szultán tíz évre szóló béke fejében kötelezettséget vállalt, hogy visszaadja a despotának „Rácországot és Albániát" huszonnégy várral, köztük Szendrővel, Galambóccal, Novobrdóval és másokkal, tehát azt a területet, amely az 1427–1441 közötti hadjáratok során jutott a birtokába. Megígérte, hogy szabadon bocsátja foglyait, köztük Brankovics fiait, továbbá vállalta, hogy a magyar királynak 100 000 arany hadisarcot fizet, ellenségeivel szemben pedig szükség esetén 25 000 harcost bocsát a rendelkezésére.[34] A várak visszaadása – és talán a többi feltétel teljesítése is – nyolc napon belül volt esedékes attól számítva, hogy a király és Hunyadi esküjükkel megerősítették. Murád úgy vélte, hogy Európát illető gondjai a szerződés megkö-

téséval megoldódtak. Miután esküt tett a békepontokra, és követeit pazar ajándékokkal felszerelve útnak indította Magyarországra, július 12-én megkönnyebbülten átkelt Kis-Ázsiába, hogy megrendszabályozza ottani ellenségeit.[35]

Brankovics, értesülve a drinápolyi egyezményről, azonnal hozzálátott, hogy Hunyadival szemben vállalt kötelezettségének eleget tegyen. Mialatt a vajda Erdélyben a háborúhoz szükséges hadiszerek előteremtésével foglalatoskodott,[36] ő az aradi káptalan előtt július 3-án írásba foglaltatta bevallását, amelynek értelmében a világosvári uradalmat a maga és örökösei nevében örök jogon Hunyadira ruházza át. Valószínűleg ekkor állíttatta ki azt a másik, ránk nem maradt oklevelet is, amellyel más birtokait: Munkácsot, Nagybányát, Szatmárnémetit, Debrecent és Böszörményt engedte át Hunyadinak, ezeket azonban nem örökbe, hanem csak zálog gyanánt. A zálogösszeg viszont olyan nagy volt, hogy az átruházás a gyakorlatban végérvényesnek számított. A fennmaradt oklevél szerint Világosvár annak fejében került Hunyadi kezére, hogy visszaszerezte és Brankovicsnak átadta „Szerbia nagyobb részét", továbbá a jelenlegi háború előkészületeire a saját pénzéből 60 000 aranyat fordított.[37] Feltehető, hogy az elveszett záloglevél egész Szerbia átadásáról tartalmazott elismervényt. Miután Hunyadi értesült, hogy a kikötött jószágok a korábbi megállapodás értelmében a rendelkezésére állnak, rajta volt a sor, hogy ígéretét beváltsa. Július közepe táján levélben tájékoztatta a királyt, hogy török követség érkezett Magyarországra rendkívül kedvező békeajánlattal, és arra kérte, hogy a meghallgatása végett augusztus 1-jére jöjjön Szegedre.[38]

A király és nagyjai, Cesarini ellenkezését elhárítva, eleget tettek a felhívásnak. Nem hagyták ugyan félbe az előkészületeket a háborúra, de hízelgett nekik a hír, hiszen – mint Długosz találóan megjegyzi – „a magyarok hosszú idő óta ahhoz voltak szokva, hogy a békét ők kérik, nem pedig ők adják".[39] Még inkább volt okuk az ámulatra, amikor a követek elébük terjesztették a békepontokat. Ezeket a lengyel országnagyok „hihetetlennek" nevezték *(conditiones pacis nunquam credibiles)*, és Ulászlóhoz intézett feliratukban nem találtak szavakat afölötti bámulatuk kifejezésére, hogy éppen az a hatalom folyamodik most békéért, amely „még ha kérik tőle, sem szokta megtartani" *(pacem quam servare nunquam etiam rogatum consueverat rogaverit)*.[40]

Valóban kivételes pillanat volt ez, és nem lehet csodálni, hogy a szultán, Brankovics és Hunyadi együttes fáradozása végül eredménnyel járt. Hogy pontosan mi történt, azt már a kortársak közül is csak kevesen tudták, mert a tárgyalások mihamar zárt ajtók mögött folytatódtak *(legatione hac in secretum consilium reiecta)*;[41] tény azonban, hogy a királyi tanács végül elvben hozzájárult a békeajánlat elfogadásához. A bíboros kezdetben kétségbeesetten tiltakozott, de aztán hirtelen elnémult, és amikor a király döntését nyilvánosságra hozták, a kortársak nem kis csodálkozására nem ellenezte *(non adversante etiam Iuliano)*.[42] Ő ekkorra már elkészült a maga tervével.

V.

A magyar történelem túlságosan gazdag papirosfigurákban, és túlságosan szegény politikai drámákban. A 19. századnál régebbi múltból alig-alig tudunk felidézni – tudunk-e egyáltalán? – olyan pillanatokat, amikor valóban nagy egyéniségek egyenrangú ellenfelekként szegezték szembe egymással sorsformáló akaratukat, politikai elgondolásaikat és értékrendjüket. A középkori magyar történelem nem hagyott ránk sem Becketeket, sem II. Henrikeket.

Pedig alkalmasint a mi múltunkban is voltak drámába illő jelenetek, csak éppen az egyszínű hagyomány elmosta az emléküket. Talán ilyen jelenetként képzelhetjük magunk elé azt az összecsapást, amelynek Cesarini és Hunyadi között kellett végbemennie valamikor az 1444. augusztus 4-ét megelőző napokban – vagy inkább órákban.

Hunyadi lépéseit, bár ezt nem szoktuk bevallani, egész életében nagyravágyása diktálta. Mindig magasra tört, az ország első embere akart lenni, nemcsak hírnév dolgában, hanem rangban, vagyonban és hatalomban is. Egyéniségének nagyszabású voltát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy mindezt el is érte. Becsvágya annyira közismert volt, hogy még Bonfini sem tartotta szükségesnek, hogy hallgasson róla. Szerinte már Zsigmond király is bosszúsan emlegette, hogy Hunyadi ambícióinak kielégítésére a földkerekség sem elegendő.[43] Bizonyára nem véletlen tehát, hogy Brankovics Hunyadi megvesztegetésével igyekezett célhoz érni. Közreműködéséért olyan hatalmas vagyont kínált fel cserébe, amelyet a

becsvágyó vajdának nem lehetett nem elfogadnia. Hiszen ha sikerül rátennie a kezét, egyszeriben fölébe kerekedhetik valamennyi lehetséges vetélytársának, beleértve nemcsak szövetségesét, Újlakit, hanem Garait, Cilleit és magát Brankovicsot is. A siker pedig a török követek megérkezése után egyedül rajta múlt. Tudta, ha szilárdan kitart szándéka mellett, feltétlenül diadalmaskodnia kell, mert mind az ország, mind a külföld nagy reményei az ő vezérségéhez fűződtek. Ha visszalép, a hadjárat eleve kilátástalanná válik. Ezért – Dlugosztól tudjuk – biztos is volt dolgában *(Ioannes woiewoda potiundae pacis spem haud dubiam repromittit)*.[44]

Cesarinit más irányú becsvágy fűtötte. Közel másfél évtizede volt Róma vezető politikusa, és megszállottan fáradozott a pápaság hanyatló tekintélyének helyreállításán, ami a szemében a kereszténység ügyével azonosult. Más távlatokban gondolkozott, mint Hunyadi. 1439-ben ő hirdette ki a firenzei zsinaton a nyugati és a keleti egyház újraegyesítését, és midőn a terv végrehajtása a konstantinápolyi tömegek szenvedélyes ellenállásába ütközött, minden törekvése abban összpontosult, hogy a keresztes háború eszméjét újjáélesztve Bizánc közelébe férkőzzön, és rákényszerítse az unió elfogadására. Ennek érdekében 1442 óta Magyarországon tevékenykedett, és ambiciózus terve 1444 nyarán közel állt a beteljesüléshez. Hunyadi makacs ellenszegülése tehát nemcsak egy szent háború ügyét tette kérdésessé, hanem Róma több évszázados nagy álmának a valóra váltását is. Ezt pedig a bíborosnak, mint az egész kereszténység jövőjéért felelősséget érző politikusnak, minden áron meg kellett akadályoznia.[45]

Hunyadival folytatott alkudozásait illetően természetesen csak találgatásokra vagyunk utalva. A hadvezér alkalmasint sejteni engedte ellenfelének, hogy a béke megkötésében személy szerint is érdekelt, és így Cesarininak kettős feladattal kellett megbirkóznia: egyrészt rábírni Hunyadit a háborúban való részvételre, másrészt biztosítani számára a kiszemelt zsákmányt.

Első célját azzal érte el, hogy győzelem esetére Bulgária királyságát ígérte oda Hunyadinak, és erről a király által, akit láthatóan könnyen tudott befolyásolni, írásbeli biztosítékot adatott neki.[46] A másik, a béke kérdése fogasabb volt, de azért azt is megoldotta valahogy. Az ügy nem tűrt halasztást, mert a szövetségesek már nyugtalankodtak. A titkos tár-

gyalások híre korán kiszivárgott, a török követség megérkezése pedig tovább növelte bizalmatlanságukat. Magyarázatot és biztosítékokat követeltek, s ha az előbbit nem is, az utóbbit hamarosan megkapták.

VI.

Ulászló – miután a békeajánlatot elfogadta, és a szultán követeit egy időre elbocsátotta – augusztus 4-én újból esküt tett Cesarininek. Hogy eloszlassa „bárkinek bárminemű kételkedését vagy gyanúját", és megnyugtassa a jelen levő velencei követet, a bíborost magát, továbbá a burgundiai herceg és a velencei dózse gályáinak parancsnokait, megismételte korábbi elhatározását: az év folyamán hadat indít az oszmánok ellen. Vállalta, hogy szeptember 1-jére a Duna orsovai révénél lesz, onnan pedig továbbnyomul *in Romaniam et Graeciam*, azaz Bizánc felé. Így fog cselekedni, ígérte, történjék bármi is, vagy ahogyan kissé körülményesen kifejezte magát, „tekintet nélkül arra, kötött-e vagy fogi kötni bármiféle békét vagy szerződést akár a szultánnal, akár annak követeivel, legyen az a béke bárhogyan megszövegezve, és köttessék akár eskü alatt is". Az esküt tartalmazó hitlevelet megpecsételték a magyar országnagyok is, a világiak között első helyen Hunyadi, aki belefoglaltatta az okmányba, hogy a hadak gyülekezőhelyéről esetleg négy-öt napot késni fog.[47]

Az eskü szövegét, mint láttuk, Długosz tartotta fenn munkájában. Az ő nyilvánvalóan téves kommentárja nyomán honosodott meg a szakirodalomban az a nézet, hogy a nevezetes okirat a szultánnal kötött béke felbontását volt hivatva deklarálni. Ilyesmiről azonban, mint már Halecki hangsúlyozta, nincs benne szó. E tekintetben a szöveg annyira világos, hogy voltaképpen nem is nagyon érthető, miért tartotta és tartja magát a félreértés olyan szívósan. Hiszen a király nyomatékosan és félre nem érthetően leszögezte az eskü letételének fő okát és célját: tekintettel a nyugtalanságra, amit a török követség megérkezése okozott *(propter adventum oratorum Amurati imperatoris Turcorum fieri postulatum)*, tökéletes biztosítékot kívánt adni a szövetségeseknek arra nézve, hogy ő és nagyjai teljesítik a háborúban rájuk háruló kötelezettségeket, és így erre a hadviselő felek bizton számíthatnak.

Ezt a nyilatkozatot persze fölösleges volt eskü formájában rögzíteni,

mivel minderre a király, mint az oklevélben maga is elismerte, egyszer már – áprilisban – esküt tett. Az újabb eskü letételének volt egy mellékesnek látszó célja is, amelyről csak a beavatottak tudtak, és amelynek a szöveg a tagadhatatlanul körmönfont megfogalmazását köszönhette. Újabb esküjével a király, mint kinyilvánította, eleve érvénytelenített mindenfajta szerződést, amelyet a nevében a törökkel kötöttek vagy kötni fognak, még abban az esetben is, „ha eskü alatt kötik" *(etiam iuramento firmatis vel firmandis)*. Ennek az árnyalt szövegezésnek a jelentősége mihamar kitűnt.

A békét ugyanis, amelynek lehetőségére az okmány finoman célzott, hamarosan megkötötték, nem Szegeden, hanem Váradon, ahová a király eredetileg készült, és ahol kimutathatóan augusztus végéig tartózkodott.[48] Innen tájékoztatták augusztus 12-én, illetve 14-én Cesarini és a velencei követ a Signoriát és a szövetséges hajóhad parancsnokait a folyamatban levő tárgyalásokról, és így csakis itt kerülhetett sor *augusztus 15-én* az ünnepélyes békekötésre, amelyről a szerb évkönyvek bejegyzése tudósít.[49] Pontjaira szerb részről maga Brankovics, magyar részről Hunyadi tette le az esküt „a király, a maga és az egész magyar nép nevében", ahogy Thuróczy értesít róla. Ulászló, úgy látszik, nem volt hajlandó az üdvösségét kockára tenni.[50]

Arról, hogy a béke érvényes-e, az álláspontok megoszlottak. A szultán követei érvényesnek tartották, és eszerint jártak el. A kikötött nyolc napon belül, augusztus 22-én átadták Szendrőt a despota kezébe, és rövidesen kiürítették a többi várat is. Valószínűleg megfizették az ígért hadisarcot is, mert Ulászló abban a szeptember 22-i levelében, amelyben a béke felbontását indokolta, nem tett róla említést. A szultán ennek megfelelően tartós békére számított, és meg volt lepve, amikor rövid idő múlva támadás érte. Esküszegéssel vádolta a magyarokat, és ebbeli nézetét osztotta Brankovics is. Miután országát visszakapta, következetesen távol tartotta magát a török–magyar küzdelmektől.

A magyarok természetesen más véleményen voltak. A király már augusztus 4-én leszögezte az álláspontját esetleges későbbi esküket illetően, és ebből következett, hogy a váradi szerződést eleve semmisnek kellett tekintenie. Meg is szegte nyomban, mihelyt eltelt annyi idő, hogy több-kevesebb tisztességgel meg lehetett szegni. Addig is folytatta előkészületeit, előbb Váradon, majd Temesvárott, és szeptember közepén

levonult Orsovára. E hó 22-én, midőn Hunyadi is megérkezett csapataival, átkelt a Dunán és megkezdte előnyomulását Bulgáriában. Abban a levélben, amelyet ezen a napon a béke fölött örvendező lengyel államtanácshoz intézett, azzal indokolta eljárását, hogy a törökök, bár a fontosabb várakat átadták, a többi pontot nem teljesítették, „és így azt kellett tennünk, amit országunkkal elhatároztunk, és amire megesküdtünk..."[51]

Hunyadi a szegedi eskü után Temesvárra ment, ahol augusztus 11-én, mint „a legkeresztényibb magyar király hadinépének főkapitánya és seregvezére" állított ki oklevelet.[52] 15-én Váradon eljátszotta a főszerepet a békekötési komédiában, majd Erdélybe ment hadai összegyűjtésére. Augusztus 28-án Szászsebesen találjuk, szeptember 15-én pedig Karánsebest elhagyva, úton volt már az orsovai táborba.[53]

Cesarini a béke dolgában pedáns körültekintéssel járt el. Páduában egykor kánonjogot tanított, és láthatóan otthonosan mozgott az érvényes és hamis esküvések bonyolult világában. Jóllehet a váradi szerződés eleve érvénytelen volt, mégsem mulasztotta el, hogy azt apostoli tekintélyénél fogva véglegesen semmisnek nyilvánítsa; mint Długosz írja, „a nagyobb biztonság kedvéért".[54] Ennek ellenére nyilván ő is tudta, hogy a „hadicsel", amelyre szorultságában vállalkozott, roppant veszélyes. Leveleiben kétségbeesetten próbálta meggyőzni a szövetségeseket, hogy ne a szóbeszédnek, hanem neki higgyenek. Nem járt sikerrel. Mire a magyar sereg útnak indulhatott, a hajóhadak vezérei kifogytak türelmükből és az üggyel-bajjal életre hívott koalíció Cesarini minden igyekezete ellenére darabokra hullott. A szultánnak, kihasználva a flotta fellazult morálját, sikerült idejében visszatérnie Európába, és november 10-én Várnánál megsemmisítette a magyar hadsereget. A halottak között volt a király és a bíboros is, aki, meglehet, nem is kívánta túlélni politikájának szörnyű kudarcát.

Hunyadi megmenekült a katasztrófából. Serege ottveszett ugyan, de ő maga – az országban egyedül – e szomorú napokban elkönyvelhetett némi nyereséget is: ravasz sakkhúzásának gyümölcseként birtokában voltak már ekkor a Brankovicstól kapott megyényi uradalmak. Hazatérte után első teendőjeként ezeket látogatta végig. Miután márciusban jogszerűen bevezettette magát Világosvár birtokába, északra ment, és április 14-én Böszörményben, új birtokán kiállított kiváltságlevelével másik új

szerzeményét, Munkács mezővárost *(oppidum nostrum)* szabad város *(libera civitas)* rangjára emelte. Királyi gesztusa elárulja, hogy ekkor már az ország urának érezte magát.[55]

VII.

A békekötés körülményeit kezdettől fogva homály vette körül. A szegedi események még részben a széles nyilvánosság előtt mentek végbe, de magára a váradi szerződésre mély titkolózás borított fátylat. Hallgatásra volt is ok, mert Cesarini és Hunyadi alkuja, kényes természetű lévén, aligha talált volna szélesebb körben helyeslésre. Így viszont még a szemtanúk is jórészt találgatásokra voltak utalva. Annyit felfogtak, hogy esküszegés történt, de azt már nem tudták elképzelni, hogy a béke Ulászló nyilvános esküje *után*, nem pedig *előtte* köttetett meg. A bíboros bonyolult tervén nem tudtak átlátni, és így a békekötést a szegedi tárgyalásokhoz kapcsolták, ahol a szultán követei először mutatkoztak, és ahol az eskü is elhangzott. A bekövetkezett katasztrófáért a magyar kortársak leginkább Cesarinit tették felelőssé. Már Thuróczy is ezt hangoztatta, Bonfini pedig egyenesen a bíborost nevezte „minden bajok okozójának", és halálában Isten büntetését látta.[55]

Voltak azonban, akik többet is tudtak, vagy többet sejtettek. Így például Andreas Pannonius, a neves teológiai író, aki 23 évvel később, 1467-ben atyai intelmekkel fordult Mátyás királyhoz, és a keresztény erények követésére buzdította.

Andreas Pannonius valamikor öt éven keresztül Hunyadi katonája volt, és minden valószínűség szerint részt vett a várnai hadjáraton. Nyomban ezután szakított világi múltjával, és a karthauzi rendbe lépett. Itáliában telepedett le, a tudományoknak élt, és humanista műveltségű teológusként jó nevet szerzett magának. Intelmeiben többször is megemlékezett Hunyadiról, mindig a rajongó odaadás hangján, de azért a hős tetteire alaposabban visszagondolva szükségesnek érezte, hogy az *infidelitas* bűnéhez kapcsolódva kifejtse álláspontját az eskükről.

„Mindenekelőtt, ó, bölcs király, így buzdítalak Jakab apostol szavaival: Soha ne tégy semmiféle esküvést!" Mert, tanítja Szent Ágoston, igazra esküdni nem bűn ugyan, de hamisra annál súlyosabb, és az Úr éppen

ezért az igaz esküt is tiltja. „Emlékezzék Felséged – fejezi be fejtegetéseit – a pannonok országának történelmére, és abban, ha nem csalódom, azt fogja találni, hogy a boldog emlékezetű felséges Ulászló, a pannonok királya, továbbá Felséged atyja, a nagy hírű hadvezér és a pannonok némely más előkelő bárói Szegeden fortélyos szavakkal tettek esküt a törökök bősz császárának a békekötés érdekében *(pro foedere pacis componendo saevissimo imperatori Thurcorum calliditate verborum iurasse)*, amikor is a pannonok országa visszakapott két vágyat, Szendrőt és Galambócot. Azután három hónap múlva megszegve a békeszerződésre fortélyos szavakkal tett esküt, hatalmas sereggel megtámadták a törökök földjét, s ekkor a pogányok körében a keresztények szavahihetősége elvesztette minden becsületét."[57]

JEGYZETEK

1. J. G. Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini.* I–III. Bécs, 1745–1748, I. 273.; Thuróczy (Horváth ford.) 395.
2. Vö. Elekes: *Hunyadi* 481., 108., 124. stb. Szimptomatikus, hogy Hunyadi jellemrajzához mind a tudományos, mind a népszerű feldolgozások a legszívesebben a leginkább elfogult forrásból, Bonfiniből merítenek.
3. Mályusz: Rendi állam...; kutatásait újabban felhasználta egy árnyaltabb Hunyadi-portré felvázolásához Teke Zsuzsanna: *Hunyadi János és kora.* Budapest, 1980.
4. Vö. Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Budapest, 1974, 37., 94. skk., 131. skk.
5. Ezt Hunyadi itineráriuma alapján tisztázta Pall, Francis: De nouveau sur l'action de Iancu de Hunedoara en Valachie pendant l'année 1447. *Revue Roumaine d'Histoire,* 1976, 447–463.
6. Vö. Tóth-Szabó: *Cseh-huszita...* 254–255. Ugyanígy a rá támaszkodó későbbi feldolgozásokban sincs nyoma a hadműveletnek. Az 1452. évi hadjárat ugyancsak Hunyadi itineráriumának segítségével rekonstruálható.
7. A török–magyar háborúkról és irodalmukról nemrég kitűnő áttekintést közölt Szakály: Phases..., az ismertetett időszakra 85–91.
8. Ioannes Dlugossii seu Longini... *Historiae Polonicae libri XII Francofurti 1711. Liber XIII et ultimus.* Lipsiae, 1713, (=Długosz) XIII. 701–714.
9. Egy lengyelországi kódexből közölte Schwartz Izidor: I. Ulászló király 1444. évi kiadatlan levele. *TT* 1895, 400.

10. „Der küng ain zeit waz hoven, und ruwen bis Sant Jacabs tag. Da machet er ainen anslag an dy Türken zu zihen... Also der kung von Ungern zach in dy stat pis gen Wardein": Hans Gille – Ingeborg Spriewald (Hrsg.): *Die Gedichte des Michel Beheim.* I. Berlin, 1968, 335–336. – A július 23-i oklevél (II. die Marie Magdalene): DL 13791. A király 22-én is Budán keltez: DF 262121.
11. A távolságból és menetsebességből adódó általános megfontolások mellett ezt támogatják Hunyadi itineráriumának következő adatai is: 1446. júl. 2. Pest, júl. 7. Szeged (DL 13936; DL 26396); 1448. dec. 30. Szeged, 1449. jan. 3. Buda (*UGDS* V. 269., tévesen dec. 22-i kelettel DF 222393); 1451. júl. 25. Szeged, júl. 26. Kecskemét, júl. 30. Buda (DL 29805; *Zichy* IX. 295.; *UGDS* V. 324.).
12. A lehetőségeken belül a legpontosabb volt annak idején Jovan Radonić (*Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima a prvoj polovini XV. veka.* Novi Sad, 1905, 208., 212.) datálása (júl. 28-án vagy 29-én). Az újabb nézetek még ennyire sem kielégítőek. Legutóbb 25–26-ra tette a követekkel való találkozást és „július végére" a béke ratifikálását Bisztra Cvetkova (*Pametna bitka na narodite.* Varna, 1979, 288.). A magyar történetírás is kitart a július végi datálás mellett (utoljára Teke: i. m. 130.).
13. „Certi reddimur per litteras, quas habemus a... cardinali... quam a... secretario nostro... datas Varadini in regno Hungarie die 12 et 14 augusti nuper decursi, quod ab ipsis legato et secretario informationem plenariam habueritis de nonnullis praticis habitis per imperatorem Teucrorum tam cum... rege Hungarie et Polonie, quam etiam cum illustri domino despoto, quas tamen nescimus, si locum habiture sint, cum idem... legatus... ac secretarius noster nobis scribant, serenissimum dominum regem predictum ac barones Hungarie predictis non obstantibus promisisse velle procedere exercitualiter anno isto ad exterminium Teucrorum" – Sime Ljubić: *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i mletačke republike.* 9. knj. Zagreb, 1890, 212. /Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 21./
14. A 6952. évhez (= 1443/44): „Umirí se (despot') s' carem' meseca avgusta 15 (na uspenie Bogorodici);... priimi opet' Smederevo despot' avgusta 22" (számos változatban). Ljub. Stojanović: *Stari srpski rodoslovi i letopisi.* Sr. Karlovci, 1927, 234. (Nr. 676, 677.). Vö. Jireček – Radonić: *Srba* I. 369.
15. Georgius Fejér: *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad.* Buda, 1844, 71–75. (Fényképe: DF 267426.)
16. *UGDS* V. 140–141. Világosvár 1445. évi iktatására lásd Teleki: *Hunyadiak kora...* X. 159.
17. *Szerbia* 159.

18. Fejér: *Genus...* 153. (az oklevél eredetije: DL 37614). Brankovics magyarországi birtoklásának történetéről Pesty Frigyes elavult munkája óta (*Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota czim*. Budapest, 1877) nincs használható feldolgozás. Vö. Jireček – Radonić: *Srba* II. 355–357.
19. Oskar Halecki: *The crusade of Varna. A discussion of controversial problems*. New York, 1943. (A korábbi lengyel, illetve francia nyelvű változatok végleges kidolgozása.)
20. Halecki téziseit alaposan cáfolta előbb Francis Pall: Autour de la croisade de Varna. La question de la paix de Szeged. *Bulletin de la section historique Académie Roumaine* 1941, 144–158.; és uő: Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est europóer: la croisade de Varna. *Balcania* 1944, 102. skk., majd Jan Dabrowski: *L'année 1444*. Cracovie, 1952, 33. skk. (A békét mindketten július végére teszik.) A szerb különbéke gondolatát viszont ebből következően el kellett fogadni: Franz Babinger: Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444). *Oriens* 1950, 139. skk.
21. Halil Inalcik: *Pitanje Segedinskog mira i kriza turske drzave godine 1444*. Prilozi za orijentalnu filologiju, 1962–1963, 269–306., különösen 300. skk. Az oszmán krónika időközben megjelent nyomtatásban is: Halil Inalcik – Mevlud Oguz (ed.): *Gazavat-i Sultan Murad b. Mehemmed Han. Izladi ve Varra savaslari (1443–1444)*. Ankara, 1978. Mivel egyelőre csak török eredetiben áll rendelkezésre, a jelen tanulmányhoz közvetlenül nem tudtam felhasználni. Fordításán Hóváry János dolgozik.
22. Lásd a 12. jegyzetet.
23. A magyar történelemírás mindig is kénytelen volt alárendelt szerepet játszani a probléma kutatásában, minthogy a forrásoknak Hunyadi szerepére tett utalásait eleve „rágalomként" utasította el. Vö. a régebbi irodalomból pl. Angyal Dávid: A szegedi béke (1444). *Budapesti Szemle,* 1910, 207–231., újabban Elekes: *Hunyadi.*
24. Az alább következőket vázlatos formában már korábban megírtam (Engel: Hunyadi...), akkor azonban sajnálatos módon elkerülték a figyelmemet H. Inalcik tanulmányai (vö. 21. jegyzet), melyekre Hóváry János és Szakály Ferenc szívességéből találtam rá. Ezek annál meggyőzőbbek voltak számomra, mivel az oszmán krónika adatainak ismerete nélkül is kénytelen voltam mind a béke datálása tekintetében, mind számos egyéb kérdésben Inalcik professzorral azonos következtetésre jutni.
25. A raguzai nagyobb tanács márc. 6-i határozatával bárkát bocsát Spalatóig rendelkezésére egy görög szerzetesnek, aki a despota leányának, a császárnénak a

követeként a despotához megy (que ipsum ire debentem ad dominum despotum conducere debeat usque Spaletum): Nicolae Iorga: *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au Xe siècle.* Série 2–3. Paris, 1899–1902, II. 401. Ezt az adatot már Radonić: i. m. 201. is a szultáni békeajánlattal hozta kapcsolatba.

26. Velence május 12-én válaszolt Cesarininak ápr. 26-án és 27-én kelt leveleire, amelyekből örömmel értesült „dominum regem omnino statuisse ac iurasse in manibus vestris unacum baronibus et aliis dominis ac primatibus regni illius adversus perfidos Teucros hac presenti aestate potenti exercitu se transferre": Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel a konstanczi zsinattól a mohácsi vészig.* Budapest, 1902, 425. – Az Ulászló-párt propagandájára lásd például a rendek nevezetes 1440. júl. 17-i oklevelét a király megválasztásáról: „...cupientes necessitati nostre et huius regni, cuius pro nunc confinia per insultantium inimicorum paganorum scilicet et aliorum morsus asperos continue lacerantur, oportune providere...": Bak: *Königtum...* 142.
27. Andreas de Palatio szerint Brankovics és Hunyadi „inconsulto rege" kötöttek szerződést a szultánnal, idézi Fraknói: i. m. 426. Őt követi csaknem szó szerint Długosz XIII. 702. is. – Ulászló megbízólevelét Ciriaco Pizzicollinak általa felfedezett levelezéséből közzétette Francis Pall: *Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi.* Valenii-de-Munte, 1937, 55.
28. Mályusz (Rendi állam... 112.) összegyűjtötte az adóra vonatkozó forrásadatokat (a legkorábbi csak júl. 21-éről származik). Teke (i. m. 130.) szerint az első adat már jún. 29-én felbukkan.
29. „De omnium regnicolarum nostrorum voluntate decrevimus restaurato validiore exercitu presenti estate et alia via per quendam passum Danubii... contra Theucros ipsos versus Nichapolim esse revertendum. Proinde discessimus abhinc..., XV die presentis mensis in civitatem nostram Varadini gentes nostras convocabimus, indeque versus Danubium... procedemus." Iorga: *Notes...* II. 404.
30. Stephanus Katona: *Historia critica regem Hungariae.* XIII. Budae, 1790, 300.
31. Iorga: *Notes...* III. 175.
32. A király júl. 24-i levelére Raguza boszniai követei hivatkoznak aug. 15-én: „la qual scrive al deto rè de Bosina, digando chome de presente se mette in ordene per andar alla destrution delli maledeti Turchi...": Iorga: *Notes...* II. 407.
33. A szultán megbízólevelét közölte: Pall: *Ciriaco...* 63. Az oklevél valósággal anticipálja a későbbi eseményeket, mert kiköti, hogy a magyar királynak „recte et fideliter, sine aliquo dolo" kell esküt tennie.

34. A békefeltételekről Długosz XIII. 703. is tájékoztat, de részletesebben foglalja össze őket a lengyel rendek aug. 26-i felirata: Augustus Sokolowski – Iosephus Szujski: *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*. I. Kraków, 1876. (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae Illustrantia, 2. tom.) Pars I. 141–142.
35. A szultán júl. 12-i átkeléséről a bizánci császár értesítette levelében Ulászlót. Długosz XIII. 706. Vö. Babinger: i. m. 236. skk.
36. Lásd Hunyadinak júl. 2–15. között Erdélyben kelt kiadványait, *UGDS* V. 140–144.
37. Lásd a 15. jegyzetet.
38. Raguza tanácsa júl. 31-i levelének utóiratában arra hivatkozva, hogy a despota budai ügyvivőjének most érkezett levele szerint a király indulóban van Budáról Szegedre („esser per partirse de Buda per andar a Seghedino"), utasításokkal látta el saját budai követét arra az esetre, ha úgy látná, hogy békekötésre kerül sor („vedendo alguna paxe essen per concludersi"): Gelcich József: *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*. Budapest, 1887, 459.
39. Długosz XIII. 702.
40. Lásd a 34. jegyzetet.
41. Długosz XIII. 703.
42. A kortárs lengyel történetíró, Philippus Callimachus szerint: Schwandtner, I. 503. Úgy látszik, Długosz is ezt akarta mondani („Iuliano cardinali nequidquam dissuadente" [XIII. 704.]), noha szavai a klasszikus latinságban épp az ellenkezőjét jelentik.
43. „Id egre Sigismundum tulisse ferunt ac sepe dixisse Ioannem Corvinum ad spes magnas non esse provocandum, quando, veluti ab ambitiosa eius iuventa manticinabatur, ne toto quidem orbe is expleri posset": Bonfini III. 219. Vö. Długosz XIII. 661. tömör és találónak látszó jellemzését: „homo obscuro loco natus, sed celsioris animi et magnarum rerum cupidus".
44. Długosz XIII. 701.
45. Vö. Robert Jenkins: *The last crusader*. New York, 1963.
46. „Rex Wladislaus finito bello ipsum in Bulgariae regem praeficere, de quo et publicas literarum promissiones habebat, pollicebatur": Długosz, XIII. 708.
47. Długosz XIII. 708–710.
48. A következő napokról maradtak fenn Váradon kelt oklevelei: aug. 20. (DF 244364), aug. 22. (DF 212169), aug. 28. (DL 44379).
49. Lásd a 13. és 14. jegyzetet.
50. Schwandtner: i. m. I. 255. Mint láttuk, Ulászló augusztus 4-i esküje is arra célzott, hogy a nevében fognak békét kötni. Ezért inkább Thuróczynak kell hi-

telt adnunk, mint más forrásoknak, amelyek úgy tartják, hogy az esküt a békére – mintegy magától értetődően – a király tette le.

51. „Sed quum Turci prefati, emologati in parte maiori pace ipsa per dimissionem magnorum et notabilium castrorum, reliquum quod restabat faciendum non compleverunt, puta in relaxatione filiorum despoti et ceterorum aliorum castrorum suorum, ymmo terras suas ignis incendio concremarunt et concremare non desistunt, unde necesse nobis erat facere illud, quod cum toto regno nostro conclusimus et iuravimus, ire videlicet contra ipsos." Vö. 9. jegyzet.
52. „Supremusque capitaneus armorum et dux militie exercitus Christianissimi regis Hungarie": Fejér: *Genus*... 63.
53. Aug. 28-ra: *UGDS* V. 146.; szept. 15-re: *HO* VII. 464. Az oklevél „in Themesel" kelt, ennek fekvésére Csánki II. 66.
54. „Pro cautela ampliori": Długosz XIII. 707.
55. Az oklevél fakszimiléjét közölte Sas Andor: *Szabadalmas Munkács város levéltára*. Munkács, 1927, 10. Ma csak Mátyás 1458. évi átírásában lelhető fel: DF 274904.
56. „Malorum omnium auctorem": Bonfini III. 151. Thuróczyra lásd Schwandtner I.
57. Fraknói Vilmos – Ábel Jenő: *Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus*. Budapest, 1886, 19–22. /Irodalomtörténeti emlékek, 1./ Vö. Fraknói bevezetését, XI. skk.

In *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984, 77–96.

ZSIGMOND BÁRÓI

A középkori magyar királyság politikai terminológiája túlnyomó részben nyugat-európai, tehát feudális eredetű volt, és ilyen a *bárók* (*barones*, gyakrabban országbárók, *barones regni*) gyűjtőfogalma is, amely II. András (1205–1235) korában honosodott meg.[1] Maga az intézményrendszer azonban, amelyre ezt a terminológiát alkalmazni próbálták, a hűbéritől legalább két lényeges ponton különbözött. Az egyik az, hogy – leszámítva egy átmeneti időszakot a 13. század második felében – az Anjou-kor végéig fennmaradt a királyi hatalom materiális és ezzel együtt járó erkölcsi hegemóniája. Nagy Lajos halálakor a király rendelkezése alatt állt a városok és más jelentősebb települések zöme és a váruradalmaknak mintegy a fele, és lényegében az ő hatalmát gyarapította az egyházi vagyon is, minthogy a főpapi javadalmakat a pápa az ő jelölése alapján töltötte be. Ez a hasonlíthatatlanul nagy territoriális hatalom lehetővé tette, hogy az uralkodó és tisztségviselői az ország egész területét ellenőrzésük alatt tartsák, és a királyi prerogatívákat zavartalanul érvényesítsék, ami a monarchikus hatalomnak és képviselőinek megingathatatlannak látszó tekintélyt kölcsönzött. A magyar viszonyok másik vonása a hűbéri intézmények hiánya. Az ország területének nagyobbik fele már a 14. században kisebb-nagyobb nemesi birtokok kötelékébe tartozott, és ezek némelyike több ezer jobbágyháztartást foglalt magába.[2] Ezek az örökletes magánvagyonok azonban nem hűbéri, hanem allodiális természetűek voltak. Ami a legfontosabb: a birtokok feltétlenül öröklődtek, és nem terhelte őket semmiféle – sem katonai, sem egyéb – szolgálat. Nem kevésbé fontos, hogy ismeretlen volt a klasszikus hűbériségre oly jellemző

primogenitúra elve. A földvagyon – a 14. század derekára uralkodóvá vált ősiségi elv értelmében – a birtokszerző ős valamennyi fiági leszármazóját egyetemlegesen illette meg, és így a legtöbb birtok több kézen, rendszerint egy egész nemzetség kezén oszlott meg, ami a hűbérjogi szemléletnek eleve ellentmondott.

A nemesi birtokjog lényege a 17. századig – a hitbizományok feltűnéséig – változatlan maradt, az ország politikai struktúrájában azonban a 15. század folyamán döntő változás következett be: elenyészett a monarchia hagyományos politikai túlsúlya, és a helyét a családi magánvagyonoké foglalta el. A folyamat döntő, kezdeti szakasza Zsigmond uralkodására esik, mert az Anjouk 150 királyi váruradalmából kereken 90 még az ő életében magánkézre jutott. Innen kezdve a fejlődés már nem volt megállítható, és 1500 táján a király már csak egyike az ország tekintélyesebb földesurainak.[3] E változás ismerete nélkül nem érthető meg az sem, amely ugyanebben az időben a báró fogalmában is bekövetkezett.

A királyság domináns szerepével összhangban báróknak hosszú időn át kizárólag az ország főméltóságait tekintették, azokat a személyeket, akikre az uralkodó kinevezés útján időlegesen átruházta kivételes hatalmát. Magukra az egyes személyekre a *baro* megjelölést csak elvétve alkalmazták, lévén a szó elsősorban gyűjtőfogalom. Megkülönböztetett státusuk jelölésére külön cím szolgált: a nevük elé illesztett „nagyságos" *(magnificus vir)* megszólítás, amely egyedül őket illette meg. Ezt gyakran a kevésbé formális „úr" *(dominus)* cím helyettesítette, amely szintén csak bárói rangú személyeknek járt ki. Az olyan előkelőket, akiket nem számítottak a bárók közé, a 15. század elejéig a „mester" *(magister)*, azon túl a „vitézlő" *(egregius)* címmel tüntették ki. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezt a címrendszert több-kevesebb következetességgel csak a királyi kancellária és más országos hatáskörű oklevéladó szervek használták, jóllehet a bárók köre mindenkor elég világosan meg volt határozva. Megyei vagy még alacsonyabb szinten az előkelőségnek más volt a mércéje, és – akárcsak magánlevelezésekben – olyanokat is „nagyságos férfiúnak" tituláltak, akiknek erre jogszerűen semmi igényük nem lehetett.[4]

A valóságos bárók köre Zsigmond korában elég szűk volt. Hajdanán, a 13. század vége felé még úgy látszik, valamennyi megyésispán közéjük számított, és valószínűleg ez volt érvényben I. Károly idejében is, később azonban már nem. 1350 körül az ispánoktól megvonták a *magnificus* cí-

met, és talán nem véletlen, hogy ugyanez idő tájt vesztik el az autentikus pecsét használatának jogát is.[5] Ettől fogva bárónak elsősorban azokat a főméltóságokat tekintették, akiknek a nevét – a püspökök után – a királyi privilégiumok méltóságsorai tartalmazták. Zsigmond korában ezek az alábbiak voltak: a nádor, az erdélyi vajda, az országbíró, a szlavón, dalmát-horvát és macsói bánok, a királyi tárnok-, ajtónálló-, asztalnok-, pohárnok- és lovászmester, valamint a pozsonyi ispán. Közéjük számított a szörényi bán is, de ez a méltóság 1393–1435 között nem volt betöltve. (A szlavón és a dalmát-horvát bánság viszont 1397–1409 között egyesítve volt.) Azonban, miért, miért nem, a méltóságsorok sem vették számba a királyság összes báróját. Közéjük kell még számítanunk, mivel az oklevelekben következetesen *magnificus* a címük, a főkincstartót, a székely ispánt, a titkos kancellárt (1405–1423 között, amikor világi személy volt), továbbá 1395 tájától a szörényi bán funkcióját átvevő temesi ispánt is. Valószínű, hogy a felsorolt, mintegy 15 méltóság volt az a kör, amelynek viselőit megillették az alább említendő bárói előjogok. Kevésbé valószínű, hogy ezek kiterjedtek a királyné udvari méltóságaira is, noha időnként őket is a bárók között tartották számon.[6]

Valójában persze a bárók köre 15-nél több főből állt. Részint azért, mert éppen Zsigmond idején terjedt el az a gyakorlat, hogy egy tisztséget két fő visel egyidejűleg. Testvérek esetében ez korábban is előfordult, arra azonban csak 1394-től volt példa, hogy a tisztség megosztói – mint Kórógyi István és Treutel Miklós macsói bánok (1394–1397) – más-más családhoz tartozzanak. Másrészt a bárók száma azért is nagyobb volt 15-nél, mert minden olyan személy, aki már egyszer báróságot viselt és attól nem hűtlenség miatt, hanem a király „kegyét megtartva" (*salva dilectione*) vált meg, címét és kiváltságait haláláig megtartotta.[7] Ilyenformán az uralkodó szűkebb környezetében mindig akadtak a hivatalban levő bárókon kívül „volt" bárók is, és bevett szokás volt feltüntetni a nevük mellett eme korábbi hivatalukat, amely továbbra is bárói státusra jogosította őket.

Alkalmilag előfordult, hogy a kancellária más magas rangú méltóságviselőket is a *magnificus*ok közé sorolt; így pl. Szécsi Miklóst, a veszprémi püspökség kormányzóját (1403), vagy Tallóci Matkó nándorfehérvári kapitányt, Keve, Krassó és Csanád megyék ispánját, a kalocsai, zágrábi és váradi egyházak gubernátorát (1433).[8] Arra azonban nincs példa az

1430-as évekig, hogy tisztséget *nem viselő* személyt, lett légyen bármilyen tekintélyes, a bárók közé számítottak volna. Ebben a tekintetben szigorú következetességet tapasztalunk. A legfeltűnőbb példa Stibor vajda fiáé és örököséé, az ifjabb Stiboré, aki az ország egyik legnagyobb vagyonának volt az ura, emellett egy ideig (1414–1419) a trencséni királyi várakat kormányozta, tehát akár főméltóságnak is lehetett tekinteni. Ennek ellenére az uralkodó rendszeresen *egregius*nak címezi, olykor szembeállítva néhai apjával, aki persze *magnificus*ként szerepel.[9] Ha tehát még ő sem volt elég gazdag és tekintélyes ahhoz, hogy vagyonánál fogva a bárók közé sorolják, úgy természetesnek kell vennünk, hogy a bárói titulust más főúri családok sarjai sem kapták meg soha, még akkor sem, ha megyésispáni hivatalt töltöttek be. Példaként citálható Perényi János (az országbíró fia) máramarosi (1430) vagy Kanizsai László soproni ispán (1429), Perényi Imre fiai, id. János és István (1430), Bebek Miklós (1437), Szécsi János (1429), Kórógyi János (1434), Cudar Benedek, Simon és Jakab (1416), Alsólendvai Bánfi István (1391), Losonci Dénes (1424), a Homonnai Drugetek és mások a legnagyobb mágnásvagyonok urai közül.[10]

Bárók és nem bárók aggályos megkülönböztetése nagyon is érthető. A címek hierarchiája lényegbeli különbséget fejezett ki: azt, hogy a báró különös kiváltságainál fogva messze kiemelkedett a nemesek – gazdagok és szegények – szürke tömegéből. Kiemelkedő helyzetét jogilag is elismerték, a leglátványosabban azzal, hogy az ő esküje tíz nemesével ért fel; de hasonló előjoga volt, hogy ellenfeleinek az őellene folytatott perben nem a szokásos ötven, hanem száz nemessel kellett esküdniük, özvegyének pedig az örökösöktől nem „az ország szokása szerinti" ötven, hanem száz márka járt.[11] Az ilyen és hasonló privilégiumoknál fontosabb az a kettő, amely az országvezetésben biztosított számukra kiemelt helyet. Az egyik a hadvezetésben, a másik a királyi tanácsban.

A középkori magyar hadszervezet ez idő szerint talán a legkevésbé tisztázott kérdése a magyar medievisztikának, és nyilván nem ez a megfelelő alkalom, hogy ezt az ágas-bogas problémakört körüljárni próbáljuk. Számunkra pillanatnyilag egyedül az a szerep lényeges, amely benne a bároknak jutott, és mind Anjou-, mind Zsigmond kori forrásaink azt sugallják, hogy ez a szerep meghatározó volt. Régi, ma már tananyaggá vált vélemény szerint – amelyben ugyan kevés kutató hisz, de cáfolni senki

sem próbálta – a magyar hadsereg gerincét I. Károly óta a „nagybirtokosok" csapattestei, bandériumai alkották. Behatóbban utoljára Deér József foglalkozott ezzel a kérdéssel (1936), de az alaptételt még ő sem nagyon vonta kétségbe, inkább csak azt hangsúlyozta, hogy az intézmény – ti. a főúri magánzászlóaljak – léte az Árpád-kor óta kimutatható, továbbá, hogy ezek későbbi neve, a *banderium* „általánosan használt és hivatalos színezetű megjelöléssé csak az 1433-i honvédelmi tervezet óta vált", míg korábbi jelentése egyszerűen „zászló" volt.[12] Érdekes, hogy a korabeli források ezt az elterjedt nézetet egyáltalán nem támasztják alá. Helytálló ugyan Deérnek az a megfigyelése, hogy a *banderium* és szinonimája, a *vexillum* az okleveles anyagban csupán zászló jelentésű; csakhogy épp ebben az értelemben van „hivatalos színezete": az országbárók és a főpapok – az egyházi bárók – lobogóját és az általuk vezetett sereget jelölte. Világosan kitűnik ez például Zsigmondnak a Kanizsai testvérek érdemeit felsoroló 1401. évi okleveléből. Itt először azt olvashatjuk, hogy az 1389 őszi szerbiai hadjáratra „két zászlóaljukkal" kísérték el a királyt (ekkor ti. István, a legifjabb testvér még nem volt báró); 1395-ben István (ekkor már ajtónállómester) vezette Havasalföldre „a saját és testvére, a tárnokmester zászlóalját"; míg a nikápolyi csatában 1396-ban János érsek és István három zászlóalj élén jelentek meg, a két sajátjukkal, valamint a harmadikkal, amely a királyi parancsra otthon maradt Miklós tárnokmesteré volt, és így ők vezették.[13] Szó sincs tehát a Kanizsaiak, mint „nagybirtokosok" családi bandériumáról. A zászló nem a családot illeti meg, hanem a bárót, és ha a családban egyszerre több báró van, akkor mindegyikük külön csapatot állít ki, nyilvánvalóan nem mágnási, hanem bárói mivoltánál fogva. Ugyanezt tanúsítja az az 1405-i oklevél, amely szerint Perényi Imre Nikápolynál testvéreivel együtt, azok saját zászlói *(vexillis)* alatt küzdött: a zászlók Perényi Miklóst mint volt szörényi bánt és Jánost mint pohárnokmestert illették.[14] Számtalan egyéb forráshellyel bizonyítható, hogy a „zászló", vagyis az önálló hadvezetés joga és kiváltsága, ekkoriban kizárólag a bárói és főpapi méltósághoz járult. Saját lobogója van a két érseknek, a püspököknek, a vránai perjelnek (sőt üresedés esetén a „perjelségnek"), továbbá mindazon világi uraknak, akiket az ország báróiként vettünk számba.[15] Nyoma sincs ellenben annak, egészen az 1420-as évek végéig, hogy olyan főurak, akik nem viseltek bárói méltóságot, hadinépüket a családi zászló alatt vezették volna. Egészen vilá-

gos tehát, hogy a zászló a bárói státus attribútuma, legalább is a Zsigmond kor végéig.

Elsősorban szintén a bárók előjoga – és egyben kötelessége – volt a király tanácsában, azaz az országot illető döntések meghozatalában való részvétel. A hagyományos és sztereotip formula, amely szerint az uralkodó minden döntését „országa főpapjainak és báróinak tanácsából" hozta meg, nem hagy efelől kétséget. Több Zsigmond kori oklevélen olvasható „a bárók határozata" (*deliberatio baronum*) kancelláriai jegyzet, amiből eleven és működő intézményre lehet következtetnünk.[16] Van egy további jel, amely esetleg arra utal, hogy a tanács tagjai *formálisan* csak az igazi bárók voltak. Ez a *specialis consiliarius* cím, amelynek fontosságára Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet, és amely – ismereteink szerint nem túl gyakran – az 1400-as évek elejétől kerül elénk. Viselői között találjuk Pálóci Máté diósgyőri várnagyot, Berzevici Péter szepesi ispánt, Rozgonyi János főkincstartót, Benedek fehérvári prépostot; olyan előkelőket tehát, akik viszonylag magas tisztségük ellenére nem – vagy mint a főkincstartó, nem egyértelműen – számítottak a bárók közé.[17] A cím adományozása valójában csak akkor érthető, ha feltételezzük, hogy ők hivataluknál fogva nem voltak *rendes* tagjai a tanácsnak. A valóságban persze a király tanácsadó környezete, informális tanácsa jóval tágabb lehetett. Azokban a névsorokban, amelyek különböző alkalmakból megnevezik a Zsigmond kíséretében található előkelőket, többnyire ispánokra és királyi várnagyokra is akadunk, sőt kivételesen egy-két olyan személyre is, akik semmiféle méltóságot nem viseltek. Ők alkalmi meghívás alapján lehettek jelen.[18] Egy azonban bizonyos: a királyi tanács sem elvben, sem a gyakorlatban nem volt az a fajta amorf testület, amilyennek hajdan Knauz Nándor és Schiller Bódog ábrázolták, és amelyben, mint egy fajta „úri kaszinóban", minden „nagybirtokos" tetszése szerint bármikor megjelenhetett.[19] Politikai döntéshozatal ilyen keretekben el sem képzelhető. Bizonyosra vehetjük, hogy a tanácsban való részvétel fontos és csak keveseket megillető kiváltság volt, hiszen az ország sorsába engedett beleszólást. A bárók rangját többek között éppen az adta meg, hogy ez a kiváltság feltétlen sajátjuk volt.

Forrásaink egyértelműen azt bizonyítják tehát, hogy Zsigmond királyságának politikai vezető rétege az egyházi és világi főméltóságok szűk csoportja volt. Ha a titulatúrát és a kiváltságok rendszerét nézzük, úgy

ebbe csak a szűkebb értelemben vett bárók tartoztak; ha ellenben a tényleges gyakorlatot, akkor néhány más tisztségviselőt is ide kell számítanunk, elsősorban azt a néhány ispánt és várnagyot, akik a fontosabb királyi várakat tartották a kezükön: a bárók közé sorolt pozsonyi és temesi ispánokon kívül a sárosi, szepesi, máramarosi, trencséni, zólyomi, borsodi, komáromi, győri, fejéri és pozsegai ispánokat, Diósgyőr, Világosvár, Nándorfehérvár és más fontos várak kapitányait. Mindenekelőtt bennük kell látnunk ama „előkelőket" *(proceres)*, akiket a források a bárókkal együtt a hatalom letéteményeseiként emlegetnek.[20] A csoportot immár körülhatárolván, ideje megvizsgálnunk azt az alapkérdést, amely a kutatást már olyan régóta foglalkoztatja: hogyan alakult Zsigmond és a bárók, azaz a politikai vezető réteg viszonya?

Régi beidegzések alapján ezt a viszonyt eleve, mintegy szükségszerűen feszültnek szoktuk látni. Felfogásunk alapja, ha közelebbről megnézzük, egy egyszerű szillogizmus: 1. a bárók nagybirtokosok; 2. a nagybirtokosok mindig és eredendően szemben állnak a központi hatalommal; 3. tehát Zsigmond bárói is szemben álltak királyukkal. Történetírásunk hosszú időn át ebből a következtetésből kiindulva próbálta értelmezni a kor politikai történetét, végül is sikertelenül, mert a konklúzió sehogyan sem volt összhangba hozható az események ismert menetével. Mályusz Elemér mutatta ki, hogy Zsigmond öt évtizedes uralkodása a hatalom szempontjából két egyenlőtlen szakaszra osztható: eleinte valóban azt tapasztaljuk, hogy a bárók megpróbálják akaratukat a fiatal uralkodóra kényszeríteni, és ez a törekvésük a király fogságra vetésével (1401), majd a megbuktatására indított nyílt fegyveres felkeléssel (1403) éri el csúcspontját. Zsigmond azonban 1403-ban döntő győzelmet aratott, és ettől fogva haláláig báróihoz való viszonyát a legteljesebb összhang jellemzi. Ellenzéki mozgolódásoknak nyomát sem találjuk, és minden tény egyértelműen arra mutat, hogy az 1403–1437 között kormányzó vezető réteg feltétlenül és habozás nélkül támogatta a király bel- és külpolitikai céljait egyaránt, és hűségében nem ingatták meg sem válságos időszakok, sem látványos kudarcok.[21] Az előbbi konklúzió tehát nyilvánvalóan helytelen, amiből viszont az következik, hogy a premisszák közül legalább egy szintén téves.

A tévedés első számú forrása a bárók körének felületes azonosítása a „nagybirtokosok" körével. Az utóbbi fogalom használata eleve proble-

matikus, mert forrásaink nem adnak semmiféle közvetlen fogódzót arra nézve, hogy a birtokos nemesség tömegéből kiket számítsunk a „nagyok" közé. Talán a várurakat? De hiszen számos viszonylag jelentéktelen nemesi családot ismerünk, amely várat mondhatott a magáénak, de vagyona nem volt számottevő, és politikai aspirációkat sem árult el;[22] másfelől tudunk nem is egy igen előkelő és vitán felül „nagybirtokos" famíliáról, amelynek soha nem volt vára, legfeljebb megerősített kúriája, mégis politikai tényezőként tartották számon, mint a Telegdieket, Szeri Pósafiakat vagy a Lackfiak kerekegyházi ágát. Tudomásul kell vennünk, hogy a kortársak *ekkor még* nem tartották szükségesnek, hogy a nagy vagyonú nemesi családokat a kisebbektől bármiféle módon megkülönböztessék. Olyan előkelő és dúsgazdag urakat, aminők a Bebekek vagy a Drugetek voltak, okleveleink egyszerűen „Pelsőci" illetve „Homonnai nemesekként" emlegetnek, mint bármely más nemesi család tagjait.[23] Ez a jogi helyzetet tükrözte, hiszen ha személy szerint nem voltak bárók, akkor jogilag csakis nemesek lehettek. Ez a jogrend azonban a 14. század végétől átalakulóban volt, és a változás utóbb a báró fogalmának értelmezésére is kihatott.

Az átalakulás lényege a „hatalmasabb nemesek" *(potiores nobiles)* fokozatos kiválása és a nemesi tömegektől való rendi elkülönülése volt, oka pedig a birtokmegoszlásban beállt földcsuszamlásra vezethető vissza. Írásom elején utaltam rá, hogy az ország hagyományosnak tekinthető birtokstruktúrája, amelyet a királyi várbirtok hegemóniája jellemzett, Zsigmond uralkodása alatt változott meg; a 14. század nagy kiterjedésű bárói honorjai helyébe ekkor lépnek azok a hatalmas főúri domíniumok, amelyek az ország politikai térképét a továbbiakban századokon át meghatározzák. Az átalakulás több tekintetben is korszerűtlenné tette az addigi uralmi rendszert. A bárók kivételes hatalma és presztízse a 14. századi viszonyokon alapult: ekkor még az ő kezükben volt az ország minden számottevő uradalma, nagyrészt szolgálati javadalomként (honorbirtokként), aránylag kis részben pedig örökjogú adományképpen.[24] Vitán felül ők alkották tehát nemcsak az uralkodó elitet, hanem a nemesi társadalom elitjét is, ugyanakkor hatalmuk bázisát tekintve elsősorban a királyság tisztségviselői voltak, és csak másodsorban főnemesek. Az az egy-két személy, akinek az Anjouk hatalmi rendszerében vagyonához képest nem jutott megfelelő pozíció, nem jelentett számbaveendő politikai vagy

társadalmi tényezőt. Miután azonban az 1390-es években a bárói honorok legnagyobb része Zsigmond adományai folytán a bárók és családjuk örökbirtokává vált, a helyzet alapjában változott meg. Megmaradt ugyan a bárói méltóság politikai súlya és tradicionális tekintélye, de legtöbbjük tényleges hatalmi bázisát immár nagyrészt vagy éppen kizárólag magánvagyonuk képezte, gondoljunk akár Garai Miklósra, akár Cillei Hermannra, akár a Sárkányos bárók szinte bármelyikére. Ők tehát, társadalmi meghatározottságukat tekintve, már elsősorban főnemesek voltak, és csak másodsorban bárók. A kialakulóban levő főnemesség köre azonban a bárókéval távolról sem esett egybe. Zsigmond már uralkodása legelejétől új és új embereket emelt maga mellé a kormányba, ami azzal járt, hogy a régiek rendre kiszorultak belőle. Különösen az 1403. év, a Kanizsai-Bebek vezette bárói liga veresége jelentett e tekintetben fontos fordulatot, ettől kezdve egy sor nagy vagyonú család egyáltalán nem vagy alig jutott hivatalhoz és befolyáshoz, az említett kettőn kívül a Losonciak, Alsólendvai Bánfiak, Cudarok, Homonnaiak, s mellettük hamarosan a Szécsiek vagy a Kórógyiak. Voltak tehát növekvő számban olyan nagyurak, akiknek a hatalom intézményes keretei között nem jutott sem cím, sem hely, ugyanakkor informális presztízsük a bárókéval vetekedett, és mint politikai tényezők sem voltak teljesen figyelmen kívül hagyhatók. Az ország irányításának rendje tehát megérett a változásra: a „hatalmasabb nemesek" testületileg kívántak részt belőle.

Zsigmond életében ez a változás nem következett be, neki már megvoltak a maga kiválasztott bárói. A főnemesség létét inkább csak kényszerből, a hadügy szervezetében vette tudomásul. A magánvagyonok katonai jelentőségére már az 1390-es évek török háborúi ráirányították a figyelmet, különösen azután, hogy a bárói honorok szétosztogatásával a bárói bandériumok létalapja is megrendült. Jól ismert az 1397-es honvédelmi törvény, amely a telekkatonaság bevezetésével első ízben rótt intézményes katonai terhet az addig szent és sérthetetlen nemesi földbirtokra, habár a legnagyobb földesurak bandériumállítási jogát még szóba sem hozhatta.[25] A nagybirtok azonban ettől kezdve döntő szerepet kapott a hadjáratok szervezésében. Az 1411. évi lengyel háború véletlenül fennmaradt zsoldjegyzéke szerint az 1055 lándzsából álló sereg kétharmadát az északkeleti megyék főnemesei állították ki: Koriatovics Tódor herceg, Munkács ura 250, Bebek János tárnokmester 100, Perényi Péter

máramarosi ispán 100, Bebek András és Péter együtt 60, a Homonnaiak 60, a Cudarok 50, Rozgonyi Simon országbíró, Rozgonyi János sárosi ispán és Perényi Imre titkos kancellár 40–40 lándzsára kapott zsoldot. Számunkra különösen érdekes, hogy a jegyzék a Homonnaiakról és Cudarokról szólva nem „nemesekről" beszél, hanem „urakról" *(domini de Homonna / de Zudar)*, mintha ők is bárók lettek volna.[26] Sajnos, azt nem tudjuk, hogy az általuk toborzott csapatot joguk volt-e bárók módjára, saját zászló alatt vezetniük. Valószínűleg nem, mert forrásaink még hosszú időn át nem említenek főnemesi bandériumokat. Ezekre a legkorábbi általam ismert példa Újlaki István „zászlójának" említése 1428-ban.[27] Újlaki 1429-ben macsói bán lett, de ekkor még nem viselt semmilyen hivatalt, vagyonánál fogva viszont a legelőkelőbb nemesek közé számított. Az 1432/33. évi honvédelmi tervezet melléklete szerint elsősorban a legtekintélyesebb horvát főnemesek: a korbáviai, cetinai, Frangepán és Blagay grófok lettek volna *banderium* kiállítására kötelezve (a létszám nem ismert), Tallóci Matkó és Maróti János volt macsói bán 1000–1000 lovassal tartozott, míg más urak – részben bárók, részben főnemesek, részben azonban szerény vagyonú köznemesek – 50–200 lovasnyi kontingenssel szerepelnek. Figyelemre tarthat számot, hogy a legtöbbet, 200-at Perényi Imre fia, János (akkor asztalnokmester), valamint a Homonnai és Pelsőci (Bebek) „urak" állították. Még érdekesebb, hogy a náluk semmivel sem vagyonosabb Szentgyörgyi Péter „grófra" egy egész bandérium volt kiróva, az ifjabb Stiborra pedig, aki valóban az ország egyik leggazdagabb főura volt, két bandérium.[28] Ez az első kétségtelen bizonyíték arra, hogy a kormány kivételes esetben kész volt elismerni egyes, bárói státussal nem bíró főnemesek bandériumállítási jogát, és ezzel megtette az első lépést az örökös bárói rend elismerése felé. Innen azonban még hosszú út vezetett a nevezetes 1498. évi XXII. tc.-ig, amely, a tényleges állapotokat immár tudomásul véve, név szerint felsorolta az ország ama legnagyobb földesurait, akik a továbbiakban saját bandérium vezetésére lettek jogosultak, és így bárói státusuk *de facto* becikkelyeztetett. Ekkor már valamennyiüket – köztük persze a Bebekeket és Homonnaiakat is – *magnificus*nak címezik, és mintegy magától értetődőn tagjai a királyi tanácsnak. Ez a fejlődés a Zsigmond halálát követő évtizedekre esik, ezért most nem szorul részletezésre.[29]

Főnemes és báró tehát korszakunkban még nem egymást fedő foga-

lom. Zsigmond uralma nem a főnemességre, mint a birtokos társadalom felső rétegére épült, hanem a főpapokra és bárókra. Érdemes tehát röviden megvizsgálnunk, kikből állt a bárók köre, és miképpen történt a kiválasztásuk. Ebből egyúttal arra a kérdésre is választ remélhetünk, hogyan viszonyult egymáshoz a két csoport, a báróké és a főnemeseké.

A bárók kinevezésének joga a királyt illette, akinek tehát bizonyos határok között módja volt eldönteni, kikkel együtt kíván kormányozni. Csak bizonyos határok között, mert választásának a szokás is korlátokat szabott. A bárók nem csupán hivatalviselők voltak, akik egyedül uruknak tartoznak engedelmességgel, hanem egyúttal az ország birtokostársadalmának egészét, „egyetemét" is képviselték az uralkodó oldalán,[30] kiválasztásukban tehát ehhez a tényhez is alkalmazkodni kellett. Az idegeneket például senki sem szívelte, és Zsigmondnak már 1387-ben, majd 1397-ben ismét meg kellett ígérnie, hogy tanácsába csak magyarokat fogad, és külföldieknek sem tisztséget, sem birtokot nem adományoz.[31] Valószínűleg szintén ősi szokás diktálta, hogy a bárók a nemesek közül, mégpedig a nemesség legfelső rétegéből kerüljenek ki. Mint ismeretes, már Anonymusnak az volt a véleménye, hogy a hét vezér leszármazottainak mindig ott kellene ülniük az ország tanácsában, vagyis a hatalom a legelőkelőbbeket illeti meg.[32] Az elv ebben a formában természetesen nem vált gyakorlattá sem az Árpádok, sem az Anjouk idején. Az uralkodóknak mindig akadtak kedvenceik, akiket viszonylag alacsony sorból emeltek az országnagyok közé, és mindig akadtak igen előkelő nemesek, akikkel valami okból nem voltak hajlandók együtt kormányozni. Az azonban bevett szokássá vált, hogy a báróvá emelt *homo novus*ok kinevezésükkor jelentős birtokadományban részesültek, hogy ilyképpen társadalmi státusuk összhangba kerüljön kiemelt pozíciójukkal.

Zsigmond uralkodásának első éveire az nyomta rá a bélyegét, hogy bárói kiválasztásának jogával jóformán alig élhetett. Nem trónörökösként, hanem választott királyként nyerte el a koronát, megválasztói pedig azok voltak, akik már bent ültek a hatalomban: Nagy Lajos és Mária bárói és előkelői. Zsigmond ki volt szolgáltatva nekik, és megkoronázása előtt meg kellett ígérnie, hogy ők és „örököseik" lesznek egyedüli tanácsosai, ami annyit jelentett, hogy az ország kormányát a főnemesség uralmon levő csoportja örökletesen kívánta kisajátítani.[33] A magát ligának nevező csoport névsorát nem ismerjük ugyan, de azt tudjuk, kik voltak Zsig-

mondnak ama bárói, akik a kormányba már méltóságviselőként léptek be, és így elsősorban őket tekinthetjük a liga tagjainak. A további fejlemények megértése végett érdemes karrierjüket röviden egyenként sorra vennünk:[34]

Bebek György. Királynői tárnokmester (1361–1390), liptói, turóci és gömöri ispán haláláig (1390). Alább említendő fiaival együtt Zsigmondtól Szádvár és Palocsa várakat kapta.

Bebek Imre, György idősebb fia. Horvát bán (1380–1383), oroszországi vajda (1383–1384), szlavón bán (1386), országbíró (1386–1392), erdélyi vajda (1392–1393), királynéi tárnok- és udvarmester (1393–1395), vránai perjel (1395-től). *A bárói felkelés egyik vezére.* 1404 elején mint lázadó halt meg.

Bebek Detre, György ifjabb fia. Királyi zászlótartó (1383–1387), királynéi udvarmester (1388), szlavón (1389–1392), szörényi (1392–1393), majd ismét szlavón (1394–1397) bán, nádor (1397–1402). Zsigmond 1402-ben leváltotta minden tisztségéből. *A felkelés egyik vezére.* 1404-ben meghalt.

Bebek László, György unokaöccse. Szatmári (1376), nyitrai (1380) ispán, királynéi udvarmester (1388), temesi ispán (1389–1390), királynéi tárnokmester és diósgyőri várnagy (1390–1393). Zsigmondtól Szendrő és Szokoly várakat kapta. Betegség miatt visszavonult a politikától, meghalt 1403/04-ben- *Fia,* „Nagy" János lovászmester (1397–1401) *1403-ban lázadó volt.*

Bélteki Balk. Testvérével, Drággal (a Drágfiak ősével) együtt 1378-tól szatmári és máramarosi ispán, 1387-től székely ispán. Zsigmondtól az erdődi kerületet és számos máramarosi birtokot kaptak. 1390-ben mindkettőjüket leváltották, egyedül a máramarosi ispánságot tartották meg. A felkelést egyikük sem érte meg, de Balk fia, Demeter *részt vett benne.*

Jolsvai Leusták. Pozsonyi ispán (1385), ajtónállómester (1387–1392), nádor (1392–1397). Nikápolynál fogságba esett és ott halt meg. Zsigmondtól Bajmóc, Keselőkő és Fülek várakat kapta. Fia, György a felkeléskor úgy látszik semleges maradt.

Kanizsai Miklós. Óvári várnagy (és így nyilván mosoni ispán, 1383–1385), vasi és soproni ispán (1387-től), tárnokmester (1388–1398), komáromi ispán (1398–1401). Zsigmondtól testvéreivel együtt Kapuvár és Borostyánkő várakat kapta. 1402-ben elvesztette hivatalait. *A felkelés egyik vezére.* 1404-ben meghalt.

Kaplai János. Barsi ispán (1378), oroszországi vajda (1383–1383), horvát bán (1385), országbíró (1385), szörényi bán (1388–1390), ismét országbíró (1392–1395). Zsigmondtól Sólyomkő és Beszterce várakat kapta. 1395-ben leváltották, és 1397-ben elvesztette a két várat is. 1403-ban *a felkelés egyik vezére.* Meghalt 1404/06-ban. Fia, Loránd révén a Serkei Lorántfi család őse.

Kórógyi István. Ajtónállómester (1382), macsói bán (1383–1385), krassói és kevei ispán (1389), ismét macsói bán (1394–1397). Zsigmondtól Harsány várat és a cseri uradalmat kapta. Meghalt 1397-ben. Fia, Fülöp 1403-ban valószínűleg Zsigmond oldalán harcolt, 1404-ben temesi ispán.

Kusalyi Jakcs György. Beregi ispán (1382–1387), főkincstartó (1383–1391), tárnokmester (1398–1401). Zsigmondtól az aranyosi uradalmat kapta. 1401-ben leváltották. Rokonságával együtt *csatlakozott a felkeléshez.*

Lackfi István (csáktornyai). Székely ispán (1368–1371), horvát bán (1371–1372), erdélyi vajda (1372–1376), vasi és soproni ispán (1379), horvát bán (1383), erdélyi vajda (1385–1386), nádor (1387–1392) és lovászmester (1387–1395). Zsigmondtól Komárom várat kapta. 1397-ben *felkelést szervezett* Zsigmond ellen, aki meggyilkoltatta.

Lackfi István (simontornyai), az előbbi unokaöccse. Lovászmester (1368–1382, 1383–1384, 1385–1387). 1387-ben Horváti Jánossal való kapcsolata miatt elvesztette tisztségeit. 1397-ben szintén *fellázadt* és megölték.

Losonci László (Dezső fia). Székely ispán (1372–1376), erdélyi vajda (1376–1385, 1396–1392). Zsigmondtól Bálványos, Csicsó és Újvár várakat s a gyulai uradalmat kapta. 1392-ben meghalt, egyetlen fia 1402-ben hunyt el. *Testvére,* Miklós székely ispán *fiai részt vettek* az 1403-i felkelésben.

Losonci László (az ifjabb, István fia). Besztercei ispán (1385–1386), szörényi (1387), horvát (1387) és szlavón (1387–1389) bán. Zsigmondtól Szalánc, Dézna és Pankota várakat kapta. 1389-ben leváltották, 1395-ben meghalt. *Két fia,* Zsigmond és Dénes 1403-ban *a felkelők élén harcolt.*

Losonci István, az előbbi testvére. Besztercei ispán (1385–1386), temesi ispán (1386–1387), szörényi bán (1387–1388), macsói bán (1390–1392). Zsigmondtól Körösszeg várat kapta. Meghalt 1395-ben utód nélkül.

Losonci Dénes (Tamás fia, az előbbiek unokatestvére). Zólyomi ispán (1385–1387), horvát bán (1387–1390). 1390-ben leváltották, 1392/93-ban meghalt. *Két fia,* György és László *részt vett* az 1403-i felkelésben.

Prodavizi Ákos. (Ákos Mikcs bán unokája.) Pozsegai és verőcei ispán (1379), somlói várnagy (1380), bakonyi ispán (1382–1384), szlavón bán (1387). 1387 őszén leváltották, 1390-ben meghalt. Egyetlen fia, Mikcs 1395-ben utód nélkül halt meg. *Ákos testvére*, Ördög István 1397-ben *a Lackfiakkal együtt lázadt fel*, és elvesztette birtokait.

Szécsényi Frank. Vasi és soproni (1374–1378), sárosi (1383), ismét vasi, soproni és zalai (1383–1385) ispán, zólyomi ispán (1387–1390), kincstartó (1393), erdélyi vajda (1393–1395), országbíró (1397–1408). A királytól Tapolcsány várát kapta. A felkeléskor, úgy látszik, semleges maradt. Öccse, Simon Zsigmond pártján harcolt, és Frank talán ezért tarthatta meg hivatalát haláláig.

Zámbó Miklós. Óbudai várnagy (1366–1379), besztercei (1373), trencséni (1377–1380) ispán, főkincstartó (1377–1382), tárnokmester (1382–1384, 1385–1388). 1388-ban leváltották, 1395-ben utód nélkül meghalt.

Az összeállítás több szempontból tanulságos. Először is, a macsói bán, a pohárnok- és asztalnokmester méltósága kivételével minden bárói tisztségbe olyanok kerültek 1387-ben, akik már addig is fontos hivatalt viseltek. Ugyancsak az övék maradt minden számottevő ispáni és várnagyi poszt, Diósgyőr, Csókakő és Pozsegavár leszámításával. Ez annyit jelentett, hogy a királyság várai szinte kivétel nélkül a liga ellenőrzése alatt maradtak, és a tagok tetszésük szerint választhatták ki a legértékesebbeket saját jutalmazásukra. Zámbó Miklós az egyetlen, akiről nem ismeretes, hogy számottevő adományban részesült volna, a többiek legalább egy uradalmat, de inkább egy, két, sőt három vártartományt kaparintottak meg, nem is családonként, hanem fejenként. A másik tanulság, hogy a ligatagok többsége néhány éven belül kiszorult a hatalomból. A 19 személyből a nikápolyi csata idejére, 1396-ra heten haltak meg, és a hétből csak kettő (Bebek György és Losonci László vajda) maradt haláláig hivatalban. 1401-ben, amikor a királynak és báróinak ellentéte először robbant ki nyíltan, még nyolcan voltak életben, de bárói méltóságot már csak négyen viseltek. Kettejüktől, Jakcs György tárnokmestertől és Bebek Detre nádortól a fogság után szabadult meg Zsigmond, úgy hogy 1403-ban, mire a válság fegyveres harcba csapott át, a hajdani ligát már csak Szécsényi Frank országbíró és Bebek Imre vránai perjel képviselték a kormányban. A harmadik és legfontosabb tanulság, hogy a ligatagok illetve fiaik és örököseik vagy már 1397-ben, vagy 1403-ban nyíltan szem-

befordultak a maguk választotta uralkodóval. Kivételt mindössze hármat találunk: Szécsényi Frankot és Jolsvai Györgyöt, akik nem lettek lázadók, de a király oldalán sem szereztek érdemeket, valamint Kórógyi Fülöpöt, aki valószínűleg Zsigmond pártján vezérkedett (bár forrásadattal ez sem bizonyítható).

Liga és királya szembefordulásának oka nyilvánvaló. Zsigmond úgyszólván trónra lépte pillanatától azon volt, hogy báróinak gyámkodásától megszabaduljon, és olyan kormánytársakkal vegye magát körül, akiket maga választott, akik nem irányítani, hanem szolgálni akarják, és akik számára az adomány nem tartozás kiegyenlítése, hanem a hűség záloga vagy jutalma. 1387-től a felkelés kitöréséig, 1403 elejéig 31 olyan személyt emelt bárói méltóságra, akik a trónra lépte előtt – tudtunkkal – sem ispáni, sem várnagyi tisztséget nem viseltek, akik tehát forma szerint mindenesetre az ő kiválasztottainak tekinthetők. Idegen csak egy volt köztük, a lengyel Stibor. A csoportnak mintegy a fele ahhoz a társadalmi körhöz tartozott, amelyhez a liga tagjai, vagyis az Anjouk bárói arisztokráciájához, sőt a legtöbb esetben ugyanazokhoz a családokhoz. Ezen a ponton válik világossá, hogy a politikai állásfoglalás kialakításában a személyes elkötelezettségnek jóval nagyobb volt a szerepe, mint a származásnak. Zsigmond legrendíthetetlenebb támasza évtizedeken keresztül a nádorfi Garai Miklós volt, a késői Anjou-kor legnagyobb hatalmú politikusának a fia, aki azonban már Zsigmond koronázása után, mint macsói bán kezdte meg hivatali karrierjét. Ugyancsak a király híve maradt Szécsi Miklós (†1428) kincstartó (1397), a veszprémi püspökség kormányzója (1403–1406), királynéi ajtónállómester (1406–1408), majd királyi tárnokmester (1408–1410), és mint ilyen, a Sárkányrend tagja. Nagy Lajos országbírójának és Mária nádorának volt a fia, és míg két testvére 1403-ban a felkelők élén harcolt, ő, aki egyedül kapott hivatalt közülük, Zsigmond pártján vezérkedett.[35] Ugyanezt tette Szécsényi Simon (†1411), a ligához tartozó Frank vajda öccse, aki 1390-től viselt bárói méltóságokat, és szintén tagja lett a Sárkányrendnek. Mind ő, mind Szécsi sógorai voltak Garainak,[36] és így feltehető volna, hogy pártállásukat rokoni kapcsolat befolyásolta. Bebek Ferenc (†1405/06) esetében azonban nincs tudomásunk ilyen kapcsolatról. Az ő bátyja, László is tagja volt a ligának, és unokaöccse, „Nagy" János lovászmester (1397–1401), László fia ugyanúgy a lázadókhoz állt, mint unokatestvérei, Detre nádor és Imre vajda fiai. Fe-

renc azonban csak 1388-tól viselt hivatalokat, tehát Zsigmond emberének tekinthette magát, és 1403-ban családjából ő volt az egyetlen, aki királya mellett küzdött.[37] Királyhű maradt Treutel János szörényi bán és tárnokmester fia, Miklós is, aki 1387-ben lett pozsegai ispán, majd macsói bán, és 1402-től tárnokmesterként volt tagja Zsigmond konszolidációs kormányának; továbbá a horvát főnemes Frangepán Miklós, Zsigmond horvát és szlavón bánjának, Jánosnak (†1393) a fia. Ellenpéldaként egyedül Kanizsai István hozható fel, a felkelőket vezető János érsek és Miklós tárnokmester jóval fiatalabb öccse, aki mint székely ispán 1391-ben lépett csak a bárók közé, de utóbb mégsem a királlyal, hanem bátyjaival tartott; valamint Kont Miklós nádor dédunokája, az 1402-ben macsói bánná kinevezett és szintén lázadóvá vált Újlaki László.

Vitatható, hogy társadalmilag az előbbi vagy a következő csoporthoz számíthatjuk-e Zsigmond kreatúrái közül a horvát arisztokráciához tartozó Korbáviai János asztalnokmestert és unokatestvérét, Károly visegrádi várnagyot, a későbbi főkincstartót és horvát bánt, vagy az oligarcha Kőszegiek leszármazottját, Tamási Jánost, akik mindhárman 1388-ban Mária báróiként kezdték meg karrierjüket, és mindhárman a Sárkányrend tagjaiként végezték. Vagyonukat és főleg származásukat tekintve a legelőkelőbb réteghez tartoztak, elődeik azonban nem kaptak helyet az Anjouk bárói között. Az 1387 után kinevezett báróknak körülbelül a fele ennél jóval szerényebb körből emelkedett fel, ők nemcsak állásukat, hanem vagyonuk zömét is Zsigmondnak köszönhették. Az 1403 előtti időből ideszámíthatók Perényi Miklós szörényi bán (†1396) és testvérei, János pohárnokmester (†1396) és Imre, szintén pohárnokmester, majd titkos kancellár; távoli rokonuk, Perényi Péter székely ispán, majdani országbíró; Sárói László (†1395) ajtónállómester, a főnemesi Lévai család őse; Csáki Miklós (†1426) temesi ispán, erdélyi vajda és öccse, György (†1428/29) székely ispán; kollégáik, Marcali Miklós vajda (†1413) és testvére, Dénes (†1422) székely ispán, a későbbi szlavón bán; Maróti János (†1434/35) macsói bán; Özdögei Besenyő Pál (†1432/34) horvát és szlavón bán; bántársa, Gordovai Fancs László (†1414 után); Debrői István kincstartó (†1404) és Ludányi István macsói bán. A felkelést követő években lett báróvá Szántai Lack Jakab (†1428/32) erdélyi vajda, 1402-től komáromi ispán; Pécsi Pál (†1409) horvát és szlavón bán, előbb (1402-től) csókakői várnagy és fejéri ispán; Nádasdi Mihály székely ispán és Szerda-

helyi Ders Márton asztalnokmester, korábban a hűtlenné vált Bebek Detre nádor familiárisa. Társadalmi tekintetben, vagyonát és származását tekintve a felsoroltak köre egységesnek mondható: a nemesi társadalom középső, lovaginak nevezhető rétegét képviselik. Nem parvenük tehát a szó igazi értelmében. Családjuk néhány falu vagy egy kisebb uradalom birtokosaként már rendszerint az Árpád-kor óta a megyei nemesség legfelső rétegéhez tartozott, mint az Újlakiakkal valószínűleg közös eredetű Gordovai Fancsok;[38] szép számmal vezethették vissza származásukat tekintélyes nemzetségekre, mint a Csákiak (Zsidó), Marcaliak (Péc), Marótiak (Gútkeled), Debrőiek (Aba), Ludányiak (Ludány) és Szerdahelyiek (Győr). A Marcaliak még bárói őst is felmutathattak Péc Gergely bán személyében. Még jellegzetesebb, hogy apáik és nagyapáik többnyire az Anjouk udvarában forgolódtak, mint udvari lovagok, ifjak, alispánok vagy várnagyok; így a Perényi testvérek apja, Péter; Sárói nagyapja; Maróti János két nagybátyja; Fancs László apja és nagybátyjai; Debrői apja; Lack Jakab nagyapja és két nagybátyja; és Ders Márton egyik nagybátyja.[39] Valószínű, hogy ők maguk is az aulában nőttek fel, és ott keltették fel Zsigmond figyelmét, bár az udvari szolgálat ténye csak néhány esetben (a négy Perényi, Sárói, Maróti, Debrői, Besenyő, Szántai Lack, Pécsi, Ders Márton) mutatható ki.[40] Politikailag a csoport még határozottabb arculatú. Királyhűségüket a legtöbben tettekkel bizonyították, és mi sem jellemzőbb, mint hogy a 22 sárkányrendi báróból kilencet találunk közöttük, ideszámítva Sárói fiát, Lévai Cseh Pétert is. A Csákiak és Marcaliak ugyan a hűtlenek táborába álltak, de azzal, hogy végül sikerrel működtek közre a mozgalom leszerelésében, úgy látszik sikerült a vétküket feledtetniük. (Csáki Miklós is sárkányos báró lett 1408-ban.) Annál feltűnőbb a két ellenpélda, Debrőié és Ludányié. Az 1403. évi felkelés során ők ketten – pontosabban Ludányi testvére, az egri püspök – bizonyultak a legkonokabb lázadóknak, akik még akkor is fegyverrel a kézben küzdöttek, amikor az ország nagy része már elcsendesült, és kegyelemre nem tartottak igényt ezután sem. (Bár a Ludányiak jóval később, 1421-ben mégis hazatértek és amnesztiában részesültek.) Makacs elszántságukat nem lehet nem összefüggésbe hozni azzal a ténnyel, hogy ők is Zsigmond kiemeltjeihez tartoztak, és így lázadásuk a volt bárókéhoz képest a hűtlenségnek, mondhatni, „minősített” esete volt.

Zsigmond bárói arisztokráciája 1403 után további új nevekkel bővült.

Idegen lovagjai a korábbinál jóval nagyobb szerepet kaptak az ország igazgatásában, bár számuk a bárók között nem volt jelentős. De nem is a számuk volt fontos, hanem az, hogy a maroknyi idegen báró – Stibor mellett Cillei Hermann, Ozorai Pipo és az Albeni testvérek, később a Tallóciak – rendkívüli hatalmat összpontosított a kezében, akárcsak a magyar báróvá emelt vazallus fejedelmek, Lazarevics István szerb despota, Hervoja boszniai vajda, Mircse havasalföldi vajda, vagy a Litvániából menekült munkácsi „herceg", Koriatovics Tódor. Magyar híveinek körét is több új lovag báróvá emelésével frissítette fel a király. Miután 1408-ban addigi legfőbb támogatóit a Sárkányos Társaság ligájában egyesítette, nyomban új embereket vont be a tanácsába: Rozgonyi Simont (†1414) és egész rokonságát, Pálóci Mátét (†1436) és testvéreit, Berzevici Pétert, Nagymihályi Albertet, Kompolti Istvánt és fiait, Bátori Istvánt, Hédervári Lőrincet, végül kevéssel halála előtt a nagyra hivatott Gúti Ország Mihályt.

Zsigmond hosszú uralkodása folyamán összesen mintegy 115 fő jutott bárói méltóságra, és túlnyomó többségükről elmondhatjuk, hogy egész életében híven szolgálták, bárhonnan, bármilyen társadalmi körből indultak is. A 115-nek hozzávetőleg a felét sorolhatjuk a „történelmi" névvel, bárói ősökkel és jelentősebb vagyonnal bíró, tehát főnemesinek nevezhető családokba; másik felük Zsigmond alatt, az ő jóvoltából szerzett nevet és vagyont, és ekként került amazokkal azonos társadalmi szintre. Pártállásuk kialakításában azonban, mint láttuk, nem a születés játszotta a döntő szerepet, hanem a pályakezdés körülményei. Az elég heterogén összetételű bárói arisztokrácia az öt évtized alatt, amíg Zsigmond a trónon ült, a királyhűség jegyében olyan szilárd egységgé kovácsolódott, amely kiállta a kül- és belpolitika minden megrázkódtatását, és biztos támaszul szolgált a király és császár európai hatósugarú terveihez és ambícióihoz. Nem állítható, hogy a hetvenéves Zsigmond kevésbé szilárdan ült volna trónján, mint annak idején Nagy Lajos, mielőtt meghalt. Fiúörökössel azonban őt sem áldotta meg a szerencse, és így dinasztia hiányában a királyságra ugyanolyan súlyos válság következett, mint 1382 után. Ez a válság pedig, a főnemesség időközbeni megerősödése folytán, ezúttal már az állam rendi átalakulásának irányába mutatott.

JEGYZETEK

1. Bónis: *Hűbériség...* 127–128.
2. A biztosan 14. századi eredetű főúri vagyonok közül a Cudaroknak egyedül a makovicai uradalomban 1582 portájuk volt 1427-ben (DL 32690); a Drugeteknek kb. 3150 népes jobbágyháztartásuk 1437-ben (DF 234235, Leleszi konv. magán lt. 1400–172); a Garai Bánfiaknak Valkó megyében kb. 2000 sessiójuk 1450 körül (DL 14227).
3. Engel: Vár... 372–374. (jelen kötetben 188–193.).
4. Fügedi: *Mobilitás...* 1. skk., uő: Királyi tisztség vagy hűbér? *TSz,* 25 (1982) 483. skk. A magister címre Kurcz: *Lovagi kultúra...* 51. skk.; Engel: *Ung társadalma...* 97. skk.
5. Kumorovitz L. Bernát: Az authentikus pecsét. *Turul,* 50 (1936) 61. A címhasználatot illetően részletes kutatások híján csak saját megfigyeléseimre hivatkozhatom.
6. Fügedi: *Mobilitás...*, hozzá fontos kiegészítéseket tartalmaz Kubinyi András recenziója, *Sz,* 107 (1973) 753–757.
7. 1419: Zsigmond a tárnokmesterséget Bebek Jánostól „salva nostra dilectione" elvéve adja Berzevici Péternek, DL 10811. A formula korábban is ugyanez, pl. 1371: *CDH* IX/4. 340.; 1379: DL 101919.
8. 1403: *Zala* II. 314.; Tallócira lásd jelen tanulmány itt nem közölt függelékét: Engel: Bárói életrajzok... 451. 7. jegyzetét.
9. 1414: Borbála királyné „egregio Stiborio filio condam Stiborii wayuode", DF 280027, Trencsén város lt. 1–5–1, hibásan 1415-i kelettel közölte Wenzel Gusztáv: *Stibor vajda.* Budapest, 1874, 164.; ugyanígy Zsigmond alábbi okleveleiben: 1417: DL 10596; (1419): DF 239404, Pozsony város lt. 776.; 1421: DL 88809; 1422: DL 58967; 1422: Wenzel: *Stibor...* 174., DL 64752.
10. Perényire 1430: DL 12284; Kanizsaira 1429: *Sopron vm.* II. 124.; Perényi Imre fiai 1430: DL 12224; magnificus Bebek Péter volt székely ispán és egr. Miklós, 1437: *Csáky* I. 364.; „egregius Johannes filius magnifici Nicolai de Zeech alias magistri tavarnicorum nostrorum", 1429: *Zala* II. 460.; magnificus Kórógyi Fülpös (temesi ispán, királynéi tárnokmester) fia egregius János, 1434: DL 12530; magnificus Cudar István (ajtónállómester) fia egregius Benedek, és magn. Péter (bán) fiai, egr. Simon és Jakab, 1416: *Zichy* VI. 394.; „viri magnifici domini Johannis de Lyndwa olim bani et magistri Stephani filii eiusdem", 1391: *Zala* II. 253.; Losoncira 1424: *Zichy* VIII. 189., 191.; a Homonnaiakra Engel: *Ung társadalma...* 100–102. Későbbi példákat hoz ugyanerre Fügedi: *Mobilitás...* 30., 39. jegyzet.

11. Bónis: *Hűbériség*... 486–487.; Hajnik: *Bírósági szervezet*... 318., 323.; Holub József: Az Atyusz-nemzetség. *Turul*, 51 (1937) 66.; Fügedi: *Mobilitás*...8. Lásd még 1419: Lévai Cseh Péter esküje, mivel lovászmester volt, tíz nemesével ér fel „ratione sui baronatus", DL 10781; 1422: Tamási László ajtónállómester – öccse, Henrik azonban nem – „solus propter sui baronatus dignitatem pro decem personis nobilium" tehet esküt, DF 231025, Jugoszl. Akad. Lt. 9–3; 1437: Perényi János asztalnokmester esküje 10 nemesével ér fel „ob reverentiam honoris sui baronatus", DL 13046. Különösen érdekes Albert 1439-i ítélete, amely szerint a Cilleieknek Frangepán István és János bánok fejére egyenként 100 nemessel, a többi Frangepán testvér fejére 50–50 nemessel kell esküt tenniük, DF 258090, Bécsi Áll. Lt. HHStA Allg. Urkundenreihe Rep. 1–129, ami azt mutatja, hogy még a legelőkelőbb horvát főnemesi dinasztiát sem számították ekkor a bárók közé.
12. Deér József: Zsigmond király honvédelmi politikája. *HK*, 37 (1936) 43–45.
13. „cum binis eorum vexillis..., proprium vexillum, suarum videlicet et dicti magistri tavarnicorum nostrorum..., cum propriis eorum geminis seu binis ac... Nicolai fratris ipsorum... magistri tavarnicorum... cum tercio vexillis..., plerisque militibus eorundem antefatis sub ipsorum trinis vexillis", 1401: *Sopron vm.* I. 542–547.
14. „sub vexillis ipsorum propriis", *ZsO* II. 4095.
15. Néhány könnyen hozzáférhető példa a *ZsO* II. indexe alapján (zárójelben az oklevelek sorszáma): esztergomi (4073.) és kalocsai (2730., 2783., 3712.) érsek, zágrábi (5118.), egri (2737.) püspök, veszprémi kormányzó (2754.), a vránai perjelség vexilluma (2212.), nádor (2732.), macsói bán (3734., 2731.), volt vajda (5836.), vajda (3153.), ajtónállómester (3712.), volt székely ispán (2717., 2872.). Nem bárói zászló csak a lázadók vezéreivel kapcsolatban fordul elő (Szentmártoni [azaz Ostfi] László és Nekcsei Zsigmond, 2743.).
16. Pl. *ZsO* I. 3202., II, 6944. Lásd a 33. jegyzetet is.
17. Mályusz Elemér: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. *TSz*, 3 (1960) 175. skk.
18. Az a benyomásom, hogy a nagyszámú névsor közül a tanács összetételét legjobban a király személyes jelenlétén felsorolt ítélőtársai tükrözik (persze az ítélőmesterek nélkül), pl. 1425: *Sopron vm.* II. 95.; 1430: DL 11939; ugyanígy az olyan nádori ítélőszék, amely politikai súlyú ügyekben ítélkezett, így a Stibor-hagyaték ügyében 1435: Wenzel: *Stibor*... 201., vagy Torna vár örökösödési perében, 1436: DL 9512. (Mindkettőben Zsigmond volt a felperes.) Az a nevezetes 110 pecsétes oklevél, amely 1402-ben az osztrák hercegek magyarországi örökösödését szentesítette (*CDH* X/4. 137.), azt bizonyítja,

hogy minél több nevet tartalmaznak a hasonló névsorok, annál kevésbé tekinthetők a királyi tanács névsorainak.

19. Vö. Engel Pál: Nagy Lajos bárói. *TSz*, 28 (1985) 393. skk.
20. A felsoroltak voltak azok a megyék, amelyekben az 1390-es évek után is jelentős királyi uradalmak maradtak, s ezért ispáni tisztük politikai súllyal járt. (Vö. Engel: *Kir. hatalom...* 173–193.)
21. Mályusz: Zsigmond központosítási... 165–171.; Engel: *Kir. hatalom...* 44. skk.
22. Pl. Keresztúri Bocskai, Apponyi, Dobrakucsai Nelepec, Derencsényi, Esseg-vári, Somosi.
23. 1421: „prope metam nobilium de Homonna", DF 209721, Leleszi konv. orsz. lt. Met. Ung 46.; 1429: „sub potestate... nobilium de Pelsewch", DF 265282, Andrássy lt. 16–34.
24. Engel: Honor II. 880. skk. (jelen kötetben 101. skk.).
25. Vö. Borosy András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*. Budapest, 1971, 15. skk.
26. A jegyzéket tévesen 1422 körüli kelettel közölte Bártfai Szabó László: *A Hunt-Paznán nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom, 1910, 677–681.; a helyes keletet Mályusz: *Zsigmond...* állapította meg.
27. 1428: DL 30431. Az oklevél ugyanakkor Újlakit egregiusnak címezi.
28. *DRH* I. 418–423., 426–430. A névsorok bővebb elemzést igényelnének. Itt csak azt tartom fontosnak megjegyezni, hogy az 50 lovassal szereplő személyek közül számosan nem voltak nagybirtokosok, és biztos, hogy kontingensüket nem birtokaik után kellett kiállítaniuk. Sokkal valószínűbb, hogy az aula lovagjai és familiárisai voltak (néhányukról ez igazolható), és csapatuk kiállítására a kincstártól utaltak volna ki pénzt számukra, ha a terv életbe lép.
29. Vö. Kubinyi: i. m. (lásd 6. jegyzet); Engel: Világi nagybirtok... II. 291. skk. (jelen kötetben 37. skk.).
30. Engel: Nagy Lajos bárói 393–395.
31. 1387: *ADE* III. 621.; 1397: *DRH* I. 167.
32. *SRH* I. 41.
33. „Item promisit et expresse consensit, quod antiqui consiliarii sui esse debent prelati, barones eorumque successores et baronum heredes, quos alias Ungarie reges pro eorum consiliariis habuerunt", *ADE* III. 621.
34. Az alábbi összeállítás részletes jegyzetelésétől kénytelen vagyok eltekinteni. Néhány felsorolt személy rövid életrajzát lásd Engel: *Bárói életrajzok...* Az idézett archontológiai adatok nagyobb része megtalálható az alábbi művekben: Wertner: Adalékok... 1906, 583–609., 1907, 1–69., 161–198., 327–354.;

Fügedi: *Mobilitás...* 105–124.; Engel: *Kir. hatalom...* 173–193., a felkelőkre uo. 42–43.

35. Reiszig Ede: A felsőlendvai Széchy-család. *Turul,* 56 (1942) 39–41.
36. Engel: *Kir. hatalom...* 43., ahol azonban Szécsiről tévesen írtam, hogy Garai veje volt. Vö. Wertner Mór: A Garaiak. *Sz,* 31 (1897) 938.
37. *ZsO* II. 2670.
38. Közös eredetüket címerazonosság és birtokközelség teszi valószínűvé. Újlaki Bertalan (1380) és fia, László (1402) címere egyaránt két sasszárny között női fej. (Bécsi Áll. Lt. Urkundenabt. Familienurk. 238. És Allg. Urkundenreihe 1402. IX. 21. – Lővei Pál barátom szíves közlése.) A Fancsok somogyi törzsbirtoka, Berény (Balatonberény) és az Újlaki-birtokként ismert Györök (Szöllősgyörök), amelyben származáshelyüket sejtem, nem esnek messze egymástól. Szétválásuk azonban – ha csakugyan megtörtént – a 13. század közepénél régebbi.
39. Perényire lásd Engel: Bárói életrajzok... 437–440.; a Marótiakra Wertner: Adalékok... 1906, 340. (Mihály vitányi várnagy) és 1348: *CDCr* XI. 449. (István udvari lovag); Fancs fiai, László, Pál és néhai János udvari lovagok, 1348: DL 12800; Debrői Miklós királynéi udvari lovag, 1365: DL 41621; Szántai Lack udvari lovag, 1346: *Zala* I. 431.; fiai közül István (1358) és Benedek (1373) udvari ifjak, Wertner Mór: A Szántói Laczk-család ismeretéhez. *Erdélyi Múzeum,* 23 (1906) 196.; Szerdahelyi Ders udvari lovag, 1385: DL 42314.
40. Udvari lovagként ismert Sárói (1388: *ZsO* I. 502.), Maróti (1393: *ZsO* I. 2854.), Lack Jakab (1402: *ZsO* II. 1415.); udvari ifjúként vagy familiárisként a Perényi-testvérek (1386: DL 2469), Perényi Péter (1389: *ZsO* I. 1280.), Pécsi Pál (1389: *CDCr* XVII. 233.) és Ders Márton (1403: *ZsO* II. 2211.), míg csupán relációs jegyzet alapján következtethetünk Debrői (1395: *ZsO* I. 4188.) és Besenyő Pál (1400: *ZsO* II. 111.) hasonló státusára.

In *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok.* Budapest, 1987, 114–129.

OZORAI PIPO

Ozorai Pipo emlékezete

1410 nyarán Zsigmond, Magyarország akkori királya követséget menesztett Itáliába XXIII. János pápához, hogy hosszú évek után végre rendezze feszült, sőt ellenséges viszonyát a szentszékkel. Legalábbis az egyik szentszékkel, azzal, amelyiket személy szerint a magáénak választott; mert a nagy egyházszakadás folyományaként a Bolognában székelő János csak egyike volt ama három pápának, akiknek mindegyike Szent Péter egyedüli utódának tekintette magát. Zsigmond éveken át maga is jól elboldogult a magyar egyház ügyeivel, most azonban a pápasággal való kiegyezés egyszeriben sürgőssé vált. Májusban váratlanul kilátásai nyíltak a Német-római Birodalom régóta áhított trónjának megszerzésére, ehhez pedig legalább az egyik pápa támogatását maga mögött kellett tudnia. Ennek fejében hajlandó volt némi engedményekre, de azért egészben véve a magyar egyház fölötti hatalmát abban a mértékben kívánta megőrizni, amelyhez az elmúlt időkben már hozzászokott. A kényes misszió lebonyolításával kormányának egyik oszlopát, Ozorai Pipo temesi ispánt bízta meg, és hogy az ügy fontosságának kellő nyomatékot adjon, hatalmas kíséretet adott mellé. Pipo ura várakozásának megfelelően látta el feladatát. Pápai bullákkal megrakodva tért haza, amelyekben benne foglaltatott szinte minden engedmény, amire a király vágyott.[1]

Pipo utazása Közép-Itália-szerte szenzációt s egyben gondokat keltett. Háromszáz lovasa már kisebbfajta hadseregnek számított, és a jelek szerint úgy is viselkedett. A velenceiek felemlegették, hogy átvonultában károkat okozott a lakosságnak.[2] A firenzei államtanács hosszan latolgatta, kívánatos-e egyáltalán beengednie „ebbe a szabad városba", a jelenléte

nem vezet-e majd forrongáshoz, netán még államcsínyhez is.[3] Amikor Bolognából hazafelé tartott, a velencei Signoria két ízben is tanakodott a vele kapcsolatos teendőkről, és végül is úgy határozott, hogy noha nem jelentette be magát – illő küldöttséggel fogadják a határon, felajánlják neki a köztársaság vendégszeretetét, útja folytatásához pedig hajót bocsátanak a rendelkezésére.[4] Ez a figyelem persze a magyar király követének szólt, az érdeklődés azonban nem kis mértékben Pipo személyének. Ő ugyanis születésére nézve olasz volt, közelebbről firenzei, és miután hazájában azelőtt senki sem ismerte, most egy hatalmas ország nagyuraként tűnt fel a színen. Az effajta különleges karrier minden korban bámulatot szokott kivívni, és kivált mély benyomást tehetett Pipo olasz honfitársaira, akik közül pénzre ugyan sokan, de hatalomra csak igen kevesen tettek szert a polgári életforma kisszerű körülményei között. Nem csoda, ha hírneve még a valóságot is túlszárnyalta. Amikor Firenzébe menet átutazott Ferrarán, a város krónikása nem mulasztotta el, hogy csodás életrajzát röviden feljegyezze, és úgy jellemezte, mint aki otthon „a legfőbb ember mind a király udvarában, mind a tanácsában". Azt is tudni vélte, hogy korábban húszezer lovas élén egész Boszniát leigázta, és a király azért fogadta volt a kegyébe, mert egy ütközetben megmentette az életét.[5]

A krónikás csodálata, túlzásaival együtt, annak a hősnek szól, akiben milliók vágyai öltenek testet. Ki tudja, az évszázadok során szerte a világon hány suhanc ábrándozott már arról, hogy egyszer majd dúsgazdag, híres-nevezetes nagyúrként tér vissza oda, ahol született, és a nép ámulattal fog tódulni elébe, hogy messziről, egy pillanatra láthassa őt, akinek hajdan a nevét sem ismerte. Elképzelni könnyű, de millióból talán ha egynek sikerült el is érnie. Pipo mindenesetre egy volt a milliók közül, és higgyük, hogy ifjúkori álmai teljesedtek be, amikor 1410 Szentiván előestéjén bevonult – először és utoljára – Firenze falai közé.[6]

Noha Pipo sokkal inkább magyar országnagy volt, mint firenzei kereskedő, az olaszok mindig is a magukénak tekintették, és mesés pályafutását már a 15. században többen megörökítették. Legmegbízhatóbb életrajza a neves humanista, Poggio fiától, a Pazzi-féle összeesküvésben (1478) kivégzett Jacopo di Poggiótól származik, aki a magyarországi viszonyokban is meglepő tájékozottságot árul el.[7] Az ő írását vette alapul Pipo későbbi biográfusa, Domenico Mellini, aki azonban munkáját

(1570) firenzei levéltári forrásadatokkal is kiegészítette.[8] Megbízhatatlanságánál fogva értéktelen viszont Pipónak egy 15. századi anonim életrajza.[9] Érdemes megjegyezni, hogy Vespasiano da Bisticci szintén érdemesnek tartotta rá, hogy besorolja kora „híres embereiről" összeállított életrajzgyűjteményébe.[10] Magyarországon ezzel szemben mindvégig „idegennek" tekintették, és személye hosszú időn át alig váltott ki érdeklődést. 15. századi történetírónk, Thuróczy János épp csak a nevét említi azok sorában, akiket Zsigmond alacsony sorból emelt az ország nagyjai közé.[11] Tetteinek pontosabb ismeretét a magyar medievisztika egyik úttörőjének, Wenzel Gusztávnak köszönhetjük, aki – elsősorban olasz források alapján – 1863-ban kismonográfiát írt róla, 1884-ben pedig publikálta a rá vonatkozó legfontosabb hazai iratanyagot.[12] Azóta elsősorban művészettörténészek foglalkoztak személyével,[13] és minthogy a Zsigmond kori Magyarországra vonatkozó ismereteink az utóbbi évtizedekben úgyszólván minőségi változáson mentek keresztül,[14] talán érdemes egy rövid tanulmány keretében újból összegezni mindazt, amit ez idő szerint tudni lehet róla.

*

Pipo a magyarországi forrásokban 1399-ben bukkan fel első ízben *Pipo Gallicus filius Stephani de Scolari(!) de Florentia* néven.[15] Mindazt, amit származásáról és előéletéről tudni lehet, kizárólag olasz biográfusaitól, elsősorban Poggiótól meríthetjük, és híradásaikat nem áll módunkban ellenőrizni. Poggio előadása egészében véve megbízhatónak látszik, és olyan elemeket tartalmaz, amelyeknek – ha közvetve is – igen jól értesült forrásokból kellett származniuk. Elbeszélésében van ugyan valami meseszerű, de nem több, mint amennyire joggal számíthatunk egy főúrrá lett kereskedősegéd amúgy is hihetetlennek ható életrajzában. Próbáljuk meg e csudás eseményeket röviden összefoglalni.

Pipo, becsületes nevén Filippo Scolari, a firenzei köztársasághoz tartozó Tizzanóban született 1369-ben. Családja valamikor, a guelf–ghibellin harcok idején jobb napokat is látott, de ekkorra bizony, semmi kétség, már elszegényedett, és a nevét hiába keressük a kor nevezetesebb firenzei famíliái között. Pipo tehát igen szerény polgári jómódban nevelkedhetett – ahogy Poggio írja: „szegényen éltek" – és nemigen számíthatott többre, mint hogy más polgárfiúkhoz hasonlóan az üzleti életben próbál majd ér-

vényesülni. Tizenöt évesen – ez volt a szokásos kor – egy kereskedő giovanéja, azaz inasa lett, hogy mellette a szakmát kitanulja.[16] Így került el először, úgy látszik, Németországba, majd hamarosan Budára.[17] Gazdája ekkor már – talán kezdettől fogva – Luca Pecchia volt, egy módos firenzei üzletember, akinek neve nem ismeretlen a kor magyarországi forrásaiban.[18]

Firenze ekkortájt, tudjuk jól, egyik központja volt Európa pénzügyi és gazdasági életének. Bankárai már 1300 körül vezető szerepet játszottak Nyugat-Európa számos fejedelmi udvarában, és noha befolyásukat a század első felében válságok sora rendítette meg, bankházaik 1380 tájára már új erőre kaptak. Az élelmes firenzeiektől semmi olyan tevékenység nem volt idegen, ami profitot hozhatott, és kapcsolataik szinte egész Európát behálózták. Magyarország ugyan történetesen nem tartozott fő vadászterületeik közé, de képviselőiket azért itt is megtaláljuk. A legnevezetesebb közülük, Francesco Bernardi 1382 óta hosszú éveken át működött közre a királyi pénzügyek irányításában, és fölözte le a harmincadok, a kamara haszna és a pénzverés kezeléséből nyerhető hasznot.[19] Pipo gazdája, Pecchia talán nem volt ennyire nagystílű, de az ő keze is elért a római, sőt a nápolyi udvarig.

A budai olaszok elsősorban selyemmel és fűszerekkel kereskedtek, és boltjaik a város legelőkelőbb negyedében, a mai Országház (akkori nevén Olasz) utcában sorakoztak.[20] Fényűzési cikkekről lévén szó, ügyfeleik jobbára a királyi udvar előkelői lehettek. Így került a fiatal Scolari a Kanizsai család szolgálatába. „Úgy esett – meséli Poggio –, hogy Zsigmond király kincstartója Pecchiához jött, hogy urának egyet s mást bevásároljon. Látva, hogy Pipo mily ügyesen intézi Pecchia számadásait és mily gyors észjárású, nyomban megkérte, adja át neki a fiút, azt ígérve, hogy saját fiaként fogja nevelni. Pecchia pedig, minthogy igen csak igyekezett elnyerni a kincstartó jóindulatát, és még inkább szeretett volna testvérének, a nagy hatalmú esztergomi püspöknek a jóindulatába férkőzni, odaadta a fiút."[21] Kanizsai János 1387 óta volt esztergomi érsek és a király mindenható főkancellárja, testvére, Miklós pedig 1388-ban lett „kincstartó", valójában tárnokmester. A leírt esemény tehát 1390 táján mehetett végbe, és így Pipo a húszas évei elején lehetett, amikor magukhoz vették. „Szorgalma, tudása folytán – szól tovább a történet – hamarosan mindenkivel megkedveltette magát, s oly kiválóan működött közre ura dolgainak inté-

zésében, hogy az Simontornyát, ezt a jeles várat ajándékozta neki, hogy a várhoz tartozó birtokok jövedelméből magát és familiárisait eltarthassa. Itt igen nagy tisztességben élt, s kegy és megbecsülés dolgában senki sem előzhette meg uránál."[22] Forrásunk megbízhatósága ezen a ponton derül ki igazán, mert tökéletes hűséggel számol be egy olyan mozzanatról, amelynek a lényegét aligha volt módja megérteni. Mert mi is történhetett valójában? A Lackfiaktól elkobzott Simontornyát és 22 helységből álló uradalmát 1397 márciusában kapták adományul Zsigmondtól a Kanizsai fivérek, és – mint az elbeszélésből kitűnik – az igazgatását Scolarira bízták. Ez Magyarországon ekkor még olyan kezdetleges formában történt, amelyről egy olasznak vagy más nyugat-európainak aligha lehetett sejtelme is. Más, egykorú adatokból ismeretes, hogy a várúr „tisztségül" *(pro honore)* azaz visszavonásig szabályszerűen odaadományozta a várat és falvait várnagyának, hogy magát és embereit azokból tartsa el, csupán azt kötötte ki, hogy az uradalom mely jövedelmeit tartja fenn saját magának. Poggio értesülése tehát úgy fordítandó, hogy Pipo a Kanizsaiak simontornyai várnagya lett, valószínűleg már 1397-ben.[23]

A kor magyar főurai körében egyáltalában nem volt szokás, hogy birtokaik kormányzását „idegenekre", azaz ne magyarokra bízzák. A nagyúri kíséret, amelyből a várnagyok és tiszttartók kikerültek, általában jómódú középbirtokos nemesekből verbuválódott, olyanokból, akiknek egy-két falujuk, és mintegy 50–100 jobbágyuk volt.[24] Pipo karrierje tehát már ezen a ponton is kivételszámba ment, hiszen lényegében már ekkor a magyar uralkodó osztály tagjává vált. Hogy igazából és végleg azzá lehessen, ahhoz persze megfelelő saját vagyonra is szüksége volt, mert csak ezáltal léphetett be a birtokostársadalomba, és válhatott *de facto* magyar nemesúrrá. Gazdái azonban erről is gondoskodtak. Miután Pipo 1399-ben eljegyezte egy szomszédos nemes, Ozorai András leányát, Borbálát, kijárták számára a királynál azt a különös kegyet, hogy a menyasszonyt, mint apjának egyedüli gyermekét „fiúsítsa", azaz leány létére az apai jószág örökösévé tegye. Jellemző módon a fiúsítás csak arra az esetre szólt, ha Borbála Pipóhoz és nem máshoz megy nőül, a birtokra pedig mindketten együtt kaptak királyi adományt. A beiktatást elrendelő királyi parancsot június 2-án Kanizsai érsek állította ki Esztergomban. Ez az első magyarországi oklevél, amelyben Pipo neve előfordul.[25]

A birtok, amelyet házasságával szerzett, épp csak akkora volt, hogy

megfeleljen akkori társadalmi státusának: a Simontornyához közeli Ozora faluból és öt környező helységből állt.[26] Egészen csak 1400-ban lett Pipóé, amikor felesége unokahúgától 400 forintért megvette a vagyonból neki járó negyedrészt is.[27] Ekkor még semmi jel sem mutatta, hogy Ozora körül Tolna megye egyik legjelentősebb uradalma fog kialakulni. Annak ellenére sem, hogy ehhez az első lépések nyomban 1399-ben megtörténtek: november 5-én, néhány hónappal beiktatása után Pipo két kiváltságlevelet eszközölt ki Zsigmondtól vadonatúj uradalmára. Az egyikben[28] jogot nyert arra, hogy Ozorán minden szerdai napon hetipiac tartassék, a másik oklevél pedig az ún. szabadispánság privilégiumával, azaz pallosjoggal ruházta fel összes birtoka határain belül.[29] Pipo ekkor már királyi szolgálatban állt, és életében újabb döntő fordulat következett be.

Hogy ez miképp történt, arról érdemes meghallgatnunk Poggio eleven beszámolóját: „Történt egyszer, hogy (Pipo) Esztergomba látogatott a püspökhöz, akinél éppen akkor a király is vendégeskedett. Miután lehordták az asztalt, az urak arról kezdtek el tanácskozni, hogy egy 12 000 lovasból álló sereget kellene kiállítani, amely a Szerbiát csak nemrég az uralma alá hajtó török betöréseitől óvná az országot. S mivel nem volt köztük senki, aki a számoláshoz valamit is értett volna és képes lett volna kiszámítani, mennyi pénz szükséges a katonák zsoldjára – mivelhogy ajánlatos, sőt mellőzhetetlen tisztába jönni a hadi költségekkel, mielőtt belefognának a háborúba, és tudni kell azt is, honnan teremtsék elő az összeget –, Filippót szólították. Ő pedig fogta a tollat és oly gyorsan elkészült a számítással, hogy valamennyien álmélkodtak és dicséretekkel halmozták el. Zsigmond, ez a nagy dolgokra hivatott király, aki előszeretettel gyűjtötte maga köré a kiváló szellemű embereket és egyengette előrejutásukat, látván a fiatalember értelemtől csillogó szemét és rátermettségét, nyomban arra gondolt, hogy nagyobb dolgok elvégzésére született, mintsem hogy kereskedőként élje le az életét. A püspök, hogy a király kedvében járjon, átengedte neki a fiatalembert, az pedig rábízta a királyság legfontosabb jövedelmének, az aranybányáknak a kezelését."[30]

Poggio értesülései ismét hibátlanok. 1399 júniusában valóban készülőben volt egy királyi hadjárat a déli végekre, noha az utóbb közbejött morvaországi háború miatt valószínűleg nem került rá sor.[31] Ez év novemberében Pipo már Zsigmond körmöcbányai urburaispánja volt, vagyis az

ország legfontosabb aranybányáit igazgatta.[32] A nagy esemény tehát, amikor a király maga mellé vette, 1399 júniusában történhetett, amikor Zsigmond néhány napot csakugyan Esztergomban töltött.[33]

A történet egyebekben is összevág mindazzal, amit Zsigmond egyéniségéről és „káderfejlesztési" gyakorlatáról tudunk. „Ez a király nemcsak alacsony származású nemeseket, hanem igen sok közrendű embert is magas méltóságra emelt, és hatalmassá tett országában" – jegyzi meg róla a kor krónikása, Thuróczy.[34] Bámulatosan jó szeme volt ahhoz, hogy tehetséges és megbízható híveket gyűjtsön maga köré, és az általa teremtett új arisztokráciának elsőrendű szerepe volt abban, hogy uralmát végül évtizedekre sikerült megszilárdítania. Maga is nagy műveltségű és kimagasló intelligenciájú lévén, a tanult emberekhez kiváltképp vonzódott, és állítólag így vélekedett róluk: „Lovaggá egy nap alatt ezret is üthetek, ám doktorrá egyet sem ezer nap alatt."[35] Pipo ugyan nagyon távol volt attól, hogy a doktorok közé számítson, de az is bizonyos, hogy képzettségben és készségekben messze felülmúlta a kor magyar nagyurait. Bizonyára nem véletlen, hogy korábbi gazdája, Kanizsai érsek maga is igen művelt férfiú volt, ifjabb éveiben a páduai egyetem rektora.[36]

Pipo tehát 1399-ben körmöci kamaraispánként királyi szolgálatba lépett, és megnyílt előtte az út a karrier felé. Tisztában kell azonban lennünk azzal is, hogy ez a lépcső maga még korántsem jelentett karriert. Mert bármily különös is a modern gondolkodás számára, a pénzügyigazgatás szakemberei a középkorban nem számítottak sem a hatalmasok, sem az igazán fontos emberek közé. Feladatuk technikai jellegű volt: a magas politikához szükséges pénzösszegek előteremtése. Nagy összegek fordultak meg a kezükön, és kitűnően kellett tudniuk számolni, abba azonban, hogy az általuk kezelt pénzekkel mi történik, semmi beleszólásuk nem volt. Mivel a nemesség körében a számolás tudománya gyakorlatilag ismeretlennek számított, a kamarák élén jobbára idegeneket: olaszokat vagy németeket találunk, akik nem országnagyok, nem is udvari előkelők, hanem a király magánalkalmazottjai voltak, számottevő politikai befolyás nélkül. Jellegzetesen archaikus vonása volt ez a magyarországi uralmi rendszernek és nyilván azt a hagyományos vélekedést tükrözte, hogy pénzzel foglalkozni – bármilyen szinten – nem tartozik az úri tevékenységek közé. Éppen Pipo volt az, akinek ezt a gátat, amely a pénzembereket eleve kirekesztette az ország irányításából, elsőként sikerült áttörnie.

Ezt azonban már következő hivatalában érte el. A körmöcbányai kamara élén alig tovább, mint egy évig maradt, mert Zsigmond hamarosan a királyi sóügyek kezelését bízta rá. 1401. január 21-én már mint „a királyi sókamarák ispánja" szerepel Pozsonyban Zsigmond egy oklevelének relatoraként.[37] Új hivatalát ettől kezdve megszakítás nélkül 26 éven át, haláláig viselte, tehát akkor is, amikor már temesi ispánként az országnagyok sorába emelkedett. Ez magában véve példa nélkül álló, hiszen addig nem fordult elő, hogy az ország vezetőinek egyike egyben pénzügyigazgatással is foglalkozzék. Még rendkívülibb azonban az a jelentős politikai szerep, amelyet Pipo még sókamaraispánként játszott az 1401–1404 közötti években. Ezt az bizonyítja, hogy királyával szinte az első perctől kezdve szokatlanul bizalmas viszonyba kellett kerülnie.

A sókamara-ispánság ugyanis önmagában éppúgy nem volt hatalmi pozíció, mint a körmöci urbura kezelése sem. Az ispán feladata a sójövedelem előteremtése és kezelése volt, ehhez azonban saját hatalmi apparátus – várak és csapatok – nem állt a rendelkezésére. Egyszerű hivatalnok volt, aki mindössze a sóbányászok és az ország területén elszórt királyi sóraktárak – a sókamarák – fölött gyakorolt fennhatóságot. A só bányászata és forgalmazása a középkor hajnala óta királyi monopólium volt, és a királyságnak ekkoriban talán a legfontosabb bevételi forrását képviselte.[38] A sóbányák Erdélyben (Dés, Szék, Kolozs, Torda, Vízakna) és Máramarosban feküdtek, és a sót onnan szállították szét az egész ország sóraktáraiba, majd részben közvetlenül használták fel kincstári fizetőeszközként (pl. a zsoldot gyakran sókockákban fizették), részben monopoláron kiárusították.[39]

A sóügyek igazgatását a gyakorlatban az ispán helyettesei, a kamarások végezték.[40] Pipo maga többnyire, úgy látszik, a királyi udvarban tartózkodott.[41] Ott volt 1401. április 28-án is, amikor Kanizsai érsek és Bebek Detre nádor vezetésével az ország nagyjai a budai várban váratlanul őrizetbe vették Zsigmondot, és maguk vették kézbe az ország irányítását.[42] A palotaforradalom alkalmából fogságba estek a király jelen lévő hívei is, köztük Ozorai, akinek életét a tumultusban – Poggio elbeszélése szerint – maga az érsek mentette meg, mert „miközben palástjával betakarva védelmezte, azt kiáltozta, hogy elfogta".[43] Kanizsai Esztergomba vitette, és – ha hihetünk az olasz szerzőnek – csak Zsigmond kiszabadulása után, vagyis az ősszel engedte szabadon.[44] Legközelebb egy év múlva, 1402

őszén találkozunk vele, amikor Pozsonyban ő is megpecsételte a IV. Albert osztrák herceggel kötött örökösödési szerződést, majd Bécsbe is elkísérte királyát.[45]

Egy esztendő múlva, szerény hivatalától függetlenül, Pipo már egyike volt az udvar hatalmasainak. Életének ezt az utolsó nagy fordulatát az országnagyok újabb megmozdulása, az 1403. évi fegyveres bárói felkelés hozta meg. Nem kevesen akadtak a király hívei közül, akiknek ezekben a válságos hónapokban sikerült karriert csinálniuk, de a legnagyobbat vitán felül Pipo futotta be. Hogy voltaképpen miféle érdemekkel, az végeredményben találgatás tárgya marad, mert szerepéről világos tudósításunk nincsen.

Valamikor 1402 utolsó vagy 1403 első napjaiban az összeesküvők Nagyváradon kimondták Zsigmond trónfosztását, és a koronát régi ellenfelének, László nápolyi királynak ajánlották fel. A mozgalom élén ismét Kanizsai és a nádorságból időközben leváltott Bebek Detre állt, de a főpapok és az előkelők túlnyomó többsége is csatlakozott hozzá. Csak néhányan maradtak meg Zsigmond pártján, és az első hónapokban úgy tűnt, hogy uralkodásának napjai meg vannak számlálva. Hívei azonban sokkal energikusabban cselekedtek, mint a körülményesen gyülekező felkelő hadak, és mire Zsigmond júliusban hazatért Csehországból, ahová az év végén távozott el, a harc nagyjából el is dőlt. Vezérei könnyűszerrel szétszórták a dunántúli lázadókat, ő maga Pestnél aratott győzelmet, és miután Kanizsait körülzárta Esztergomban, az országnagyok kelet felől felvonuló főserege október 8-án letette a fegyvert. A király és a lázadók közötti egyezség értelmében mindenki amnesztiában részesült, aki meghatározott időn belül meghódolt. Október 29-én végre Kanizsai is beadta a derekát, és viszonylag kedvező feltételek mellett kegyelmet kapott. A makacskodó lázadókra ellenben jószágvesztés várt, és Zsigmond már ezekben a napokban megkezdte a hűtlenségük címén elkobzott birtokok eladományozását.[46]

Milyen szerep jutott mindebben Pipónak? Poggio, ezúttal alighanem túlozva, értékes hadi szolgálatról számol be. Úgy tudja, hogy nyomban a felkelés kitörése után 700 lovasból álló sereget gyűjtött, bevette a veszprémi püspöknek „egy természettől fogva erős várát", és ellenfeleiben hamarosan oly rémületet keltett, hogy néhány hónap alatt több elvesztett tartományt sikerült visszaszereznie, a nemesség pedig „száz mérföldön

belül” az ő pártján kelt fel. Sőt mi több, ezután megfutamította a nápolyi király „nagyszenesalját”, aki Buda ostromára indult, úgyhogy a hírt hallva maga László király is csüggedten hazatért Nápolyba. Pipo ezután – beszéli Poggio – hazatérésre sürgette Zsigmondot, a határon pedig seregével maga is fogadta. A király Bécsbe rendelte magához, és megköszönte hűségét, kiemelve, hogy királysága megtartását elsősorban Pipónak köszönheti. Jutalmul Temesvár várát adományozta neki az ispáni címmel együtt.[47]

A ránk maradt hazai források minderről mit sem tudnak. Zsigmond 1407-i adománylevelében csupán annyit olvashatunk, hogy hősünk Veszprém várába vette magát, amelyet akkor a királyhű Szécsi Miklós, a püspökség kormányzója tartott a kezén[48] és itt maradt „a lázadás végső lecsillapításáig”, portyáival a király hűségére kényszerítve az ország „némely tartományait”.[49] A szövegben ugyan szó esik familiárisairól is, és valóban voltak köztük, akik a felkelés után hadi érdemeikért jutalomban részesültek,[50] az azonban elég valószínű, hogy Pipo mint sókamaraispán és egyszerű középbirtokos nemes nem állhatott számottevő csapattest élén, és 700 lovasát a mesék birodalmába kell utalnunk. Hasonlóképpen a László vezérével vívott csatáját is, amelyről más forrásaink nem is tudósítanak. Amennyiben ekkor és a továbbiakban részt vett a küzdelemben, úgy azt bizonyára Szécsi vagy más nagyúr bandériumához csatlakozva tette. Bécsben ekkoriban nem járhatott, mert maga Zsigmond sem időzött ott. Jutalma, amit közvetlenül a győzelem után, 1403. november 2-án kapott, sem utal rendkívüli szolgálatokra, mert mindössze két Tolna megyei királyi faluból állt.[51] Temesi ispánná ekkor még nem nevezték ki.[52]

Szerepe nyomban a harcok befejezése után lett kiemelkedő. Ennek kétségtelen bizonyítéka, hogy október 30-ától Zsigmond legbizalmasabb hívei között találjuk, és a neve a következő hetekben királyi adomány- és kegyelemlevelek tucatjain tűnik fel kancelláriai jegyzetben.[53] Azok az oklevelek, amelyeket Zsigmond ezekben a napokban a hűtlenek ügyeiben kibocsátott, kevés kivétellel az ő, Pipo relációját viselik, ami nemigen jelenthet egyebet, mint hogy ezekben a döntő kérdésekben ő volt az uralkodó első számú tanácsadója. Annak is nyoma van, hogy a felkeléssel kapcsolatos kegyelmi kérvények elbírálása még évek múlva is az ő hatáskörébe tartozott.[54] Tekintettel korábban elég szerény befolyására és hi-

vatalának merőben más természetére, azt kell hinnünk, hogy a felkelés során mégiscsak rendkívüli szolgálatokat tett, és mivel a harcokban erre aligha volt módja, úgy látszik, a végkifejlet diplomáciájában hasznosította magát. Zsigmond említett adománylevelében találunk is olyan paszszust, amely – kissé virágos stílusban – ilyesmire utal, és máshol nem, csak Pipo érdemeinek felsorolásában fordul elő. Az tudniillik, hogy a vonakodó hűtlenek közül, akiket fegyverrel nem sikerült legyőzni, „egyeseket fenyegetésekkel rémisztve, másokat rábeszélő érvekkel és bőséges ígéretekkel, megint másokat, akik fékezhetetlenül ellenálltak, vesztegetéssel csillapított le", úgyhogy a lázadók végül „kénytelen-kelletlen elhagyva hűtlenségük tévelygését lábunkhoz omlottak, hogy tetteikért kegyelmünket megszerezzék".[55] Poggio világosabban beszél. Szerinte az összeesküvők, midőn látták, hogy ügyük elveszett, Pipo közvetítéséhez folyamodtak, mint aki a királynál, „ha akarja, mindent elintézhet". Pipo meghallván érveiket, könyörületet tanácsolt az uralkodónak hódolatuk esetére, és Zsigmond, miután égi jel is erre intette, szót fogadott. „Az urak pedig valamennyien menlevelet kapva a táborba jöttek, s magukat Zsigmond lábai elé vetették, aki emelt hangon, hogy mindnyájan hallják, így szólt hozzájuk: a Spano kérésére... megbocsát nekik, de arra inti őket, hogy a jövőben nagyobb hűséggel legyenek iránta..."[56] Mindebből talán levonhatunk annyi következtetést, hogy az 1403. október 8-i kegyelemlevél kibocsátásában – és nyilván az azt megelőző béketárgyalásokban is – Pipo tanácsainak döntő szerepe volt, s talán a hűtlenek jegyzékét is ő kapta kézhez, hogy a kegyelem és büntetés kérdésében véleményt tudjon mondani. Nem lehetetlen, hogy a győzelem után valóban józan mérsékletet mutató királyi politika, amely végül is 34 évi nyugodt országlást eredményezett, csakugyan az ő sugalmazására érvényesült.

A körülmények ismeretében immár érthető, hogy az elkobzott javakból semmit, egyetlen jobbágytelket sem kapott. Mint a kegyelmi ügyek „kormánybiztosa" csakis így járhatott el tiszta kézzel. Lehet, hogy e szerény önmegtartóztatás gondolata tőle magától eredt, mert túlzott kapzsiság később sem jellemezte, és látni fogjuk, hogy magánvagyont, legalábbis állásához és lehetőségeihez mérten, feltűnően keveset gyűjtött. Jutalmát, úgy tűnik, nem ebben kereste, és nem is ebben kapta meg. Zsigmond egy évvel a győzelem után, 1404 őszén a temesi ispánságot bízta rá „az alsó részek több megyéjével együtt", és ezzel egy csapásra az ország

legnagyobb zászlósurainak egyikévé léptette elő.[57] Ettől kezdve haláláig egyhuzamban ő volt a délkeleti országrész egyedüli ura és kormányzója. Noha megtartotta, mint említettem, sókamara-ispánságát is, és később időnként más tisztségeket is elnyert, legfontosabb, sajátképpeni méltóságának mindvégig temesi ispánságát tekintették, és ő maga is mindenkor elsősorban vagy kizárólag *comes Themesiensis*-nek címezte magát. Olasz ragadványneve, a *Spano* is innen eredt.[58]

A rábízott tisztség, terjedelmét és politikai súlyát tekintve, egyike volt az ország legfontosabb honorjainak, és ha a címek hagyományos presztízsétől eltekintünk, egyenrangúnak számított az erdélyi vajdai, a horvát, szlavón és macsói báni méltósággal. Ez viszonylag új fejlemény volt, mindössze néhány évtizedre tekintett vissza, és nyilván a délkeleti határvidék megnövekedett jelentőségével függött össze. Az országrész egységes kormányzata az 1360-as évek óta fokozatosan, többszörös átszervezés eredményeképpen jött létre, és az indítékát feltehetően a vidini bolgár bánság felállítása (1365) adta meg. Elsőként ugyanis Lackfi Imre vidini kapitányról ismeretes, hogy Temes megyén kívül más szomszédos területeket is igazgatott,[59] az 1370-es években pedig – Oppelni László nádor (1369?–1371), Himfi Benedek (1371–1375) és Garai Miklós nádor (1375–1386) kormányzása idején – az „alsó részek" címén már elég szilárdan Temesvárhoz tartozott Csanád, Krassó, Keve megyék és a Lugostól Orsováig húzódó vlach kerületek igazgatása.[60] 1387-ben Zsigmond helyreállította az 1355 táján megszüntetett szörényi bánságot, és külön ispánt állított Krassó és Keve élére is, de már 1394 körül visszatért a Lajos kori gyakorlathoz.[61] A szörényi báni méltóság ismét megszűnt, és a délkeleti megyék élén a következő években a „két Miklóst", Csákit és Marcalit találjuk temesi ispáni címmel.[62] A helyüket 1402 őszén Garai János, 1404-ben néhány hónapra Kórógyi Fülpös és Alsáni János foglalta el, ez utóbbiakat pedig szeptember–október táján Ozorai váltotta fel.[63]

A tisztséghalmaz tehát, amelyet kapott, nem volt új. Kezdetben Temesen kívül Csanád, Arad, Krassó és Keve megyék ispánságát foglalta magában,[64] továbbá az említett vlach kerületeket.[65] Ezek mellé 1407-től (vagy már 1406-tól) a csongrádi,[66] 1409-től pedig a zarándi ispánság járult, miután ennek birtokosa, a szerb Vukasin király fia, Demeter elhunyt.[67] A továbbiakban ebből a hét megyéből állt haláláig Pipo tartománya, és így nem csodálható, hogy 1426-ban a firenzei követeknek több

napjukba telt, amíg átutaztak rajta.[68] Határain belül Pipo a szokásos ispáni jogkört meghaladó joghatósággal rendelkezett. Nem volt ugyan, mint a vajdának vagy a bánoknak, saját tartományi törvényszéke, viszont külön királyi felhatalmazásból ő szokta tartani az alá tartozó megyék általános közgyűléseit, ami egyebütt rendszerint a nádor tisztével járt.[69]

Pipo méltóságának súlyát azonban nem annyira országrészének terjedelme, hanem inkább a kezére adott királyi várak és uradalmak nagy mennyisége adta meg. Az „alsó részekkel" megfejelt temesi ispánság még Lajos korában is egyike volt az ország legtekintélyesebb honorjainak, olyannyira, hogy, mint láttuk, nádorok is szívesen választották maguknak szolgálati javadalomként. Pipo honorja nemcsak kiterjedtebb volt az akkorinál, hanem viszonylagos politikai súlya is megnőtt. 1382 körül még mintegy 150 váruradalom volt az országban a királyé és báróié, a 15. század első évtizedeiben ellenben – az 1387 utáni évek tömeges elidegenítései után – már csupán mintegy 70.[70] Ezek nagyon egyenlőtlenül oszlottak el az ország területén, leginkább az északnyugati Felvidéken és Erdélyben maradtak meg, továbbá a Maros–Tisza–Duna között, ahol Pipo volt az úr. Az általa építtetett és később tárgyalandó végvárakat nem számítva összesen 13 itteni királyi várról biztosan tudjuk, további háromról pedig sejtjük, hogy az ő felügyeletére voltak bízva. Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy az ország maradék királyi váruradalmainak mintegy a negyedét két évtizeden át ő uralta, ami óriási hatalommal és presztízzsel ruházta fel. A kormány tagjai közül egyedül a lengyel Stibor élvezte, amíg élt (1414-ig) az uralkodó bizalmát ilyen mértékben. Rajtuk, valamint Zsigmond két másik fő támaszának, Garai (II) Miklós nádornak és Cillei Hermann-nak a magánvagyonán – melyek mérete Ozorai honorjához volt hasonló – nyugodott elsősorban az 1403-i felkelést követő konszolidáció.[71]

Amennyire a rendkívül töredékes adatokból megítélhető, a Pipo kormányzása alatt álló megyék határain belül *minden* királyi birtokkal ő rendelkezett. Az megfelelt a kormányzás I. Lajos korára kialakult elveinek. Valószínű az is, hogy – miként például az erdélyi vajdák a maguk várait, vagy korábban Himfi Benedek a temesi végek uradalmait – mindezeket *pro honore* azaz hivatalával járó szolgálati birtokként tartotta a kezén, azaz jövedelmüket ő maga használta fel belátása szerint, tény azonban, hogy sem erre, sem az ellenkezőjére nincs bizonyíték.[72] Ez nem csodálha-

tó, hiszen a vidék várai fölötti fennhatóságáról a legjobb esetben is egy-két szórványadat árulkodik.

Temes megye egyetlen királyi várát, Temesvárt Poggio szerint adományul kapta Zsigmondtól, de alkalmasint nem örökbe, hanem csak honorként vagy legfeljebb élethossziglan. 1404-ben mindenesetre az ő alispánja volt itt a várnagy.[73] Krassó megye öt királyi vára közül Érdsomlyón (1406, 1408), Haramon (1409), Krassófőn (1405, 1414) és Borzafőn (1418) említik várnagyait, akik közül az érdsomlyói egyúttal alispánja is volt.[74] Illyéd várára ebből az időből nincs adatunk. Keve megyében az először 1414-ben előforduló – és talán általa emelt – Dombó volt az övé, valamint bizonyára maga Keve vára is, bár erre ismét nincs adat.[75] Arad és Zaránd megyék királyi várait, Solymost (1414), illetve Világosvárt (1410, 1414, 1420) ugyancsak az ő emberei kormányozták.[76] Csanád megyében az uralkodónak sohasem volt vára, s úgy látszik, ebben az időben már birtoka sem.[77] Szeged, mint a csongrádi ispáni tiszttel járó vár szintén az övé volt (1414, 1424).[78] Egy rövid megszakítást leszámítva Pipo kezén találjuk a Szörényi vlach kerületeket és váraikat is: Miháldot (1413), Lugost, azaz Zsidóvárt (1414), Sebest (Karánsebes, 1411, 1424), és így föltehetően Orsovában is ő parancsolt.[79] Mindezeket azonban 1417–1420 között átmenetileg Pipótól függetlenül Losonci Zsigmond igazgatta a király nevében orsovai kapitányi címmel.[80] Maga Szörény vára 1419-ig a havasalföldi vajdák hűbére volt, és 1424-ben, miután Zsigmond visszacsatolta Magyarországhoz, Pipo építette újjá.[81]

Pipo tényleges hatalmi körzete még temesvári tartományán túlra is kiterjedt. 1408–1413 táján Fejér megyének is ispánja volt, és így valószínű Csókakő várával is rendelkezett.[82] Még jelentősebb volt azonban az a befolyás, amelyet két nagy egyházi javadalom fölött szerzett. Az egyik a váradi püspökség volt, amelynek élére 1409-ben rokona, Andrea Scolari – azelőtt zágrábi püspök (1407–1409) – került, amikor pedig ez 1426 januárjában meghalt, a helyét egy másik firenzei, a Pratóba való Giovanni Melanesi foglalta el.[83] A kalocsai érsekség 1419-ben Zsigmondnak nyugati útjáról való visszatértekor került Pipo hatalmába. Élére előbb Carniano Scolari – szintén egy rokon fiú – lépett adminisztrátori, majd érseki címmel (1420–1422),[84] halála után pedig a firenzei Buondelmonti János (1424–1448), akit 1410-ben hozott magával Pipo Itáliából, és azóta a pécsváradi bencés apátság tekintélyes jövedelmeit élvezte.[85] Pipo és főpa-

pi kreatúrái kapcsolatát igen szorosnak kell elképzelnünk, és úgy tűnik, még azt a gondot is levette a vállukról, hogy birtokigazgató apparátusuk tagjait maguknak kelljen kiválasztaniuk. A váradi püspökség tiszafüredi birtokán mindenesetre állandóan Pipo saját emberei voltak a tiszttartók, és ebből azt sejthetjük, hogy másutt is ez volt az úzus.[86] Széküresedéskor magától értetődően ő vette kezébe a javadalmat, mint 1420-ban Kalocsán, majd 1426-ban egy rövid időre Váradon.[87]

Ozorai tehát 1404 óta, szerény ispáni címe ellenére, egyike volt az ország leghatalmasabb báróinak. Firenze tanácsa nem túlzott, amidőn 1406-ban egy ajánlólevelében azzal hízelgett neki, hogy *ad statum maximum et felicem* emelkedett fel.[88] A raguzai köztársaság is helyesen értékelte helyzetét, amikor a királyhoz küldött követét (1407) egyúttal Stibor és Pipo kegyébe ajánlotta.[89] Zsigmond maga már 1405-ben bárói egyikeként nevezte meg, és kancelláriája 1406 elejétől rendszeresen a bárókat megillető *magnificus* címmel titulálta.[90] Mint a végek egyik kormányzója, hadait is a bárók módjára természetesen a saját lobogója alatt vezette.[91] Magas státusának teljességéhez azonban ekkor még hiányoztak bizonyos formai jegyek. Az 1350-es években történt szabályozás óta ugyanis csak a mintegy tizenkét legnagyobb tisztségviselő számított az országbárók sorába, és részesült az ezeket megillető személyi kiváltságokban,[92] az ispánok pedig – a pozsonyi kivételével – nem tartoztak közéjük. Úgyszintén a főkincstartó sem, amely méltóságot Pipo 1407-től egy éven át viselte.[93] Ezért 1408 decemberében, amikor Zsigmond a legutóbbi diadalmas boszniai hadjárat után leghívebb és legtekintélyesebb támogatóiból megalakította a nevezetes Sárkányos társaságot, Pipo tagsága formai akadályokba ütközött: a tagok vagy fejedelmi rangú személyek voltak, vagy olyanok, akik ekkor vagy korábban országbárói méltóságot töltöttek be. Nyilvánvaló volt, hogy Pipo nem maradhat ki belőle, így viszont illő ranggal kellett felruházni. Zsigmond ezért a rend alapításakor a szörényi báni címet adományozta neki, és az ekkoriban kelt privilégiumok méltóságsorai is ekként emlegetik.[94] A cím azonban puszta formalitás volt, Pipo maga – noha a bánság váraival, Szörényt kivéve, tényleg rendelkezett – nem élt vele sohasem, és a cím néhány hét múlva már feledésbe is merült. A báni méltóság továbbra is, egészen az 1430-as évekig, üresedésben maradt. Föltehető viszont, hogy Pipót ettől fogva – ha előbb nem – haláláig megillették a bárók kiváltságai.

Neve a hivatalos méltóságsorokban továbbra sem fordul elő, ebből azonban semmilyen következtetést nem vonhatunk le, azon kívül, hogy a kancellária csökönyösen ragaszkodott a megszokott formákhoz. Ténylegesen Pipo megelőzte rangban a nagyok legtöbbjét. 1412-ben, a lengyel királlyal kötött lublói szerződésben Cillei, Garai nádor, Stibor vajda és Rozgonyi országbíró után az ötödik helyen olvassuk a nevét, és hasonló rangban emlegeti Zsigmond többször is az 1410-es évek folyamán.[95] Pipo tehát, ha nem is volt „a legfőbb ember a király udvarában", mint Ferrarában tudni vélték, kétségtelenül egyike volt a négy-öt „legfőbbnek". Azoknak, akik kezében ez idő tájt az ország sorsa nyugodott.

Hogyan folyt vajon egy ilyen formátumú országnagy élete? Volt-e meghatározott feladatköre, s ha igen, miben állt az? Ha pedig nem volt, akkor milyen tevékenységek töltötték ki a napjait?

Pipo „munkaköre" forma szerint a rábízott megyék „igazgatásából", valamint a sójövedelem kezeléséből tevődött össze. Az újkori bürokrácia szemüvegén át nézve ez épp elég munkát jelenthetett volna, a középkor fogalmai szerint azonban nem járt munkával, legfeljebb felelősséggel. Az akkori főtisztviselőkre kizárólag politikai, katonai, diplomáciai és reprezentációs feladatok hárultak, tehát országnagyok voltak a szó archaikus értelmében, nem pedig hivatalnokok. Ha megbízásuk netán – mint a főbírók vagy tartományi kormányzók esetében – meghatározott szakigazgatási teendők elvégzését is magába foglalta, ez természetesen nem az ő dolguk volt, hanem megfelelő képzettségű és jártasságú beosztottjaiké. Senkinek sem jutott volna eszébe Pipótól mint hét megye ispánjától elvárni, hogy életét a megyegyűlések látogatásával és a helybeliek csipcsup ügyeinek elbírálásával töltse el, éppoly kevéssé, mint a nádortól vagy az országbírótól, hogy naponta bocskoros nemesek patvarkodásainak szenteljék figyelmüket. Minderre ott volt a megfelelő apparátus: az ítélőmesterek és nótáriusok, illetve Pipo esetében az egyes megyék élére állított alispánok, vagy ezek helyettesei, illetve a váraiba ültetett várnagyok. Az apparátus élére állított országnagy politikai funkciót töltött be: személyén keresztül garantálta királyának és általában az uralmi rendszernek azt, hogy a rábízott hatalom – megyék, várak, bírói jogkör – megbízható kezekben van, és a rendszer érdekében működik. Emberei dolgoztak helyette, ő maga nem, mert ez nem fért volna össze méltóságával.

Az országnagyok természetes élettere, az a közeg, amelyben a legtöbbet és legszívesebben tartózkodtak, a királyi udvar volt. Láttuk, hogy Pipo már előzőleg, sókamaraispánként is hosszasan időzött Zsigmond oldalán, miközben hivatali teendőit kamarásaira hagyta. Ez még korántsem tekinthető szokványosnak egy kamaraispán esetében, és valószínű, hogy a király különös ragaszkodásának tudható be. Mint országnagy azonban – és így hivatalból a királyi tanács tagja – természetesen még sűrűbben megfordult ott. Ezt részint kiadványai kelethelyéből, részint relatorként való szerepléséből, részint egyéb adatokból tudni. Ha mindezeket egybevetjük Zsigmond itineráriumával, az alábbi udvari tartózkodásait állapíthatjuk meg, nem tekintve azokat a hadjáratokat, amelyeket királya oldalán küzdött végig, és amelyekre külön kitérek majd:

1405. április 18. – június 19. Buda.[96]
1406. március 23. – június 10. Buda.[97]
1407. március 2. – június 2. Buda.[98]
1408. január 16. Buda.[99]
1408. november 7. – december 29. Pécs, Buda.[100]
1410. február 11. – március 22. Buda.[101]
1411. január 26. Buda.[102]
1411. július 14. Buda.[103]
1412. március 15. – április 13. Lubló, Várad.[104]
1412. augusztus 11. – szeptember 29. Buda.[105]

Zsigmond 1412 novemberében Friaulon át külföldre távozott, és csak 1419. februárban tért haza. Pipo már 1413 tavaszától, a velencei háború befejezésétől kezdve itthon tartózkodott, és urát csak egy ízben, 1415 tavaszán látogatta meg Konstanzban néhány hónapra.[106] Budán azonban a király távollétében is gyakran megfordult, hiszen a hátrahagyott kormánynak egyik oszlopos tagja volt: 1415. augusztusban, 1416. július–augusztusban, 1417. februárban és decemberben,[107] és bizonyára más alkalmakkor is. Zsigmond, ha valami tennivalója akadt itthon, parancsait a helytartó Kanizsain kívül Ozoraihoz és négy-öt más itthon maradt főemberéhez szokta intézni.[108] A király hazatérése után így alakultak udvari időzései:

1419. április 12. – május 30. Visegrád, Kassa.[109]
1419. december 21. Buda.[110]
1420. április 21. Schweidnitz (Szilézia).[111]
1420. augusztus 20. Buda (a király ekkor Csehországban volt).[112]
1423. április 30. – június 25. Kassa, Diósgyőr, Eger.[113]
1423. december 6–12. Csákvár, Tata.[114]
1424. május 27. – június 1. Buda.[115]

Ennyiről tudunk, de ennél bizonyára lényegesen több volt, hiszen a kancelláriai jegyzetek között csak tallózni volt módom az 1410 utáni évekre nézve. Általában véve feltehető, hogy más országnagyokhoz hasonlóan Ozorai is, amikor épp nem volt egyéb dolga, a királyt és udvarát követte. Nem pusztán az élvezet kedvéért, amit ez jelentett, hanem hogy lehetőség szerint részese legyen az ország sorsát érintő tárgyalásoknak és döntéseknek. Jelenlétével a királyi kíséret fényét emelte, tanácsaival pedig urát szolgálta.

Az udvartól legtöbbször hadakozás okán volt távol. Elég különös, de a hajdani kereskedősegédből a korabeli Magyarország legismertebb és legeredményesebb hadvezére lett, ami arra mutat, hogy ez a mesterség akkoriban inkább csak veleszületett kvalitásokat kívánt meg, semmint szakismeretet. Természetes intelligencia, határozottság, egyéni bátorság kellett hozzá, egyéb azonban nem. A 15. század közepéig a magyar seregeket vagy maga a király vezette, vagy nagyjai valamelyike, és az eredmény korántsem volt mindig katasztrófa. A hadvezetésre a kor nézete szerint a méltóság képesített, és akinek hivatalánál fogva jogában állt saját címeres lobogója (vexilluma, banderiuma) alatt a hadba vonulni, az természettől fogva vezetője volt saját zászlóaljának. Pipo korában, az 1430-as évek nagy katonai reformjai előtt, ez a jog az ország báróit; „zászlósurait" illette meg, ideértve a püspököket is mint egyházi bárókat, belőlük állt tehát a királyi sereg „tábornoki kara". Pipo, mint az ország egyik legnagyobb honorjának birtokosa, hivatalból közéjük tartozott. Őt azonban toronymagasan emelték fölébe kortársainak bámulatos ismeretei: tőlük eltérően írni, olvasni, sőt számolni is tudott. Ezért-e vagy sem, mindenesetre kivételes képességű hadvezér hírében állt, és Zsigmond szívesen állította nagyobb vállalkozások élére. A bizalmat általában megszolgálta, egyedül a huszita paraszthadakkal szemben maradt alul ő is, mint annyian mások.

Legnagyobb sikereit a törökök ellen aratta, habár ezek itthon utóbb feledésbe merültek. Az olasz honfitársak ellenben nagyon is jól emlékeztek rájuk, hallgassuk csak Poggiót: „Tizennyolc alkalommal mérkőzött meg a törökkel, és mindannyiszor győzött. Oly nagy dicsőséggel végezte dolgát, hogy a törököt már a neve hallatán rémület szállta meg, és hosszú idő kellett ahhoz, hogy elfelejtse, ki volt Pipo. Halála után senki sem akadt, aki a portyázó, támadó törököknek megálljt parancsolt volna, kivéve Hunyadi Jánost, akit fiatal korától kezdve ő nevelt, és aki a vezetése alatt már több csatában is részt vevén szerzett magának hírnevet. Élete végéig Zsigmond kapitánya volt, s a sereg, amíg ő élt, mindig győzött. Visszaadta Zsigmondnak az övéi által elfoglalt királyságát, a bárókat kibékítette királyukkal, visszafoglalta a töröktől Szerbiát, Bulgáriát és Rácországot, és határaik mögé szorítva őket nem engedte, hogy a Duna folyót átlépjék. Övéi hűségesek maradtak hozzá és a királyhoz. Katonáit szigorú rendre szoktatta, a seregben semmiféle szabadosságot nem tűrt meg. Megtanította a katonákat, hogy feljebbvalóiknak engedelmességgel tartoznak. Megtiltotta nekik, hogy egymással veszekedjenek, egymással szemben durva szavakat használjanak. Nemcsak a káromkodásért járt büntetés, hanem már azért is, ha valaki esküdözött."[115] Leszámítva a toposzokat és a nyilvánvaló túlzásokat, még mindig marad elég dicséret ahhoz, hogy bámulattal adózzunk Pipo vezéri talentumának.

Ami mármost a tényeket illeti, azokról sajnos elég keveset tudni. A legsűrűbb homály éppen a török háborúit takarja, és ha a szórványos adatokat összeillesztgetjük, meg lehetünk elégedve azzal is, ha hadjáratainak időpontját és hozzávetőleges irányát meg tudjuk állapítani. Annyi az alábbi összeállításból mindenesetre kiderül, hogy harc nélkül alig múlt el esztendő Pipo életében.

Lássuk tehát a dátumokat:

1404. december. Hadat vezet Boszniába, elfoglalja Bobovac várát.[117]

1407. szeptember. Zsigmond oldalán három zászlóval részt vesz a boszniai hadjáraton.[118]

1408. szeptember–október. Részt vesz Zsigmond ez évi második boszniai expedíciójában.[119]

1409. február–március. Maróti János macsói bánnal együtt Szerbiába nyomul a törökök ellen, Lazarevics István despota megsegítésére.[120]

1410. november. Jelen van Zsigmond utolsó boszniai hadjáratán.[121]
1411. november–1412. február. Cillei Frigyessel együtt – ténylegesen egyedül – hadat vezet Velence ellen Friaulba, győz Coneglianónál és Friaulon kívül Trevisót és Bellunót is elfoglalja.[122]
1413. január–április. Részt vesz Zsigmond Velence elleni hadjáratán.[123]
1414. szeptember–október. Hadat vezet Boszniába Hervoja és török szövetségesei ellen.[124]
1416. november. Ismét hadjáratot vezet Boszniába.[125]
1419. szeptember–november. Részt vesz Zsigmond törökellenes aldunai expedícióján.[126]
1420. május–július. Elkíséri Zsigmondot első csehországi hadjáratára.[127]
1420. október. Hadat visel a törökök ellen.[128]
1421. október–1422. március. Zsigmond oldalán a magyar hadak vezéreként végigharcolja a második csehországi hadjáratot, Žižka seregeitől vereséget szenved.[129]
1423. július–október táján hadat vezet Havasalföldre, a Dunánál legyőzi a törököket, és trónra segíti a magyarpárti II. Dan vajdát.[130]
1424. szeptember–november. Szörény vidékén harcol a törökökkel, újjáépítteti Szörény várát.[131]
1425. szeptember–november Csáki Miklós vajdával együtt hadjáratot vezet Szerbiába a törökök ellen, és Vidinnél győzelmet arat.[132]
1426. július–augusztus. Seregével benyomul Havasalföldre, és a törökökkel szemben megsegíti II. Dan vajdát.[133]

Összesen tizenhét hadjáratot vettünk számba, amelyekhez még hozzávevendő az 1415. nyári gyászos emlékű boszniai vereség. Ennél Pipo maga nem volt jelen, de bandériuma igen.[134] A végső szám (18) ugyanannyi, mint ahány hadjáratot vezetett Poggio szerint Pipo a törökök ellen. Elképzelhető, hogy néhány kisebb portyájáról nem maradt fenn – vagy eddig nem került elő – említés, de az is lehet, hogy a szám valójában Pipo összes háborújának emlékét őrzi. A törökök ellen kifejezetten csak kilenc irányult, amennyiben nem számítjuk ide az 1406–1410 közötti boszniai háborúkat. Török harcait illetően forrásaink általában sikerekről számolnak be, és bizonyos, hogy komolyabb vereség nem érte egyszer sem. Vezéri hírét azonban, úgy látszik, leginkább az 1411–1412. évi friauli

hadjárata alapozta meg, amelynek során tapasztalt condottierék fölött diadalmaskodott, és várak tucatjait foglalta el. Minderről Itália városainak bőven volt alkalmuk értesülni. Kevésbé a csehországi kudarcairól, amelyeket a zseniális Žižkától szenvedett el. Ezek miatt azonban nem illik elmarasztalnunk, ha tekintetbe vesszük, hogy később Hunyadi sem volt képes győzni Jiskra és huszita zsoldosai ellen.

Leszámítva az 1409. évi szerbiai beavatkozást, amely igazából nem törökök, hanem az általuk pártolt szerb trónkövetelő ellen irányult, Pipo török háborúinak sorozata 1414-ben veszi kezdetét. Ez korántsem véletlen. Egy évvel korábban, 1413-ban szerezte meg I. Mehmed szultán az egyeduralmat az oszmán birodalom fölött, és ezzel lezárult az a tizenegy éves válságperiódus, amelybe Timur Lenk ankarai győzelme és I. Bajezid fiainak ezt követő trónviszálya sodorta a fiatal impériumot. Eltartott még egypár évig, amíg régi erejét visszanyerte, de növekvő aktivitásával már nyomban 1413 után számolni kellett. Szerbia szilárdan kitartott a magyar szövetség mellett, de Bosznia már 1413-ban, Havasalföld pedig 1419-től kezdve a török és a magyar orientáció híveinek – és természetesen – magának a két érdekelt hatalomnak – a küzdőterévé vált. Ez magyarázza az 1410-es évek ismételt boszniai, majd az 1420-as évek sorozatos havasalföldi magyar hadjáratait. Nem maradtak persze el a török ellencsapások sem, és a Boszniával szomszédos Szlavónia már 1414-től, a Havasalfölddel határos erdélyi részek 1420-tól meg-megújuló török portyáknak voltak kitéve.[135] A temesi végekre, Pipo tartományába irányuló betörésekről ez idő tájt nincs tudomásunk, ez azonban feltehetően kevésbé volt köszönhető a kormányzó hadvezéri tehetségének, mint inkább Lazarevics Szerbiájának, amely ütközőállamként felfogta a támadásokat. Mindazonáltal a veszély jelei itt is mindinkább megmutatkoztak, és bizonyára ezek váltották ki ama nagyszabású határvédő munkálatokat, amelyek Pipo sokféle foglalatossága közül talán a legméltóbbak az emlékezetre.

Arról az erődláncról van szó, amely az 1420-as évek óta egy évszázadon át védte – több-kevesebb sikerrel – az al-dunai magyar határt Szörény (Turnu-Severin) és Nándorfehérvár (Belgrád) között, és amelynek kiépítését elsősorban Ozorainak kell tulajdonítanunk. Biztos tényünk kevés van. Az egyik az, hogy a török támadások kezdete (1390) előtt az ország, a 14. században mindenkor támadó hatalom lévén, kevés védelemre szorult, és a kérdéses szakaszon csupán néhány végvár szolgálta ezt

a célt: Görény, amely az 1320-as évek óta magyar kézen volt, Orsova, amelyet 1373 táján I. Lajos épített újjá, Galambóc, amely 1388 tájáig magyar kézen volt, noha a túlsó parton feküdt, Haram, végül Keve.[136]

A másik tény viszont az, hogy 1430 körül *tizenegy új vár* emelkedett ugyanitt, a Duna bal partja mentén, ebből tíz a Szörény-Haram közötti frontszakaszon. Ezenkívül meg volt erősítve a Szörény melletti Sán- (Saan-) sziget is, és forrásaink további hét, ekkor már elhagyottan álló várról is tudnak.[137] Minthogy a már említett okokból 1402 és 1419 között ezen a tájon nem volt várható török támadás, és így aligha lett volna értelme nagyarányú építkezéseket folytatni ellenük, a várvonal kiépítését vagy az 1390-es, vagy az 1420-as évekre kell tennünk, illetőleg mindkét időszakra. Azonkívül, hogy a Kevétől nyugatra álló Dombó várat (Dubovac) már 1414-ben említik, és így a 14. század végére datálható, építkezésekre csak az 1419 utáni időből vannak elszórt adataink. Szörényt 1424-ben Pipo építtette újjá, Orsovát nemkülönben. A Galambóccal szemközti Szentlászlóvárat, a várlánc egyik legnagyobb erődítményét Zsigmond húzatta fel 1427/28 telén.[138] A többinek a keletkezéséről mit sem tudunk, de egy-két célzásból az sejthető, hogy főleg Pipo idejében, tehát az 1420-as évek első felében készülhettek el. Poggio úgy tudta; hogy Pipo, miután Zsigmond rábízta „Szerbia és a Duna folyó őrizetét", „a part mentén végig, mindenhová, ahonnan az országba bejárás nyílt, olyan őrséget helyezett s olyan erősségeket és fatornyokat épített, hogy nagy veszteség és véráldozatok nélkül nehéz volt a folyón átjutni".[139] Építkezéseire határozottan utal Zsigmond 1424. október 16-án kelt oklevele, amellyel Pipo két familiárisát azon a címen mentette fel a csehországi hadjáratba vonulás alól, hogy urukkal „jelen hadjáratukon vesznek részt, amelyet Szörény várunk és országunk más határerődítményei építésére, helyrehozatalára és újjáépítésére indítottunk".[140] Végül az a körülmény is Pipo tevékenységére és az 1420-as évekre utal, hogy az új erődrendszer csak Szörény és Haram között épült ki, míg innen Belgrádig – a már említett Dombón kívül – egyedül Tornistye vára keletkezett ebben az időben. Ez a határszakasz ugyanis – Szendrő és Belgrád szilárdan szerb kézben lévén – ebben az időben még nem volt veszélyben.

El sem képzelhető, miből telt Zsigmond kincstárának ekkora vállalkozásra, és mind neki, mind Ozorainak feltétlen elismerés jár az utókortól, hogy az összegeket képesek voltak elővarázsolni. Szücs Jenő kutatásaiból

tudjuk, hogy 1434-ben egyedül a pozsonyi vár építésén dolgozó mesteremberek félévi munkabére 4800 aranyforintot tett ki.[141] A végvárak munkálatai persze nem voltak ennyire igényesek, és a segédmunkákat – mint Orsova újjáépítése alkalmával, 1373 táján – bizonyára a vidék királyi uradalmaiból odavezényelt jobbágyok robotja szolgáltatta.[142] Még így is bámulatos, hogy az erődvonal néhány év leforgása alatt elkészülhetett. Hogy milyen kivételes teljesítményről volt szó, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ettől kezdve egészen a török hódításig nem került többé sor hasonlóra, és az 1520-as években az al-dunai határt még ugyanazok az erődítmények védték, mint száz évvel korábban.[143] A Haram–Belgrád közötti szakasz, mivel akkoriban nem erősítették meg, lényegében védtelenül is maradt, mert a magyar királyság energiáiból ilyesmire többé nem futotta.

Nemcsak a várrendszer kiépítése emészthetett fel hallatlan pénzeket, hanem az elkészült várak fenntartása is. A költségek nagyságrendjéről azok a tervezetek tájékoztatnak, amelyek 1429 táján készültek abból az alkalomból, hogy Zsigmond a Német Lovagrendre bízta a szörényi végvárak védelmét. Egy ekkori állagfelvétel szerint Szörény és Pozsezsin között 13 erődítményben összesen 1348 harcos, további 198 számszeríjász és – Orsován – 260 „szolga" állomásozott, ez utóbbiak, mint olvassuk, „mindent elvégeznek, amit parancsolnak nekik, de hadakoznak is".[144] Egy egykorú, jóval ambiciózusabb tervezet szerint nagyjából ugyanezeket a várakat mintegy 3000 főnek – harcosnak, számszeríjásznak, naszádosoknak, tüzéreknek – kellett volna védelmeznie. Az összköltség – beleszámítva Tallóci Matkó kevei kapitány 400 főnyi nehéz- és 150 főnyi könnyűlovasságának fenntartását is, évente kereken 315 000 aranyforintot tett volna ki, és Zsigmond egyrészt az erdélyi ezüstbányák és pénzverés hozamából (210 000), másrészt a szegedi, lippai, temesvári és kevei sókamarákból kiutalandó 100 tömény, azaz egymillió kocka sóból kívánta ezt fedezni.[145] Alig hihető, hogy ezt komolyan gondolta, hiszen 1454-ben a királyság minden elképzelhető jövedelmét összesen csak 218 000 forintra becsülték,[146] és noha bizonyos, hogy Zsigmond ennél sokkal nagyobb erőforrásokkal rendelkezett, rendes évi bevételeit a legmerészebb kalkulációval sem tehetjük 400 ezer aranynál többre. Ezek után azon is csodálkoznunk kell, ha a minimális költségeket egyáltalán előteremtette, hiszen a tervezet szerint négy harcos (=egy lándzsa) évi

zsoldja 300 forintba, és egyetlen számszeríjászé 72 forintba került, ennélfogva az 1348 katona és 198 számszeríjász fizetése összesen évi 135 576 forintot igényelt.

Pipo hadi kiadásai sorában nem szabad megfeledkeznünk magukról a hadjáratokról sem, noha ezek szervezeti és pénzügyi hátteréről úgyszólván semmit sem tudunk. Annyi látszik csupán kétségtelennek, hogy – mint a többi báró esetében is haderejének gerincét familiárisainak csapata képezte, legelőször is róluk kell tehát szót ejtenünk.

A hadakozó familiáris birtokos ember, azaz nemes volt, aki földjét és állapotát megtartva másnak a szolgálatába szegődött. Azontúl választott urának állandó kíséretéhez tartozott, teljesítette annak parancsait, tehát igazgatott, intézkedett, harcolt, ahogy a szükség megkívánta, mindezért azonban valamilyen formában illő eltartásban és rendszeres juttatásban részesült, úgyhogy saját vagyonához nem kellett nyúlnia, és ha ura kellő befolyással és hatalommal bírt, akkor mindezen felül még számos előnyre számíthatott.

Az úr és familiárisa közti kapcsolatot nemritkán a nyugat-európai hűbérviszony magyarországi megnyilvánulási formájának is szokás tekinteni, ezzel azonban épp a dolog lényegét hagyjuk figyelmen kívül. Azt tudniillik, hogy a familiáris kizárólag személyében kötődött urához, és a viszonyuk formailag mit sem különbözött attól, amely például a „nemtelen" azaz paraszti rendű cselédeket – a kor nyelvén az *ignobilis familiaris*okat – fűzte mindenkori gazdájukhoz. A hűbéri kapcsolat lényegéhez tartozik, hogy a hűbéres a birtokával együtt, mintegy annak fejében vállal szolgálatot; a magyar nemesi familiáris ellenben státusát és jogállását tekintve megmaradt szabad birtokosnak, és földjére semmilyen formában nem terjedt ki urának fennhatósága. Ez már csak azért sem lett volna elképzelhető, mivel ugyanazon nemesi család tagjai igen gyakran különböző urak mellé szegődtek el.[147]

A familiaritás szerződéses kapcsolat volt, amely felbontásig volt érvényben. Nem jelentett tehát örökös szolgálatot, a gyakorlatban azonban általában igen tartósnak bizonyult. Azon személyek közül, akiket Pipo „szolgáiként" ismerünk, egyről sem ismeretes, hogy urát valaha elhagyta volna, viszont szép számmal vannak, akiknek Pipo melletti szolgálatát egy-két évtizeden át nyomon követhetjük. A kapcsolatnak tehát rendszerint csak valamelyik fél halála vetett véget.

Pipónak temesi ispánsága idejéből több tucat familiárisát ismerjük név szerint. A csoport társadalmi státusa szerint két, funkciója szerint három részre tagolható. Ami az első szempontot illeti, feltétlenül meg kell különböztetnünk az udvartartás vezető tagjait – mintegy 30–40 személyt – a majdnem névtelen kisnemesi familiárisok hadától. Ez utóbbiakról, egy-egy említésen túl, alig tudunk valamit, míg a kíséret előkelőbb tagjaival elég sűrűn találkozunk a forrásokban. Ők elsősorban társadalmilag alkottak többé-kevésbé homogén csoportot: rendszerint jó származású, vagyonosabb közép- vagy éppen nagybirtokos családok sarjai voltak, akik Szlavóniától Nyitrán és Ungon át Erdélyig az országnak szinte valamenynyi tájáról sereglettek Pipo szolgálatába, hogy oldalán a hadi mesterséget gyakorolják, és megfelelő ellátásban részesüljenek. Funkcióját tekintve a csoport nem volt egységes. Egyik része elsősorban igazgatási feladatokat látott el – azaz Pipo terjedelmes tartományán belül alispáni, várnagyi vagy tiszttartói funkciót töltött be –, másik részéről ez nem mutatható ki, és így azt kell hinnünk, hogy ők alkották uruk asztaltársaságát és reprezentatív kíséretét udvari útjai során és mindenfelé jártában-keltében. Amikor persze háborúra került sor, nyilván az egész familia felkerekedett, azokat kivéve, akik a tartomány őrzésére hátramaradtak.

A tisztséget viselő familiárisok magvát természetesen Pipo földijei, azaz a tolnaiak képezték. Közülük a Derecskeiek – felesége révén – rokonai is voltak: Lőrinc fia Pál, akinek apja Ozorai Borbála unokahúgát vette nőül, krassói alispán (1406–1407), világosvári várnagy és zarándi ispán (1410–1412, 1420), csongrádi (1416), végül temesi (1425–1426) alispán volt, Miklós fia Péter pedig Arad (1405–1407), majd Temes (1408–1421) megyét kormányozta ura nevében.[148] Tolnai, egyben szlavóniai nemes volt Móri Garázda Jakab (1408–1409-ben) Fejér megye ispánja, haláláig Pipo embere.[149] Ábeli Jakabot – krassói alispánját (1415) és borzafői várnagyát (1418) – Pipo, úgy látszik, a felkelésben részes Csáki György és Marcali Dénes fejéri ispánok famíliájából vette át,[150] Tőli Bálint krassói alispánt és érdsomlyói várnagyot (1405–1406) pedig talán Bebek Ferenc macsói bán engedte át neki.[151] Baranyából, jómódú ormánsági középbirtokos családból származott Mecskei Imre, a törökverő egri kapitány őse, krassói (1421), utóbb temesi (1424–1426) alispán,[152] Somogyból pedig az előkelő Szerdahelyi Imre, szintén krassói alispán (1421–1425),[153] a Győr nemzetség sarja és a később nevezetes Imreffy család névadó őse. Hozzá

hasonló társadalmi körből került ki Bocskai Miklós aradi alispán (1417–1425), a Gutkeled nem Szlavóniába átszármazott, Raszinján (Raszinjakeresztúron) birtokos ágának tagja,[154] és az Aba nembeli Solymosiak utolsó sarja, László aradi alispán (1410), tiszafüredi officiális (1416), végül Pipo jász alispánja (1421).[155] Kevésbé fényes származású, de hasonlóképp vagyonos volt az Ung megyei Csapi Pál krassói alispán és érdsomlyói várnagy (1405–1406), a Baksa nemzetség szülötte,[156] a komáromi Némai Kolos Jeromos szegedi várnagy és csongrádi alispán (1424–1426),[157] vagy a nyitrai Emőkei Szobonya, aki ugyanezeket a hivatalokat viselte (1411, 1424–1426).[158] Csupán egy-kettő volt, aki szerényebb környezetből jutott be valami módon Pipo vezető emberei közé. Így Majsai Miklós aradi (1405–1406) és zarándi (1410) alispán, világosvári várnagy,[159] valamint rokona, Majsai (másként Sági) Lőrinc, szintén zarándi ispán és világosvári várnagy (1410–1420), aki úgy látszik Esztergom megyei kisnemesként indult, majd Zarándban megszerezte a haraklyáni uradalmat és a 16. században is virágzó Massay családot alapította.[160] Magyar polgárcsalád szülötte lehetett Kolozsvári Tamás aradi alispán (1410– 1425), aki azonban Pipo embereként a *strenuus miles* előkelő címét harcolta ki magának (1416), és – bizonyára ura jóvoltából – Mikeszásza (Küküllő m.) és Csálya (Arad m.) kis uradalmainak a földesura lett, úgy hogy fiúsított leányai később kitűnő házasságokat kötöttek.[161]

Pipo tehát, mint láttuk, „idegenből" hozott csatlósai útján kormányozta tartományát. Helybeli nemeseket alig vett igénybe, csupán három krassói emelkedett viszonylag magasra: Gyertyánosi Csép Jakab krassói alispán, egyben érdsomlyói várnagy (1408–1409), Benkefalvi Benke Péter harami várnagy és szintén Krassó megye alispánja (1409, 1416–1418), valamint szarvastelki Vaski László, ugyancsak krassói alispán (1416–1418).[162]

A felsorolt familiárisokat, jóllehet igazgatási feladatokat is ellátták, magától értetődően hadba vonulási kötelezettség is terhelte. A Szörénybe indított hadat például 1424-ben Pipo nevében Mekcsei („Baranyai") Imre temesi alispán vezette, és jelen volt benne Némai Kolos Jeromos csongrádi alispán is.[163] Solymosi László jász vicecomes 1421-ben Csehországban, Bocskai Miklós temesi alispán pedig 1426-ban Havasalföldön harcolt.[164] Gyertyánosi Csép Jakab az 1415-ös boszniai expedícióban tűnt el (később állítólag rabszolgaként találkozott vele egy szerzetes).[165]

Ellentétben a tisztségviselő familiárisokkal, többé-kevésbé határozottan elkülöníthető csoportot alkotnak Pipo „belső", állandó kíséretének tagjai. Tipikus megjelenítőjüknek Váradi Pelbártot tarthatjuk, akit a kezdetektől (1405) Ozorai haláláig állandóan szolgálatában találunk. Vagyonára és származására nézve semmiben sem különbözött az előbbi csoport legelőkelőbb tagjaitól: a Gutkeled nemzetségből eredt, családja Kisvárda és néhány más környező falu földesura volt, Miklós nevű testvére pedig Borbála királyné udvarához tartozott, ahol még Pipo életében a verőcei ispánságig, majd a királynéi lovászmesterségig vitte.[166] Pelbárt maga nem viselt hivatalt, viszont feltehetőleg végigküzdötte urának valamennyi hadjáratát, így például az utolsó években ott volt mellette Csehországban (1421) és kétszer Havasalföldön (1423, 1426).[167] Ilyen belső familiáris lehetett a baranyai Bólyi Mihály is, akinek fennmaradt perhalasztásaiból tudjuk, hogy 1419-ben Havasalföldön, 1420-ban Csehországban és a törökök ellen, 1423-ban ismét Havasalföldön vitézkedett Pipo zászlaja alatt.[168] Pipo név szerint ismert csatlósai közül meglehetősen nehéz kiválogatnunk azokat, akik ebbe a csoportba sorolhatók, és csupán csak annyi valószínű, hogy az ismertebb, módosabb birtokos családok tagjait közéjük kell számítanunk. Természetesen akadhattak köztük tisztségviselők is, hiszen Pipo várnagyai és officiálisai közül alig ismerünk egyet-kettőt, többségük azonban minden bizonnyal a kíséret funkció nélküli tagja volt. Az említetteken kívül ilyennek vehetők: a főúri Batthyány család egyik őse, Battyáni László (1414),[169] a Pozsony megyei Gutkeled ivadék Bősi Ördög István (1424),[170] Csapi Pál alispán testvére, Miklós (1413, 1415),[171] Darói Majos László (1424),[172] Himfi Benedek (1405),[173] Vingárti Geréb László – a Kacsics nemzetség sarja – és Gerendi Miklós a Tyukod nemből, mindketten erdélyiek (1418),[174] Gimesi Forgács György (1417), aki hamarosan Zsigmond udvari lovagja lett,[175] a Tolna megyei Györkönyi Dezső fia István (1417),[176] a szintén Gutkeled nembeli Rozsályi Kun Jakab és Miklós (1423),[177] Szántói Botka István Zalából (1413),[178] Szentgyörgyi Vince László (1412),[179] a csongrádi Szeri Sandrinfi Márton és István, a Bárkalán nemzetség sarjai (1423, 1426),[180] Tamásfalvi György, a kalotaszegi Mikola rokonság tagja,[181] és a székely eredetű Tuzsoni Bolgár Miklós (1418), valamint a fia, István (1424, 1426).[182] A számba vetteken kívül még vagy három tucat familiáris nevét ismerjük, ők – amennyire egyáltalán sejteni lehet – Tolna, Fejér és Baranya megyei

kisnemesi famíliák tagjai voltak. Hogy milyen szerepet töltöttek be Pipo famíliájában, nem tudhatjuk.[183]

Bizonyos, hogy Pipo bandériumának magvát familiárisainak hada alkotta. Hihető az is, hogy a harcba mindegyikük magával vitte a saját – persze szerényebb – kíséretét, ez azonban már olyan alacsony állású személyekből állhatott, hogy forrásainkban alig maradt róluk említés is. Mindenesetre közéjük tartozott az a Szomolyai Imre, valószínűleg Borsod megyei kuriális nemes, aki 1421-ben urával, Solymosi Lászlóval, Pipo jász alispánjával küzdött a husziták ellen, és ezért szerény birtokadományban részesült.[184] Nem lehetetlen, hogy a Pipo csatlósaiként itt-ott emlegetett kisnemesek voltaképpen vezető emberei familiárisai voltak.

A familiárisokon kívül voltak olyan népelemek is Pipo tartományában, akiknek kötelessége volt háború idején hadba szállni. A lugosi, karánsebesi és a többi vlach kerület hadakozó szabadjai, a kenézek voltak ezek, és noha valószínű, hogy harcértékük viszonylag csekély volt, a számuk nem volt jelentéktelen. 1430 körül egyedül Miháld várához 294, Halmás várhoz 223 és Illyédhez 126 kenéz tartozott szolgálni,[185] úgyhogy a kerületek összesen legalább 1000–1500 harcost voltak képesek kiállítani.

A familiárisok díjazásáról nincsenek információink. Valószínű, hogy többségüket, legalábbis békeidőben, a Pipo kezelésében levő királyi uradalmak tartották el, fegyverzetükről és öltözékükről pedig alkalmasint maguk gondoskodtak. A fő kérdés inkább az, hogy uruktól kaptak-e rendszeres zsoldot hadba vonulásuk esetén, vagy pedig szolgálatuk önmagában hordozta jutalmát. A jelek szerint igen, de biztosat állítani egyelőre nem lehet.

Pipót szolgálni abban az esetben is kifizetődő volt, ha – az úri eltartáson felül – közvetlen díjazás nem járt érte. Nyereség volt maga a presztízs és hatalom, melyre ezúton az egyszerű nemes is szert tehetett. Vajon ki ismerte volna meg Mecskei Imre nevét, ha otthon marad néhány falunyi ormánsági birtokán? Pipo mellett viszont nemcsak Temes megye parancsolója lett belőle, hanem még hadúr is, legalább is annak érezhette magát, ha 1424-ben Szörényi táborából mint „a jelen hadsereg kapitánya" szabályszerű pátenst bocsátott ki a székásiak hadmentessége tárgyában.[186] Majsai Lőrinc, aki igazán alulról kapaszkodott fel, Pipo tisztjeként nemcsak a haraklyáni uradalmat szerezte meg, hanem, úgy látszik, Egregy várát is, Haraklyánban pedig pálos kolostort alapított, amelynek számára a

pápától mint „zarándi gróf" eszközölt ki búcsút.[187] Nyilvánvaló, hogy szerzeményeit és öntudatát urának köszönhette. Az országnagyi szolgálatban elérhető előnyöknek se szeri, se száma nem volt. Bocskai Miklós érdekében például maga Pipo írt János pécsi püspöknek, hogy az ifjú öccsének juttasson egy kanonoki stallumot.[188]

Akár kaptak zsoldot a familiárisok, akár nem, annyi nyilvánvaló, hogy száz csatlóssal és ezer román kenézzel nem lehetett eredményesen harcolni az oszmán birodalom ellen. Még akkor sem, ha – mint a legtöbb hadjáratkor – Pipo seregéhez más főúri és főpapi bandériumokat is kivezényeltek.[189] 1409 nyarán a király oly feltétellel kegyelmezett meg egyes kisnemeseknek hajdani hűtlenségükért, hogy megadott időben felfegyverkezve szolgálattételre jelentkeznek Ozorainál, és teljesítik, amit kívánni fog tőlük.[190] Ez alkalmi ötletnek kiváló lehetett, de a határvédelem gondját hosszabb távra nem oldotta meg. Kétségtelen, hogy időről időre zsoldosokat is fel kellett fogadni, és így nagy jelentősége volt annak a körülménynek, hogy Pipo a temesi ispánsággal együtt a sójövedelmeket is igazgatta, tehát állandó és biztos pénzforrással rendelkezett. A két, korábban elvileg különböző jellegű funkciónak egy kézben való egyesítése Zsigmondnak egyik legszerencsésebb gondolata volt, ami ettől kezdve a déli határvédelem alapelvévé vált. Az 1430-as években a Tallóciak, később Hunyadi és Újlaki éppúgy a sókamarákból – és utóbb a déli megyék kamarahaszna-adójából – finanszírozták a török háborúk költségeit, mint ahogy elsőként Pipo tette.[191]

A hadakozó nemes familiárisok intézménye a sóügyek igazgatására természetesen nem terjedt ki. Ehhez nem katonákra volt szükség, hanem írni és számolni tudó hivatalnokokra. Ezért ezen a területen csak elvétve találkozunk nemesekkel,[192] sokkal inkább városi vagy mezővárosi polgárivadékokkal. Ilyen volt Tétényi András diák, aki kivételes karriert futott be: budai polgárból várúrrá, a nagybirtokos Kapy család ősévé lett; és ilyenek voltak Zeleméri László és Zsadányi Tamás diákok is, akik utóbb középbirtokos nemesi famíliákba házasodtak be.[193] A sókamara-igazgatás volt az egyetlen terület, ahol Pipo olaszokat is foglalkoztatott. Nevéből ítélve olasz volt az a Pero (Piero?), aki 1407–1412 között a tordai kamarát vezette, és közben átmenetileg Pipo saját birtokán, Sárvárott volt várnagy.[194] Olasz lehetett az egyébként szebeni polgárnak mondott Baldi Mátyás vízaknai sókamarás (1408) is, és biztosan az volt *Byanklinus*

lippai polgár és ottani alkamarás (1410).[195] Kétségtelenül Pipo idején jött Magyarországra Firenzéből Gasparo da Colle, Filippo és Jacopo del Bene, Pape Manini és testvérei, akik egészen az 1440-es évekig kezükben tartották a legtöbb fontos sókamara tényleges vezetését.[196] Külön kell megemlékezni Pipo legfontosabb olasz pénzügyi alkalmazottjáról, Onofrio Bardiról, a 14. század egyik legnevezetesebb firenzei bankárcsaládjának budai polgárrá lett sarjáról, aki már jóval Pipo előtt Magyarországon élt, de 1409–1415 táján már őt szolgálta, és egy időben budai kamarásként nemcsak a sóregálét kezelte, hanem „az összes királyi jövedelem behajtója" is volt. Fiai később Bajmóc vár uraiként nagybirtokos urakká emelkedtek fel.[197]

Ozorai lengyel pályatársa, Stiborici Stibor nagyobbrészt lengyel rokonokkal és vitézekkel vette magát körül.[198] Ezért különösen feltűnő, hogy Pipo környezetében, állandó kíséretében egyetlen olasszal sem találkozunk, s egyetlen édestestvérén kívül atyafiságát sem részesítette javaiban. Meghitt emberei, csatlósai, helyettesei valamennyien magyar nemesurak voltak, s ez aligha véletlen. Arról árulkodik, hogy az egykori kereskedőjelölt, mihelyt a magyar király szolgálatába lépett, levetette addigi ruháját, és minden ízében magyar úr kívánt lenni. Érthetjük ezt akár szó szerint is, mert külsejében is a honi ízléshez igazodott. „Az itteni népek szokása szerint hosszú szakállt és vállra omló hajat viselt, ruhája a földig ért és mindig selyemből készült."[199] Természetesen magyarul beszélt, de állítólag tökéletesen tudott németül, lengyelül, csehül és románul is.[200] Tudatos asszimilációja érthető, ha a magyar uralkodó osztály szinte hisztérikus idegengyűlöletére gondolunk, és azt is megmagyarázza, miért vált meg teljesen egykori szakmájától. Raguzai származású, hasonló pályafutású követői, a Tallóci testvérek az 1430-as években elég intenzíven foglalkoztak pénzügyekkel is katonai feladataik ellátása mellett.[201] Pipónál ilyesminek nyomát sem találjuk. Ő a pénzügyeket teljesen átengedte Onofrio Bardinak, a Szentgyörgyi Vince fivéreknek és más olasz vagy magyar szakembereknek, és legföljebb a legfelső szintű felügyeletet gyakorolta fölöttük. Arról sem tudunk, hogy pénzügyekkel, kereskedelmi vállalkozásokkal foglalkozott volna. Mindez nyilván nem fért össze a magyar országnagy mimikrijével, amit – mint az eddigiekben is láttuk – oly tökéletesen magára öltött.

Ahhoz persze, hogy Pipo igazából magyar nagyúrrá váljék, megfelelő

magánvagyonra is szüksége volt. Méltóság és honi viselet magában nem tehette azzá. A szokás századokra visszamenően úgy kívánta, hogy az ország sorsát irányító nagyok egyúttal a nemesség legelőkelőbbjei, azaz kiemelkedően gazdag birtokosok legyenek, hogy politikai funkciójuk és társadalmi státusuk ily módon összhangban legyen. Az uralkodók ennélfogva vagy mindjárt a legnagyobb birtokú családokból válogatták ki báróikat, vagy – éppily gyakran – szerényebb származású kegyeltjeiket ők maguk ruházták fel rangjukhoz illő vagyonnal. Pipóval is ez történt. Amikor 1404-ben a temesi ispánságot elfoglalta, alig volt többje néhány falunál, ami nyilvánvalóan nem állt arányban azzal a pozícióval, amelyet királya az országvezetésben neki szánt. Természetes volt tehát, hogy a következő években egyre-másra bőkezű királyi adományokban részesült, és amikor meghalt, elég jelentős vagyon maradt utána.

Hogy ez a vagyon végül is mekkora volt, arról csak hozzávetőleges képet alkothatunk. Pipo magánlevéltárának csak egyes darabjai maradtak korunkra, és azok az adománylevelek, amelyeket ma ismerünk, csak egy részét jelentik annak, amit valójában kapott. Egyes szerzeményeiről csak véletlenül van tudomásunk, és bizonyára voltak olyan birtokai, amelyekre nézve nem maradt ránk híradás. Lehetséges például, hogy a temesi ispánsága alá tartozó várakból és birtokokból némelyeket nemcsak tisztségül, hanem örökbe is megkapott, de hogy így történt-e, valószínűleg sohasem fogjuk megtudni. A kérdés azonban nem is nagyon fontos, hiszen annyi kétségtelen, hogy kivételes pozíciója mindvégig hivatali hatalmán, nem pedig „nagybirtokosi" státusán alapult. A kettő egyébként sem választható szét igazán, hiszen Pipo mindenfajta minőségében elsősorban Zsigmond odaadó híve maradt, egészen halála pillanatáig.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy vagyona nem volt rendkívüli. Nemcsak kormánytársai, Garai, Cillei vagy Stibor birtokszerzeményeihez nem mérhetők, hanem eltörpülnek még amellett is, amit például a vele egy időben felemelkedő Maróti János macsói bán szedett össze magának 1403-ban és az azt követő években. Hozzá mérve Pipót egyáltalán nem tekinthetjük kapzsinak, és csaknem bizonyos, hogy sokkal-sokkal többet szerezhetett volna, ha a vagyonszerzés áll törekvései középpontjában. Ő azonban a jelek szerint beérte azzal, amit a királyi kegy időről időre juttatott neki. Magában véve jellemző, hogy már évek óta kormányozta a délkeleti megyéket, mire sikerült túljutnia azon a vagyoni szin-

ten, amelyen némelyik familiárisa, például Váradi Pelbárt vagy Bocskai Miklós állt, és csak 1409-től mondhatott legalább egy várat a sajátjának.

Első szerzeménye a Tolna megyei Ozora és öt hozzá tartozó falu volt, melyeket, mint láttuk, 1399-ben felesége kezével együtt nyert el Zsigmondtól.[202] Ezt tette meg székhelyévé, és a továbbiakban számos birtokot gyűjtött hozzá a környéken, úgyhogy halála idejére a megye legnagyobb földesurává lett. 1402-ben egy örökös nélkül elhalt nemes faluját, Arcsát kapta meg, de ezt utóbb (1410) elajándékozta rokonainak, a Derecskeieknek.[203] Az 1403-as felkelés leverésekor Szokoly és Endréd lett a jutalma, amelyeket Zsigmond a királyi kápolnaispánság javaiból szakított ki neki.[204] 1406. január 2-án részesült először számottevő adományban: a király a hűtlen Mesztegnyői Szerecsenektől elkobzott závodi (Tolna m.) uradalommal ajándékozta meg, amely a ma is meglévő Závod, Tevel, Kovácsi (Tevel része), Nagyvejke, Kisvejke, Mucsfa (*Muchifalua*), Csókafő (Kisvejke és Mucsfa között), Kisapar (Aparhant része) és Kölesd falvakból, valamint további nyolc, azóta nyomtalanul eltűnt helységből állt.[205] Pár nappal később, 1406. január 10-én Dalmand (Tolna m.) és Somodor (Somogy m.) falvakra, és az előbbihez tartozó Somogy (elpusztult) és Marton (Martinca, Tamási határában) birtokokra, valamint Kövesd (Tolna m.) falura nyert adománylevelet. Ezeket a felkelésben részes Újlaki fivérek engedték át a királynak a rájuk rótt pénzbüntetés fejében.[206] 1407 decemberében, a boszniai hadjárat után megkapta az elhunyt Berényi Hanckófi Mihály összes javait: a Temes megyei, ma is meglévő Berényt vámjával és kerületével (districtus) amely 19, jórészt románok lakta, azóta eltűnt falucskából állt, továbbá az egyelőre azonosíthatatlan Krassó megyei Baj és Szederjes birtokokat, az előbbit ugyancsak vámjával és „kerületével".[207] 1408 őszén Madaras (Bodrog, ma Bács-Kiskun m.) és „tartozékai" jutottak a kezére, szintén királyi adományképpen.[208] Talán ekkoriban szerezte ugyanezen a vidéken Esztert és Kecskést (Bodrog m.), amelyeket 1420-as években találunk a birtokában.[209] 1409-ben Vas megyében lett nagybirtokossá: Zsigmond neki ajándékozta a megye utolsó királyi váruradalmát, Sárvár várossal; kilenc Vas és egy Sopron megyei helységgel.[210] Ezt 1424-ben elcserélte a Kanizsai családdal Simontornya váráért és 25 tolnai, fejéri és veszprémi tartozékáért.[211]

Az Ozorai vagyon tehát 1406–1409 között született, és főként Tolna, Vas, Bodrog és Temes megyék területére korlátozódott. Voltak persze

Pipónak a felsoroltakon kívül egyéb szerzeményei is, ezekről azonban keveset tudunk. 1414-ig az övé volt Fejér megyében Hatvan, Káld és Jobbágy, s ekkor elcserélte őket Sár (Veszprém m.) birtokért.[212] 1407-ben birtokrészeket kapott adományul Hosszúfalu, Bajka (Fejér m.) és Bertolt, más nevén Kiskér (Tolna m.) falvakban.[213] Ismeretlen időpontban szerezte Déget (Veszprém m.), Pókutat (Tolna m.), Ketyét (Somogy m., Ádánd határában), Mérét (Kaposmérő, Somogy m.) és tartozékait, amelyeket halála előtt a birtokában találunk.[214] 1438-ban néhány más falut és birtokrészt Ozora uradalmához számítottak, ezeket valószínűleg szintén még Pipo szerezte.[215] Végül említést kell tennünk egy hatalmas birtokkomplexumról, az 1421-ben kihalt Kerekegyházi Lackfiak Maros-vidéki uradalmairól, amelyeket valamilyen címen – lehet, hogy zálogul a királytól, de talán adományul –, úgy látszik, szintén Pipo tartott a kezén haláláig. Szád (Arad m.) és uradalma mindenesetre az övé volt az 1420-as években.[216]

Családi jószágai központjául és saját úri székhelyéül Pipo mindjárt kezdetben Ozorát tette meg, és azt – talán felesége kedvéért – akkor sem hagyta el, amikor Sárváron igazi főúri rezidenciára tett szert. Évek kitartó munkájával sikerült a nem is jelentékeny falut virágzó mezővárossá és egy tekintélyes uradalom központjává fejlesztenie. Ozorai népének minden lehető módon igyekezett a kedvében járni. Láttuk, hogy mindjárt a megszerzésekor kiváltságlevelet szerzett hetipiac tartására, s mire meghalt, a helységnek már évi vására is volt.[217] 1416-ban engedélyt járt ki az akkor Franciaországban utazgató Zsigmondtól, hogy „kőből avagy fából várat, erősséget vagy kastélyt" építhessen itt, és a vár néhány év múlva már állt.[218] Nehogy azonban ez hátrányára váljék kedvelt székhelye lakosainak, 1426-ban mezővárosi privilégiumokkal ruházta fel őket: évi egy összegben – 50 új forintban – állapította meg az adójukat, megengedte, hogy bírájukat és tanácsukat „a szabad királyi városok módjára" maguk választhassák, és pereiket a főbenjáró ügyek kivételével polgárok hatáskörébe utalta. A maga és felesége számára az adón kívül mindössze évente egy napi ellátást kívánt tőlük. Tekintetbe véve, hogy voltaképpen egy szerény településtől volt szó, a kiváltságlevél párját ritkítja a kor földesúri gyakorlatban.[219] 1418-ban V. Márton pápától engedélyt szerzett, hogy az obszerváns ferenceseknek kolostort alapítson Ozorán, és tervét 1423-ra meg is valósította.[220] Támogatta az ozorai Szt. Margit-plébániát is. 1424-ben

a pécsi püspöktől megszerezte számára Ozora és két tartozéka, Borzás és Döbrönte tizedét, ami a plébánosnak évi húsz aranyforint jövedelmet jelentett, és cserébe feláldozta egyik budai házát, amelyet egykor 1600 aranyért vett.[221] Eredetileg szándékában állt az is, hogy ide temetkezik, ezért a templomot saját költségén kijavíttatta és kegytárgyakkal ajándékozta meg.[222] 1425-ben azonban hirtelen megváltoztatta elhatározását, és új, előkelőbb sírhelyet szemelt ki magának és feleségének. A magyar királyok ősi temetkezőhelye, a székesfehérvári Szűz Mária-bazilika volt ez, ahol ekkoriban már tíz uralkodó és számos más fejedelmi személy nyugodott. Náluk kevésbé előkelőket azonban, amennyire tudni lehet, ez a kiváltság nem illetett meg, mindenesetre Pipo az egyik első személy, akinek, noha nem volt uralkodóház tagja, kijutott ez a megtiszteltetés.[223] Magyarázatul szolgálhat – Zsigmondnak különleges jóindulatán felül – talán az akkori fehérvári prépost személye is: a fehérvári polgárszármazék Benedeké (1410–1439), akiben Pipo hajdani káplánját lehet sejteni.[224] Pipo megfelelő bőkezűséggel honorálta ezt a különleges kedvezményt. Egyfelől helyreállíttatta a templom egyik romos tornyát, a tövében pedig – sírhelye gyanánt – egy kápolnát emeltetett, másfelől gazdag adományokkal gondoskodott arról, hogy a káptalan mindenkor jó emlékezetében tartsa. 1425-ben neki adta birtokai közül Dunaturt, Kölesd és Somogy felét (Tolna m.), valamint Vajtát (Fejér m.), és 1426-ban ezt még megtoldotta Ketye és Dég falvakkal, továbbá hatalmas budai házával, „amelyben lakni szokott".[225]

Ekkorra már eldőlt, hogy az ozorai vár nem lesz egy új magyar mágnásdinasztia székhelye. Pipót a sors nem ajándékozta meg örökössel, akire vagyonát és nevét hagyhatta volna. Felesége négy gyermeket is szült neki, de valamennyit magának kellett eltemetnie.[226] Birtokszerzeményeiben ezért idejekorán részeltette két közeli rokonát, abban a reményben, hogy öröksége majd rájuk száll. Az egyik Matteo Scolari volt, Pipo egyetlen fivére, ő azonban kevéssel bátyja előtt, 1426. január 19-én utód nélkül elhunyt.[227] A másik örökös, Pipo neposa, azaz valószínűleg egy nővérétől való unokaöccse, Altovitói Lénárd 1424-ben már nem élt. Egy fiúcska maradt utána, de 1426 májusában őt is halottnak mondják.[228] Távolabbi rokonai szép számmal voltak, de – mint Poggio megjegyzi – „egyik sem bizonyult alkalmasnak sem a háborúra, sem a békére". Birtokainak tehát a honi jogszokásoknak megfelelően a koronára kellett háramlaniuk, és

Pipo állítólag maga is Zsigmondot jelölte ki általános örököséül.[229] Feleségéről azonban igaz ragaszkodással gondoskodott. Rokonait már régebben kötelezte, hogy az ozorai uradalom haszonélvezetében élte végéig hagyják meg, s miután ők elhaláloztak, magától a királytól szerzett Borbála számára megfelelő biztosítékot. 1426. május 18-án Tatán kelt kiváltságlevelében Zsigmond a magyar szokásjog ellenére, „királyi teljhatalmából" engedélyezte, hogy Pipo halála esetén Ozora vára tizenkét megnevezett helységgel együtt adomány címén „teljes joggal" özvegye kezén maradjon élethossziglan.[230] Így is történt, és Borbála háborítatlanul megmaradt az uradalom élvezetében, mígnem 1438-ban Albert király hozzájárulásával Hédervári Lőrinc nádorra hagyta örökül.[231] Zsigmondnak férje iránti jóindulatát mindvégig módja volt tapasztalni: a király, aki – saját szavai szerint – „úgyszólván saját árvájának tekintette", 1428-ban elengedte neki mindama adósságokat, amelyek Pipót még sókamara-ispánsága idejéből terhelték a kincstárral szemben, 1432-ben pedig „különös kegyelemből és királyi hatalma teljéből" mindenkinek megtiltotta, hogy a Pipo és emberei által okozott károkért az özvegyet pereljék.[232]

Pipót élete vége felé köszvény kínozta. Utolsó török hadjáratát állítólag már hordágyról irányította, de az 1426. november 4-i lippai tanácskozáson, amely Zsigmond elnökletével az újabb havasalföldi hadjáratról döntött, még részt tudott venni.[233] Kevéssel utóbb Nagyváradon – ahol olasz pártfogoltja, Giovanni Milanesi volt a püspök – megbetegedett, és Lippára visszatérve december 27-én meghalt.[234] Teteme végakaratának megfelelően a fehérvári egyház általa alapított kápolnájába került, ahol az oltár lábánál elhelyezett márvány sírkövön a 16. században még olvasható volt a felirat: „A vitézlő és nagyságos firenzei Scolari Fülöp úr, Temesvár és Ozora grófja sírhelye. Meghalt az úr 1426. évében, december 27-én."[235]

Ozorai az első olyan magyarországi főúr, akiről nemcsak hiteles portrék maradtak ránk,[236] hanem hitelesnek látszó – noha talán kissé egyoldalúan hízelgő jellemrajz is. „Mondják, hogy Pipo középtermetű, fekete szemű, szőke, élénk tekintetű ember volt, és úgy tűnt, mintha mindig mosolyogna. Alkatára nézve szikár volt, de jó egészségű... Külsejéről ítélve megtartóztatta magát mind az evésben, mind az ivásban, de kiváltképp mértékletesnek mutatkozott a test más gyönyöreiben. Olyannyira, hogy midőn súlyosan megbetegedvén orvosai azáltal ígértek neki gyógyulást, ha gyakran közösül, ezt állhatatosan megtagadta. Mert, úgy-

mond, sokkal jobb tisztességben meghalni, mint mocskos bujálkodásban és bűnök között élni. Igen nyájas és bőkezű volt; testőrökre soha nem volt szüksége. Oly szívélyes volt és közvetlen, hogy barátai gyakran a szemére is hányták: nem ügyel eléggé a méltóságára. Házát királyi pompával rendezte be, minden aranytól-ezüsttől csillogott benne. Cselédeit úgy kordában tartotta, hogy erényük bárkinek például szolgálhatott. Szabad idejében, már amennyire a háborúk fáradalmai után maradt, pihenésül leginkább vadászni járt."[237]

Olasz rajongói szerint ilyen volt hát az az ember, akit királya úgyszólván a porból emelt fel, és évtizedeken át kivételes bizalmával ajándékozott meg. Halála pótolhatatlan veszteség volt Zsigmond számára. Távozásával a konszolidáció egyik oszlopa dőlt ki, és kezében oly nagy hatalom összpontosult, hogy az uralkodó egyszerűen nem talált senkit környezetében, akit utódává mert volna rendelni. Az első hónapokban kénytelen volt ahhoz a megoldáshoz folyamodni, amelyet egyébként lehetőleg kerülni szokott: vagy fél tucat híve között szétdarabolta Pipo egykori tartományát. Temesi ispánná a Fejér megyei ispánt, az idősebbik Rozgonyi Istvánt – Szentgyörgyi „Cicelle" férjét – tette meg, a Szörényi várak kapitányává Marcali Imrét, Arad megyét az országbíró testvérére, Pálóci Imrére bízta, Zarándot Pipo egykori familiárisára, Bocskai Miklósra, Kevét Hédervári Lőrincre, aki utóbb lovászmester, majd nádor lett, Krassót a Garaiak távoli atyafiaira, a harapki Botos testvérekre.[238] Csongrád élére a királyné lovászmestere, Várdai Miklós került, és ő kapta meg Pipo örökségéből a szegedi sókamarát is. A sóigazgatás azonban hasonlóképpen széttagolódott, és Ozorai helyét egyelőre több kamaraispán töltötte be.[239] Évekbe telt, amíg a dalmát Tallóci fivérek személyében Zsigmond megfelelő utódokat talált Pipo pótlására, s ők azután az 1430-as években hasonló szerepet vittek egy ideig Magyarország kormányzásában.

Pipo magánvagyona – Ozora kivételével – a kincstárra szállt. A legnagyobb részét: Simontornya várát és a Maros vidéki vlach kerületeket Garai János vette zálogba, és jórészt később is a Garai ház kezén maradtak.[240] A závodi uradalmat előbb egy Ozorai familiáris, Némai Kolos Jeromos kapta meg zálog címén, majd még 1427-ben Blagay László udvari lovag adománybirtoka lett.[241] A kaposmérői részbirtokot Benedek fehérvári prépostnak és rokonainak zálogosította el a király, és valószínűleg pénzzé tette az örökség többi részét is.[242]

Pipo fehérvári sírkápolnája a török időkben elpusztult, és síremlékének is nyoma veszett. Magyarországon ma már csak az ozorai várkastély őrzi a nagyhatalmú főúr emlékezetét, és itt is csupán az elmúlt évek ásatásai során előkerült leletek engedik halványan sejteni, milyen fényes lehetett Pipo családi rezidenciája.[243]

JEGYZETEK

1. Mályusz: *Zsigmond...* 213–215.
2. *ZsO* II. 7878.
3. Mellini, Domenico: *Vita di Filippo Scolari volgarmente chiamato Pippo Spano.* Fiorenza, 1570, 36.
4. *ZsO* II. 7878., 7892.
5. Diario Ferrarese dall'anno 1409 sino al 1502 di autori incerti. A cura di Giuseppe Pardi. *Rerum Italicarum Scriptores.* Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento, ordinata da L. A. Muratori. Tomo XXIV, parte VII. Bologna, 1933. 8.: „Et dicto Messer Pipo in fina al giorno de ogi è lo magiore homo de sia in la corte del dicto re et in lo suo consilio."
6. Mellini 34. szerint június 23-án vonult be Firenzébe.
7. Vita di messer Filippo Scolari... somposta... da Iacopo di messer Poggio, e di latina in fiorentina tradotta da Bastiano Fortini. *Archivio Storico Italiano,* 4 (1843) 163–184. Kivonatos magyar fordításban közzétette Teke Zsuzsa: Egy 15. századi karrier története. *História,* 5 (1983) 1. sz. 28–31. (A szerző szívességéből kéziratban használhattam a teljes szöveg fordítását, amiért ezúton mondok köszönetet.)
8. Mellini 7–71. A műnek 1606-ban egy második, dokumentumokkal bővített kiadása is megjelent, az ebben közölt szövegeket Wenzel Gusztáv: *Ozorai Pipo. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából.* Pest, 1863, 82–101. kiadásában használtam.
9. La vita di meser Philippo Scholari. Ed. F. Polidori. *Archivio Storico Italiano,* 4 (1843) 151–162.
10. Vespasiano da Bisticci: *Vite di uomini illustri del secolo XV.*
11. Thuróczy (Horváth ford.) 227, 331.
12. Wenzel: *Ozorai...*; Wenzel Gusztáv: Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. *TT* 1884, 1–31., 220–247., 412–437., 613–627. Szerb életrajzi tanulmány is ké-

szült róla: St. Stanojevic: *Pipo Spano.* Beograd, 1901. Újabban Ioan Haţegan foglalkozott személyével több tanulmányban (Banatul şi inceputurile luptei antiotomane [1389–1426]. Rolul lui Filippo Scolari. *Revista de Istorie,* 31 [1978] 1025–1038.; Filippo Scolari şi Iancu de Hunedoara, promotori ai latinitatii Romanilor in conştiinţa europeana a secului al XV-lea. *Acta Musei Napocensis,* 18 [1981] 163–169.; lásd még a 135. jegyzetet).

13. Balogh Jolán: Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége. *Archeológiai Értesítő.* Új folyam, 40 (1923–1926) 173–188.; Vayer Lajos: *Masolino és Róma. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén.* Budapest, 1962, 89–96. Vö. még Florio Banfi: Filippo Scolari és Hunyadi János. *HK,* 31 (1930) 125–133.; uő: *L'oratorio degli Scolari di Firenze.* Corvina, N. S. 4 (1941).
14. Vö. Mályusz Elemér: A Zsigmond-kori Oklevéltárról. *Sz,* 116 (1982) 923–955.
15. DL 87660. Az oklevelet hibásan 1398-i kelettel közölte Wenzel (*TT* 1884, 5–6.), és regesztáját az ő nyomán ugyanígy *ZsO* I. 5356. Az eredetiben octavo helyett nono áll. Gallicus a korabeli hazai latinságban az olaszok neve.
16. Poggio 163–164.; vö. Mályusz: *Zsigmond...* 34.
17. Németországi tartózkodásáról Poggio nem tud, de mind névtelen életrajzírója (Polidori: i. m. 152.), mind az egykorú ferrarai krónikás (Diario Ferrarese 8.) megemlíti.
18. 1400: *ZsO* II. 192., 671.; 1401: *uo.* 1142.
19. Mályusz: *Zsigmond...* 158–162.; vö. Yves Renouard: *Les hommes d'affaires italiens du Moyen Age.* Paris, 1949, 119–160.; Raymond de Roover: *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494.* Cambridge, Mass., 1963, 2–7., 35. skk.
20. Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In Gerevich László (főszerk.): *Budapest története.* II. Budapest, 1973, 17., 48–49., 52.
21. Poggio 164.
22. Poggio 164.
23. Simontornyára 1397: *ZsO* I. 4656.; a magánvárak igazgatásának módjára Engel: Honor II. 897–898. (jelen kötetben 120.), s az ott idézett oklevelek.
24. Vö. Engel: *Ung társadalma...*
25. DL 87660 (lásd a 15. jegyzetet is). A parancs a szekszárdi konvent átírása szerint a nagypecséttel volt ellátva, és ezt Kanizsai tartotta magánál. Zsigmond ezekben a napokban még Budán tartózkodott; vö. *ZsO* I. 5886., 5899. Maga az adománylevél nem maradt fenn. A fiúsításra Holub József: A fiúsításról. *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére...* Budapest, 1925, 305–319.

26. 1400: *TT* 1884, 8–9. Pipo birtokaira alább bővebben visszatérek.
27. Azaz 400 aranyforint értékben, mert a vétel dénárforintban történt (1 Ft = 100 új dénár, s ekkor még ugyanennyit számítottak egy aranyforintra is). Az oklevél: DL 87669, *TT* 1884, 8–9., vö. *ZsO* II. 286.
28. DL 87665, kivonata *TT* 1884, 7., vö. *ZsO* I. 6112. Az oklevél Bebek János lovászmester relációjára kelt.
29. 1405. december 29-i átírása: DL 87741, *TT* 1884, 7–8., vö. *ZsO* I. 6113.
30. Poggio 165.
31. Egy 1399. június 3-i nádori perhalasztás szerint a Károlyiak „in regium exercitum versus Turcos motum instaurandum" indulnak: *Károlyi* I. 499. Vö. Wertner: Hadjáratok... 451.
32. 1399. XI. 5.: „comes urburarum nostrarum (regis) de Crempnicia" (DL 87665, *TT* 1884, 7.).
33. Június 10–15. között: *ZsO* I. 5913, 5918.
34. Thuróczy (Horváth ford.) 331.
35. J. Aschbach: *Geschichte Kaiser Sigmunds*. I–IV. Hamburg, 1838–1845.
36. Mályusz: *Zsigmond...* 24.
37. *ZsO* II. 831., Mályusz: *Zsigmond...* 279. (73. jegyz.) feltételezi, hogy 1400. november 1-jén lépett hivatalba, mert elődjének, Verebi Péternek a hivatali terminusa ekkor járt le.
38. Egy 1454. évi becslés szerint a sómonopóliumból évi 100 ezer arany forint volt várható, az ország jövedelmeinek 46%-a (Birk Ernő: Adalék Magyarország pénzügytörténetéhez V. László idejében. *Új Magyar Múzeum*, 3 [1853] 552–515.).
39. Mályusz: *Zsigmond...* 33., 113.
40. Vö. Draskóczy István: Kapy András. Egy budai polgár pályája a XV. század elején. *LK*, 54 (1983) 157–164.
41. Így 1401. január 21-én Pozsonyban (*ZsO* II. 831.), február 1-jén ugyanott (*ZsO* II. 850.) találjuk Zsigmond környezetében.
42. Mályusz: *Zsigmond...* 49.
43. Poggio 166–167., aki azonban az eseményt egybevegyíti a későbbi bárói felkeléssel, és tévesen 1403-ra datálja.
44. Pipo fogságáról a király is megemlékezik 1406. január 3-i oklevelében (DL 87745, *TT* 1884, 13.).
45. 1402. szept. 21-én a 110 egyházi és világi személy között a 48. helyen szerepel: *CDH* X/4. 137. Okt. 29-én Bécsben: *ZsO* II. 2017.
46. Mályusz: *Zsigmond...* 52–54.
47. Poggio 168–170.

48. Zsigmond 1407. június 2-i adománylevelében: DL 87808, *TT* 1884, 21. Szécsi 1403–1406 között a püspökség világi kormányzója volt Kápolnai Mihály püspök halála után (*Zala* II. 314., *ZsO* II. 3982., 4500.).

49. „Ubi durantibus premissis disturbiis usque finalem eiusdem sedationem perseverando castro de eodem contra... rebelles... bellicas administrans concertationes... nonnullas provincias regni nostri... ad castrum ipsum deservire et ad fidelitatis nobis observande tramitem converti coegit" (*TT* 1884, 21.).

50. 1403. november 8-án Zsigmond a hűtlen Rohonci Andráshoz állt Vas megyei Biri László birtokrészét Vasvári Péter diáknak adta, aki a felkelés idején Pipóhoz csatlakozva harcolt (1403–1412: DF 253193, Sennyey cs. lt. 30–12.) Vö. 1404: *ZsO* II. 3059.

51. DL 87705, *TT* 1884, 10–11.

52. Tisztsége 1404 őszéig állandóan csak sókamaraispán, pl. 1404. március 21-én is (*ZsO* II. 3059.), és az alább idézendő 1403. novemberi oklevelekben úgyszintén. A temesi ispánságot ekkoriban Garai János viselte (1402: *CDH* X/4. 137.; 1403. I. 11.: *ZsO* II. 2199.), még november 22-én is (*Temes* 332.), őt pedig 1404-ben Kórógyi Fülpös és Alsáni János követték (VI. 17.: *Krassó* III. 246.; VIII. 26.: *Temes* 337.). Ennek csak látszólag mond ellent egy 1403. november 5-i királyi oklevél, amelynek kancelláriai jegyzetében „Relatio Pypo comitis Themesiensis" olvasható (DL 8890, *ZsO* II. 2715.). Ugyanennek az oklevélnek egy másik, azonos keltű és tartalmú, de rövidebb megfogalmazású példányán ugyanis a jegyzet: „Relatio Piponis comitis camararum salium" (DL 8891, vö. *ZsO* II. 2715., ahol azonban a kiadó figyelmét elkerülte az eltérő relatio). Ezért azt kell feltételeznünk, hogy ez utóbbi példány az egykorú és hiteles, míg a másik példányt utólag, 1404 ősze után állították ki. (Mindkét oklevél Pálóci Mátyus udvari ifjú javára készült a Zemplén megyei Helmec és tartozékai adományozásáról, amelyek Újfalusi László magvaszakadtával háramlottak a királyra. A későbbi példányba ezenkívül belefoglalták azt az előzőleg kifelejtett körülményt is, hogy a birtokok közben Horváti Miklóst és Lászlót illették meg, és az ő hűtlenségük folytán is királyi kézre jutottak, nemcsak háramlási jogon. Az antedatálástól eltekintve ez a példány sem tekinthető hamisítványnak.)

53. Október 30.: *ZsO* II. 2680.; november 2.: *ZsO* II. 2688.; november 5.: *ZsO* II. 2717–18., 2722., és lásd az előző jegyzetet; november 6.: *ZsO* II. 2733., 2735., 2741–42.; november 7.: *ZsO* II. 2752.; november 9.: *ZsO* II. 2765.; december 1.: *ZsO* II. 2807.; december 18.: *ZsO* II. 2854.

54. 1404: *ZsO* II. 2994., 3371.; 1405: *ZsO* II. 3810., 3856.; 1406: *ZsO* II. 5110.; 1407: *ZsO* II. 5528.

55. 1407: DL 87808, *TT* 1884, 21.
56. Poggio 171–172.
57. 1404. augusztus 26-án még elődei vannak hivatalban, lásd az 52. jegyzetet. Nov. 12-én már Pipo a „többek között" temesi ispán (*Temes* 339.).
58. Poggio 170.
59. 1366-ban egyúttal miháldi és karánsebesi várnagy (*Teleki* I. 140.), testvére, Dénes vajda szintén vidini kapitány és temesi ispán (*UGDS* II. 252.).
60. Vö. Engel: Honor II. 889, 891, 918–920. (jelen kötetben 111–112. 140–144.).
61. Utoljára 1393. okt. 28-án Szécsi Frank szerepel szörényi bánként (Erdődy cs. galgóci lt. 53–2–21, Iványi Béla kivonata nyomán, MOL DL segédletek). 1394-től a bánság üresedésben van évtizedeken át. Krassó és Keve ispánja 1389-ben Kórógyi István volt (*ZsO* I. 1193., *CDH* X/1. 515.).
62. Békési, csongrádi és zarándi ispánságukra van adat (Engel: *Kir. hatalom...* 174., 176., 192.), és 1401-ben kezükön volt Haram vára, amely rendesen a krassói ispánsággal járt együtt (uo. 115.).
63. Lásd fent az 52. és 57. jegyzetet.
64. 1405. július 30-án Temes, Csanád, Arad, Krassó és Keve megyék ispánjaként ad ki oklevelet (*ZsO* II. 4071.). Arad megye korábban az erdélyi vajdák honorjához tartozott (Engel: *Kir. hatalom...* 173.; uő: Honor II. 903.); előző ispánja pedig Szeri Pósa fia Péter lehetett (vö. *ZsO* II. 4874.). Csanád legkésőbb az 1370-es évek óta állandóan a temesi ispánsággal járt együtt (1374: *Temes* 123.; 1386: *Krassó* III. 164.; 1387: *Bánffy* I. 389.), és külön ispánjai nem ismeretesek. Krassó 1404-ben biztosan a temesi ispáni honorhoz tartozott (*Krassó* III. 146.), Keve pedig a 14. század dereka óta állandóan Krassó ispánságával járt. E három utóbbi megyét tehát Pipo kétségkívül a temesi ispánság tartozékaként kapta meg, Aradot esetleg valamivel később. Már 1404 őszén „többek között" temesi ispánnak mondják, azaz más megyék is rá voltak bízva (lásd az 57. jegyzetet), és maga Zsigmond 1407-ben szintén úgy emlékezett, hogy Pipo „a nostra maiestate honorem pretacti comitatus Temesyensis simulcum ceteris comitatibus partium inferiorum enactus extitisset". (DL 87808, *TT* 1884, 21.)
65. Ez abból gondolható, hogy 1404-ben hivatali elődje, Kórógyi Fülpös kezén találjuk Karánsebest (*ZsO* II. 3374.), és korábban Miháldot (Engel: *Kir. hatalom...* 134.). Maga Pipo legelőször 1410-ben tűnik fel az egyik vlach kerület, Halmás birtokosaként (*ZsO* II. 7296.).
66. Először 1407. február 3-án nevezi magát az előbbi öt megyén kívül Csongrád ispánjának is (Wenzel: *Ozorai...* 83.). 1405. okt. 8-án még nem viselte ezt a címet. (Vö. *ZsO* II. 4188.)

67. 1409. július 23-án mint zarándi ispán közgyűlést tart a megyének (*Temes* 419., vö. *ZsO* II. 6918.). 1407. június 30-án még Demeter volt hivatalban (Engel: *Kir. hatalom...* 192.), halálára Wenzel Gusztáv: *Stibor vajda. Életrajzi tanulmány*. Budapest, 1874 /Értekezések a történeti tudományok köréből. 4. köt. 2. sz/, 148.
68. „...che caualcarano piu giornate per li territorio dello Spano" (Wenzel: *Ozorai...* 100.) Innen származik az a félreértésen alapuló nézet, hogy Pipónak óriási magánbirtokai voltak Magyarországon (elsőként Wenzel: *Ozorai...* 52. értelmezte így, és tévedése közhellyé vált, lásd pl. *Magyar életrajzi lexikon*. II. Budapest, 1969, 332.). Valójában egyetlen magyarországi főúrnak sem volt akkora összefüggő birtoka, amelyen át több napig lehetett volna utazni.
69. 1405-ben Krassó (*Krassó* III. 249.), Temes (*ZsO* II. 4124.) és Csanád (*ZsO* II. 4155.), Arad (*ZsO* II. 4179.) és Keve (vö. *Zichy* V. 412.) megyék részére tart közgyűlést különös királyi parancsra, 1407-ben Csongrád (Wenzel: *Ozorai...* 83., *ZsO* II. 5274.), 1409-ben Zaránd (lásd a 67. jegyzetet) és ismét Krassó (*Krassó* III. 265.) megyéknek. Későbbi közgyűlésekről nincs tudomásunk.
70. Vö. Engel: *Kir. hatalom...* 207. Az olvasható értékekhez hozzászámítandók a Temes vidéki és szlavóniai várak, mert ezekre a számítás nem terjedt ki.
71. Vö. Engel: *Kir. hatalom...* 47–52.
72. A szolgálati birtok kérdéséről általában Engel: Honor II. 880. skk. (jelen kötetben 101. skk.), Himfi temesi honorjáról uo. 891–893. (jelen kötetben 112–115.)
73. 1404: *Temes* 339., vö. Poggio 170.
74. Érdsomlyóra 1406: *TT* 1884, 18.; 1408: *ZsO* II. 6070.; és vö. 1405: *ZsO* II. 4210. (Pipo itt datál); Haramra: 1409: *ZsO* II. 7232. (a krassói alispán a várnagy); Krassófőre 1405: *ZsO* II. 4139., 1414: DL 92445; Borzafőre 1418: Krassó III. 285. Mindeme várakra Engel: *Kir. hatalom...* 100., 110., 115., 128.
75. 1414: DL 92445.
76. 1410: *ZsO* II. 7732., 7965.; 1414: DL 92445; 1420: DL 92558. Vö. Engel: *Kir. hatalom...* 150., 168.
77. Perjámos 1372-ben még a temesi ispán honorjához tartozott (Engel: Honor II. 919., jelen kötetben 145.), de a 15. században a Macedóniaiaké volt, valószínűleg 1400 tájától. (Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*. Budapest, 1896–1897, II. 486. skk.).
78. 1414: DL 92445; 1424: *Zichy* VIII. 174.
79. 1413: DF 275885, Sztoyka cs. lt. 17., *TT* 1884, 240.; 1414: DL 92445; vö. Engel: *Kir. hatalom...* 170.; 1411: *Szörény* III. 17.; 1424: *Szörény* III. 21. Orsovát Poggio 178. szerint Pipo építtette újjá.

80. 1417: *Bánffy* I. 553.; 1419: *Krassó* III. 289.; DL 10855; 1420: Pesty Frigyes: *A Szörény vármegye hajdani oláh kerületek.* Budapest, 1876, 56.
81. 1424: *HO* I. 317.
82. Engel: *Kir. hatalom...* 177. Móri Jakab, aki 1408–1409-ben fejéri ispán volt, Pipónak volt a familiárisa (lásd a 149. jegyzetet).
83. Balogh: Andrea Scolari... 173. skk.
84. Érdújhelyi Menyhért: Camianus kalocsai érsek. *Sz,* 33 (1899) 44–50. (Nevét korábban tévesen Carmanusnak írtam; Engel: *Kir. hatalom...* 51.; ugyanígy Mályusz: *Zsigmond...* 221.)
85. Mályusz: *Zsigmond...* 215, 221.
86. Pipo és András püspök füredi officiálisai 1412-ben Szilasi Miklós és Sági János (DF 210127, Egri k. m. lt. 7–1–1–6., *TT* 1884, 236.), 1413-ban mindkettőjüket Pipo saját familiárisai között sorolja fel (DF 249185, Seilern lt. 137.); 1414-ben Pipo saját füredi officiálisához, Tarjáni István fia Miklóshoz intéz parancsot (*Temes* 484. = *TT* 1884, 242.), 1416-ban Solymosi Lászlóhoz (DF 210127, Egri k. m. lt. 7–1–1–6., hibásan 1417-i kelettel kiadva *TT* 1884, 421.), az ő személyére lásd alább a 155. jegyzetet. Füred valójában a püspökségé volt: Csánki I. 86.
87. 1420. júniusban, Camianus székfoglalása idején Haraszti Dénes volt Pipo officiálisa az érsekség csanádi (Érsekcsanád, Bodrog m.) birtokán (*Zichy* VI. 606.). András püspök halála után, 1426. áprilisban Zsigmond Pipót bízta meg azzal, hogy orvosolja a váradi apácák panaszait a néhai püspök ellen (*Temes* 593. = DL 11783).
88. *ZsO* II. 4959. Vö. 1405: *ZsO* II. 4040.
89. *ZsO* II. 5710.
90. 1405. június 19-én Zsigmond egy peres ügyben döntőbírául jelöli ki hét másik báró társaságában (*ZsO* II. 3982.). 1405. december 29-én már magnificus (DL 87743, vö. *ZsO* II. 4324.), 1406. január 2-án (*Blagay* 213.), január 10-én (DL 87747, *TT* 1884, 15.) és azontúl állandóan is, de 1406. január 3-án kivételképpen még egregius (DL 87745, *TT* 1884, 12.). Az említettek mindegyike királyi oklevél.
91. 1407-ben a király boszniai hadjáratán „cum tribus excellentibus vexillis hominum" vett részt (DL 87809, *TT* 1884, 26.). A továbbiakban számtalan oklevél említi bandériumát.
92. Vö. Engel: Nagy Lajos bárói. *TSz,* 28 (1985) 393–413.
93. Először 1407. április 21-én (DL 87788, *ZsO* II. 5445.), utoljára 1408. július 10-én (*ZsO* II. 6209.) Utódja 1408. december 12-én már Korbáviai Károly (*CDH* X/4. 687.).

94. Engel: *Kir. hatalom...* 16. Bánként első ízben a sárkányrend alapítólevele említi (*CDH* X/4. 687.) Utoljára 1409. január 7-i méltóságsorban fordul elő ezen a címen (DL 94454), és májustól a bánság ismét üresedésben van (*Zala* II. 365.).
95. 1412: *CDH* X/5. 281.; 1415: *Zichy* VI. 385.; 1417: *Zichy* VI. 445.; 1417: *Temes* 540. 1423-ban a lengyel királlyal kötött késmárki szerződés megerősítői között a sorrendben hetedik világi úr, a despota, Cillei, a nádor, a vajda, az országbíró és a tárnokmester után, megelőzve még a macsói bánt is (St. Katona: *Historia critica regum Hungariae.* Budae, 1790, XII. 406.).
96. *ZsO* II. 3810., 3856., 3982.
97. *ZsO* II. 4561., 4565., 4767., 4807.
98. *ZsO* II. 5335., 5364., 5384., 5397., 5528.
99. Házi I/2. 6.
100. *ZsO* II. 6400., *Temes* 398.
101. *Teleki* I. 355., *ZsO* II. 7352., 7411., 7443.
102. *Zichy* VI. 88.
103. DF 249733, Körmöcbánya lt. 1–17–2–34.
104. *CDH* X/S. 281., *UGDS* III. 522. (Zsigmond is Váradon volt ekkor: DF 268920, Zólyom v. lt. 18, *Csáky* 286.).
105. *UGDS* III. 537., 548., Házi I/2. 64.
106. Mellini 47–48. szerint 1415. máj. 13-án vonult be Konstanzba, de egy relációs jegyzetből kétségtelen, hogy április 15-én már ott volt (DL 10333), sőt a zsinat krónikásától azt is tudjuk, hogy február 4-én érkezett a városba 160 lovas élén (Ulrich von Richental: *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418.* Hrsg. M. R. Buck. Stuttgart, 1881 [Repr. Hildesheim, 1962.], 49.); július 10-én még ott tartózkodott (Aldásy Antal: *Zsigmond király és Spanyolország.* Budapest, 1927, 119–120.). Vö. Mályusz: *Zsigmond...* 80., de augusztus első napjaiban már Budán találjuk (Wenzel: *Ozorai...* 86.).
107. 1415: lásd az előző jegyzetet, és *TT* 1884, 246.; 1416: *TT* 1884, 412.; DF 210127, Egri k. m. lt. 7–1–1–6.; 1417: Házi I/2. 121., *Temes* 540.
108. 1415–1417: lásd a 95. jegyzetet.
109. *Zichy* VI. 534.; *TT* 1884, 221.; DF 209238.
110. DL 43453.
111. Házi I/2. 179., 181.
111. DL 54137, vö. *TT* 1884, 425.
113. *UGDS* IV. 189., 194.; DL 11367, DL 67305, DL 89851.
114. Házi I/2. 254., 256.
115. *UGDS* IV. 209., 212.

116. Poggio 179–180.

117. Zsigmond 1407. június 2-i oklevele szerint boszniai hadjárata „in anno proxime transacto" zajlott le (DL 87808, *TT* 1884, 22.), a legvalószínűbben decemberben, minthogy Pipo 1406. november 19-én még Temesváron volt a királlyal (*ZsO* II. 5119.), február 3-án pedig Szegeden találjuk (*ZsO* II. 5272.). A hadjárat során elfoglalt Bobovac várat 1407 őszén adta át a Boszniába érkező király kezébe (DL 87809, *TT* 1884, 26.). 1406-ra keltezi Pipo hadjáratát Sima Čirkoviç: *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Sarajevo, 1964, 207. is. Korábbi időpont nemigen jöhet szóba Pipo itineráriuma szerint (1406. június 10. Buda: *ZsO* II. 4807.; augusztus 14. Dés: *UGDS* III. 414.; szept. 8. Temesvár: *ZsO* II. 4976.).

118. Zsigmond 1407. december 7-i oklevele szerint (DL 87809, *TT* 1884, 26.). Szept. 8-án valóban a bobovaci táborban találjuk (*ZsO* II. 5721.).

119. Szept. 30-án a dobocseci táborban volt (*ZsO* II. 6347.), okt. 21-én a hadjárat végén Pozsegavárott (*ZsO* II. 6375.).

120. A hadjárat kezdetén – január 29-én és február 2-án – Kevén kibocsátott perhalasztó oklevelei: *TT* 1884, 226. vö. *ZsO* II. 6567., 6576. Familiárisa, Gyertyánosi Csép Jakab is hadba vonult (*ZsO* II. 6583.).

121. Vö. Zsigmondnak 1410. november 6-án a Száva racsai révjénél kelt oklevelét, amelyet Pipo kérésére állított ki (DL 106260, vö. *ZsO* II. 8019.).

122. Zsigmond 1411. november 8-án nevezte ki Cillei Frigyes mellé teljhatalmú birodalmi procuratorrá Aquileja és Friaul élére (*TT* 1884, 230. = *Temes* 456.). Mint a király hadainak főkapitánya (suo capitaneo generale di tuta la sua gente) decemberben kezdte meg a hadműveleteket, és január 31-én vonult be Trevisóba (Diario Ferrarese 13.). Győzelemsorozata után február 13-án, vagy 14-én váratlanul otthagyta a hadszínteret, és hazatért Magyarországra. Emiatt utóbb árulását rebesgették, valójában azonban megbetegedett. (Vö. Agostino Sagredo: Nota apologetica intorno a Pipo Spano. *Archivio Storico Italiano*, 4/1843/142.)

123. Pór – Schönherr: Anjou-ház... III. 512. Ápr. 9-én a királlyal Aries vár alatt volt (DF 253684). Zsigmond a hadjárat végeztével máj. 23-án Udinében megjutalmazta Pipo több familiárisát, akik uruk bandériuma alatt vitézkedtek (*TT* 1884, 238.; *Temes* 475.).

124. Aug. 17-én útban volt Boszniába a Valkó megyei Erdődön (*Zichy* VI. 314.). Okt. 4-én a vexilluma alatt harcoló Ugocsa megyei Salánki György perét halasztják el (*Károlyi* II. 12.), és Csupor Pál szlavón bán november 25-i oklevele szerint Pipo familiárisa, Battyáni László okt. 8-án urával Boszniában volt hadban (DF 256790, Zágrábi kápt. lt. Acta ant. 83–29.).

125. Erről csupán egyetlen, de hiteles adat szól: egy november 9-i vizsgálati parancs szerint Csicseri Ferenc és Zsigmond – a Pálóciak familiárisai – jövő vízkereszt nyolcadára perhalasztást kértek azon a címen, hogy „ad presentem nostrum (regium) exercitum versus Boznam motum sub banderio... Piponis de Ozora... essent profecturi", ámde ellenfelük szerint nem vonultak be (DF 220903, Leleszi k. o. lt. Acta ann. 47., *TT* 1884, 419.).

126. 1419. szept. 4-én Pipo Szegeden mentesíti Hagymás János özvegyének népeit a készülő hadjárat alól (DL 43449, Érszegi Géza: Adatok Szeged középkori történetéhez. In Blazovich László (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. Szeged, 1983, 17.).

127. Zsigmond 1420. július 26-án a prágai várban kelt perhalasztó parancsa szerint Pipo familiárisa, Bolyi Mihály urával együtt nála tartózkodik (*Zichy* VI. 618.). Már áprilisban ott volt Sziléziában Zsigmond kíséretében (lásd a 111. jegyzetet). Vö. még Tóth-Szabó: *Cseh-huszita*... 56., 59., az 1421–1422. év harcaira *uo.* 67–68.

128. 1420. szept. 19.: az előző jegyzetben említett Bolyi Mihály „in presentem nostrum exercitum contra Turkos instauratum... cum eodem domino suo" indul (*Zichy* VI. 633.).

129. Perhalasztások a vele hadba vonulók részére 1421. augusztus 24-én (DL 43510), szept. 5-én (DL 79697, vö. *Zichy* VIII. 509.) és szept. 6-án (*Zichy* VIII. 36., hibásan augusztus 27-i kelettel). A Csanádi vikárius 1422. március 9-i oklevele szerint Rékasi Szaniszló még ekkor is vele volt „contra Huzitas" (*Temes* 575.). Morvaországi harcairól Zsigmondnak egy év nélküli, 1421. okt. 20-ára keltezhető, Albert herceghez intézett levele is beszámol (DL 48106).

130. 1423. április 24. és június 11. között kelt perhalasztások a vele hadba vonulók részére (*Zichy* VIII. 88.; DL 79805, vö. *Zichy* VIII. 40.; DL 79806, vö. *Zichy* VIII. 509.; DL 97018; DL 54302). Idetartozik még egy csonka keltű, pünkösd nyolcadának 27. napján kelt perhalasztás is (DL 97073), mivel a halasztás – mint az idézett oklevelekben – mindenszentek nyolcadára szólt. (Az 1426-i havasalföldi hadjáratkor Mihály nyolcadára halasztották a pereket.) A hadjárat legkorábban júliusban indulhatott, mert Pipo június 25-én még Egerben volt a királlyal (lásd a 113. jegyzetet).

131. Aug. 15. perhalasztás Battyáni Albert részére (DL 102028), aki Pipo bandériuma alatt hadba vonul; szept. 23.: a közelmúltban Pipo familiárisai „in eorum itinere versus Orswan contra...Turcos" Bodrog megyében pusztítottak (*Zichy* VIII. 197.); okt. 14.: Tuzsoni Bolgár István „in Zewrino" tartózkodik Pipo zászlaja alatt (DL 43608); okt. 16.: Zsigmond felmenti Némai

Kolos Jeromost és Bősi Ördög Istvánt a cseh hadjáratban való részvétel alól, mivel „in presenti nostra exercituali expeditone, pro constructione, reformatione ac restauratione castri nostri Zewriniensis et aliorum fortaliciorum confiniorum dicti regni nostri... instaurata cum... Pipone de Ozora... asseruntur constituti" (*HO* I. 317.); november 21.: Pipo temesi alispánja a megyében csapatokat gyűjt, hogy Saan és Szörény vidékére küldje őket (*Temes* 588.). Pipo maga azonban november 7-én már Temesvárott ad ki oklevelet, amelyben tanúsítja, hogy a Szentelt széki kunok mentesítették Tapsonyi Antimus Osvátot a hadaival nekik okozott károk alól (*TT* 1884, 428. = *CDH* X/6. 666. = Wenzel: *Ozorai*... 88., ez utóbbi hibásan 1423. évi kelettel).

132. Zsigmond szept. 3-án értesítette a raguzai köztársaságot, hogy egyebek között hadat küldött a törökök ellen Pipo vezérlete alatt (Gelcich J. – Thallóczy Lajos: *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*. Budapest, 1887, 309–312.). Simone Buondelmonti november 2-i levele szerint Pipo Szerbiában harcol a törökökkel, akik megtámadták a despotát (Mellini 52–53.).

133. Jún. 17-én perhalasztás Mihály nyolcadára (DL 80056, vö. *Zichy* VIII. 58., továbbá keltezetlen feljegyzés azonos tárgyban egy 1426. április 16-i oklevél hátlapján: DL 80042, vö. *Zichy* VIII. 273.). Simone Buondelmonti augusztus 3-i levele szerint Pipo 15 ezer lovassal és 10 ezer gyalogossal a Havasalföldre betört törökök ellen ment (Mellini 53.). Okt. 8-án Cillei Hermann bán elhalasztja Kopachouchi Thonka fia Péter perét, mivel (ellenfele?) Bocskai Miklós Pipóval „in partibus Transalpinis" a királyi seregben van (DF 286463, Erdődy cs. monyorókeréki lt.). Erről a hadjáratáról Poggio 183. is beszámol, szerinte Galambócon túl, Szerbiában zajlott le, és Pipo már hordágyról irányította.

134. 1415. szept. 5-i perhalasztás szerint Csapi Miklós Pipo vexilluma alatt vonult hadba Boszniába (DF 254352, Vécsey lt. 129.). Másik familiárisa, Gyertyánosi Csép Jakab, mint 1416 tavaszán megtudjuk, a boszniai hadjáraton tűnt el (*Krassó* III. 283., *Temes* 522.). Itt kétségkívül az előző évi háborúról van szó. Más példát is ismerünk arra, hogy a zászlósúr csak bandériumát küldte hadba, ő maga máshol lévén elfoglalva. (1413-ban Stibor bandériumát Friaulban familiárisai, köztük Nagymihályi Albert vezették: *Sztáray* II. 200. skk.) Pipo távollétére lásd a 107. jegyzetet.

135. A török–magyar viszony ekkori alakulására Szakály: Phases... 76–82.; az erdélyi betörésekre Gustav Gündisch: Die Türkeneinfälle in Siebenbürgen bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas,* 2 (1937) 398.; az 1414. évi szlavóniai betörésre Ćirković: i. m. 242. Pipo harcai-

ra újabban: Ioan Haţegan: Pippo Spano şi lupta antiotomana in banat in primele decenii ale secului al XV-lea. *Studii şi Comunicari de etnografie-istorie,* 2 (1977) 389–401. (Az adatot lektoromnak, Szakály Ferencnek köszönöm.)

136. Engel: *Kir. hatalom...* 114., 115., 122., 139. Orsova újjáépítésére *Doc. Val.* 239. skk., Galambócra *ZsO* I. 474., Görényre (1329) Györffy: Románok... 551–552.
137. Joachim: Sigmund... 108–109.
138. 1414: DL 92445; Érszegi: Adatok... 16.; Görény újjáépítésére Szakály: Phases... 80.; Szörényre lásd a 131. jegyzetet; Szentlászló építésére lásd Pór – Schönherr: Anjou-ház... III. 569. Orsova újabb újjáépítését Poggio 178. Pipónak tulajdonítja: „Fece molte egregie opere. Orsava, castello al fiume Istro vicino, dai Turchi spianato, von molta celeritá rifece".
139. Poggio 173.
140. *HO* I. 317., idézve a 131. jegyzetben.
141. Szücs Jenő: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. *Budapest Régiségei,* 18 (1958) 330. Ugyanő az egész évre eső bérköltséget 7200–8000 aranyforintra becsüli, hozzátéve, hogy korábban (1430–1431-ben) a király legalább 25 500 aranyat utalhatott ki az építkezés fedezésére.
142. *Doc. Val.* 239. sk.
143. Vö. Szakály Ferenc: *A mohácsi csata.* Budapest, 1975, 50. sk.
144. Joachim: Sigmund... 108–109., vö. uo. 108.: Czu Orsua 60 person 30 schutczen, 260 sulcher knechte, di do thun mussen alles dac man sie heisset, und sien ouch weerhaftig.
145. Joachim: Sigmund... 109–113.
146. Birk: i. m. 511–516.
147. Vö. Bónis György: *Hűbériség...* 303–312.
148. Lőrinc tisztségeire Engel: *Kir. hatalom...* 176., 179., 192., 168., származására 1400: DL 87669, *TT* 1884, 8.; Péterre Engel: *Kir. hatalom...* 173., 187.; Pál temesi alispánságára *Temes* 592.
149. Móri Jakab néven Fejér megye ispánja 1408–1409 (Engel: *Kir. hatalom...* 177.), Garázda Jakab néven Pipo familiárisa (1424: *Zichy* VIII. 197.), később Móri Garázda Jakab, illetve Csernarekai Garázda Jakab néven Bodrog megyei birtokos (1433: *Zichy* VIII. 337.).
150. 1401: *ZsO* II. 952.; 1415: *Krassó* III. 280.; 1418: *uo.* 285.
151. 1405–1406: *Krassó* III. 251–252., *ZsO* II. 4071., *TT* 1884, 18.; előbb 1399-ben tolnai alispán volt (*Zichy* V. 136.), s így talán Bebek Ferenc, az egyik macsói bán familiárisa.

152. 1421: *Krassó* III. 295.; 1424–1426: *Temes* 587., 588., 591., 592., Baranyai Imre néven is.
153. *Krassó* III. 300–309.
154. Alispánságára Engel: *Kir. hatalom...* 173.; Pipo familiárisaként részt vett a friauli hadjáraton (1413: *Temes* 475.), 1426 őszén pedig Havasalföldre kísérte el (DF 286463, Erdődy cs. monyorókeréki lt.). Testvére számára Pipo útján zágrábi kanonokságot eszközölt ki (*Temes* 298.).
155. 1410: *ZsO* II. 7318., 7533.; 1416: DF 210127, Egri k. m. lt. 7–1–1–6.; 1421: DL 11107. 1421-ben Pipo bandériuma alatt Csehországban harcolt (DF 210551, Egri k. m. lt. 17–3–1–3.).
156. 1405–1406: *ZsO* II. 4071., *TT* 1884, 18., *Krassó* III. 251–252.
157. Kolos néven: 1424: *Zichy* VIII. 174.; 1426: DL 92702, Érszegi: Adatok... 17.; Kolos Jeromos néven: 1424-ben Pipo familiárisaként Szörényben harcol (*HO* I. 317.), és 1427-ben Pipo hagyatékából zálogbirtokot kap a királytól (DL 43695). Később, 1438–1457 között Garai László hűséges familiárisa, cseszneki, pápai, majd budai várnagya.
158. 1411: DL 92391; 1424: *Zichy* VIII. 174.; 1426: DL 92702, Érszegi: Adatok... 16–17. Enyzke-i Szobonya néven 1417-ben Pipo familiárisai közt említik (*Zichy* VI. 448.), neve alkalmasint elírás Emőkei helyett. Hogy a népes Szobonya család melyik tagjáról van szó, egyelőre nem deríthető ki.
159. Engel: *Kir. hatalom...* 173. (Arad); 1410: *ZsO* II. 7132.
160. 1402: Sági Bálint fiai, Lőrinc, Miklós és István – társaikkal együtt – adományul kapják Ursáp királyi birtokot Esztergom megyében (*ZsO* II. 1977.). Ez a Miklós talán azonos a fenti Majsai Miklóssal. Sági Bálint fia Lőrinc 1410-ben világosvári várnagy (*ZsO* II. 7965.), ugyanő Haraklyáni néven 1412-ben zálogba veszi (a Rátóti Gyulafiaktól) Tamáshida felét (*Csáky* I. 286.). 1412-ben Majsai dictus Lőrinc néven szerepel világosvári várnagyként (Wenzel: *Stibor...* 148.), ami arra utal, hogy Majsa (melyik?) nem birtoka, hanem származáshelye lehetett. 1420-ban mint Massay-i Lőrinc „comes Saradiensis" (= Zarandiensis) pápai búcsút nyer a Harabam-i (= Haraklyán) plébánia, valamint az újonnan épített ottani pálos kolostor részére (Lukcsics I. 196–197. sz.). 1420-ban még zarándi alispán és világosvári várnagy volt (DL 92558), és várnagyként 1414-ben Pipo emberének mondják (DL 92445).
161. Alispánságára Engel: *Kir. hatalom...* 173. 1416-ban Mikeszászai Kolozsvári dictus Tamás mester (DL 73952), 1418-ban Pipo familiárisa (*Teleki* I. 437.). Címe 1416-ban és 1422-ben is „strenuus miles" (1422: DF 266451, Uzsovics lt. 103.). Leányait Zsigmond 1426-ban fiúsította apjuk érdemeiért (Csánki V. 940.), és birtokai később egyik vejére, Guti Ország Jánosra szálltak.

162. Engel: *Kir. hatalom...* 179., 116., 110.
163. *Temes* 587., *HO* I. 317.
164. Lásd a 154. és 155. jegyzetet.
165. Lásd a 134. jegyzetet.
166. 1406: királynéi udvari ifjú (*Zichy* V. 471.), 1416: a verőcei királynéi uradalom ispánja (*LK* 1929, 285.); 1424–1426: Borbála lovászmestere (*Zichy* VIII. 207., DL 87988).
167. 1405–1406: Pipo familiárisa (*Zichy* V. 411., 445.), 1421; *Zichy* VIII. 509.; 1423: uo. 88.; 1426: DL 80056. 1424-ben Zsigmondtól egregius mileseként jutalmul birtokrészt kap (*Zichy* VIII. 210.).
168. 1419: *Zichy* VI. 619.; 1420: uo. 618., 633.; 1423: *Zichy* VIII. 40.
169. 1414: DF 256790, Zágrábi kápt. hh. lt. Acta ant. 83–29.
170. *HO* I. 317.
171. 1413: részt vett a velencei háborúban (*TT* 1884, 238.); 1415: lásd a 134. jegyzetet.
172. *Zichy* VIII. 197.
173. *ZsO* II. 4210.
174. *Teleki* I. 437.
175. 1417: *Zichy* VI. 448.; 1420: udvari lovag (DL 58950).
176. *Zichy* VI. 448.
177. DL 97018, 54302.
178. *TT* 1884, 238.
179. DL 101993, idézi Draskóczy: Kapy... 166.
180. (1423): DL 97073, lásd a 130. jegyzetet; 1426: *Zichy* VIII. 273.
181. 1426: ekkor Kusalyi Jakcs János, előbb Ozorai familiárisa (DL 43742); 1415: Konstanzban címeradományban részesül (Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei.* I–II. Budapest, 1904–1923, II. 30.).
182. Miklósra 1418: *Teleki* I. 437.; 1422: néhai, árváit Pipo védelmezi (*Teleki* I. 458.); István 1424-ben Pipo zászlaja alatt Szörényben van (*Teleki* I. 471., DL 43608), 1426-ban az ő kápolnai officiálisa (*Teleki* I. 486.).
183. Apácai Gergely (Arad m., 1407: *ZsO* II. 5452.), Apácai Márton (Arad m., 1409: *TT* 1884, 226.), Beych-i Domokos (Vas?, 1404: *ZsO* II. 3059.), Belcsi György (Tolna, 1417: *Zichy* VI. 448.), Chermen-i Sándor fia László és János (Nyitra?, 1417: i. h.), Csipcsi Sáfár János (Bodrog, 1417: i. h.), Daji György (Fejér, 1417: i. h.), Drágszéli Zordon Balázs (Solt, 1417: i. h.), Farki György madarasi officiális (Csongrád, 1417: *Zichy* VI. 457.); Fornas-i Balázs (Pest?, 1417: *Zichy* VI. 448.), Franciás János (Hosszúaszói, Küküllő m., 1418: *Teleki* I. 437.), Haraszti Dénes csanádi (Bodrog m.) officiális (Baranya m.-ből,

1420: *Zichy* VI. 606.), Keményfalvi Lukács (Baranya, 1414: *Zichy* VI. 314.), Koltai Mihály mester diák (Vas?, 1404: *ZsO* II. 3059.), Kothen-i Egyed (1417: *Zichy* VI. 448.), Kubly-i László (Tolna?, 1417: i. h.), Körtvélyesi Balázs diák (Tolna?, 1413: DF 249185, Seilern lt. 137.), Mányoki Széles Benedek (Tolna, 1417: i. h.), Mési István (Tolna, 1417: i. h.), Oszlányi Sebestyén és András (Bars, 1417: i. h.), Örsi Bicskele fiai: Pál, András, Imre, Balázs (Tolna, 1413: DF 249185, Seilern lt. 137., 1417: *Zichy* VI. 448.), Révai Mihály madarasi officiális (Szerém, 1411: *Zichy* VI. 165.), Sági János füredi officiális (1412: *TT* 1884, 236., 1413: DF 249185, 1417: *Zichy* VI. 448.), Szentgáli Jakab (Baranya?, 1424: *Zichy* VIII. 197.), Szilasi Miklós füredi officiális (Veszprém?, 1412: *TT* 1884, 236., 1413: DF 249185), Tahi Tah (Tolna?, 1417: *Zichy* VI. 448.), Tarjáni Miklós füredi officiális (1414: *TT* 1884, 242.), Vasvári Péter (1417: i. h.), Szederjegi András (Fejér? 1417: i. h.). Itt említhető néhány olyan személy, akik alkalmilag Pipo megyéiben viseltek alispánságot, tehát valószínűleg szintén familiárisai voltak: Csamai Ördög István aradi (Temes m.-ből, 1409: *ZsO* II. 6757.), Kalacsai János aradi (1415: DL 92459, 92470), Kopácsi Fodor László krassói (1412: *Krassó* III. 277.), Muronyi Vér Jakab aradi (Temes m.-ből, 1415: DL 92459, 92470), Szanai Jurga krassói (1411: *Krassó* III. 268., 276.), Temesi Miklós fejéri (1413: DF 249186; Pipo familiárisaként említik 1413: DF 249185, 1417: *Zichy* VI. 448.), Varani Balog János aradi (Krassó m.-ből, 1409: *ZsO* II. 6757.) alispánok. Kis György temesi alispán és temesvári várnagy (1404–1407: Temes 339., *ZsO* II. 4565., 5738.) családnevét nem ismerjük, de nobilis volt (*TT* 1884, 18.). Rékasi Szaniszló szádi várnagy (1424: *Temes* 581.), aki 1422-ben mint magister részt vett a huszita hadjáraton (*Temes* 575.), inkább a tisztségviselő familiárisok közé számítandó, hasonlóképpen Berzencei Loránd fia Gyök is, a Péc nemzetségből, aki Pipo saját birtokán, Sárváron volt várnagy és 1416-ban a pécsi gyűlésen urát helyettesítette (*CDH* X/8. 565.). Pipo 1424-ben búcsút járt ki az ő berzencei plébániája részére (Lukcsics I. 754. sz.).

184. DF 210551, Egri k. m. lt. 17–3–1–3.
185. Joachim: Sigmund... 109.
186. *Temes* 587.
187. Lásd a 160. jegyzetet. Ami az egregyi uradalmat illeti, ezt a 16. században a Massayak birtokában találjuk, és mivel birtokosai 1409 után ismeretlenek, föltehető, hogy a család őse – akkor zarándi alispán – szerezte adományul (vö. *ZsO* II. 6681.).
188. *Temes* 298., DF 261940, Erdődy cs. vépi lt. 73–3579. A levél évszám nélkül,

február 25-én Kaproncán kelt, és a legvalószínűbben 1412-re datálható, amikor Pipo hazatérőben Friaulból átutazott Szlavónián. (Vö. a 122. jegyzettel).

189. Pipo 1416. évi boszniai hadjáratán Pálóczi familiárisok vettek részt (lásd a 125. jegyzetet), bizonyára uruk, a diósgyőri várnagy csapataival együtt. Az 1423-i havasalföldi expedíción jelen volt többek között Bebek Péter székely ispán (DF 210668–9, Egri k. m. lt. 19–6–1–32. és 33.), és Pálóci György erdélyi püspök (DF 221448, Leleszi k. o. lt. Acta ann. 1423–22.).
190. *ZsO* II. 6924., 6941., 6942.
191. Vö. Mályusz: Tallóci... 542. skk.
192. Mint pl. Keresztúri András nobilis székesfehérvári sókamarás (1407: Wenzel: *Ozorai...* 84.), vagy az Ugocsa megyei Mátyfalvi Illés, 1417 előtt máramarosi sókamara-alispán (DF 220964, Leleszi k. o. lt. 1417–25.).
193. Mindezekre Draskóczy: Kapy... 149–150., aki Zeleméri és Zsadányi származását is tisztázta, uo. 180.
194. 1407–1412: *UGDS* III. 425., 522., 537.; várnagy 1409-ben: *Sopron vm.* I. 599.
195. 1408: *UGDS* III. 460.; 1410: *Temes* 427–428. Olasz voltára Galicus mellékneve utal.
196. Adel Benékre és Gasparo da Collera Teke Zsuzsa: Az 1427. évi firenzei catasto. Adalékok a firenzei magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez. *TSz,* 27 (1984) 45., 47. Valószínű, hogy Pipónak Fülöp nevű lippai sókamarása (1418: *Teleki* I. 437.) Filippo del Benével azonos. Jacopo 1442-ben máramarosi sókamaraispán volt (Mihályi: *Máramarosi...* 313.), 1443-ban pedig Gasparo de Colléval együtt Újlaki fehérvári kamarása (DL 92943, 92944). A Maniniak közül Pape 1427. február 20-án dési alkamarásként bukkan fel, őt tehát bizonyosan Pipo alkalmazta (*UGDS* IV. 273.).
197. 1409: Házi I/2. 22.; 1415: DL 25904 (budai kamarás, az összes királyi jövedelem behajtója); 1416: Házi I/2. 116. (királyi sókamarás); 1424: budai kamarás (DL 11519); 1426: harmincadispán (Házi I/2. 318.) stb.
198. Engel: *Kir. hatalom...* 56–57.
199. Poggio 176.
200. Poggio 176.
201. Lásd a 191. jegyzetet.
202. Lásd a 25–27. jegyzetet. Az öt falu: Borzás (Boryas), Döbrönte (Debrente), mindkettő Ozora mai határában (Végh József et. al. [szerk.]: *Tolna megye földrajzi nevei.* [=*TMFN*] Budapest, 1981, 62., 64.), Nyilas (Öregnyilas helynév Magyarkeszi határában, *TMFN* 58.), Alsó- és Felsőmajsa (Regöly határában, *TMFN* 130., 132.).

203. 1402: *ZsO* II. 1954.; 1410: DL 106260, vö. *ZsO* II. 8019.
204. 1403: DL 87705, *TT* 1884, 10–11. A mai Nagyszokoly és ennek határában Endréd helynév (*TMFN* 72.).
205. *Blagay* 213. Csókafő ma helynév Kisvejke és Mucsfa határában (*TMFN* 317., 323., 324.). Az eltűnt falvak: Kökényes, Baleta, Vargony, Görényes, Terjék, Márkfalva, Dunatur, Gönczteleke.
206. DL 87747, *TT* 1884, 15–18. Vö. *TMFN* 102. (Martinca helynév).
207. DL 87809, *TT* 1884, 25–27.
208. *Temes* 394. Kállai Lökős Miklós tiltakozása.
209. Kecskés 1420-ban (*Zichy* VI. 626.), Eszter 1424-ben (*Zichy* VIII. 154.) az övé. Ez utóbbi Katymár mellett délre feküdt (Györffy: *ÁMTF* I. 717.). 1404-ben és a 15. században később is velük együtt emlegetik Kisküllőd, Sári és Szentlőrinc birtokokat (*ZsO* II. 2988.), úgyhogy valószínűleg ezek is Pipo tulajdonát képezték.
210. Pipo birtoklására csak 1411-ből van először biztos adat (DF 209232, Niczky cs. lt. 129.), de az 1409-ben említett Pero sárvári várnagy az ő embere lehetett (lásd a 194. jegyzetet). Mivel pedig a vár 1409 márciusában még a királyé volt, eladományozása erre az évre teendő. (Vö. Engel: *Kir. hatalom*... 147.) A vár tartozékait 1424-ből ismerjük, amikor Pipo elcserélte (*Sopron vm.* II. 78.).
211. DL 11525, *TT* 1884, 426. = *Temes* 583. = *Sopron vm.* II. 77. Simontornyához ekkor a következő falvak tartoztak: Belcs (ma Belecska), Chegleg (Csillag hn. Nagyszékely határában: *TMFN* 99.), Kesző (ma Keszőhidegkút része), Dorog (ma Nagydorog?), Hidegkút (szintén Keszőhidegkút része), Hőgyész, Miszla, Parasztszékely (ma Kisszékely), Pincehely, Bánd (ma Bán hn. Udvari és Nagyszékely határában: *TMFN* 98–99., 124.), Görbő (Pincehely mellett: *TMFN* 86.), Nempti (ma Tolnanémedi), Újfalu (Vajta és Tolnanémedi között feküdt), Szentpéter (Tolnanémedi határában: *TMFN* 79.), Borjád (Uzdborjád, Sárszentlőrinc része), Alegres (ma Rácegres, Sárszentlőrinc határában, *TMFN* 93.), a vár alatti Menyőd (Simontornyába olvadt), Balhás (ma Mezőszilas része, Fejér m.), Igar, Vám (puszta Igar határában), Simontornya oppidum, Börd oppidum (Simontornyába olvadt), Hörcsök (Nagy- vagy Kishörcsök, Sárbogárd, illetve Káloz határában, Fejér m.), Felsőegres (ma Sáregres?), és Vajta.
212. *TT* 1884, 241.
213. *TT* 1884, 24. Vö. 1410: *TT* 1884, 227.
214. Dég falut 1426-ban a fehérvári káptalannak ajándékozta Pókúttal és Ketyével egyetemben (*TT* 1884, 434–437.). Pókút ma hn. Iregszemcse határában (*TMFN* 84.); Ketye Ádánd határában (Papp László és Végh József [szerk.]:

Somogy megye földrajzi nevei. [=*SMFN*] Budapest, 1974, 157.). Ez utóbbi 1423-ban is Pipóé volt (Wenzel: *Ozorai*... 88.). Mérő, Tokaj, Szenna, Bárd, Szomajom és Kara birtokokat 1427-ben hagyatékában említik: DL 70021. Ezek közül Mérő (Kaposmérő), Szenna, Bárd (Bárdudvarnok része), Szomajom (Kaposfő) és Kara ma is megvan; Tokaj Kaposszerdahely határában helynév (*SMFN* 524.).

215. 1438-ban Pipo özvegyének ozorai uradalmához számítják részben Gerenyást (Gyönk határában: *TMFN* 137.), Szentmiklóst, Visnyét (Kocsola határában: *TMFN* 247.), Kurdot és Zsidfőt (ma Sütvény néven hn. Kurd határában: *TMFN* 266–267.), továbbá a Somogy megyei Tömörkényt (Tömörke hn. Orci határában: *SMFN* 441.), és a Veszprém megyei, elpusztult Tótfalut (*TT* 1884, 626–627.)
216. Szádon 1424-ben várnagya van (*UGDS* IV. 209.) Ez kerületével együtt 1408-ban Kerekegyházi Mihályé volt (*ZsO* II. 6102.). A többire lásd a 240. jegyzetet.
217. 1426: DL 87989, *TT* 1884, 616–618.
218. DL 87891, *TT* 1884, 417.
219. 1426: DL 87989, *TT* 1884, 616–618. Vö. Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest, 1965, 94–101.
220. Nagy Emese: Az ozorai ferences kolostor. *Folia Archaeologica*, 20 (1969) 135–151., az adatok: 145.
221. DL 87983.
222. 1424: Lukcsics I. 754. sz.
223. A bazilikába temették el 1413-ban Marcali Miklós erdélyi vajdát, és 1414-ben Stibor vajdát. Engel Pál – Lövei Pál – Varga Lívia: Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. *Ars Hungarica*, 11 (1983) 29–31.
224. Egy bizonyos Benedek 1410. januárban veszprémi kisprépost és Pipo speciális káplánja volt (*ZsO* II. 7286.). Elképzelhető azonossága Benedek préposttal, aki ebben a méltóságában 1410. március 30-án fordul elő először (*Temes* 426., relációs jegyzetben). Közeli rokonságban állt a Szentgyörgyi Vince családdal, akik viszont Ozoraival voltak szoros kapcsolatban (Fügedi Erik: A Szentgyöngyi Vincze család. *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei*, 11 [1972] 261., 264.). Pipo támogatása megmagyarázná, hogyan jutott Benedek minden előzmény nélkül ehhez a magas méltóságához.
225. 1425: DL 87996, *TT* 1884, 430–434.; 1426: *TT* 1884, 434–437.
226. Poggio 177.
227. Matteo 1400-tól állandóan részese Pipo szerzeményeinek. Halálának idejét Mellini 53. adja meg.

228. Lénárdot 1412-ben tétette meg Zsigmonddal vagyonának részesévé (*TT* 1884, 234.). Rokonságukra 1416: *TT* 1884, 417. Lénárd 1424-ben néhai (*Sopron vm.* II. 77–80.), fia, János 1426-ban (*TT* 1884, 613–616.).
229. Poggio 179.
230. DL 87991, *TT* 1884, 616–617.
231. *TT* 1884, 626–627.
232. *TT* 1884, 622., 624.
233. *UGDS* IV. 259.; Poggio 183.
234. Mellini 54., 63., vö. Poggio 179., aki szerint szintén Lippán halt meg.
235. Mellini 64.
236. Vayer: i. m. 92–96.
237. Poggio 176–178.
238. Engel: *Kir. hatalom...* 79.; Bocskai Miklós 1428. augusztusban Szentlászló várnagya és zarándi ispán volt (MTA Könyvtára, Kézirattár, Fejérpataky-hagyaték).
239. 1427. január 25-én Zsigmond Bátmonostori Töttös János udvari ifjúra bízta pl. a szondi és dávoti sókamarákat (*Zichy* VIII. 311.).
240. Garai 1427. november 11-én vette zálogba 15 400 forintért a turdi, bozsori, monostori és suggyai (Temes m.), valamint a szádi és váradjai (Arad m.) „királyi birtokokat", valójában kerületeket (DL 11942). Simontornya szintén az övé volt (1430: *Temes* 629–638.).
241. 1427: DL 43695 (Kolos csak az uradalom felét kapta, a másik felét valószínűleg egy másik Ozorai familiáris, talán Emőkei Szobonya, aki Kolos társa volt a csongrádi ispánságban); *Blagay* 283–289.
242. DL 70021.
243. Feld István – Koppány Tibor: Az ozorai várkastély. *Dunatáj*, 7 (1984) 2. sz. 5–14. Egyéb építkezéseiről újabban megemlékezett Szentgyörgyvölgyi Gábor: Egy Zsigmond-kori kórházalapító hadvezér. *Orvosi Hetilap*, 126 (1985) 93–95.

Múzeumi Füzetek. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987, 53–88.

TÁRSADALOM ÉS POLITIKAI STRUKTÚRA AZ ANJOU-KORI MAGYARORSZÁGON

Előadásom tárgya egy kísérleti modell felvázolása, amely az Anjou-kori magyar állam társadalmi és politikai berendezkedését próbálja leírni. Hangsúlyozom, hogy ez a modell csak amolyan első próbálkozás a rég ismert és az utóbbi évtizedekben összegyűlt új tények együttes értelmezésére. Sok tekintetben bizonyára eleve helyesbítésre szorul, és az is lehet, hogy mindeme jelenségek adekvát leírására egy másféle modell bizonyul majd alkalmasabbnak. Mindenesetre úgy látom, itt az idő arra, hogy régi és új ismereteinket megpróbáljuk valamiféle módon elrendezni.

Új modell iránt az igény, mint közismert, akkor szokott felmerülni, ha olyan új tényekre és összefüggésekre derül fény, amelyek az addig elfogadott modellbe nem illeszthetők be. Egy darabig ugyan még toldozgatjuk-foldozgatjuk a megszokott építményt az új elemekkel, aztán elkövetkezik egy pillanat, amikor már egyszerűbb az egészet lebontani és a téglákból – az újakból és a használható régiekből – egy újat felhúzni. Mielőtt azonban ebbe belefogunk, újra meg kell terveznünk az épületet, vagyis alaposan át kell gondolnunk a szemléleti kereteket és a módszert.

MÓDSZERTANI ALAPELVEK

Engem annak idején a *deduktív* történeti módszer használatára neveltek. Arról próbáltak meggyőzni, eleinte sikerrel, hogy a filozófiának köszönhetően ismerem már a történelem legalapvetőbb összefüggéseit; birtoká-

ban vagyok annak a terminológiának is, amely a történeti jelenségek leírásához szükséges, és kutatóként a feladatom a meglevő ismereteim elmélyítése, mintegy a „terepen" való alkalmazása lesz. Harminc év tapasztalata azonban arról győzött meg, hogy tanáraim valószínűleg tévedtek. Ma úgy látom: nem ismerem a legalapvetőbb történelmi összefüggéseket, sőt egy jó ideje az az érzésem, hogy ezek nem is tartoznak rám, az ilyesmi a történetfilozófusok dolga. Ami pedig a módszert illeti, azt kellett tapasztalnom, hogy a dedukció helyett – mint minden más tudomány esetében – a jelenségek megfigyelése és a belőlük levonható következtetések a célravezető út, tehát az, amit röviden *indukciónak* szokás nevezni.

Azt is be kellett látnom, hogy az a prekoncipiált szókincs, amelyet útravalóul rám bízták, nem alkalmas az engem érdeklő jelenségek leírására, sőt – amennyire meg tudom ítélni – semmiféle politikatörténeti jelenség leírására sem, napjaink eseményeiig bezárólag. Úgy látom: jobban járok, ha a történeti jelenségek leírásában lehetőleg ahhoz igazodom, amit a történeti forrásokban találok, és előre gyártott műszavak helyett, amennyire lehetséges, az ő szókincsükből építkezem. Ez a módszer nem új. A 19. század vége óta Európa-szerte mind több kutató számára vált nyilvánvalóvá, hogy a történeti folyamatok megértésének egyik legfőbb akadálya a historizáló történetszemlélet. Más szóval: egy adott kor fogalmainak és összefüggéseinek alkalmazása, és ami ezzel kényszerűen együtt jár: tudatos vagy öntudatlan, de mindenképpen önkényes időbeli visszavetítésük egy távolabbi időbe, amikor ezek a fogalmak és összefüggések még nem léteztek. Ebből a felismerésből azután a következő évtizedekben a történetkutatói módszereknek szinte forradalmi megújulása következett, egyebek közt kialakultak olyan új kutatási területek, mint a fogalom- és eszmetörténet, amelyek meglepően új tudományos eredményeket hoztak.

További módszertani alapelvnek tekintettem, hogy a történeti jelenségeknek lehető legszélesebb körét tudjam értelmezni, azaz olyan modellt próbáljak alkotni, amelyet a *társtudományok* is alkalmazni tudnak. Ha olyan modell készült, amelyet például a művelődés- vagy a jogtörténet kutatója használhatatlannak vagy egyszerűen csak érdektelennek minősít, akkor az a modell valószínűleg nem jó.

A politikai szféra tanulmányozását hosszú időn át megnehezítette az az előítélet, hogy a történelem menetében a gazdasági erők, a „termelés"

szférája a meghatározó. Az elmúlt évtizedekben csupán néhány kutatót sarkallt arra az egyéni érdeklődése, hogy a középkori politikai struktúra kutatásának is figyelmet szenteljen. Annak ellenére azonban, hogy a politikatörténet művelése máig elhanyagoltnak mondható, nagyon fontos részeredmények születtek, és talán ezeknél az eredményeknél is fontosabb a politikatörténet metodikájának megváltozása. A fogalomtörténeti megközelítés jelentőségét már említettem; hozzáfűzhetem azt a termékenyítő hatást, amelyet a rokon tudományok, kivált a szociológia és a politológia gyakoroltak már eddig is a történészi gondolkodásra, noha hatásuk idővel nyilván sokkal jelentősebb lesz. Végső soron a szociológia hatására terjedtek el olyan új, akár „empirikusnak" is nevezhető módszerek a társadalom- és az intézménytörténet kutatásában, mint a lassan általánossá váló *prozopográfiai* megközelítés. Ma már a kutatás a politikai struktúrák vizsgálatában – amennyiben persze a forrásanyag lehetővé teszi – a bennük működő személyek életrajzának, karrierjének lehető legrészletesebb elemzéséből indul ki. Ahogyan az angol társadalomtörténet nagy nevű kutatója, Lawrence Stone megfogalmazta: nem az intézményeket kutatja, hanem az intézményekben működő embert. A módszer megvilágítására álljon itt egy példa: amikor a jogtörténész annak idején a királyi tanács intézményére volt kíváncsi, még úgy járt el, hogy összeszedte azokat az adatokat, amelyek a tanács működésére vonatkoztak, és pontosan megállapította, mi volt a szerv hatásköre, de egyáltalán nem foglalkozott azzal, kik voltak azok a személyek, akiket a források a tanács tagjaiként említenek. Jogászi szemmel nézve ez az akcidencia egyáltalán nem tartozott a tárgyhoz. Ma a kérdést nem jogászok, hanem történészek kutatják, és merőben más megközelítésből. A mai kutató, amennyiben a királyi tanács intézményével foglalkozik, elsőrendű feladatának azt tekinti, hogy a tanács személyi összetételét tisztázza, és csak azután veszi szemügyre működésének a módját és körülményeit.

Ennyit tehát bevezetőül. Új módszerek, új szemlélet, új eredmények – mindez még akkor is indokolná egy újszerű összegezés kísérletét, ha ez a tízkötetes *Magyarország története* kapcsán nem volna amúgy is kényszerű feladat.

BIRTOKJOG

Minthogy fő célom a politikai struktúra vizsgálata, nem szándékozom átfogó társadalomrajzot adni. Amikor tehát az alábbiakban társadalomról lesz szó, a *politizáló társadalmat* értem alatta, a lakosságnak azt a csekély, de mértékadó hányadát, amelynek vagy köze volt az ország irányításához, vagy azt szerette volna, hogy legyen. A kulcsfogalom ebben a megközelítésben a birtok *(possessio)*, az a szó, amellyel akkori forrásainkban talán a legtöbbször találkozunk. Erről azt tanultuk, hogy lényege szerint „termelőeszköz", és mint ilyen, a gazdagság forrása – ezt azonban a leghelyesebb most elfelejtenünk. A földbirtok a középkornak kétségtelenül legjellemzőbb, legmeghatározóbb jelensége, de a lényege minden jel szerint nem abban állt, hogy értéket termelt. Inkább abban, hogy mindig *emberek feletti uralommal* járt együtt, a birtokosának tehát hatalmat adott. Hatalom és gazdagság fogalmát pedig nem tanácsos egybemosni, a középkorban éppúgy nem, mint napjainkban.

A magyar társadalom két egyenlőtlen, politizáló és a politikából kirekesztett szegmentjét a 14. században már világosan megkülönböztették. Ekkor vált szokássá, hogy az embereket két nagy kategóriába sorolják: a „birtokosok" és a „birtoktalanok" csoportjába. A megkülönböztetés alapja az volt, ki rendelkezik olyan földbirtokkal, amely senki más hatalmának nincs alávetve, és amelyet semmiféle szolgálat nem terhel. Ennek a kritériumnak a legteljesebben a szerviensi, azaz a nemesi földbirtok felelt meg, mivel a hozzá fűződő különleges kiváltságok az Aranybullák kora óta elevenen éltek a köztudatban. Ezért a „birtokos embert" *(homo possessionatus)* a gyakorlatban azonosnak tekintették a „nemessel", míg a „birtoktalan ember" *(homo impossessionatus)* egyben „nemtelen embert" *(homo ignobilis)* jelentett. Lényegében parasztot *(ignobilis seu rusticus)*, más szóval olyan embert, aki – a kor nyelvén szólva – „idegen födél alatt rejtőzik" *(sub tectis alienis latitat)*, azaz nem a saját, hanem a más birtokán él, ilyen vagy olyan szolgálat terhét viselve. Ez a világos dichotómia voltaképpen annak a folyamatnak a végeredményét tükrözte, amelynek során az Árpád-kor meglehetősen tarka társadalmi képletéből az 1300 körüli évtizedekben létrejött a nagyjából egységes nemesi, illetve jobbágyi társadalom.

A két alapkategória egyben azt is érzékelteti, hogy a kor elhanyagolha-

tónak tekintett minden olyan marginális kategóriát, amely ebbe az alapképletbe nem illett bele. Vonatkozik ez olyan bizonytalan státusú népcsoportokra, mint a székelyek vagy a kunok, de vonatkozik a királyi városok lakosságára is. Utóbbiak jogi státusa a 14. század végéig meglehetősen tisztázatlan maradt. Birtokosnak szigorúan véve nem voltak tekinthetők, hiszen adóval tartoztak földesuruknak, a királynak, mégpedig „uralma jeleként" *(in signum dominii)*, ami a nemesektől élesen megkülönböztette őket. Ugyanakkor autonómiájuk és kiváltságaik folytán különleges csoportot alkottak a királyi földesuraságnak alávetett népeken belül. Tárgyunk szempontjából azonban mindenképp elhanyagolhatók, mivel a politikai életből ekkoriban még csaknem teljes mértékben ki voltak rekesztve, súlyuk a magyar társadalom egészéhez mérten különben is jelentéktelen volt és – mint tudjuk – az is maradt.

A kor politikai kulcsfogalma tehát, mint Európában mindenütt, a *birtokjog.* A politizáló társadalom szerkezetéről a legtöbbet a birtokjogok megoszlásának vizsgálata árul el.

A 14. században, ha egyes helyi jelenségektől eltekintünk, az alávetett népesség háromféle birtokon élt: egyházi, nemesi vagy királyi birtokok határai között. Az utóbbi fogalom nagyon sok mindent foglalt magába: a királyi várakhoz tartozó és egyéb királyi jobbágyfalvakat, kiváltságos településeket, udvarnokok, tárnokok és más hajdani szolgáltatónépek falvait, különleges státusú királyi magánuradalmakat, mint a segesdi vagy a csepeli ispánság stb. A 14. század folyamán szokássá vált, hogy minden olyan birtokot, amely nem nemeseké vagy egyházaké, a király birtokának tekintsenek. Ennek a folyamatnak az eredményeként végleg eltűntek azok a szabadság különböző fokán álló népelemek, amelyek az Árpád-kor társadalmi képét annyira tarkává és áttekinthetetlenné tették. Jellegzetes példa erre az Őrségben lakó „zalaőröké", akik 18 faluból álló kerületükben egészen a század végéig meg tudták őrizni kiváltságos státusukat, de lassanként jobbágynak kezdték őket tekinteni, és kerületüket Zsigmond 1391-ben Szalafő néven „királyi birtokként" adományozta el.

A birtokjogok megoszlása jól tükrözi az ország politikai struktúrájának jellegét. Ilyen számításokat először Hóman Bálint végzett – akinek érdeme, hogy a probléma iránt felkeltette az érdeklődést –, de a *Magyar történet*ben közölt számítási eredményeit ma már természetesen nem lehet elfogadni. Az ő példájára magam is végeztem hasonló számításokat,

amelyek remélhetőleg valamivel pontosabbak, bár természetesen szintén csak közelítő jellegűek. Egyrészt megpróbáltam nagyjából rekonstruálni az Anjou-kor végi birtokállapotot az ország egyes olyan részein, ahol a faluhálózat a középkor óta többé-kevésbé érintetlen maradt, és kiszámítani a földterület megoszlását a birtokosok között. Másrészt megvizsgáltam ugyanezt az eloszlást az ország váruradalmai tekintetében. Hóman és a magam számításai között végeredményben elsősorban a *királyi birtok arányát* illetően mutatkozott eltérés: úgy találtam, hogy a királyság részesedése a földterületből lényegesen nagyobb volt, mint azt Hóman gondolta. Erre mutatott már az a felületes számítás is, amit az uradalmak megoszlására nézve végeztem. Kitűnt, hogy az országban – nem számítva Szlavónia Száván túli részét, Horvátországot, Boszniát és Macsót – Nagy Lajos halálakor 150 királyi váruradalom volt, ami az összes váruradalomnak nagyjából a fele. Az uradalmak persze nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg az ország egyes részei között: északnyugaton, Csák Máté egykori tartományában szinte minden vár királyi kézben maradt a 14. század folyamán, s ugyanez volt a helyzet Erdélyben, Szlavóniában, a Tiszántúlon és a temesi végeken. Ezzel szemben az ország északkeleti, középső és dunántúli részében inkább a magán- és egyházi uradalmak domináltak. Hasonló eredményt hozott a földterület százalékos megoszlásának vizsgálata is. Az északnyugati megyékben a királyi birtok részaránya csaknem mindenütt 40% felettinek mutatkozott: Barsban például 43, Nyitrában 45, Pozsonyban 47%, Trencsénben ennél is több, Zólyom meg csaknem egészében királyi birtok volt. Még az északkeleti megyékben is összesítve 18% körül volt a királyi birtokok részaránya, holott itt Borsod, Abaúj és a Szepesség kivételével a világi uradalmak voltak túlsúlyban. A Dunántúlon is akadtak olyan megyék, mint Vas, ahol a királyi uradalmak a területnek közel a felét foglalták el. Egészében véve megkockáztatható, hogy 1380 táján a király közvetlen hatalma alá eső földterület aránya országosan mindenképpen meghaladta a 20%-ot, lehet, hogy tetemesen, ha királyi birtokként vesszük számításba a székelyek, szászok és kunok lakta területeket is.

Gyakran esik szó a középkori magyar *egyház* mérhetetlen vagyonáról, és így könnyen megfeledkezünk arról, hogy európai, főleg nyugat-európai összehasonlításban mennyire *alacsony* volt az egyházi birtok magyarországi részesedése. Pontos számadatokat nem ismerek, de az angol tör-

ténészek 30, sőt 40%-ot emlegetnek, a német egyházi vagyon óriási kiterjedését pedig elárulja egy pillantás a középkori Németország politikai térképére. Hóman a magyar egyházi birtok részarányát – a falvak számából számítva 12%-ra tette, én területszámítással élve ennél valamivel többre, 15% körülire becsülöm, de látnunk kell, hogy aránylag ez sem sok. Néhány prelátus vagyona hatalmas volt ugyan, de az egyházi intézmények zöme közepes földbirtokokkal volt kénytelen beérni. Kevés volt a száma az egyházi kézben levő váraknak is, ekkoriban alig haladta meg a húszat, és arányuk a középkor végén sem volt ennél nagyobb. Mindez talán segít megmagyarázni, miért nem alakult az egyház külön politikai testületté a magyar rendi fejlődés során, és a püspököket nem számítva, miért volt mindvégig olyan jelentéktelen az egyházi testületek politikai szerepe?

A mondottakból következően a magyarországi politikai élet legsúlyosabb tényezője a nemesség volt, hiszen a földbirtokból való részesedése még az Anjouk korában is elérte a 60%-ot, a középkor végére pedig éppenséggel 75-80%-ra emelkedett. Nem véletlen tehát, hogy a későbbiekben az ország rendjeinek, a politikai nemzetnek, a politikai jogokkal bíró „országlakosoknak" *(regnicola)* a fogalma mintegy azonosult a nemességgel. Ehhez képest legalábbis meglepő, hogy a magyar társadalomból éppen a nemességről tudni e pillanatban a legkevesebbet. Sokat kutatták a parasztság és a városok világát, még az egyházi társadalomról is született kitűnő monográfia, épp csak a nemesség sorsa nem érdekelt szinte senkit. Annál is meglepőbb ez, mivel a legbőségesebb forrásanyag épp a nemesi társadalom kutatásához áll rendelkezésre. Nem tudom ebben a hiányban másnak a jelét látni, mint az elmúlt évtizedek ideológiai hatásáét.

A középkori magyar nemességet mindenekelőtt a patriarchális nemzetségi hagyományok szívós továbbélése jellemezte. Történetében volt egy olyan időszak – a 13. század második fele –, amikor úgy látszott: a nemesi birtok elveszti ősi jellegét és megszabadul a nemzetségi rend béklyóitól. Tudjuk, hogy az Aranybulla szerint a szervienseknek joguk volt birtokukkal szabadon rendelkezni, és a következő századfordulón csakugyan meglehetősen elterjedt a földbirtok adásvétele, ajándékozása és szabad hagyományozása. Az Anjou-kor elején azonban – egyelőre ismeretlen okokból – a konzervatív tendenciák kerekedtek felül, a birtokelidegenítés egyre ritkább lett, majd az 1340-es évekre jóformán meg is

szűnt. Helyreállt a patriarchális nemzetségi jogrend, és ezt a folyamatot az 1351. évi törvény is szentesítette, amennyiben az Aranybulla kritikus cikkelyét kifejezetten hatályon kívül helyezte. Ettől fogva a nemesi birtok a nemesi nemzetség kollektív tulajdonának volt tekinthető, mindazon férfitagok közös tulajdonának, akik a birtokot szerző őstől férfiágon származtak le. Amennyiben a birtokot felosztották, minden ág arányosan részesült belőle, a kihalt ágak osztályrészét pedig a legközelebbi rokonok örökölték, ugyancsak arányosan osztva el egymás között. A külvilággal szemben a rokonságot az egyes ágak fejei képviselték, rendszerint közülük is volt egy, akit az egész atyafiság fejének tekintettek. Ez roppant világos rendszer volt, amelyben mindenki pontosan tudhatta helyét és jussát, az individualizáció folyamatának azonban nem kedvezett. A nemes megszokta, hogy ne egyénnek, hanem az atyafiság részének, véreivel mintegy azonosnak tekintse magát, és amennyiben otthon maradt, életének egész horizontját a közös vagyon őrzése, gyarapítása és a vele kapcsolatos civódások töltötték be. Nem kedvezett a jogrend a *nők* társadalmi emelkedésének sem. A leánygyermekeknek – bizonyos speciális esetektől eltekintve – nem járt örökrész, csak az ún. leánynegyed, amit azonban nem birtokban, hanem pénzben kellett kiadni. A nő tehát a birtokcentrikus életforma mérlegén egyértelmű passzívumot jelentett, a feleség ritkán hozott vagyont a családba, a leányok kiházasítása viszont pénzbe került.

Az atyafiságon kívül az otthon élő nemes legközelebbi életkeretét megyéje jelentette. A 14. század az a kor, amelyben a nemesi megye intézménye megszilárdul és általánossá válik. Ekkoriban már minden megye rendszeresen tart törvényszéket és közgyűlést, amelynek hatósága részint a nemesség és a birtokán élő népek helyi perpatvaraiban próbál igazságot tenni, részint a keze ügyébe eső latrok felett ítélkezik. Előfordul, hogy a nemesi megyét olyképpen ábrázolják, mint az államigazgatás helyi szervét, de ez a nézet alighanem későbbi minták visszavetítéséből ered. A királyság ekkoriban még alig váltott szót a megyékkel, ha mégis, úgy nem hatóságnak tekintette őket, hanem a nemesség helyi szervezeteinek. Tévedés azt hinni, hogy már ekkoriban léteztek megyei bandériumok: ezeket majd Zsigmond próbálja felállítani 1435. évi dekrétumával. Ugyancsak ő kísérli meg bevonni a megyét a közrend fenntartásába, rábízván a súlyosabb hatalmaskodások megtorlását, és ő lesz az, aki mind a telekka-

tonaság megszervezésében, mind pedig a kamarahaszna behajtásában igyekszik hasznosítani a megye meglevő apparátusát. Ettől fogva válik lassan természetessé, hogy a központi feladatok helyi megoldására a megyék is felhasználhatók. Az Anjouk alatt azonban ilyesmiről még nemigen volt szó. Az akkori megye a vidéki nemesi társadalom helyi intézménye volt, célját és értelmét olyan ügyek lebonyolításában találta meg, amelyek nem a királyság, hanem a nemesség belső ügyének számítottak. Fontos ügyek nem voltak köztük, s ennek megfelelő volt az intézmény súlya is. A királyi udvarnak a megyékkel közvetlenül nemigen akadt dolga. A megyésispánságokat ugyan a királyi tanács bárói között osztották szét, de a bárók már ritkán tartották érdemesnek, hogy megyéiket személyesen is felkeressék. Egyik emberüket – rendszerint valamelyik várnagyukat – bízták meg, hogy egyéb teendői között ispánként vagy alispánként elnököljön, amikor kell, a megyei törvényszéken. Az alispán járt el azután a megye ügyeiben a nemesség által választott négy (olykor két) szolgabíróval együtt, akik – mondani sem kell – ugyancsak nem tartoztak a helyi társadalom elitjéhez. Különösen a század közepe után zuhant szemlátomást a megyei hatóság tekintélye, főleg amiatt, hogy illetékessége alól mind többen szereztek királyi mentességet. A helyzet végül odáig fajult, hogy Zsigmond idejében a szolgabíróságra már csak a legszegényebb nemesek voltak kaphatók.

Bizonyára feltűnő, hogy a nemesi társadalom vázlatos ismertetése során nem esett szó a nemesség belső rétegződéséről. Arról, hogy voltak soraiban nagybirtokosok, akik olykor falvak tucatjait, jobbágycsaládok százait, esetleg ezreit uralták; és a másik végleten voltak, nem is kevesen, olyanok, akiknek egyáltalán nem volt jobbágyuk, legfeljebb cselédjük. Ez közismert tény, de a problémánk szempontjából, mint látni fogjuk, alárendelt jelentőségű. A korszak *nemességét* mindenekelőtt az jellemezte, hogy *jogilag* és *mentalitását* tekintve egyaránt *egységes* volt. Nemcsak az 1351. évi törvény nevezetes cikkelye utalt az „egy és ugyanazon nemesség" elvére, hanem a mindennapi gyakorlat is. Forrásaink nem ismernek nagy- és kisbirtokost, mert a kor nyelvén minden nemesi nemzetség egyformán *nobilis*nak, azaz nemesnek számított, lett légyen bármekkora a vagyona. A több ezer jobbágynak parancsoló Homonnai Drugetek vagy Pelsőci Bebekek éppúgy csak „Homonnai", illetve „Pelsőci" nemesek voltak, mint bárki más, mert egyszerűen nem volt olyan társadalmi kate-

gória, amellyel a kor embere a nagyobbat a kisebbtől megkülönböztethette volna. Az egyetlen engedmény e téren a „mester” *(magister)* titulus használata volt, amely a leggazdagabb uraknak feltétlenül kijárt, de csak személyükre nézve, nem mint a család attribútuma. Nincs okunk arra sem, hogy a nemesi réteg mentalitását illetően nagy- és kisbirtokosok között lényeges különbséget tételezzünk fel. A vagyoni rétegződésnek mindenekelőtt az lehetett a szerepe a helyi társadalom tagolásában, hogy a vidéki nemesség magától értetődően tekintette természetes vezérének és hangadójának a környék legvagyonosabb urait. Erről az informális közegről azonban kutatások híján egyelőre csak sejtéseink lehetnek.

A vagyoni rétegződésnek talán azért tulajdonítunk a kelleténél nagyobb jelentőséget, mert megszoktuk, hogy a társadalom tagozódását kizárólag horizontális képletekben lássuk. Hasonlóképpen az is szinte a vérünkké vált, hogy az öröklődő státust a társadalmi képletek közös jegyének tekintsük. Aki jobbágynak született, annak „létét”, és ebből kifolyólag „tudatát” – így tanultuk – ez a körülmény eleve meghatározza. Ugyanez a helyzet, ha valaki „nagybirtokosként”, „köznemesként” vagy – hogy időben nagyot ugorjunk – „értelmiségi”, avagy „munkásszármazásúként” látta meg a napvilágot. Ennek a „társadalmi fajelméletnek” a jegyében terjedt el az őskutatás egy sajátos változata: nemcsak a személyzeti vezetők nyomozták szenvedéllyel, kinek ki volt az apja és a nagyapja, hanem ugyanezt tették a történészek is. A középkor vonatkozásában különösen fontosnak látszott eldönteni, ki „nagybirtokos” származású és ki „köznemes”, mert az előbbiek predeterminált módon a „feudális anarchia” szekértolóinak számítottak, míg a „köznemeseket” állítólag ugyanilyen velük született ösztön a központi hatalom erősítésére késztette. Nem feladatom elbírálni, mennyire volt termékeny ez az elmélet a történettudomány más területein. Arról azonban kénytelen voltam a magam kárán meggyőződni, milyen mértékben volt képes hátráltatni a középkori politikai struktúrák megértését, magam is hosszabb időn át sikertelenül bíbelődve azzal, hogy az Anjou- és Zsigmond kori belpolitika alakulásának rejtélyeit ennek segítségével fejtsem meg.

UDVARI NEMESSÉG

A „társadalmi fajelmélet" túlhaladását megnehezítették a közkézen forgó kezdetleges elképzelések a középkori „állam" és társadalom viszonyáról. Ha ezek nyomán próbálom meg magam elé idézni a középkori magyar államot, leginkább egy hatalmas, üres palotára emlékeztet, amelyben a király – a központi hatalom megszemélyesítője – magányosan lézeng. Igényesebben fogalmazva: ebben a gondolati sémában az „állam", azaz a középkori királyság olyan intézmény, amelynek nincs saját társadalmi bázisa. Érdekes, hogy a középkori egyházat sohasem próbáltuk meg erre a mintára magunk elé képzelni. Sohasem hittük igazán, hogy az egyház nemesi, polgári vagy paraszti származású papok összességéből áll, akik az egyházba is magukkal viszik osztályérdekeiket. Nem hihettük, mert különben kénytelenek lettünk volna mondjuk Bakócz Tamás és a többi számos parasztszármazású főpap karrierjében a jobbágyság nagyszabású előretörését regisztrálni. Azt azonban valahogyan mindig sejtettük – anélkül, hogy különösebben szó esett volna róla –, hogy az egyház kívül esik a megszokott sémákon. Olyan intézmény, amely tagjait mintegy magába olvasztja és új azonosság vállalására készteti; olyan intézmény, amely se nem osztály, se nem réteg, mégis valamiképpen a társadalom összetevője. Igaz, nem horizontális, hanem vertikális összetevője.

Itt egy nagyon lényeges ponthoz érkeztünk. Világosabbá válik ugyanis az Anjou-kori magyar politikai társadalom képe, ha tagolódását efféle vertikális törésvonalak mentén képzeljük el. A birtoklás három alapformájának ez esetben a társadalom három szelete felel meg: az egyházon és a nemességen kívül számításba veendő tényező a királyság is, azaz a királyi udvar. A következőkben tehát, mintegy kísérletképpen, abból a feltevésből indulok ki, hogy a középkori királyság olyan intézmény volt, amely szociológiai értelemben véve az egyházhoz hasonlóan „viselkedett", vagyis amely a papsággal és a nemességgel párhuzamba állítható társadalmi bázist teremtett magának. A feltevés elméleti alapja az a tény, hogy a királyságnak – ekkoriban még – megvoltak az eszközei egy ilyen bázis kialakítására. A királyi földvagyon, láttuk, nagyobb volt még ekkor, mint az egyházé, és talán nem profánság azt állítani, hogy a király szolgálata sokak számára eszmeileg is lehetett olyan vonzó, mint Istené. Feltételezhető tehát, hogy miként a pap, amikor Isten szolgálatába állt, szár-

mazásától függetlenül az egyház értékrendjével azonosult, ugyanúgy a nemes is, amikor a királyi udvar tagjai közé lépett, megvált korábbi énjétől és a királyság értékrendjét tette magáévá.

A századfordulón elenyészett királyi hatalmat I. Károly (Károly Róbert) állította helyre az 1310–1320-as években, azáltal, hogy a tartományúri hatalmakat kemény küzdelemben egymás után felszámolta. A harc során céljaként deklarálta az egyház mellett a nemesség felszabadítását is. Magának a küzdelemnek a ténye azonban arra mutat, hogy a nemesség jelentős része – az ti., amely a tartományurak szolgálatában állt – minden királyi propaganda ellenére szembeszegült a központosító törekvésekkel és a helyi hatalmakhoz kötődött. Az a csoport tehát, amely végül a győzelmet kivívta és a dinasztia nevében a hatalmat magához ragadta, csupán egy aránylag kis szelete volt a nemesi társadalom egészének. Azokból a lovagokból és kísérőikből állt, akik boldogulásukat ilyen vagy olyan okból a király oldalán keresték. Kezdetben kevesen voltak, később, amint az Anjou-király csillaga emelkedett, egyre többen. A csoport kemény magvát hosszú időn át azok alkották, akik a kezdet kezdetén Károlyhoz csatlakoztak, vagyis – ahogyan ő maga emlegette – „az országba jövetelünk óta híven szolgáltak bennünket". Közéjük tartozott Károly uralmának legtöbb oszlopa: a Nápolyból érkező Drugeteken kívül Szécsényi Tamás, Ákos Mikcs, Nekcsei Demeter, Garai Pál és mások. Nem mindenkinek volt ilyen fényes „mozgalmi múltja". Volt, aki először Rozgonynál bizonyította hűségét, volt, aki a Kőszegiektől, Csák Mátétól vagy másoktól pártolt át a harcok során a király táborába, mint pl. a Kanizsai- vagy Bátori-ősök. Mindamellett a különböző indíttatású szerencselovagokból lassanként kikristályosodott egy határozott arculatú politikai csoport: az Anjou-párt, amely a maga és utódai boldogulását feltétel nélkül a dinasztia sorsához kötötte. Ennek fejében ez a csoport lett a visszahódított hatalom kizárólagos birtokosa: belőle kerültek ki az Anjou-királyság tisztségviselői, bárói és ispánjai, ők kapták meg kormányzásra az oligarcháktól visszafoglalt várakat, és elsősorban őket illette minden olyan kedvezmény, amit a királyi hatalom nyújtani tudott, birtokadományoktól és vásárprivilégiumoktól kezdve a legkülönbözőbb előjogokig.

Károly uralkodásának végére a hívek csoportja strukturált intézménynyé szerveződött. Élvonalát a legbefolyásosabb főméltóságok, ispánok és királyi várnagyok alkották, őket nevezték – Árpád-kori mintára össze-

foglalóan – az ország báróinak *(barones regni)*, és a kitüntető címük *magnificus vir dominus*, azaz „nagyságos úr” volt, ami a köznyelvben egyszerűen *dominus*szá, „úrrá” rövidült. Létszámuk eleinte közel járt a hatvanhoz, később egyes tisztségek összevonása folytán fokozatosan csökkent, és a korszak végén mintegy negyvenre becsülhető. Érvényesült, különösen I. Lajos uralkodása alatt, az a tendencia is, hogy báróknak igazából csak a mintegy 15 legfőbb méltóság viselője tekintendő. A kisebb bárókat: ispánokat és várnagyokat 1350 után csak elvétve szólították „nagyságosnak”, és körülbelül ugyanekkor megvonták tőlük a bárókat megillető autentikus pecsét használatának jogát is. Ezzel lényegében beolvadtak a királyi udvar alsóbb rétegébe, amelyben a *magnificus* helyett a szerényebb *magister* („mester”) címzés dukált. Ez a csoport a király személyes szolgálatában álló, tisztséget többnyire nem viselő lovagokból állt. Nagyobb részük – ismét Árpád-kori mintára – az „udvari ifjú” *(aule regie iuvenis)* címet viselte, anélkül hogy címüknek az életkorukhoz bármi köze lett volna. Az előkelőbbek számára Károly 1323 után megteremtette az „udvari lovag” *(aule regie miles)* rangfokozatot, a gyermekeket és serdülőket pedig „udvari apródként” *(aule parvulus)* tartották számon. Az ilyképpen strukturált udvar létszáma valószínűleg megközelítette, talán meg is haladta a háromszázat.

Bárók és lovagok között nemcsak rangban és címben, hanem közjogi állásban és funkcióban is különbség volt. A *bárók* – a püspökökkel együtt – a király állandó tanácsát alkották, amely a politikai döntéshozatal legfőbb szerve volt. Noha kinevezésük és leváltásuk ténylegesen a király tetszésétől függött, forma szerint nem királyi szolgálatban álltak, hanem a király oldalán az ország egészét képviselték. Az udvari lovagság ezzel szemben a király személyes híveiből állt, akik feltétlen hűséggel tartoztak neki. Ezért kézenfekvő volt, hogy ők végezzék a kormányzás mindennapi teendőit. Ama döntések végrehajtása, amit az uralkodó és tanácsa hozott, a gyakorlatban rájuk hárult. Bármilyen ügy merült fel az ország valamely pontján, ahol a királyi akarat képviseletére volt szükség, ott a király képében rendesen egy-egy lovag vagy „ifjú” járt el. Ők szolgáltatták, egyszerűen szólva, az Anjou-kori államhatalom végrehajtó apparátusát.

Noha sem a hivatalok, sem a címek nem voltak örökletesek, maga a kedvezményes udvari státus ténylegesen öröklődött. A bárók és lovagok fiai általában az aulában (azaz az udvarban) cseperedtek fel, és az apród-

ságból emelkedtek felfelé a hierarchia fokain. Ez a bárók fiai számára volt a legkönnyebb, leggyorsabb és legtermészetesebb, de az udvar alsóbb köreire is ez volt a jellemző, és voltak egyszerű nemesi famíliák, amelyek nemzedékeken át az udvarban teljesítettek szolgálatot, anélkül hogy a lovagi rangnál valaha is feljebb emelkedtek volna. Az persze természetes, hogy az udvarban szolgálók köre folyamatosan módosult, egyesek kihullottak, mások bejutottak, és különösen I. Lajos uralkodása elején tűnik fel sok új arc. Egészében véve azonban az udvar magvát az udvari családok állandósága jellemezte.

Az Anjou-udvar persze nemcsak e néhány tucat bárót és lovagot vonta bűvkörébe. A királyság hatalmas intézmény volt, amely ennél jóval több embernek volt képes foglalkozást és úri megélhetést biztosítani. Az alapot ehhez a királyi váruradalmak szolgáltatták. A királyi uradalmakból beszedhető földesúri jövedelem – mint az akkori földesúri jövedelmek általában – nem volt igazán számottevő, amellett hagyományosan nem is királyi magánbevételnek tekintették, hanem mintegy az ország vagyonának. A királyi kincstár nem szorult rá, mivel szinte kimeríthetetlen anyagi erőforrásokhoz juttatta a hagyományos sómonopólium és a Károly által újjászervezett nemesérc-monopólium. Ehhez járult még a városok és a királyi hospesfalvak évi adója, az ország egész jobbágyságát terhelő adó: a kamarahaszna, továbbá az alkalmanként, de nem ritkán kivetett súlyos rendkívüli adók. Az volt tehát a nézet, hogy az uradalmak bevételei az országot kormányzó bárók és kíséretük eltartására valók. Amikor az egyes tartományok és megyék kormányzását időről időre szétosztották az udvar nagyjai között, a megbízással – amit *honor*nak, vagyis tisztségnek neveztek – együtt járt az országrészükbe eső várbirtokok haszonélvezete. A báró a maga honorjában hasonlóképpen járt el, vagyis a tisztségének jövedelmeiből kísérete tagjainak is részt juttatott. Ez a gyakorlat a nagybáróknál vállalt szolgálatot igen vonzóvá tette.

A bárói kíséret maga a familiaritásnak nevezett intézmény keretei között szerveződött. Azok a nagyok, akiknek tisztségük ellátásához, azaz a gondjaikra bízott uradalmak és megyék kormányzásához apparátusra volt szükségük, a tagokat ehhez éppúgy a vidéki nemességből toborozták, mint ahogyan a királyi udvar is onnan merítette utánpótlását. Nemeseket fogadtak szolgálatukba, akik ezzel közvetve az udvar tagjaivá váltak és az udvari emberekhez hasonló társadalmi státusra tettek szert. Uraik

tisztséget biztosítottak nekik, jutalmat – birtokadományt és egyebet – jártak ki a számukra, s mindennek fejében csupán hűséget és némi munkát követeltek tőlük. A báró nevében viselt várnagyi vagy ispáni-alispáni hivatal tekintélyes állás volt, amely birtokosának hatalmat és befolyást jelentett. Az a nemes, aki az urát egy-egy megye vagy váruradalom élén helyettesítette, semmivel sem állt lejjebb az udvari hierarchiában, mint az udvari ifjak bármelyike; őt is megillette tehát az udvarban szokásos *magister* cím, és nagyjából ugyanazokra az előnyökre számíthatott.

MEGYEI NEMESSÉG

Az udvari nemesség kezdettől fogva élesen elkülönült a *megyék birtokos nemességé*től, és a válaszfalak az idők folyamán egyre csak emelkedtek. Nem mintha elvben nem lett volna nyitva bárki előtt az út, hogy a dinasztiát szolgálja. Amikor Károly 1339-ben hosszú háborúskodások után végleg kibékült a Kőszegiekkel, még nekik is megengedte, hogy más nemesek módjára bármikor színe elé járuljanak, udvarát kísérjék és ott „alkalmas szolgálatokat teljesítsenek". Ez azonban csak lehetőség volt, nem pedig szilárd udvari státus, mivel a kíséretnek ezt a formáját saját költségen kellett vállalni. A felemelkedésnek ez az útja tehát eleve csak a módosabb nemesek előtt volt nyitva, és még az ő esetükben is bizonytalan volt, hogy befektetésük végül is megtérül-e vagy sem. Helyzetüket jól szemlélteti az a szerződés, amelyet 1345-ben a Himfi család egyik tagja kötött atyafiaival. Öt évre elzálogosította nekik minden részét, ami az ősi vagyonból megillette, azok pedig ennek fejében ellátták lóval, páncéllal és pénzzel, hogy helyet keressen magának a király, a királyné, valamely főpap vagy báró szolgálatában, vagyis: hogy szerencsét próbáljon. Így kezdődött tehát ekkoriban egy reménybeli udvari karrier, és hogy hogyan végződött, az már az egyéni kapcsolatokon, a szerencsén és a rátermettségen múlott. Amennyiben a próbálkozónak nem sikerült hamarosan felhívnia magára a király figyelmét és felvétetni magát az udvar lovagjai közé, vagy legalább valamely nagyúr kíséretébe, úgy idővel menthetetlenül elfogyott a pénze, és attól fogva megint a birtokán tengethette tovább az életét. De ez a próbálkozás is csak a jobb módúak esélye volt; a kisebb

birtokosok tömegére eleve a vidéki élet egyhangúsága és gyakran nyomora várt. Nem szabad persze azt hinnünk, hogy a vidéki társadalom kizárólag szegény vagy elszegényedett nemesekből állt. A legnagyobb urakkal is előfordulhatott, hogy az udvari pozícióharcokban alulmaradtak, ellenfeleik – ahogy akkoriban mondták – „befeketítették" őket, vagy más okból nem nyerték el, illetve elveszítették az uralkodó kegyét. Ilyen esetben számukra sem maradt más hátra, mint a vidéki száműzetés, ahonnan ritkán volt visszaút.

Aki viszont gyökeret eresztett az udvarban, egyben más társadalmi közegbe került, és más normákat tett a magáévá. Kilépett a patriarchális atyafiság vonzásköréből, a klán tagjából individuummá vált, akit elsősorban már nem vérségi szolidaritás fűzött rokonságához, hanem személyes hűség királyához vagy annak bárójához. Ezzel együtt nyilvánvalóan más kulturális értékeket sajátított el és az otthonitól eltérő szokásokat vett fel, bár ezt – megfelelő kutatások híján – inkább csak sejteni lehet. Az új társadalmi közeg azonban új jogszokásokat is generált, s ezekről már többet lehet tudni. Az Anjouk minden módon támogatták udvari embereiket abban, hogy lazítsák, vagy éppenséggel eltépjék a szálakat, amelyek véreikhez kötik őket, és ehhez „teljhatalommal" élve új jogintézményeket kreáltak. Kivételképpen már Károly lehetővé tette egyeseknek, hogy olyan birtokaik legyenek, amelyeket még testvéreikkel sem kell megosztaniuk. Ez a patriarchális jogszokás nyilvánvaló megsértése volt, és a király hangsúlyozta is: csak kivételes kegyet adományoz, amellyel a fennálló „törvényeket és szokásokat semmiképp sem kívánja csorbítani". Rövidesen azonban sűrűsödött az igény olyan birtokadományok iránt, amelyekből az otthon maradottak ki vannak rekesztve, ezért I. Lajos rögtön trónra lépte után gyökeres adományreformot hajtott végre, amelyben a megadományozott óhajától tette függővé, hogy testvérei vagy más atyjafiai közül kiket kíván részeltetni a kapott birtokban. Károly kezdeményezése után I. Lajos honosította meg széles körben a fiúsítás gyakorlatát is, azaz azt a kiváltságot, hogy fiúörökös hiányában a birtokot a leánygyermek fiú módjára örökölhesse. Ez olyan nyilvánvalóan ütközött a bevett szokásjoggal, hogy tömegnyomásra a fiúsítható leányok körét utóbb maga I. Lajos és később Zsigmond is kénytelen volt korlátozni. Az örökösödési jogban más új, a nemességre nézve sérelmes szokások is meghonosodtak: a királyi kúria például csak negyedíziglen ismerte el az atyafi-

ság öröklési jogát, és távolabbi rokonok esetében a korona számára foglalta le a hagyatékot. Más intézkedések a megyei intézményt vették célba: divatossá vált az *exemptio* kiváltsága, vagyis az udvari nemesnek az az előjoga, hogy a megye elé nem hívható törvénybe. A század közepén pedig meghonosodott a szabadispánság, későbbi nevén a pallosjog, amely a kiváltságoltnak megengedte, hogy a birtokán elfogott gonosztevőket kivégeztethesse, ahelyett hogy a megyei hatóságnak kellene őket kiszolgáltatnia.

Udvari és vidéki nemesség, király és ország kapcsolata tehát korántsem volt felhőtlen. A nemességnek az a része, amelyet az udvar közvetlenül vagy a familiaritás szálain keresztül integrálni tudott, alkalmasint elégedett volt a dolgok állapotával. Az úgyszólván paraszti sorban élő vidékiek tömege viszont minden bizonnyal a kirekesztettek keserű irigységével szemlélte őket. A társadalmi és kulturális válaszfalat, amely mint láttuk, nemegyszer családokat szelt ketté, falusi és udvari nemes szociális és lelki ellentétét halványan még érzékelteti Toldi Miklós és bátyja, Toldi György évszázadokkal később lejegyzett története. Az ellentétet természetesen az udvar is tapasztalta, de keveset törődött vele. Károly és I. Lajos úgy tekintették magukat, mint akiknek a harcokban sikerült az országot teljesen maguk alá gyűrniük. Nem sokba vették az Aranybullában rögzített nemesi szabadságokat, és véget nem érő háborúikhoz évről évre hadba szólították a vidéki nemességet, amely ekképpen jócskán részesült az Anjou-hatalom terheiből, anélkül, hogy áldásait igazából élvezhette volna. A győztes királyság és az alávetett nemesség viszonyát, ahogy az udvarban látták, a *Képes Krónika* festője szemlélteti a rozgonyi csata miniatúráján: a király páncélos vitéze diadalmasan lengeti a királyságot szimbolizáló árpádsávos-liliomos Anjou-lobogót, míg a legyőzött ellenfél zászlaja kettétörten hever a porban. A zászlón – és ez az érdekes – az az ismert szimbólum látható, amelyet I. Lajos halála után a király nélküli nemesi ország tekintett a maga jelképének: a három halom, rajta a kettős kereszttel.

*

Előadásomból bizonyára kitűnt, hogy az Anjou-kori társadalom szerkezetét lényegesen eltérőnek tekintem a középkor végi és kora újkori Magyarországra jellemző struktúrától. Az Anjou-kori állapot jellemző vo-

nása az erős királyi hatalom, amely a királyi földbirtok relatív túlsúlyán alapszik. Társadalmi bázisa az udvari nemesség, amely a vidéki nemességtől meglehetősen élesen válik el, mind politikai szerepét és értékrendjét, mind intézményeit tekintve. Az egyik életkerete a megye, a másiké a királyi udvar. A következő korszak társadalmi-politikai struktúrájára ezzel szemben már nem jellemző a királyi hatalom túlsúlya. Zsigmond uralkodása alatt valóságos földcsuszamlás megy végbe az ország birtokviszonyaiban, a királyi földbirtok helyett a nemesi, elsősorban a főnemesi vagyon válik meghatározó tényezővé. Zsigmondnak még sikerül ügyes politikával, személyes tekintélyével és a főnemességgel kötött szövetség révén helyreállítania és fenntartania a királyi hatalom túlsúlyát, de a megváltozott birtokviszonyok rögtön halála után valósággal kikényszerítik a politikai struktúra átalakítását. Az 1439-ben kezdődő rendi mozgalmak során megszületik az a berendezkedési forma, amit rendi államnak szoktunk nevezni, s amelynek jellemző intézménye az országgyűlés, meghatározó vonásai pedig a főnemesség renddé szerveződése és domináns szerepe, valamint a megyék, a megyei nemesség társadalmi-politikai súlyának megnövekedése voltak.

Budapest, 1988, 3–23.
/Előadások a Történettudományi Intézetben 11./

AZ ORSZÁG ÚJRAEGYESÍTÉSE

I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)

1.

Az alábbiakban, amidőn I. Károly országlása első éveinek eseménytörténetét tárgyalom, történetírásunk régi adósságát próbálom meg törleszteni. Az adósság még a középkorból származik. Külön dolgozat tárgya lehetne, hogy a magyar nemzet történetírói a múltnak miért éppen azokat a személyiségeit méltatták századokon át a legkevesebb figyelemre, akiknek az ország a legtöbbet köszönhetett. Mindenesetre tény, hogy amiként kimaradt az egykorú krónikákból IV. Béla „második országalapításának" mindenfajta ismertetése, ugyanúgy merültek tartós feledésbe azok a hosszan tartó, drámai és következményeikben szinte felmérhetetlen jelentőségű küzdelmek, amelyeket I. Károly király vívott Csák Mátéval és a kor többi oligarchájával a királyi hatalom helyreállításáért. Ma, a korszak jobb ismeretében nyugodtan állítható, hogy Károly nevéhez nem kevesebb fűződik, mint egy újabb, „harmadik" államalapítás.

Magyarország intézményi struktúrája a középkorban még korántsem volt olyan szívós, mint a 15. századtól, a rendi államszervezet kialakulásától kezdve. Az állam akkor még csupán egy aránylag kezdetleges uralmi rendszert jelentett, amelynek fennállását valószínűsítette ugyan a megszokás és tradíció, de nem garantálta. Európának ezen a peremvidékén az idő tájt még távolról sem volt lehetetlen, hogy egy intézményesültnek tekinthető államalakulat egy nemzedék alatt elenyésszen anélkül, hogy pusztulásában külső erők működtek volna közre. A 14. századi szerb királyság sorsa a bizonyíték rá.

Szerbia fiatalabb politikai képződmény volt, mint Magyarország. A széthullóban lévő bizánci birodalom északi határvidékén keletkezett a

12. század második felében, akkor, amikor az Árpádok dinasztiája már vagy hét királyi nemzedékre tekinthetett vissza. Mindamellett a 14. század közepére már a szerb Nemanjida ház is tisztes tradíciókkal rendelkezett. Uralkodói 1217 tájától királyi koronát viseltek, amelyet III. Honorius pápától kaptak, és a hatodik szerb király, Dusán István (1331–1355) éppenséggel a Balkán-félsziget nagyhatalmává tette országát. Dusán Szerbiája belsőleg szilárd, kifelé ütőképes államalakulat benyomását kelti, és így annál meglepőbb, hogy másfél évtizeddel a halála után már semmi sem maradt belőle. Széthullása – és ez az, amiért egyáltalán érdemes volt szóba hozni – olyan körülmények között ment végbe, amelyek sokban emlékeztetnek az Árpád-ház kihalása körüli magyarországi fejleményekre. A Dusán által 1346-ban felvett cári cím örököse egyetlen fia, Uros (1355–1371) lett, akinek árnyékuralkodása a magyar olvasóban óhatatlanul Kun László országlásának éveit idézi fel. Egyrészt a tekintetben, hogy Uros alatt a szerb állam forma szerint még létezett, és kancelláriája 1365-ben még okleveleket bocsátott ki; másrészt annyiban, hogy a központi hatalom Dusán halála után röviddel megszűnt, és a helyébe egy tucat tartományúr lépett, akiknek mindegyike egy-egy kezdetleges „államalakulat" fejévé vált. Legitimációjuk – amennyiben ilyesmiről egyáltalán beszélni lehet – szintén a magyarországi oligarchákéra emlékeztetett: míg Csák Máté és nagyúri társai nádori, vajdai vagy báni címmel gyakorolták hatalmukat, a szerb urak a cári udvar bizánci eredetű *despot, cesar*, illetve *sevastokrator* címeivel tündököltek.[1]

A magyar és szerb történet párhuzama azonban ezen a ponton véget is ér. A középkori szerb társadalom kohéziója a kritikus pillanatban jóval gyengébbnek bizonyult, mint a magyaré, és amikor Uros cár 1371-ben örökös nélkül meghalt, az immár nagyjából függetlenné vált országnagyoknak eszükbe sem jutott, hogy a királyság intézményét érdemes lenne fenntartaniuk. A Nemanjida házzal együtt szállt tehát sírba maga a szerb államiság is, mivel a léte úgyszólván egyedül a dinasztia létéhez kötődött. A nyomában fékevesztett anarchia, majd az általa megkönnyített oszmán hódítás következett.

Merőben más utat vett 1301-ben, az Árpádok kihalása után a magyar állam fejlődése. Az anarchia itt is a rákövetkező évtizedben hágott a tetőpontra és központi hatalom, tudjuk, gyakorlatilag nem létezett. Szilárdan fennmaradt azonban még a legsötétebb esztendőkben is a királyság, a

regnum Hungariae eszméje, ami végül elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az állam túlélje a krízis éveit, és poraiból újra feltámadjon. Kétségtelenül kellettek ehhez a feltételek is: a királyság létéhez hagyományosan kötődő katolikus egyház szilárd intézményrendszere és ideológiája, valamint a Szent Korona, amely a világiak számára is kézzel foghatóan szimbolizálta a királyságnak dinasztiákon átívelő létét és egységét. Nyilván nem véletlen, hogy a korona éppen ezekben a válságesztendőkben kap először „alkotmányjogi" jelentőséget, s hogy éppen ettől kezdve válik fokozatosan a magyar állam jelképévé.[2] Ahhoz azonban, hogy a királyság tényleg újjászülessék, az ideológiai alapokon kívül még valamire szükség volt: arra, hogy a korona birtokosa az ország eszmei egységét tényleges politikai egységgé varázsolja, vagyis helyreállítsa a gyakorlatilag már megszűnt központi hatalmat. Az állam újjáalapításának ezt a munkáját végezte el I. Károly 1310 és 1323 között.

Amilyen könnyű ezt ma leírni, annyira nehéz lehetett akkor véghezvinni. A történész, ha vette a fáradságot, hogy belemélyedjen az események részleteibe, alig talál szavakat, hogy Károly uralkodói teljesítményét méltassa. Utólag már nehezen tudjuk a fejlődés menetét másképp elképzelni, mint ahogy valójában történt, és hajlamosak lehetünk azt hinni, hogy a tartományúri hatalmak felszámolása és az ország egységének helyreállítása természetes, mintegy a sorstól és a gazdasági „törvényszerűségektől" diktált folyamat volt, amely másként, mint az Anjou-dinasztia megszilárdulásával nem is végződhetett; hogy tehát Károly, amikor élére állt ennek a folyamatnak, mintegy a történelem hullámainak hátán utazott. Valószínű, hogy a maga idejében a helyzet nem volt ennyire reményt keltő. Harmadik koronázásakor, 1310-ben annyi mindenesetre kétségtelennek látszott, hogy az ország formai egysége hosszabb-rövidebb időre biztosítva van. A tényleges hatalom azonban szerte az országban a Károlyt trónra emelő és őt több-kevesebb lelkesedéssel támogató országnagyok kezében volt, és semmi jel nem mutatott arra, hogy hatalmukban királyukat is részeltetni óhajtják vagy azt netán önként átengedik neki. Inkább a tartományok lassú intézményesülésének voltak halvány előjelei. Amikor Kőszegi András a nyugat-dunántúli megyék ura lett (1314), úgy tekintette magát, mint akire „elődei" – nagyatyja, Iván nádor és bátyja, Miklós tárnokmester – „kormánya jog szerint szállt" *(cui gubernacula predictorum predecessorum nostrorum de iure pervenerant)*.[3]

E szavak már egyfajta uralkodói öntudat csírázásáról tanúskodnak, és a fejlődésnek egy olyan alternatíváját villantják fel, amely egyetlen erős királyság helyett több félfüggetlen kiskirályság intézményesüléséhez vezet. Károly ennek a folyamatnak állta útját vasakarattal és konok elszántsággal. Attól kezdve, hogy koronázása után néhány hónappal végleg szembefordult legerősebb ellenfelével, Csák Mátéval, nem nyugodott, amíg sorra maga alá nem gyűrte valamennyit, és formálódó „tartományaikat" a szó szoros értelmében meg nem semmisítette.

Ezeknek a sorsdöntő éveknek a történetét mindmáig hiányosan és rosszul ismerjük. Végső oka ennek persze a kortársi közöny. Károly uralkodásának egyetlen krónikása, akit a filológia János ferences provinciálissal azonosított,[4] túl mély ellenszenvvel viseltetett királya iránt, hogysem érdemesnek tartotta volna hőstetteiről bővebben beszámolni. Tolla csak akkor kapott szárnyakat, ha a Záhok kiirtásáról és az Úr ezt követő bosszújáról lehetett szólnia. Az oligarchákkal vívott több mint egy évtizedes harcból egyedül a rozgonyi csatát (1312) ítélte feljegyzésre méltónak, azt a téves benyomást keltve ezzel az utókorban, mintha a küzdelem mindjárt az elején eldőlt volna. Nem járt a korszak sokkal jobban a modern történetírás kezén sem. Részletesebb összefoglalást egyedül Pór Antal írt róla (1895),[5] ez azonban már rég túlhaladottnak tekinthető. Újabb időkben Kristó Gyula szentelt alapos tanulmányokat a tartományúri hatalom kérdésének, bukásának folyamatát azonban ő sem vizsgálta behatóan.[6] Részlettanulmány nem kevés született – főleg a századforduló táján – a kor egyes szereplőiről és eseményeiről,[7] ezek azonban a szintézist nemcsak nem pótolják, hanem még indokoltabbá teszik. A problémának és forrásainak természete ugyanis olyan, hogy a korszak egész politikai történetének együttes és módszeres feldolgozását kívánja meg. Ha csak egy-egy szeletet választunk magunknak belőle, nagyon könnyen juthatunk hibás megállapításokra. Ennek tudható be, hogy a meglévő ismereteket összegző eseménykrónika[8] dátumainak jelentős része behatóbb vizsgálat során tévesnek bizonyul. Nem 1315-re esett Visegrád visszafoglalása Csák Mátétól, nem 1316-ban volt a debreceni csata, nem 1319-ben hódította meg Károly a macsói bánságot – és a sort még hosszan lehetne folytatni. A negációk helyett azonban érdemesebb a tárgyra térni.

2.

A korszak politikai történetét elsősorban a levéltári forrásanyagból rekonstruálhatjuk. Ennek mennyisége még a sok pusztulás után is tetemes: Györffy György becslése szerint az Anjou-kor első évtizedeiből (1332-ig) kb. 10 000 oklevéllel rendelkezünk, vagyis annyival, mint az egész Árpád-korból, és e mennyiség egyharmada kiadatlan.[9] Munkám során, mivel lehetőségeimet határidő korlátozta,[10] nem vállalkozhattam a teljes anyag átnézésére, és kénytelen voltam beérni azzal az igyekezettel, hogy legalább lényeges adat ne kerülje el a figyelmemet. Ebből következően az alábbi megállapításokat bizonyára sokban fogja módosítani, kiegészíteni, vagy éppen cáfolni az a szerencsés kutató, akinek módja lesz egyszer a majdani Anjou-kori Oklevéltár teljes anyaggyűjtésére támaszkodni.

Az, hogy a korszak eseményeiről nem tudósít a krónikás, sajnálatos talán, de nem kétségbeejtő. Az a kép, amelyet elbeszélő források híján rajzolhatunk róluk, kevésbé színes és eleven, de talán megbízhatóbb lesz. Ma már a politikai történet kutatásában is egyre jobban tért hódít az a felismerés, hogy a tárgyat mindenképpen célszerű elsősorban a levéltári forrásanyagon keresztül megközelítenünk, a narratív kútfőket pedig óvatosabban és csak második helyen érdemes tekintetbe vennünk. Részint abból fakad ez, hogy a levéltári források információanyaga az irodalmi alkotásokénál jóval tárgyilagosabb és megbízhatóbb, részint pedig onnan, hogy a korszerű politikatörténet mind nagyobb mértékben támaszkodik olyan jellegű adatokra, amelyeket narratív források nem vagy alig tartalmaznak: itineráriumokra, prozopográfiára, archontológiára és hasonlókra. Ezenfelül a magyarországi kutatás abban a különlegesen szerencsés helyzetben van, hogy maga a levéltári anyag is nagy mennyiségben tartalmaz narratív elemeket (a királyi adománylevekeknek az adományos érdemeit ecsetelő részében), amelyek a kétféle – elbeszélő és levéltári – forrástípus előnyeit szerencsésen egyesítik magukban.[11]

A levéltári anyag sajátossága, hogy a belőle nyert információk minden megbízhatóságuk mellett töredékesek, mozaikszerűek, s így a történeti folyamatról nem adnak összefüggő képet. Számos eseményről szolgáltatnak ugyan közvetlen leírást vagy közvetett felvilágosítást, az azonban már a kutató feladata, hogy a temérdek apró részletből az egész képet re-

konstruálja. Munkája tehát – a feldolgozás stádiumában sokban fog hasonlítani egy óriási, különleges puzzle-rejtvény kirakásához, mindazzal a fejtöréssel és szellemi izgalommal, amit egy ilyesfajta rejtvény kínálhat, de egyben mindazzal a bizonytalansággal, ami abból származik, ha a rejtvénydarabkák jelentős hányada, mint esetünkben, örökre elveszett.

A rejtvényfejtés technikáját még a Pertz-féle német történésziskola dolgozta ki a 19. században, és bőven fel is használta a *Jahrbücher des deutschen Reiches* sorozat köteteiben. (Magyarországon Pauler Gyula volt az egyetlen, akinek sikerült ezt a technikát teljes mértékben elsajátítania.) Az ott kialakult módszerbeli fogások jobbára adaptálhatók a magyar középkor kutatására is, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy itt elbeszélő források híján a levéltári anyagnak jut szinte kizárólagos szerep. Azonban éppen ezért számunkra is igen jelentős Pertzéknek az a felfedezése, hogy – elegendő számú iratanyag esetén – a politikai történet vázát a királyi itineráriumnak kell szolgáltatnia, amely a kelethellyel ellátott királyi oklevelek dátumsoraiból szerkeszthető meg.[12] A magyar történelemben éppen I. Károly uralkodása az az idő, amikor az írásbeliség megnövekedése folytán először áll a rendelkezésünkre annyi királyi oklevél, amennyi már elég egy kronológiai segédletként felhasználható itinerárium készítéséhez. Látni fogjuk, hogy ennek segítségével a korszak legfontosabb időrendi problémái úgyszólván nehézség nélkül megoldhatók. (I. Károly 1310–1323 közötti itineráriumát a tanulmány *Függelék*ében találja meg az olvasó.) Majdnem ugyanennyire fontos segédletként szolgálhat az országos és helyi tisztségviselők – bárók, ispánok, várnagyok archontológiája is, annak ellenére, hogy az erre vonatkozó adatok a királyi itineráriumhoz képest jóval hézagosabbak.

Az itinerárium és az archontológia együttesen kulcsot ad a kezünkbe a rejtvény összerakásához. A segítségükkel megkapjuk azokat az időrendi „fix pontokat”, amelyekhez a továbbiakban – sok munkával ugyan, de már nem reménytelenül – fokozatosan hozzáilleszthetők a rejtvénynek még fel nem ismert darabkái, míg a végén összeáll a vizsgált időszak nagyjából teljes és nagyjából ellentmondásmentes eseménytörténete. Maradnak persze az asztalon olyan darabkák is, amelyekkel egyelőre nem tudunk mit kezdeni, de nem kizárt, hogy idővel – egy-két új forrásadat felbukkanásával – ezek is megtalálják majd a helyüket a képben.

I. Károly uralkodásának 1310–1323 közötti szakasza három rövidebb

időszakra osztható, amelyek mindegyike az országegyesítés egy-egy fázisának felel meg. Az első időszak *1314 végéig* terjed és jellemző vonása az 1310 előtti uralmi keretek továbbélése. A király ezekben az években megpróbál még alkalmazkodni az adott politikai környezethez, és jóllehet már ekkor is hatalmának erősítésén fáradozik, többnyire tudomásul veszi, sőt bizonyos értelemben legitimálja a század első éveiben kialakult tartományúri fennhatóságokat. A nagyok közül ekkoriban még Csák Máté az egyetlen nyílt ellenfele, a többiek forma szerint elismerik a királyt uruknak, és ők alkotják kormányát is. Utólag visszatekintve nyilvánvaló, hogy ez a „koalíciós" kormány nem működhetett sokáig, és az uralomra törő fiatal királynak előbb-utóbb összeütközésbe kellett sodródnia bárói zömével. Valójában ehhez négy hosszú évre volt szükség, és csak 1314 őszén jutottak a dolgok odáig, hogy Károly felrúgta a labilis együttműködés addigi elvét, otthagyta fővárosát, és maroknyi hívére támaszkodva elszántan szembefordult immár az egész oligarchiával. *1314 végétől 1318 végéig* számítható a küzdelem második periódusa, amelyet a „döntés éveinek" nevezhetnénk. Károly legfényesebb diadalainak időszaka ez, amelynek során közvetlen uralmát Soprontól Ungvárig az ország legnagyobb részére kiterjesztette. Ekkorra esik a Borsák, Petenye fia Péter, az Amadéfiak megtörése, a Kőszegiek dunántúli – és részben szlavóniai – hatalmának szétzúzása, valamint Komárom és Visegrád bevétele, ami Csák Mátéval szemben a Duna-vonal birtoklását jelentette. Ezzel együtt 1318 végére még mindig sok elhárítandó akadály maradt az egyeduralom felé vezető úton, felszámolásuk azonban már csak idő kérdése volt. Ennyiben tekinthetők külön időszaknak *az 1319–1323 közötti esztendők*, amelyek Csák Máté tartományának megszállásával, Erdély és Szlavónia pacifikálásával, végül Pozsony visszacsatolásával kerek egésszé formálták Károly művét, a helyreállított királyságot. A stabilitás új éráját, amelyet a továbbiakban már csak szórványos és jelentéktelen mozgolódások zavarnak majd meg, olyan látványos intézkedések vezetik be 1323-ban, mint a királyi udvar visszaköltözése az ország szívébe, Visegrádra, és az új királyi nagypecsét használatbavétele.[13]

3.

Az interregnum zavaros időszakát Károly harmadik és végérvényes koronázása zárta le, amelyet odaadó híve, Tamás esztergomi érsek hajtott végre 1310. augusztus 27-én Székesfehérvárott, a Kán László vajdától nagy nehezen visszaszerzett Szent Koronával.[14] Akkoriban alkalmasint úgy látszott, hogy a várva várt aktus a belbéke, nem pedig a belháború nyitánya lesz. Egy rövid pillanatig az lehetett a szemlélő benyomása, hogy a zűrzavart és fejetlenséget végre rendezett állapot váltja fel, és az országnak ismét olyan királya lesz, akit kicsik és nagyok egyaránt urukul ismernek el. A rend utáni törekvés elsősorban a kormányalakítás tényében mutatkozott meg, éppoly világosan, mint a rendezés korlátai a kormány összetételében. 1310 előtt ezen a téren is anarchia uralkodott, amit akkoriban Károly is kénytelen volt tudomásul venni. A nagyok közül négyen címezték magukat nádornak: Csák Máté, Aba Amadé, Borsa Kopasz és Ákos István, területükön gyakorolták is a nádori jogkört – vagy legalábbis olyasmit, amit annak lehetett tekinteni –, az országbírói méltóság ellenben nem volt betöltve, és nincs tudomásunk egyetlen udvari méltóságról sem. Változást az 1310. év hozott. Károly már június 11-én „volt nádornak" titulálta hű támogatóját, Amadét, a koronázás után pedig Kopaszt tekintette egyedüli nádornak.[15] A kinevezés nyilván a köpönyegforgató és erőszakos nagyúr leszerelését célozta, hiszen a megbízható és higgadt Amadé Kopasznál kétségkívül jobban rászolgált az ország első méltóságára. Kán László mint Erdély tényleges ura természetesen megtartotta vajdai tisztségét,[16] míg Szlavónia bánjává a nemrég elhunyt Kőszegi Henrik helyébe régi hívét, Babonics Istvánt nevezte ki a király.[17] Csák Mátét a tárnokmesteri méltósággal próbálta leszerelni, egyelőre sikerrel, mert Máté csakugyan megvált nádori címétől.[18] A többi méltóság kezdeti elosztására nézve nincsenek forrásaink, és így azt sem tudjuk, hogy Amadé, Ákos István és az agg Csák Ugrin, Károly uralmának oszlopa, helyet kapott-e a kormányban. Országbíróként 1311. márciustól Ugrin rokonát, Csák fia Jánost ismerjük,[19] lovászmesterként kevéssel utóbb Kőszegi Jánost, Henrik bán idősebb fiát (1312–1313),[20] királynéi tárnokmesterként Rátót Domokost (1313),[21] pohárnokmesterként Kopasz vejét, az Erdélyben birtokos Mojs fia Mojsot (1313 vagy 1314).[22] (Asztalnokmesterről 1318 előtt nincs tudomásunk.) Lehet, sőt

valószínű, hogy a felsoroltak némelyike még a koronázás idején lépett hivatalba.

A vesződséggel megteremtett látszategység túl ingatag volt, semhogy sokáig tartson, és a békének néhány hónapon belül vége szakadt. A koronázást követően Károly országgyűlést tartott,[23] valószínűleg Budán, ahol szeptember elején találjuk. December elején lerándult Erdélybe, hogy megszemlélje a Kán Lászlótól tavasszal visszakapott királyi javakat, s egyúttal létét demonstrálja.[24] Visszatérte után mihamar kitűnt, hogy uralma utazgatásokkal és alkudozásokkal nem tartható fenn. A koalíció gyenge láncszemének kezdettől fogva Csák Máté ígérkezett, akinek közönye az új királlyal szemben eleve odáig ment, hogy sem a koronázáson, sem a tanácsban nem mutatkozott, Károly kénytelen volt erélyesebb eszközökhöz nyúlni. 1311. márciusban bárói élén Pozsony vidékére látogatott,[25] és – feltehetően követek útján – előadta kívánságait a nagyúrnak. Mindenekelőtt az esztergomi és a nyitrai egyház bitorolt jószágait követelte vissza, de szeretett volna a Máténál levő királyi javakból is valamennyit visszakapni. A harmadik vitapont, mint minden tartományúr esetében, a nemesség helyzete volt. Károly egyrészt „szokatlan szolgálataik" – nyilván a katonáskodás – eltörlését követelte, másrészt azt, hogy szabadon szolgálhassanak, akinek akarnak – vagyis Máté helyett neki. A nagyúr minderről hallani sem akart, a királyt ellenségként fogadta tartományában,[26] és néhány nappal Károly megérkezése után az összes pert pünkösd nyolcadára halasztatta el „az ország közelgő háborúja és viszálya miatt".[27] A szakítást nem lehetett elkerülni. Károly, látva ellenfele hajthatatlanságát, válaszul megfosztotta a tárnokmesterségtől, és utódává – legkésőbb április közepén – a Nyugat-Dunántúl urát, Kőszegi Gergely fia Miklóst nevezte ki.[28] Távozását követően Máté végigdúlta a Tisza és Vác közé eső vidéket, majd június 25-én meglepetésszerű támadást kísérelt meg Buda ellen, ahol uralkodója a királynéval együtt időzött. A pohár betelt, és Gentilis bíboros, V. Kelemen pápa követe július 6-án Pozsonyban, mielőtt elhagyta az országot, kiközösítette az egyházból a magáról megfeledkezett főurat.[29] Károly időközben külföldi szövetségeseket is megpróbált mozgósítani ellene, és követei már 1311 tavaszán – majd 1312. januárban ismét – megfordultak az osztrák és a cseh udvarban. Ő maga augusztusban főpapjai és bárói élén „hatalmas sereggel" vonult Máté megfenyítésére, de eredményt tudtunkkal nem ért el.[30]

Sőt, az akciónak oly kevéssé sikerült Mátét megfélemlítenie, hogy az már a tél folyamán ellentámadásba ment át. Dühének célpontja az esztergomi érsek volt, aki a kiközösítő bullát közzétette egyházmegyéjében. Csapatai élén tűzzel-vassal pusztította az érsekség falvait, összesen 15 000 márka kárt okozva, „föld alatti aknákkal" *(subterranea cavatione)* bevette és földig rombolta az érsek berzencei (Bars m.) várát, majd azzal fenyegetőzött, hogy magát Esztergomot fogja ostrom alá venni. Károly ekkor már az Abákkal lévén elfoglalva, nem tudott hű főpapján segíteni, és az érsek kénytelen volt 1312 március elején formálisan békét kérni, amelyben beérte a Máté által felajánlott 500 bécsi márka kártérítéssel, lemondva minden egyéb követeléséről.[31]

Miközben ily módon Károly királyságából északnyugaton egy jókora darab hosszú időre kiszakadt, északkeleten is viharfelhők gyülekeztek fölötte, és első komoly erőpróbájára nemsokára éppen itt került sor. Errefelé, a Szepességtől Beregig és a Tiszáig az öregedő Aba Amadé volt az úr; régi és becsületes híve Károlynak, annak ellenére, hogy megszokott nádori címétől még az ő kedvéért sem volt hajlandó megválni.[32] Tartományában hosszú időn át volt képes viszonylagos rendet tartani, és rossz előjel volt, hogy most, élete alkonyán éppen saját rakoncátlan fiaival szemben szorult királya támogatására. A részletek nem ismertek. Annyit tudni, hogy az egyik Amadéfi, János 1311 tavaszán elfoglalta Merse fia Benedek fiaitól – a Szinyei Mersék őseitől – a szinyei (Sáros m.) várat, fogságba hurcolta az egyik testvért, Tót Pétert, és emiatt hivatalosan az „ország hűtlenének" nyilvánították.[33] Napirenden voltak az összetűzések a Borsákkal is a tiszai határ mentén. A Csicseriek – az Abák szolgálatában álló ungi nemesek – „a hajánál fogva" vonszolták magukkal a Tisza melletti Komoróról Kopasz nádor testvére, Beke egyik szerviensét, közben raboltak és gyújtogattak, mindezt bizonyára az Amadé fiúk megbízásából.[34] Károly személyesen kényszerült közbelépni, hogy a felek közt fenyegető háborút elhárítsa. 1311. május végén „Patak vár alatt", azaz Sátoraljaújhelyen ítélkezett a viszályban, és Csicseri Domokost arra kötelezte, hogy az okozott károkért adjon elégtételt, Szent István nyolcadán (augusztus 27.) pedig jelenjen meg a nádor törvényszéke előtt.[35] A béke ezzel helyreállt, de csak rövid időre. Amadé még pár hónapig rendet tartott, de fiai nyomban halála után újra kezdték garázdálkodásaikat, és szeptember 8-án felprédálták a Bereg megyei Csarnavodát (Csarodát).[36]

A tartomány felett készülődő vihart Amadé halála váltotta ki. Szeptember első napjaiban, midőn kíséretével együtt Kassán tartózkodott, a polgárok rajtaütöttek, őt magát megölték, Amadé és Domokos nevű fiait pedig egyik unokájával együtt foglyul ejtették. A többiek csak üggyel-bajjal menekültek meg a „csatából" *(conflictu)*.[38] A váratlan zendülést láthatóan az a hír váltotta ki, hogy Amadé és családja a várost örök birtokul igyekszik kieszközölni a királytól, a polgárok tehát – okkal-e vagy ok nélkül, nem tudjuk – szabad státusuk védelmében, a jobbágysort elkerülendő fogtak fegyvert. Károlyt az eset közelről érintette, hiszen nemcsak egyik legbiztosabb támaszát vesztette el, hanem ráadásul az a kilátás fenyegette, hogy Északkelet-Magyarország a szilaj Amadéfiak kezére jutva kicsúszik az ellenőrzése alól. Ezeknek azonban, a király szerencséjére, családtagjaik fogsága miatt kötve volt a kezük, és Károly nem is késett kihasználni szorultságukat. Teljhatalmú biztosként két leghívebb főpapját küldte a helyszínre rendet teremteni, Tamás esztergomi érseket és István veszprémi püspököt, a királyné kancellárját, akik – a szintén királyhű Márton egri püspök jelenlétében – 1311. október 3-án diktálták le Kassán a békefeltételeket Amadé özvegyének és négy szabadon maradt fiának.[38] A béke forma szerint köztük és Kassa polgárai között köttetett meg, és a biztosok csupán közvetítették azt; valójában azonban Károly maga volt az egyik szerződő fél, és amikor az egyezséget öt nap múlva az egri káptalan hitelesítette, ebben már „a király úr és a kassai polgárok", valamint Amadé özvegye, fiai és „a hozzájuk tartozó nemesek", vagyis 47 főnyi kíséretük szerződéséről olvashatunk.[39]

Ezt bizonyítják maguk a békepontok is, amelyek ugyan Kassa érdekeit is figyelembe vették, legfőképpen azonban az Amadéfiak tartományúri hatalmának szétzúzását célozták. Ez utóbbiak megígérték a polgároknak, hogy atyjuk haláláért és többi kárukért nem próbálnak bosszút állni, nem törekszenek a várost „már teljesített és a jövőben teljesítendő szolgálataikért" adományul megszerezni, és átengedik a kassaiaknak szabad használatra a város, Gölnic és Szokoly közt elterülő királyi „fekete erdőket". Ezenfelül azonban arra is kötelezték magukat, hogy „Szepest", Gölnicet és Kassát minden jövedelmükkel visszabocsátják Károly kezébe, biztosainak pedig átadják Zemplén és Újvár megyéket minden tartozékukkal. Lemondtak továbbá a jogtalanul szedett vámokról, megígérték, hogy királyi engedély nélkül nem építenek várat, szabadon hagyják

szolgálni bárkinek mindazon nemeseket, akik „a hatalmuk alatt álló bármelyik megyében vagy földön" élnek, és nem kényszerítik őket bíróságaik elé. Egyszersmind örök hűséget fogadtak Károlynak mint „természetes uruknak", és hadi szolgálatra *(servitia)* kötelezték magukat az oldalán bárkivel szemben. Minderre biztosítékul két testvérükön kívül további 47 túszt – kíséretük minden tagja egyet-egyet – adtak a kassaiak kezére azzal, hogy ezek sorsáról vagy az 1312 pünkösdkor tartandó országgyűlés *(congregatio domini regis et regni)*, vagy elmaradása esetén a király, „főpapjai és bárói", azaz tanácsa fog dönteni.

Jóllehet tudós főpapok szerkesztették, az egyezmény nem volt éppen jogi remekmű. Homályban maradt benne a legfontosabb kérdés: mi az, amit az Amadéfiak maguknak tarthatnak meg, és mi az, amit ki kell szolgáltatniuk a király, illetve biztosai kezébe? Annyi közvetve kitűnik belőle, hogy a király képviselői továbbra is hatalmas urakként számoltak velük, akiknek „földek", sőt „megyék" maradnak a birtokában; ennélfogva azt sejthetjük, hogy örökbirtokaikat a szerződés nem érintette. Így bizonyára az övék maradt a IV. Lászlótól 1279-ben kapott és Amadé részére 1290-ben III. Andrástól megerősített ungi ispánság, élén Nyevicke várával, továbbá az Abaúj megyei Boldogkő és bizonyára a Sáros megyei Szokoly (Szakalya) vár is.[40] Vajon azonban ezeken kívül minden egyébről le kellett-e mondaniuk? Feltehető, hogy Károly biztosai így gondolták, ezt azonban elmulasztották világosan írásba foglalni. Pongyolaságukat jelzi, hogy a Szepességet *(Scepes)* két várossal, Gölniccel és Kassával együtt, minden további meghatározás nélkül vették számba, Bereg megyét meg, amely évek óta Amadéé volt,[41] egyszerűen elfelejtették megemlíteni. Holott a Szepesség fogalmába nemcsak a szepesi ispánság, hanem a szintén királyi jogot képező Lubló vár is beletartozott; Bereg megye pedig a hatalmas munkácsi uradalmat jelentette. Így esett, hogy a biztosok utólag – amikor összefoglalták ama pontokat, amelyekre a másik félnek esküt kell tennie – még becsempészték a szövegbe, hogy az átadandó királyi jogokba Lubló és Munkács is beleértendő minden tartozékával. Végképp tisztázatlan maradt azonban egy további vitapont: Újvár *comitatus* kérdése, mert a szöveg sehol sem tért ki arra, mi történjék a területén fekvő, de külön ispánságot alkotó Sáros királyi várral és tartozékaival, amelyek ekkor a szerződő felek egyike, Miklós fia Demeter zólyomi ispán birtokában voltak.[42] Éppen ez a három uradalom – Sáros, Lubló

és Munkács – volt az, amelynek bizonytalanul hagyott státusából hamarosan vérontás származott.

A négy Amadéfi: János, Miklós, Dávid és László mindazt teljesítette, amit méltányosnak talált. Hogy Abaújból csakugyan kivonultak, azt onnan tudjuk, hogy 1312. január 22-én már a királyhű Marhard fia Mihály – az Aba nb. [nembeli, nemzetségbeli] Szikszai–Aszalai–Idai család feje – állt a megyei hatóság élén.[43] Bizonyára átadták a Szepességet is, mert az egyik biztos, Tamás érsek januárig Lőcsén időzött,[44] ahol feltehetően tárgyalásokat folytatott a három vitás vár sorsáról az Amadéfiakkal. Ezek azonban megmakacsolták magukat, egyiket sem voltak hajlandók átadni, és hamarosan fegyvert ragadtak. A tél vége felé Zemplénbe törve felprédálták Gálszécset, a királyhű Petenye fia Péter birtokát, csatában legyőzték Baksa nb. Tamás fia László zempléni ispánt, Patak vár várnagyát, és kirabolták magát Sárospatakot is.[45] A király és az Amadéfiak háborúja elkerülhetetlenné vált.

Károly függőben hagyta a Máté elleni harcot, és nagy erőkkel vonult fel a lázadás eltiprására. Bárói közül Kopasz nádor és testvére, Beke, Csák fia János országbíró, Pok Miklós volt erdélyi vajda, Tamás érsek, a veszprémi, váradi és egri püspökök kísérték el,[46] Kán László és a Kőszegiek a jelek szerint távol maradtak. Hadait 1312. március közepén, Váradon gyűjtötte össze,[47] s miután úgy látszik, harc nélkül birtokba vette Munkácsot, a Bodrogközön át északnak fordult,[48] és április 10-én már Sáros alatt volt. A várat Miklós fia Demeter és unokaöccse, Domokos fia Doncs mester – a későbbi zólyomi ispán – nevében Tarkői Rikalf fia Henrik védte.[49] Henrik néhány heti ellenállás után – úgy tűnik, titokban – április végén vagy május elején kiegyezett Károllyal, kiverte a várból Doncs embereit, és átadta a várat.[50] Árulásának díjául azonban azt szabta ki, hogy sárosi ispánként ő marad a vár birtokosa, testvére, Kakas pedig a szepesi ispánságot kapja meg tisztségül.[51] Sáros alól a király Lubló alá vonult, amelyet hívei időközben megvívtak, és várnagyként Kacsics nb. Farkas fia Tamást – a majdani erdélyi vajdát és a Szécsényi család ősét – állította az élére.[52] Károly győzelme látszólag teljes volt. Kopasz nádor már áprilisban közgyűlést tartott Újvár és Zemplén megyék lakosai részére Kassa mellett, majd egy másodikat május első napjaiban Sáros alatt. Ez utóbbin már az Amadéfiak is képviseltették magukat, ami annak a jele, hogy a nyílt ellenállást beszüntették.[53]

Valójában a döntő összecsapás még hátravolt. Mialatt Károly Sáros ostromával vesződött, ennek ura, Demeter az egyetlen számba jövő szövetségeshez, Csák Mátéhoz sietett segítségért. A nagyúr felismerte a helyzet fontosságát, és 1700 lándzsást küldött egyik főembere, Aba nb. Nagy Aba vezetésével. A had, amelyhez nyomban csatlakoztak az Amadéfiak is, lekésett ugyan Sáros felmentéséről, de helyette Kassát fogta ostrom alá. Károly a Szepességből sietve a város alá indult, és 1312. június 15-én a közeli Rozgony falunál találkozott az elébe igyekvő ellenséggel. A krónikás szerint „a tatárok ideje óta" nem volt ilyen kemény ütközet Magyarországon. „És jóllehet a király oldalán többen estek el, mégis a király nyerte el dicsőségesen a győzelmet." Ennek mértékét jelzi, hogy a legtöbb ellenséges vezér – Demeter, Aba és két Amadé fiú, Dávid és Miklós – a csatatéren maradt.[54] Ilyen véres összecsapásra a következő években nem került többé sor, és így a kortársak némi joggal ítélhettek úgy, hogy Károly és a királyság jövője Rozgonynál dőlt el. Mint azonban a további események mutatják, a harc java még hátra volt. Máté pozícióját a vereség a legkevésbé sem rendítette meg, az Amadéfiak hatalma sem semmisült meg teljesen, a többi oligarcháé meg persze sértetlen maradt. A rozgonyi diadal végeredményben nem volt több mint ígéretes kezdet.

A háború végéről nincsenek híreink. Károly a júliust Sárospatakon töltötte hívei jutalmazásával, majd Kassát útba ejtve szeptemberben visszatért Budára.[55] Augusztus 1-jén Amadé fiait még hűtleneknek nevezte,[56] amiből az sejthető, hogy a harc még folyt ellenük. Meghódolásukra valamikor 1312 vége felé került sor,[57] mégpedig aránylag kedvező feltételek mellett, mert mind az ungi ispánságot és Nyevicke várát, mind Boldogkőt megtarthatták, illetve visszakapták.[58] Ezután éveken át híven szolgálták Károlyt és egyikük, János 1317 elején még a királyi hadak egyik vezére volt a döntő debreceni csatában.[59] Volt tartományuk élére a rozgonyi csata után új emberek kerültek. Bereg ispánja és Munkács várnagya – az ütközetben elesett, csak a krónikából ismert Péter „beregi várnagy" után – Oldruh fia Dénes fia Tamás mester lett, a vagyonos Jánki (Nagylaki) család őse,[60] míg Zemplén és – kezdetben – Ung megyék, valamint Regéc és Gönc várak élére a király valószínűleg Petenye fia Pétert, Barkó és Borostyán várak urát állította.[61]

Rozgony után újból a Csák Máté elleni küzdelem került Károly politikájának homlokterébe. 1313. február–március folyamán ismét hadat ve-

zetett ellene, ezúttal több sikerrel, mint 1311-ben, mert Trencsént ugyan nem tudta bevenni, de elfoglalta Nagyszombatot,[62] és bár hasztalan ostromolta az Ipoly melletti Visket, de megszerezte Nógrádban Hollókőt.[63] Június végén Gyulamonostoron (a mai Gyulán) Kán Lászlóval találkozott,[64] meglehet, a vajdától is a Máté elleni háborúra próbált segítséget szerezni. Valójában a király láthatóan mindinkább elszigetelődött, és támogatásra hovatovább már csak főpapjainál számíthatott. Augusztusban országgyűlést tartott Budán, és ezen a kormány tagjai közül csak a nádorral, az országbíróval és Rátót Domokos királynéi tárnokmesterrel találkozunk. A többi hat felsorolt „báró" – Aba nb. Kompolt fia Péter, Pok Miklós volt vajda, Ákos István volt nádor egyik fia, István, Debreceni Rafain bán, unokaöccse, Dózsa és a közelebbről nem ismert Bertalan fia János mester – aligha ellensúlyozhatta a Kőszegiek és László vajda immár következetes távolmaradását.[65] Nem csodálható, hogy ilyen körülmények között a főpapoknak minden módon igyekezett Károly a kedvében járni. Az esztergomi érseket Rozsnyóbánya, az erdélyi püspököt Kolozsvár birtokában erősítette meg,[66] október 26-án a veszprémi püspökre ruházta örökös joggal Veszprém megye ispánságát, cserében a Csepel-sziget tizedeiért,[67] november 1-jén pedig a nyitrai ispánságot ajándékozta el az ottani püspöknek, persze csak elvben, mert a vár és a megye Máté kezén volt.[68] A főpapok hálából külön tanácskozást *(commune parlamentum)* tartottak Budán,[69] ezen teljes támogatásukról biztosították Károlyt Mátéval szemben és folyamodványt intéztek a pápához, amelyben hatékony fellépését szorgalmazták a magyar király érdekében.[70]

A következő, 1314. év eseményeiről lehet talán a legkevesebbet tudni, pedig sorsdöntőek voltak a királyság számára. Januárban Károly Pesten újabb országgyűlést tartott, majd februárban a déli határra, Szávaszentdemeterre ment.[71] Minthogy Szerbia északi részében ekkoriban barátja és szövetségese, Dragutin István uralkodott, leginkább arra gondolhatunk, hogy Károlynak vele volt találkozója. Az is lehetséges, hogy – ismeretlen előzmények után – egy Bulgária elleni közös akció tervéről volt szó. Károlynak egy 1317. évi oklevele arról tudósít, hogy korábban Szécsi Pál és más hívei hadat vezettek a Vaskapu közelében fekvő Miháld vára ellen, amely a lázadó Vejtehi Tódor bán fia, János kezén volt. A várat ugyan nem tudták bevenni, annak ellenére, hogy a fogoly Tódort lófarokhoz kötve elvonszolták alatta, de csatában legyőzték János szövetségesét,

Sisman fia Mihály vidini bolgár despotát.[72] Az oklevélben előadott események sorrendje alapján valószínű, hogy a hadjárat valamikor 1315 előtt ment végbe, s így nem lehetetlen, hogy Károly 1314 februári délvidéki útjának volt a következménye.

Még sűrűbb homály fedi az év hátralévő részének eseményeit, és közvetett jelekből csupán annyi biztos, hogy Károly uralkodásának egyik legsúlyosabb válságát élte át. A válság legvilágosabb jele, hogy az uralkodó hónapokra szinte eltűnik a szemünk elől. Péterváradról a jelek szerint február végén ért vissza Budára, ahol két hónapig találjuk.[73] Ezt követően, április 24. és december 7. között mindössze hat kiadványát ismerjük, és közülük csupán egyen van kelethely. Ebből azt tudjuk meg, hogy július 23-án Bécsben járt, és megújította szövetségét Frigyes osztrák herceggel és öccseivel, akik anyja, Habsburg Klemencia révén unokatestvérei voltak.[74] Frigyes ekkoriban épp a megüresedett német trónra pályázott, és nyilván örömmel vette a segítséget, amit a magyar király „mindenkivel szemben" ígért neki. Károly azonban hihetőleg nem azért ment Ausztriába, hogy ezt felajánlja, hanem hogy ő maga kapjon támogatást lázadó alattvalói ellen. Ezt, úgy látszik, meg is szerezte, mert oklevelében megígérte a hercegeknek, hogy az ő mellőzésükkel nem lép különbékére „országából senkivel és senkikkel". Hogy pontosan milyen ellenségről volt szó, azt a szöveg nem árulja el; elsősorban feltehetően Csák Mátéról, de lehet, hogy valamilyen formában már a Kőszegiek is szóba kerültek.

Talán ausztriai útja alkalmával vonta be Károly a cseh királyt is Máté elleni terveibe, ami nem lehetett nehéz, mivel Máté rendszeresen dúlta a morva végeket, és megszállva tartotta Veselí várát. A két uralkodó mindenesetre megállapodott, hogy a következő tavasszal két tűz közé fogja a közös ellenséget. Mivel – mint látni fogjuk – 1314 ősze után Károly aligha tehetett ilyen könnyelmű ígéretet, valószínű, hogy a szerződésre még a nyár folyamán került sor. A nagyszabású haditerv nem vált valóra. János király 1315. májusban hadba szállt ugyan, megvívta Veselít, és megpróbálta bevenni Holicsot, de végül békét kötött Mátéval, mert az erdős vidéken nehézségei támadtak serege utánpótlásával, „és Károly magyar király sem jött a másik oldalról a cseh király segítségére, ahogyan ígérte volt". Úgy hírlett, bárói nem voltak hajlandók hadba szállni, és a hír, mint látni fogjuk, igaz volt.[75]

A válságra utaló további jel a kormány csaknem teljes kicserélődése és

általában az 1310. évi koalíció felbomlása. Leszámítva a királyhű, de távoli Babonics István szlavón bánt, aki haláláig, 1316-ig hivatalban maradt, és utána öccse, János következett,[76] az 1313-ban említett tisztségviselők egyikével sem találkozunk – illetve nem ugyanabban a tisztségben – 1314 ősze után. A tárnokmester, Kőszegi Miklós 1314 elején meghalt,[77] a többit azonban Károly mozdította el, mégpedig, mint utóbb megtudjuk, hűtlenség címén. A körülmények arra mutatnak, hogy a személyi változások egyidejűleg, valamikor 1314. augusztus végén vagy szeptember elején következtek be. Kopasz nádor albírája augusztus 24-én Mérk faluban, Szatmárban még oklevelet adott ki, legközelebb, 1315 nyarán arról értesülünk, hogy a nádor hűtlenné vált,[78] Csák fia János országbíró utolsó ismert kiadványa 1314. február 26-án kelt.[79] Mint a király évek múlva elbeszéli, elveszejtésére Csák Mátéval esküdött össze, s midőn terve megfeneklett, Mátéhoz szökött át, és ott halt meg „nyomorultul".[80] 1314. szeptember 29-én már utóda, Hermány nb. Lampert csanádi ispán volt hivatalban.[81] A lovászmesterséget az utoljára 1313-ban ekként említett Kőszegi János helyett 1315. január 12. előtt Máté unokatestvére és hajdani párthíve, a Bakonyban és a Vértesben uralkodó Csák Péter vette át.[82] A királyné tárnokmestere Rátót Domokos helyett az 1313. évi országgyűlés báróinak egyike, Aba nb. Kompolt fia Péter, a Nánai Kompolt(i) és Domoszlai családok őse lett még 1315. február 14. előtt,[83] amiből az következik, hogy Domokos, aki 1315. augusztustól ismeretes nádorként,[84] már ekkor Kopasz helyére lépett. Végül megemlítendő, hogy 1315 tavaszán, illetve nyarán a király ellenfelei között találjuk Kán László fiait, továbbá Ákos István „nádor" fiait is, tehát a szakítás a régi oligarchiával teljesnek volt mondható.

Az a legegyszerűbb, ha ezt a szakítást valamiképpen az 1314. augusztus–szeptember táján tartott országgyűléssel hozzuk összefüggésbe. Az eseményről egyetlen, de sokatmondó adat tájékoztat: augusztus 11-én Kőszegi András arra utasította a zalai konventet, hogy egy pert tegyen át jelenléte elé „az ország gyűlésére, ahol személyesen leszünk jelen".[85] Az időpontból következtetve feltehető, hogy az összejövetelre a hagyományos helyen és időben, Székesfehérvárott Szent István király napja táján került sor, és a Károllyal szemben addig passzív, később ellenséges Kőszegi jelenléte könnyen értelmezhető úgy, hogy a gyűlés megtartását az országnagyok kezdeményezték. Ez az az időpont, amikorra a kormány

kicserélése datálható, ezért érdemes megkockáztatnunk a feltevést, hogy király és bárói végleges szembefordulása ezen a gyűlésen következett be. Lehetséges okai között számba vehető a Máté elleni háború elhúzódása és az ezzel kapcsolatban követelt hadiszolgálat; a főpapságnak nyújtott rendkívüli kedvezmények; talán az osztrák és cseh szövetség és a Kőszegi János ellen indított támadás is, amelyről alább esik szó.

Időközben ugyanis elmérgesedett Károlynak a Kőszegiekhez fűződő, szívélyesnek sohasem mondható viszonya. A család három ága közül kettőnek volt ekkoriban számottevő hatalma. Az egyik ág élén (II) Henrik bán fia, János lovászmester állt, aki ispáni címmel Tolna, Somogy, Bodrog és Baranya megyék felett uralkodott, ezen felül öccsével, Herceg Péterrel együtt hatalmas családi birtokai voltak a Dráva–Száva közén, mind Szlavóniában, mind Varasd megyében, az ún. Zagorjéban.[86] Rokona, Gergely fia András mester, Iván nádor unokája 1314 elején bátyjának, Miklós tárnokmesternek nyugat-dunántúli tartományát örökölte, amely Sopron, Vas, Zala és Veszprém, továbbá valószínűleg Győr és Moson megyéket foglalta magába.[87] A harmadik Kőszegi, Kakas Miklós, Miklós nádor fia „mindössze" négy várat mondhatott a magáénak Zalában (Kanizsa, Pölöske) és Vasban (Léka, Rohonc).[88] Még a gyér forrásanyag mellett is feltűnő, mennyire kerülték a Kőszegiek Károly udvarát, és nincs rá egyetlen adat sem, hogy bármelyik hadjáratán ők maguk vagy szervienseik részt vettek volna. Az tehát a benyomásunk, hogy Károly felsőségét pusztán névlegesnek fogták fel, és így semmi meglepő sincs benne, hogy a helyzet alkalomadtán háborúhoz vezetett.

Az okot a nyílt összecsapásra egy hagyatéki ügy szolgáltatta. 1313. márciusban Nagyszombatban a Máté elleni hadjáraton elhunyt az öreg Monoszló Egyed, V. István és Kun László hajdani tárnokmestere.[89] Végrendeletében, melyet a nagyszombati ferences gvárdiánnak mondott tollba, fiú utód híján nőági örököseire hagyta hatalmas vagyonát, kivéve a nagylaki (Csanád m.) uradalmat, amelyet az esztergomi székesegyház kapott, meg a Máté tartományába eső fülekit, amelyről később kívánt rendelkezni. A vagyon többi része Kőszegi János uralmi körzetében vagy annak közvetlen szomszédságában terült el. Legszebb darabja, a szlavóniai Atyina vára – a vele határos, jókora Novák „földdel" és az azon épült Darnóc várral együtt – Egyed özvegyének és árva leányainak volt szánva, a ropolyi birtok – a későbbi kaposvári uradalom – felesben volt: megosz-

tandó veje *(sponsus)*, Aba nb. Nyéki Miklós és egy nőági rokona *(cognatus)*, Gútkeled nb. Felsőlendvai Amadé fia Miklós között, míg a szondit (Bács m.) másik veje *(gener)*, Kórógyi Fülöp kapta meg. A történet folytatását Károly 1317. május 22. oklevele beszéli el, illetve abból következtethetjük ki.[90] A vita tárgya Atyina lett, amelyre valamilyen címen – alighanem a „háramlás" jogán – Kőszegi János emelt igényt, helyette azonban Nyéki Miklós és három fivére ült bele. Kőszegi hatalmába kerítette Miklóst és Péter nevű testvérét, és az előbbit a kor szokása szerint lófarokhoz kötve vonszoltatta fel s alá a várkapu előtt, hogy a védőket megadásra bírja, majd reményében csalatkozva visszavitette börtönébe, ahol *három évig* sínylődött. Az esemény tehát 1314 első felében történhetett. Az ostromlottak, úgy látszik, a királyhoz fordultak segítségért, mert Károly 1314 nyarán „hatalmának és földjeinek visszaszerzésére" hadat küldött a Dráván túlra Kőszegi ellen, aki – úgymond – „támadást kísérelt meg híveink ellen". Ez alkalommal ütközetre is sor került, amelyben János több szerviense fogságba esett.[91] Feltevésünk szerint ezt a hadjáratot követte az országgyűlés, a nagyokkal való szakítás és a kormány átalakítása.

4.

Noha a fordulat szinte az egész országgal szembeállította a királyt, végzetes következményekkel nem járt a számára. Az, amitől a legjobban tarthatott, nem következett be: ellenfelei nem léptek fel ellene együttes erővel, nem kívánták megsemmisíteni; egyszerűen a sorsára hagyták, hogy boldoguljon magában, ahogy tud. Egyedül a tevékeny Csák Máté lendült támadásba. Valamikor ezekben a hónapokban a diósgyőri Ákosok kíséretében felprédálta Sárospatakot, és megpróbálta bevenni a tartománya határán fekvő Buják várat, ezt azonban Jánki Pál, Károly óbudai és szegedi várnagya megvédte.[92] A szakítást követően azonban Károly úgy ítélte meg, hogy az ország szívében, addigi székhelyén nincs többé biztonságban. Két választás állt előtte: vagy a déli megyékbe távozik, amelyek közvetlen uralma 1311-ben Csák Ugrin halálával rászállt, és ahol Pozsegavártól Krassóig jó emberei voltak,[93] vagy északra, ahol a már 1312-ben meghódított Szepesség várta hű szász polgáraival.[94]

Egyelőre az utóbbi mellett döntött és az emlékezetes gyűlés után a Felvidékre vonult, óbudai „házát" a beregi ispán öccse, Jánki Pál őrizetében hagyva.[95]

Ezekre a hónapokra, tehát 1314. október–november tájára datálható Károlynak az a harca, amelyet későbbi források szerint Árvában folytatott Máté ellen.[96] Szorongatott helyzetében váratlan örömként érhette, hogy Máté táborából átállt hozzá a Rozgonynál elesett Demeter zólyomi ispán unokaöccse és utóda, Doncs mester, aki ettől fogva haláláig befolyásos híve maradt. Forrásaink egy csatáról is megemlékeznek, amelyben Károly Donccsal az oldalán személyesen vett részt. A harcok eredményeként Zólyom a hozzá tartozó liptói, túróci és árvai kerületekkel a királyság szilárd birtoka lett.[97]

Doncsnál tett látogatása és az árvai csata után a király szepességi és sárosi birtokainak dolgát tette rendbe. Itt 1312 óta Tarkő urai, a Rikalffi testvérek kormányoztak a nevében, és most, a válság pillanataiban, úgy látszik, kérdésessé vált a hűségük. Károly 1314. december végén Szepesvárra érkezett, leváltotta Rikalf fia Kakas ispánt, és vasra verette testvérét, Henriket, aki vonakodott átadni Sáros és Tobol várát. Vezére, Ákos nb. Mikcs újév táján szabályszerű ostrommal foglalta el a várakat Henrik szervienseitől.[98] A Tarköviek helyére Károly kíséretének két legmegbízhatóbb tagját állította. Szepesvár várnagya és ispánja Druget Fülöp lett, a király egyetlen ismert nápolyi származású lovagja.[99] Sáros élére meghódítója, a Pest megyéből elszármazott Mikcs mester került, aki ekkor kezdte meg a szlavón bánságig ívelő karrierjét.

A király, északkeleten immár szilárdan megvetve a lábát, a legközelebbi ellenfél, a Borsák ellen fordult. Ezúttal még nem volt nehéz dolga, mert a testvérek eme első lázadásukkor csak lanyhán védekeztek. Mialatt Károly a fősereggel a Tisza mentén vonult fel,[100] alvezére, Jánki Tamás beregi ispán kiszorította Borsa Bekét Ugocsából, megszerezte Szőllős (Nagyszőllős) és Nyaláb várakat, majd Szatmárban folytatta előnyomulását.[101] Ennyi erély úgy látszik elegendő is volt, hogy Kopaszt és Bekét békülékenységre hangolja. Igen hamar tárgyalások indultak, és 1315. február 14-én Károly megbízottai, Imre váradi püspök és Aba Péter, az új királynéi tárnokmester Nagyváradról már arról tudósíthatták a hadakozókat, hogy a béke helyreállt, és a király a lázadó fivéreket „visszafogadta kegyelmébe".[102] A feltételekre a későbbi helyzetből következtethetünk.

Eszerint a Borsák elvesztették említett ugocsai váraikat, továbbá Gilvács (Szatmár m.) és a biztosan nem azonosítható, de szintén tiszántúli *Chewar* várakat, melyekbe királyi várnagyok kerültek, és lemondtak az ugocsai, a szabolcsi és valószínűleg a szatmári ispáni méltóságról.[103] Többi várukat és megyéjüket (Bihar, Kraszna, Békés) megtartották, és noha Kopasz nem jutott újból méltósághoz, Beke tárnokmesterként bekerült a király tanácsába.[104]

A Borsákkal kötött béke, úgy látszik, megtörte az elszigetelődött Kán László és fiai ellenállását is. Maga a vajda, bár életben volt, ekkoriban már nem szereplője az eseményeknek; talán öregkori betegség tette cselekvésképtelenné. A királyi oklevelekben csak fiairól, a „nagyobb" és a „kisebb" Lászlóról esik szó, velük kellett a királynak felvennie a harcot. A Kánok tartománya a Maros mentén túllépte Erdély határait, kiterjedt Arad megyére, sőt talán Szegedre is, és Károly e könnyebben sebezhető birtokaikat vette célba. 1315 tavaszán a Tisza mentén Becse tájára vonult le, mialatt vezérei – köztük Szécsi Pál – Temesvár felől Erdélybe törtek, elfoglalták Hátszeget, és Déva alatt legyőzték a „két Lászlót", akiket pedig a borsodi Ákosok is segítettek. A gyors diadalok hódolatra bírták a Kánokat, és a békére valószínűleg már áprilisban sor került. László vajda fiai megtarthatták erdélyi váraikat és örökbirtokaikat, de minden egyébről le kellett mondaniuk, elsősorban ama rengeteg jószágról, melyeket még atyjuk foglalt el jogellenesen. Ezekbe májustól fogva sorra iktatták vissza a hajdani birtokosokat. Hihetőleg ekkor jutott királyi kézre a Fehér megyei Kecskés vajdai vára is.[105] Erdélyen kívüli területeiket mindenestül elvesztették, ezek kormányzását a királyi kíséret tagjai kapták meg; Jánki Pál óbudai várnagy Szegedet, a Lublóról ide vezényelt Szécsényi Tamás a Maros melletti Solymos várat Lippával és az aradi ispánsággal, a Szécsiek a hátszegi várat és kerületét.[106] Vajdává hű báróját, Pok nb. Meggyesi Miklóst nevezte ki a király, míg a székelyek ispánjaivá a Tomaj nb. Losonci testvéreket, Tamást és Istvánt tette meg.[107]

Károly ilyeténképpen egy várakkal jól körülbástyázott, jókora területet vehetett birtokba, amely alkalmas módon egészítette ki eddig is jelentős délvidéki tartományát, és az adott helyzetben megfelelő stratégiai fekvésű volt ahhoz, hogy átmenetileg itt üsse fel a székhelyét. Innen nem esett messze legközelebbi célpontja, a Kőszegiek dunántúli birodalma, és közben szemmel tarthatta a Borsákat és a Kánokat is. Eleinte, úgy látszik,

habozott, hogy az országrészen belül Lippát vagy Temesvárt részesítse előnyben, de végül 1317 elején az utóbbi mellett döntött.[108]

Miután Miklóst, az új vajdát 1315 augusztusban némi sereggel Erdélybe küldte a tartomány tényleges birtokba vételére,[109] ő maga a Kőszegiek ellen fordult. Már az ősz folyamán Tolnába tört, és novemberben bevette Nyéket, de az ellenség határozott fellépésével szemben kénytelen volt gyorsan meghátrálni. Kőszegi János segítségére megmozdult az egész rokonság. András azonnal mozgósítást rendelt el a Nyugat-Dunántúlon, s még Kakas Miklós is eljött Zalából a szervienseivel. Nyék várat a Kőszegiek hada, úgy látszik, még a télen visszavette.[110]

Károly okult a kudarcból, és következő támadását gondosabban készítette elő. Nem tudjuk, hogyan sikerült – talán osztrák segítséggel? – András mestert semlegesítenie, de tény, hogy amikor 1316 tavaszán újból támadásba lendült, Kőszegi János magára volt hagyatva, az ő ereje pedig nem bizonyult elégnek az ellenálláshoz. Midőn Károly május közepén a bátai révnél országába tört, a két évtizede építgetett tartomány úgyszólván hetek alatt összeomlott. A király először az ellenség utánpótlását vágta el: egyenesen Somogynak tartott, megostromolta és lerombolta Somogyvárt, majd elfoglalta a tolnai várakat: Nyéket, Tamásit, Tolnavárt, Baranyában Szársomlót (Harsányt) és Kéméndet, és diadalát júliusban a Duna melletti Kőszeg megvívásával koronázta meg.[111] János többi vára – Dombóvár, Döbrököz, Máré, Szekcső – a jelek szerint harc nélkül hódolt meg,[112] és így a nyár végére Károly fennhatósága már a Balaton vonaláig terjedt ki.

Győzelmét mindenesetre elősegítette egy olyan tényező, amelyre máskor kevésbé számíthatott: Henrikfi János szervienseinek ingatag hűsége. A dominus iránti lojalitás ebben a korban többnyire diadalmaskodott a király és koronája iránti hűségen, és a familiárisok gyakran voltak készek urukért harcolni a legreménytelenebb helyzetben is. Kőszegi Jánost nem övezte ilyen ragaszkodás. Három főemberéről is tudjuk, hogy a király jövetelekor elárulta: Gútkeled Amadé fia Miklósról, Felsőlendva (Vas m.) uráról, aki már májusban Károly táborában tartózkodott;[113] Ozorai Sándorról, aki Tamási várát kapta meg a győztestől;[114] végül Bogár Istvánról, Máré vár birtokosáról, aki 1313-ban kényszerből szegődött János mester mellé, és most – a király szerint – elsőként hagyta ott. Árulásáért adományt kapott a várra, és ő lett Tolna ispánja is.[115] Amadé fia Miklós a ba-

ranyai ispánságot nyerte el Szekcső várnagyságával, míg Kőszeget a király a bodrogi ispáni tisztel együtt a Pozsegából ide rendelt Garai Pálra bízta, aki a Garai család fényes karrierjét ekkor indította el. Somogy megye élére Károly kipróbált hadvezére, Szécsi Pál került.[116]

Az 1316. évi hadjárat bizonyos tekintetben fordulópont Károly pályafutásában. Eddig állandóan kompromisszumokkal kellett beérnie, nemcsak 1315-ben a Borsákkal és a Kánokkal szemben, ami akkori szorult helyzetét tekintve elég természetes, hanem korábban, a rozgonyi csata után is, amikor pedig fényes diadalt aratott. Első ízben most tapasztalhatta tehát, milyen előnyökkel jár a totális katonai győzelem, először sikerült egy ellenfelét semmivé tennie. Kőszegi János ugyan a Drávántúlra húzódott vissza, és még fegyverben állt, de tulajdonképpeni tartománya megsemmisült. Ettől fogva Károly láthatóan hasonló győzelmekre törekedett, és a szerencse nem is hagyta el többé. Pedig fegyvereinek legkomolyabb próbája, az 1317. év még hátra volt.

Nem sokkal a dunántúli győzelem után már lehetett sejteni, hogy a királyság nehéz esztendő elé néz. A Borsákkal a viszony még 1316 tavaszán, a hadjárat kezdetén elmérgesedett: Károly általános felkelést hirdetett meg a Kőszegiek ellen, de a tiszántúli nagyok olybá vették, mintha ez rájuk nem vonatkoznék.[117] Károly válaszképpen megfosztotta Borsa Békét a tárnokmesterségtől, és a helyére régi párthívét, az Aba nemből származó, Sárosban és Baranyában nagybirtokos Nekcsei Demetert állította.[118] Kopasz nem kívánt Kőszegi János sorsára jutni, és jobbnak látta, ha elébe vág a várható fejleményeknek. Mozgalmát most gondosabban készítette elő. Belevonta terveibe vejét, az Erdélyben birtokos Mojs fia Mojs pohárnokmestert, Gútkeled Lothárd bán fiát, Pált és testvéreit, a Szilágyság nagy hatalmú urait, és pártjára csábította Károly volt zempléni ispánját, Petenye fia Pétert. Igaz, hogy a lehetséges szimpatizánsok közül sem a Kánok, sem az Amadéfiak nem álltak mellé, de így is számottevő erővel rendelkezhetett. Eltérően az 1314–1315. évi, jobbára passzív ellenállástól, az összeesküvőknek ezúttal határozott programjuk volt. Károly eltávolítását – a hivatalos vád szerint meggyilkolását – tervezték, és a helyébe alighanem a halicsi testvérfejedelmek, Andrej és Lev valamelyikét, IV. Béla dédunokáját óhajtották ültetni.[119]

Emellett kapóra jöttek számukra azok a változások, amelyek épp ekkoriban a déli határon mentek végbe. Károly régi szövetségese, Dragutin

István szerb király 1316 márciusában meghalt, és országrészét László nevű fiának kellett volna örökölnie, de Dragutin öccse és uralkodótársa, II. Uros István hamarosan legyőzte és bebörtönözte. Uros személyében a nápolyi és magyar Anjouk régi ellenfele lett Magyarország déli szomszédja. Nem kizárt, hogy kapcsolatot teremtett a magyarországi lázadókkal, de annyi bizonyos, hogy betört a déli határvidékre, és a Szerémséget dúlta. Mialatt tehát keleten a Borsák irányításával veszedelmes mozgalom volt készülőben, délen is fenyegetőre fordult Károly helyzete.[120]

A felkelés valamikor 1316 vége felé robbant ki és eleinte némi sikerrel járt. A Borsák első dühe a király tiszántúli hívei ellen irányult. Kopasz fia, Bekcs és unokaöccse, Loránd fia István végigdúlták az ellenpárt birtokait, bevették és felgyújtották *Chewar* várat, és foglyul ejtették várnagyát, Elefánti Dezsőt, azonban hiába ostromolták a Bátori Jánostól védett Gilvácsot és a Diószegiek megerősített egyedi monostorát, Mindszentet.[121] Több sikerrel járt erdélyi szövetségesük, Mojs, aki az ellene küldött Pok Miklós vajdát csatában legyőzte, és kiűzte a tartományból.[122] Ekkor, 1317 elejére már Károly is mozgósította erőit, s ezek már annyira felduzzadtak, hogy több hadszíntéren egyidejűleg csaphatott le.

Saját magának a legveszélyesebbnek ítélt ellenfelet, a szerb királyt választotta. 1317 januárban a befagyott Száván át kierőszakolta az áttörést, és nehéz ostrommal bevette Macsó – vagy mint egy ízben olvassuk: Macsókő – várát, melynek védelmében magyarországi „disszidensek" is részt vettek.[123] A diadal után Lippáról a francia János vienne-i dauphin személyében követet küldött nápolyi rokonához, Róbert királyhoz, és bár a megbízólevélben csak arról olvashatunk, hogy itáliai örökségét – Salernót és Monte Sant'Angelót – szeretné visszakapni, alig kétséges, hogy a Szerbia elleni akciók összehangolása volt a követség valódi célja. A terv a következő évben is szőnyegen volt, amikor Károly sugallatára XXII. János pápa biztatta Albánia urát, Tarantói Fülöpöt, Róbert öccsét, hogy a magyar királlyal és Subics Mladin horvát bánnal szövetségben támadja meg Szerbiát.[124]

Mire Károly február közepén visszaérkezett Temesvárra, hívei már három fronton folytatták a hadműveleteket. A legkönnyebb feladat Petenye fia Péter félreállítása volt. Őt Károly közvetlenül elindulása előtt, 1317. január 2-án nyilvánította hűtlennek, és tönkretételével szepesi és sárosi ispánjait, Druget Fülöpöt, illetve Ákos Mikcset bízta meg, Fülöpöt

együttal kinevezve újvári (azaz abaúji) ispánná. Fülöp előbb Göncöt foglalta el, majd áprilisban Baksa László zempléni ispán hadaival egyesülve Regécet is.[125] Mikcs ezalatt végigszáguldott Zemplénen, sorra hódoltatva Péter ottani várait: Barkót, a Gálszécs melletti Borostyánt és Bodrogszöget. Utoljára, úgy látszik, Jeszenő esett el, amelyet feltehetően Fülöp vett be, mert jutalmul az övé lett.[126] Mindez legfeljebb néhány hónapig tarthatott. Abaújban június folyamán már rendezett élet folyt, Borostyánban pedig októberben a király várnagya, Szécsi Péter ült.[127] Petenye fia Péter Erdélyben, Mojs védőszárnyai alatt talált menedékre.[128] A harcokba váratlanul beavatkozott Csák Máté is, és valamikor az év első felében – mindenesetre szeptember előtt – megrohanta a Kassától nyugatra fekvő Szepsi mezővárost. Fülöpöt majdnem sikerült is meglepnie, de végül vereséggel vonult vissza.[129]

Jóval szívósabb ellenállást fejtettek ki a tiszántúli lázadók.[130] Itt a királyhű erők a szabolcsi ispán, Debreceni Dózsa zászlaja alatt gyülekeztek, és segítségül Károly mellé rendelte Abaújból Amadé fia Jánost. Kopasz nem óhajtotta megvárni, amíg a király maga is megérkezik, és túlereje tudatában csatát kezdeményezett. Táborában ott volt Beke mellett Gútkeled Pál a Lothárdfiak élén, Mojs az erdélyi hadakkal, valamint egy kun főúr, Ajdud, akiről nem tudni közelebbit.[131] Kopasz Debrecennél támadta meg Dózsa seregét, és ez lett az egész háború döntő ütközete. Időpontja 1317 kora tavaszára, valószínűleg március végére teendő. Lefolyásáról semmit sem tudunk, de a harc aligha volt nagyon véres, mert a vezérek közül egyik oldalon sem volt áldozata. Dózsa mindenesetre megsemmisítő győzelmet aratott, s diadala jeleként kilenc levágott fejet és két vezéri lobogót – Kopaszét és Pálét – küldött el Károlynak.[132] Az ellentábor szétfutott, ki-ki mentette a bőrét, ahogy tudta. Mojs Erdélybe vonult vissza, Kopasz a székhelyére, a Berettyó melletti Adorjánba zárkózott. A király a diadalról értesülve már április első napjaiban megkezdte a lázadóktól elkobzott birtokok osztogatását. A részben még meghódításra váró tartomány élére a győztes hadvezért állította, felruházva öt megye (Bihar, Szabolcs, Szatmár, Zemplén és Szolnok) királybírói címével.[133] Júniusban maga is megjelent hadai élén, hogy kiélvezze az újabb győzelmet, és learassa a még meghagyott babérokat. Egyenesen Adorján alá igyekezett, és Dózsa seregével egyesülve a hó végére el is foglalta azt. Ezek után nem lehetett már szó komolyabb ellenállásról, Károly el is vonult nyugatra,

hogy azon melegében végezzen Csák Mátéval is, s a még hátralévő teendőket Dózsára és vezértársaira – Szántai Pető szatmári, Jánki Tamás beregi és ugocsai ispánokra, Bátori János és Elefánti Dezső várnagyokra – hagyta. A következő hetekben sorra estek el a Borsák és Gútkeledek megmaradt várai: Valkó Krasznában, Aranyos a Szilágyságban és az ismeretlen fekvésű *Derguech*, egyedül Kopasz utolsó menedéke, a nehezen megközelíthető Sólyomkő állta szívósan az ostromot.[135] A Borsák tartományurasága megszűnt létezni.

1317 végére a három keleti hadszíntér közül egyedül Erdélyben maradt eldöntetlen a küzdelem, bár az itteni harcokról – mivel győzelmekről nem lehetett számot adni – alig tudunk valamit. Károly ide is feltehetően januárban indította útnak hadoszlopát, amelyet a későbbi királynéi pohárnokmester, Benedek fia János vezetett, tarsolyában a kolozsi, kolozsvári és besztercei ispáni kinevezéssel. A vezér nem járt sok szerencsével. Eljutott ugyan Erdélybe, és az uratlanul álló földön volt is eleinte némi hatalma, de mihelyt Mojs május táján hazatért a Tiszántúlról, előbb Csicsó vár alatt, majd valahol még egyszer vereséget szenvedett tőle, és menekülnie kellett.[136] A tartományban Mojs maradt az úr, annak ellenére, hogy a Kánok nem szövetkeztek vele,[137] és a tiszántúli meg más menekülőket befogadva háborítatlanul készülődött az ellentámadásra.

Kelet-Magyarországon az 1317. év még egy fejleményt hozott: az Amadéfiak végleges bukását. Ez már nem állt összefüggésben a Borsák elleni háborúval, hiszen abban Amadé fia János maga is Károly mellett harcolt. Családjának helyzete ennek ellenére rohamosan romlott. Dózsa mint királybíró augusztusban elvett tőlük néhány birtokot azon a címen, hogy jogtalanul tartják őket elfoglalva, és a döntést utóbb Károly is megerősítette. Mindamellett 1317. október végén még híveinek tekintette őket.[138] Lázadásuk – melyre egyébként nehéz magyarázatot találni – november táján tört ki, a jelek szerint csupán Ungban, ahol János testvére, László kormányzott. Ő és emberei hatalmukba kerítették a szomszéd Nagymihályiak egyik várát, Tibát (Ungvártól nyugatra), és onnan pusztították a vidéket, mire Károly Ákos Mikcset küldte ellenük. Mikcs megostromolta az ungi ispánság várát, Nyevickét, lerontotta Tibát, és az év végére elfojtotta a mozgalmat. Amadé fia László szerviense, Csicseri Domokos 1318. január 13-án már Temesváron kapott kegyelmet hűtlenségéért és a Tiba várból „ez idáig" elkövetett dúlásokért.[139] László magával

rántotta a pusztulásba testvérét is. Mindketten földönfutók lettek, Boldogkőt és sárosi javaikat Druget Fülöp szállta meg, Ung megye élére pedig Mikcs testvére, Elek mester került.[140]

A Borsák leverése után Károly ismét a fő ellenség, Csák Máté ellen fordult. Mivel a Tiszántúlon még folyt a háború, és Szlavóniába is, mint látni fogjuk, erős sereget kellett menesztenie, a Máté ellen felvonuló királyi had nem lehetett túl nagy. A bárók közül Druget Fülöp és a zólyomi Doncs mester, továbbá Tamás érsek, a veszprémi, pécsi és nyitrai püspökök részvételéről van tudomásunk. Annál biztatóbb volt viszont az osztrák támogatás, mert a Habsburgok feje, Frigyes római király személyesen jött Magyarországra serege élén. Károly határozott céllal támadott: Máté két előretolt dunai bástyáját, Visegrádot és Komáromot kívánta megszerezni.[141] Miután az előbbi ostromára külön hadtestet vezényelt ki Szécsényi Tamás aradi ispán, Jánki Pál óbudai és szegedi várnagy és egy Miklós nevű bárója – talán Gútkeled Miklós – irányítása alatt, ő maga szeptember elején Esztergomnál átkelt a Dunán, és a Vágig nyomulva Semptén egyesült Frigyessel. Visszafordulva a hó végén együtt fogták ostromzár alá Komáromot. Visegrád ekkorra már elesett, és három hét múlva Komárom is Károly kezén volt.[142]

A király pillanatnyilag beérte ennyivel. Tíz hónapi szakadatlan harc állt mögötte, és egyes harctereken még folyt a küzdelem, úgyhogy a támadás folytatásáról le kellett tennie. Ami Mátét illeti, korántsem volt legyőzve, de hatalma komoly csorbát szenvedett, és ettől békülékennyé vált. Így a háború hat év után először a komáromi táborban 1317. október közepén békekötéssel ért véget. A király megtartotta, amit elfoglalt (lehet, hogy ekkor jutott a birtokába Jókő vár is), és feloszlatta hadát. Máté formális hűségnyilatkozatot tett, és úgy látszik, visszaadta az esztergomi egyházat illető birtokokat és tizedeket. Ennek fejében Károly tudomásul vette, hogy Nyitra és a püspökség jószágai továbbra is Máté kezén maradnak.[143] A nagyúr hozzájárulásával néhány serviense átlépett a király szolgálatába: egykori tárnokmestere, Bogár fia Márton, akit Károly nyomban a szilágyi ispánsággal jutalmazott, továbbá nyitrai helytartója, Kacsics nb. Mihály fia Simon, Szécsényi Tamás unokatestvére, aki krassói és somlyói ispán lett.[144] A békét persze mindkét fél csak fegyvernyugvásnak szánta, és nem is tartott sokáig. Fennállásának utolsó nyomát 1318. októberben

találjuk, és a következő tavaszon a király már újra az „ország hűtleneként” emlegeti régi ellenfelét.[145]

A magyar–osztrák szövetség nemcsak Mátét kényszerítette térdre, hanem Kőszegi Andrást is. Nem lehetetlen, hogy Kopaszéknak őt is sikerült bevonniuk terveikbe, mert éppen lázadásukkor, 1317 elején nyúlt fegyverhez. Ausztriából szerzett támogatást, megkísérelte elfoglalni Sopron és Győr királyi városokat, valamint rokona, Kakas Miklós vasi várait, Lékát és Rohoncot, mialatt az a király szolgálatában távol volt otthonától.[146] Júniusban Károly csapatokat küldött ellene, és rászabadította osztrák szövetségeseit. András két tűz közé fogva jóformán harc nélkül szüntette be az ellenállást, és valamikor szeptember végén hódolatra járult a király elé a komáromi táborba.[147] A kemény békefeltételek lényegében a nyugat-dunántúli Kőszegi-territórium felszámolását jelentették. András elvesztette valamennyi ispánságát és számos várát. Zalában és Vasban Kakas Miklós lett az utóda, aki ekkoriban kapta meg Csák Péter helyett a lovászmesteri méltóságot is; Sopron megye élére az osztrák Pottendorfi Rudolf került, Mosonba és Óvárra Henc fia János ilyédi várnagy, a későbbi budai rektor. Kapuvárt egyelőre a világosvári várnagyra, Hédervári Dezsőre bízta a király, Szentmártont (Pannonhalmát) pedig Köcski Sándorra, aki 1316 táján pártolt át hozzá András szolgálatából.[148]

Az eseményekben gazdag 1317. évnek még egy fejleményéről kell megemlékeznünk: a szlavóniai háborúról. Kőszegi János és öccse, Péter az előző évi vereség ellenére még számottevő hatalommal rendelkezett a Dráva–Száva közén, és erős szövetségesekre talált 1316 végén Babonics István bán fiaiban, akik elkeseredtek, amikor a bán meghalt, és utódjává a király nem őket, hanem nagybátyjukat, Jánost nevezte ki. A Kőszegi–Babonics szövetség, melyet egy gazdag szlavóniai főúr, Monoszló nb. Péter is erősített, szorongatott helyzetbe hozta az új bánt, úgyhogy Károly 1317. júniusban jónak látta tekintélyes haderőt indítani a felmentésére. A sereg élén Nekcsei Demeter tárnokmester, Garai Pál bodrogi és Bogár István tolnai ispán állt. A királyság erőtartalékainak gyarapodását bizonyítja, hogy még e negyedik front megnyitására is futotta belőlük. A bán a segítségen felbuzdulva ellentámadásba lendült, két ütközetben győzött, hódolatra bírta unokaöccseit, és az év végén már „sok vár”, köztük Zdenc, Monoszló, Raholca, Berstyanóc, Polosnica és Megyericse elfoglalásáról adhatott számot királyának.[149] Mindamellett a szlavóniai har-

cok még nem értek véget. Megyericse ismét a Henrikfiak kezére jutott, és Szécsi Pál asztalnokmester 1318 végén vagy 1319-ben életét vesztette, amikor megpróbálta visszafoglalni. A Kőszegiek, úgy látszik, csak 1320 elején tették le a fegyvert és vonultak vissza megmaradt zagoriai váraikba. 1322-ben már mint „egykor hűtlenekről, most híveinkről" beszél róluk a király.[150]

5.

1317 végére a királyság jövője lényegében eldőlt. Egy álló évig tombolt a harc az országnak szinte minden zugában, de ebből a harcból a királyi hatalom újjászületve került ki. A hajdani nagyok közül Máté megtépázva fejet hajtott előtte, Borsa Kopaszt ostromzár vette körül Sólyomkőn, Kőszegi András a nyugati határszélre szorult vissza, és Szlavónia hódoltatása is már csak idő kérdése volt. Károly trónja ekként megingathatatlanná vált, bármily kemény küzdelmek vártak is még rá.

Különös, hogy éppen ekkoriban támadt váratlan ellenzéke addig legodaadóbb támogatói körében. A Mátéval kötött béke felzúdulást keltett a főpapság soraiban, részint azért, mert hagyta feledésbe merülni az oligarcha által hajdan okozott súlyos károkat, de főképpen azért, mert a nyitrai püspöki javak átengedése folytán érzékenyen érintette az egyházi vagyont, és baljós precedenst teremtett. A közös sérelem együttes fellépésre indította a püspöki kart. A két érsek és tizenegy püspök 1318. február vége felé a kalocsai székesegyházban ünnepélyes szövetséget *(foedus unionis)* kötött, melyben közös fellépésre kötelezték magukat mindenkivel szemben, aki az egyházat megkárosítja, fosztogatja, jogellenesen adóztatja vagy bármely jogában sérti. Nem kétséges, hogy a mozgalom elsősorban Károly politikája ellen irányult, annál is kevésbé, mert a gyűlés nemcsak az egyház javának és szabadságának megóvását tűzte programjára, hanem „az ország jó állapotáról" is „alkalmas orvoslattal" kívánt gondoskodni *(de... bono statu regni opportunis remediis providere)*. János nyitrai püspök március 3-án tiltakozásul a komáromi béke ellen, ünnepélyesen kiközösítette Mátét és híveit a gyűlés színe előtt, részletesen számba véve az egyháza ellen elkövetett cselekedeteiket, és egy külön aktussal – mintegy a király bosszantására – azokat is, akik az ősszel Károly

híveiül szegődtek, és azóta magas méltóságokat viseltek udvarában. A főpapok egyúttal három társuk útján felszólították az uralkodót, hogy a nyárra hívjon össze országgyűlést, és azon hallgassa meg javaslataikat és sérelmeiket. Károly beleegyezett, és március 14-én a gyűlést a rákosi mezőre, Keresztelő Szent János nyolcadára (azaz júliusra) tűzte ki. A püspöki kar ezután szétoszlott, megállapodván, hogy az országgyűlésen együtt jelennek meg, és evégett július 1-jén a Duna melletti Apostagon, Kalocsa közelében találkoznak. Valószínű, hogy a tervezett összejövetelre csakugyan sor került, mert Károlyt június 30-án Budán találjuk, a végzésekből azonban, ha voltak egyáltalán, semmi sem maradt ránk.[151]

Károly még az országgyűlés előtt, 1318. májusban Biharba látogatott, talán Sólyomkő elestének a hírére. A vár alá Debreceni Dózsa még az ősszel két ostromerődöt *(castellum)* építtetett, és szabályos blokád alá fogta. Mojs a Királyhágón át betörve megpróbálta ugyan felmenteni apósát, de csak az egyik erődöt sikerült felgyújtania, és parancsnokát, Gútkeled nb. Apaj fia Istvánt foglyul ejtenie. Valószínűleg ez alkalommal került a kezére a király valkói (Kraszna m.) várnagya, Kenéz is, akit a szokott módon – lófarokhoz kötve – arra próbált felhasználni, hogy Valkót megadásra bírja, de eredmény nélkül. Kopaszt végül az éhség kapitulációra kényszerítette, és vasra verve vezették Károly színe elé. Mivel azonban már néhány hónap múlva Erdélyben találkozunk vele, nyilván hamar kiszabadult, talán egy Mojssal kötött fogolycsere keretében.[152] Károly bihari útja hihetőleg az Erdély elleni invázió előkészítését is célozta. Ennek vezére természetesen a Borsák legyőzője, Dózsa lett, aki már a vajdai kinevezéssel a zsebében kerekedhetett fel. Helyette szerviense, Kállai Iván lett Szabolcs ispánja, Biharé pedig vezértársa, Bátori János. A Gútkeled nb. Lothárdfiak hatalmas szilágyi uradalma egyelőre megmaradt külön ispánságnak, melynek élére a király, mint láttuk, Bogár fia Mártont állította.[153]

Dózsa 1318. július első napjaiban tekintélyes haddal indult útnak. Vele tartott Bátori János bihari, Szántai Pető szatmári és Jánki Tamás beregi–ugocsai ispán. Zilahi táborából 8-án általános perhalasztást rendelt el a hadoszlás utánra. Vajdai tiszténél fogva már útközben fegyverbe szólította az erdélyi nemességet, úgyhogy megérkezésekor további segítség várta. Mojs július végén Topánál – félúton a Meszesi-kapu és Kolozsvár között – próbálta útját állni Kopasz, Petenye fia Péter és a Lothárdfiak

társaságában, de vereséget szenvedett.[154] Tovább folytatta ugyan a reménytelen küzdelmet, de Károlynak ettől fogva nyert ügye volt Erdélyben. Dózsa egyik rokonát ültette várnagyként a Gyulafehérvár közelében fekvő Kecskés várába, és decemberben már ismét otthon volt Debrecenben.[155]

A király ezalatt – az országgyűlést követően – nyugatra indult. Júliusban Győrött állapodott meg, és átrendezte a kisalföldi megyék kormányzását. Győr várát, mit sem törődve főpapjai ellenkezésével, elkobozta püspökétől, Kőszegi Miklóstól, és új ispánjára, Nagymartoni Pálra bízta. Sopron megye és Kapuvár élére Gútkeled Miklós szekcsői várnagy került, akinek ispánságai közül Bácsot Szécsényi Tamás, Baranyát Logret fia János, Garai Pál veje, az Alsániak őse vette át. A király ezután Mosonon át tovább vonult Bécsbe, ahol októberben megerősítette szövetségét Frigyes királlyal.[156] Figyelmét ekkoriban már új házasságának szervezése is lekötötte. Második felesége, Mária sziléziai hercegnő 1317. december 19-én gyermektelenül halt meg, a hírek szerint meddő volt.[157] Helyette János cseh király családjából remélt házastársat, és a tavasszal Szécsényi Tamást és Kacsics Simont küldte leánykérőbe a prágai udvarba. Jánosnak két húga volt, akiket nyomban elhozatott Luxemburgból, és szemlére bocsátott. A követek, miután „e szűzek kedves orcáját szorgosan szemügyre vették, testük állapotát megvitatták, járásukat megfigyelték”, a fiatalabbat, Beatrixot választották, és június 23-án a zbraslavi (königsaali) ciszterci monostorban uruk nevében eljegyezték.[158] A menyasszonyt nagy küldöttség várta a határon, és miután Szent Márton hetében, azaz november 12–17. között megtartották a koronázást, nyomban utána megülték a menyegzőt is.[159]

1319 tavaszán Kőszegi András, nem tudni mi okból, ismét fegyvert fogott. Osztrák urak gyülekeztek zászlaja alá, köztük rokonai, és kapcsolatot teremtett Szlavóniában harcoló unokatestvéreivel. Károly illetékes bárói Gútkeled Miklós, az új soproni ispán vezérletével könnyedén szétverték a megmozdulást. A Henrikfiak és András egyesült hada előbb az őrségi Szalafőnél, majd Kőszeg alatt szenvedett vereséget, az utóbbi ütközetben hat osztrák „báró” esett fogságba. Miután Kabold és maga Kőszeg is elesett, András letette a fegyvert, és ezóta haláláig, 1324-ig nyugton maradt.[160] Károly, nem tudni miért, nem használta ki az alkalmat, hogy tönkretegye. Meghagyta vagyonát, még Kőszeget is visszaadta

neki, sőt 1321-ben, rokona, Kakas Miklós bukása után rábízta a vasi ispánságot. A Kőszegi-hatalom tehát, ha romjaiban is, egyelőre még állt.[161]

Az 1317. évi szerbiai hadjárat eredményeit Károly 1319-ben újabb, nagyarányú támadással szilárdította meg. Általános felkelést hirdetett meg, és augusztus végén a Szerémség felől Macsóba nyomult. Szeptemberben bevette Kolubar várát, és a hó végén az egykori Kucsó földjén keresztül tért vissza székhelyére, Temesvárra.[162] A hadjárat után a király helyreállította a századfordulón megszűnt macsói bánságot, és vezetését bodrogi és valkói ispánjára, Garai Pálra bízta.[163]

A szerbiai háború idején Csák Máté már újból a királyság ellenségei közé számított. Nem tudni, mi borította fel a békét; merő találgatás csak, hogy a nagyúr talán vonakodott elküldeni csapatait a macsói expedícióra. Májusban Károly újra az „ország hűtleneként" emlegette,[164] és hamarosan tett is ellene megfelelő lépéseket. Törzsországában, a Vág melletti „Mátyusföldén" Máté még oly tekintélyes hatalommal rendelkezett, hogy nem látszott tanácsosnak ott megtámadni. Érdemes volt viszont nagyarányú offenzívát indítani keleti szövetségesei és csatlósai, a borsodi, gömöri, hevesi és nógrádi urak ellen, minthogy őket az 1317. év győzelmei óta minden oldalról királyhű bárók fogták közre. Károly 1319 őszén, a macsói háború után Debreceni Dózsát és Druget Fülöpöt küldte rájuk. Legelőször Ákos István nádor fiainak borsodi „tartománya" került sorra: Dózsa októberben megostromolta „új várukat", Diósgyőrt, Fülöp pedig ekkor vagy a következő évben Dédest vette be.[165] A döntő támadás 1320 nyarán indult meg, ebben alkalmasint Szécsényi Tamás – ekkor már királynéi tárnokmester – is közreműködött. A királyi hadak augusztusban megvívták Sirokot, ugyanezen idő tájban Füleket is, és közben leszámoltak a gömöri lázadókkal. Ajnácskő biztosan ekkor, a Gyöngyös feletti Bene, továbbá a dél-nógrádi Somoskő, Baglyas és Ecseg valószínűleg szintén ezeknek a harcoknak a során esett a király híveinek hatalmába, mert nehéz elképzelnünk, hogy királyi váraktól – Fülek, Hollókő, Buják – körülvéve és Mátétól elvágva képesek lettek volna ellenállni.[166]

A hadműveletek minden bizonnyal folytatódtak volna a következő tavasszal, de éppilyen bizonyos, hogy Máté még évekig képes lett volna védekezni. A sors megtakarította Károlynak ezt a vesződséget. Máté 1321. március 18-án meghalt, és „országa" szinte kardcsapás nélkül hullott a király ölébe. Az oligarcha halálhírére szomszédja, Gútkeled Miklós sopro-

ni ispán és komáromi várnagy azonnal hadba szállt, és a tartomány legnagyobb részét nehézség nélkül hódoltatta Károly részére. A cseh Sternbergi István, Máté unokatestvére, aki a nagyúr örökébe kívánt lépni, csak maroknyi várnagyot tudott maga mellé állítani. Miklós egymás után foglalta el Appony, Privigye, Bajmóc és Ugróc várakat, és amikor a király júliusban maga is megjelent itt bárói élén, már aránylag kevés teendője maradt. Útközben fogadta Léva várnagyának hódolatát, a hó közepén ostrom alá fogta Máté volt székhelyét, Trencsént és mintegy háromheti kemény ostrom után, augusztus elején megadásra kényszerítette. Visszatérőben a Csákok itteni törzsbirtokát, Tapolcsányt is birtokba vette. Sternbergi István – talán a Trencsén feladásakor kötött egyezmény értelmében – mindössze két határvárat tartott meg, Berencset és Holicsot (akkori nevén Újvárt vagy Fejéregyházat). Ezeket jóval később, 1332-ben János cseh király szolgáltatta vissza Magyarországnak.[167]

Máté halálát követően pont került végre az erdélyi kérdés végére is. Ekkor már nem Mojs volt a fő ellenség. Ő ugyan az 1318 nyári topai vereség után még talpon maradt egy ideig, de utolsó megmozdulását Dózsa vajda és a Losonci testvérek, a székelyek ispánjai még 1320 elején elfojtották. Mojs Bonchidánál újból csatát vesztett, és testvérével, Ellőssel együtt – mint a király írta márciusban – „nyomorultul elveszett".[168] Ezúttal, 1321-ben Kán László fiai emelték fel újból a lázadás zászlaját, és Károly kénytelen volt foglalkozni velük. A feladat hivatalból Debreceni Dózsára mint vajdára hárult, aki májusban a Meszesen át be is nyomult Erdélybe, de a jelek szerint kudarcot vallott. A türelmetlen Károly júliusban leváltotta, és új kedvencét, Szécsényi Tamást állította a helyére, aki a Maros vidéki bárók társaságában valóban gyorsan felmorzsolta a Kánok ellenállását. Szécsi Dénes és Miklós Dévát foglalták el, az új vajda – bizonyára segítve unokatestvérétől, a székelyispánná kinevezett Kacsics Simontól – a többit, és november 1-jén a „két László" utolsó vára, Csicsó is megadta magát. Az erdélyi háborút ezzel befejezettnek lehetett tekinteni. Még évek múlva is hallunk ugyan az idegenbe – bizonyára Havasalföldre menekült Kánok betöréseiről, de az a tény, hogy Tamás vajda, Simon székelyispán és Szécsi András erdélyi püspök 1322. áprilisban Keresztesen (Torda m.) közgyűlést tarthatott az egész tartomány részére, világosan demonstrálta, hogy Erdély pacifikálása véget ért.[169]

Kevéssel korábban zárult le Kőszegi Kakas Miklós lovászmester rövid

karrierje. Őt még 1317-ben tette meg Károly Vas és Zala megyék ispánjává, de most valamiért megneheztelt rá. Miklós a hivatalos ideológia szerint összeszűrte a levet lázadó rokonával, Andrással, de ez aligha volt igaz, hiszen a lázadás 1319-ben történt, Miklóst pedig több mint egy évig semmi bántódás sem érte. Az ő órája 1321 elején jött el, körülbelül Máté halálával egy időben, amidőn Károly megfosztotta hivatalaitól és Csornai Lőrincet, az új zalai ispánt küldte ki Köcski Sándor társaságában az ítélet végrehajtására. A vezérek elfoglalták Miklós Zala megyei várait, Kanizsát és Pölöskét, s valószínű, hogy a megye más várai – Tátika, Szigliget – is ekkor, a zalai ispánsággal együtt jutottak a király hatalmába. Kakas Miklós megtarthatta vasi uradalmait, Lékát és Rohoncot, de a megye kormányzását a korábbi lázadó, Kőszegi András vette át helyette.[170]

Az erdélyi harcok utánra, 1321 végére vagy 1322 februárjára esik egy kisebb délvidéki hadjárat, amelyet Károly személyesen vezetett, s amely a korábban, 1314 táján már célba vett Miháld vár elfoglalását eredményezte. Birtokosa, Vejtehi János kegyelmet kapott, és Temes megyei jószágain telepedett le, várába királyi várnagy ült be Szécsi Dénes személyében, aki bátyja, Pál eleste (1319) óta asztalnokmester és egyben zsidóvári várnagy volt. Szécsi a következő években az Al-Duna mentén kiterjesztette a magyar fennhatóságot, elvéve a bolgároktól az Orsova és Szörény közé eső Görény várát.[171]

Minthogy Szlavóniában Babonics János bán időközben már rendet teremtett, a király figyelme végre országának legtávolabbi tartománya, Horvátország felé fordulhatott. A horvát–dalmát tengerpart várai és városai felett az 1290-es évek óta a Bribiri (Subics) grófok családja uralkodott, amely annak idején elsőként esküdött fel az Anjouk hűségére. Bribiri Pál, akit Károly megerősített III. Andrástól kapott báni méltóságában, 1312-ben történt haláláig szilárdan kézben tartotta országát, de fia, Mladin uralma 1322 elejére válságba jutott. A horvát urak ligája fellázadt ellene saját öccse, Pál és Nelipics „vajda”, Cetina ura vezetésével, a dalmát városok pedig Velence oltalma alá helyezkedtek. Károly, aki talán sokallta Mladin hatalmát, a felkelőknek fogta pártját, és előbb János bánt küldte a segítségükre, majd 1322. szeptember végén maga is megjelent hadaival horvát földön. Trau közelében, Bliznánál legyőzte Mladint, majd Kninbe országgyűlést hívott össze, amelyen Babonics Jánost nevezte ki Horvátország bánjává is, a királyi menlevéllel megjelent Mladint

pedig fogolyként magával vitte Magyarországra. A ravasz számítás azonban nem vált be: egy lehetséges ellenségtől megszabadult ugyan, de helyette több biztosat szerzett. Alig tette ki a lábát a tengermellékről, midőn máris újabb felkelés robbant ki, ezúttal Nelipics irányításával, úgyhogy a király kénytelen volt a kérdés megoldását kipróbált vezérére, Gútkeled Miklósra bízni, akit 1323 tavaszán Babonics helyére bánként küldött Szlavóniába. Miklóst a nemrég nádorrá előléptetett Druget Fülöp is elkísérte. A vezérek 1323. augusztus–szeptember folyamán sikeresen elfojtották a lázadást, és e pillanatban úgy látszott, hogy egész Horvátország visszatér Károly uralma alá. A béke azonban most sem tartott sokáig. Az újabb főúri mozgalom élén ismét Nelipics állt, de most csatlakoztak hozzá a hatalmas Korbáviai grófok is, és együtt 1326 nyarán súlyos vereséget mértek a megfékezésükre induló új szlavón bánra, Mikcsre: Horvátország nagyjai közül csak a Frangepánok – Modrus, Zengg és Veglia (Krk) grófjai – maradtak meg mindvégig a király hűségén, a tartomány többi része végleg kicsúszott Károly ellenőrzése alól. Az Anjouk uralmát csak fia, Lajos állítja majd helyre 1345-ben.[172]

Időközben valamelyest megváltozott Károlynak szomszédaihoz való viszonya. Cseh felesége, Beatrix 1319. novemberben gyermekágyban meghalt, és a király a következő évben az újonnan megkoronázott lengyel király, Lokietek Ulászló Erzsébet nevű leányát vette nőül. Az esküvőt július 6-án Budán tartották meg, utána került sor az ünnepélyes székesfehérvári koronázásra.[173] Károly kezdettől fogva rokonszenvezett lengyel kollégájával, aki az elmúlt két évtizedben ugyanolyan kemény harcot vívott otthon az uralom megszerzéséért, mint ő Magyarországon. A szimpátia a házasság révén szoros szövetséggé alakult át, amely öt évtizedre meghatározta az Anjou-ház északi politikáját.

Váratlan nyereséget hozott az a küzdelem, amelybe Károly régi harcostársa, Habsburg Frigyes oldalán bonyolódott bele. Frigyes 1314 óta harcban állt a német trónért a szintén királlyá választott Lajos bajor herceggel, és a döntő összecsapásra 1322. szeptember 28-án Mühldorfnál került sor. Frigyest ebben 6200 főnyi magyar segédhad segítette Köcski Sándor, Ozorai Sándor és „más várnagyok" vezetése alatt.[174] A Habsburgoknak az ütközet nem hozott szerencsét, Frigyes fogságba esett, és ügyének befellegzett, de magyar szempontból a harc nem volt eredménytelen. A szorult helyzetbe jutott osztrák hercegek 1323. február 20-án

Péterváradon megújították szövetségüket Károllyal, aki megígérte közbenjárását a fogoly király kiszabadulása érdekében. A hercegek ennek fejében visszabocsátották Pozsony várát és városát, amely III. András osztrák özvegyének javadalmaként 1301 óta a kezükön volt. Károly nagyjaival együtt 1323. áprilisban Szempcen (Pozsony m.) ratifikálta a szerződést, és néhány nap múlva már Pozsonyban volt. A várossal együtt magyar fennhatóság alá került vissza két szomszédos uradalom, Dévény és Borostyánkő is, melyeket az osztrák Tellesbrunni család bírt hűbérként. Borostyánkőt továbbra is megtarthatták magyar vazallusként, de Dévényre, erre a fontos határvárra a király maga tette rá a kezét. A megye kormányzását több mint negyed századra az addigi temesi ispán, Treutel Miklós vette át.[175]

Pozsony visszaszerzése jelképszerűen zárja le az ország területi egységének helyreállításáért folytatott hosszú küzdelmet. Az 1323. év új szakaszt nyit Károly uralkodásában: a belső stabilizáció, a reformok és a terjeszkedési kísérletek korszakát, amelyet belső nyugtalanság már csak elvétve zavar meg. Két mozzanat tanúsítja, hogy ezt az időpontot maga Károly is fordulatnak tekintette pályafutásában. Az egyik az új felségpecsét megfaragtatása és „üzembe helyezése" 1323 elején, ami azzal a fontos gyakorlati következménnyel járt, hogy minden addigi kiváltságlevél és birtokadomány egyszeriben érvényét vesztette, és újbóli királyi megerősítésre szorult. A másik a székhelyváltoztatás. A temesvári „száműzetés" évei véget értek, semmi sem indokolta többé, hogy az uralkodó távol maradjon az ország hagyományos központjától. 1323 tavaszán a király felkereste Visegrádot, és alkalmasnak találta, hogy új székhelyét ott alakítsa ki. Júliusban végleg átköltözött oda Temesvárról, és hozzáfogott, hogy a lábai előtt heverő országot a saját kedve szerint formálja újjá.

FÜGGELÉK

1. Az 1310–1323. évek kronológiája

(A zárójelben lévő számok a tanulmány megfelelő jegyzetére utalnak.)

1310. aug. 27. Tamás esztergomi érsek Székesfehérvárott a Szent Koronával megkoronázza I. Károlyt. (14)
1310. szept. eleje. I. Károly országgyűlést tart, valószínűleg Budán. (23)
1310. dec. I. Károly látogatást tesz Erdélyben. (24)
1311. márc.–ápr. I. Károly Csák Máté tartományába látogat, és megpróbálja rábírni a királyi és egyházi javak visszaadására. Vonakodása után megfosztja a tárnokmesterségtől, ami szakításhoz vezet. (25–28)
1311. máj. I. Károly Patak vár alatt (Sátoraljaújhelyen) ítélkezik Aba Amadé fiai és a Borsák viszályában. (35)
1311. jún. 25. Csák Máté támadást intéz Buda ellen. (29)
1311. júl. 6. Gentilis bíboros pápai követ Pozsonyban kiközösíti Csák Mátét. (29)
1311. aug.–szept. I. Károly hadat vezet Csák Máté ellen Nyitra vidékére. (30)
1311. szept. eleje. A kassai polgárok fellázadnak Aba Amadé uralma ellen, megtámadják kíséretét, őt magát megölik, két fiát és több hívét foglyul ejtik. (29)
1311. szept. 9. körül Gentilis bíboros eltávozik Magyarországról. (29)
1311. okt. 3. I. Károly megbízottai, Tamás esztergomi érsek és István veszprémi püspök Kassán békét hoznak létre Kassa város, a király és Aba Amadé fiai között. (38)

1312. jan. 23. I. Károly követei Bécsben megújítják a szövetséget Frigyes osztrák herceggel. A követség előzőleg felkeresi a cseh udvart is. (30)
1312. febr. körül Aba Amadé fiai megtámadják a király híveit, csatában foglyul ejtik Baksa nb. Lászlót, és feldúlják Sárospatakot. (45)
1312. márc. eleje. Tamás esztergomi érsek békét köt Csák Mátéval, aki (a tél folyamán) felprédálta birtokait és Esztergom ostromával fenyegette. (31)
1312. márc. I. Károly hadat vezet az Amadéfiak ellen. Birtokba veszi Munkácsot. (47–48)

1312. ápr. I. Károly megadásra kényszeríti Sáros várat, és hadai beveszik Lublót. (50–52)
1312. jún. 15. I. Károly Rozgony mellett legyőzi a Csák Máté által az Amadéfiak segítségére küldött sereget. (54)

1313. febr.–márc. I. Károly hadat vezet Csák Máté ellen, elfoglalja Nagyszombatot és Hollókőt, de sikertelenül ostromolja Trencsént és Visket. (62–63)
1313. jún. 20–22. I. Károly Gyulán találkozik Kán László vajdával. (64)
1313. aug. 1. körül országgyűlés Budán. (65)
1313. nov. 1. A főpapok tanácskozást tartanak Budán. (69)

1314. jan. 11. körül országgyűlés Pesten. (71)
1314. febr. 4. körül I. Károly Szávaszentdemeteren valószínűleg Dragutin István szerb királlyal találkozik. (71)
1314. tavasz? I. Károly hadai legyőzik Mihály bolgár fejedelmet, de sikertelenül ostromolják Miháld várat. (72)
1314. nyár. I. Károly hadat küld Kőszegi János ellen, aki Atyinát ostromolta a király híveitől. (91)
1314. júl. 23. I. Károly Bécsben megújítja szövetségét Frigyes osztrák herceggel és testvéreivel. (74)
1314. aug. vége. Országgyűlés Székesfehérvárott. (85) I. Károly leváltja, illetve hűtlennek nyilvánítja Borsa Kopasz nádort (78), Csák fia János országbírót (79–81), Ákos István fiait és valószínűleg Kán László vajdát is.
1314. nov. körül I. Károly és Doncs zólyomi ispán Árvában legyőzi Csák Mátét. (96)
1314. dec. vége. I. Károly letartóztatja Tarkői Henrik sárosi ispánt, és megostromoltatja Sárost. (98)
1314. vége–1315. jan. Háború a Tiszántúlon a Borsák ellen. Nyaláb, Szőllős, Gilvács elfoglalása. (100–101)

1315. febr. 14. I. Károly követei Váradhegyfokon békét kötnek a Borsákkal. Ugocsa, Szatmár és Szabolcs megye királyi ellenőrzés alá kerül. (102–103)
1315. tavasz? Csák Máté és az Ernyefiak hadai felégetik Sárospatakot. (92)

1315. ápr. körül. I. Károly hadai Déva alatt legyőzik Kán László fiait és az Ernyefiakat. A Kánok békét kötnek a királlyal. (105)
1315. máj. János cseh király hadat vezet Csák Máté ellen. Károly nem tud részt venni az akcióban. (75)
1315. aug. Pok Miklós, I. Károly új vajdája bevonul Erdélybe. (109)
1315. nov. eleje. I. Károly sikertelen hadat vezet Tolnába Kőszegi János ellen. Nyéket beveszi, de az ellenfél visszafoglalja. (110)

1316. ápr.–júl. I. Károly hadat vezet Kőszegi János ellen, elfoglalja tőle Somogy, Tolna és Baranya megyéket. (111–116)
1316. dec. Borsa Kopasz és Beke, Mojs fia Mojs és Petenye fia Péter fellázad I. Károly ellen. A halicsi királytól kérnek segítséget. Mojs kiűzi Erdélyből Pok Miklós vajdát. (119–122)

1317. jan.–febr. I. Károly hadat vezet Szerbiába, és elfoglalja Macsó várat. (123)
1317. eleje. Kőszegi András fellázad I. Károly ellen, megkíséreli elfoglalni Lékát, Rohoncot, Sopront és Győrt. (146)
1317. jan. I. Károly Benedek fia János királynéi pohárnokmestert küldi Erdélybe Mojs ellen. (136)
1317. febr.–márc. körül Debreceni Dózsa és Aba Amadé fia János Debrecennél legyőzi Kopaszt és szövetségeseit. (130–132)
1317. márc.–ápr. körül Druget Fülöp szepesi és Ákos Mikcs sárosi ispánok elfoglalják Petenye fia Péter várait (Gönc, Regéc, Barkó, Bodrogszeg, Borostyán, Jeszenő). Péter Erdélybe menekül. (125–128)
1317. tavasz–nyár (jan.–szept. között) Csák Máté Szepsinél csatát vív Druget Fülöppel. (129)
1317. máj. körül Mojs Csicsó várnál legyőzi Benedek fia Jánost, és kiveri Erdélyből. (136)
1317. jún. vége. I. Károly megostromolja Kopasz székhelyét, Adorjánt. Vezérei (júl.–okt.) a Borsák és szövetségeseik többi várát foglalják el. (134–135)
1317. aug. körül I. Károly vezérei („Miklós", Jánki Pál és Szécsényi Tamás) elfoglalják Visegrádot Csák Mátétól. (141)
1317. szept. vége. Kőszegi András meghódol Károlynak. Ispánságait és királyi várait elveszti. (147)

1317. okt. közepe. I. Károly Frigyes német király segítségével elfoglalja Komáromot Csák Mátétól. Máté meghódol, több híve átlép a király szolgálatába. (142–143)
1317. ősz. I. Károly vezérei sikeres hadjáratot vezetnek a Dráván túlon Kőszegi János ellen. Elfoglalják Zdencet, Monoszlót, Raholcát. (149)
1317. dec. I. Károly lázadás címén megfosztja Aba Amadé fiait összes birtokuktól. Ákos Mikcs és Druget Fülöp megostromolja Nyevickét és lerombolja Tibát. (138–139)
1317. dec. 19. Meghal Mária királyné, I. Károly második felesége. Székesfehérvárott temetik el. (156)

1318. márc. 3. A főpapok gyűlést tartanak Kalocsán. Országgyűlés tartását és az egyház sérelmeinek orvoslását követelik a királytól. (151)
1318. márc. 14. I. Károly a főpapok kívánságára Ker. Szt. János nyolcadára (júl. 1.) országgyűlést hirdet Rákosra. (151)
1318. ápr. körül elesik Kopasz utolsó vára, Sólyomkő, ő maga fogságba esik. A várat Mojs előzőleg (márciusban?) megpróbálta felmenteni és foglyul ejtette Kenéz valkói várnagyot. (152)
1318. máj. I. Károly Biharba látogat, valószínűleg a Kopasz feletti végső győzelem hírére. Debreceni Dózsát vajdává nevezi ki, és megbízza Erdély meghódításával. (152–153)
1318. jún. 23. A zbraslavi monostorban I. Károlyt követek útján eljegyzik János cseh király húgával, Beatrixszal. (157)
1318. júl. 1. Országgyűlés Rákoson. (151)
1318. júl. Dózsa erdélyi vajda benyomul Erdélybe és Topánál (Kolozs m.) legyőzi Mojsot és szövetségeseit. (154)
1318. júl.–szept. I. Károly hadjárata Győr és Moson megyékben. (158–159)
1318. okt. 3. I. Károly Bécsben látogatást tesz Frigyes királynál. (158–159)
1318. nov. 12–17. között. I. Károly Székesfehérvárott házasságot köt Beatrixszal. (158–159)

1319. máj. I. Károly vezérei, Gútkeled Miklós, Köcski Sándor, Nagymartoni Pál és Csornai Lőrinc elfojtják Kőszegi András újabb lázadását. Legyőzik az osztrák bárókat, akiket segítségül hívott. (160)
1319. aug.–szept. I. Károly újabb hadat vezet Szerbiába II. Uros István el-

len. Elfoglalja Kolubar várat és újjáalapítja a macsói bánságot. (162–163)
1319. szept. Debreceni Dózsa elfoglalja az Ernyefiak székhelyét, Újvárt (Diósgyőrt). (166)
1319. nov. eleje. Meghal Beatrix királyné. Nagyváradon temetik el. (173)

1320. febr. körül Mojs csatát veszít Bonchidánál és elesik. (168)
1320. júl. 6. I. Károly Budán házasságot köt. I. Ulászló lengyel király leányával, Erzsébettel. (173)
1320. aug. Debreceni Dózsa és Druget Fülöp megvívja Sirokot és Füleket, hódoltatja Gömör, Borsod, Heves és részben Nógrád megyék területét. (166)
1320. nov. 12. Országgyűlés Székesfehérvárott.
1320. nov.–dec. I. Károly a Szepességbe látogat. Valószínűleg apósával, I. Ulászló lengyel királlyal találkozik.

1321. eleje I. Károly hűtlenség címén megfosztja tisztségeitől Kőszegi Kakas Miklóst. Csornai Lőrinc és Köcski Sándor elfoglalja tőle Kanizsa és Pölöske várakat. (170)
1321. márc. 18. Meghal Csák Máté. (167)
1321. ápr.–jún. Gútkeled Miklós soproni ispán hódoltatja Máté tartományát. Csak néhány vár tanúsít ellenállást. (167)
1321. máj. vége. Debreceni Dózsa harmadszor nyomul be Erdélybe, ezúttal Kán László fiainak megtörésére. (169)
1321. júl.–aug. I. Károly hadat vezet Máté volt tartományába. Ostrommal elfoglalja Trencsént és Tapolcsányt. (167)
1321. júl. I. Károly Dózsa helyébe Szécsényi Tamást nevezi ki vajdává és Erdélybe küldi. Szécsi Miklós és Dénes elfoglalja Dévát. (169)
1321. nov. 1. Csicsó vár megadja magát Tamás vajdának. (169)
1321. nov. 21. I. Károly Temesvárott megújítja szövetségét Frigyes német királlyal. (174)
1321. dec. (vagy 1322. febr.) körül I. Károly hadat vezet Vejtehi Tódor bán fia, János ellen és elfoglalja Miháld várat. (171)

1322. ápr. 20. Tamás vajda, Simon székely ispán és Szécsi András erdélyi püspök Keresztesen közgyűlést tart Erdély részére. (169)

1322. szept.–okt. I. Károly hadat vezet Horvátországba. (172)
1322. szept. 28. Köcski Sándor és Ozorai Sándor vezetésével 6200 főnyi lovassereg segíti Frigyes királyt a mühldorfi csatában Bajor Lajos és János cseh király ellen. (174)
1322. dec. vége vagy 1323. jan. eleje. Meghal Debreceni Dózsa nádor. Utóda Druget Fülöp.

1323. febr. 20. I. Károly Péterváradon megújítja szövetségét az osztrák hercegekkel Bajor Lajos és János cseh király ellen. Segítsége fejében visszakapja Pozsony várat. (175)
1323. ápr. 8. A magyar nagyok Szempcen megerősítik az osztrák–magyar szerződést. (175)
1323. ápr. 12. I. Károly birtokba veszi Pozsonyt. (175)
1323. aug.–szept. Gútkeled Miklós szlavón bán megszilárdítja Károly uralmát Horvátország felett. (172)

I. KÁROLY ITINERÁRIUMA (1310–1323)

A *kurzivált sorok* olyan tartózkodási helyek, amelyeket nem királyi dátumhely tartott fenn. Zárójel nélkül láthatók azok a helyek, ahol a király tartózkodását forrás említi; zárójelben azok, ahol tartózkodására egyéb adatból lehet következtetni. A dátumok közül azok kerültek zárójelbe, amelyek vagy év nélküli oklevélből származnak, vagy az időpont hozzávetőleges.

1310

Aug. 27–28.	Székesfehérvár[1]
Szept. 4.	Buda[2]
[Dec. 8.]	*Egregy (Szolnok m.)*[3]
Dec. 8.	Szentmihálytelke (Kolozs m.)[4]
[Dec.]	*Gyulafehérvár*[5]

1311

Febr. 24.	Buda[6]
Márc. 14.	Pozsony mellett[7]
Ápr. 30.	Székesfehérvár[8]
Máj. 1.	Buda[9]
[Máj. 29.]	Patak vár alatt[10]
Jún. 25.	*Buda*[11]
Júl. 19.	Buda mellett[12]
Aug. [1.]–5.	Buda[13]
[Aug. 14.]	Nyárhíd (Nyitra m.) mellett a Nyitra folyónál[145]
Nov. 8.	Vác mellett[15]
Dec. 11.	Buda[16]

1312

Febr. 2.	Székesfehérvár[17]
Márc. 15.	Várad[18]
Ápr. 4.	Helmec (Zemplén m.) mellett[19]
Máj. 9–21.	Sáros vár alatt[20]
Máj. 16–29.	Sáros[21]
[Jún. eleje]	*Szepesség*[22]
Jún. 15.	*Rozgony (Abaúj m.) mellett*[23]
Jún. 29.–júl. 20.	Patak[24]
Aug. 10.	Kassa mellett[25]
Aug. 11.	Perény (Abaúj m.)[26]
Okt. 6.–nov. 12.	Buda[27]

1313

[Febr. ?]	*Trencsén vár alatt*[28]
[Márc. 12.]	*Nagyszombat*[29]
[Márc. vége?]	*Visk (Hont m.) vár alatt*[30]
Ápr. 2.–máj. 16.	Buda[31]
Jún. 20–22.	Gyulamonostor (= Gyula)[32]
Okt. 8–31.	Buda[33]

1314

Jan. 6.	Buda[34]
Jan. 11.	Pest[35]
Jan. 22.	Szeged[36]
Febr. 4.	Szávaszentdemeter[37]
Febr. 19.	Pétervárad[38]
Márc. 26.–ápr. 17.	Buda[39]
Júl. [22.]–23.	Bécs[40]
[Nov.?]	*Árva*[41]
Dec. 7.	Daróc (Szepes m.)[42]
Dec. 13.	Szepesség[43]
[Dec. 27.]	Szepesvár[44]
Dec. 31.	Sóvár (Sáros m.)[45]

1315

Jan. 13.	Körü (Heves m.) vagy Kőrév (= Tokaj)[46]
Márc. 14.	Szanád (Csanád m.)[47]
[Máj. 2.]	Hasznos (= Becse, Torontál m.)[48]
Máj. 13.	Lippa[49]
Jún. 5–[6.].	Szeged[50]
Jún. 7.–júl. 15.	Temesvár[51]
Aug. 1–9.	Lippa[52]
Szept. 14.–okt. 9.	Szeged[53]
[Nov. 20.]	*Nyék (Tolna m.) vár alatt*[54]

1316

Jan. 17.	Lippa[55]
Febr. 5.	Temesvár[56]
Máj. 15.	Pécsvárad mellett táborban[57]
Máj. 26.	Zsibót (Baranya m.) mellett[58]
Jún. 13.	Nyék (Tolna m.) vár alatt[59]

Júl. 17–25.	Kőszeg (Baranya m.) vár alatt[60]
Aug. 2.	Temesvár[61]
Aug. 9.	Lippa[62]
Szept. 10.–okt. 22.	Temesvár[63]
Dec. 15.	Lippa[64]

1317

Jan. 5–6.	Lippa[65]
[Jan.–febr.]	*Macsó vár alatt*[66]
Febr. 20.	Temesvár[67]
Febr. 22.	Lippa[68]
Febr. 24.–máj. 31.	Temesvár[69]
Jún. 6–7.	Pankota (Zaránd m.)[70]
[Jún. 13.]	Tamáshida (Zaránd/Bihar m.)[71]
Júl. 1–[6.].	Adorján (Bihar m.) vár alatt[72]
Aug. 2.	Szeged[73]
[Szept. 4.]	*[Kakat (Esztergom m.)]*[74]
Szept. 6. körül	Komárom mellett[75]
Szept. 19.	Sempte (Nyitra m.) mellett[76]
Szept. 25.–nov. 5.	Komárom vár alatt[77]
Nov. 3.	Komárom[78]
Nov. 27.–dec. 20.	Temesvár[79]

1318

Jan. 8.–máj. 3.	Temesvár[80]
Máj. 15.	Szalacs (Bihar m.)[81]
Máj. 19.	Várad[82]
Máj. 31.–jún. 7.	Temesvár[83]
Jún. 30.	Buda[84]
Júl. 22.	Győr mellett[85]
Júl. 23.–aug. 15.	Győr[86]
[Aug. 25.]	*Moson mellett*[87]

[Szept. 2.]	*[Pozsony mellett]*[88]
Okt. 3.	Bécs[89]
[Nov. 12–17. között]	*[Székesfehérvár]*[90]
Nov. 23–26.	Buda[91]
[Nov. 29.]	*[Szentlőrinc (Pest m.)]*[92]
Dec. 1.	Szermonostor (Csongrád m.)[93]
Dec. 13.	Temesvár[94]

1319

Jan. 3–24.	Temesvár[95]
Márc. 3.	Szurdok (Szerém m.)[96]
Márc. 8.–júl. 13.	Temesvár[97]
Aug. 5.	Szeged[98]
[Aug. 8.]	*[Pétervárad]*[99]
[Aug. 29.]	*[Eng (Valkó m.)]*[100]
Szept. 16–26.	Macsóban, Kolubar vár mellett[101]
[Szept. 22.]	Kucsóban, az Obona folyónál[102]
Okt. 2.–dec. 27.	Temesvár[103]

1320

Jan. 30.–ápr. 6.	Temesvár[104]
Máj. 4–5.	Debrecen[105]
Máj. 6.	Várad[106]
Máj. 17.–jún. 1.	Temesvár[107]
Júl. *[6.]*–20.	Buda[108]
[Júl. vége?]	*[Székesfehérvár]*[109]
Aug. 29.–okt. 1.	Temesvár[110]
Nov. 27.	Kassa[111]
Dec. 2.	Szentkereszt[112]
Dec. 16.	Kassa[113]

1321

Jan. 6.–máj. 19.	Temesvár[114]
Jún. 26.	Buda[115]
Júl. [4.]–6.	Léva vár alatt[116]
Júl. 13.–aug. 6.	Trencsén vár alatt[117]
Aug. 8.	Trencsén[118]
[Aug. közepe?]	*Tapolcsány vár alatt*[119]
[Aug. 22.]–szept. 11.	Léva[120]
Szept. 29.–okt. 1.	Esztergom[121]
Nov. 23.	Temesvár[122]
[Dec. v. 1322. febr.]	*Miháld vár alatt*[123]

1322

Jan. 6.–febr. 9.	Temesvár[124]
Márc. 1.	Buda[125]
Ápr. 20.–máj. 1.	Temesvár[126]
Máj. 3.	Várad[127]
Máj. 8.–szept. 2.	Temesvár[128]
Okt. 14–16.	Zágráb[129]
[Nov.]	*[Horvátországban]*[130]
Dec. 13–27.	Temesvár[131]

1323

Jan. 6–20.	Temesvár[132]
Febr. 20.	Pétervárad[133]
Febr. 26.–márc. 10.	Temesvár[134]
Ápr. 8.	Szempc (Pozsony m.)[135]
Ápr. 12.	Pozsony[136]
Ápr. 13.	Nagyszombat[137]
Ápr. 22.–máj. 6.	Visegrád[138]
Máj. 13.	Budai szigeten[139]

Máj. 31.–jún. 3.	Visegrád[140]
Jún. 7.	Poroszló (Heves m.)[141]
Jún. 12.	Várad[142]
Jún. 15.	Temesvár[143]
Jún. 28.–júl. 13.	Buda[144]
Júl. 13.–szept. 4.	Visegrád[145]
[Szept. 18.]	*[Göding (Hodonín) mellett (Morvaország)]*[146]
Szept. 24.–dec. 27.	Visegrád[147]

JEGYZETEK
az itineráriumhoz

Károly korábbi itineráriumait (Ráth Károly: *A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei.* Győr, 1861, 47–49.; Ferdo Šišic: *Itinerarij Karla [1301–1342].* I. Vjestnik kr. horvatsko–slavonsko–dalmatinskog zemeljskog arkiva, 1902, 134–136.; Sebestyén Béla: *A magyar királyok tartózkodási helyei.* Budapest [1938], 32–35.) a jelen összeállításban nem vettem figyelembe.

1. 27-én: *Mon. civ. Zagr.* I. 82.; 28-án: DF 208960, Eszt. k. o. lt. 44–5–23., vö. Györffy: *ÁMTF* II. 374.
2. *AO* I. 210. (római keltezésű).
3. Károly e napon kelt oklevele szerint [Dobokai] Mykud bán fia Miklós „in villa sua Egreeg" látta vendégül (*HO* VII. 362.). Vö. a köv. jegyzettel.
4. *CDH* VIII/1. 379. (prope Zindam in villa beati Michaelis). Az oklevél eredetije nem került elő, de hitelessége ellen nem merült fel kifogás. A helynév megfejtéséhez az előző adat (3. jegyzet) segít hozzá. Mivel a király a Meszesi-kapu felől Erdély szívébe igyekezett, máshol, mint az Egregy–Kolozsvár úton nem kereshetjük. Itt található Szentmihálytelke falu (Györffy: *ÁMTF* III. 372.) s a szomszédságában Buda (uo. 344.), amely (acc.) a nyilvánvalóan elírt Zinda(m) helynévnek felelhet meg. (Esetleg Zsombor értendő, de ez paleográfiai megfontolásokból kevésbé valószínű.)
5. Lásd a tanulmány 24. jegyzetét.
6. *UGDS* I. 299.
7. *RDES* I. 856. sz. (apud Posonium).

8. *HO* II. 27. (római keltezésű).
9. DF 247980, Borsod m. lt. 32.
10. *Zichy* I. 120. (sub castro Patak). Év nélkül. Keltére lásd a tanulmány 35. jegyzetét.
11. Gentilis oklevele szerint: *Mon. Vat.* I/2. 387–388.
12. *CDH* VIII/1. 417. (apud Budam).
13. 1-jén: *UGDS* I. 302. Év nélkül. (1313. évi datálása is lehetséges.) 5-én: *AO* I. 232.
14. DF 280415, Beniczky lt. G–II–3. (iuxta fluvium Nytra prope Nyarhyd). Keltére lásd a tanulmány 30. jegyzetét.
15. *AO* I. 235. (prope Waach).
16. *Zichy* I. 134.
17. Házi I/1. 24.
18. DL 87169 (War[adini]).
19. DL 57240 (prope villam Helmuch), vö. *CDH* VIII/1. 486., reg.
20. *AO* I. 256. (sub castro Sarus); DF 272446, Szepesi k. m. lt. 7–5–2. (sub castro de Sarus).
21. Károly János: *Fejér vármegye története.* I–V. Székesfehérvár, 1896–1904, II. 693. = DF 200089 és 200090.
22. „rex... in Sepes se recepit": *SRH* I. 488. Vö. a tanulmány 54. jegyzetével.
23. A forráshelyek: Györffy: *ÁMTF* I. 136.
24. 29-én: DF 273754, Leleszi k. o. lt. Stat. I–112., vö. *CDH* VIII/1. 486., reg.; 1-jén: *AO* I. 259.; 6-án: *AO* I. 261.; 8-án: *CDCr* VIII. 312.; 16-án: *AO* I. 263.; 20-án: *Sztáray* I. 40.; DL 84256. Károly VI. 11. okleveléről (*RDES* I. 1003. sz.) lásd a tanulmány 54. jegyzetét.
25. *AO* I. 267. (prope Cassam)
26. *CDH* VIII/5. 79. = DL 63651.
27. 6-án: *CDH* VIII/1. 433. = DL 1809; XI. 5-én: *CDH* VIII/1. 445. = DF 285769; 12-én: *HO* I. 106.
28–29. Lásd a tanulmány 62. jegyzetét.
30. Lásd uo. a 63. jegyzetet.
31. 2-án: *AO* I. 288.; 19-én: *CDH* VIII/1. 494. = DL 1819; V. 5-én: *Zichy* I. 157.; DL 86923; 10-én: *CDH* VIII/1. 499. = DL 1825; 16-án: *AO* I. 298.
32. *AO* I. 312. („in Julamonastra circa album fluvium Crys"); uo. 314.
33. DL 86927; *CDCr* VIII. 344.
34. *Zichy* I. 147.
35. *AO* I. 332.
36. *AO* I. 334.

37. *AO* I. 334. (in villa Sancti Demetrii).
38. *HOkl.* 187.
39. *RDES* I. 1182. sz.; DL 68825.
40. *CDH* VIII/7. 108. – 22-én Tamás esztergomi érsek keltez itt: Weis, Jo. Nep.: *Urkunden des Cistercienser Stiftes Heiligenkreutz im Wiener Walde.* I–II. Wien, 1856–1859, II. 41.
41. Lásd a tanulmány 96. jegyzetét.
42. *RDES* I. 1256. sz.
43. *RDES* I. 1257. sz. (in terra Scepus).
44. DL 57969 (csonka); DF 272605, Szepesi k. m. lt., hibásan 1324-i kelettel.
45. *CDH* VIII/1. 559. = DF 282721 = DL 70195.
46. DL 68776 (in Kureu). Lásd a tanulmány 100. jegyzetét.
47. Gyárfás: *Jász-kunok...* III. 508. = DL 102379.
48. *UGDS* I. 301. Év nélkül. Keltére lásd a tanulmány 105. jegyzetét. Hasznos és Becse azonos voltára 1338: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae.* Olmütz– Brünn, 1836–1903, VII. 135., vö. Fügedi: *Vár...* 106.
49. *AO* I. 380.
50. 5-én: DF 229866, Veszpr. k. o. lt.; 6-án: DL 29663. Év nélkül. Keltére lásd a 105. jegyzetet is.
51. 7-én: *Doc. Trans.* XIV/1. 407.; 27-én: *Bánffy* I. 42.; VII. 1-jén: DL 70606, vö. *TT* 1903, 120., kiv.; 13-án: *UGDS* I. 315.; 15-én: *HO* I. 110.
52. 1-jén: *Mon. Strig.* II. 711.; 7-én: DL 62678; 9-én: DL 68825; *CDH* VIII/1. 554., reg.
53. 14-én: *AO* I. 385.; 28-án: DL 45765; X. 9-én: DL 96062.
54. Lásd a tanulmány 110. jegyzetét.
55. DL 1864.
56. DF 285 254, Zay lt. A–11.
57. *Zichy* I. 153. (in campis prope Pechwarad).
58. *AO* I. 395. = DF 25 9804 (prope villam Sybolth).
59. *CDH* VIII/1. 597. = DF 228436 (sub castro Neek).
60. 17-én: *AO* I. 399.; 19-én: *Zichy* I. 160.; 25-én: *CDCr* VIII. 430. Vö. Györffy: *ÁMTF* I. 332.
61. DL 1870.
62. Kellemesi Melczer István: *Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából XIII., XIV., XV. század.* Budapest, 1890, 16.
63. 10-én: DL 29111 (a keletben nativitatis helyett: vitatis); X. 22-én: DF 273710, Leleszi k. o. lt. Stat. B–597., vö. *CDH* VIII/1. 598., reg.; *CDCr* VIII. 434.
64. DL 70602, vö. *TT* 1903, 121.

65. 5-én: DL 30363; 6-án: DL 29664.
66. Lásd a tanulmány 123. jegyzetét.
67. DL 28572.
68. *CDH* VIII/2. 42.
69. 24-én: *CDH* VIII/2. 72. = DL 58447; III. 1-jén: *AO* I. 424.; 29-én: *AO* I. 420.; IV. 6-án: *CDH* VIII/1. 227. = DL 1704 (ebben feria IV., tévesen 1307-i évszámmal); 7-én: DL 8806; V. 9-én: *AO* I. 423.; 31-én: uo. 429.
70. *CDH* VIII/2. 42.; *UB* III. 94.
71. *Zichy* I. 174. Év nélkül. Mivel Garai Pált kőszegi várnagyként említi, 1316–1319 között kellett kelnie, vö. a tanulmány 111. és 163. jegyzetével. Ebben az évkörben az ez évi itineráriumba pontosan beleillik.
72. *CDH* VIII/2. 69. = DL 1847; DL 107383. Év nélkül. Lásd a tanulmány 134. jegyzetét.
73. *Mon. Strig.* II. 734.
74. Tamás érsek és társai oklevele: *CDH* VIII/2. 94. = DF 273056 (in villa Cokoth prope Danobium).
75. *AO* I. 441. (prope castrum Kamarun, f. [...] a. nat. virg.).
76. DL 42698 (prope Sempthe). Lásd a tanulmány 142. jegyzetét.
77. 25-én: *CDH* VIII/2. 76.; 30-án: DL 40366; X. 1-jén: *UB* III. 96.; 10-én: DL 30601; 21-én: *CDH* VIII/2. 49. = DL 1901; *CDH* VIII/2. 56.; 24-én: DF 230053, vö. *Veszp. Reg.* 87. sz.; 28-án: Házi I/1. 29.; *AO* I. 443., év nélkül; XI. 1-jén: *AO* I. 444.; 2-án: *Mon. Strig.* II. 740.; 3-án: DL 40363, tévesen 1316. évszámmal; 5-én: DL 57264. A forrásidézeteket lásd Györffy: *ÁMTF* III. 428–429.
78. *AO* I. 445.
79. 27-én: *Zichy* I. 157.; XII. 13-án: uo. 250.; 20-án: *AO* I. 450.
80. 8-án: *UGDS* I. 330.; 13-án: DL 31199; DL 83176; 19-én: *HO* II. 31.; 20-án: *HO* II. 32.; 25-én: DF 200097, vö. *Veszp. Reg.* 89. sz.; II. 9-én: DL 58010; 19-én: *AO* I. 457.; DL 62433; 24-én: *CDH* VIII/2. 154. = DF 258545, p. 135.; III. 11-én: *HO* II. 33. (év nélkül: vö. Házi I/1. 33.): 14-én és 15-én: *CDH* VIII/2. 163–165. = DF 27724; 21-én: *AO* I. 460.; IV. 30-án: uo. 482.; V. 3-án: *Sopron vm.* I. 81.
81. *Zichy* II. 132.
82. *Károlyi* I. 47.
83. *AO* I. 471, 473.
84. *CDH* VIII/2. 148. = DF 238661.
85. *CDH* VIII/2. 152. = DL 1928 = DL 2078 (prope Iaurinum).
86. 23-án: *HO* II. 33.; 25-én: Házi I/1. 33.; VIII. 15-én: DL 57253 (in festo beate

beate [!] virginis; valószínűleg az assumptio ünnepe értendő, mint egy 1319-i oklevélben, lásd a tanulmány 16. jegyzetét). – VIII. 6-án Lampert országbíró kelethelye: *CDH* VIII/7. 124. = DL 40377.

87. Tamás érsek oklevele: *AO* I. 481. Lásd a tanulmány 156. jegyzetét.
88. Lásd a tanulmány 156. jegyzetét.
89. *HO* II. 34.
90. Beatrix koronázása. Lásd a tanulmány 159. jegyzetét.
91. 25-én: DL 43572; 26-án: DF 264145, Szepesi k. prép. lt. 31.
92. Lampert országbíró oklevele: *Zichy* I. 161. (in villa Sancti Laurentii). Hihetőleg a Pest melletti Szentlőrinc értendő.
93. *Bánffy* I. 45. = DL 29996. A XI. 24. kelet (f. VI. a. Andree) valószínűleg helyesbítendő (ante helyett post), mert 26-án Károly (ugyancsak eredeti oklevél szerint) még Budán volt.
94. DL 1693.
95. *AO* I. 493., 500.
96. *AO* I. 510.
97. 8-án: Temes 15. (1319/319/320: f. V. a Reminisc.; a III. 1. kelet talán helyesbítendő III. 8-ra); 11-én: DL 29997; 25-én: *AO* I. 511.; IV. 24-én: *Károlyi* I. 48.; VI. 2-án: *CDH* VIII/2. 214. = DF 283555; 5-én: DL 91197; 7-én: DL 1967; 11-én: *AO* I. 526.; 24-én: uo. 524., 525.; VII. 13-án: *Temes* 17.
98. *Zichy* I. 168.
99. Lampert országbíró oklevele: *Zichy* I. 169.
100. Országbírói oklevél: DL 91190 (VIII. die oct. virg.). Keltéhez lásd a tanulmány 162. és az itinerárium 86. jegyzetét.
101. *AO* I. 533. (prope Kalabar in Macho); DL 30603 (prope castrum Kalabar in Macho).
102. DF 285812 (in Kuchou prope fluvium Obona) = *CDH* VIII/1. 563. = VIII/4. 636. Év nélkül. Keltéhez lásd a tanulmány 162. jegyzetét.
103. 2-án: *Zichy* I. 171.; 31-én: DL 2026; XI. 12-én: DL 1979 = DL 10003, vö. *UGDS* I. 342.; XII. 27-én: *AO* I. 537.
104. 30-án: DF 265431, Andrássy lt. 53–2.; II. 4-én: DL 1988; 7-én: *Temes* 19.; 19-én: *Doc. Trans.* XIVII. 423.; 29-én: *AO* I. 549.; III. 5-én: DL 1991; IV. 6-én: *CDH* VIII/2. 255. = DL 68912; *Temes* 20.
105. *UGDS* I. 346.: DL 57258.
106. DL 314 = DL 12797, p. 6.
107. DL 68912; *Temes* 21.
108. 6-ra lásd a tanulmány 173. jegyzetét. – 10-én: DL 1999 = *CDH* VIII/2. 246. (római keltezésű); 13-án: DF 268777; 19-én és 20-án: *AO* I. 571.

109. Lásd a tanulmány 173. jegyzetét.
110. *Mon. Strig.* II. 782.; *AO* I. 580.
111. *AO* I. 586.
112. *AO* I. 589.
113. *Történelmi és régészeti közlemények Miskolc város és Borsod vármegye múltjából.* Miskolc, 1926–1928, II. 178.
114. 6-án: DL 86941; II. 2-án: DF 256335, Zágrábi k. lt.; 9-én *Zichy* I. 231.; *CDH* VIII/2. 357.; III. 29-én: DL 40450; 31-én: Gyárfás: *Jász-kunok...* III. 509. = DL 102379; IV. 12-én: *Zichy* I. 200.; 24-én: DL 91193; V. 1-jén: DL 65733; 9-én: DL 63646; 12-én: DL 30606; 19-én: DL 68092.
115. *CDH* VIII/5. 116. = DL 39444.
116. 4-ére lásd a tanulmány 167. jegyzetét; 6-án: *CDH* VIII/6. 52. = DL 40418; DL 68092.
117. 13-án: DL 49021; 25-én: *AO* I. 636., 637.; DL 2049; VIII. 4-én: *HO* VII. 392.; 6-án: DL 57260.
118. *CDH* VII/2. 297. = DF 283074, p. 49–52.
119. Lásd a tanulmány 167. jegyzetét.
120. 22-én: DL 95178, év nélkül; 29-én: DL 70609; 11-én: *HO* III. 66.
121. *AO* I. 630.; DL 2030.
122. *CDH* VIII/7. 135.
123. Lásd a 171. jegyzetet.
124. 6-án: DL 86961 (tévesen 1321. évszámmal; Becsei Imrét lévai várnagynak nevezi); 8-án: *Zichy* I. 221.; 20-án: DF 230036, vö. *Veszp. Reg.* 118. sz.; 23-án: *CDH* VIII/2. 364. = DF 209820; DL 40562; II. 9-én: *Zichy* I. 211.
125. *AO* II. 36., jegyzet.
126. *UGDS* I. 362.; *AO* II. 14.
127. *CDH* VIII/2. 385. = DL 84774.
128. 8-án: DL 37364; DF 282707, Veszpr. m. lt. 20.; VII. 13-án: *AO* II. 29.; IX. 2-án: DF 266091, Pálffy lt.
129. 14-én: *Mon. civ. Zagr.* I. 105.; 16-án: DL 106942; *AO* II. 53.
130. Lásd a tanulmány 172. jegyzetét.
131. *AO* II. 56.; DL 40417.
132. 6-án: *AO* II. 59.; 13-án: uo. 61.; 20-án: *Zichy* I. 255.
133. *CDH* VIII/7. 142.
134. 26-án: *AO* II. 63.; III. 6-án: uo. 65.; 10-án: *CDH* VIII/2. 458. = DF Mednyánszky lt.
135. *CDH* VIII/7. 147. = DF 257970.
136. DL 101658.

I. KÁROLY HARCAI AZ OLIGARCHÁK ELLEN
(1310–1323)
a tartományurak által gyakorolt ispáni joghatóság feltételezett határa
1321 a terület Károly Róbert által történt megszerzésének éve
Topa 1318 ütközet helye és ideje
fallal kerített város
mezőváros
érseki, ill. püspöki székhely
Csák Máté és szöv. várai 1310 körül
Aba Amadé és szöv. várai 1310 körül
Borsa Kopasz és szöv. 1310 körül
Kán László és szöv. várai 1310 körül
Kőszegi Miklós és szöv. várai 1310 körül
Kőszegi Henrik és szöv. várai 1310 körül
Babonics István és szöv. várai 1310 körül
Csák Ugrin és szöv. várai 1310 körül
Perenye fia Péter várai 1317-ben
LENGYELORSZÁG
HALICS
Tartományok
Habsburg Tartományok
ARANY HORDA
Erdély
Havasalföld
Szörényi Bánság
BOSZNIA
SZERBIA
BULGÁRIA
Horvátország
Szlavónia
Pozsony
Komárom
Esztergom
Visegrád
Vác
Buda
Pest
Győr
Sopron
Fehérvár
Veszprém
Eger
Debrecen
Várad
Szeged
Csanád
Kalocsa
Pécs
Zágráb
Temesvár
Kassa
Rozgony
Nyitra
Trencsén
Kolozsvár
Torda
Gyulafehérvár
Szeben
Brassó
Segesvár
Bonchida
Szalafő
Zengg
Zára
Nona
Bács
Újlak
Pétervárad
Lippa
Déva
Hátszeg
Munkács
Diakó
Pozsegavár

137. *AO* II. 72.
138. 22-én: *CDH* VIII/2. 453. = Palocsai Horváth lt.; 25-én: uo. 487.; V. 6-án: *MNy* 1931, 207.
139. *UGDS* I. 373. (in insula Budensi).
140. *CDH* VIII/2. 461. = Mednyánszky lt.; *MNy* 1931, 206.
141. *CDH* VIII/2. 539. = DL 38775.
142. *Mon. Strig.* III. 27. (A jún. 5. kelet igazítást kívánt.)
143. *CDH* VIII/2. 425.
144. 28-án: DL 40428; VII. 1-jén: *AO* II. 79.; 6-án: *AO* II. 80.; 13-án: *CDH* VIII/7. 141., reg.
145. 13-án: *AO* II. 80.; 19-én: DL 57284; 25-én, *AO* II. 82.; VIII. 12-én: *Krassó* III. 9.; IX. 4-én: *UGDS* I. 376.
146. Vö. *CDH* VIII/7. 148–150.
147. IX. 24-én: *AO* II. 86.; X. 15-én: uo. 89.; XI. 18-án: uo. 97.; 23-án: uo. 102.; 27-én: DL 43572; XII. 12-én: *Zichy* I. 243.; 19-én: *CDH* VIII/6. 67. = DL 38806; 23-án: DF 273160, Nyitrai pk. lt. 8–4–17.

JEGYZETEK

1. A szerb állam széthullási folyamatára Jireček – Radonić: *Srba* I. 237–254., az udvari címekre I. 259., II. 23–24.
2. Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története.* Budapest, 1941, 3.
3. *AO* I. 337.
4. Mályusz Elemér: *A Thúróczy-krónika és forrásai.* Budapest, 1967, 57–60.
5. Pór – Schönherr: Anjou-ház... 46–76.
6. Kristó: *Csák Máté* 197–206.; uő: *Feudális széttagolódás...* 204–209.
7. Karácsonyi: *Nemzetségek...* passim. Komáromy András: Dózsa nádor és a Debreczeni család. *Turul,* 9 (1891) 1–9., 67–78.; Pór Antal: Köcski Sándor. *Sz,* 22 (1888) 785–797.; uő: László erdélyi vajda (1291–1315). *Erd. Múz.*, 8 (1891) 433–481.; Wertner Mór: Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1299–1354). *Erd. Múz.,* 10 (1893) 119–134.; uő: Hadjáratok... 423–427. stb.
8. Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája.* I. Budapest, 1981, 192–198.
9. Györffy: *ÁMTF* I. 10.
10. A jelen dolgozat előtanulmányként készült a *Magyarország története tíz kötetben* c. mű 2. kötetének Anjou-kori fejezetéhez.

11. A narrációk értékelésére Mályusz Elemér: *Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1973.
12. Antoni Gasiorowski: Rex ambulans. *Quaestiones medii aevi*, 1 (1977) 139–162.; Engel Pál: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). *Sz*, 118 (1984) 975–979.
13. Vö. Gárdonyi Albert: I. Károly király nagypecsétjei. *Turul*, 25 (1907) 34–42.
14. A vonatkozó forráshelyeket idézi Györffy: *ÁMTF* II. 374.
15. 1310. VI. 11: „ad instantiam Omodei quondam palatini" (DL 73384). Kopasz nádorságára a koronázás utáni első adat 1311. I. 1-jén kelt (*AO* I. 219.), ettől kezdve 1314 nyaráig állandóan ő szerepel Károly egyetlen nádoraként, vö. Wertner: Adalékok... 27., és az ott felsorolt adatokon kívül még 1312: *CDCr* VIII. 312. és *Sztáray* I. 40.; 1313: DL 107315, 40349; 1314. IV. 1.: *CDCr* VIII. 355.; 1314. VI. 8.: DL 69660; 1314. VII. 20.: *AO* I. 351.; 1314. VIII. 24.: DL 69661.
16. A legvalószínűbben 1310-re datálható az az oklevél, amelyet László vajda udvarbírája IX. 7-én Szegeden adott ki, s amelyben egy pert „ad 22. diem post recessum domini vayuade de Vngaria in [partes] Transsilvanas" halasztott el (*Zichy* I. 122., vö. Karácsonyi: *Hamis*... 138., és alább a 23. jegyzettel). 1313. VI. 22-én maga Károly nevezi Lászlót erdélyi vajdának (*UGDS* I. 310.), és nincs tudomásunk róla, hogy 1310–1313 között ellenségek lettek volna (vö. Kristó Gyula: Kán László és Erdély. *Valóság*, 21 [1978] 11. sz. 91.) Igaz, hogy egy 1312. évi királyi oklevél a bárók között Miklós nevű erdélyi vajdát említ („Nicolao woyuoda Transilvano", *AO* I. 280.), egyúttal azonban az esztergomi érseket Budizlausnak nevezi Tamás (1305–1321) helyett, amiből kifolyóan hamisnak kell tekintenünk, annak ellenére, hogy eredetije (DL 1791) nem tűnik gyanúsnak. A hamisítót az téveszthette meg, hogy 1312-ben Károly bárói között hiteles oklevélben csakugyan előfordul Miklós vajda (Nicolaus woyuoda, *CDCr* VIII. 312.), aki Pok nb. Miklós korábbi és későbbi erdélyi vajdával azonosítható, de aki ekkor nem viselt hivatalt.
17. Először Károlynak a koronázás napján kelt parancsában tűnik fel bánként (*Mon. civ. Zagr.* I. 82.), utoljára 1316. III. 1-jén (*Blagay* 80.), további adatok Wertner: Adalékok... 590.
18. 1310. X. 4-én az esztergomi káptalan királyi tárnokmesternek nevezi (*Veszp. Reg.* 48. sz.), 1311-ben pedig saját komáromi ispánja is, lásd a 27. jegyzetet. Ez utóbbiból tűnik ki, hogy ekkoriban saját híveitől sem követelte meg a nádori címet. 1312-ben azonban már újból annak címezi a nyitrai káptalan (*HOkl.* 185.).
19. Első kiadványa 1311. III. 10.: DL 30597. Az a feltevés, hogy előzőleg Csák

Ugrin viselte a méltóságot, nem utasítható el, de nem is igazolható forrásszerűen. (Vö. Bertényi: *Országbíró...* 61.).

20. 1312. V. 8.: *Zichy* I. 137.; 1313. VIII. 14.: *Zichy* I. 146.; 1313. X. 17.: DL 86924. Megjegyzendő, hogy 1313. IV. 24-én a veszprémi püspök királyi tárnokmesternek nevezi (*Zichy* I. 143. = DL 76228), bizonyára elírásból, vö. a 28. jegyzettel.
21. 1313. VIII. 1.: lásd a 65. jegyzetet; XI. 5.: *CDH* VIII/1. 493. = DL 1794.
22. Egy év nélküli királyi oklevél szerint, amelyet a kiadó 1311–1313 közé datált, pohárnokmester és besztercei ispán (*UGDS* I. 300.). A dátumsor (Budae, f. IV. p. Oculi) és Károly itineráriuma (lásd a Függeléket) egybevetése alapján a kibocsátás évekénť leginkább 1313 vagy 1314 (esetleg 1312) jöhet szóba. Kopaszt 1318-ban Károly nevezi Mojs apósának (DF 254779, Wesselényi lt. 5.).
23. Imre váradi püspök 1310. X. 2-án Váradon közli, hogy [Diószegi] Péter fia Drug nem jelent meg előtte „in quindenis reditus nostri de presenti congregatione regni" (DL 40330). A püspök tehát IX. 18-án érkezett vissza Váradra. Úgy látszik, László vajda is az országgyűlésről való hazatérte utánra halasztatta el törvényszéke pereit, vö. a 16. jegyzettel. Az országgyűlés helyét illetően a fenti adatokat vö. a Függelékkel.
24. Az időpont az itineráriumból állapítható meg, lásd a Függeléket. Károly 1313-i oklevelében: „in primo introitu nostro in terram Transilvanam post coronationem nostram, cum essemus Albe Jule". Kíséretében volt Tamás esztergomi érsek és Vince kalocsai érsek kancellár (*Doc. Trans.* XIV/I. 398.).
25. 1311. III. 14-én apud Posonium birtokot ad Tamás érsek berzencei (Bars m.) várnagyának (*RDES* I. 856. sz.). Gentilis bíboros írja VII. 6-án, hogy a király a koronázás után Máté tartományában (in eisdem partibus) időzött, miután Máté „ab ipsis coronatione et consiliis se penitus absentavit" (*Mon. Vat.* I/2. 387.).
26. *Mon. Vat.* I/2. 387–388.
27. Beke komáromi ispán és a szolgabírák év nélküli oklevelükben, böjtközép nyolcada előtti szombaton „propter inminentem regni turbationem et discordiam" pünkösdre halasztanak egy pert, amely „secundum continentiam litterarum Stephani comitis, iudicis curie domini nostri M[athei] magistri thavarnicorum domini regis" folyt előttük (*HO* VII. 325.). Karácsonyi: *Hamis...* 134. szerint 1310-ben kelt (így közli *RDES* I. 753. sz.), azonban az 1311. III. 20-i kelet sokkal pontosabban megfelel a körülményeknek. Vö. a 18. jegyzettel is.
28. 1311. IV. 16.: Miklós tárnokmester Kéthelyen (Sopron vm.) kelt parancsa bykug-i várnagyához (*Sopron vm.* I. 72.). Ezóta 1313. XII. 13-ig egyfolytában

viseli a méltóságot (Wertner: Adalékok... 161.). 1314. IV. 3-án néhai (*AO* I. 337.). Lásd a 20. jegyzetet is.

29. Mindezt elbeszéli Gentilis oklevele: *Mon. Vat.* I/2. 388–389. Lehetséges, hogy ez volt az a Buda elleni támadás, amelyben Máté unokatestvére, a Vértesben uralkodó Csák Péter részt vett (1315: *CDH* VIII/1. 551–553. = DL 84774), s ez esetben ekkorra tehetjük Bajót (Esztergom vm.) várnak Máté és Péter általi lerombolását (1317. és 1332. évi oklevelekben említve, lásd Györffy: *ÁMTF* II. 225.).

30. 1311. IX. 26.: Károly birtokadománnyal jutalmazza Debreceni Dózsát, akit, „cum nos una cum baronibus... contra... Matheum de Tyrunchun cum valido exercitu processissemus,... maiorem nostri exercitus prefecimus, in quoquidem officio" bebizonyította hűségét (*AO* I. 233.). 1311. XI. 11.: megjutalmazza Pozsegai Elyseus fiát, Miklóst, aki részt vett „in nostris expeditionibus et processibus, quos unacum prelatis et baronibus ac nobilibus regni nostri habuimus contra Matheum de Tyrunch[un]" (*CDCr* VIII. 296.). Lehetséges, hogy szintén ehhez a hadjárathoz kapcsolható Károlynak egy év nélküli parancsa, amely „iuxta fluvium Nytra prope Nyarhyd", vagyis a mai Érsekújvárnál kelt VIII. 14-én. Dátumán kívül tartalma is erre mutat: az egri káptalant utasította benne, hogy Wnyn és Koplen (azaz a Szakolcától DK-re fekvő Nyitra megyei Unin és Kobilán) birtokokat iktassa Meney-i Kunch nővéreinek, akiknek „hű bárói" (Csák nb.) Ugrin mester és Csák fia János mester kérésére adta (DF 280415, Beniczky pribóci lt.). – A külföldi követjárásokra 1311: *HO* II. 27.; 1312: *CDH* VIII/1. 487–478.; Házi I/1. 24.

31. A fő forrás minderre Tamás érsek megbízottjának 1312. III. 8-i tiltakozása a fehérvári káptalan előtt, amivel az érsek eleve érvényteleníteni kívánta a Máté által ráerőszakolt békét (*Mon. Strig.* II. 657–659.). Az egyház kárait, azaz Máté híveinek dúlásait részletesen ismerteti a négy nap múlva a veszprémi káptalannál benyújtott tiltakozás (*Mon. Strig.* II. 660–622.).

32. 1311. II. 25: Omodeus palatinus parancsa Kassáról szepesi várnagyához és alispánjához (*RDES* I. 855. sz.).

33. Szinyei Miklós 1311. IV. 27-én az esztergomi keresztes konvent előtt testvérei nevében is tiltakozott, hogy János, Amadé nádor fia, „infidelis regni castrum et possessionem eorum Swyniefalua" erőszakkal elfoglalta és testvérét, Tót Pétert azóta is fogságban tartja (DL 70150 = *RDES* I. 866. sz., ebben hibásan: infidelis regii). V. 29-én ugyanilyen értelmű tiltakozást tett az egri káptalan előtt is (*RDES* I. 878. sz.).

34. A váradi káptalan 1311. II. 20. jelentése a királyhoz ama károkról, amelyeket [Csicseri] Jób fiai, Domokos, Moko és Miklós okoztak (*Zichy* I. 131.).

A Csicseriekre, Amadéhoz és fiaihoz való kapcsolatukra Engel: *Ung társadalma...* 60–64.

35. Károly egy év nélküli oklevelében, amely Patak vár alatt pünkösd vigíliáján kelt (DL 82741 = *Zichy* I. 120., a kiadásban 1308 körülre datálva), tartalma szerint ugyanabban az ügyben hozott ítéletet, amelyről a váradi káptalan idézett jelentése (lásd az előző jegyzetet) szólt. Ezért az évszám helyesen csak 1311 lehet, ami egyébként nehézség nélkül beleillik Károly itineráriumába.
36. 1312. I. 7-én az egri káptalan előtt „Beregi" (Káta nb. Surányi) János mester fiai tiltakoztak, hogy számos megnevezett nemes az előző Kisasszonynapon (1311. IX. 8.), „post mortem Omodei palatini in instanti" elpusztította falujukat, Csarodát (*Zichy* I. 136–137.). A névsor élén szereplő és így vezérnek tekinthető Konrád fia Boda egy jómódú bodrogközi család, a Kistárkányiak őse volt (vö. Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története.* I–III. Nagyvárad, 1883–1884. II. 42., hozzá 1320: *AO* I. 563.) és 1311. X. 8-án az Amadéfiak szerviensei között találjuk (Boda filius Corradi, DF 263076).
37. Kristó: *Rozgonyi...* 36–38. Idézhető még Károly 1312. VI. 14-i oklevele, amellyel megerősítette [Rozgonyi] Julas mesternek egy szerviense javára tett adományát. Ez ugyanis akkor, „cum Omodeus palatinus in civitate Cassensi fuisset interemptus et alii nobiles cum eodem Omodeo palatino adherentes detenti extitissent", a csatában („in quo conflictu") átadta a lovát urának, hogy menekülni tudjon, ő maga pedig „in medio universitatum de Cassa in pedibus" hátramaradt, megsebesült és foglyul esett (DL 68680).
38. Márton püspök oklevele: *RDES* I. 915. sz.; ugyanekkor Amadé özvegye és fiai maguk is azonos tartalmú oklevelet állítottak ki: *RDES* I. 914. sz.
39. Eredetije: DL 107713. (Vö. *RDES* I. 918. sz., említés.) A szerviensek, mint túszokat állító esküttársak, szerepelnek az okt. 3-i szerződésben is. Vö. Kristó: *Rozgonyi...* 44–46.
40. Ungra Engel: *Honor II.* 889. (jelen kötetben 110.) és uő: *Ung társadalma...* 39–40. Boldogkő 1317-ben még Amadé fia Lászlóé volt, a jelek szerint örökbirtokként (DL 107302).
41. Györffy: *ÁMTF* I. 524.
42. Kristó: *Csák Máté* 79.
43. *CDH* VIII/1. 479. További adatok: Wertner: Adalékok... 585.; származása [1312–1315]: DL 75198, királyhűsége 1320: Koloman Juhász: *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats.* Münster, 1927, 222.
44. XI. 19. és I. 7. között ismerjük itteni kiadványait (*Mon. Strig.* II. 653., 655.; *CDH* VIII/1. 404., 459.).

45. 1312. IV. 10.: Károly megjutalmazza Petenye fia Péter mestert, mert megsebesült az Amadéfiakkal vívott csatában (conflictu), midőn ezek „contra nostram maiestatem procedebant et ad devastandum hospites nostros de Potok... accessissent", Amadé fia Miklós pedig feldúlta Péter Zeech birtokát, azaz gálszécsi uradalmát (*AO* I. 254.); 1312>355: Károly a leleszi egyház kegyuraságában megerősíti [Boksa nb.] Tamás fiait, László és Donch mestereket, mert midőn Amadé négy fia Patak királyi várost „et alios fideles nostros" kifosztotta, más híveivel egyesülve visszavették tőlük a rablott zsákmányt (*RDES* I. 1059. sz.); 1323. VII. 18: ugyanezen László és Donch érdemei között említve az Amadéfiak támadása Patak ellen, László fogsága „usque nostrum (regis) adventum in partes Cassa" (azaz 1312. ápr. előtt) és birtokaik elpusztítása (*Zichy* I. 232–233.). László mester zempléni ispánt (1308: DL 40310; 1309: *AO* I. 175.; 1316: DL 57243 stb.) egy ügyvédvalló levele alapján lehet azonosítani Boksa nb. Lászlóval (1318: DL 57247). Ugyanő 1314. I. 1-jén szerepel pataki várnagyként (DL 57241).
46. 1312. júliusban Patakon kelt királyi oklevelek sorolják fel őket (VII. 8.: *CDCr* VIII. 312.; VII. 20.: DL 84256; napi kelet nélkül: *AO* I. 276–280.). Kopasz és a veszprémi püspök V. 9-én is szerepel (*AO* I. 256–257.).
47. 1312. III. 31-én Becsei Imre a felhévízi konvent előtt pert halaszt, „quoadusque de presenti exercitu domini regis... ad domum suam revertitur" (*AO* I. 252.). Lásd a Függeléket is.
48. IV. 4-én „prope villam Helmuch" [Boksa nb.] Tamás fia Donchnak adja Barkaszó (Bereg vm.) falut, amelyet birtokosa hűtlenség miatt vesztett el (DL 57240, reg: *CDH* VIII/1. 486.). Valószínű, hogy a Bodrogközben fekvő Királyhelmec értendő, nem pedig az Ung megyei Putkahelmec. Péter „beregi" várnagy Rozgonynál Károly seregében esett el (*SRH* I. 489.). Bereg várán véleményem szerint a beregi ispánság vára, Munkács értendő, ugyanúgy, ahogyan pl. – mint Détshy Mihály kutatásaiból (Hol állt a középkori sárospataki vár? A *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 6 [1966] 177–197.) már régóta tudjuk – a pataki kerület vára Újhelyen állt. (Vö. Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem,* 31 [1987] 1. sz. 12. Hasonlóan feltehető, hogy a sárosi kerület várát, azaz Sárost eredetileg Tobolnak hívták, Ung ispánság vára pedig Nyevicke volt, lásd alább a 98. és a 139. jegyzetet.) Ebből következően Munkács 1311 ősze és 1312 tavasza között került királyi kézre, ostromát azonban egyetlen forrás sem említi.
49. Károly 1312. IV. 10-i, dátumhely nélküli oklevele szerint „cum nos castrum nostrum de Saarus unacum prelatis, baronibus et nobilibus regni nostri nobis fidelibus restitui petivissemus, iidem filii Irozlou... ac filii Vte unacum ma-

gistro Herrico filio Rykolfy se in ipsum castrum includendo" szembeszegültek vele (*AO* I. 254.). Henriknek különben (magister Herke filius Ricolfi) fennmaradt egy soltészlevele, amely „in castro Saris" kelt, valószínűleg 1311. II. 22-én (DF 285 487, Bohus lt., a dátumsor csonka). Más, egykorú forrásokból ugyanakkor kétségtelen, hogy a vár ekkoriban Miklós fia Demeternek, az Amadéfiak szövetségesének a kezén volt, hiszen a király tőle foglalta el (*CDH* VIII/1. 446–468.; *AO* I. 259–260.), Henriket tehát Demeter itteni várnagyának kell tartanunk.

50. Egy későbbi, 1314. IV. 16-i királyi oklevél úgy adja elő az eseményeket, hogy „cum homines magistri Donch contra nostram maiestatem ad tenendum castrum nostrum Sarus vocatum intrassent", Henrik és szerviensei „in occupatione predicti castri" küzdöttek, és egyikük el is esett (DF 248873, Ipolyi gyűjt. 11., hibásan *CDH* VIII/1. 536–539.). Egy 1312. évi, napi kelet nélküli kivonat szerint a várat Tekele nb. [Roskoványi] Márton fiai és rokonaik adták át Károlynak (*CDH* VIII/1. 478.). Ők talán Donch familiárisai voltak. A vár megvívását először 1312. V. 25-i (*CDH* VIII/1. 450–452. = DF 210106) és V. 30-i (*RDES* I. 1002. sz.) oklevelek említik (később még igen sok), azonban V. 9-én Kopasz nádor már közgyűlést tartott a vár alatt Újvár és Zemplén megyék részére, ami a harcok befejezését jelzi (*AO* I. 256–267.). Az ostromban részt vevők közül az alábbiak nevét ismerjük: Petenye fia Péter (1312: *AO* I. 254.); Gargói (Görgei) Illés fia István, a szepesi szászok ispánja és testvérei (1312: *RDES* I. 1002. sz.; *CDH* VIII/5. 80–82. = *CDH* VIII/l. 448–450. = DL 71264); Tarkői Rikalf (1312: *RDES* I. 1003. sz., *CDH* VIII/1. 446–448. = DL 64648); Fábián fia Fábián és társai (1312: *CDH* VIII/1. 450–452. = DF 210106); Báni Ivánka fia István mester (1312: *RDES* I. 1012. sz.); Tyrinna-i (Terenyei) Jakou fiai Péter és György (1312: DF 273754, vö. *CDH* VIII/1. 486., reg.); Szinyei Benedek fiai Miklós és Péter (1312: *AO* I. 259-260.); Nekcsei Sándor (1312: *AO* I. 261–262.); Detre fia Albericus gölnicbányai polgár (1312: *RDES* I. 1033. sz.); Tarkői Henrik (1314: lásd az előző jegyzetet); Tekele nb. Jute fia András fiai Pál és Péter (1314: *CDH* VIII/1. 542–545. = DF 268443, 37v; Tarkői Henrik szerviensei, lásd az előző jegyzetet); Sebesi Tamás fia Sinka (1317: DL 102891); Druget Fülöp (1317: *AO* I. 445–447.); Füzéri Lompert fia Mihály (1321: *CDH* VIII/2. 297–298., 1327: *AO* II. 332.); Boksa nb. Tamás fia Doncs (1323: *Zichy* I. 232–233.); Bátori Bereck fia János (1326: *CDH* VIII/5. 156–164. = DF 243724).

51. Henrik 1314. IV. 17-én sárosi ispánként (*RDES* I. 1191. sz.), Kakas 1314. XII. 7-én szepesi curialis comesként, XII. 13-én szepesi várnagyként (*RDES* I. 1256–1257. sz.) fordul elő Károly okleveleiben.

52. V. 25-én már királyi kézen volt, mert várnagya ellentmondott egy iktatásnak (DF 272446, Szepesi k. m. lt. 7–52.). Várnagya 1313-ban Szécsényi Tamás volt (*AO* I. 289.). Lubló bevételét minden oklevél Sáros előtt említi (először 1312. V. 30: „cum nos unacum baronibus et nobilibus ac aliis incolis regni nostri... castra nostra de Lyblio et de Sarus expugnaremus", *RDES* I. 1002. sz.; lásd még 1312: *CDH* VIII/1. 448-450. = DL 63650; 1314: *CDH* VIII/l. 542–545. = DF 268443, 37v), azonban a király legtöbb oklevelében csak Sáros megvívása szerepel, és egy 1315-i adatból olybá tűnik, hogy a tulajdonképpeni ostrom idején Károly nem volt jelen (Görgei Gyula, „sicut nobis constitit evidenter, megsebesült a vár ostromakor, quod tunc per nostros emulos contra nostram regiam maiestatem detinebatur", 1315/322: DF 273155, Nyitrai pk. lt. 8–4–13. = 1315/327: DL 63653).

53. *AO* 1. 256–257.

54. *SRH* I. 488. Károly egy 1317. évi oklevele is említi [Sebesi] Tamás fia Sinka érdemei között – Sáros megvívása után – Kassa védelmét („in expugnatione castri nostri de Sarus... ac in tuitione civitatis nostre Cassa", DL 102891). A krónika előadása azonban ellentmondást is tartalmaz: szerinte Károly Sáros alól a Szepességbe hátrált, mert nem érezte magát elég erősnek, hogy a felmentő sereggel szembeszálljon, azután mégis maga indult Kassa felmentésére. Az 50. jegyzetben idézett adatokból kitűnik, hogy a krónika szerzője tévedett, amidőn úgy emlékezett, hogy Károlynak nem sikerült bevennie Sárost Demeterék megérkezése előtt. – Megemlítendő, hogy jóllehet a krónika egyértelműen jún. 15-ét jelöli meg a csata napjául, Károly már jún. 11-én (in Barnabe) említést tesz róla egy Patakon kelt oklevelében (*RDES* I. 1003. sz.). Ki kell zárnunk azt a lehetőséget, hogy az oklevél hamis, mert írása megegyezik egy jún. 29-én szintén Patakon kelt oklevélével (DF 73754, vö. *CDH* VIII/1. 486., reg.). Mindamellett nem volna helyes a csata dátumát emiatt korábbra tennünk; még mindig egyszerűbb megoldás, ha téves datálást tételezünk fel. A csatában Károly oldalán részt vevő személyek: Rozgonyi Gyula (vö. 1312: DL 68680); Kállai Egyed fiai Iván, Simon, és Mihály fia János (1312: *CDH* VIII/1. 442–444.); Hanvai István fia Miklós (1312: *CDCr* VIII. 312.); Apagyi Mihály fia Péter (1312: DL 84256); Turul nb. Nagymihályi Gergely (1312: *Sztáray* I. 40.); Telegdi Miklós (1312: *AO* I. 263–264.); Márkus fiai Máté és Jula (*RDES* I. 1029. sz.); Szécsényi Tamás (1313: *CDH* VIII/1. 489–491. = DL 1820); Gútkeled nb. Kozma fia Ivánka (1313: *AO* I. 312–313.); Szécsi Miklós fiai (1317: *TSz* 1964, 547.); Debreceni Dózsa (1319: *Zichy* I. 171–174.); továbbá a krónikában felsorolt személyek (*SRH* i. h.) és mindazok, akiket Sáros vár ostromlóiként említettem (lásd az 51. jegyzetet).

55. Lásd a Függeléket.
56. *RDES* I. 1029. sz.
57. Legkésőbb 1313 elején, mert familiárisuk, Csicseri Domokos márciusban jelen volt Nagyszombat elfoglalásánál, vö. a 34. és 62. jegyzettel. 1313. VI. 22-én Károly Kopasz nádor kérésére visszaadta Pánki Jakabnak Szennát (Ung vm.), amelyet „propter suos excessus... contra nostram maiestatem... commissos" vett volt el tőle (*AO* I. 314.). Pánki is az Amadék familiárisa volt (Engel: *Ung társadalma...* 79.).
58. Lásd a 40. jegyzetet.
59. *HO* VII. 373–375.
60. 1314. VI. 8. munkácsi várnagy (DL 69660), 1315–1320 beregi ispán (DL 70606). Származása 1312: DL 91549. Nem tévesztendő össze Dénes fia Tamás székelyispánnal (1315–1319), aki a Tomaj nb. Losonci család őse volt (Karácsonyi: *Nemzetségek...* III. 104–105., tábla).
61. Egy év nélküli levélben Péter mester „comes de Zemlyn et de Vngh" mozgósítja a Baksa nem tagjait bizonyos Robertus ellen, „quia quotidie nobis pertinentibus necare vult" (*CDH* VIII/5. 115.). A kiadó 1320-ra datálta, ami biztosan téves, mert Ung ispánjait 1317-től, Zemplénét 1316-tól pontosan ismerjük. A levél legvalószínűbb kelte a rozgonyi csatát követő év, 1312–1313, de nem tudni, milyen eseményekre vonatkozik és ki volt az említett Róbert.
62. Tamás érsek 1313. III. 11-én Nagyszombatban mutatta be Monoszló nb. Egyed végrendeletét (*Mon. Strig.* II. 677.), a város tehát ekkor már királyi kézre került. Valószínű, hogy Egyed, aki – a jelek szerint kevéssel előbb – itt hunyt el, Károly kíséretében érkezett ide. Erre a hadjáratra vonatkozhat Károly 1318-i oklevele, amelyben említi [Csicseri] Jób fia Domokosnak, az Amadéfiak szerviensének szolgálatait, amelyeket „nobis in castello Nogsombot contra... Mateum de Trenchen" tett (DL 31199). Megjegyzendő, hogy a király itineráriumában 1312. dec. és 1313. márc. között hézag van, amelybe egy Máté elleni hadjárat pontosan beleillik. Végül biztosan erről a hadjáratról szól Károly Druget Fülöp érdemeinek felsorolásában a rozgonyi csata után: „rursum in alia expeditione nostra, quam ex causis necessariis pro reformatione boni status regni et recuperatione bonorum regalium per Matheum dictum de Trenchen occupatorum contra eundem... habuimus". (1317: *AO* I. 445–448.) Nem tudjuk más eseményre vonatkoztatni azt a hadjáratot sem, amelyről egy Druget Fülöp serviense, Perényi Miklós javára szóló oklevélben olvashatunk: „dum nos contra Matheum... exercitum validum movissemus et pervenissemus usque ad castrum Tranchen(!) et de ipso castro quedam militia exiens quosdam ex gente nostra bello aggressa fuit", és Mik-

lósnak János nevű fia „in ipso conflictu" elesett (1325: DF 210878, Egri k. o. lt. AN–201.; az oklevél alább külön emlékezik meg az 1321. évi trencséni hadjáratról).

63. 1313. IV. 24-én adta Szécsényi Tamás lublói várnagynak a hűtlen [Kacsics nb.] Péter fia Mykustól elvett Hollókőt (*CDH* VIII/1. 489–491. = DL 1820), továbbá ugyanezen a napon Szeli (Pozsony vm.) földet és egy nagyszombati házat a hűtlen Nagy Hountól elvéve (*AO* I. 289.). Viskre 1315/323: „in quadam expeditione nostra contra Matheum condam palatinum de Threnchen in tenuta ipsius cum exercitu nostro essemus sub castro suo Vysk" (*CDH* VIII/1. 561–563. = DL 84774).

64. 1313. VI. 22.: Károly előtt László vajda és fiai, magnus László és parvus László birtokot cserélnek Kelneki Dániellel (*UGDS* I. 310–311.). Az oklevélen nincs kelethely, de Károly ezekben a napokban Gyulán tartózkodott, lásd a Függeléket. Gyula Kán László tartományának épp a határán feküdt, ezért tehető fel, hogy találkozóhelyül szolgált.

65. 1313. VIII. 1. János mester országbíró ítéletlevele „in congregatione regni generali,... unacum magnificis viris Dominico videlicet magistro tavarnicorum domine regine, Kopoz palatino, magistro Petro filio Kompoldi, Nicolao woyuoda filio Mauricii, Stephano filio quondam palatini filii Erney bani, magistro Johanne filio Bartholomei, Rofeyn bano et magistro Dausa fratre eiusdem, baronibus per ... K. ... regem nobis in socios in hac causa deputatis et aliis nobilibus regni quampluribus, qui in congregatione regni presentes aderant" (DL 33568).

66. Kolozsvárra 1313. VII. 20.: *UGDS* I. 311-312.; Rozsnyóbányára 1313. XI. 5.: *CDH* VIII/1. 492–493. = DL 1794 = DF 259033 (1701. átírások).

67. DF 200091, vö. *Veszp. Reg.* 66.a.

68. *RDES* I. 1142. sz.

69. VIII. 8-án Tamás érsek és négy püspök in campo Semch megerősíti Károly adományát Nyitra megyéről János nyitrai püspök részére (*Mon. Strig.* II. 686.); XI. 1-jén hat püspök Budán előadja levelében a pápának „inter cetera miserande sortis regni Hungarie incommoda et reformationis eiusdem negotia sumpme necessaria, que nos... ad commune parlamentum et tractatum venire in communem locum coegerunt", jelesül Máté kártételeit az esztergomi érsekkel szemben (*Mon. Strig.* II. 688–689.).

70. *Mon. Strig.* II. 688–689., vö. a 69. jegyzettel.

71. Lásd a Függeléket.

72. *TSz* 1964, 547. Vejtehi Tódor bánra és családjára Györffy: *Románok...* 538.

Ettől a hadjárattól azonban mindenképpen megkülönböztetendő az a későbbi, amely Miháld elfoglalását eredményezte (lásd a 171. jegyzetet).

73. Lásd a Függeléket.
74. *CDH* VIII/7. 108., vö. *CDH* VIII/1. 541., kiv., napi kelet nélkül.
75. Petrus von Zittau (*Die Königsaaler Geschichts-Quellen mit den Zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag.* Hrsg. von Johann Loserth. Wien, 1875. /Fontes rerum Austriacarum. Scriptores. 8. Bd./) 363–365.; vö. Pór – Schönherr: Anjou-ház... 63–64.; Kristó: *Csák Máté* 200. Arra, hogy Visegrád elfoglalása nem ekkor történt és így közös cseh–magyar akcióra sem került sor, lásd a 141. jegyzetet.
76. Vö. a 17. jegyzettel. János bán első ízben 1317. V. 22-én van hivatalban (*AO* I. 428.; annak a hibás regesztával közölt 1316-i oklevélnek, amelyben szerepel [*Blagay* 82–86. = *CDCr* VIII. 439–442.], a helyes évszáma 1317).
77. Lásd a 28. jegyzetet. Utódát nem ismerjük.
78. 1315. VII. 1.: DL 70608, vö. *TT* 1903, 120. Lásd a 15. jegyzetet is.
79. DF 200093, Veszpr. p. lt. 113. Regesztája (*Veszp. Reg.* 325. sz.) tévesen 1315. II. 11-i kelettel jelent meg, ami a jelen dolgozat írása közben mindaddig, amíg ki nem derült, nem kevés fejtörést okozott. Sajnos a tévedés annak idején elkerülte Bertényi Iván (*Országbíró...* 63.) figyelmét is.
80. 1324: *AO* II. 115–117.
81. *AO* I. 325. = DL 1836. Az eredetiben és a kiadásban egyaránt 1313-as évszám olvasható, aminek magyarázatául elhangzott az a feltevés, miszerint Károly 1313–1315 között „kénytelen volt eltűrni, hogy az országbírói széket egyszerre ketten töltsék be" (Bertényi i. h.). Mivel azonban ilyesmire a magyar történelem egész folyamán nem találunk analógiát, számomra egyszerűbb magyarázatul kínálkozik, hogy Lampert eme oklevelének dátuma téves és 1314-re igazítandó.
82. 1315: *CDH* VIII/1. 561–563. = DL 84774. Lásd a 20. jegyzetet is.
83. DL 57972, a kelethez lásd a 102., Domokosra a 21. jegyzetet.
84. Először 1315. VIII. 1-jén (*Mon. Strig.* II. 709–711.).
85. „ad congregationem regni, ubi nos personaliter intererimus" (*Zala* I. 143.)
86. 1313-ban somogyi, tolnai és bodrogi (DL 86924), 1315-ben ezenkívül még baranyai ispánnak nevezi magát (*AO* I. 386.).
87. Lásd a 3. és a 28. jegyzetet. Az egyes megyék ispáni címét sem Miklós tárnokmester, sem András nem viselte, csak a király címezi Miklóst egy ízben soproni ispánnak (1311: *HO* II. 31.). Mégis kétségtelen, hogy éppúgy ők töltötték be az ispáni méltóságot Zalában (1312: *Zala* I. 141. és DL 1806; 1314: *AO* I. 349. és *Zala* I. 143.), Vasban (1314: DL 94060) és Veszprémben (1312: *HO*

III. 61.; 1315: DL 107269; 1317. VI. 2.: *AO* I. 430.). Miután pedig hatalmuk Óvár birtoklása révén (lásd a 148. jegyzetet) Moson megyére, Pannonhalma révén (1311: *AO* I. 232.) Győr megyére is kiterjedt és ispánt az 1318 előtti évekből egyik megyéből sem ismerünk, valószínű, hogy ebben a két megyében is ők gyakorolták az ispáni jogokat.

88. Léka és Rohonc 1318-ban (*Zala* I. 147.), Kanizsa 1321 előtt (*AO* I. 627–628.), Pölöske 1325 előtt (*HO* I. 140.) tűnik fel a birtokában. Székhelye ez utóbbi lehetett, mert két kiadványa is itt kelt (1316: *UB* III. 90.; 1318: i. h.).

89. Lásd a 62. jegyzetet. Egyedre Karácsonyi: *Nemzetségek*... II. 379–381.

90. *AO* I. 426–428. Az oklevél találó kifejezése szerint a Henrikfiak zavarták meg az ország rendjét („status regni nostri disturbatores"). Egy másik irat (1318: *CDCr* VIII. 493.) arra is utal, hogy a Nyékiek birtokait és várait hűtlenek foglalták el, amiből legalábbis Sopron megyei váruk, Lánzsér elvesztésére lehet következtetni. Ugyanebből az is kiderül, hogy a két Nyéki fivér háromévi fogság után kiszabadult.

91. 1314. IX. 16.: *AO* I. 363. (Keltét Karácsonyi: *Nemzetségek*... II. 157., 2. jegyz. indokolatlanul javítja 1316-ra) Erre vonatkoztatható Károly két 1323-i oklevele, melyekben Ákos Mikcsnek a Henrikfiak ellen szerzett érdemeit beszéli el (*CDH* VIII/2. 441–444. = DL 84774; *AO* II. 98.). Az elsőben olvashatjuk, hogy Kőszegi János „rátört a király híveire" („contra nostros fideles... venire attentantis").

92. A Patak elleni támadás 1315: DL 70612, vö. *TT* 1903. 120–121. Buják ellen 1333: DL 69213 = Ráth Károly – Rómer Flóris: *Győri történelmi és régészeti füzetek*. 1861–1865. III. 365–366. Jánki Pálra lásd a 95. jegyzetet.

93. Ugrin 1311-ben szerepel utoljára, hihetőleg még abban az évben meg is halt, igen magas kort érve meg (Karácsonyi: *Nemzetségek*... I. 341.), és tartományát feltehetően azonnal Károly vette birtokba. Arról, hogy Ugrin is a tartományurak egyike volt, a történetírók meg szoktak feledkezni, mivel 1301-től Károlyt támogatta, és sohasem fordult szembe vele. A pártállás azonban nem tekinthető a tartományuraság kritériumának. Ugrin tartománya a fölöttébb szegényes adatok szerint is igen terjedelmes volt: hozzászámíthatjuk legalábbis Pozsegát (*HO* VII. 232.) és Valkót (1313 előttre: DL 55568), melyeknek bizonyítottan ispánja volt, de valószínűleg Bács, Szerém, Torontál, Keve, sőt részben talán Krassó és Temes megyék területét is. Ez megmagyarázná, miért időzött Károly uralma legelején többször ezen a vidéken (1303-ban Salamonharasztján, 1304-ben Hasznos [azaz Becse] mellett, 1308-ban Péterváradon), miért ez az országnak az az egyetlen vidéke, amelynek meghódítását nem említik az oligarchia elleni harcok során, és miért éppen ide vonult

vissza Károly 1315 elején ellenségei elől. Biztosan persze csak annyit tudunk, hogy Ilyéd (Krassó vm.) vára és kerülete már 1312-ben Károly fennhatósága alatt állt (DL 91549, vö. Györffy: *ÁMTF* III. 485.), továbbá, hogy a bácsi ispán már 1316. januárban – tehát a Kőszegiek elleni dunántúli hadjárat előtt – az ő embere, Futaki Dénes volt (DL 1864).

94. A szász polgárság szerepét az 1311 utáni harcokban számos oklevél hangsúlyozza (vö. Kristó: *Rozgonyi...* 47–51, 79–80.).

95. 1315. VI. 5-én Szegeden a budai káptalannal szemben kivételképpen magának tartotta fenn az óbudai szőlők az évi csöböradóját, „ne domus nostra supra Veterem Budam constructa victualibus deficiat et infidelibus nostris ad eandem machinari volentibus via pateat malignari", és ebben az értelemben adott utasítást ottani emberének („rector vel conservator domus nostre predicte", DF 229866, Veszpr. k. o. lt.). Ez a személy [Jánki] Dénes fia Pál lehetett, akit e hivatalban 1321-ben (Gyárfás: *Jász-kunok...* III. 509. = DL 102379), 1323-ban (Pálffy lt.) és [1315-ről szólva] 1333-ban (DL 69213, vö. *Győri Füz.* III. 365–366.) említenek. Vö. a 60. és a 92. jegyzettel.

96. Györffy: *ÁMTF* I. 192, 194., a megfelelő forráshelyekkel. Györffy a hadjáratot annak idején 1313 második felére datálta, de Kristó ez ellen felhozott érvei (lásd a következő jegyzetet) számomra meggyőzők. Mivel bármely 1314 utáni időpont az itinerárium miatt csak kis valószínűséggel jöhet szóba (lásd a Függeléket), a legegyszerűbb az eseményt 1314 késő őszére tenni, amihez különösen jól illik, hogy Károly július után legközelebb XII. 7-én a szepességi Darócon keltez, vagyis a Liptó felől a Szepességre vivő úton.

97. Doncs és Máté viszonyának alakulására Kristó: *Csák Máté* 79–81., 198–199.

98. Az eseményekre 1315: *CDH* VIII/1. 585–587., 1348: DL 64662, 1323: *CDH* VIII/2. 438–440. = DF 282721, Veszpr. m. lt. Az utóbbi a „Rikalffiak" és Mikcs csatájáról szól, Henrik lázadásában tehát legalább egy testvére (valószínűleg a szintén leváltott Kakas) részt vett. A rejtélyes Tobol vár (Fügedi: *Vár...* 205.), amelyet az 1315-i oklevél említ, hihetőleg a sárosi kerület várának, Sárosnak eredeti neve (vö. a 48. jegyzettel). A harcok dátumát szűk időhatárok közé vonja, hogy 1314. XII. 13-án még Kakas a szepesi ispán (lásd az 51. jegyzetet), viszont Károly XII. 27-én Szepesvárott van és Henrik legyőzője, Mikcs már 1315. I. 12-én sárosi ispán és várnagy (*CDH* VIII/1. 561–563. = DL 84774). Lásd a Függeléket is.

99. 1315. III. 10-én szerepel először mint ispán és várnagy (DF 263059, Szepesi k. o. lt. 9–2–16.).

100. I. 13-án „in Kureu" keltez, amin egyaránt érthetjük Nagykörűt (Heves m., vö. Györffy: *ÁMTF* III. 110.) vagy Tokajt (Németh Péter: Kőrév–Hímes-

udvar–Tokaj. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei,* 14 [1975] 3–8.). Mindegyik a Borsák territóriumának határán feküdt.

101. 1315. VII. 1-jén említi Károly Jánki Tamás beregi és ugocsai ispán érdemeként a két vár „megszerzését" (DL 70606, *TT* 1903, 120.). Nyaláb vár valójában nem Kopasz, hanem öccse, Beke kezén volt ekkor (1326: *AO* II. 263.). A többire lásd alább a 103. jegyzetet. Általánosságban a váradi káptalan 1315. I. 19-i oklevele is utal a folyó harcokra („propter presentis temporis turbines", *Mon. Strig.* II. 701–702.).

102. Hely és évszám nélkül, de a váradhegyfoki konvent pecsétjével, ami elárulja a kelethelyet (DL 57272). Az év megállapítása döntő fontosságú az események helyes rekonstruálásához. Csak az 1315–1317 közti három év egyike jöhet szóba, mert Imre püspök 1318. január előtt meghalt (vö. *AO* I. 448., *UGDS* I. 332.), ennélfogva a levél nem kapcsolható a Borsák második, 1316 vége felé kitört lázadásához, amely 1317-ben javában dúlt (lásd alább), hanem csakis az elsőhöz. Ez viszont 1315. VIII. 1. előtt véget ért, mert ekkor Borsa Bekét királyi tárnokmesterként Károly oldalán találjuk (*Mon. Strig.* II. 709–711.). Következésképp a levél dátuma egyedül 1315. II. 14. lehet.

103. Ugocsa ispánjaként 1315. VII. 1-jén Jánki Tamás beregi ispán tűnik fel (*TT* 1903. 120–121.). Szabolcs megye curialis comese 1316. VIII. 3-án már Debreceni Dózsa, Károly „báróinak" egyike (DL 76238 = *Zichy* I. 153. Megjegyzem, hogy ugyanez az oklevél tévedésből 1315. évszámmal is közölve van: *Zichy* I. 151.). A szatmári ispánt ezekben az években nem ismerjük. Hihetőleg ugyanaz a Szántai Pető volt, aki 1317. IV. 7-én (DL 8006). Ami a várakat illeti: Károlynak a Borsák tartományában aligha lehetett vára 1315 előtt, miként más tartományurak földjén sem volt. Kopaszék második lázadásakor viszont Gilvács már királyi vár volt, melyet Bátori János mint várnagy védett (1324: *AO* II. 165–166.; 1326: DF 243724 = *CDH* VIII/5. 156–164.). Megszerzését (vagy építését?) tehát az 1315-i háborúhoz köthetjük. Ugyanez vonatkozik Cheewar-ra, amelynek várnagya [1317-ben] Elefánti Dezső volt (1319: *AO* I. 520–523.). Lehetséges, hogy a váron Csehvár (azaz Szilágycseh) értendő, mint Fügedi: *Vár...* 116. véli.

104. Lásd a 102. jegyzetet. Az is a Borsákkal kötött béke jele, hogy 1315 aug.-ban Károly új erdélyi vajdája az ő tartományukon át, a Meszesi-kapun keresztül vonulhat majd be Erdélybe (lásd a 109. jegyzetet).

105. Vö. Kristó: Kán László... 91–92. 1313–1315 között nem találkozunk Kán Lászlóval a forrásokban, de ekkori hűtlenségét 1329-i oklevél említi (*AO* II. 394–401., lásd a 169. jegyzetet). 1315. V. 13-tól (*AO* I. 380.) kezdve néhány hónapon át azonban a király sorozatban bocsát ki olyan okleveleket, ame-

lyekben „mostanáig" idegen kézen levő erdélyi, Arad és Csanád megyei birtokok visszaadásáról intézkedik jogos tulajdonosaik részére (DL 29663; *Doc. Trans.* XIV/1. 406., és lásd alább is.) Ezen oklevelek élére, 1315. V. 2-ára keltezendő Károlynak egy év nélkül, „in Haznus" (azaz Becsén) kelt parancsa, amelyben az egresi apátság erdélyi birtokainak visszaadását rendelte el (*UGDS* I. 301–302., 1311–1342. közötti kelettel). Néhány oklevél kifejezetten megmondja, hogy a birtokokat annak idején László volt erdélyi vajda vette el erőszakkal (VI. 27.: *Bánffy* I. 42.; VIII. 12.: *UGDS* I. 315. stb.). Ebből egyrészt az következik, hogy Károly valamikor 1315. V. 2. előtt, talán még 1314 őszén megfosztotta Lászlót méltóságától; másrészt az, hogy legkésőbb 1315. V. 2-ától fogva módjában állt erdélyi ügyekben intézkedni, ami viszont azt implikálja, hogy a Kánokkal ekkorra sikerült békét kötnie. (A béke ténye maga abból következik, hogy a harcokról szóló 1317-i oklevél a Kánokat „akkori hűtleneknek" nevezi [*TSz* 1964, 547.]. A kifejezés, mint máskor is, arra utal, hogy az oklevél kiállításakor már nem tekintették őket hűtlennek.) Ezért a Kán László fiai elleni *első* háborút, amelyről későbbi adatok tudósítanak (1317: i. h.; 1324: *AO* II. 124–126.), leghelyesebb 1314/15 telére és kora tavaszára datálnunk. Ehhez érdemes megjegyezni, hogy Szécsi Pál, aki az 1317-i adat szerint a Kánokat Déva alatt legyőzte, 1316-tól a Dunántúlon volt elfoglalva (lásd a 116. jegyzetet). Kecskés várra lásd a 155. jegyzetet.

106. Jánkira, aki egyúttal megmaradt az óbudai vár őrének (conservator) is, lásd a 95. jegyzetet; Szécsényi 1318. jún. előtt lett lippai és hasznosi (becsei) várnagy (lásd a 157. jegyzetet). Szécsi Miklós 1317. X. 23. előtt lett hátszegi várnagy (*TSz* 1964, 547.).

107. Losonci 1315. VI. 15-től fordul elő székelyispánként (*Bánffy* I. 42.), Miklós csak VIII. 1-jétől ismert vajdaként, amikor Károly bárói között Lippán találjuk (*Mon. Strig.* II. 709–711.).

108. Lásd a Függeléket az 1315–1317. éveknél.

109. Miklós erdélyi vajda szolnoki ispán Lippáról felszólítja a Baksákat, hogy egyikük a Jakófiakkal (Nagymihályiak) és Pál bán fiaival (a Butkai–Ráskai–Márki családok ősei) azonnal jöjjön hozzá Meggyesre (Aranyosmegygyes), mivel most eljött az ideje, hogy kimutassák „proximitatem vestram" (év nélkül, *ÁÚO* XII. 107. = Vécsey lt. 4.; keltét – 1315. VIII. 9. – már Karácsonyi: *Hamis...* 108. és Wertner [*Erd. Múz.*, 1901. 349.] helyesen határozta meg). A vajda IX. 6-án már Désen volt (*UGDS* I. 317.), tehát a Meszesi-kapun át vonult be Erdélybe, mint ekkoriban szokás volt (vö. a 154. és 169. jegyzettel).

110. Nyék (első) ostromára 1315. XI. 20.: DL 102892. Egy ismeretlen év XI. 15-én az almádi konvent egy Kőszegi András előtt folyó zalai pert „post residentiam presentis exercitus magistri Andree in quindenis" halaszt el (*HO* VII. 323.). Az oklevelet Karácsonyi: *Hamis*... 134. és Wertner: Hadjáratok... 424. egyaránt 1316-ra datálta, az események menetébe azonban a fent és alább idézett új adatok fényében 1315-i kelettel jobban beleillik. Miklós nádor fia Miklós ugyanis 1316. II. 22-én megjutalmazza egy szerviensét azzal kapcsolatban, hogy ellenségei őt, valamint Henrik fiait: Jánost, Pétert és Gergely fia Andrást megtámadták (*UB* III. 90.). Alig kétséges, hogy a Kőszegiek közös „ellenségén" ekkortájt a királyt kell értenünk.

111. Az időrendre nézve lásd a Függeléket. Kőszeg ostroma 1316. X. 22.: *CDCr* VIII. 434–435.; 1316. XI. 28.: *CDCr* VIII. 437–438.; Szársomló és Somogyvár 1319: *CDCr* VIII. 532.; Tolnavár 1324: *CDH* VIII/2. 519–521. = DL 2223; „in expugnationibus castrorum Kuzeg, Nyek, Thamasy et Kamarun" 1322: DL 86947. Kéménd ostromának tényére abból lehet következtetni, hogy a hadjárat során visszavett vár 1330-ban romokban hevert (Györffy: *ÁMTF* I. 323.). Az említett források szerint a harcoknál jelen volt Dala comes (1316), Maróti Mihály (1319), Henc fia János (1324), Becsei Imre (1322 és 1316: *Zichy* I. 152.), továbbá Gútkeled Amadé fia Miklós, Nekcsei Demeter tárnokmester és Péter mester, (...) testvére (1316. V. 26: *AO* I. 395–396. = DF 259804, a hiányzó rész csak az eredetin lenne esetleg olvasható), eperjesi hospesek (*CDH* VIII/1. 597–598. = DF 228436), Huruso-i László ispán (*AO* I. 399.), Soproni (= Nyéki, Atyinai) János (*CDCr* VIII. 430.).

112. Dombóvár 1310-ben (DL 86913) és 1313-ban (*Zichy* I. 143.) Jánosé, Döbrököz 1309-ben atyjáé, Henriké (*AO* I. 183.). Mórénak és Szekcsőnek a Henrikfiak általi birtoklására nincs adat, de fekvésük folytán aligha kerülhették el uralmukat. Vö. a köv. és a 115. jegyzettel.

113. 1313-ban Kőszegi János kíséretének vezető tagja (*Zichy* I. 146–147.), 1316. V. 26. a zsibóti táborban Károly bárói között találjuk (*AO* I. 395–396.), átpártolását maga Károly is említi később (1323: *AO* II. 69–71.), 1317-ben bácsi és baranyai ispán (*AO* I. 428.), Somogy megyei birtokot kap jutalmul (*AO* I. 415–416.). 1321-ben t. k. szekcsői várnagy (DL 72510), de nyilván az volt már 1318-ban is, amikor mint „több vár várnagya" a Szekcsővel szomszédos Csele ügyében intézkedett (*AO* I. 490). Személyére Karácsonyi: *Nemzetségek*... II. 38.

114. 1313-ban Kőszegi János vezető embere (*Zichy* I. 146. = DL 76231, az eredetiben: Alexander de Azra), 1315-ben tamási várnagy (DL 86932), majd a várat – nyilván mivel segített átjátszani Károly kezére – örökbe is megkapta

(1358: *Héderváry* I. 46–54.). Később a bárók egyike (1328: *CDH* VIII/2. 209. = DF 257972), a mühldorfi csatában (1322) a magyar segédcsapatok egyik vezére (lásd a 174. jegyzetet).

115. 1313-ban Kőszegi János oly feltétellel kényszerítette a szolgálatába, hogy várát elveszi és lerontatja (*Zichy* I. 146–147.). 1316. VII. 19. Károly jutalmul, amiért hadinépével „primo omnium" csatlakozott hozzá, örökbe neki adta Máré várat (*Zichy* I. 160.), amiből feltehetjük, hogy az 1313-ban név nélkül említett vár Máré volt, s azt Kőszegi János végül is István kezén hagyta, ez pedig átadta a királynak. Károly ennek ellenére 1317-ben csak móréi várnagynak nevezi őt (*Zichy* I. 174., év nélkül; évszáma az itineráriumból állapítható meg, lásd a Függeléket). 1317-ben tolnai ispán (DF 255656), s talán 1319-ben is (vö. *Zichy* I. 168.).

116. Garaira [1317]: *Zichy* I. 174. (keltéhez lásd a Függeléket); Szécsi Pál 1317. X. 23.–1318. VII. 15. szerepel somogyi ispánként, egyúttal asztalnokmesterként (*TSz* 1964, 547.; *Veszp. Reg.* 90. sz.; *AO* I. 466.; *CDCr* VIII. 507.).

117. Midőn a király „proclamato gentis nostre Hungarice exercitu" a Henrikfiak ellen vonult, Gútkeled nb. Lothárd fia Dénes fiai: András, Dezső és Lothárd ez alól „maliciose" kivonták magukat, sőt több hadba vonult nemes birtokát elpusztították. Midőn emiatt a király elé idézték őket, „auribus obduratis" nem jelentek meg, azután pedig (postmodum) Kopasz lázadásához csatlakoztak (1324: *AO* II. 127–130.). Megjegyzendő, hogy az említett Lothárdfiak, akik a Szerémségben birtokoltak, nem egy család a szintén Kopaszhoz állt szilágysági Lothárdfiakkal (Karácsonyi: *Nemzetségek*... II. 33. táblája hibás.)

118. Nekcsei először a hadjárat elején, 1316. V. 26-án tárnokmester (*AO* I. 395.).

119. 1317. I. 2: Péter, miután csatlakozott Kopaszhoz és annak minden cselekedetében részt vett, „unacum eodem Kopoz... extranei principis... auxilium... invocans... potentiam extraneam in nos et in regrum rostrum... introducere volens" (*AO* I. 411–413.); mint később kiderül, a halicsi fejedelemről volt szó (1321: *CDH* VIII/2. 293–295. = DL 57266). Halics ekkori történetére Günther Stökl: Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. In *Handbuch der Geschichte Russlands*. I/1. Stuttgart, 1981, 526–530. Kopaszt és társait utóbb azzal vádolták, hogy Károly megölését tervezték (Kopaszt és Bekét 1325: *AO* II. 216–219.; a Lothárd fiakat 1326: *CDH* VIII/5. 156–164. = DF 243724).

120. A szerbiai fejleményekre Jireček – Radonić: *Srba* I. 199. „Cum rex Servie... nobis se opponens Sirmiam hostiliter devastasset" (1324: DL 59534); a szerémségi Lothárdfiak, miután Kopasszal együtt pusztítottak, „ad partes trans Zavanas se transferentes – Uros király seregével – subito" az országba

törve dúltak; egyikük a szerbek oldalán Macsó várat is védte Károly ellen (1324: *AO* II. 127–130.); Macsó várból a szerbek ismételten az országba törtek (1322: DL 62169 = *CDH* VIII/2. 324–328.).

121. Chewar-ra 1319: *AO* I. 520–523.; Gilvácsra 1324: *AO* II. 165–166.; erre és a dúlásokra 1326: *CDH* VIII/5. 156–164. = DF 243724; Mindszentre azaz Egyedmonostorra 1325: *AO* II. 216–219., vö. Györffy: *ÁMTF* I. 614. Az események idejére a 119. jegyzetben idézett oklevélből következtethetünk, amely szerint a felkelés 1317. I. 2-án már javában folyt.

122. 1318: DF 254779 = Adryian Rusu: Documentele medievale ale familiei Wesselényi (I). *Acta Musei Porolissensis,* 5 (1981) 320–321. Abból, hogy Mojs a zsákmányolt jelvényeket apósának („socero suo"), Kopasznak küldte el, elég valószínű, hogy a harc még a debreceni csata előtt folyt le.

123. Ez a hadjárat eddig elkerülte történészeink figyelmét, holott főbb forrásai régóta ismertek. Mivel az itineráriumból könnyen datálható Károly 1319 őszi macsói hadjárata (lásd alább), ehhez kapcsolták az összes ismert adatot, amely Macsó vár elfoglalásáról és ott lefolyt harcokról szól (Pór – Schönherr: Anjou-ház... 100.; Wertner: Hadjáratok... 425.). Valójában két királyi hadjáratról van szó. Egy 1323-i oklevélből világosan kitűnik, hogy Macsó bevétele nem köthető az 1319. évi háborúhoz, mert télen folyt le: „cum ad expugnanda castra de Machou et subiiciendum ipsum regnum... exercitum... movissemus, et difficilis transitus fluvii Zave per algorem hiemalis temporis, opposito... nobis exercitu... regis Vrosii... in littore seu portu..., processum nostrum retardaret, Gútkeled Miklós transitum securum preparavit, ubi... castrum Machou... occupavit" (*AO* II. 69–71.). Pór i. h. azzal próbálta a problémát áthidalni, hogy Miklós téli útját előkészítő akciónak tételezte fel, amelyen Károly még nem vett részt. Az idézett szöveg ezt magában is világosan cáfolja. Ezenkívül Károlynak egy másik oklevele, amely nyilvánvalóan ugyanerről a háborúról szól, 1319. VI. 18-án kelt, tehát három hónappal az 1319 őszi szerb háború előtt, és azt a fontos információt tartalmazza, hogy Kőszegi András támadása Győr és Sopron városok ellen a macsói hadjárattal egy időben történt (*UB* III. 121.). Azt pedig, hogy Károly maga is jelen volt Macsó ostrománál, a 124. jegyzetben idézendő oklevelek bőségesen bizonyítják. Mivel mármost Miklós 1316-ban állt Károly szolgálatába (lásd a 113. jegyzetet), és az oklevél a háborút a Henrikfiak elleni 1316. évi harcok után, de 1319. évi események előtt beszéli el, időpontjául csak az 1316 végétől 1319 elejéig terjedő három tél jön tekintetbe. Ezek közül a középsőt (1317/18) az itinerárium kizárja, az utolsóra (1318/19) történő datálása pedig számos kronológiai problémát okoz. Ezzel szemben Ká-

roly itineráriumában 1317. jan. 6.–febr. 20. között elég idő van a macsói hadjárat elhelyezésére, és látni fogjuk, hogy ez a keltezés az események menetével, különösen Kőszegi András Sopron elleni támadásának idejével (lásd a 146. jegyzetet) minden ponton egybevág. Idevonható ama két adat, mely szerint 1317. III. 23. előtt Károly Garai (= Hosszúbácsi) János mester vára alatt (Valkó megyében) táborozván megsérült (DF 265779, Zay lt. C–1–3.), illetve 1317. V. 19. előtt a királyi sereg (bizonyára Szerbiából visszatérőben) károkat okozott Papdi János Temes megyei Nempti (Német) falujában (*Temes* 10.). Macsó ostrománál jelen voltak: Gútkeled Miklós (ekkor baranyai ispán lásd a 122. jegyzetet); Köcski Sándor (1323: *HO* I. 124.) és szerviensei, a Gencsiek (1325: DL 40462); Péc nb. [Ibrányi] Lukács (1322: DL 62169 = *CDH* VIII/2. 324–328., sok hibával: az eredetiben „castrum Machokv, per regem Seruie"); Szécsi Miklós és Dénes (1322: *TSz* 1964, 548.); Putrakovci Gergely fia Miklós (1324: *AO* II. 127–130.); Lánci Jakab fia Péter (1324: *CDH* VIII/2. 553–558. = DL 95589, ebben: „per regem de Rach"). Egy 1326-i királyi oklevél szerint Bátori János a debreceni csata után „repetentibus nobis cum exercitu nostro regnum Servie dum castra Machou et Calabar fecimus expugnari", ott szintén jelen volt (DF 243724 = *CDH* VIII/5. 156–164., hibásan). Mivel nyilvánvaló, hogy ez az adat az 1319. évi második macsói hadjáratra vonatkozik, Macsó vár feltehetően félreértésből került a szövegben Macsó districtus helyett.

124. Vienne követsége 1317. II. 22.: *CDH* VIII/2. 41–42. (Az elírt kelethely [Sippual] feltehetően Lippát jelenti, vö. Györffy: ÁMTF I. 180., de megjegyzendő, hogy a király 20-án és 24-én Temesváron volt, lásd a Függeléket.) 1318-ra lásd Theiner I. 830., vö. Jireček – Radonić: *Srba* I. 201.

125. 1317. I. 2.: *AO* I. 411–413. (lásd a 119. jegyzetet is); 1316. XII. 15-i királyi oklevél szerint Fülöp még csak szepesi ispán, Péter pedig regéci „ispán", és harcoknak Abaújban még semmi nyoma (DL 70602 = *TT* 1903, 121., kiv.). Az abaúji ispán ekkor még János mester (1316. XII. 16: *AO* I. 410.). Gönc ostroma Fülöp által 1328: DF 269793, Kassa lt. Jeszeney 29. Fülöp szepesi és újvári ispán év nélküli levele, amelyben a Baksákat Regéc ostromára hívta, III. 20-án Göncön kelt (in Judica; *CDH* VI/2. 342. = DL 57980, keltét Karácsonyi: *Hamis*... 128. hibásan 1316-ra tette).

126. 1322: *AO* II. 38. Jeszenőre 1317>376: Somogy m. lt. Homonnai lt. el. I. 38. 1., reg.; Károly 1332-i oklevele szerint Petenye fia Péter összes birtokát Druget Fülöp és utána (1327-ben) unokaöccse, Vilmos kapta meg (DL 1798).

127. 1317. VI. 15.: *AO* I. 433–434.; 1317. X. 23.: *TSz* 1964, 547.

128. 1321: *CDH* VIII/2. 293–295 = DL 57266.

129. Fülöp ekkor már szepesi és újvári ispán volt, tehát a támadás 1317 eleje után történt (1323: *Zichy* I. 218–220.), viszont Komárom 1317 őszi ostroma előtt (1317. XI. 3: *AO* I. 445–448.). Célpontjaként az 1317-i oklevélben „in partibus... circa Scepus", de két egymástól független 1323. évében „civitas nostra Scepusil/Scepusy" olvasható (lásd fent és *CDH* VIII/2. 438–440. = DF 282721), amit másra, mint az Abaúj megyei Szepsire nem tudok vonatkoztatni. Ez különben is könnyebben volt hozzáférhető Máté hadai számára, mivel a Szepességet nyugatról Doncs tartománya védte. Fülöp akkori szorongatott helyzetét egy 1324-i adat is előadja (*Zichy* I. 257–258.).

130. A Kopasz elleni háború – a debreceni csata és Adorján ostroma – Karácsonyi János (*Nemzetségek*... I. 210.) tekintélye folytán hibásan 1316-i évszámmal rögződött történetírásunkban, miként a Petenye fia Péter elleni harcoké is (pl. Kristó: *Feudális széttagolódás*... 206.), pedig Karácsonyi ebben alighanem csak Bunyitay bizonytalan sejtését követte (Kopasz nádor. *Sz,* 22 [1888] 144.), és később helyesen állapították meg az 1317. évet mind Komáromy András (Dózsa nádor és a Debreczeni család. *Turul,* 9 [1891] 6.), mind Pór Antal (Pór–Schönherr: Anjou-ház... 67.), mind Wertner Mór (Hadjáratok... 424.). A kérdést egyértelműen eldönti Károly 1316. és 1317. évi itineráriumának egybevetése (lásd a Függeléket), amit csak megerősít egy kiadatlan oklevélkivonat: „cum ipse... Karolus rex anno domini MCCC septimodecimo in expugnatione castri Kopoz... Adryan vocati fuisset ipsumque castrum... optinuisset" (1317>355: DF 233687, Leleszi k. m. lt. 1300–80.).

131. A résztvevőket felsorolja 1329: *AO* II. 403–404. Arra, hogy Kopasz volt a támadó fél, 1317: *HO* VII. 373–375.

132. A debreceni csata kevéssel 1317. V. 31. előtt folyt le (diebus preteritis, *AO* I. 429–430.), de a király már V. 8-án azt írja, hogy hívei, Dózsa és Amadé fia János legyőzték Kopaszt (*HO* VII. 373–375.). Valószínűleg már a csata megtörténtére utal az az 1317. IV. 6-i oklevél is (DL 1714 = *CDH* VIII/1. 227–228., 1307-i kelettel az eredetiben is, ahol a napi kelet feria IV.), amely szerint [Gútkeled nb.] Vak Dorog Kopaszhoz csatlakozott fiai életüket vesztették, és birtokukat, Ecsedet Bátori János és Lökös – Dózsa emberei – kapták meg; továbbá egy másnapi (IV. 7.), amelyben a király [Zsidó nb. Szántai] István fia Pető szatmári ispán érdemeit a Bekétől elvett Dob és Amac (Szatmár m.) birtokokkal jutalmazta (1317>368: DL 8006). Hihetőleg ezek voltak az első jutalmak a debreceni győztesek számára, és ezért az ütközetet 1317. márc. végére lehet datálni. A csata helyét először egy 1317. XII. 13-i oklevél közli (*Zichy* I. 250–252.), később több is (vö. Györffy:

ÁMTF I. 609–610.). A zászlókra és fejekre 1323: DL 99897. A résztvevők közül a felsoroltakon kívül még a király alábbi híveit ismerjük: Kállai Egyed fiai Iván és Simon (*AO* I. 429–430.; *Zichy* I. 250–252.; Iván szerviense 1326: *MNy* 1931, 208.), [Pelejtei] Martonos fia Vincló (1318: DL 69664), Péntek fiai Ugrin és Imre (1323: DL 99897), [Szinyéri] Marhard fia Lőrinc (1320: *AO* I. 584, Zemplén megyéből; nem Aba nembeli!).

133. Először 1317. VI. 18. Debrecen: „mg. Dausa vice regie maiestatis persone iudex et comes in quinque comitatibus nobilium de Bihor et de Zobolch necnon Zathmariensis, Zempliniensis et de Zovnuk" (DL 96064).

134. Lásd a Függeléket és a 130. jegyzetet. Károly 1317. VII. 1-jén „sub castro Adryan" kelt és Rajcsáni Bethlen javára szóló oklevelét, amely Fejét kiadásából volt csak ismert (*CDH* VIII/2. 69–70.), Tagányi Károly Rajcsányi Ádám hamisítványának tartotta (*Turul*, 5 [1887] 116.) s ezt Karácsonyi: *Nemzetségek...* II. 350. is elfogadta. Fennmaradt azonban egy 18. századi átírása (1317/734/738: DL 1847), amelyben az adományos neve egyszerűen „comes Bethlen filius Draagh", aki a Lipovnok nem tagjaként ismert (Karácsonyi: *Nemzetségek...* II. 346.). A „de Rajcsán" tehát valóban Rajcsányi önkényes hozzáadása, mint Tagányi sejtette, ettől eltekintve azonban az oklevél hitelessége ellen nem emelhető kifogás. A többi forrást az ostromra lásd Györffy: *ÁMTF* I. 591., de megjegyzendő, hogy az általa 1316. VII. 6-i kelettel idézett oklevélnek (DL 107383 = Károlyi lt.) valójában nincs évszáma, és kelte a fentiek értelmében [1317] VII. 6-ra igazítandó.

135. 1317. X. 30.: Adorjánnak és Kopaszék más várainak („alia castra eorundem") elfoglalása (*Apponyi* 49–51.); Kőrösszeget maga Károly vette be ostrommal, a jelek szerint Borsa Bekétől (Györffy: *ÁMTF* I. 638.); Valkó, Derguech várak és a Lothárdfiak birtokát képező („possessio eorum") Szilágy elfoglalása Elefánti Dezső érdemei között szerepel, akit Károly szabadított ki fogságából, feltehetően Adorján ostromakor („per nos evasisset", 1319: *AO* I. 520–523.). Ezek az adatok a várak bevételét elsősorban az 1317. júl.–okt. közti időre datálják. Több tiszántúli vár („multa castra") elfoglalása szerepel utóbb Dózsa érdemei között is (1319: *Zichy* I. 171–174.), ami bizonyítja, hogy a hadműveleteket végig ő irányította.

136. 1317. I. 5–6.: Károly Lippán erdélyi vonatkozású okleveleket állít ki, ottani hűtlenek birtokát adományozza el (DL 30363; DL 29664). Ez talán annak a jele, hogy erdélyi hadát ekkortájt indította útnak. 1317. II. 24.: [Omori] Gál királyi jegyzőt és népeit János mester besztercei, kolozsi és kolozsvári ispán védelmébe ajánlja „vice nostre persone" (*CDH* VIII/2. 72–73. = DL 58447, vö. *UGDS* I. 321., reg.). 1317. III. 29. a király védelmébe veszi a szolgálatába

állt [Szalók nb. Kendi] Simon bán Küküllő megyei birtokait (*AO* I. 419–420.) és V. 10-én megerősíti hívét, [Dobokai] Mikud bán fiát, Miklós dobokai ispánt a januárban neki adott birtokokban, miután beiktatása időközben megtörtént (DL 30363). Mindez talán azt jelzi, hogy János veresége leghamarabb május táján következett be. Ennek történetét lásd 1324: *AO* II. 124–126., ahol t. k. megtudjuk, hogy a király őt küldte Mojs megfékezésére „in partibus Transilvanis capitaneum preficientes, és in primo conflictu, quem idem magister Johannes cum dicto Moys habuit sub castro Chychou", a János mellé rendelt Gerendi Miklós fogságba esett.

137. Károly 1317. X. 23-án – a hűtlenségben kitartó Ákos nb. Ernyefiakkal szembeállítva – „egykori hűtleneknek" („tunc nostros infideles") nevezi őket (*TSz* 1964, 547.). Épp ezért nem világos, miért került sor János és Mojs csatájára éppen a Kánok vára, Csicsó alatt.

138. 1317. VIII. 1.: *CDH* VIII/2. 98–100., vö. *Kállay* 73. sz.; megerősítése: DL 50657 = *CDH* VIII/2. 52–53., hiányosan. 1317. X. 20.: „in debellatione filiorum Omodei tunc infidelium" [1312-re] (DL 102891).

139. 1318. I. 13.: DL 31199. Ebben az Amadéfiak nincsenek megnevezve; arra, hogy Domokos az ő emberük volt, lásd a 34. jegyzetet. Kifejezetten Amadé fiainak lázadásáról és hűtlenségéről szól Károly 1318. III. 21. oklevele (*AO* I. 460–1.). Egy 1322-i oklevél Nyevicke (*AO* II. 36–39.), egy 1326-i Ung (*CDH* VIII/3. 74–76.) várának elfoglalását említi, míg 1325-ben általánosságban említi a király Mikcs érdemeit az Amadéfiak leverésében és „váraik" megvívásában (*Zichy* I. 182–184.). Ennek ellenére Ung „birtok azaz ispánság" várát, Nyevickét (erre Engel: Honor II. 888–889., jelen kötetben 110.) éppúgy azonosnak tartom a csupán ez egyszer előforduló Ung várral, mint Bereg várat Munkáccsal vagy Tobolt Sárossal (vö. a 48. jegyzettel).

140. Legelőször 1318. IV. 29. említi egy megyei kiadvány: DL 57250.

141. Az 1317 őszi hadjárat és Komárom ostroma ismert résztvevőit felsorolja az ostromra vonatkozó forrásokkal együtt Györffy: *ÁMTF* III. 427–433. Kristó: *Csák Máté* 200. tévesen teszi 1315-re Visegrád elfoglalását azon az alapon, hogy a király ez év VI. 24-én már Visegrádon ad ki oklevelet. Ez az oklevél csak késői átírásokból ismert (1315/385/430: DF 281726, Késmárk lt. Perg. 36. = 1315/480: DL 45853) és anakronisztikus formulás részei elárulják, hogy hamis. Károly ez idő tájban különben is Temesvárott tartózkodott (lásd a Függeléket). 1317. I. 17-i kelettel közölt Visegrádon kelt oklevelének (*Veszp. Reg.* 82. sz.) helyes kelte az eredeti szerint 1327. I. 19. (DF 200892). Téves az az adat is, mely szerint 1316. VII. 25-én Visegrádon volt (*AO* I. 400–401. A kiadó az oklevél évszámát tévesen javította 1306-ról

1316-ra, mert a benne említett Komáromi Pál 1307 előtt elhunyt, lásd Györffy: *ÁMTF* III. 431.) Visegrád és Komárom elfoglalását együtt említi Károly 1317. X. 20. oklevele (*CDH* VIII/2. 70–72.). 1317. X. 1-jei oklevéléből kitűnik, hogy Visegrád bevételénél nem volt jelen, sőt úgy látszik, hogy a komáromi táborba érkezett vezéreitől épp ekkor értesült róla („sub castro nostro Wysegrad, quod per Matheum... contra nostram detinebat[ur] maiestatem... prout referentibus magistris Nicolao, Paulo et Thoma baronibus nostris intelleximus", DL 40435). Később megtudjuk, hogy e Tamáson Szécsényi értendő (1319: *AO* I. 529–530.; 1324: *UGDS* I. 383–384.), aki „adunata aliorum fidelium nostrorum sibi societate" addig ostromolta Mátétól, amíg át nem adták a király kezébe (1324: DL 40455). Társai közül Jánki Pál óbudai várnagyra lásd a 95. jegyzetet. Óbuda közelsége miatt kézenfekvő az említett Pál „bárót" véle azonosítani.

142. A hadmozdulatok az itinerárium alapján rekonstruálhatók, lásd a Függeléket, de Károly Sempte közelében kelt oklevelének dátuma IX. 26-ról hihetőleg IX. 19-re igazítandó (f. II. post Mathei helyett ante, 1317/322>399: DL 42698). Hozzá 1317. IX. 4.: a főpapok kiadványa a Duna kakati révjénél (DF 273056 = *CDH* VIII/2. 92–94.). Károly ugyan nov. elejéig Komárom vár alatt keltez, de a vár okt. 20. előtt a kezére juttatott, lásd a köv. jegyzetet.

143. A király és Máté közt kötött átmeneti béke ténye eddig nem volt ismert. Azonban Komárom alatt, 1317. X. 20-án úgy emlékezik meg Mátéról a király, mint aki „tunc a nostre maiestatis gratia diverterat et notam infidelitatis incurrerat" (*CDH* VIII/2. 70–72.), következésképpen az oklevél kiállításakor már nem számított hűtlennek. És csakugyan, 1318. VIII. 3-án Máté halálos ellensége, Tamás érsek az oligarcha ősi birtokán, Tapolcsányban ad ki oklevelet (*Mon. Strig.* II. 750.), maga Máté pedig ez évben személyesen megjelenik az esztergomi keresztes konvent előtt (Botka Tivadar: *Trentsini Chák Máté és kortársai.* Értekezések a történeti tudományok köréből III. 4. Budapest, 1873, 66–67., idézi Kristó: *Csák Máté* 201.). 1318. X. 27-én Jakab nyitrai főesperes Appony faluban, Máté vára alatt tart közgyűlést („convocatio nostra generalis", DL 40379). Mindez nehezen volna érthető, ha a király és Máté között ekkor is nyíltan ellenséges viszony áll fenn. – Jókőről annyit tudni, hogy 1316 őszén még Máté kezén volt (Karácsonyi Béla – Kristó Gyula: *Oklevelek a Csák-territórium történetéhez.* Szeged, 1971 /Acta Univ. Szegediensis, Acta Hist. 36./ 16–19.), míg 1320. II. 20-án már Károly híve, Treutel Miklós temesi ispán volt a várnagya (*AO* I. 549.). A hadoszlásra 1318: *AO* I. 463.

144. Márton 1316. IX. 26-án még Máté vezető embere (Karácsonyi – Kristó: *Ok-*

levelek... 16.), de 1318. V. 7-én már Károly „szilágyi" (= aranyosi) várnagya (*Mon. Strig.* II. 748.). Simon közvetlenül Komárom eleste előtt, 1317. VI. 24. még Máté híve (*Mon. Strig.* II. 733.), úgy látszik a hadjárat kezdetén csatlakozott a királyhoz (vö. DF 273056 = *CDH* VIII/2. 92–94.), és 1319. III. 11-én Károly krassói ispánjaként tűnik elénk (*AO* I. 512., vö. uo. 516.). Valószínűleg velük együtt állt át Károlyhoz Detre gimesi várnagy, Leány Tamás ispán és Móric bán fia Mihály, mert a felsorolt öt személyt János nyitrai püspök 1318. III. 3-án a főpapok gyűlésén külön oklevélben – azaz nem Mátéval és híveivel együtt – közösítette ki ama bűneikért, melyeket még Máté szolgálatában követtek el (DF 73154 = *CDH* VIII/2. 181–183.). A „külön lista" értelme világos, ha ekkor már mind az öten Károly szolgálatában álltak.

145. 1319. V. 13.: Kacsics nb. Simon „filios suos compedibus mancipatos et possessiones ac bona ipsius manibus Mathei de Trinchinio nostri et totius regni nostri infidelis... desolationi relinquendo" pártolt át a királyhoz (*AO* I. 516.). Valószínű, hogy az oklevélben említett retorziók csak ekkor, a béke megszakadásával érték Simont, de nem kizárt, hogy közvetlenül 1317. szeptemberi átállása után.

146. 1319: Míg a király Macsóban hadakozott, Nagymartoni Pál és Lőrinc megvédték András és a „németek" ellen Győr és Sopron civitasokat (*UB* III. 121.). Innen tudható, hogy a támadás 1317 elején történt (lásd a 122. jegyzetet). Sopron város és bírája a győzelem után, 1317. X. 20.–XI. 12. között számos jutalmat kapott Károlytól hűségéért és az Andrástól elszenvedett károkért, köztük birtokai jogtalan elfoglalásáért (Házi I/1. 26., 29.; *HO* II. 28–30.; *CDH* VIII/2. 73–75.). A Kakas Miklós elleni támadásról saját 1318. IV. 16-i oklevele számol be, amelyben familiárisait megjutalmazta távollétében tanúsított hűségükért (*Zala* I. 147.).

147. Harcokról, amelyek ekkor András ellen folytak volna, nincs hír. 1317. VI. 2-án uralma még biztos lábon állt, mert a győri káptalan a parancsára eljárt Veszprém megyében (*AO* I. 430.). Károly VI. 6–7., Kopasz ellen vonultában állított ki Sopron megyei vonatkozású okleveleket (*UB* III. 92., 94.), ami annak jele lehet, hogy hadait András ellen ekkor indította el. (Mint látni fogjuk, ekkortájt indult el egy hadtest Szlavóniába is.) X. 23-án Komárom alatt kelt oklevelében András már „egykori lázadó" („tunc nostre maiestatis rebellantem", *HO* II. 28–30.), meghódolása tehát ez előtt történt. Talán már szept. végén, amikor Hédervári Dezső (1318-ban kapuvári várnagy) Sopron megyei birtokokat kapott adományul (IX. 24.: *Sopron vm.* I. 16.). Az osztrák részvételt András leverésében eléggé bizonyítja, hogy Sopron megye ispánja Frigyes híve, az osztrák Pottendorfi Rudolf lett ([1317] XI. 26.: *Sop-*

ron vm. I. 79.; 1318. I. 19.: *HO* II. 31.; 1318. VII. 23.: *HO* II. 33.). Rudolf XI. 26. levelében azt írja, hogy András „omnem compositionem et unionem inter... Karolum regem... et inter ipsum ordinatam nullis meis meritis exigentibus potentialiter violavit", és azon töpreng, „qualiter et quali via antedicto magistro Andrea pro suis gravibus et notoriis excessibus possem castrum aliquot expugnare".

148. Kakas Miklósra 1318. IV. 16.: *Zala* I. 147.; Rudolfra lásd az előző jegyzetet; azon a Henrik fia Jánoson, akinek Rudolf 1317. XI. 26-án a közbenjárását kéri Károlynál András és a Nagymartoniak ellen, hihetőleg Henc fia János értendő, aki 1319 előtt Ilyéd (Krassó vm.) várnagyaként ismert (Györffy: *ÁMTF* III. 485.) és aki feltehetően ekkor került a szomszédos Moson megye élére. (Csak 1323-tól ismert mosoni ispánként és óvári várnagyként: *CDH* VIII/7. 147–148. = DF 257970. Azonban András ottani várnagya, Kneplin 1317. XI. 18-án a hűtlenek jegyzékén szerepel: Házi I/I. 30., várnagyságára 1304: *Sopron vm.* I. 64.) Hédervárira 1318. III. 9: *AO* I. 459.; Köcski várnagyságára 1318: *HO* I. 113., átpártolására 1325: *HO* I. 140. Mivel részt vett az 1317. januári macsói hadjáraton (1323: *HO* I. 124.), átállásának ez előtt kellett megtörténnie.

149. [1317] VI. 13. Károly Tamáshidáról – útban Adorján alá – utasítja Nekcseit és Garait, hogy a Kőrös megyei Gordova kerületet adják át Bogár Istvánnak, mihelyt „partes illas nostro regimini subicere poteritis" (*Zichy* I. 174–175., 1320 körüli kelettel. Az évszám az itineráriumból adódik, lásd a Függeléket.) 1317. XII. 20. Károly János bánnak adományozza a hűtlenek által elfoglalt és „usque nunc" birtokolt Monoszló, Berstyanóc, Polosnica és Megyericse várakat, miután a bánt „pro resumpmenda potentia nostra et recuperatione terrarum, castrorum et aliorum iurium regalium nostrorum ad partes ultra Drauam... contra filios H[enrici] bani" küldte, ő pedig kétszer legyőzte őket, zászlaikat a királynak küldve el, majd „multa castra ab ipsis infidelibus nostris obtinuit et abstulit, provincias ac oppida plura nostri dominii subiugans et restaurans ditioni – s ezután –, recenti et continuato actu" bevette Zdench várat, sok hőstettet hajtva végre „tam contra eosdem infideles nostros quam etiam fratres suos uterinos qui etiam tunc temporis a nobis divertebant". (*Blagay* 82–86. = *CDCr* VIII. 439–442., a kiadásokban a szövegtől eltérően az 1316. évnél közölve.) Ugyanezen a napon kelhetett a bán jegyzőjének szóló adománylevél, amely a bán küldetéséről az előzővel csaknem szó szerint egyezően emlékezik meg, utal a jegyző sebesülésére „in expugnatione castrorum illarum partium cum eodem Johanne bano procedendo", és egyéb érdemeire, melyekről maga a bán és Bugar István mester

tolnai ispán tájékoztatták a királyt. (DF 255656, Zágrábi k. lt. Loci cred. 2–6.; a csonka kelet nyilván az előző oklevél mintájára egészítendő ki: 1317. XIII. [Kal. Ian.]) Zdenc és Monoszló ostrománál Bogár István is jelen volt (1318: *Zichy* I. 159–161.). Erre az évre teendő Raholca vár visszafoglalása is (vö. 1317. XII. 27.: *CDH* VIII/2. 139–140.), amelynek, élére az Erdélyből éppen kiűzött Benedek fia János mester került várnagyként (Györffy: *ÁMTF* I. 372.).

150. Szécsi Pál halálára 1322: *TSz* 1964, 548. Ideje abból adódik, hogy Pál 1318. VII. 15-én még életben volt (lásd a 116. jegyzetet), míg 1320. I. 12-én Somogy megye élén már utóda, Pozsegai Gilétfi Miklós van hivatalban (*Zichy* I. 175.). 1320. IV. 24. Philippus de Granana johannita perjel megjutalmazza Ludbregi Miklóst a rend vára, Béla (Varasd vm.) visszaszerzéséért, ami miatt Miklós magára vonta volt a Henrikfiak haragját (*CDCr* VIII. 506–507.). Kitűnik belőle, hogy ekkorra már Ludbreg is gazdája kezén volt, holott korábban ezt is elfoglalták a Henrikfiak (1326>345: *CDCr* XI. 230.). Mivel Bélát és Ludbreget továbbra is a Kőszegiek várai fogták gyűrűbe, fel kell tételeznünk, hogy a harcok 1320 tavaszára véget értek. Biztosan ez csak 1322. III. 18-tól tudható, amikor a király a Henrikfiakat már híveinek nevezi („tunc infideles nostros, nunc vero fideles", *TSz* 1964, 548.).

151. 1318. III. 3.: *CDH* VIII/2. 169–183. = DF 273154; III. 14–15.: *CDH* VIII/2. 163–165. = DF 277247; III. 22: *CDH* VIII/2. 168–169. = DF 277247. Vö. a 144. jegyzettel és Károly itineráriumával a Függelékben.

152. Kopasz bukására a fő forrás 1325: *AO* II. 216–219.; Valkóra 1318. VIII. 9.: DF 254779, Wesselényi lt. 5. (Kenéz ekkor még fogoly) és 1329: *AO* II. 403–404., vö. Györffy: *ÁMTF* III. 521., ahol az utóbbi adat pótlandó.

153. Dózsa 1318. VII. 8. előtt lett vajda (DL 96065), III. 22. még bihari és szabolcsi ispán (*AO* I. 462.), és szabolcsi helyettese, Simon 1318. V. 1-jén is szerepel (*AO* I. 469.). 1318>353: mivel Kéméri Dezső veje „infidelitatis arma induendo contra vexillum domini regis se Moyus filio Moyus et Kopoz palatino adunando" Tamás beregi ispán fogságába esett, apósa „mediantibus litteris... Douse woyuode Transilvani et comitis de Zonuk, magistri Peteu comitis de Zothmar, magistri Iwahun (alább: Iwan) comitis comitatus de Zabouch et Johannis filii Briccii comitis de Byhor" összesen 120 márkát fizet érte Kállón Iván ispán előtt 1318. X. 6-án, XI. 8-án és XII. 7-én (DF 151725, Jászói k. o. lt. Acta ann. 3–19.): az oklevél tehát valószínűleg 1318. szept. elején kelt. Bogár fia Mártonra lásd a 144. jegyzetet.

154. [1318] VII. 8. prope Zyloh: *AO* I. 621. (1321 körüli kelettel, de már Karácsonyi: *Hamis*... 140. helyesen 1318-ra datálta; keltéhez vö. Dózsának az

előző jegyzetben idézett, azonos napon kelt oklevelével). 1318. VIII. 9. Károly eladományozza [Omori] Gál udvari jegyzőnek Mojs négy erdélyi birtokát, miután Mojs a „pro reformatione pacis" Erdélybe küldött Dózsától csatában legyőzetett (DF 254779, Wesselényi lt. 5.). Kétségtelenül e csatát követően kelt az előző jegyzetben idézett egyezséglevél is, amely azt bizonyítja, hogy a csatában Kopasz is részt vett, tehát ekkorra már kiszabadult Károly fogságából. Erről a csatáról több későbbi forrás is megemlékezik: 1. Midőn a király „pro reformatione eiusdem partis per Moys filium Moys infidelem nostrum specialem perturbate" Erdélybe küldte Dózsát, ez legyőzte Mojsot, aki hadat gyűjtött ellene (1319: *Zichy* I. 171–174.); 2. Petenye fia Péter segítséget nyújtott Moys fia Moys specialis infidelisnek és vele együtt harcba szállt Dózsa erdélyi vajdával, akit a király „pro reformatione status eiusdem partis" küldött Erdélybe (1321: *CDH* VIII/2. 293–295. = DL 57266); 3. Péc nb. [Ibrányi] Lukács a Macsó elleni [1317-i] hadjárat után „missus per nos unacum Dosa tunc woyuoda Transilvano, nunc autem palatino... ad partes Transilvanas contra Kopoz filium Thome et Moyus filium Moyus... in conflictu, quem idem palatinus habuit cum eisdem" megsebesült (1322: DL 62169 = *CDH* VIII/2. 324–328., hibásan); 4. „in conflictu, quem Dousa tunc woyuoda Transilvanus cum Moys filio Moys – és társaival –, scilicet filiis Lothardi et filiis Thome... habuit in partibus Transilvanis", jelen volt Bátori János és Lőrinc „in auxilium eiusdem woyuode per nos destinati" (1326: DF 243724 = *CDH* VIII/5. 156–164., és röviden 1330: *CDH* VIII/3. 405–411.). Bátori János, mint láttuk, bihari ispáni minőségben kísérte el Dózsát. 5. Mivel Dózsának csak ez az egy csatája ismert Mojssal, erre kell vonatkoztatnunk azt az adatot is, mely szerint az erdélyi nemesség is részt vett „in conflictu, quem Dousa quondam woyuoda Transilvanus cum Moys filio Moys... in Tupa prope Clusvar habuit" (1324: Hóman: *Pénzügyek*... 254–256.).

155. 1318. XII. 13.: Dózsa Debrecenben keltez (*AO* I. 489.); 1319. III. 8.: [Losonci] Tamás székelyispán tiltja Mojs fiát, Elleus mestert [a lázadó Mojs testvérét], hogy Bonyha (Küküllő vm.) birtokot egyezség útján átadja Erdewd fia Miklós mester kecskési várnagynak (*UGDS* I. 338.). Ez a Miklós hihetőleg azonos Dózsa rokonával („frater et consobrinus"), [Ákos nb.] Erdő fia Miklóssal, akire 1322-ben két Bihar megyei birtokot hagyott (*AO* II. 45.). Ha így van, akkor Kecskés vár (Erdélyi Fehér vm.) 1319 tavaszán már Dózsa – mint vajda – kezén volt. (1313-ban még Kán Lászlóé: Györffy: *ÁMTF* II. 168.)

156. Gútkeled Miklós 1318-ban, VII. 23. után lett soproni ispán (*AO* I. 490., vö. a

147. jegyzettel) és feltehetően ugyanekkor lett kapuvári várnagy is. (Az idézett helyen „több vár várnagyának" nevezi magát; 1321-ben tudjuk meg, hogy Kapu, Komárom és Székcső várakról van szó, DL 72510. A kapui várnagyság ezóta 1387-ig egyesítve volt a soproni ispáni tiszttel, lásd Engel: Honor II. 912., jelen kötetben 135. A bácsi és baranyai ispánokra lásd Wertner: *Adalékok*... 589., 600.) Győr elvételéről a pápa 1318. XI. 22-i leveléből értesülünk (Theiner I. 462.), Nagymartoni Pál 1318. VII. 10-én fordul elő győri ispánként (*UB* III. 111.). 1318. IX. 16., Károly kárpótolja a heiligenkreutzi apátságot ama károkért, amelyeket „per exercitum et descensum nostrum, quem prope Mvscun habuimus" szenvedett (*UB* III. 114.). Tamás esztergomi érsek VIII. 25-én datál – nyilván a királyi seregben – „prope Musun" (*AO* I. 481.). A király IX. 2-án Pozsony kiváltságlevelét erősíti meg (DF 238662, Pozsony lt. 36.), ami azt jelzi, hogy vagy a városban, vagy annak közelében tartózkodott. X. 3-án találjuk Bécsben (*HO* II. 34.). A királyi had oszlása XI. 15-én történt meg (*Zichy* I. 161.).

157. *SRH* I. 489., vö. *AO* I. 415–416., amely szerint 1317. febr.-ban még élt. Különös szórakozottságra vall, hogy Károly 1318. VII. 12-én Éty királynéi birtokot mégis „ex permissione et consensu domine Marie consortis nostre" adományozza el: *CDH* VIII/2. 147–150. = DF 238661. (Az oklevél dátuma és hitelessége ellen egyébként nem emelhető kifogás, vö. Györffy: *ÁMTF* II. 362.) Károly első, halicsi házasságát a közelmúltban Kristó Gyula derítette fel. (Károly Róbert első felesége. *Acta Historica Universitatis Szegediensis,* 86 [1988] 27–30.)

158. „Eodem anno [1318] Karolus... rex Ungariae prima sua absque liberis viduatus uxore Thomam ac Simonem comites Ungariae cum Stephano interprete et cum decentia familiae misit ad Johannem regem Bohemiae petens, ut unam de suis sororibus velit pro coniuge sibi dare. Johannes... certis nuntiis suas sorores de Lucelburgensi evocat comitia, quarum maior vocabatur Maria, iunior vero Beatrix... Istae... virgines... duodecimo Kalendas Julii Pragam... ingressae sunt, quarto autem die post adventum puellarum istarum cum rege et regina... ad monasterium Aulae regie hae pariter venerunt... Veniunt quoque illuc legati regis Ungariae, et ut eorum exaudiatur petitio, incipiunt cum instantia postulare. Quorum petitioni rex Johannes annuit et ut unam de suis sororibus eligant, liberam opinionem eis dedit; stabant itaque Ungari in suis desideriis exauditi me presente et vidente coram ambabus puellis intendentes in illas mente tacita oculis apertis; facies delicatas istarum virginum diligenter inspiciunt, conditiones corporum discutiunt, gressus describunt et quae sit eligibilior, sagaciter inquirunt. Tan-

dem Beatricem iuniorem puellam sibi assignari postulant dominam Ungariae et reginam. Rex... consentit et congratulatur, puella ad ecclesiam deducitur, et mox coram summo altari beatae virginis in Aula regia Karolo regi Ungariae, sed absenti ad manus comitum praesentium legitime desponsatur, campana duplex pulsatur et per conventum monachorum, qui omnes ibi adorant, Te deum laudamus altisonis vocibus decantatur" (Petrus von Zittau 399–400.). Vö. Pór – Schönherr: Anjou-ház... 107–108.; Meltzer, Franz: *Die Ostraumpolitik König Johanns von Böhmen.* Jena, 1940, 19. Szécsényi Tamás csehországi küldetésére 1319: *AO* I. 529–530.; ekkor lippai (= solymosi) és hasznosi várnagy s a kunok bírája volt (1324: *UGDS* I. 383–384.). A másik követet Pór Antal tévesen nevezi Nagymartoni Simonnak, mert ennek a családnak ekkoriban nem volt Simon nevű tagja. Valószínűleg Tamás unokatestvére, Kacsics nb. Simon krassói ispán értendő (vö. a 144. jegyzettel). István tolmács esetleg azonos a korábban ausztriai és csehországi követségekben eljáró István soproni polgárral (1312: Házi I/1. 24.).

159. „Nec longo post per nuntios solempnes regis Karoli haec tenella puella in metis Moraviae et Ungariae reverenter suscipitur et in Ungariam deducta infra octavas beati Martini episcopi coronatur, statimque cum eadem rite nuptiarum festiva solempnitas per regem Ungariae celebratur" (Petrus von Zittau 400.); *SRH* I. 490.

160. András és az általa behívott „rokon" („proximorum Andree") osztrák bárók legyőzéséért 1319. VI. 16-án kap jutalmat Osl. nb. Csornai Lőrinc, a Kanizsai család őse (*Sopron vm.* I. 84.) és VI. 18-án Nagymartoni Pál, aki ekkor kapta vissza az Andrástól elfoglalt Kabold várat (*UB* III. 121.; Kabold visszavételét említi 1325: *HO* I. 140.). Gútkeled Miklós, akit Károly a sereg élére állított („cum nos... exercitum contra ipsum Andream ad subiciendum ipsum et terram suam nostro regimini armassemus, prefecto eidem... exercitui in capitaneum Nicolao tunc comite Supruniensi", 1324: *CDH* VIII/2. 546–551. = DL 86969), ekkor hat megnevezett osztrák bárót foglyul ejtett (1323: *AO* II. 69–71.). Lőrinc az ő vezetése alatt harcolt a csatában (1321: *AO* I. 627–628.; 1323: *Zala* I. 164–167.), amely Kőszeg mellett („apud civitatem Gunch") ment végbe (1327: *Sopron vm.* I. 108–113.), Köcski Sándor pedig szintén Miklós oldalán foglalta el Kőszeget Andrástól (1323: *HO* I. 124.). Miklós 1319. V. 15-én Sopronban ad ki oklevelet (*Sopron vm.* I. 83.), ez valószínűleg a harcok után történt. Nem lehetetlen, hogy az András és a többi Henrikfiak („cum ceteris Herniciadibus") ellen vívott szalafői csatát, melyben Köcski Sándor részt vett (1325: *HO* I. 140.), szintén ekkorra kell datálnunk, de történhetett az 1317. évi felkeléskor is. (Mivel

a szlavóniai Henrikfiak lázadása 1319 tavaszán még tartott [lásd a 150. jegyzetet], Andrással való közös hadműveletük lehetősége nem zárható ki, több adat azonban nem szól róla.)

161. András vasi alispánja (curialis comes) 1321. V. 11.: *AO* I. 614.; Kőszegen ad ki oklevelet 1321. VII. 23.: *CDH* VIII/2. 319.; Károly vasi ispánnak nevezi 1324. V. 8.: DL 40451; néhai 1325. I. 8.: DL 40462, és valószínűleg már 1324. XII. 11. is: „quondam infidelis", *CDH* VIII/2. 546–551. = DL 86969.

162. 1319. VIII. 8. Lampert országbíró Péterváradon pert halaszt Szt. Mihály quindenájára (X. 13.) „totius regni motus contra Vrosium regem" miatt (*Zichy* I. 169–170.). 1319. VIII. 29-én ugyanő Engen (in Heeng) pert halaszt „ad quindenas reversionis domini nostri regis in Themeswar" (DL 91190. Az oklevél kelte: VIII. die oct. virg., amin ez esetben alighanem Nagyboldogasszony napja értendő.) Károly 1319. IX. 16-án és 26-án datál Macsóban, Kolubar vára alatt (*AO* I. 533.; DL 30603), és ekkor kelt egy év nélkül, IX. 22-én „in Kuchou prope fluvium Obona" kiállított parancsa [Druget] Fülöp szepesi és újvári ispánhoz (DF 285812 = *CDH* VIII/1. 563. = *CDH* VIII/4. 636. Vö. Karácsonyi: *Hamis*... 140., Wertner: Hadjáratok... 425.) Fülöp maga is részt vett a hadjáraton, hadának oszlása X. 13-án volt (*CDH* VIII/2. 238.). Vele volt szerviense, Perényi Miklós is (1319. XII. 8: „nunc etiam" az Uros elleni háborúban, *CDH* VIII/2. 207–209. = DF 212678). Az Uros elleni „generalis exercitus" (1326: *CDH* VIII/3. 71–75.) adata az 1317-i hadjáratra is vonatkozhat, mivel az Amadéfiak elleni 1317. dec.-i háború előtt említik. Kolubar bevételéről később is megemlékezik Károly (Pánki Dobó – a Ruszkai Dobó cs. őse – „sub castro Kalabar", 1324: DL 71854; Sátori Bereck fiai János és Lőrinc „repetentibus nobis... regnum Servie, dum castra Machou et Calabar fecimus expugnari", 1326: DF 243724 = *CDH* VIII/5. 156–164., ehhez lásd a 124. jegyzetet is).

163. Garai 1320. VIII. 27-én fordul először elő macsói bánként, egyúttal valkói és bodrogi ispán, kőszegi várnagy (*AO* I. 574.), de már VII. 13-án „bán" és bodrogi ispán (*Zichy* 1. 183.).

164. Lásd a 145. jegyzetet.

165. Dózsa 1319. X. 2-án kapta adományul az Ernyefiaktól elkobzott Újvárt azaz Diósgyőrt. (*Zichy* I. 171–172., vö. Györffy: *ÁMTF* I. 774. A vár elfoglalását Karácsonyi: *Nemzetségek*... I. 104. nyomán 1316-ra szokás tenni, ezt azonban semmilyen megfontolás nem támogatja, sőt azon év eseményeibe be sem illeszthető. Tökéletesen illik viszont az 1319–1320. évi hadjáratok menetébe.) Dédes bevételét később Trencsénével (1321) együtt említik (1327: *AO* II. 332.), ebből azonban nem következik, hogy 1321-ig ellenállt volna.

166. 1320. VIII. 11.: Dózsa Sirok vár alatt keltez „in expeditione presenti" (*AO* I. 573–574.). Fülöp részvételére Sirok ostromában 1323: *Zichy* I. 218–220. és főleg 1324: *Zichy* I. 257–258., ahol kifejezetten arról értesülünk, hogy a várat Dózsával együtt vívták meg. (Lásd az idézeteket Györffy: *ÁMTF* III. 131.) Fülöp embere, [Delnei] Ite fia János „sub Syrok et Philek castris" harcolt Máté ellen (1323: *AO* II. 84.), amiből a legegyszerűbb arra következtetnünk, hogy a nógrádi hadjárat is ekkor ment végbe. Gömör megye elfoglalása azért teendő ugyancsak 1320 nyarára, mert Károly VIII. 29. adatta vissza Tamás érseknek Rozsnyóbányát (*Mon. Strig.* II. 781.) és Szécsényi Tamás is ez évben kapta adományul a hűtlen Hontpázmány nb. Velk fia Sándortól elkobzott Ajnácskő várat (Györffy: *ÁMTF* I. 480–481.). Továbbá 1321. I. 5-én Miklós curialis comes áll Gömör megye hatósága élén (DF 268357, Usz lt. 65–1.), akit Druget Fülöp későbbi alispánjával (1324. I. 9.: DF 263313, Szepesi k. o. lt. 11–1–6.) lehet azonosítani.

167. „Eodem anno [1321] decima quinta Kalendas Aprilis obiit Mathaeus comes de Trencz... quo defuncto Karulus rex Ungariae munitiones eius pugnando obtinuit, eo quod hostis eius exstitit cuncto tempore, quoad vixit" (Petrus von Zittau 414.). 1321. V. 1.: a Bárcaiak urukkal, [Druget] Fülöppel hadba vonulnak (DL 83180); V. 1.: Károly visszaadja Biter fia Péternek és unokaöccsének, Györgynek Kékkő, Gyarmat, Szucsány, Várna, Budetin, Lietava, Hricsó várakat és Hídvég (Hont m.) birtokot, melyeket a néhai Máté foglalt el tőlük (DL 65733); V. 19.: Károly Temesváron megjutalmazza Markul fia Jánost Appony vár átadásáért (DL 68092); VI. 14. in Tapolchan: [Gútkeled] Miklós soproni ispán, kapui, komáromi és szekcsői várnagy „et princeps militie presentis exercitus domini regis Hungarie: ... cum nos post obitum... Mathey... de Trynchynio... ad tenuta eiusdem ex mandato et precepto eiusdem domini nostri cum exercitu propter astuciam et infidelitatem castellanorum eiusdem contra eundem dominum regem habitam venissemus", visszaadja Noe birtokot Opun-i Bodoznak és Jánosnak, akik a „consortio aliorum servientium eiusdem magistri Mathey infidelium... segregando se nostro collegio adheserunt" (DL 72510; a Miklós által elfoglalt négy várat felsorolja 1323: *AO* II. 69–71.); 1321. VII. 4.: Károly [Kistapolcsányi] Hazlow fia Julának és Andrásnak adja a bakabányai ezüstbányát (DF 274874, Bakabánya lt.), ami – mivel Jula Máté lévai várnagya volt – Léva ekkori átadásáról tanúskodik. Ennélfogva az, hogy a király VII. 6. „sub castro Lewa" keltez (lásd a Függeléket), nem azt jelenti, hogy ostromolta a várat, hanem csak azt, hogy nem benne szállt meg. Trencsén ostrománál fő-

leg Druget Fülöp embereivel találkozunk: Egerszegi Éles János (1323: *Zichy* I. 218–220.; 1324: uo. 257–258.); Fonyi Balázs és Zonk (1324: DF 265467, Andrássy lt. 66–5.); Füzéri Lampert fia Mihály (1327: *AO* II. 332., vö. 1321: *CDH* VIII/2. 297–298. = DF 283074, p. 49–52.); Perényi Miklós (1325. IV. 10.: DF 210878, Egri k. o. lt. AN–201.); Delnei Ite fia János (1323: *AO* II. 84.). Említik még Pánki Dobót (1321: *AO* I. 636–637.), Sebesi Tamás fia Sinkát, aki itt esett el (1322: *CDH* VIII/2. 356–359.) és Maróti Mihály udvari ifjút (1323: *CDCr* IX. 108.). Tapolcsányt, ahol szintén Fülöp egyik várnagya, Jelzenei Péter volt jelen, a király maga ostromolta (1328: DF 269793, Kassa lt. Jeszeney 29.). A hadjáratra összefoglalóan Kristó: *Csák Máté* 201–202., 212.

168. Időrendben az alábbi források vonatkoztathatók ezekre az eseményekre: 1319. V. 13. Károly visszaadja Kacsics Simon krassói ispánnak erdélyi birtokait (*AO* I. 516.); VI. 21. ua. Elefánti Dezső sebesvári várnagynak adja a Mojshoz állt [Zsombor nb.] Chumpaz Lőrinc fia István és társai erdélyi birtokait (*AO* I. 520–523.); VII. 28. ua. [Szécsényi] Tamás szerémi, bácsi és aradi ispánnak adja Ipach fia András erdélyi birtokait, aki László volt vajdához, „capitali emulo et infideli nostro" csatlakozott (*UGDS* I. 340–341.); XI. 12. ua. hozzájárul, hogy Talmácsi Konrád fiai Kacsics Pétert, Simont és [Szécsényi] Tamást teszik örököseikké (DL 10003, vö. *UGDS* I. 342., reg.); XII. 21. Dózsa vajda Küküllővár alatt keltez (DF 275875, Sztoyka lt. 7.); 1320. II. 19. Károly a Sukiaknak adja Pálostelke (Doboka m.) földet (*Doc. Trans.* XIV/1. 426–428.; az iktatást III. 25-án végzik el). III. 5. Károly elrendeli Elefánti iktatását az 1319. VI. 21-én neki adott birtokokba (DL 1991; az iktatást IV. 19. elvégzik); III. 25. ua. megerősíti a Sukiakat a II. 19-én nekik adott birtokban. Érdemeik „tunc, cum Moys filius Moys dampnate memorie emulus et infidelis noster in Bonchyda cum magistro Stephano filio Dyonisii... conflictum et bellum... habuisset,... ubi ipse magister Stephanus victoriam obtinuit" (*Doc. Trans.* XIV/1. 426–428.); III. 26. [Kacsics nb.] Mihály fia Simon medgyesi ispán átíratja az erdélyi káptalannal Károly 1319. V. 13-i adománylevelét (*UGDS* I. 345–346.). A felsorolt adatokból az tűnik ki, hogy Károly 1319 nyarán mozgósította az Erdéllyel szomszédos bárókat, de a hadjáratra a jelek szerint csak 1319 végén került sor, és. az 1319 nyarán kiosztott adományokat 1320. II. 19. után lehetett foganatosítani. Ez a Mojs feletti döntő győzelmet leginkább 1320. jan. tájára (febr. első felére) engedi datálni, mivel Mojs 1320. III. 25. előtt, sőt valószínűleg már II. 19. – a III. 25. átírt adománylevél kelte – előtt meghalt. Később megtudjuk, hogy Mojs és

testvére Elleus „in suis oppositionibus et infidelibus processibus male perierunt", azaz feltehetően elestek (1329: *AO* II. 394–401.). Figyeljük meg, hogy Kán László fiainak rovására ekkor még egyetlen adomány sem szól, és nincs adatunk arról sem, hogy a harcokban részt vettek volna.

169. 1321. V. 24. Dózsa erdélyi vajda hadával „prope Egrug", azaz a meszesi kapunál keltez (DL 38142); 1321. VII. 5. Benedek Csanádi és Ivánka váradi püspökök „in pratis iuxta Cybinium" kelteznek (*UGDS* I. 350–352.); VII. 13. ugyanők „circa villam Woyosd" (uo. 352–353.); VII. 25. Trencsén vár alatt: Károly utasítja az erdélyi káptalant, hogy Tamás erdélyi vajda emberének jelenlétében iktassa be [Kacsics nb.] Mihály fia Simon mester testvérét, Pétert Ölyves birtokba (DL 2049); XI. 1. „sub castro Chychou". Tamás erdélyi vajda a király nevében átveszi Csicsó várat Eymech fia Miklóstól, aki azt addig László vajda fiai részére őrizte (DL 29422 = *CDH* VIII/2. 316.); 1321. XI. 28. Károly e Miklóst kegyelemben részesíti, t. k. megbocsátva mindazt, amit csicsói várnagysága idején elkövetett (*Doc. Trans.* XIV/1. 348–349.). Későbbi források: 1. Szécsi Miklós és Dénes megvívta Déva várat Kán László hűtlen fiaitól (1322: *TSz* 1964, 548.); 2. Talmácsi Miklós, midőn László vajda fia László és testvérei „se rebelliter opposuissent non modicam partem regni nostri in partibus Transilvanis... dilacerantes", Salgó várat királyi kézre adta (1322: *AO* II. 39–41.); 3. Károly Pogány Istvánnak adja László vajda és fiai egyes birtokait „propter nefariam notam infidelitatis et seditionem, in quam idem Ladislaus woiuoda adhuc vivens conversus fuerat et filii sui sibi in vitio infidelitatis succedentes se semper regie maiestati opposuerunt et usque nunc - más ellenségeivel társulva - eadem seditione infidelitatis laborant" és pusztítanak (1329: *AO* II. 394–401.). Az 1322 tavaszi keresztesi közgyűlésre: *AO* II. 10. = *UGDS* I. 362–363.

170. 1320. VII. 21.: a zalai konvent oklevele szerint Kakas mester (=Kőszegi Kakas Miklós) a zalai ispán (*AO* I. 572.); 1321. III. 21. Zalai konvent: Lőrinc mester (=Osl nb. Csornai/Kanizsai Lőrinc) „in castro regali proprius (=propius) nostro conventui vicinetur" (*Sopron vm.* I. 86. = DL 2034); 1321. V. 11. Kőszegi András a vasi ispán (vö. *AO* I. 614.); 1321. IX. 25.: Károly Osl nb. Lőrinc zalai ispánnak adja a hűtlen Kőszegi Miklós Kanizsa várát, amelyet „ab eodem Nicolao abstulisset" és a vár alatt 3 szerviense elesett (*AO* I. 627–628.; ugyanígy 1323: *Zala* I. 164–167., itt a vár neve Kanizsaszeg); 1325: Köcski Sándor megostromolta Pölöske várat, amelyet a hűtlen Kakas Miklós rebelliter tartott a király ellen (*HO* I. 140.).

171. 1322. III. 18.: Szécsi Dénes zsidóvári és miháldi várnagy (*TSz* 1964, 548.), míg 1320. XII. 16-án még csak zsidóvári (*Közl. Miskolc Borsod* II. 17.); 1322.

VIII. 28. Károly előtt Vejtehi Tódor mester és fiai, János és Miklós rokonukká fogadják [Omori] Gál királyi specialis notariust, átadva neki felsorolt birtokaikat (*Csáky* I. 47.); 1324: Károly birtokokkal jutalmazza Bogár fia Márton szilágyi ispán érdemeit a szlavóniai hadjáraton „et in alia expeditione, quam habuimus sub castro Myhald", midőn a várat visszafoglalta Tódor bán fiától, Jánostól (*AO* II. 150–152.); 1329: Szécsi Dénes miháldi és hasznosi várnagy elfoglalta „castrum Guren... in Bulgaria", ahonnan a tirnovói despota hadai a végeket pusztították (*TSz* 1964, 551–552.); 1313 utáni datálására Györffy: *Románok*... 541. A Miháld elleni hadjáratot tévesen 1323-ra datálja Werner: Hadjáratok... 427–428., és 1316-ra Györffy: *Románok*... 540., egybeolvasztva az első támadással, lásd a 72. jegyzetet.

172. A horvátországi eseményekre: Klaić, Vjekoslav: *Povjest Hrvata*. II. sv. 1. kraj. (1301–1409). Zagreb, 1900, 39–46.; Kristó: *Feudális széttagolódás*... 208–209. Szemben Györffy: *Románok*... 540. véleményével, csakis erre a hadjáratra vonatkozhat Bogár fia Márton részvétele „in expeditione nostra [regis], quam fecimus versus Zagrabiam" (1324: *TSz* 1964, 549.); ugyanígy ama szolgálatok, melyeket Doncs zólyomi ispán szerviense a királynak „in Zagrabia" tett (Alexander Húščava: *Archív zemianskeho rodu z Okoličného*. Bratislava, 1943, 28.).

173. „Hoc anno [1319] circa festum beati Martini obitus dominae Beatricis reginae Ungariae Johanni regi Boemiae suo fratri certis est nuntiis intimatus" (Petrus von Zittau 410.); Beatrix gyermekágyi haláláról (in partu periclitatione), Erzsébet és Károly házasságáról Ioannes Dlugossii seu Longini... *Historiae Polonicae libri XII Francofurti 1711. Liber XIII et ultimus.* Lipsiae, 1713, IX. 113. („Budam deducta, Karolo... die Dominico in octava sanctorum Petri et Pauli copulatur, quam celebratis ex more nupciis procurat coronari in Alba Regali in Hungarie reginam"); *SRH* I. 490., említés; vö. Meltzer: i. m. 22.; Pór – Schönherr: Anjou-ház... 108.

174. Lhotsky, Alphons: *Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jahr. (1281–1358)*. Wien, 1967. /Geschichte Österreichs. II. 1./ 272., 276.; Meltzer: i. m. 25.; Pór – Schönherr: Anjou-ház... 109–110.; Wertner: Hadjáratok... 427. – Hazai források: [1322] XII. 26: *HO* VII. 386.; 1323: [Győrödi] Myke fia Ivánka „cum pluribus regni nostri nobilibus utpote noster [Karoli] famulus specialis in auxilium... Friderici regis Romanorum... per nos transmissus ibidem" elesett (DL 40420); 1323: *HO* I. 124.; 1325: „cum nos [Karolus] comitem Alexandrum de Kuchk... et alios quamplures castellanos et nobiles regni nostri ad partes Ryni in subsidium... Friderici... misissemus" (DL 40462); 1325: *HO* I. 140.; 1329>353: „Alexander de Kuchky iudex curie sue

[regis] et magister Alexander de Azara capitanei sui exercitus" Frigyes segítségére küldve (DL 98092).

175. Lhotsky: i. m. 282.; Pór – Schönherr: Anjou-ház... 112. Elterjedt tévedés szerint Pozsony rövidesen visszakerült a Habsburgokhoz, és csak 1328-ban lett végleg az Anjouké. Ennek a forrásokban semmi nyoma. A Tellesbrunniakkal kötött egyezmény: 1323. V. 23. (*CDH* VIII/7. 141–142.). Vö. Wertner Mór: Családtörténeti adalékok. III. A Tellesbrunniak. *Turul,* 13 (1895) 80–84.

Századok, 122 (1988) 89–147.

SALGAI MIKLÓS

Eberhard Windecke mainzi polgár,[1] akinek emlékirataiból a legtöbbet tudunk Luxemburgi Zsigmond uralkodásának utolsó három évtizedéről, általában nem érdeklődött a magyar belügyek iránt. A császárról kívánt írni, nem a királyról, és noha egy darabig Pozsonyban élt és ott házat is szerzett, Magyarország főleg abban az összefüggésben merült fel a számára, mint Zsigmond egyik országa és leggyakoribb tartózkodási helye. Nem szól bővebben még olyan személyekről, például Garai Miklós nádorról, a Pálóci testvérekről vagy a népes Rozgonyi-rokonság tagjairól sem, akik pedig az uralkodó legszűkebb környezetét alkották és hosszú időn át legbefolyásosabb tanácsadói voltak nemcsak hazai, hanem gyakran német ügyekben is. Ezért legalább is meglepő, hogy munkájába fontosnak tartotta beleszőni, ha nem is túl részletesen, egy viszonylag kevéssé ismert magyar úr, Salgai Miklós történetét. Művét olvasva mindenképpen az a benyomásunk támad, hogy az elbeszélt epizód a maga korában afféle szenzációszámba ment. Ha más nem, már ez is indokolja, hogy a kérdéses személyről megpróbáljunk a lehető legtöbbet megtudni.

Az említett helyen Windecke a következőket írja: „Abban az időben, amikor 1424-et írtak, volt egy főúr Magyarországon, akit Schallaga Miklósnak hívtak. Ez egy hatalmas főúr volt, a nádorispánnak anyai részről unokaöccse, Frank [testvérének], Simonnak a fia. Volt nyolc jó vára, nagy vagyona, és kétezer lóval tartozott a királynak szolgálni. Mármost ez a Salgai Miklós megölette apai unokatestvérét, Kónyafi Frank fiát, emellett fosztogatott, az emberektől elvette, ami az övék, és sok gonoszságot művelt a magyarországi törvények ellen, úgyhogy egyre-másra ér-

keztek ellene a panaszok a római királyhoz. A király erre törvény elé idéztette és el is ítéltette. Nem állhatta ugyanis, ha országában bárki bármit elvesz mástól. (...) Salgait tehát fej- és jószágvesztésre ítélték, ő pedig elmenekült az országból, hátrahagyva várait, földjeit és népeit. A király ekkor megfosztotta őt valamennyi várától és birtokától, és az egyik várát lerombolta. Ez királyi vár volt, és egymás fölött tizenhat terem *(gewelbe)* volt benne. Így űzték el tehát Salgait. A király ugyanebben az időben társaskáptalant alapított Buda városában, a Zsidó utcai új kápolnában Isten és Szent Zsigmond tiszteletére, és nagyobbrészt neki adta Salgai javait."[2]

Windecke tudósítása a magyar történészek közül először Wertner Mór érdeklődését keltette fel, „Schallaga" kilétét ő állapította meg.[3] Később a Szent Zsigmond-prépostság alapítása kapcsán Gárdonyi Albert és az ő nyomán Kumorovitz Bernát foglalkozott vele, de a személyről oly keveset lehetett akkor tudni, hogy mindketten kétségbe vonták Windecke 1424-es dátumának helyességét, mert Salgainak csak egy 1435. évi peréről volt tudomásuk.[4]

„Schallaga" a magyar forrásokban Szécsényi Miklós és Salgói Miklós néven szerepel. Családjának legtöbb tagja megérdemelne egy-egy kisebb tanulmányt, kezdve alapítóján, a Kacsics nemzetségből származó Farkas ispán fián, Tamáson, aki jól ismert személye a magyar történelemnek, mint erdélyi vajda (1321–1342), országbíró (1349–1354) és az Anjou-ház egyik fő támasza. Köztudott, hogy a Károly kori konszolidáció idején gátlástalan mohósággal az ország egyik legnagyobb főúri vagyonát sikerült megalapítania. Egyik fia, Kónya, aki fiúsított felesége, Haschendorfer Erzsébet kezével maga is jelentős jószágokat szerzett (1347), horvát bánként halt meg 1367-ben, a másik, Mihály (1377) váci, majd egri püspök lett.[5] A családi vagyont Kónya bán fiai, Frank és Simon örökölték, majd a századvég hatalmi harcaiban sikerült jelentősen megnövelniük. Frank még Lajos alatt kezdte meg karrierjét mint vasi és soproni ispán (1374–1379), az Anjou-ház kihalását követő zavarokban a Garai-párttal működött együtt, öccse, Simon éppenséggel a nádor egyik leányát vette nőül. Frank tagja volt a Zsigmondot trónra emelő bárói ligának, és a szétkapkodott királyi birtokállományból többek közt a terjedelmes tapolcsányi (Nyitra m.) váruradalmat hasította ki magának, míg Simon 1388-ban a börzsönyi Salgó királyi várat és nyolc faluból álló tartozékait

vásárolta meg. Számos fontos ispáni tiszt betöltése után Frank kincstartó (1392–1393), erdélyi vajda (1393–1395) és végül haláláig országbíró (1397–1408) volt, Simon pedig rövid időre székely ispán (1390–1391) és szintén országbíró (1395). 1401-ben vezető szerepet játszott Zsigmond letartóztatásában, és a királyi tanács őt tette meg erdélyi vajdának a leváltott Stibor helyett. Ezután azonban bölcsen köpönyeget fordított, és helyesen mérve fel az erőviszonyokat, a király pártjához csatlakozott. Jutalmul 1402 elején ajtónállómester (udvarmester) lett, és a következő év nyarán már nagy buzgalommal vett részt a bárók felkelésének elfojtásában. Jutalma abban állt, hogy korábbi botlására fátylat borítottak, sőt Zsigmond 1408-ban érdemesnek találta arra is, hogy a Sárkányos Társaság alapító tagjai közé fogadja. Udvarmesteri tisztségétől nyomban ezután meg kellett válnia, de mint volt báró továbbra is, haláláig tagja maradt a királyi tanácsnak.[6]

A két Szécsényi fivér, amennyire megítélhető, a legteljesebb egyetértésben igazgatta az örökölt családi vagyont, de Simon, közeledni érezvén halálát, szükségesnek látta, hogy a békés jövő érdekében megosztozzék unokaöccsével, Lászlóval, Frank egyetlen fiával és örökösével. Az esemény súlyát mutatja, hogy lebonyolítására Rozgonyi Simon országbíró személyesen szállt ki a közelbe, a Damásd királyi várhoz tartozó Hont megyei Letkésre.[7] 1411. december 9-én itt foglalták írásba a megállapodást, amely szerint a birtokokat lényegében megfelezték.[8] Kimondták, hogy a család hat vára közül Salgó, amelyet Simon szerzett, egyedül őt és örököseit illeti, Tapolcsány, Frank vajda öröksége pedig egyedül Lászlót. A többi négyből a Gömör megyei Ajnácskő Simonnak, a nógrádi Hollókő Lászlónak jutott, ezek azonban olyképpen, hogy tartozékaikat megfelezték. A szintén nógrádi Somoskőt és a Gyöngyös melletti Bene várat közös birtoknak hagyták, kikötve, hogy mindkét fél köteles várnagyot tartani bennük. Testvériesen megállapodtak egyéb magyarországi birtokaik (Pata, azaz Gyöngyöspata, a Hont megyei Prencsfalu és Zsibritfalva) sorsáról is. Terjedelmes erdélyi javaikról (Sárpatak, Teke, Nagysajó, Zsidve, Bolkács tartozékaikkal) ekkor nem intézkedtek, de későbbi adatokból kitűnik, hogy azokat is két egyenlő részre osztották.

A Szécsényi-vagyon, mint a felsorolásból is kitűnik, egyike volt a legtekintélyesebbeknek az akkori Magyarországon, és ha a távoli erdélyi jószágokat nem tekintjük, meglehetősen koncentráltan terült el Nógrád,

Heves, Gömör, Kis- és Nagy-Hont megyékben. Összesen mintegy 90 helységet foglalt magába, és olyan jelentős mezővárosok alkották a részét, mint Szécsény, Gyöngyös, Rimaszombat vagy a Nyitra folyó melletti Nagytapolcsány. Ilyenformán főúri méretűnek számított még az a fele része is, amelyet 1412. januárban, az osztály után alig egy hónappal Simon egyetlen fia, Miklós örökölt.[9]

Szécsényi Miklós, akit börzsönyi váráról kezdettől fogva Salgóinak is neveztek,[10] csak 1407-ben fordul elő először apja egyik jogügyletében,[11] de mint látni fogjuk, nyilván jóval idősebb volt, és születése legkésőbb az 1390-es évek elejére tehető. Társadalmi helyzete összhangban állt vagyoni állapotával, mert Garai Miklós nádor (†1433), a korszak legbefolyásosabb politikusa a tulajdon nagybátyja volt, egyik nagynénjének a Sárkányos-báró Szécsi Miklós tárnokmester (†1429) volt a férje, a másiknak a leggazdagabb horvát főúr, Frangepán Miklós, a majdani horvát bán (†1432). Végső soron a magával a királlyal is atyafiságban állt, hiszen nagynénje, a nádorné Cillei Anna Borbála királynénak volt a húga.[12] Miklósnak magának egyetlen, Dorottya nevű nővéréről tudunk, aki Losonci László szlavón bán fiához, Zsigmond szörényi kapitányhoz (†1434) ment nőül, és 1418-ban pert indított testvére ellen a Salgó várból, mint vásárolt birtokból neki járó örökrész és a többi javakból esedékes leánynegyed kiadásáért. Dorottya azonban már 1419-ben meghalt, a per kiskorú fiára, Losonci Lászlóra szállt, és még 1422 őszén is folyt, amikor a nádor Salgait okleveleinek bemutatására utasította.[13]

A fiatalember tekintélyét alkalmasint gyarapította, hogy időközben ő lett az ura az egész Szécsényi-vagyonnak. Unokatestvére, Frank fia László, aki nála pár évvel idősebb lehetett ugyan, de aligha múlt még harminc, 1413. januárban váratlanul meghalt, és végrendeletében Miklóst tette meg általános örökösévé, oltalmába ajánlva özvegyét, Szécsi Annát és hajadon húgát, Dorottyát.[14] Gyermekéről nem tesz említést, tehát, mint látszik, abban a hiszemben halt meg, hogy utódot nem hagyott hátra. Ezért azt kell feltételeznünk, hogy László nevű fia, akit 1414-től kezdve emlegetnek,[15] utószülöttként jött a világra. A kisfiú nagybátyja védőszárnyai alatt cseperedett fel, és önállóan csak 1421-től szerepel.[16]

Mi sem volt természetesebb, mint hogy a befolyásos rokonokkal rendelkező, vagyonos és előkelő Salgaira fényes karrier vár, és ennek színhelye az udvar lesz. A következő évtizedben többször találkozunk is vele

Zsigmond környezetében. 1414. augusztusban még itthon volt saját birtokain,[17] de valószínű, hogy ezután elkísérte a királyt nyugat-európai útjára, vagy legalábbis meglátogatta Konstanzban, ahogyan más előkelők is tették. Elképzelhető, hogy ő rejtőzködik ama „Nicolaus Laschago von der Loben" név mögött, akit a névjegyzékek Berekszói Hagymás László *(Haidmatz von Latznouw alias Preschgo)* után sorolnak fel a Konstanzban megforduló magyar urak között.[18] Biztos, hogy 1420–1421-ben részt vett Zsigmond első huszita hadjáratán, és ott szerzett érdemeiért jutalmul 1421. április 18-án a morvaországi Hradistyében címeradományban részesült.[19] 1423. márciusban a Szepességbe, Késmárkra kísérte el a királyt, a nevét ott találjuk – igaz, utolsóként – ama 16 egyházi és világi úr között, akik március 19-én menlevelet állítottak ki Ulászló lengyel király követei részére.[20]

Ezután kevéssel következett be az a katasztrófa, amelyről, némileg kiszínezve, Windecke is megemlékezik, s amely Salgai egész pályafutását derékba törte. Az események minden részletét ma már nem tudjuk felidézni, mert a legfontosabb forrás, maga az ítélet szövege nem maradt ránk. A fennmaradt szórványadatok azonban ennek ellenére elég jó képet adnak arról, hogy mi is történt valójában.

Legkorábbi adatunk Zsigmond 1424. augusztus 19-én Tatán kelt oklevele, amellyel Nagyszeben városnak adományozta többek között a Küküllő megyei Bolkács és Zsidve birtokok részeit. Ezek, mint írja, Salgai *„gonosz túlkapásai és bűnös cselekedetei folytán"* háramlottak királyi kézre.[21] Albert király 16 évvel később, 1439. június 15-i oklevelében, a Lóciaknak adta az ekkor már néhai Salgai egykori birtokát képező Ajnácskő királyi várat, elbeszélve, hogy őt Hont és Nógrád megyéknek Garai nádor által tartott közgyűlése *hamispénz-verésért* várai és birtokai elvesztésére ítélte, s így azok Albert elődjére, Zsigmondra szálltak.[22] Kissé részletesebb Albertnek egy másik, 1439. június 22-én kelt adománylevele, amellyel visszaadta Szécsényi Lászlónak a Nógrád megyei Szécsény, Almás és Sztracin birtokok felét. Ezek, mint megtudjuk, szintén a néhai Salgai Miklósé voltak, akit Garai nádor Nógrád és Hont megyék közgyűlésén *nomine cusoris et delatoris falsarum monetarum* levelesített, és e szörnyű bűnéért, amelyért halállal kellett volna lakolnia, Zsigmond a főpapok és bárók tanácsára összes váraitól, városaitól és falvaitól megfosztotta és így azok királyi kézre kerültek.[23] A fenti adatokat, ha egyáltalán

szükséges, megerősíti Pálóci László országbíró 1456. évi kiadványa, amellyel familiárisának, Jánoki Lászlónak ajándékozta a Nógrád megyei Szentlőrincet, megemlítve, hogy egykor a hamispénz-verő Salgaié volt,[24] továbbá Mátyás 1467. április 18-i oklevele, amely szerint Sóskút és más Pest megyei birtokok a hamispénz-verésért proskribált néhai Salgai jószágai voltak.[25]

Világos tehát, hogy Salgait, bármi volt is a vád ellene, nem általában „gonosztetteiért", hanem egyetlen főbenjáró bűnért, hamispénz-verésért ítélték el. A kérdéses közgyűlést, amelyen ez történt, 1423. november 3-án nyitotta meg Garai Miklós nádor Gyarmaton, a mai Balassagyarmaton.[26] Itt Pálóci György, az új esztergomi érsek panaszt tett Salgai Salgó vári várnagyának, illetve szentlőrinci és csesztvei (Nógrád m.) népeinek hatalmaskodása ellen,[27] továbbá felpanaszolta, hogy ugyanő Hugyag érseki birtokból 40 holdat elfoglalt Almás nevű birtokához, és ezt most Tornai Besenyő Pál, *Salgai birtokainak occupatora* nevében ennek officiálisa is megismételte.[28] Ebből megtudjuk, hogy a közgyűlésen hozott ítéletet nyomban a gyűlés alatt, november elején foganatosították. Özdögei Besenyő Pál, akit 1409-ben kapott birtokáról, Torna váráról is neveztek, jól ismert szereplője a kornak: horvát és szlavón bán (1402–1406), a Sárkányos Társaság alapító tagja és Zsigmond bizalmasa volt. 1433 körül történt haláláig sűrűn emlegetik az országnagyok között, és amolyan „kormánybiztosként" gyakran teljesített különleges királyi megbízásokat. Pontosan a megfelelő személy volt tehát arra, hogy végrehajtson olyan fontos műveletet, mint a Salgai-vagyon lefoglalása.

Melyek voltak azok a birtokok, amelyekre a korona rátette ekkor a kezét? Felsorolásukkal nem rendelkezünk, de a lista viszonylag pontosan megállapítható:

Ajnácskő vár (Gömör m.) 1424-ben már a királyé, akit várnagya, Berzevici Pohárnok István képviselt.[29] 1425-től 1437-ig Borbála királyné zálogbirtoka. 1439-ben, amikor Albert király a Pálóciaknak adta, 21 Gömör, Hont és Heves megyei falut számítottak hozzá egészen vagy félig,[30] emellett tartozékának tekinthető Rimaszombat mezőváros fele, amelyet Albert 1439-ben mint a birtok királyi részét *(portionem utputa nostram)* Szécsényi Lászlónak adott zálogba,[31] továbbá Törék és Szabadfalu (Kis-Hont m.), amelyek Berzevicinél maradtak zálogban.[32] A későbbi birtokállapotból kiderül, hogy mindezek az eredeti – az 1411. évi birtokosztály

előtti – Szécsényi-uradalom felét képezték. Rimaszombat másik fele ugyanis a hozzá tartozó kis-honti falvakkal mindvégig Szécsényi László kezén maradt.[33]

Bene vár (Heves m.) 1424-ben Ajnácskővel és a vár alatti Gyöngyössel együtt szintén Berzevici Pohárnok István királyi várnagy kezén tűnik fel.[34] Egykori uradalmát 1435-ben ismerjük meg, Zsigmond ekkor a Rozgonyiaknak zálogosította el 4100 Ft értékben Gyöngyös és Szászberek felét, Bene és Halász falvakat és Gyenda-pusztát, miután Berzevicitől kiváltotta őket.[35] 1438-ban, amikor a Rozgonyiak adományt szereztek e birtokokra, Zsadányt (Tarnazsadány) is közéjük számították. Mivel Bene 1435-ben már csak birtok, s még csak nem is említik, hogy pár éve még vára volt, nyilvánvaló, hogy a király időközben lerontatta. Gyöngyös és Szászberek másik fele, akárcsak Rimaszombaté, Szécsényi-birtok maradt.[36]

Salgó vár (Hont m.) utoljára 1423-ban szerepel, mint Salgai birtoka, aki ekkor várnagyot is tartott benne.[37] Mivel erről a várról nevezték, kétségtelen, hogy ez volt a székhelye vagy legalább is a kedvenc rezidenciája. Amikor legközelebb említik, már romokban találjuk, ezért rá vonatkoztatható Windecke fenti elbeszélése, amely szerint a király az elítélt egyik várát leromboltatta. Windecke úgy tudta, hogy jelentős vár volt „tizenhat teremmel", és valószínű, hogy maga Salgai is építkezett rajta. A mai csekély romokból mindez nem ítélhető meg, a rombolást minden jel szerint alaposan végezték el. A várhoz számított kilenc falut (Jenő [Diósjenő], Szokolya, Perőcsény, Pásztó, Szakállos, Mikola, Lontó, Orzsány, Zalaba) hiánytalanul 1437-ben nevezik meg,[38] de részben már 1422-ben (ötöt) és 1423-ban (nyolcat) is említik őket Salgai birtokaként.[39] Közülük Szokolya és Mikola (Vámosmikola) vámhelyeket 1429-ben Pálóci Máté országbíró kezén találjuk, amiből következik, hogy ekkoriban ő volt valamilyen címen az uradalom birtokosa.[40] 1435-ben már Losonci László tartotta kezén Jenő, Szokolya és Perőcsény falvakat tartozékaikkal „és a Salgó vár tartozékain *(in pertinentiis castri Salgo)* levő más falvakkal" együtt. A király ekkor birtokcsere útján megszerezte tőle az uradalmat, és helyettük Salgai volt erdélyi birtokait engedte át.[41] Úgy látszik, hogy Losonci a lerombolt vár tartozékait anyja, Szécsényi Dorottya öröksége és leánynegyede fejében kapta meg a királytól valamikor 1429 után. Zsigmond, miután visszacserélte, 1437-ben Lévai Cseh Péternek

zálogosította el,[42] ezóta a kilenc – később nyolc – falu a 19. századig a lévai uradalom részét képezte.

Szécsény mezőváros (Nógrád m.) és tartozékai: Almás és Sztracin felét, mint említettük, 1439-ben Albert adta vissza Szécsényi Lászlónak. Az uradalom többi falva a jelek szerint nem esett elkobzás alá.

Nagycsalomja helység (Hont m.) 1374-től ismert Szécsényi-birtokként. Szentlőrinc, Szügy és Riba falvakkal 1439-ben Erzsébet királyné kapta meg férjétől, mint Borbála királyné egykori birtokát.[43] 1420-ban még Salgaié és gyámoltjáé, Szécsényi Lászlóé, 1423-ban Szentlőrinc és Csesztve (Nógrád m.) szerepel Salgai birtokaként.[44] Szentlőrinc utóbb Pálóci Lászlóé lett, aki 1456-ban mint Salgai egykori birtokát ajándékozta el familiárisának, Jánoki (Vajdai) Lászlónak.[45]

Szeli (Alsószeli) helység (Pozsony m.) vámmal és officiálissal. 1313 óta volt a családé. 1413-ban Salgaié.[46] 1438-ban Albert Bazini Györgynek adta.[47]

Csuda helység (Bars m.) fele. A birtok Génnyel és Csattával együtt 1386-tól volt a családé. Mivel 1435-ben csak a fele volt Szécsényi Lászlóé,[48] fel kell tennünk, hogy a másik fele Salgai vagyonához tartozott.

Sóskút egész birtok, Káposztásmegyer és Százhalom fele Érd és Berki részeivel együtt szintén Salgai-jószág volt, és közülük Káposztásmegyert 1426-ban királyi kézen találjuk.[49] Mint 1467-ben megtudjuk, a felsorolt javakat Zsigmond 6000 aranyért eladta egy bizonyos Günther Stossnak.[50] Káposztásmegyer másik fele Szécsényi Lászlóé volt 1460-ban.[51]

Az erdélyi birtokok, összesen 21 helységben: *Teke* fele (Kolozs m.), *Nagysajó* fele (Doboka m.) és *Sárpatak* fele (Torda m.) tartozékaikkal, *Zsidve és Bolkács* fele (Küküllő m.), *Lándor, Hejőd és Acintos* fele (Fehér m.). Az itteni Szécsényi-uradalmakból Salgait illető fele részt Zsigmond szintén kisajátította, és a Kusalyi Jakcsoknak zálogosította el. 1435-ben visszaváltotta tőlük (valószínűleg a radnai kerületért cserében), és Losonci Lászlónak engedte át a salgói uradalom és Zaránd megyei birtokok (Csúcs, Meszt) helyett. 1439-ben, amikor László magva szakadtával visszaszálltak a koronára, Albert az elhunyt unokatestvéreinek, Losonci Dénes fiainak adta zálogba őket, és tőlük utóbb Hunyadi János szerezte meg a legtöbbet.[52] A tekintélyes földvagyont öt budai ház egészítette ki, kettő a várban és három a külvárosokban.[53]

A nádori közgyűlésen kimondott ítélet ellen Salgai úgy látszik a király

személyes jelenlétéhez fellebbezett. Valóban ellenkezett volna a szokásokkal, hogy az ország egyik első mágnásának sorsáról Nógrád és Hont megye nemesi közönsége döntsön. Windecke is úgy tudta, hogy a perben végső fokon Zsigmond személyesen hozott ítéletet főpapjaival és báróival, és ugyanerről tudat bennünket Albert idézett 1439. évi adománylevele. A fellebbviteli tárgyalásra, amelyen helyben hagyták a közgyűlés ítéletét, és kimondták a Szécsényi-vagyon fele részének elkobzását, úgy látszik 1424 tavaszán vagy nyarán került sor, mindenesetre augusztus 19-e előtt, amikor a király már adományt tett az elkobzott jószágokból.[54] Valószínűleg a perrel kapcsolatban írta át Garai nádor Salgai unokatestvére, Szécsényi László részére Budán 1424. június 9-én Nagy Lajosnak azt az 1353. évi privilégiumát, amellyel déd- illetve nagyapjuk, Kónya feleségét fiúsította atyja, Haschendorfer Wulfing birtokaiban.[55] Az 1446-ban elítélt Zomlini Gábor deák vallomásából tudjuk, hogy egyik hamisítványát Szécsényi László részére gyártotta, amely szerint Zsigmond abban a kiváltságban részesítette elődeit (feltehetően Frankról és Simonról volt szó), hogy egyikük birtokai sem kobozhatók el hűtlenség címén, hanem ilyen esetben a másik ágra szállnak.[56] Nyilvánvaló, hogy az oklevéllel Szécsényi a királyi törvényszék ítéletét szándékozott megtámadni, annak azonban nincs nyoma, hogy tényleg felhasználta volna.

Az uralkodó olyan fontosságot tulajdonított az ügynek, hogy maga is megtekintette az elkobzásra ítélt jószágokat. Miután 1424. március közepén Krakkóban az esküvőjét tartó lengyel király vendége volt, ahol csatlakozott hozzá Erik, a kalmari unió – Dánia, Norvégia és Svédország – királya, visszatérve április 5–7. között Diósgyőrött találjuk.[57] Innen elindulva olyan útvonalat választott, amely máskor nem fordul elő a magyar királyok itineráriumában: Dédes várát és a Gömör megyei Szentsimont érintve (április 9.) *Szécsényben* szállt meg (április 11–12.), amit nem lehet nem kapcsolatba hozni Salgai folyamatban levő perével.[58] Mivel innen nem Budának vagy Visegrádnak vette az útját, hanem – ismét szokatlan módon – Esztergomnak (április 14.), nem lehetetlen, hogy azért választotta ezt az utat, hogy a pusztulásra ítélt Salgó várat is megszemlélje. Esztergomból Székesfehérvárra ment, ahol legalább tíz napig időzött (április 16–25.).[59] Végül Csepelt (április 28.) útba ejtve Visegrádra ment (május 9–22.), és ezt követően két hónapot Budán töltött (május 24.–július 14.).[60] Itt Eriken kívül vendégül látta VIII. János bizánci császárt is, aki

Windecke szerint nyolc hetet töltött a magyar udvarban és részt vett az úrnapi (június 22.) körmeneten.[61] Az ítélethozatalra a legvalószínűbben budai időzése alatt került sor.

Az ítélet után Salgai a szó szoros értelmében földönfutó lett. Minden vagyonát elvesztette, azaz nem maradt egyetlen birtoka sem, ahol meghúzhatta volna magát. Mint utóbb megtudjuk, egyik nagybátyja, Garai János fogadta be, az ő halála után pedig az özvegy, Hedvig mazóviai hercegnő vendégszeretetét élvezte. Ifjú rokona, Szécsényi László is kitartott mellette, sőt megpróbálta újból birtokhoz juttatni. Anyai részről örökölt jószágát, a Zala megyei Hegyesd várat akarta átjátszani Salgai kezére zálog címén, de Rozgonyi Simon veszprémi püspök, aki már előbb maga is szemet vetett az uradalomra, testvérei útján feljelentette a királynál. Zsigmond, aki ekkor már évek óta külföldön tartózkodott, 1433. szeptember 25-én a bázeli zsinatra utaztában Mantuából utasította szigorú levélben Szécsényit, hogy az ügyletet ne merje végrehajtani, és ha a várat el akarja zálogosítani, úgy ezt kizárólag a püspök részére tegye.[62]

Zsigmond hazatérte (1434. október) után hamarosan pont került a Salgai-ügy végére. 1435. március 13-án a pozsonyi országgyűlés alkalmával a király személyes törvényszéke másodszor is törvényt ült felette. A vádat „a Garai János rokonságából és háza népéből való előkelők, nemesek és más állású emberek” terjesztették elő. Az elsőrendű vádlott Hedvig volt, aki, mint előadták, nyíltan és valamennyiük tudtával *libidinoso et detestabili incestu mehando* „összeszűrte a levet” *(se coquinasset)* Salgaival, majd attól való féltükben, hogy az asszonynak a házasságtörésért halállal kell lakolnia, a férjet közösen eltették láb alól. A királyi tanács mindkettőjüket főbenjáró ítélettel *(capitali sententia)* sújtotta. Az özvegyet örökös fogságra ítélték, amit unokaöccse, Garai László macsói bán – az 1433-ban elhunyt nádor fia – egyik várában kellett letöltenie, Salgait pedig „örökös hűtlenség gyalázatával” *(sub perpetuo infidelitatis labe)* száműzetésbe küldték.[63]

Menedékhelyül a volt ellenséget, a velencei köztársaságot választotta, amellyel Zsigmond nemrég, 1433-ban kötött békét. Ottani éveiről két irat tájékoztat, amelyeket a velencei állami levéltár őrzött meg számunkra. Az egyik egy szerződés, amelyet egy páduai közjegyző állított ki a jelenlétében, 1436. november 19-én. Mint megtudjuk belőle, egy Pelsőci (Pelsecz-i) János nevű familiárisát Velencéből Magyarországra küldte,

hogy hozzon el a részére száz aranydukátot rokonától, Garai László macsói bántól, aki az összeget készséggel át is adta, ámde a szolgát bevallása szerint útközben kirabolták és csak ötven dukátot hagytak meg nála. Salgai úgy gondolta, hogy a történet nem elég hihető, ezért Pádua városa által elfogatta küldöncét és csalás vádjával bebörtönöztette. Végül úgy állapodtak meg, hogy Pelsőci havi kétdukátos részletekben fogja törleszteni tartozását. Ezt a perköltségekkel együtt 72 dukátban állapították meg, minthogy Salgainak többször kellett az ügyben Velencéből Páduába utaznia, mégpedig kísérettel, „ahogyan rangjához és helyzetéhez illik" *(pluries veniendo de Venetiis Paduam cum famulis secundum suam dignitatem et statum)*.

A másik okmány Salgai végrendelete, amelyet 1438. január 18-án a Rialtón – feltehetően ottani palotájában – mondott tollba az odahívott olasz jegyzőnek. Az irat végén olvasható megjegyzés szerint másnap meg is halt.[64] Végrehajtóul négy velencei barátját jelölte ki. Egész életében nőtlen lévén gyermekei sem maradtak, ezért általános örökösévé az otthon élő Szécsényi Lászlót tette meg. Rá hagyta összes várát, városát, faluját és minden egyéb jószágát, amelyek jog szerint amúgy is reá háramolnának. Csupán Szakállal (Nógrádszakál) tett kivételt, arról úgy rendelkezett, hogy ottani része a hajdani bencés kolostor újjáalapítására fordíttassék, és arra kérte rokonát, hogy az őt illető másik részt is szánja erre. Lászlóra hagyta okleveleit is, amelyeket magával hozott, ám oly kikötéssel, hogy nem kevesebb, mint ezer dukátot kell értük fizetnie a négy megbízottnak. (Szécsényi erre nyilván nem volt sem képes, sem hajlandó, ezért az iratok utóbb elkallódtak.[65]) Öt honti és nógrádi faluját, amelyek egyedül őt illették, a szécsényi Szt. László-plébániára hagyta, budai házait pedig unokaöccsére, Losonci Lászlóra. Ingóságairól hosszan rendelkezett, elsősorban saját lelki üdve érdekében, továbbá háza népe javára. Száműzetésében, mint örömmel tapasztaljuk, nem kellett nélkülöznie. Két magyar famulusán, Mihályon és Vincén kívül – a korábban csalással gyanúsított Pelsőciről nem esik szó a végrendeletben – hat rabszolga is a rendelkezésére állt, a hetediket, Juliát már korábban Mihálynak adta. Valamennyiről szeretettel gondoskodott, még öreg rabnőjével kapcsolatban is kikötötte, hogy „jómódú embernek" adassék el. Három fiatal rabnőjét felszabadította, és kiházasításukra fejenként 50 dukátot hagyott azzal, hogy férjhezmenetelükig a házában, hagyatéka terhére tartsák el

őket. (Örömei a három leány körében, hiába rendelkezett velük korlátlanul, nem lehettek felhőtlenek: miután nekik ajándékozta mindama holmikat, amelyeket korábban vásárolt a részükre, szükségesnek látta külön utasításba adni, hogy „Polixenának is vegyenek egy ugyanolyan lábbelit, amilyen Novellának már van". A viharos előzmények képzeletünkre vannak bízva.) Igen bőkezűen látta el két magyar cselédjét, különösen Mihályt, akinek 100 dukátot juttatott, a férfi rabszolgák közül azt, amelyiket választja, továbbá a jobbik páncélját, egy hímzett ruháját, két köpenyét, kalpagját és fehérneműit.

Windecke a bizonyság rá, hogy a különös történet, amellyel megismerkedtünk, nagy port vert fel a maga korában. Ez érthető is, hiszen általában véve nem volt szokás az ország egyik első főurát jószágvesztésben elmarasztalni olyan ügyben, amelynek semmi köze sem volt a politikához. Zsigmond alatt ugyan ilyesmire is akad példa: 1435 előtt nem sokkal egy másik Sárkányos bárónak, Szántai Lack Jakab vajdának egyetlen fia vesztette el a Bihar megyei Sólyomkő várát és egész vagyonát „gonosztettei miatt".[66] A két példa mégsem teljesen azonos, egyrészt mert Salgai sokkal gazdagabb, előkelőbb és ismertebb volt Lack Lászlónál, másrészt, mert az ő bukásának hátterében olyan okokat lehet gyanítani, amelyek a másik esetben vélhetően nem forogtak fenn.

Először is okunk van feltenni, hogy Salgai nemcsak bűnöző nem volt, hanem talán még bűnös sem. Kortársai afféle *moral insanity*nek láttatják velünk, aki nemcsak hamispénz-verésre képes, hanem fosztogat és önkényeskedik, sőt rendre megmérgezi rokonait és jótevőit. A végrendeletében ellenben nincs semmi nyom, ami ilyesmire utalna. Tény, hogy a túlvilági üdvözülés módfelett foglalkoztatta és legtöbb intézkedése ennek biztosítását célozta, ez azonban végül is a haldoklók általános igénye a korban. Annál egyénibb – és megindító – az a megjegyzése, amit örökösének, Szécsényinek szánt: „Ne gondolja az én atyámfia, hogy a betegségem mérgezésből eredt vagy ered, és ne tartson miatta senkit vétkesnek, hanem vegye tudomásul, hogy Isten hozta azt rám, én pedig megnyugvással fogadom." Ez nem a megrögzött gonosztevő hangja, sokkal inkább egy ártatlan és jóindulatú keresztényé, aki legalább mást meg akar kímélni olyan szenvedésektől, amelyeket ő maga kénytelen volt átélni. Kijelentése önmagában is bizonyítaná, hogy a mérgezések vádjában ártat-

lan volt, de kiderül ez egyéb tényekből is. Tudjuk, hogy ő nevelte fel ama Szécsényi Lászlót, akinek apját a közhit szerint eltette láb alól, és bizonyára megfelelő gyám volt, mert jó kapcsolatuk sohasem szakadt meg, sőt gyámoltja volt az, aki, mint láttuk, megpróbálta földönfutó unokabátyját újból némi vagyonhoz juttatni. Ugyanilyen valószínűtlen, hogy bármi része lett volna Salgainak nagybátyja halálában. Garai János 1428-ban halt meg,[67] amikor Zsigmond még itthon tartózkodott, ekkor azonban még senki sem gyanakodott erőszakos halálra, hiszen akkor Salgait nyomban perbe fogták volna. A vád évek múlva, Zsigmond nyugati tartózkodása idején (1430–1434) röppent fel, amikor Salgai és az özvegy szerelmi kapcsolata – amelynek létében nincs okunk kételkedni, de amely nem feltétlenül előzte meg Garai halálát – kitudódott. A vádat azonban, mint kiderül, épp az a személy nem hitte el, aki a legközelebbről volt érintve: az elhunyt unokaöccse és örököse, Garai László. Ő ugyanis Salgaival annak száműzetése alatt is tartotta a kapcsolatot, sőt mint láttuk, pénzt küldött a számára Velencébe.

A rázúdított rágalmak özönéből kitetszik, hogy Salgait a kortársai általában nem kedvelték. Másfelől viszont azt tapasztaljuk, hogy mindazokra, akik közeli viszonyban voltak vele, jó benyomást tett. Ők nemcsak nem tekintették bűnösnek, hanem a többszöri megbélyegzés ellenére sem vonták meg tőle a bizalmukat, sőt megpróbálták támogatni balsorsában, akár még – mint Szécsényi László – az uralkodó neheztelését is vállalva. Mindezt nem könnyű összeegyeztetnünk, de azért kínálkozik egy megoldás.

Eddig nem szóltunk róla, de tény, hogy Salgai kivételesen művelt ember volt. A 15. századi magyar előkelőket, amennyire tudjuk, alig legyintette meg az alfabetizáció. Nemcsak a parvenü Hunyadi volt közismerten írástudatlan, hanem úgy látszik, 1500 előtt a legjobb házak ifjainak neveltetéséhez sem tartozott hozzá a betűvetés elemi ismerete. Biztos tudomásunk van róla, hogy Bátori István országbíró és erdélyi vajda (†1493), akinek már apja is országbíró volt, élete végén sem tudta aláírni a nevét, „mivel nem tud írni" *(quia scribere ignorat)*, és ugyanígy analfabéta volt Gúti Ország László lovászmester (†1492), Mátyás nádorának, Ország Mihálynak egyetlen fia és hatalmas vagyonának örököse. Mindezt tekintetbe véve ámulattal tapasztaljuk, hogy Salgai nemcsak írástudó volt, hanem olvasott, sőt levelezett is. „Ha könyveim és irataim között *(inter libros meos et cartas)* olyant találnak, amely a jog és a lélek ellen való, azt

égessék el" – hagyta meg végrendeletében. Nem sejthetjük, milyenfajta tiltott irodalom olvasása nyomta a lelkét: huszita írásoké-e avagy pajzán novelláké, de nem is ez az érdekes. Inkább az, hogy mivel szolgái közül egyikről sem tehető fel, hogy képes lett volna felolvasni neki, fel kell tennünk, hogy könyveit saját maga tanulmányozta. Ezzel egybevág végrendeletének egy másik passzusa, amely különös levélváltásáról tanúskodik. Arra kérte ugyanis végrendelete végrehajtóit, hogy mielőtt iratait átadják Szécsényi Lászlónak, vessék tűzbe „az összes szerelmes levelet" *(omnes littere missive de amore)*, amit abban „vagy másutt" találnak. Találgathatjuk, ki lehetett a boldogtalan románc tárgya; alighanem Mazóviai Hedvig, akinek a királyi ítélet indokolása szerint a szeretője volt, s aki Salgai száműzése után Garai László házi őrizetében otthon tengette napjait. Biztos csak az a tény, hogy Salgai a kor hazai főnemességének egyedülállóan művelt reprezentánsa volt, és mindenesetre az első magyar, akiről tudható, hogy szerelmével nemcsak csókolózott, hanem levelezett is.

Úgy gondoljuk, Salgai bukását végső fokon az idézte elő, hogy túlságosan *más* volt. Más, mint a többi főúr. Ezért utálták annyian. Ki tudja, nőtlenségén és olvasmányain kívül mi minden volt még a rovásán? Mennyi tapintatlanságot követhetett el udvari éveiben? Fölényes volt? Lenézte társait? Talán éppenséggel megszégyenítette a császárt? Netán gúnyverseket faragott rá? Mivel Windecke hallgat róla, sohasem fogjuk megtudni, miként azt sem, valóban rászánta-e magát arra a képtelen gondolatra, hogy jóllehet anyagilag nem szorul rá, hamis pénzt veressen, és ezt éppen Zsigmond jól ellenőrzött Magyarországában próbálja forgalomba hozni. Vagy inkább ebben is csak másságának volt az áldozata, és netán azért fogták perbe, mert ő volt az első magyar, aki humanista módra – antik érmeket gyűjtött?

JEGYZETEK

1. Mályusz: *Zsigmond...* 177–179.
2. Windecke 178.
3. Wertner Mór: Családtörténelmi kalászat. *Turul,* 31 (1913) 75–6.; németül: Eberhard Windecke und die ungarischen Namen. *Ungarische Rundschau,* 2 (1913) 380.

4. Gárdonyi Albert: Középkori prépostságok a főváros területén. *Történetírás*, 2 (1938) 182.; Kumorovitz L. Bernát: A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond-prépostság történetéhez. *Tanulmányok Budapest múltjából*, XV (1963) 110.
5. Bertényi: *Országbíró...* 108–110.; a családról Kis Bálint: Erdély régi családai. *Turul*, 29 (1911) 95–103.
6. Engel: *Kir. hatalom...* 33., 43., 146., 160.; Mályusz: *Zsigmond...* 49–51.
7. Damásd, legalábbis 1403–1405-ben, Simon szolgálati birtoka volt (*ZsO* II. 2706., 3776.).
8. *ZsO* III. 1331.
9. 1412. jan. 29. Simon nemrég történt halálát említik, *ZsO* III. 1662.
10. 1412: DF 274419. 1422-ben „Nicolaus Salgoy dictus" (*UGDS* IV. 160.), ő maga saját kiadványaiban azonban Szécsényinek nevezi magát (1413: *ZsO* IV. 208.; 1414: uo. 2399.).
11. *ZsO* II. 5820.
12. Vö. Wertner Mór: A Garaiak. *Sz*, 31 (1897) 903–938.
13. Garai 1422. évi ítéletlevelei alapján: DF 249199 és Erdődy lt. 96–26–15.
14. Az Ipoly melletti Balog faluban jan. 13-án kelt, több szempontból is érdekes végrendelet a sági konvent ápr. 9-i átírásának 1422. febr. 11-i újabb átírásában maradt ránk (*ZsO* IV. 49.). Szécsi Anna Miklós tárnokmester testvérének, „Herceg" Péternek volt a leánya, és hamarosan Perényi Péter országbíróhoz (†1423) ment nőül (Reiszig Ede: A felsőlendvai Széchy-család. *Turul*, 56 [1943] 73.).
15. *ZsO* IV. 1822.
16. DL 11088.
17. Szécsényben ad ki oklevelet: *ZsO* IV. 2399.
18. *Ulrichs von Richental Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*. Hrsg. M. R. Buck. Stuttgart, 1882, 199.; vö. Mansi: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. Tom. 28. Venetiis, 1785, col. 643., ebben „Hudinietz von Laznaw, alias Prexo Ungarus, Nicolaus, Laschga von der Lauben, Ungari". A Loben/Lauben melléknevet azonban nem tudom magyarázni.
19. Mályusz Elemér kéziratos regesztája az Országos Levéltár régi fényképgyűjteményének egyik „kisalakú fényképéről". A fenti dátum alapján ma nem található a DF-ben.
20. Óváry I. 93., nr. 300. A névsor végén, Salgai előtt Homonnai [Druget] Zsigmond és Bebek Detre nádor fia Miklós szerepel.
21. „exigentibus facinorosis excessibus et criminosis demeritis notoriisque et digne damnandis proscriptionibus eiusdem", *UGDS* IV. 219.
22. DL 71963.

23. DL 13405 (1484. évi átírás).
24. DL 50299.
25. „per notam proscriptionis, quam idem ratione cusionis falsarum monetarum fuerat innodatus", *Héderváry* I. 324.
26. Itt kelt oklevelek: DL 43570–2.
27. DF 248335, 248235.
28. „occupator bonorum dicti Nicolai de Salgo", DF 248236. A Szécsény határában Ny-ra feküdt Farkasalmás helységről van szó.
29. DL 11560.
30. DL 71963. Közülük Salgainak Szelcén és Szinóbányán 1414-ben (DL 96866), Pétervásárán 1419-ben (DL 26589) officiálisa volt, ugyanekkor kövesdi (Erdőkövesd) jobbágyait is említik.
31. *Bánffy* I. 624. A király nem tett említést arról, hogy valaha Szécsényi-birtok volt.
32. 1334-től a Szécsényieké (Györffy: *ÁMTF* III. 273.), 1394-ben Simon itt ad ki oklevelet (DL 97877). Berzevici zálogbirtoka 1434: DL 90391; 1437: Engel: *Kir. hatalom...* 200.; 1439: DL 68986.
33. 1460: DL 15444.
34. DL 11560, vö. DL 12290 (keltezetlen, 1424-re datálható levél Bene vár tárgyában).
35. DL 12725.
36. 1455: DL 14943.
37. DF 248335.
38. 1422: Erdődy lt. 96–26–150.; 1437: DL 65884.
39. 1422: DF 249199; 1423: DF 248335.
40. DF 248622.
41. *Bánffy* I. 604.
42. DL 65884, 11524, 88127.
43. Teleki: *Hunyadiak kora...* X. 47–49.
44. 1420: DL 69395; 1423: DF 248235.
45. DL 50299.
46. 1313: *AO* I. 289.; 1407: *ZsO* II. 5820.; 1413: DF 207781.
47. DL 13175.
48. 1386: DF Seilern lt. 119.; 1435: DL 12934.
49. *CDH* X/6. 842.
50. *Héderváry* I. 323–324.
51. DL 15444.
52. 1435: *Bánffy* I. 604.; 1439: uo. 626.; 1443: uo. 647.

53. Lásd alább.
54. *UGDS* IV. 217–220.
55. DL 3941.
56. Werbőczy: *Trip.* II. 14., 75. §.
57. DL 73289 és Altmann: *Reg. imp.* 5833. (Ez utóbbinak kelte márc. 31., ekkor azonban a király még Lőcsén volt. A dátumban ante helyett valószínűleg post értendő.)
58. DL 38983, DF 284076, DL 43589–90.
59. Altmann: *Reg. imp.* 5836.; Erdődy vépi lt. 70–3223.; *Zichy* VIII. 148., reg.
60. DL 11974, 100430; Altmann: *Reg. imp.* 5837–5910.
61. Moravcsik Gyula: Bizánci császárok és követeik Budán. *Sz*, 95 (1961) 842–843.
62. DL 12532, *CDH* X/7. 465.
63. *HO* VII. 455. = DL 12768.
64. Archivio di Stato, Velence. Óváry I. 415. sz., másolata Mircse Jánostól az MTA könyvtárának kézirattárában. Részlet: *BTOE* III. 1160. sz. A dokumentum évszáma 1437, és a magyar regesztakiadásokban ezzel a kelettel közölték, megfeledkezve arról, hogy Velencében az év kezdete március 1. volt, tehát 1437. jan. 18. valójában 1438. jan. 18-ának felel meg. A helyes dátum felől minden kétséget eloszlat az indictio prima említése, amely 1438-nak felel meg, továbbá, hogy a végrendelet az 1437. dec. 9-én meghalt Zsigmondot néhainak mondja („a quondam domino Sigismondo rege Ungarie").
65. A Szécsényiek szép számmal fennmaradt oklevelei közül épp azok (pl. a Salgóra vonatkozó oklevelek) hiányoznak, amelyekről feltehető, hogy Salgai magával vitte őket.
66. DL 88317.
67. 1427. nov. 11. (DL 11942) és 1428. márc. 26. (Pannonhalmi lt. Caps. 862.) között. Néhainak mondja több más 1428. évi oklevél is (DL 43761, Révay lt. Gyulay VII. 18.).

Levéltári Közlemények, 63 (1992) 15–26.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG JÖVEDELMEI ZSIGMOND KORÁBAN

A magyar királyság Mátyás kori bevételeivel számos kutató behatóan foglalkozott már,[1] a korábbi időre nézve azonban eddig még sejtések sem láttak napvilágot. Ennek nyilvánvaló oka a forrásanyag szegényes volta. Mátyás jövedelmeiről több egykorú becslés áll rendelkezésünkre, míg ez idáig nem voltak ismeretesek olyan adatok, amelyekből – V. László zavaros éveit leszámítva – elődei pénzforrásait akár nagyjából is fel tudtuk volna mérni. Az Anjouk korára nézve ilyen adatokkal nyilván nem is fogunk soha rendelkezni, Zsigmonddal azonban más a helyzet. Olyasféle jegyzékünk, amely, mint Mátyás esetében, tételesen felsorolná a király bevételi forrásait és azok összegét, csakugyan nincs, de a kutató helyzete mégsem teljesen reménytelen. Léteznek olyan elszórt, részben eddig publikálatlan részadatok, amelyeket összesítve végül is kaphatunk valamelyes képet arról, hogy Zsigmond, legalábbis uralkodása utolsó évtizedében, 1427–1437 között, mekkora összegekkel gazdálkodhatott. Természetszerűleg nagyon vázlatos lesz ez a kép, de a semminél azért mégis több.

Vizsgálatunk kiindulópontjául az az ismert jövedelemjegyzék kínálkozik, amelyet Zsigmond unokája, V. László udvarában állítottak össze 1453-ban vagy 1454-ben. Ez voltaképp azoknak a királyi jövedelmeknek a felbecslése, amelyekre Magyarországról lehetett számítani abban az esetben, ha az uralkodó képes lesz azokat Hunyadi János főkapitánytól visszaszerezni. A forrást az alábbiakban Birk-féle jegyzéknek fogom nevezni, mivel először Ernst Birk osztrák levéltáros tette közzé a múlt század közepén. Újabban Bak János szentelt neki beható tanulmányt, s

egyúttal a felkutatott eredeti alapján újból kiadta.[2] A Birk-féle jegyzék elsősorban nem adatai miatt, hanem azért hasznos, mert számba veszi az akkori államháztartás valamennyi rovatát. Belőle tudjuk meg, hogy egyáltalán miféle jövedelmekkel kell számolnunk. Ezen túlmenően azonban pontos vagy közelítő számadatokat is nyújt az egyes rovatok összegéről, mégpedig, szerencsénkre, olykor visszatekintve Zsigmond idejére, amikor a viszonyok még láthatóan sokkal rendezettebbek voltak. Általánosságban az a benyomásunk alakul ki, hogy a Zsigmond kori bevételek mintegy kétszer akkorák voltak, mint az V. László koriak.

Mint a becslésből kitűnik, a sómonopólium hozama volt akkoriban a messze legfontosabb királyi jövedelemforrás. Félreismerhetetlen nosztalgiával állapítja meg az ismeretlen szerző, hogy a felséges császár annak idején nem kevesebb, mint évi 100 ezer aranyforintot húzott belőle. A becslés helyességét Mátyás kori adatok valószínűsítik.[3]

A második legnagyobb tételt a kamara haszna képviselte, amelyet, mint tudjuk, portánként egyötöd aranyforint értékben szedtek.[4] A jegyzék szerint az 1450-es években már – Szlavónia nélkül, amelyet külön adóztattak – csak 200 000 porta volt az országban, ez tehát évi 40 ezer forint bruttó adóbevételt jelentett. A szerzőnek egy sóhajából azonban megtudjuk, hogy a portaszám Zsigmond idejében még ennek kétszerese, 400 000 volt, következésképp az adó évi hozama is 80 ezer aranyra rúgott. Más helyen már megpróbáltam bizonyítani, hogy ez a portaszám korántsem irreális, sőt pontosan egybevág más módon végzett számítások eredményével.[5]

Ezután egy kritikus pont következik, a nemesfém-monopólium. Valamennyi jövedelemforrás közül az ebből származó bevétel felbecslése a legnehezebb, mert bizonyosra vehető, hogy azok az összegek, amelyeket a Birk-féle jegyzék megad, a Zsigmond korhoz képest túl alacsonyak.[6] A nehézség főleg abban áll, hogy az országban több arany- és ezüstbánya volt, némi adatunk pedig csak a felvidékiekről, a körmöci kamarához tartozókról van. Az 1434. júliustól 1435. júliusig terjedő pénzügyi évből fennmaradt ennek egy részletes elszámolása, amelyet akkori birtokosa, Borbála királyné részére állított össze az ottani kamarás. A dokumentumot Paulinyi Oszkár fedezte fel és írta le részletesen, de szövege sajnos még kiadatlan.[7] Kitűnik belőle, hogy a királynénak a költségek levonása után kereken 34 ezer aranyforint nettó bevétel járt, amiből mintegy 7000

származott az ezüstpénzverésből és a körmöci, besztercebányai és selmecbányai urburából, a többi az aranypénzverésből, ennek számadását azonban a forrás sajnos csak kivonatosan tartalmazza.

Adatunkkal elég jól egyezik egy másik, szintén kiadatlan forrásé, azé a szerződésé, amelyet Zsigmond az országnagyok jóváhagyásával 1427-ben Brassóban kötött feleségével.[8] Ebben a király különböző bevételi forrásokat utalt ki hitvese számára állásának illő és tisztességes fenntartása végett *(ad eiusdem domine nostre regine status decentem et honorabilem conservationem)*, mégpedig első helyen a körmöci kamarához tartozó nyolc bányaváros mindenféle termékének, azaz arany-, ezüst-, ólom- és vasbányáinak urburáját, a rézbányászat kivételével, továbbá ugyanezen kamara arany- és ezüstpénzverését.[9] Kikötötték, hogy a királynét mindebből évi 28 000 arany illeti meg, s a többletet a királyi kincstárnak kell átszolgáltatnia. Ha azonban, mint írták, a mondott királyi urburák és pénzverés az idők folyamán annyira csökkenne, hogy a királyné asszony az említett 28 ezer aranyforintért nem képes bérbe adni azokat, úgy az uralkodó köteles a hiányzó összeget más forrásból pótolni. Két számadatunkból úgy látszik tehát, hogy a körmöci kamarából várható évi jövedelem 1430 táján 30 ezer arany körül mozgott.[10] Arról sajnos fogalmunk sincs, mennyi volt a többi kamara bevétele, de talán nem tévedünk sokat, ha a nemesfém-monopólium teljes hozamát a körmöci kamara hozamának a kétszeresére, mintegy 60 ezer forintra becsüljük.[11]

Van ugyan egy forrásunk, amelyből lényegesen magasabb összegre lehetne következtetni, de adatai nagyon-nagyon kétesek. 1429-ben Zsigmond, midőn a déli határ védelmére az országba hívta a Német Lovagrendet, a kalkulált költségek fedezésére különböző jövedelmeket helyezett nekik kilátásba, s egyebek mellett azt ígérte, hogy az erdélyi pénzverésből 150 ezer, az erdélyi ezüstbányákból pedig további 60 ezer, tehát egyedül Erdélyből összesen évi 210 ezer aranyat fognak kapni.[12] Ha tekintetbe vesszük, hogy a körmöci kamara hozama két forrásunk szerint ennek mintegy egyheted részét érte el, holott ismereteink szerint ott voltak az ország legjelentősebb bányái és legnagyobb pénzverdéje, akkor Zsigmond ígéreteit aligha vehetjük komolyan. Az irreálisan magas számokat a király valószínűleg csak mézesmadzagnak szánta, hogy a lovagokat idecsalja – ami azután sikerült is.

Kisebb tételekből állt ugyan, de összességében mégis viszonylag szá-

mottevő volt még az az összeg, amely a királyi városok és az erdélyi szászok évi cenzusaiból gyűlt össze. Az ismert tételek a Birk-féle becslés szerint így festettek aranyforintban.

A hét szász szék adója	6500
Medgyes és Selyk székek	6500
Buda és Pest együtt	4600
Szeged	1000
Székesfehérvár	600
Esztergom	400
Temesvár	400[13]

A többi királyi város adójáról csak szórványos adatok állnak rendelkezésre. Tudjuk például, hogy Kassa 2000, Zágráb 600, Sopron 400, a tizenegy szepesi mezőváros összesen 700 aranyat fizetett.[14] Egészben véve a városi közösségek adója megközelíthette az évi 30 ezer forintot.

Miután a királyi jövedelmek főbb tételeivel megismerkedtünk, vessünk még a többire is egy futó pillantást. Szlavónia nyestbőradójáról, amely a kamara hasznában nem foglaltatott benne, az 1427. évi brassói szerződésből azt tudjuk meg, hogy akkoriban 8000 aranyra rúgott.[15] A harmincadvám ugyanezen forrás szerint akkoriban 20 000 aranyat tett ki, ami ugyan kevésnek tűnik, de egybevág más forrásainkkal.[16] Említendő még az erdélyi románok ötvenedadója, 1453-ban 2000 arany, a jászkunoké, évi 10 ezer, a magyarországi zsidóságé évi 4000 arany, a libetbányai réztermelés hozama, amit 1453-ban minimálisan 2000 aranyra taksáltak,[17] valamint a dunai vizahalászat Belgrádnál szedett illetéke, évi 2000 forint. *Mindent összeszámítva és persze nagyon hozzávetőlegesen, Zsigmond évi rendes jövedelmeit átlagban mintegy 320 ezer aranyforintra lehet tenni.*

A királyi jövedelmek szerkezete nyilvánvalóan mindennél jobban tükrözi a gazdaság állapotát. Világosan látszik, hogy Magyarország akkoriban is, akárcsak később, viszonylag ritkán lakott, fejletlen agrárország volt igen jelentős bányászattal. A jövedelmek fele, 162 ezer forint származott az ásványkincsekből, a sóból, nemesfémekből és – egyelőre még jelentéktelen arányban – a rézből, a kisebbik fele, 44 százaléka pedig adókból. Jellemzőnek mondható, hogy az összesen 134 ezer forintnyi

adóbevétel háromnegyede folyt be paraszti közösségek adójából, ideszámítva a jászkunokat és románokat, és egynegyede városi közösségekéből. Feltűnően csekély – alig több mint 6 százalék – a külkereskedelem részesedése. Mindez azonban végül is egybevág azzal a máshonnan ismert ténnyel, hogy a középkori Magyarország gazdaságában a nemesfémeknek minden más terméknél nagyobb, a kereskedelemnek pedig viszonylag csekély jelentősége volt.

A fentiekben csupán az ún. rendes bevételekről volt szó, vagyis azokról, amelyekre évről évre biztosan lehetett számítani. Voltak azonban rajtuk kívül rendkívüli bevételi források is, amelyek külön vizsgálatot igényelnének. Ismeretes, hogy Zsigmond mennyire találékonynak bizonyult ilyenek feltárásában. Mályusz Elemér kutatásaiból tudjuk, hogy trónra lépte első pillanatától kezdve több ízben – összesen legalább kilencszer – vetett ki rendkívüli adót,[18] 1397-től az egyházi jövedelmek felét a maga számára szedette be a törökök elleni védelem céljára,[19] sőt ezzel nem érve be, számos püspökséget hosszú éveken át betöltetlenül hagyott, hogy teljes jövedelmüket élvezhesse.[20] Igen jelentős összegekre, uralkodása során összesen sok százezer aranyra rúgtak azok a pénzek, amelyeket uradalmak és városok elzálogosításából vagy eladásából szerzett. Egészben véve elmondható, hogy magyarországi jövedelmei évi átlagban megközelíthették vagy akár elérhették a félmillió aranyat is, és így nem nagyon sokkal maradtak el Mátyás bevételei mögött. Mindezek ellenére egész uralkodása alatt köztudottan állandó pénzzavarral küszködött, és szemlátomást mindig többet költött, mint amennyi pénze volt. Ez korát meghaladóan modern gondolkodásra vall. Alighanem ösztönösen tudta már, ami jóval később vált csak közgazdasági alapismeretté, hogy ti. egy ország pénzügyei nem úgy működnek, mint egy háztartásé. Az államháztartás akkor is boldogul valahogy, ha kiadásai rendszeresen meghaladják a bevételeit.

JEGYZETEK

1. Fügedi Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Sz,* 103 (1982) 484–506.; Kubinyi András: A Mátyás kori államszervezet. In *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára.* Budapest, 1990, 104–116.;

Bak: Monarchie..., különösen 354–360. Vö. még Szakály Ferenc: Királyi mecenatúra, államháztartás és politika Corvin Mátyás Magyarországán. In *Hunyadi Mátyás Emlékkönyv...* 320–322.

2. Bak: Monarchie... 380–384.
3. András Kubinyi: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In W. Rausch (Hrsg.): *Stadt und Salz.* Linz, 1988, 227.
4. Vö. Engel: *Kamarahaszna...* 3–9.
5. Engel: Ung településviszonyai... 992.
6. A körmöci kamaráét az urburával és a pénzveréssel „auf das geringist geschäczt" 12 ezer, a nagybányaiét 6000, a budai és a kassai pénzverdéét 2–2000 aranyforintban számítja, vagyis a nemesfém-monopólium egészét 24 ezerben, Bak: Monarchie... 381.
7. Paulinyi Oszkár: A körmöcbányai kamara 1434–35. évi számadásai. Műhelybeszámoló. In *A Magyar Numizmatikai Társulat 1972. évi évkönyve. Budapest,* 1973, 79–93.
8. DL 39286. Más összefüggésben elemezte Mályusz: *Zsigmond...* 72–73.
9. „universas et singulas minerarum auri, argenti, plumbi et ferri aliorumque quorumlibet metallorum nunc habitorum et in futurum acquirendorum civitatum suarum Crempnicziensis ac Schebnicz, Kwenigsperg, Novizolii, Libeta, Bakabanya, Feyerbanya et Hodrech vocatarum, pertinentiarumque earundem, necnon cusionem monetarum auri et argenti camere sue Crempnicziensis, demptis dumtaxat mineris et urburis cupri, quas ipse dominus noster rex sibi et iuri suo regio reservavit"
10. Összevethető ezzel az a korábbi adat, amely szerint 1419-ben az esztergomi érsekségnek 2924 forint és 85 dénár járt évi tized címén „de urburis de Novazolio, Crempniczia, Libeta et Cassouia", ami kereken 30 ezer forintnyi jövedelemnek felel meg, igaz, a kassai urburát is beleszámítva, továbbá 185,5 Ft ugyancsak tizedként „de mercurio de dicta Novazolio et de cupro de prefata Libeta", DL 10805.
11. A 6. jegyzetben olvasható arányok alapján, ahol a körmöci kamara jövedelme épp a fele az urbura- és pénzverési bevételnek.
12. „die müncze zur Hermanstat und zur Cron macht ein jare nach uberslahen fl. 150 000 pt., item das silber usz Sibenburgen 1500 mark ösner, mach des jares fl. 60000 pt.", Joachim: Sigmund... 112.
13. Esztergom adója 1397-ben is ugyanennyi, Mályusz: *Zsigmond...* 151., Temesváré Mezősomlyóval együtt 1372-ben szintén, Engel: Honor II. 891. (Jelen kötetben 113.)
14. A városok Zsigmond kori adózására számos adatot hoz Rázsó Gyula: A zsol-

dosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV–XV. században. *HK*, 9 (1962) 165–166. A 11 szepesi város adója 1437-ben: DL 13005.

15. A Birk-féle jegyzék szerint éppen a fele, 4000 forint.
16. Mályusz: *Zsigmond...* 72.; ennek alapján meg is merte fogalmazni, hogy a behozatali és kiviteli vámok együttesen évente kb. 20 000 aranyforintot tettek ki. Egybevág ezzel, hogy 1453-ban kifejezetten az egész ország harmincadbevételeit – „das dreyssigist, als weyt das land ist" – becsülték ennek felére, 10 ezer aranyra, Bak: Monarchie... 382.
17. 1419-ben a besztercebányai higannyal együtt 1850 forintot tett ki, lásd a 10. jegyzetet.
18. Ezekre E. Mályusz: Les débuts de vote de la taxe par les ordres dans la Hongrie féodale. In *Nouvelles études publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. Budapest, 1965, I. 55–82. Az 1434-i ötvenedadóról Mályusz: *Zsigmond...* 118–121.
19. *DRH* I. 172.
20. 1437-ben már évek óta üresedésben volt a kalocsai érsekség, a csanádi és zágrábi püspökség, valamint a vránai perjelség, birtokaik és jövedelmeik a délvidék kormányzóira, a Tallóci fivérekre voltak bízva. Engel: *Kir. hatalom...* 80., 204., vö. Mályusz: Tallóci... 551.

In Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Budapest, 1993, 27–31.

A KÖZÉPKORI DUNÁNTÚL MINT TÖRTÉNETI TÁJ

A Dunántúl földrajzi fogalom. Ma azt a dombos-hegyes, völgyektől sűrűn szabdalt területet értjük alatta, amely a Dunától délre a Drávaig és nyugatra az országhatárig Magyarországhoz tartozik. Minthogy azonban az alábbiakban nem a mai, hanem a középkori Magyarországról lesz szó, a mainál valamivel nagyobb területet kell elképzelnünk, és bele kell számítanunk a hajdani Baranya, Zala, Vas, Sopron és Moson megyék ama darabjait is, amelyek 1920 óta Horvátország, Szlovénia, Ausztria és Szlovákia részét alkotják. Nélkülük a hajdani Dunántúlról beszélni történetietlen volna.

A fogalom történelmi használata így sem problémamentes. Hiányzik mindenekelőtt a név kellő historikuma. Latin szövegekben ugyan már az utolsó Árpádok idejétől kezdve előfordul a „Dunán túli föld", „a Dunán túli részek" egy országrész neveként, magyarul azonban ugyanezt csak az újkorból ismerjük. Még zavaróbb, hogy ezen a néven hajdan nem azt értették, amit manapság. Minthogy az ország közepe, ahonnan a török időkig a világot nézték, az Esztergom–Székesfehérvár–Buda háromszögben feküdt, érthetően „Dunán inneni részekről" beszéltek, ha valami okból a mai Dunántúlt kívánták megjelölni. „Dunán túlon" akkoriban az országnak azt a nagyobbik felét értették, amely a Duna vonalától keletre és északra terült el. Bele kell tehát törődnünk, hogy amikor a középkori Dunántúlról mai nevén fogunk szólni, eleve valamelyest erőszakot kell tennünk a történetiségen.

Az sem feledhető, hogy egyáltalán magát a tájegységet vajmi ritkán emlegették. Az ókori Pannónia név, amely a római császárkorban nagyjá-

ból a Dunántúlt takarta, eredeti értelmében a magyar királyság idején már nem volt használatos. Ha olykor mégis leírták, akkor egész Magyarországot értették rajta, miként a pannon is – például az első magyar királyok címében, vagy némely bizánci és latin szerzőknél – a magyarnak lett a szinonimája. A középkori Dunántúl már nem volt egység semmiféle tekintetben, amit a kor embere fontosnak talált volna. Politikai fogalomként csak elvétve merült fel, például III. András (1290–1301) idején, amikor a zavaros viszonyok miatt kivételképp külön nádora volt a „Dunán inneni" és a „Dunán túli" részeknek. Olyasféle külön kormányzatot, amilyen Erdélynek vagy Szlavóniának volt, a Dunántúl ettől az epizódtól eltekintve sohasem kapott, nem is igen kaphatott volna, hiszen a Duna vagy a Dráva hosszú szakaszokon nem volt igazgatási határ. A közéjük eső terület tizennégy megye között oszlott meg a középkor végére, de a határfolyók ebből hatot szeltek ketté, tehát csak nyolc olyan megye volt, amelyet fenntartás nélkül dunántúlinak lehetett volna nevezni. Az egyházi igazgatás sem formálta egységgé a tájat. Egészében ugyan az esztergomi érsekség alá tartozott, de négy egyházmegye között oszlott meg, amelyek közül a pécsi messze átnyúlt a Dráva–Száva közére, a hatalmas esztergominak pedig csak a székváros körüli kicsiny darabja esett a Dunától délre.

Minthogy egység nem alakult ki sem politikai, sem egyéb tekintetben, nem meglepő, hogy nem találkozunk a „dunántúliság" semminő tudati megnyilvánulásával. A középkori embert, ha az ország más részébe került és a családja nem volt elég nevezetes, szívesen nevezték szűkebb hazájáról, többnyire egy megyéről vagy vidékről, esetleg egy országrészről. Ezek a nevek – megannyi bizonyságai annak, hogy az odavalósiak magukat is így tartották számon – gyakran szilárdultak családnévvé, sűrűn találkozunk ilyenformán „Somogyi" vagy „Szalai" (azaz Zala megyei), „Temesközi", „Sárközi" vagy „Nyíri" (azaz nyírségi) nevű személyekkel és családokkal, találkozunk bőven „Erdélyiekkel" is, de érdemes megjegyezni, hogy „Dunántúliakkal" egyszer sem.

Az alábbiakban tehát a Dunántúlról kizárólag földrajzi fogalomként beszélhetünk, miután önkényesen – noha egyértelműen – elhatároltuk az ország többi részétől. Jellemezhető-e ez a „nagytáj" valaminő sajátos jegyekkel? Közkeletű feltételezés, hogy az országnak ez a fele a középkorban is előbbre járt a társadalmi és gazdasági fejlődésben, mint a keleti ré-

szek. Ez persze, ha így van, nem egyedül a Dunántúlra értendő, hanem legalább ennyire a Kisalföldre is, amely ma nagyobb részben Szlovákiához tartozik, és többé-kevésbé a középkori Szlavóniára is, Zágráb vidékére, ahol ma Horvátország szíve fekszik. Le kell szögezni, hogy a középkorra nézve ez a feltevés semmilyen kétségtelen bizonyítékkal nem támasztható alá. Inkább csak általános benyomásról van szó, amelyet némely megfigyelések csakugyan támogatnak.

A középkort kutatva gyakran észlelhető, hogy új, előremutató jelenségek először a nyugati országrészben, annak is a nyugati határán bukkannak fel, és onnan szivárognak inkább hosszabb, mint rövidebb idő alatt kelet felé. Ez szinte természetes is, ha az újdonság maga nyugati eredetű. Ilyen volt a középkor mezőgazdasági „forradalma", amely a magyarországi agrártársadalmat is gyökeresen átformálta, és amelynek 13. századi elterjedését ma már jól ismerjük Szűcs Jenő kutatásaiból. Legfőbb technikai kelléke, az ún. kerülőeke legrégebbi példánya a burgenlandi Zemendorf – a középkori Zemenye (Sopron m.) – földjéből került elő; a szabályozott talajváltó rendszerekre – végső fokon a nyomásos gazdálkodásra – való áttérés első jeleit a nyugati megyékben lehet regisztrálni; a terméshozam ugrásszerű megnövekedésére ugyaninnen (és a németek lakta Szepességből) van először adat. A jobbágytelek intézménye, amelyen a 14. századtól fogva az újkoron át a magyarországi paraszti társadalom felépült, ugyancsak Ausztriából szivárgott át, és nálunk legelőször a nyugati határszélnek ma Burgenlandba eső falvaiban bukkan fel, eredetileg német nevén *(laneus, Lehen)*. Mindezekkel az újdonságokkal sokkal későbben, mintegy száz év múlva találkozunk az ország keleti megyéiben, és elterjedésüket vizsgálva 1300 körül, mint Szűcs megállapítja, a Duna kelet felé még egyfajta választóvonalnak mutatkozik.

Hasonló jelenség figyelhető meg – Kováts Ferenc eredményei alapján – a pénzgazdálkodás elterjedésében, ami az agrárforradalmat követte. Itt is azt tapasztaljuk, hogy a folyó pénzben lebonyolított forgalom a Dunántúlon válik először általánossá, és jóval később, a 14. század közepére terjed el az ország keleti tájain. A Dunántúlon már régóta bécsi, magyar vagy szlavón báni dénárokban számolnak és fizetnek, amikor a Tiszántúlon vagy Erdélyben még az Anjou-kor (1301–1382) vége felé is fel-felbukkan a régi valuta, a rúdezüst. Midőn az 1330-as években pápai tizedszedők járják az országot, az Alföldön bizony még előfordul, hogy a plé-

bános ezüstkupával vagy hasonlóval fizet, ami bizonyára annak jele, hogy nem volt elég készpénze.

Nem biztos azonban, hogy a nyugati részek fejlődési előnye kezdettől, tehát a korai Árpád-korban is fennállt. Felmerült ugyan, és látszólag kézenfekvő, hogy ez az előny Pannonia hajdani romanizálásának volt a folyománya, ez a nézet azonban aligha tartható. Egyfelől a magyar honfoglalás idejére a római uralomnak már minden nyoma elenyészett. Ezt legbiztosabban a középkori helynévanyag összetétele mutatja, mert ennek legrégibb azonosítható rétege szláv, tehát a római kornál jóval későbbi. Noha feltehető, hogy egy-két nagyobb hely – például Pécs vagy Szombathely – az ókortól fogva többnyire lakott volt, szabályos kontinuitásról valószínűleg itt sem beszélhetünk. Másfelől, és ez a fontosabb, az ország nyugati felén belül sem kezdetben, sem később nem vehető észre különbség a romanizált és nem romanizált területek fejlettségi szintjében. Mindaz, amit fentebb a nyugati területek gyorsabb fejlődésének jeleként vettünk számba, éppúgy megfigyelhető a Dunától északra, Pozsony és Nyitra vidékén, mint a Dunántúlon.

Egészben véve egyre valószínűbb, hogy a keleti és nyugati országrész közti, később mind nyilvánvalóbb különbség középkori eredetű fejlemény, a 13. század nagy átalakulásainak folyománya. Minthogy ehhez a fő kezdeményezés nyugat felől érkezett, természetes, hogy hatása az ország nyugati felében érződött előbb. Nem szabad azonban lebecsülnünk más, tőle független tényezőket sem, amelyek a fejlődést ugyanilyen irányban befolyásolták. A 13. század folyamán gyökeresen megváltozott Magyarország külkereskedelmi helyzete. Megsemmisült Kelet-Európa két legfontosabb gazdasági centruma, 1204-ben Konstantinápoly, 1240-ben Kijev, ami hosszú távra megváltoztatta a térség forgalmának fő irányait. Kelet-Magyarországot addig elsőrendű kereskedelmi utak szelték át dél és kelet felé, ezek most megszűntek vagy sorvadásnak indultak. Olyan, a 12. században még virágzó piachelyek, mint Bács és Keve a balkáni, vagy Ungvár a kijevi út mentén, jelentéktelen porfészkek csupán a középkor második felében. A korai Árpád-korban még a Nyugat-Európából jövő telepeseket is inkább a keleti országrész vonzotta. A vallonok legjelentősebb kolóniái – az ország centrumát és Pécset nem számítva – Eger és Nagyvárad körül, a Hegyalján és a Szerémségben létesültek, a legnagyobb létszámú flamand és „szász" telepeshullám Erdélyben kötött ki.

A legkorábbi ismert városi kiváltságleveleket (1201–1202) nem nyugat-magyarországi falvak, hanem Bodrogolaszi latin „vendégei" és Gyulafehérvár környékére érkező vallon telepesek kapták.

Ám alighanem még a kereskedelmi utak átrendeződésénél is maradandóbb volt az 1241–1242. évi tatárjárás pusztító hatása. Ez, mint Györffy György számításaiból világosan kitűnik, a Dunától keletre volt a legsúlyosabb, ott is elsősorban az Alföldön. A viszonylag gyér írott forrásanyagból települések százainak eltűnésére és a népsűrűség drasztikus csökkenésére lehet következtetni. Ugyanezt támasztják alá, késő középkori források mellett, az elmúlt évtizedek régészeti kutatásai, amelyek névtelen falvak és templomok sokaságát, alig ismert monostorok impozáns romjait tárták fel. Mindezekből a dunántúlira emlékeztetően sűrű és fejlett településhálózat képe bontakozik ki, és ma már nyilvánvaló, hogy az Alföld merőben másként festett a 11–12. században, mint később. A Dunántúl nem kis részben ezeknek a fejleményeknek köszönhette fellendülését, nem utolsósorban a 13. századtól egyre intenzívebb itáliai és dél-német kereskedelmi kapcsolatoknak, amelyek a megszűnt orosz és bizánci „viszonylatok" helyét foglalták el.

A 13. század nagyarányú modernizációs folyamata, miközben átalakította a paraszti életformát, megteremtette a polgári lét alapjait is. Az agrárforradalom mellett a korszak másik nagy jelentőségű fejleménye a nyugati típusú városfejlődés kezdete, ekkorra esik az autonóm polgári közösségként szerveződő, önkormányzattal felruházott kereskedelmi központok kialakulása. Ezek már a távolsági kereskedelem átrendeződött erővonalai mentén létesültek; részint az ország centrumában, részint azokon a kulcsfontosságú helyeken, ahol a fő nemzetközi utak az ország területére léptek. A Dunántúl esetében Sopron bizonyult ilyennek, a bécsi és a prágai után a harmadik legfontosabb nyugati útvonal határállomása, amely 1277-ben kapta legjelentősebb privilégiumát. Győrt, ahol a soproni út beletorkollott a Bécs felől jövőbe, V. István 1271-ben szervezte várossá. Lényeges változások mentek végbe az ország közepén is. Itt a két legfontosabb centrum eredetileg a két korai uralkodói székhely, Esztergom és Székesfehérvár volt. Mindkettőt főleg vallonok lakták, akik valószínűleg a 12. században érkeztek, és a fehérváriak később magától Szent Istvántól eredeztették széles körű kiváltságaikat. Ez – az

ún. fehérvári jog – 1240 tájától már mintául szolgált újonnan létesített városi közösségek számára.

Köztük a legfontosabb kétségkívül Buda volt, amelyet a tatárjárás után IV. Béla alapított, szinte a semmiből, az ősrégi Pesttel szemben, a Duna legfontosabb átkelőhelyén. A „pesti Újhegyre" – a mai budai Várhegyre – települt város néhány évtized alatt nemcsak a Dunántúl, hanem az egész ország legnépesebb és legdinamikusabban fejlődő településévé nőtte ki magát, és a 14. század elejére már királyi székhelynek számított. Ekkor átmeneti visszaesés következett, mert polgárai az Árpádok kihalását (1301) követő belharcokban rosszul politizáltak, és a győztes dinasztiaalapító, az Anjou-házbeli I. Károly ellen foglaltak állást. Károly ezért 1323-ban Visegrádra tette át udvarát, és mind ő, mind utóda, Nagy Lajos (1342–1382) itteni új palotájukból kormányozták országukat. Itt volt kancelláriájuk és állandó bíróságuk, ide helyezték 1342-ben a nádori hivatalt is, és tőlük telhetően segítették a palota alatti városka fejlődését. Mindamellett Buda vezető szerepén már nem lehetett változtatni. Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) ezt a tanulságot vonta le, amidőn 1406 táján végleg ideköltözött udvarával és a központi kormányhivatalokkal, s Budát azóta mindenki egyértelműen a királyság fővárosának tekintette.

A magyar városiasodásnak minden jelentősége mellett jellegzetes korlátja volt, hogy csaknem kizárólag a távolsági kereskedelemre épült. Az a benyomásunk, hogy a kialakuló városok helyét és súlyát szinte egyes-egyedül e kereskedelem irányai és intenzitása határozták meg. A kézműipar, noha természetesen mindenütt jelen volt ilyen vagy olyan formában, nem volt képes olyan erőre szert tenni, hogy a mutatókat számottevően befolyásolhatta volna. A Dunántúl esetében mindez annyit jelentett, hogy a városiasodás főképp egy régióra, a Buda–Bécs közti területre korlátozódott. Az itteni királyi városok: Székesfehérvár, Esztergom, Győr és Sopron vezető helyet foglaltak el a magyarországi városfejlődésben, Győr kivételével – amely 1447-ben püspöke birtokába került – a török hódításig megőrizték szabadságaikat, és mivel a 13. századtól kiépülő falaik számottevő erődítménnyé tették őket, politikai szerepük sem volt elhanyagolható. Kivételes időszakokban – mint a bárók Zsigmond elleni felkelése idején (1403) és a rendek háborújában a csecsemő V. László ellen (1440–1444) – éppenséggel döntően voltak képesek beleszólni az események alakulásába, jellemzően mindenkor a királyságot támogatva a ne-

mességgel szemben. Velük egyenrangúnak, legalább is gazdasági szerepét tekintve, az egész régióban egyedül a dél-dunántúli püspökváros, a szintén falakkal körülvett és számottevő – bár részleteiben nem ismert – kiváltságokkal felruházott Pécs volt mondható, Szegeddel és Temesvárral együtt a maradék déli irányú kereskedelem centruma. A másik püspöki székhely, Veszprém nem volt összemérhető vele. Itt, Péccsel ellentétben, mindvégig oly mértékben dominált az egyházi földesurak, a püspök és a káptalan fennhatósága, hogy városi szervezetről jóformán nem beszélhetünk. Erődítetlen, faluszerű települések halmaza volt csupán, gazdasági szerepe is csekély lehetett, noha a Budáról Velencébe vezető főútvonal mentén feküdt.

Az urbanizáció a Dunántúl nagyobb részét érintetlenül hagyta. Amikor Mantua urának követe 1395-ben erre járt, úgy emlékezett, hogy Zágrábtól Budáig csak erdőségeken át vitt az útja. A külföldi kereskedők nyugati és levantei luxusáruikkal elsősorban a legfontosabb piacra, a királyi udvarba igyekeztek, a falvak nem érdekelték őket. A pénzgazdálkodás terjedése másutt is kialakította persze a piaci viszonyokat, de ez a forgalom parasztpolgárok kezében volt, helyi jellegű volt, falusi vásárokon bonyolódott le és a mindennapi megélhetést szolgálta. Volumene mindazáltal a 14. századtól kezdve egyre jelentékenyebb lett, és a középkor végére hetivásáros falvak sűrű hálózata alakult ki az egész Dunántúlon, akárcsak másutt az országban. A háló szerkezetét egyelőre csak a régió nyugati megyéiben ismerjük pontosan, Kubinyi András alapos kutatásainak köszönhetően. Nem kevés falu kapott jogot évente két hétig tartó, ún. országos vásár tartására is, amivel a távolsági kereskedelem szereplőit kívánták odacsalogatni, inkább kevesebb, mint több sikerrel. A legfontosabb vásárhelyeket az 1300-as évek végétől mind gyakrabban mezővárosnak nevezték, ami arra utalt, hogy szerepüket a kortársak a városokéhoz hasonlónak látták. E mezővárosok azonban a legtöbb esetben megtartották falujellegüket, és városi kiváltságokra is csak ritkán tettek szert.

A tipikus fejlődésvonalhoz képest kivételesnek mondható az ország nyugati peremének urbanizációja. Itt nem annyira a falusias mezőváros volt a jellemző, mint inkább a kisváros – kis lélekszámú, de küllemében városjellegű település. Ezzel a magyar viszonylatban ritka településtípussal szinte csak ezen a tájon találkozunk: a Dunántúlon elsősorban a falakkal körülvett Kismarton (a mai Eisenstadt) és Kőszeg volt ilyen, de

több-kevesebb fenntartással ebbe a típusba sorolhatók olyan fontos, királyi kiváltságlevéllel is büszkélkedő helyek, mint Vasvár, Sárvár, vagy Körmend.

A városokat nem számítva igazából csak három hatalom- és kultúraformáló tényező létezett ezekben a századokban: a királyi udvar, az egyház és a nemesség. A városok falain kívül minden talpalatnyi föld az ő földesúri hatalmuknak volt alávetve, és minden lélek, aki maga nem volt pap vagy nemes, így vagy úgy az alattvalójuknak számított. Ennélfogva mind az egyes vidékek, mind az egész ország sorsának alakulását, ha külső erőktől eltekintünk, végeredményben ennek a három tényezőnek egymáshoz való viszonya szabta meg. Ami pedig a kor műveltségéből mint megfogható emlék ránk maradt, az – ismét nem tekintve a városi kultúra sajátos hagyatékát – szinte kivétel nélkül olyan személyekhez kötődik, akik a királyi udvar tagjai, egyházi intézmények vezetői vagy nemesi családok fejei voltak. Nem alkotók ugyan, hanem megrendelők, de épp ezért abban, ami létrejött, meghatározóak voltak személyes szándékaik, eszményeik és értékeik, lett légyen szó akár várakról, kolostorokról vagy falusi templomokról, akár iratokról, kódexekről vagy sírkövekről. Ha tehát, mint ebben a dolgozatban, a Dunántúl középkori műveltségének egyfajta hátterét kívánjuk felvázolni, a városiasodás folyamatán kívül elsősorban az említett tényezőknek, vagyis a földesúri jogok megoszlásának kell különös figyelmet szentelnünk.

A Dunántúl az ország ama vidékei közé tartozik, amelyekről viszonylag jelentős középkori forrásanyag, oklevelek tízezrei állnak rendelkezésre. Adataik jelentős része megtalálható Csánki Dezső történeti földrajzi művében, amely a Dunántúl birtokviszonyaira nézve mindmáig alapvető, legtöbbször egyedüli eligazítónk. Ennek ellenére a birtokmegoszlásról még sincs elég pontos képünk, a források szórása ugyanis nem egyenletes. Vannak szép számmal birtokosok és uradalmak, amelyek levéltára teljesen elpusztult, köztük olyan fontos egyházi intézményeké, mint a pécsi és győri püspökség vagy a székesfehérvári káptalan, és nem egy főúri családé is, például az Újlakiaké. A középkori birtokviszonyok térképén tehát itt-ott fehér foltok mutatkoznak, és számos olyan faluról, amely kétségkívül a korai Árpád-kor óta fennállt, egyetlen középkori adatot sem ismerünk, mert olyan intézményé volt, amelynek iratai ma nincsenek meg. Ilyen folt például a Mecsek legnagyobb, főleg nyugati része.

A birtokviszonyok pontosabb ismeretéhez ezért nélkülözhetetlenek az állami adó, a dika behajtásáról készült ún. portális összeírások. Ezek megyénként és falvanként közlik a birtokosokat és adóegységeik (jobbágyportáik) számát. A középkorból sajnos csak egy-két ilyen jegyzék maradt fenn, így Veszprém megye 1488. évi adólajstroma, amelyet Solymosi László tett mintaszerű kiadásban hozzáférhetővé, vagy Moson megyéé az 1510-es évekből, amely még kiadatlan. 1531-től kezdve azonban egyre több összeírás ad hírt a Dunántúl nagyobb részének birtokosairól. Mivel e birtokosok az esetek jelentős részében azonosak az 1526 előttiekkel, máskor pedig a nevük visszakövetkeztetésre ad módot, az újkori adólajstromok információi a középkor kutatója számára is felbecsülhetetlenek. Segítségükkel például az említett fehér foltok nagy része is eltüntethető. Előbbi példánknál maradva, Baranya és Tolna megyéknek Timár József által közzétett 1542. évi dikáiból megállapítható, hogy a Szentlőrinc és Dombóvár közé eső vidék korábbi adatból nem ismert falvai nagyrészt a fehérvári káptalan, a somogyvári apátság és Dombóvár uradalmaihoz tartoztak, mégpedig feltehetően már évszázadok óta.

Sajnos, dikajegyzékek csak a Habsburg-királyság adminisztrációjából maradtak ránk, ezért nem terjednek ki az egész Dunántúlra. Az 1526 után János királynak hódoló országrész összeírásai elvesztek, 1541-től pedig a berendezkedő török uralom szabott korlátot a magyar adóztatásnak. Ekképpen jelentős területekről nem rendelkezünk ilyen típusú forrással. Nincs semmiféle összeírásunk Pilis megyéről, egy apró töredéket leszámítva Fejér megyéről sem, hiányzik Pest és Esztergom dunántúli része, Tolna és Baranya kisebbik (keleti) fele, és láthatóan hiányos Komárom megye dunántúli részének egyetlen ismert, 1541. évi adójegyzéke is.

A fennmaradt dikák zöme mindmáig kiadatlan és felhasználatlan, elszórt publikációkat leszámítva egyedül az 1549 körüliek jelentek meg nemrégiben Maksay Ferenc feldolgozásában. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kiadvány, bármily hasznos is, nem ad megfelelő keresztmetszetet a régió birtokviszonyairól. A különböző keltű, minőségű és részletességű összeírások közül gyakran nem a legjobb került a kötetbe, így számos megyéről (Tolna, Baranya, Somogy, Veszprém, Győr, Komárom) a kívánatosnál – és a lehetségesnél – sokkal hiányosabb képet kapunk.

Ha mindezek után sajátos vonással kívánjuk jellemezni a középkori Dunántúl birtokviszonyait, elsősorban az egyházi tulajdon viszonylag je-

lentős súlyát kell kiemelnünk. Országos szinten nézve a középkori magyar egyház inkább szegénynek volt mondható, mint gazdagnak, legalábbis ha európai összehasonlításban szemléljük. Míg a nyugati országokban a földbirtokból való részesedése többnyire meghaladta a 30%-ot, Magyarországon ez nem igen becsülhető többre 15%-nál. Gazdasági súlya persze – egyéb, immateriális tényezőkről most nem is szólva – jóval nagyobb volt ennél, hiszen az egyházi jövedelmeknek mintegy a fele nem földbirtokból, hanem a tizedből származott. Tény azonban, hogy Magyarországon viszonylag kevesen éltek egyházi földesuraság alatt.

A szerénynek mondható egyházi földvagyon azonban területileg felettébb egyenlőtlenül oszlott meg. Volt számos megye, kivált Észak- és Kelet-Magyarországon, ahol az aránya 1-2% körül mozgott, néhány megyében közel járt a feléhez, Esztergom megyében meg szinte minden föld az egyházé volt. A Dunántúl helye ebben a tekintetben kivételes: itt sehol sem alacsony, többnyire pedig igen magas az egyházi földbirtok részesedése. Pontos adatot – Solymosi Lászlónak köszönhetően – egyedül Veszprémből ismerünk, itt a része 1488-ban kereken 40% volt, az országban valószínűleg az egyik legmagasabb érték. Hasonló lehetett az aránya Fejér és Tolna megyékben, még magasabb Győr megyében, Baranyában pedig 1495-ben a pécsi püspök egymaga közel 3000 portát birtokolt, a megye jobbágyportáinak egyötödét, és a többi egyházi intézménynek – a pécsi káptalannak és másoknak – összesen legalább ugyanennyije lehetett. A nyugati határvidéken már jóval kevesebb föld volt az egyházé, de az 1549. évi összeírásból számítva még Moson megyében is a portáknak 25%-a, Zalában 17, Vasban 14,5, Sopronban 14%-a tartozott egyházi földesúr alá. A Dunántúl egészével számolva nem lehetetlen, hogy az egyház itteni részesedése a földbirtokban megközelítette az egyharmadot is, annyi pedig bizonyos, hogy politikai és gazdasági súlya sokkal nagyobb volt, mint más országrészekben.

A vagyonos egyházak zöme az Árpád-korban, annak is az első két századában keletkezett, és amennyire a hiányos adatokból megítélhető, földjei legnagyobb részét is akkor szerezte. Kivétel a Dunántúlon mindössze három volt: az I. Károly özvegye, Erzsébet anyakirályné által alapított óbudai klarissza kolostor – amelynek legtöbb birtoka azonban más országrészekben feküdt –, a lövöldi (városlődi) karthauzi perjelség, amelyet Nagy Lajos a lerombolt hölgykői vár uradalmából létesített, és a

Szent Zsigmondról, később Szűz Máriáról nevezett budavári társaskáptalan, amelyet Zsigmond király hozott létre, de csak Mátyás ruházott fel jelentős birtokokkal.

Királyi alapításúak voltak természetesen a korábban keletkezett nagy egyházak is. Kiemelkedő vagyonnal, várakkal, uradalmakkal elsősorban a székesegyházak rendelkeztek a késő középkorban: az esztergomi érsekségen kívül, amelynek azonban a Dunántúlon aránylag kevés birtoka volt, első helyen a pécsi püspökség, amelynek 1495-ben három megyében (Baranya, Tolna és Somogy) nem kevesebb, mint 4579 portáját írták össze; a jóval kisebb birtokú veszprémi, amely 1524. évi, Kredics László és Solymosi László által frissen publikált urbáriuma szerint 76 helységben kereken 750 jobbágynak volt a földesura, és a győri, amelynek vagyona, habár ilyen pontosan nem ismerjük, ennél valamivel kevesebbre tehető. A püspökségekkel, vagyonát és presztízsét tekintve, egyenrangúnak számított a johannita rend vránainak (aurániainak) nevezett perjelsége, amelynek egyedül Somogyban (a csurgói uradalomban) és Baranyában (Szentlőrincen és a Dráván túl) 769 portája volt 1495-ben, emellett fennhatósága alá tartozott a székesfehérvári keresztes konvent is a maga kiterjedt Fejér, Tolna és Somogy megyei jószágaival. A székeskáptalanok közül messze kiemelkedett vagyonával a pécsi, mintegy száz falu földesura a Dráván innen és túl.

A középkor végén a Dunántúl több száz egyházi testülete közül mintegy 28–30-nak volt még jelentős, 150 jobbágyteleknél többre becsülhető vagyona. Csaknem mindegyik a tatárjárás előtt keletkezett, és csaknem mind királyok vagy királyi hercegek alapítása volt. Általában azok voltak köztük is a leggazdagabbak, amelyeket az első Árpádok hoztak létre. Néhány korai, 1241 előtti adatból pontos képet alkothatunk e vagyonok eredeti, hallatlan nagyságáról: a tihanyi apátnak 1211-ben 590 háznépét írták össze, a pécsváradi apát és a dömösi prépostság vagyona meghaladta az 1100 családfőt, és a leggazdagabb bencés monostor, a pannonhalmi 1237 körüli összeírásában 90 helységben 2248 háznépet találunk. Megjegyzendő azonban, hogy a késő középkori birtoknagyság felbecslésére ezek az adatok közelítőleg sem alkalmasak. Bizonyos, hogy az egyházi birtok mindenütt az országban erősen megsínylette a 13. század nagy átalakulásait. Számos olyan jószág, amely a központtól távol esett, végleg elkallódott, igen sok elnéptelenedett, és a megmaradtak népessége is minden bi-

zonnyal lecsökkent. Bizonyosra vehető például, hogy a pannonhalmi apátságnak 2000-nél jóval kevesebb jobbágya volt a középkor végén.

A társaskáptalanok közül messze kiemelkedett vagyonával, de presztízsével is, a Szűz Máriáról címzett székesfehérvári bazilika – a Szent Istvántól alapított királyi koronázótemplom –, amely vagy száz falu földesura volt szerte a Dunántúl keleti felében, legalább kétezerre becsülhető jobbággyal, amiből számottevő rész egyedül a prépostot és az őrkanonokot illette. A Péter király által alapított budai káptalan vagyonát nem ismerjük ilyen jól, nagyobb része valószínűleg nem is a Dunántúlon feküdt. Álmos herceg alapítása, a 15. század végén megszűnt dömösi prépostság Tolnában, Törökkoppány környékén rendelkezett hatalmas uradalommal. Jóval szerényebb volt a vasvárié és bizonyára a budafelhévízié is, ez utóbbit a 15. században Zsigmond az egyik stefanita keresztes konventből szervezte. A bencés rend leggazdagabb dunántúli monostorai közé a pannonhalmin, pécsváradin és tihanyin kívül elsősorban I. Béla és Szent László alapításai sorolhatók: Szekszárd, amelynek 1495-ben egyedül Tolnában és Baranyában 623 portája volt, illetve Somogyvár, amelynek birtokairól azonban sajnos alig maradt fenn adat. Jelentős, bár ezeknél lényegesen kisebb vagyonú lehetett a zalavári és a bakonybéli apátság, mindkettő Szent István alapítása, valamint a bátai, a kapornaki és az Ata nádor által 1061-ben javadalmazott zselicszentjakabi, amely mindvégig utódai, a Győr nemzetség kegyurasága alatt állt. A 12. századi szerzetesrendek közül a johannitákon kívül csak a ciszterciek tettek szert számottevő uradalmakra, főleg II. Géza és III. Béla jóvoltából; kiterjedésüket ma már kitűnően ismerjük Hervay Ferenc alapos adattárából. A legelső magyarországi monostor, a Bátaszéken létesült cikádori, valamint Béla egyik alapítása, a szentgotthárdi voltak kétségtelenül a legmódosabbak, az utóbbinak falvaira 1549-ben 285,5 jobbágyporta esett Vas és Zala megyékben. Lényegesen kevesebb jutott a zircinek, még kevesebb, legalábbis földbirtokból, az utoljára, már II. András alatt keletkezett pilisinek. Vetekedett viszont velük egy magánalapítás, Miskolc nembeli Domokos bán gazdag borsmonostori apátsága a mai Burgenland területén. Megjegyzendő, hogy ugyanitt, Moson megyében jelentős birtoka volt az ausztriai Heiligenkreutz monostorának is. A premontrei rend, mivel nem királyok, hanem csak magánosok pártolták, országos viszonylatban is jóval szegényebb volt a ciszterciné. A Dunántúlon egyedül az Osli nem-

zetség csornai prépostsága számítható a valamelyest gazdag egyházak közé. Ezek sorában a mondottakon kívül már csak néhány apácakolostort kell számba vennünk: a Szent Istvántól alapított nevezetes veszprémvölgyit, a somlóvásárhelyit, az említett óbudait, és nem utolsósorban a Szent Margit személyéhez kapcsolódó nyulak-szigetit, amely késői, 13. századi alapítása ellenére a legjobban dotált dunántúli egyházak egyike volt.

Sem a királyi, sem a főúri birtok alakulásában nem találunk olyan vonást, amely az országos mintától lényegesen különbözött volna. Ami az előbbit illeti, pusztán az egyházi vagyonok keletkezése is mutatja, hogy a középkor első két századában a királyi birtok – a várföldek és az Árpádok magánbirtoka – volt a meghatározó politikai tényező, mind térségünkben, mind másutt, hiszen igazán gazdag javadalmakat szinte kivétel nélkül csak az uralkodók vagy dinasztiájuk tagjai tudtak létrehozni. A nagy kolostoralapítások kora azonban 1200 körül lezárult, II. András (1205–1235) trónra léptével kezdetét vette a várföldek és a királyi magánvagyon soha nem látott arányú „privatizációja", és a század végére a nemesség, elsősorban a kialakuló nagybirtokos főnemesség dominanciájához vezetett. A királyi hatalomnak a 14. század elején bekövetkező restaurációja, ami az Anjou I. Károly nevéhez fűződik, egyelőre megfékezte, sőt visszafordította ezt a folyamatot, Nagy Lajos halála után azonban újra kezdődött és többé megállíthatatlan volt. Zsigmond (1387–1437), miután a nagyok királlyá választották, nyomásukra kénytelen volt eladományozni a zömét annak a tekintélyes földvagyonnak, amit az Anjouk felhalmoztak, és ami ezek után mégis megmaradt belőle, azt az 1437 utáni rendi reakció és az ezt követő polgárháború tüntette el. Mátyás (1458–1490) a hatalmas Hunyadi-vagyonból meg egyéb úton valamelyest felfrissítette ugyan a királyi birtokállományt, de ez halálakor nagyrészt özvegye, Beatrix, illetve fia, Corvin János tulajdonában volt. A Jagelló-királyok idejére királyi uradalom már csak egy-kettő maradt az országban.

A Dunántúl birtokviszonyainak alakulása egészben véve a fenti mintát követte, azzal a különbséggel, hogy itt a 13. századi mélypont után nem volt annyira alapos az Anjou-restauráció, mint mondjuk az északnyugati megyékben vagy a Tiszántúlon. Azt tapasztaljuk, hogy a várak és uradalmak visszavételekor I. Károly a centrumon kívül, ahol Visegrád és Óbuda volt az övé, elsősorban az országhatárt kívánta biztosítani, a belterület

kevésbé érdekelte. A királyi hatalom Vas megyében épült ki a legszilárdabban, itt 1340-re szinte minden váruradalom – köztük Kőszeg, Sárvár és Németújvár – a király, illetve az általa kinevezett ispán kezében volt, aki Sopron megyét és Kapuvárt is kormányozta. 1326 óta királyi kézben volt a Dunántúli-középhegység is, a Bakony és a Vértes váraival, miután Károly addigi uraikat, a Csákokat Tolnába, Dombóvárra telepítette át. Másfelé azonban csak egy-egy elszórt támaszpont volt a király és a királyné bárói illetve várnagyai kezén: az óvári (mosonmagyaróvári) királynéi vár a mosoni ispánsággal, az apátságtól elkobzott tihanyi vár, Somló (Doba mellett) Veszprém megyében, a királynéi Fejérkő (Kereki mellett) Somogyban és Harsány (Nagyharsány) vára Baranyában, ez utóbbit a délvidék őre, a macsói bán kormányozta a megye ispáni tisztével együtt. E váruradalmakon és tartozékaikon kívül azonban számos mezőváros és birtok tartozott még 1382 körül királyi földesuraság alá, például Vasvár, Körmend, Vép, Csepreg, Zalaegerszeg, Pápa, Tata, Tolna, Dalmand, Felsőnána és uradalma, Ösztyén (Majs mellett) és egyebek. Somogy megyében különösen sok volt belőlük: Segesd és ispánsága, Kálmáncsa, Lábod, Aranyos (Barcs mellett), Nagyatád, Karád, Kőröshegy, Somogyvár és mások. Királyi birtok volt Keszthely és Kismarton is, mielőtt Nagy Lajos 1370 körül eladományozta.

Mindebből a tetemes vagyonból száz év múlva szinte semmi sem maradt. Legnagyobb részén, a tolnai, baranyai, somogyi, veszprémi, zalai, vasi, soproni, mosoni uradalmakon már Zsigmond túladott. Halálakor azonban, mivel voltak saját szerzeményei is, még mindig nyolc váruradalom volt királyi kézen a Dunántúl északkeleti sarkában, Tata, Csókakő és Buda között, kettő pedig távolabb (Döbrököz és a Bánd melletti Esseg-vár). Ezek zöme a következő években ment veszendőbe, elsősorban Albert (1437–1439) adományai és zálogosításai folytán. A középkor végén már nagyjából csak Buda, Visegrád és Tata, valamint a királynéi székhely: Óbuda és a Csepel-szigeti uradalom képviselte az uralkodó részesedését a Dunántúl földjéből.

A vázolt folyamatnak mintegy tükörképe a nemesség, kiváltképp pedig annak vezető rétege, a főnemesség megerősödése, minthogy ez mindenütt és minden esetben a királyi birtok rovására ment végbe. Eredményét jól ismerjük: a 15. századra a magyarországi belpolitika alakulása két-három tucat mágnáscsalád és csatlósai akaratán múlott. Ettől a helyzettől,

mint ma már jól látható Kubinyi András kutatásaiból, még olyan jelentékeny uralkodó, mint Mátyás sem volt képes függetleníteni magát.

A világi nagybirtok történetének kezdetei az írástalan korszak homályába vesznek. 1200 előtt nem volt szokás, hogy úri nemzetségek tagjai mégoly fontos jogügyleteiket is írásba foglaltassák, legyen szó akár királyi adományról, akár a család belső ügyeiről, erre a legkorábbi példákat II. András korából ismerjük. A kezdetekre inkább csak későbbi adatokból tudunk visszakövetkeztetni. Ezekből is nyilvánvaló, hogy a Dunántúlon, akárcsak másutt, az Árpádok első századaiban aligha voltak igazán számottevő magánvagyonok. Bizonyára kivételesen gazdag volt a Győr nemzetség őse, Ata nádor, aki olyan jómódú apátságot, mint a zselicszentjakabi, volt képes alapítani. A korszak többi főúri monostoralapítása ugyanis ehhez képest jóval szegényesebb, bizonyára a családok vagyonához igazodó. Pontosabb ismereteink csak az Atyusz nem almádi (a mai Monostorapáti) apátságának keletkezéséről vannak, a Holub József által egykor felfedezett alapítólevélnek (1121) köszönhetően, de bizonyára hasonlóképpen kell elképzelnünk más kisebb, vélhetően egykorú és szintén bencés rendi monostorok születését is. Az almádi apát vagyona, noha eredetileg többet kapott, a középkor végén négy apró faluból állt, nagyjából ugyanannyiból, mint a Gútkeled nem egyik ágának szintén 12. századi csatári monostoráé, és kicsit többől, mint a mágocsi apátságé, amelyet valamikor ebben az időben a Szente-Mágocs nemzetség egyik őse alapított. Melléjük sorolandók olyan korai keletkezésű – és részben még náluk is szegényebb – monostorok, mint a Csák nem vérteskeresztúri, a Koppán nem koppánmonostori (Komárom mellett), a Hahót nem hahóti, a Tibold nemzetség babócsai vagy a Bikács nem madocsai apátsága, valamint mások, amelyek alapító családját nem ismerjük: a dömölki (Celldömölk), dunaföldvári, jásdi, tatai, telki és murakeresztúri. (Ez utóbbi talán a Szalók nem alapítása.) Noha nem bencés rendiek, keletkezésük körülményeit, rendeltetésüket és dotálásukat tekintve alkalmasint ugyanilyenek a Bő nem bői (Bodrog mellett), vagy a Rátót nem örsi prépostsága.

A 13. század elejétől a világi nagybirtok gyors növekedését tapasztaljuk. A királyi birtokadományok következtében néhány család – többnyire a 11–12. századi úri nemzetségek egy-egy ága – messze fölébe emelkedett társainak, és jelentős területeket, olykor egész megyéket vont ellen-

őrzése alá. Ezzel párhuzamosan új hatalmi tényező jelent meg, a magánbirtokon emelt vár, és a vár köré gyűjtött falvakból és földekből kialakult a váruradalom, amely ettől fogva nemcsak a paraszti népesség jelentős részének szolgál életkeretül századokon át, hanem a familiaritás intézményén keresztül a környező vidék kisbirtokos nemességét is hatósugarába vonja. A folyamat kezdeteiről a legtöbbet eddig Fügedi Erik kutatásaiból tudunk, de újabban a régészet is erőteljesen közreműködik ismereteink bővítésében. (Különösen kiemelendők Vándor László új eredményei a Hahót nemzetség Zala megyei birtokközpontjainak tisztázása terén.) A 13. századi Dunántúl legfontosabb hatalmi koncentrációit végül is néhány kivételezett család hozta létre: Vas megyében a Héder nem Kőszegi ága, Mosonban és Baranyában a Győr, Zala megye déli felében a Hahót, a Balaton-felvidéken a Péc, a Vértesben és a Bakonyban a Csák nemzetség ágai. Az általuk épített várak zöme a következő századokban is meghatározó szerepet játszik majd a Dunántúl politikai viszonyainak alakulásában. A korszak fő szereplőinek és nagy birtokszerzőinek monostoralapításai pedig – Ják nembeli Márton ispán jáki, Győr nembeli Pat nádor lébényi bencés, Majos tárnokmester ábrahámi (Dombóvár mellett) ciszterci apátsága, Smaragd vajda zsámbéki, Pok Móric mórichidai premontrei prépostsága – részben máig álló tanúi egy korszakváltó nagy nemzedék presztízsigényeinek.

Az 1270 utáni évtizedek belháborúiban az új nagybirtokosok jó része felmorzsolódott, a győztes Kőszegiekkel pedig, akik csaknem az egész Dunántúlt ellenőrzésük alá vonták, I. Károly számolt le 1316–1321 közötti hadjáratain. Megmaradt váraikat 1327-ben és 1339–1340-ben, két újabb lázadás után kobozta el. Egyik águk cserébe a Kelet-Dunántúlon kapott várakat, Tamásit, Szekcsőt (Dunaszekcső) és Kőszeget (Batina, Horvátország), és leszármazóik, a Tamásiak és szekcsői Hercegek később előkelő helyet foglaltak el a 15. századi magyar arisztokráciában. Szerényebb, de azért előkelő hely jutott ugyanott a Csákok utódainak, a Dombaiaknak, akiket, mint láttuk, 1326-ban szintén I. Károly telepített át birtokcserével Tolna megyébe.

Az Anjou-restauráció, mint már Hóman Bálint megállapította, új arisztokráciát teremtett. A 13. század vagyonos családjai közül csak kevesen tudták átmenteni magukat az új korszakba. Közéjük tartoztak – a már említetteken kívül – a Hahót nemzetségből származó alsólendvai

Bánfiak, Alsólendva (Lendava, Horvátország) és Lenti várak urai Zalában, a Nagymartoniak (Fraknóiak), Fraknó és Kabold, és az Aba nembeli Atyinaiak, Lánzsér urai a mai Burgenlandban, a Héder nembeli Héderváriak a Szigetközben, valamint kisebb birtokú famíliák, mint a Rátót nembeli Gyulafiak ősei, a Gyulakeszi melletti Csobánc urai. Az Anjou-kor leggazdagabb családja, a Lackfiaké, parvenü volt, vagyonát I. Károly és Nagy Lajos adományaiból teremtette meg. Hét váruradalma (Csáktornya és Sztrigó a Muraközben, Rezi és Tátika a Keszthelyi-hegységben, Simontornya és Döbrököz Tolnában, Solymár Buda mellett) a Kőszegiekét nem tekintve talán az első olyan főúri vagyon volt a Dunántúlon, amely későbbi mércével mérve is hatalmasnak mondható. De ekkoriban vetették meg lábukat az arisztokrácia első soraiban olyan családok is, mint a Kanizsaiak, akiknek őse 1321-ben kapta Nagykanizsát, a Szécsiek, akik 1365-ben Nagy Lajostól Miskolcért cserébe jutottak Felsőlendva (Grad, Szlovénia) és Muraszombat (Murska Sobota) birtokához, és az Újlakiak, 1350-től a Várpalota melletti Bátorkő vár urai.

A nagybirtok uralma a 14. század végétől számítható. A Lackfiak 1397. évi bukásukkal eltűnnek a Dunántúl történelméből, a helyüket ekkorra már elfoglalják új, feltörekvő családok. A vezető szerep eleinte kettőé. A Kanizsaiak, akiknek hatalmát Zsigmond főkancellárja, János esztergomi érsek (1387–1418) alapozta meg, nem kevesebb, mint hét váruradalom birtokosai a császár halála idején, fő központjuk pedig Nagykanizsa helyett egyre inkább Kismarton, ahol várat építenek és ferences kolostort is alapítanak. Riválisaik a délvidéki Garaiak, akik 1382 táján vetik meg a lábukat a Bakonyban, Ugodon, és ezóta minden módon igyekeznek dunántúli uralmukat továbbfejleszteni. 1389-ben megszerzik Somlót és Pápát, 1392-ben Kőszeget és Csesznеket, 1395-ben Siklóst, 1404-ben Rohoncot, 1424-ben Lánzsért és 1427-ben Simontornyát. Székhelyül a legdélibb szerzeményt, Siklóst választják, mivel innen Dráván túli uradalmaik is kormányozhatók.

Az 1440-ben V. László és I. Ulászló hívei között kirobbant polgárháború messzehatóan átalakítja a hatalmi viszonyokat. A nyugati határszél számos vára – köztük Kőszeg és Kismarton – hosszú időre osztrák kézre kerül, ezáltal érzékeny csapás éri a Garaiakat és főképp a Kanizsaiakat, akik hét várukból hármat vesztenek el. A régió új hatalmassága Újlaki Miklós, Ulászló egyik legfőbb támogatója, Hunyadi János pártfogója,

majd szövetségese, akinek dunántúli működéséről egykor Kubinyi András tárt fel számos részletet. Újlaki, aki 1445-ben a Dunántúl főkapitánya lett, hivatali hatalmát használja fel magánvagyonának kibővítésére. A kihalt Tamásiak vagyonából megszerzi Kaposújvárt, a Rozgonyiaktól elfoglalja Gesztest és Essegvárt, magához váltja Szigligetet és Hegyesdet, felépíti Várpalotát, Öskűt és Gerencsért, végül 1457-ben megkaparintja a hatalmas németújvári uradalmat is.

A Dunántúl nagybirtokos társadalma persze nem az eddig említett néhány oligarcha családból állt. Számos más nagy vagyonú dinasztia alakított ki a 15. századra egy-egy vidéken olyan helyi hatalmat, amelyeknek legalább az említése nélkül a kép nem volna teljes. Babócsán 1395–1487 között a Marcaliak, utánuk pedig örököseik, az ecsedi Bátoriak uralkodtak, Ozorán az olasz Filippo Scolari, majd 1438-tól a Hédervariak, Magyaróvárott a vöröskői Wolfurtok, majd 1441-től a Szentgyörgyi és Bazini Grófok, Monyorókeréken a német Ellerbachok, utánuk 1499-től Bakócz Tamás rokonai, az Erdődyek. És akkor még nem szóltunk a csókakői Rozgonyiakról, a Szapolyaiakról Pápán, Csesznеken és Ugodon, az osztrák Baumkircherekről a burgenlandi Szalónakon, az Ernusztokról Csáktornyán, Kinizsi Pálról Vázsonykőn, végül az 1500 körül feltörekvő új famíliákról sem, az enyingi Törökökről Szigetváron, Buzlai Mózesről Simontornyán, bajnai Bot Andrásról Siklóson. A Mohács előtti években azután olyan új szereplők is feltűnnek – Móré László, a kihalt Újlakiak örököse, és Batthyány Ferenc, Németújvár új földesura –, akiknek működése már egy új korszakba, a Dunántúl törökkori történetébe vezet át.

In Mikó Árpád – Takács Imre (szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Budapest, 1994, 13–20.

A MAGYARORSZÁGI BIRTOKSZERKEZET ÁTALAKULÁSA A ZSIGMOND KORBAN

Öt északkeleti megye példája

Hóman Bálint volt az első, aki észrevette, hogy a magyarországi birtokviszonyokban Zsigmond uralkodása kezdetén rendkívüli változás történt. Zálogosításai és adományai folytán, mint írja, „egész sora keletkezett néhány esztendő alatt az új nagy vagyonoknak, s a régiek egyike-másika kétszeresére-háromszorosára növekedett".[1] Mivel akkor még sem a *Zsigmondkori Oklevéltár*, sem alapos birtoktörténeti kutatások nem álltak rendelkezésre, Hóman az átalakulásnak sem az idejét, sem az okait nem látta világosan. Úgy vélte, hogy a legfontosabb változások e tekintetben nem a király uralmának legelején mentek végbe, hanem valamivel később, amikor már a „Garai–Cillei-liga" ártalmas befolyása alá került. Tévesen feltételezte, hogy a királyi birtok fecsérlésének fő oka Zsigmond örökös pénzzavara volt, és abban is tévedett, hogy az új nagy vagyonok kialakulásában lényeges szerepet tulajdonított a Horváti-pártiaktól és más hűtlenektől elkobzott birtokoknak. A döntő azonban kétségtelenül az, hogy felfedezte történetírásunk számára a korszak talán legfontosabb politikai folyamatát, tévedéseivel pedig ösztönzést adott a további kutatásnak.

Az időközben Mályusz Elemér által közzétett új forrásanyag[2] birtokában idővel sikerült pontosítani Hóman feltételezéseit. Évtizedek múlva éppen az ő állításai késztettek arra, hogy a kérdést elővegyem és közelebbről megvizsgáljam, és ha ma többet tudni róla, mint egykor, akkor az közvetve neki köszönhető. Figyelmemet elsősorban a magyarországi váruradalmak birtoktörténetének rekonstruálására fordítottam, és ez valóban új eredményeket hozott.

Először is kitűnt, hogy a birtokszerkezet átalakulásának legdöntőbb szakasza Zsigmond uralmának elejére, különösen pedig az 1387–1392 közötti évekre esett. Kitűnt az is, hogy a felosztásra kerülő Anjou-kori királyi vagyon lényegesen nagyobb volt, mint korábban gondolni lehetett. 1977-ben, amikor először foglalkoztam a témával, még csak az országterület egy részére (226 várra) nézve mertem statisztikai számításokba bocsátkozni, mert a délvidéki – szlavóniai és Maroson túli – uradalmak birtoklástörténete még nem volt elég világos. A vizsgált területen a királyi váruradalmak száma 1387 és 1396 között 100-ról 47-re, azaz 53%-kal csökkent.[3] Ezeket a számokat azóta több adat birtokában pontosítani lehetett. Ma már elég biztosan állítható, hogy az ország egész területén (pontosabban a Szávától északra) Nagy Lajos halálakor 150 királyi vár állt, s ez alkalmasint több volt, mint a fele az akkortájt ténylegesen használatban levő váraknak. Közülük a nikápolyi hadjárat idejére mintegy 65 (43%) maradt királyi kézen,[4] a többi egy-két kivétellel Zsigmond idején, 1387 után ment veszendőbe.[5]

Természetesen a király nem csak várakat adományozott el, hanem egyéb uradalmakat is, főképp pedig kiváltságos településeket. Régóta tudni lehetett, hogy az Anjou-kori királyi városok és városkezdemények állagában Zsigmond birtokpolitikája legalább olyan pusztítást végzett, mint a várállományban.[6] Noha pontos számadatok egyelőre nem állnak rendelkezésre, annyi biztos, hogy a birtokstruktúra átalakulása egészben véve gyökeres és végleges volt.

Az átalakulás nagy horderejű társadalmi és politikai következményekkel járt, amennyiben előidézte a főnemesség kiformálódását és rendi elkülönülését. Már Hóman megfigyelte, hogy azokban az években addig ismeretlen méretű magánvagyonok születtek. Nem általában véve a nemesség gazdagodott meg a korona rovására, hanem elsősorban néhány család tagjai; azok, akik közel voltak a tűzhöz, vagyis politikai befolyásukat földvagyonra: örökadományokra és zálogbirtokokra tudták átváltani. Ennek folytán az addig egységes nemesi rend kettévált. Kiemelkedett belőle mintegy 40 család, és a Hunyadi- és Jagelló-korban a vagyon mellé megszerezte öröklődő jogon ama különleges kiváltságokat, amelyek addig csak az ország főméltóságait, a bárókat illették meg: a bandériumállítás és a királyi tanácsban való részvétel jogát. Ezentúl a mágnáscsaládok fejeit, sőt tagjait is báróknak szokás nevezni, megilleti őket a báróknak

kijáró *magnificus* cím, és az országgyűléseken külön csoportként, főrendekként vesznek részt.[7]

A Zsigmond kori átalakulás jelentősége, körülményei és következményei tehát nagyjából tisztázottak. Keveset tudunk azonban a folyamat részleteiről, mert alaposabb vizsgálatokra még nem került sor. A jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy az átalakulási folyamatot egy régión belül, Északkelet-Magyarország öt megyéjében vegyük szemügyre. Azért éppen itt, mert 1427-ből ránk maradt Abaúj, Gömör, Sáros, Torna és Ung megyék kamarahaszna-jegyzéke, amely falvanként tartalmazza a birtokosok nevét és jobbágyportáik számát.[8] Ebből elég pontos keresztmetszetet kapunk arról az állapotról, amely a nagy birtokadományok kora után kialakult. Ama változásokról pedig, amelyek ezt az állapotot előidézték, s amelyekre elsősorban vagyunk kíváncsiak, egyéb, viszonylag bő forrásanyag nyújt tájékoztatást.

Fontos megjegyezni, hogy az öt megye nem minden települése szerepel az adólajstromokban. Hiányoznak belőlük egyfelől azok, amelyekben nem éltek jobbágyok: a királyi városok és bányavárosok (Kassa, Bártfa, Eperjes, Kisszeben és Nagysáros, illetve Telkibánya), meg az egytelkes nemesek falvai. Hiányoznak azok is, amelyek birtokosai mentességet élveztek a kamarahaszna alól: a tornai és regéci váruradalom, az esztergomi érsekség birtokai (Rozsnyó és négy falu), Kassa és Bártfa jobbágyfalvai (egy kivételével), Szerednye és tartozékai, Szikszó mezőváros, továbbá elszórtan egyes falvak.[9]

A vizsgált minta így sem jelentéktelen. Az öt megye középkori területe összesen 13 946 km² volt, az ország területének (Szlavónia nélkül) közel 5%-a, de a hiányzó települések határát leszámítva is legalább 4,5%-a. Az összeírások pedig mintegy 1070 helység 21 257 portájára tartalmaznak adatot, ami az akkori Magyarország 400 ezer portájának 5,3%-ára rúg.[10] Számottevő mennyiségről van tehát szó, épp ezért már most hangsúlyozni kell, hogy *az öt megye statisztikai értelemben nem tekinthető mintavételnek*. Nemcsak azért nem, mert hiányoznak a mintavétel formai kritériumai, hanem főképp azért, mert tudható, hogy az itteni birtokszerkezet semmiképp sem tükrözi az országos átlagot.

Az Anjou-kor vége óta végbement folyamatok vizsgálatához egyszerű módszert választottam. Megpróbáltam megállapítani minden helység 1382 körüli birtokosát, ennek alapján – az 1427. évi portaszámok segítsé-

gével – rekonstruálni a porták Anjou-kor végi megoszlását birtokosok szerint, végül az így kapott megoszlást egybevetettem az 1427. évi állapottal. A módszerrel szemben természetesen több kifogás emelhető. Egyfelől nyilvánvaló, hogy fél évszázad alatt a helységek népessége nem maradt állandó, tehát portaszámuk is változott.[11] Emellett tudjuk, hogy a vizsgált terület egy részén, Sáros és Ung megyék határvidékén még javában folyt a telepítés, és így minden bizonnyal összeírtak 1427-ben olyan falvakat, amelyek 1382-ben még nem léteztek. Kétségkívül akadtak olyanok is, amelyek a 14. században még megvoltak, de 1427-re elpusztásodtak. További bizonytalansági tényezőként még az is tekintetbe veendő, hogy az Anjou-kor végi birtokos kiléte nem mindig állapítható meg teljes bizonyossággal. A módszer azonban mindezek ellenére használható. Az észrevételek ugyan helytállók, de tapasztalni fogjuk, hogy a gyakorlatban nincs jelentőségük. Az észlelt változások olyan mérvűek és jellegűek, hogy néhány tucat, sőt egy-kétszáz portányi hiba sem módosít az eredményen.

Első lépésként érdemes szembeállítani az öt megye kétféle birtokmegoszlását a birtokosok típusa szerint:

Birtokos	*Porta 1382-ben*	*Porta 1427-ben*
király (és királyné)	2 925 (13,8%)	193 (0,9%)
egyház	721 (3,4%)	842 (4,0%)
nemesek	17 611 (82,8%)	20 222 (95,1%)

A táblázat minden lehetséges hibaforrás mellett is tanulságos és egyértelmű. Számszerűen illusztrálja azt a két, általában véve ismert tényt, amelyről már szó volt: egyfelől, hogy az Anjou-kori királyi birtok jelentős volt, másfelől, hogy a Zsigmond korban súlyos és pótolhatatlan veszteséget szenvedett.

Az egyházi birtokról itt nem szükséges bővebben szólni. Ezen a vidéken, mint látjuk, jelentéktelen volt; viszonylag legszámottevőbb képviselői a jászói és leleszi premontrei prépostságok (231 illetve 113 porta). Nyilván akkor sem jelentős, ha hozzágondoljuk az esztergomi érsekség adómentes gömöri birtokát: Rozsnyó mezővárost és négy falut. Csekélyke gyarapodása részint abból adódott, hogy a leleszi prépost szerzett négy falut – hármat a Drugetektől (1400),[12] egyet a Csicseriektől (1413)[13] –,

részint abból, hogy a szepesi káptalannak is jutott három helység (93 porta) az 1397-ben kihalt idai Csirke család hagyatékából. Az egyházi intézmények politikai súlyát tovább csökkentette, hogy még a módosabbak egy része is magánkegyuraság alá tartozott: a mislyei társaskáptalannak (184 porta) a Somosiak,[14] a széplaki apátságnak (104 porta) a főnemes Cudarok[15] voltak a patrónusai. Nyomatékosan alá kell azonban húzni, hogy Északkelet-Magyarország viszonyai nem általánosíthatók. Nyugaton, különösen a Dunántúlon hatalmas főpapi és kolostori uradalmakat találunk, Veszprém megye portáiból például a 15. század végén 40% volt az egyházak részesedése.[16]

A KIRÁLYI BIRTOK MEGFOGYATKOZÁSA

A királyi birtokállomány 1382 körül az alábbi egységekből tevődött össze:

Az öt megye váruradalmai	*Porták száma*
Sáros (20 falu)	595
Szádvár (Torna m., 11 falu)	386
Palocsa (Sáros m., 10 falu)	270
Gönc (Abaúj m., mezőváros)	191
Szalánc (Abaúj m., 7 falu)	155
Füzér (Abaúj m., 8 falu)	115
Boldogkő (Abaúj m., 6 falu)	110
Szokoly (Sáros m., 8 falu)	100
Regéc (Abaúj m., 4 falu)	–

Más megyébe eső várak tartozékai	*Porták száma*
Patakhoz (Zemplén m.) 5 falu	120
Fülekhez (Nógrád m.) 6 falu	110

Városok és szabad falvak	*Porták száma*
Kassa	–
Bártfa	–
Eperjes	–
Kisszeben	–
Nagysáros	–
Telkibánya	–
Szepsi (Abaúj m.)	200
Szina (Abaúj m.)	91
Vilmány (Abaúj m.)	55

Háramlott uradalmak és birtokok	*Porták száma*
Szinye (Abaúj m., 10 falu)	235
Hárskút (Torna m., 4 falu)	85
Somodi (Abaúj m.)	76
Betlér (Gömör m.)	31
Összesen:	2925 porta

A hat várost nem számítva a királyi vagyon 105 helységből állt, köztük olyan jelentősekből, mint Szepsi és Gönc mezővárosok. Közel háromnegyedét (73,6%) váruradalmak tették ki. Abaúj megyének mind az öt vára királyi kézben volt, Tornában kettőből egy, Sárosban nyolcból kettő, míg Gömörben nem volt királyi vár, csak a nógrádi Fülek várnak volt itt hat faluja. Ungban egyáltalán nem volt királyi birtok, az egykoriakat 1332 óta a Druget család birtokolta. Az uradalmak alól kivett városok és kiváltságos települések közül csak háromnak ismerjük a portaszámát, ez összesen 346 volt, a királyi porták 11,7%-a. Végül egyheted rész (14,4%) esett olyan egyéb birtokokra, amelyek Nagy Lajos uralkodásának vége felé kihalt családokról szálltak a koronára, és ezért nem tartoztak a váruradalmi szervezetbe. A legjelentősebb az Aba nembeli Szinyei (Tarjáni) család

hagyatéka volt, amely 1373-ban vagy kevéssel előbb lett a királyé.[17] Hárskutat négy faluval 1364-ben cserélte vissza Lajos a Cudaroktól.[18] Betlér 1371-ben, Kaproncai (Delnei) János magvaszakadtával kerülhetett királyi kézre,[19] Somodi pedig az osztrák eredetű Tellesbrunniak kihaltával, 1374 után nem sokkal.[20]

Az első kérdés, amit alaposabban meg kell vizsgálnunk: hogyan és milyen körülmények között fogyott el a királyi birtok? Célszerű ennek elemeit ismét táblázatba foglalni, ezúttal elidegenítésük sorrendjében. A nem örökbe, hanem csak zálogba adott birtokokat kiemeléssel jeleztük.

Birtok	*Portaszám*	*Elidegenítés éve*	*Birtokszerző(k)*
Szinye	235	1384 (1390-ig)	Alsáni Bálint[21]
Simonyi és Détér	61	1384	Kaplai János és Dezső[22]
Alsóregmec	120?	1386	id. Perényi Péter[23]
Szalánc vár	155	1387	ifj. Losonci László[24]
Szokoly vár	100	1387 (1423-ig)	Bebek Imre és Detre[25]
Szedlice és 5 falu	128	1387 (1391-ig?)	Somosi János[26]
Somodi	76	1387	Kaplai János és Dezső[27]
Füzér vár	115	1388 (1389-ig)	Jolsvai Leusták[28]
Boldogkő vár	110	1388 (1397-ig?)	Cudar Péter[29]
Szepsi oppidum	200	1388 (1397-ig)	Kaplai János és Dezső[30]
Füzér vár	115	1389	Perényi Miklós[31]
Kisszilva	24	1389	Rozgonyi Simon[32]
Szina	91	1390	Perényi Miklós[33]
Osztrópatak	34	1390	Ramocsa Péter[34]
Gönc vár	191	1391	Bebek Imre és Detre[35]
Szedlice	105	1391	Szécsi Gál[36]
Kissáros	56	1392 (139?-ig)	vadnai Barius Péter[37]
Henning	11	1392 (1396-ig)	Semsei László[38]

Birtok	*Portaszám*	*Elidegenítés éve*	*Birtokszerző(k)*
Zsetek és 2 falu	28	? (1396-ig)	Semsei László[39]
Szádvár vár	386	[1387–1388]	Bebek cs.[40]
Palocsa vár	270	?	Bebek cs.[41]
Orkuta	50	?	Bebek cs.[42]
Hárskút	85	?	Bebek cs.[43]
Fülek tartozékai	49	?	Jolsvai Leusták[44]
Betlér	31	?	Jolsvai Leusták[45]
Töltszék	74	[1393] (1409-ig)	Jolsvai Leusták[46]
Nyárs és Ardó	63	1396	Semsei László[47]
Szinye	235	1397	Perényi Imre[48]
Szepsi	200	1397	Rozgonyi Simon[49]
Vizsoly	31	1398 (1403-ig)	Debrői István[50]
Henning	11	1398 (1410-ig)	Tarkői Tamás[51]
Kajata	24	1401	Rozgonyi Simon[52]
Zsebfalu	38	1403	Sós Péter[53]
Szentmihály	28	1403	Valkói Dénes és Endesi Jakab[54]
Ádámfölde	14	1405	*Iswpa*-i Német Miklós[55]
Henning	11	1410	Gecsei Sebestyén[56]
Töltszék	74	1410	Kapi András[57]
Boldogkő vár	110	1423?	Lazarevics István[58]
Regéc vár	–	1423?	Lazarevics István[59]
Vilmány	55	1423?	Lazarevics István[60]
Vizsoly	31	1423	Poznani Mostic[61]
Szokoly vár	100	1423	Pálóci Máté[62]

Az öt megyében 1382 után történt királyi birtokadományok közül csak azokat tüntettem fel, amelyek 1382-ben (biztosan vagy feltehetőleg) királyi kézen levő birtokokra vonatkoztak. Azokat tehát nem (pl. Szikszó, Nagyida), amelyek 1387 után háramlottak királyi kézre, és mint ilyenek lettek eladományozva. A táblázatban egyes birtokok többször is szerepelnek, mert újból eladományozhatóvá váltak. Egyesek új birtokosukról magszakadás címén (Somosi János, Tarkői Tamás) visszaszálltak a koronára, másokat az uralkodó cserével visszaszerzett (Füzért 1389-ben, Szinyét 1390-ben, Henninget és másik három falut 1396-ban, Kissárost 1399 előtt, Szokoly várat 1423-ban), vagy elkobzott (Szepsit és talán Boldogkőt is 1397-ben, Vizsolyt 1403-ban, Töltszéket 1409-ben).

Az elidegenítések elég világosan három korszakra oszthatók, ezeket választóvonalak jelzik. Az elsőbe Mária és Erzsébet 1386-ig tett adományai sorolhatók. Mint látható, ezek kisszámúak voltak, és a nemrég háramlott szinyei uradalmat leszámítva, amelyet Erzsébet kancellárja és kedvence, Alsáni kapott, nem is jelentősek. Zsigmond trónra léptekor az Anjou-kori királyi birtokállomány egészben véve még érintetlen volt. A fordulat szemmel láthatóan a második periódusban, 1387 és 1392 között ment végbe, amikor az új uralkodó valósággal ontotta az adományokat: várakat, mezővárosokat, falvakat, látszólag boldog-boldogtalannak. Erre a szakaszra még visszatérünk. A harmadik szakaszban, azaz 1392 után céltalan elidegenítéssel már nem találkozunk. A nagyobb adományok ritkák, és ha mégis előfordulnak, kifejezetten politikai céljuk van, esetünkben a szerb fejedelem lekötelezése (Boldogkő, Regéc), egy *homo novus* társadalmi státusának megalapozása, vagy kifejezetten politikai érdemek jutalmazása. Zsigmond egyik kreatúrája, Pálóci Máté diósgyőri várnagy és titkos kancellár, a majdani országbíró és nádor nyilvánvalóan azért kapta meg 1423-ban a szokolyi uradalmat, mert még nem volt megfelelő vagyona és nem volt vára. 1403-ban Perényi Péter sárosi ispán három familiárisa azért kapott kisebb birtokot Sáros vár tartozékaiból, mert segítettek uruknak a lázadó bárók ellen vívott harcokban. A többi, egyébként sem jelentős méretű elidegenítés általában háramlott jószágból történt, és vagy cserével ment végbe (Töltszék, Nyársardó), esetleg pénzért (Vizsoly), vagy valamely speciális okból (Szepsi).

Visszatérve az 1387 utáni kritikus évekre, szembeötlő, hogy a nagy adományokat kivétel nélkül a kormányon levő bárók kapták, és a tárgyalt

öt megyében szerzett birtokuk csak egy része volt egyéb szerzeményeiknek. Losonci László szlavón bán (1387–1389) Szaláncon kívül szintén 1387-ben a Zaránd megyei Dézna és Pankota várakat szerezte; Perényi Miklós pohárnokmester (1387–1390) és családja Füzért megelőzően 1387-ben Terebest (Zemplén m.), 1390-ben pedig a sárospataki uradalmat; Kaplai János volt oroszországi vajda, szörényi bán (1388–1390) és testvére Besztercét, Sólyomkőt és más várakat.

Egészen biztos, hogy ezekre az évekre kell datálnunk azokat az elidegenítéseket is, amelyek időpontját nem ismerjük és fent kérdőjellel helyettesítettük: azokat az adományokat, amelyeket Zsigmond Bebek Imre országbírónak (1386–1392) és testvérének, Detre szlavón bánnak (1389–1392), unokatestvérüknek, László királynéi udvarmesternek és temesi ispánnak (1387–1392), valamint ajtónállómesterének, a majdani nádornak, Jolsvai Leustáknak (1387–1392) juttatott. Nem hihető, hogy az osztogatásból éppen ők maradtak volna ki, márpedig az, amit ekkori szerzeményeikről tudunk (Szokoly, Gönc), a rangjukhoz képest kevés. A többit, mivel mindkét család oklevelei elpusztultak, csak sejthetjük. Tény, hogy a volt királyi várak közül bizonyos idő múlva Palocsát és Szádvárt a Bebekek, Füleket meg Jolsvai kezén találjuk, és kézenfekvő feltételezni, hogy ezekben az években, 1387 és 1392 között kerültek a birtokukba. Nem valószínű, hogy bármelyiket 1387 előtt kapták volna, mert Mária idején királyi várat csak kivételes okból adományoztak el. Az pedig, hogy 1392 után szerezték volna őket, ismét csak valószínűtlen, ha tekintetbe vesszük, amit Zsigmond akkori birtokpolitikájáról sikerült megállapítani.

Még mindig az 1387 utáni éveknél maradva, megállapítható az is, hogy a kisebb adományokat udvari emberek nyerték el, a két legszámottevőbbet Somosi János (1387) és Szécsi Gál (1391) udvari lovagok, akik korábban mindketten Oppelni László herceg szolgálatában álltak. Kapott még kisebb birtokot Rozgonyi Simon, szintén udvari lovag (1389), Barius Péter és János udvari familiárisok (1392), Semsei László, Perényi János alpohárnokmestere (1392), és szeretvai Ramocsa Péter (1390), aki talán Jolsvai embere volt és Sáros várat kormányozta a nevében. A bárókon, familiárisaikon és az aula tagjain kívül másról nem tudunk, aki részesült volna az uralkodó kegyéből. Készítsünk ezek után mérleget az 1382 körüli királyi birtok sorsáról. Nézzük meg, mennyit kinek a birtokában találunk fél évszázad múlva, 1427-ben:

Birtokos	*Porta*	%
király (Sáros vár)	130	4,4
Bebek család	982	33,6
Perényi Miklós és id. János	572	19,6
Rozgonyi család	248	8,5
Losonci Zsigmond	155	5,3
Serkei (Kaplai) család	137	4,7
Lazarevics István despota	134	4,6
Pálóci Máté	100	3,4
Jolsvai György	80	2,7
nemesek	387	13,2

Összeállításunk igazolja azt a korábbi megállapítást, hogy az Anjou-kori királyi vagyon lényegében eltűnt. Egyedül Sáros váruradalma maradt még egy darabig (1439-ig) az uralkodó rendelkezése alatt, de ez is alaposan megfogyatkozva, hiszen az eredetileg 20 falut, 595 portát számláló uradalomból, az öt megye legjelentősebb királyi birtokegyütteséből 1427-re már csak romok maradtak. A korszak két fő nyertese két mágnásfamília volt. Egy régi eredetű, a Bebekeké, akik az adományok egyharmadát gyűjtötték össze, és egy új, a Perényiek terebesi ága, amelynek majdnem egyötöd rész jutott. A többieknek viszonylag kevesebb, de persze hozzáteendő, hogy néhánynak (Lazarevics, Jolsvai, Losonci) annál több más országrészekben.

A meggazdagodás jóval nehezebbé vált Zsigmond uralkodásának második felében. Jellemző az uralkodó későbbi takarékosságára, hogy az újabb kegyelteknek, az 1410 után nagy politikai karriert befutó Pálóciaknak egyelőre elég szerény adományokkal kellett beérniük, a Rozgonyiak pedig, akik 1409-től emelkedtek villámsebesen a ranglétrán, sokáig semmit sem kaptak. Majd 1430-ban ad nekik a király első ízben jelentősebb birtokokat: Szinát (pataki Perényi Miklós lovászmester hagyatékából), Györkét és két sárosi falut (az 1421-ben kihalt Visontaiak örökségéből), 1431-ben pedig Ádámföldét (az utód nélkül elhunyt Német Miklós falu-

ját).[63] Ezek összesen is csak 187 portát tesznek ki, egy közepes váruradalom terjedelmét. Mind az ő idejük, mind a Pálóciaké 1438-ban és 1439-ben, Zsigmond halálával jön majd el, amikor Alberttel bőségesen pótoltatják mindazt a kegyet, ami elődjétől elmaradt.

A FŐNEMESI VAGYONOK KIALAKULÁSA

A nemességen belül 1427-re kialakult birtokmegoszlást jól érzékelteti, ha rangsorba szedjük az öt megye akkori tíz leggazdagabb családját:

1. Perényi		2030 porta
	ebből terebesi ág	977
	nyalábi (ugocsai) ág	575
	rihnói ág	478
2. Bebek		2001
	ebből vámosi ág	783
	pelsőci ág	337
	közös	881
3. Cudar		1896
4. Druget		684
5. Jolsvai		601
6. Nagymihályi (Jákófi-ágak)		486
7. Tarkői (három ág)		470
8. Somosi		463
9. Csetneki		453
10. Derencsényi		402

A névsor közepén világos választóvonal húzható: az első öt család vagyonát tekintve messze kiemelkedik a mezőnyből. A táblázaton ez csak az

első három esetében nyilvánvaló, mert az ő birtokaikból jelentős rész esett az öt megyébe. A *Perényieké* három uradalom volt itt: Füzér és a Sáros megyei Újvár a terebesi ág, Nagyida a nyalábi ág kezén. Ezeken kívül azonban még vagy ennyi – de inkább több – birtokuk volt másfelé: Nyaláb vár és Nagyszőlős (Ugocsa m.), Sárospatak, Újhely vár, Terebes vár és Sztropkó (Zemplén m.), Csorbakő vár (Borsod m.), Szentmiklós (Bereg m.), Rihnó vár (Szepes m.), hogy csak a fontosabbakat említsük. 4000 porta a minimum, amennyire a három ág ekkori együttes vagyonát taksálhatjuk. Hasonló a helyzet a *Bebekekkel.* Az ő 2001 itteni portájukat hét uradalom tette ki: Gömörben Krasznahorka és Kövi (Rákos) várak, Pelsőc és Gömör mezővárosok, Tornában Szádvár, Sárosban Palocsa vára és Abaújban Gönc. Ámde a családé volt még, az apróbbakat nem számítva, Szendrő vár, Vámos és Edelény (Borsod m.), Hrussó vár (Bars m.), Bodony (Heves m.), Fonó (Bács m.), és Erdélyben Almás vára, Buza és Gorbó három megyére kiterjedő uradalmukkal. A Bebek-vagyont sem lehet tehát kevesebbre, mint 4500–5000 portára becsülni. A *Cudarok* javait zömmel a hatalmas makovicai uradalom (1582 porta) tette ki, a többi (Nádasd, Forró, 314 porta) Abaújban feküdt. Csakhogy ezeken kívül az övék volt még Ónod vár is, amelyhez Borsod, Zemplén, Szabolcs és Szatmár megyékben tartoztak még számottevő birtokok. Szlavóniai uradalmaikat ekkorra már elvesztették, de összvagyonuk így is megközelíthette a 3000 portát.

A másik két famíliával annyiban más a helyzet, hogy nekik elsősorban máshol voltak birtokaik. A *Druget*-vagyonról kivételesen pontos információnk van, mert 1437-ben, mindössze tíz évvel portaösszeírásaink után, az egészet felbecsülték a leleszi prépost ellen folytatott perükben. Ekkor Zemplénben mintegy 2035, Ungban 1115 népes *mansió*jukat vették számba, összesen 106 helységben, amiben nincs benne a per tárgyát képező, 1427-ben 103 portával összeírt Nagykapos mezőváros.[64] A becslésből kitűnik, hogy magában Ungban számos olyan falujuk volt, amely valami okból kimaradt az 1427-i adólajstromból. Sokkal több jobbágyuk volt tehát, mint amennyire e lajstrom alapján következtetni lehet, portában számolva is legalább 2500.

Jolsvai György 601 portája – Jolsva és Gede várak, a füleki uradalom Gömörbe eső négy faluja – sem ad még hozzávetőleges képet sem arról, amije valójában volt. Amikor néhány hónappal az összeírás készülte

után, 1427 végén meghalt, a következő jószágok maradtak még utána: Fülek vár (Nógrád m.), Bajmóc és Keselőkő várak, Privigye és Németpróna mezővárosok (Nyitra m.), Nagykőrös fele (Pest m.) és egyéb birtokok Bars, Borsod és Verőce megyékben. A nyitrai jószágok egymagukban kitehettek legalább 1000 portát, tehát a Jolsvai-hagyaték egészében jócskán meghaladhatta a 2000-et.[65]

A következő öt család vagyona jóval kisebb, és meglepően azonos méretű: mindegyik 400 és 500 porta közé esik. Négyüknek ennél valamivel többje volt. A Nagymihályiak 486 portájához hozzáadandó uradalmuk Zemplénbe eső része: maga Nagymihály mezőváros fele és további részbirtokok 4–5 helységben. A Tarkői rokonságé volt Szepes megyében két helység és kettőnek a fele, Hevesben pedig Kömlő falu,[66] a Derencsényiek pedig a nógrádi Vásárosterenyét (a mai Kisterenyét) és tartozékait mondhatták a magukénak.[67] A Csetnekiek ekkortájt szereztek részt a Szini-Tekes rokonság birtokaiból Borsodban és Tornában. A Somosiaknak nem volt Sároson, illetve Gömörön kívül más megyében földjük. Nyilvánvaló, hogy ez az öt família a lehetséges korrekciókkal együtt is más vagyoni kategóriába esik, mint az előzők. A leggazdagabbnak vehető Nagymihályiak és Tarkőiek vagyona sem igen léphette túl a 700 portát, a többieké pedig nyilvánvalóan jóval alatta maradt. Az első csoport portáit ugyanakkor ezrekben számolhattuk.

Nyilvánvaló tehát, hogy 1430 táján jelentős különbség, mondhatni szakadék volt a nemesség legfelső rétege és az utánuk következők között. Ezt a kortársak is regisztrálták, és a legnagyobb vagyonok urait ekkortájt kezdik mágnásoknak *(magnates)* vagy főnemeseknek *(potiores nobiles)* nevezni, megkülönböztetendő őket az egyszerű nemesektől, a majdani köznemességtől. De voltaképp mit takart ez a különbségtétel? Miben volt más a főnemes, azon kívül, hogy nagyobb volt a vagyona?

Közkeletű felfogás szerint a főnemesek közül kerültek ki a főméltóságok, az ország bárói. Szokás ezért e dinasztiákat leegyszerűsítve bárói családoknak is nevezni. Alaposabban megvizsgálva a megjelölés nem pontosan fedi a valóságot. A vizsgált öt főnemesi família közül korszakunkban csak háromnak a tagjai szerepelnek az ország vezetői között. A *Perényiek* állnak vitathatatlanul az első helyen: 1387 és 1437 között kilencen viseltek bárói rangú hivatalt, összesen 90 évig, és mindössze két olyan év volt (1429–1430), amikor nem találunk egy Perényit sem a fő-

méltóságok között. (Ispán akkor is volt köztük.) A *Bebekek* kezdetben, Detre nádor leváltásáig még előkelőbb helyzetben voltak: 15 év alatt (1387–1402) hét Bebek szerepelt a bárók között, a királynéi udvar akkor még előkelő méltóságait is számítva összesen 56 évig, és nem volt olyan év, amelyben a négy legfontosabb méltóság (nádor, országbíró, vajda, szlavón bán) egyikét ne töltötték volna be. Az 1403. évi felkelés után, amelyben vezető szerepet játszottak, megcsappant a befolyásuk, de 1410 és 1427 között mégis hárman kerültek vezető pozícióba. A *Jolsvaiak* közül az apa, Leusták udvarmester, majd nádor volt 1396-ban Nikápolynál történt foglyul estéig, a fia, György pedig 1409-től Borbála királyné pohárnokmestere, majd 1427-ig zólyomi ispán volt, és a báróknak kijáró *magnificus* címet élvezte. Ezzel szemben a Cudarok, akik korábban az ország első emberei közé tartoztak, 1382 és 1440 között egyszer sem jutottak bárói hivatalhoz, a Drugetek pedig – több ezer jobbágyuk ellenére – 1355 és 1526 között mindössze néhány hónapra, amikor Simon 1463-ban Mátyás pohárnokmestere lett.

Ugyanakkor akadnak Zsigmond bárói között olyanok, akik semmiképp sem számíthatók a főnemesek közé. A legvilágosabb példa erre *Berzevici Péter* tárnokmester (1419–1433), aki 22 éven át szepesi ispán, Szepesvár és más várak ura volt, a király távolléte alatt (1430-tól) a helytartók egyike, és arra is telt a befolyásából, hogy egyik fiát nyitrai püspökké tétesse meg. Vagyonban ugyanakkor messze állt a főnemesektől. Sárosban a Berzeviciek három ágának összesen 203 portája volt, ennek is csak harmada esett Péterre, akinek ezen felül csak a Szepességben voltak még birtokai, néhány porció, meg a nem túl jelentős dunajeci uradalom. Egy távoli unokatestvérét, Berzevici Pohárnok Istvánt vele egy időben Borbála királyné, később pedig leánya, Erzsébet udvari méltóságai között találjuk, mégis képtelenség volna azt állítani, hogy a Berzeviciek ebben az időben „bárói családnak" számítottak.[68] Ugyanígy nem minősíthetjük főnemesnek Csetneki György asztalnokmester (1387–1396) családját sem, mint ahogy nem voltak még azok a Rozgonyiak és a Pálóciak sem, amikor 1409-ben, illetve 1419-ben hivatalaiknál fogva *magnificus* rangra emelkedtek.

Egyelőre még a címhasználatban sem tükröződött a mágnások magasabb társadalmi presztízse. A méltóságviselő bárók címe halálukig *magnificus* volt, de rajtuk kívül minden nemesnek, lett légyen mégoly gazdag,

legfeljebb a *magister* megszólítás, majd a 15. század elejétől az ezt felváltó *egregius* (vitézlő) cím járt ki. A főméltóságot nem viselő Drugeteket és Cudarokat is ez illette meg, ugyanúgy, ahogy a fent tárgyalt Nagymihályiakat, Derencsényieket, Somosiakat, Tarkőieket vagy Csetnekieket. Egyetlen példa ennek igazolására: a Cudarok közül Benedek (†1422) és fia, János (†1440), Péter bán fiai: Simon és Jakab, és az utóbbi fiai: ifj. Simon és ifj. Jakab egyaránt *magister*ek, illetve *egregius*ok minden általam ismert Zsigmond kori forrásban, sőt olykor az 1440-es években is.[69] *Magnificus*ként 1438-ban, a rendi átalakulás kezdetén fordulnak elő először.[70]

Szembeszökő viszont a különbség főnemesek és más nemesek között, ha a hatalmi pozíciókat nézzük. A mágnások először is sokkal nagyobb számú fegyverest tudtak kiállítani, mint a többiek. Az 1432–1433. évi banderiális tervezet szerint a Perényiek, Bebekek és Homonnaiak (Drugetek) háború esetén egyformán 200–200 lovast, a Cudarok összesen 100-at tartoztak felszerelni, míg az egyszerű *aulicus*ok csak 50-et.[71] Az 1411. évi lengyel hadjárat idején is a mágnások toborozták a haderő háromnegyed részét: a Bebekek 160, a Perényiek 140, a Drugetek 60, a Cudarok 50 lándzsát.[72] Ezzel állt összhangban váraik száma is. A Perényiek három ága hét, a Bebekek hat, Jolsvai György öt, a Drugetek három, a Cudar-család két várban parancsolt, ezzel szemben a Nagymihályi, Tarkői, Somosi és Derencsényi nemzetségeknek egy-egy váruk volt (Tarkő, Kőszeg, illetve Derenk), a Csetnekieknek pedig egy sem. Ezekből a különbségekből természetesen az is következett, hogy a főnemesek, még ha hivatalt nem viseltek is, nagyszámú kisebb birtokos számára tudtak megélhetést nyújtani váraik és birtokaik kezelése révén. A Bebekek és Jolsvaiak szolgálatában például képviselteti magát Gömör megye csaknem minden jelentős köznemesi családja.[73]

Váraikra és familiárisaikra támaszodva a főnemesi dinasztiák voltaképp regionális hatalmak, és ebben különböznek alapvetően a szegényebb, de előkelő famíliáktól. Azok súlya lehet számottevő egy-egy megyén belül, de a mágnások hatalma jóval nagyobb hatósugarú. Egy egész országrész meghatározó politikai tényezői, és ezért elvárhatják, hogy az országos politika intézésében is helyet kapjanak. Nem az a döntő kérdés, hogy a Cudarok vagy Drugetek szereztek-e és mikor országos hivatalt; hanem

az, hogy igényelték, sőt elvárták, hogy kapjanak. Egy Csetneki nyilván nem tekinthette mellőzöttnek magát, ha nem lett belőle báró, de egy Cudar vagy Druget igen. Ez magyarázza, hogy mindkét család vezetőit ott találjuk az 1403. évi felkelés vezérei között, hiszen ez mindenekelőtt a mellőzött főurak mozgalma volt.

Az 1439-cel kezdődő rendi átalakulás lényegét abban kell látnunk, hogy megoldást nyújtott az előző évtizedekben kialakult új társadalmi réteg, a főnemesség elvárásaira. Nem volt annyi bárói hivatal, hogy mindenkinek juthatott volna; azonban az új intézményben, az országgyűléseken minden mágnásnak joga volt személyesen megjelenni, és vagyona adta hatalmát érvényesíteni. A rendi korszak jelentősége nem abban áll elsősorban, hogy a köznemességet juttatta beleszóláshoz az ország ügyeibe; sejthető, hogy ez nem igazán következett be. Viszont 1440-től kezdve rendszeresen ott találjuk valamennyi mágnást az ország vezetői között, függetlenül attól, hogy tisztségviselő bárók voltak-e vagy sem. *Magnificus*nak is ebben az időben kezdik titulálni őket. A rendiség kialakulása elsősorban és mindenekelőtt a főnemességnek mint immár különálló társadalmi csoportnak politikai erővé történt szerveződését jelentette.

JEGYZETEK

1. Hóman – Szekfű: *Magyar történet* II. 346.
2. *ZsO* I–II.
3. Engel: *Kir. hatalom*... 31., 207. (táblázat)
4. Engel: Vár... 295., 370. (Jelen kötetben 176., 184.) A várak 14. századi birtoklástörténetét, amiből ezek az adatok kiszámíthatók, a közeljövőben megjelenő archontológiám fogja tartalmazni.
5. Mária királynő, amennyire tudjuk, csak 1386-ban és csak Kis Károly gyilkosainak tett váradományokat: Gimest Forgács Balázsnak, Bujákot pedig Garai Pál bán egyik leszármazottjának, Garai Jánosnak adta.
6. Vö. Mályusz: Mezővárosi... 188.
7. Újabban Kubinyi: Bárók... 150–152.
8. Engel: *Kamarahaszna*...
9. Lásd bővebben Engel: *Kamarahaszna*... 17.

10. Vö. Engel: Ung településviszonyai... 992.
11. Ádámfölde falu 1405-ben öt jobbágytelket számlált (*ZsO* II. 4170.), 1427-ben 14 portát. Nagyhenninget 1398-ban lakatlanként adományozta el a király (*ZsO* I. 5200.), és 1427-ben 11 porta volt benne.
12. *ZsO* II. 728. Közülük Mocsár portaszáma nem ismert, mert nem írták össze.
13. DF 234137.
14. Györffy: *ÁMTF* I. 119. Birtokainak felsorolása 1435: DF 251584.
15. *ZsO* I. 4495.
16. Solymosi: Veszprém... 142.
17. Szinyei Petőc fia János és fia, István 1364-ben kapja vissza Oroszi (Heves m.) birtokot (*CDH* IX/3. 450. = DF 263173). Tarján (Heves m.) és Oroszi 1373-ban királynéi birtokok (Wenzel: *Diósgyőr*... 32.). Szinye és tartozékai 1381-ben Zámbó Miklós főkincstartó kezén vannak, bizonyára tisztségül: DF Leleszi konvent orsz. lt. Acta anni 1381. nr. 14. Erzsébet királyné 1384-ben adományozza el, mint Petőc fia Jánosról háramlott birtokot: DF 263175.
18. Makovica várért: DL 5343.
19. 1362-ben Kaproncai Ite fia János fia Jánosé (DF 211776), aki 1371-ben halt meg (DL 38967). Mivel később a Jolsvaiaké, az a legvalószínűbb, hogy királyi adományból szerezték meg.
20. 1349-ben kapta Tellesbrunni Wel, cserében a Pozsony megyei Borostyánkőért (*AO* V. 504.), és 1374-ben említik utoljára (*Sztáray* I. 411.).
21. DF 263175. 1390-ben a király visszacserélte a patai (Somogy m.) uradalomért (*ZsO* I. 1367.).
22. *Sztáray* I. 466. Fülek vár tartozékai. Simonyi 1374-ben csakugyan királyi birtok: DL 6232.
23. DL 24690. Az iktatás: *HO* VII. 421. Biztosan hozzátartozott ekkor Felsőregmec és Vily (vö. 1387: *ZsO* I. 227.), de valószínű, hogy Mikóháza és Mátyásháza is ekkortájt került a család kezére.
24. *ZsO* I. 158.
25. *ZsO* I. 76. 1388-tól a Bebekek másik ágának kezén találjuk (*Temes* 162., év nélkül), a király 1423-ban visszacserélte Bebek Jánostól (DL 11367), és a Pálóciaknak adta.
26. *ZsO* I. 203. Három falu Sáros, három pedig Szokoly vár tartozékaiból. Somosi 1389 után halt meg (*Zala* II. 230.), és mivel nem volt utóda (vö. *ZsO* I. 4153.), birtokai visszaszálltak a koronára. Ez 1392 előtt történt, mert Tihany várat, amely az övé volt, ekkor kapta vissza az apátság.
27. *ZsO* I. 9.

28. Zálogbirtok, *ZsO* I. 643. 1389-ben a király nyilván visszacserélte, mert ekkor a Perényiek kapták meg, lásd alább.
29. Zálogbirtok, *ZsO* I. 822. 1396-ban még a Cudaroké (*ZsO* I. 4472.), és talán a temesvári végzések értelmében került vissza Zsigmond kezére. (A várhoz tartozó Vizsoly 1398-ban a királyé volt, lásd alább.) 1403-ban királyi vár volt, amikor a felkelők elfoglalták, de Perényi Péter visszavette a király részére (*ZsO* III. 692.).
30. Vö. *ZsO* I. 619. Zálogbirtok, a király 1397-ben a temesvári végzésekre hivatkozva visszaveszi (*Temes* 277.).
31. Az adomány: DL 7480, az iktatóparancs: *ZsO* I. 915.
32. *ZsO* I. 1009.
33. *CDH* X/1. 610. = DL 71905, ekkor Patak várhoz számítják. 1392-ben újabb adományt kap ugyanerről: *Krassó* III. 219.
34. Ekkor csak zálogban: *ZsO* I. 1766. 1393-ban a király további pénzért eladta és egyúttal új adományul is odaadta Ramocsának: *ZsO* I. 2827., DF 212258.
35. *ZsO* I. 2296.
36. Miklósvágása és Szopotnica falvakkal: *CDH* X/1. 687. Előbb Somosi Jánosé volt, lásd fent.
37. *ZsO* I. 2623. 1399 előtt – talán cserével – visszakerült a sárosi uradalomhoz (*ZsO* I. 5743.).
38. *ZsO* I. 2420. A király 1396-ban visszacseréli, lásd a következő jegyzetet.
39. Zsigmond 1396-ban visszacseréli tőlük a korábban adott Henning, Zsetek, Ádámfölde és Hradiszkó birtokokat: *ZsO* I. 4496.
40. Tartozékai közül Szőlősardó és Acskó 1381-ben még királyi birtokok (Gábor: *Megyei intézmény...* 209–210.), míg Szentandrás 1388-ban már Bebek Detréé (Valter Ilona: A tornaszentandrási r. k. templom kutatása. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 19 [1980] 103.), Vendégi pedig 1402-ben unokaöccséé, Domokosé (DF 210648).
41. 1366-ban még a királyé (DL 83307), 1427-ben és később a Bebekeké.
42. 1427-ben a Bebekeké. Fekvéséből következtethető, hogy eredetileg Sáros vár tartozéka lehetett.
43. 1427-ben.
44. 1384-ben még királyi vár (*Sztáray* I. 466.), 1393-ban Jolsvai nádor itt tesz bevallást (*ZsO* I. 3242.).
45. 1427-ben.
46. Cserében Pozsony megyei birtokokért. Jolsvai György 1409-ben elvesztette, mint meg nem erősített adományt. (*ZsO* I. 3688, II. 6824, 6799.)
47. Cserében az ekkor visszavett négy Sáros megyei faluért: *ZsO* I. 4496.

48. DF 209838.
49. Miután a király elkobozta a Kaplaiaktól, Rozgonyi mint a család ősi birtokát kapja vissza: *ZsO* I. 5058.
50. Ideiglenesen, amíg a király meg nem tudja szerezni számára Liszkát (Zemplén m.) a szepesi prépostságtól: *ZsO* I. 5191. 1388-ban Boldogkő tartozéka (*ZsO* I. 822.). 1402-ben még Debrőié (*ZsO* II. 2114.), és nyilván hűtlenségekor, 1403-ban szállt vissza a koronára más vagyonával együtt.
51. *ZsO* I. 5200. Ekkor lakatlannak mondják. Tarkői magtalan halálával (1409. szept. után: *ZsO* II. 7013.) visszaszállt a királyra: *ZsO* II. 7509.
52. *ZsO* II. 893. Eddig pro honore birtokolta.
53. *ZsO* II. 2838. Perényi Péter familiárisa, jutalmul a felkelés leverésében szerzett érdemekért.
54. *ZsO* II. 2326. Perényi familiárisai, jutalmul a felkelés leverésében szerzett érdemekért. Utódaik Szentmihályi néven birtokolják.
55. *ZsO* II. 4170., ekkor azonban csak öt sessióból állt. 1427-ben az adományos özvegyéé.
56. *ZsO* II. 7509. Tarkői Tamásról háramlott birtok. 1427-ben és később Perényi Jánosé.
57. *ZsO* II. 7603. A Jolsvaiaktól elkobzott birtok.
58. 1427-ben már a szerb fejedelemé. Valószínűleg Regéccel együtt kapta, talán ugyanakkor, amikor a szomszédos tállyai (Zemplén m.) uradalmat és Tokajt. Ez 1422-ben vagy 1423-ban történt.
59. Az adólajstromból hiányzik. 1429-ben említik először Brankovics despota birtokaként. Lásd az előző jegyzetet.
60. 1388-ban királyi birtok (*ZsO* I. 742.), 1427-ben a despotáé.
61. Zálogul, DL 71976. Mostic a felét ekkor átengedte unokaöccsének, racsai Jugafi Jánosnak, aki 1427-ben az egészet birtokolta.
62. DL 71938.
63. DL 12187, 12190, 12417.
64. DF 234235.
65. A családra röviden Engel: Bárói életrajzok... 422–424.
66. Szepesi birtokaikra 1438: DL 68983, 1477: DF Szepesi kápt. orsz. lt. Z–5–15; Kömlőre 1418: DL 10658. Ez még a 16. század közepén is a családé.
67. 1413: DF 249184.
68. A Berzeviciek ekkori szerepére Engel: Bárói életrajzok... 408–410.
69. Magisterként pl. 1416: DL 10160; egregiusok pl. 1415: DL 10338; 1416: *Zichy* VI. 394.; 1425: DL 11632; 1427: DL 97061; 1435: DF 222044; 1440: DL 13524, DF 222181; 1447: DF 255952.

70. DL 13190, a jászói konvent oklevelében.
71. *DRH* I. 428–429.
72. Bártfai Szabó László: *A Hunt-Páznán nemzetségbeli Forgách család története.* Esztergom, 1910, 677., a kelethez vö. *ZsO* III. 1455.
73. Engel, Pál: Der Adel Nordostungarns zur Zeit König Sigismunds (1387–1437). In *Settlement and society in Hungary*. Ed. by Ferenc Glatz. Budapest, 1990, 27–47.

In Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szeged, 1995, 141–159.

A DRÁVÁNTÚL KÖZÉPKORI TOPOGRÁFIÁJA: A TÖRTÉNETI REKONSTRUKCIÓ PROBLÉMÁJA

A középkori Magyarország topográfiájának rekonstruálása az egyik legérdekesebb feladat, amellyel történész valaha szembekerülhet. Akkor is érdekes, ha olyan területre vonatkozik, amelyet azóta nem ért számottevő pusztulás, ahol tehát a mai állapot a hajdaninak szerves folytatása. Ilyen esetekben is szép számmal találkozunk akkori forrásainkban olyan helységek nevével, amelyek a modern korban már nem léteztek, és emléküle legfeljebb helynevekben (lakott helyek, dűlők, vizek, hegyek stb. nevében) maradt fenn. Ezek kutatása is érdekes, de az ilyen, viszonylag érintetlen régiókban – mint a hajdani Magyarország és Szlavónia peremvidéke, valamint Erdély – a középkori topográfia rekonstrukciója ritkán ütközik komolyabb nehézségbe. A feladat akkor válik valóban izgalmassá, és egyúttal nehézzé, ha a településviszonyok kontinuitása valahol megszakadt, és a hajdani településhálózat elpusztult, részben vagy teljesen. Ez mondható el az egykori török hódoltság gyakorlatilag egész területéről. A középkori és kora újkori helységek nevét itt is fenntartották – néha szinte hiánytalanul – oklevelek vagy török kori összeírások, de e helységek zöme eltűnt, gyakran nyom nélkül, és ma legfeljebb alapos kutatás után és további fejtörés árán rajzolhatók térképre. Ez a feladatot nagyon vonzóvá teheti, de persze csak azok számára, akik kedvelik a szellemi munkának ezt a fajtáját.

A feladatnak van egy általános módszertani problémája, amelyet nem árt már az elején hangsúlyozni, mert noha látszólag evidens, felmerülni nemigen szokott. Röviden arról van szó, hogy *egy középkori településhálózatot, amennyiben topográfiai kutatás tárgya, célszerű nem különálló pon-*

tok, hanem egymással határos mezők halmazaként értelmezni. Magyarán: kutatásunk tárgya ilyenkor nem pusztán a helység, hanem a helység a hozzá tartozó területtel („határával”) együtt. Minden más összefüggésben, de különösen a gazdaság- és a politikatörténet szemszögéből, a települések pontként viselkednek, ennek megfelelően szabályszerű hálót alkotnak, amelynek az utak az összekötő elemei. Matematikailag az ezzel kapcsolatos problémák kutatása a gráfelmélethez áll közel, és akár egy piachálózatot, akár egy uralkodói itineráriumot próbálunk modellezni, az a helyes, ha a vásárhelyeket, illetve a tartózkodási helyeket pontonként, egy gráf elemeiként képzeljük el. Amikor azonban elpusztult területek topográfiájának rekonstrukciójával foglalkozunk, célravezetőbb, ha a gráfszerű hálót elfelejtve egymással határos mezőkben gondolkozunk, vagyis a feladatot – szakszerűen szólva – nem gráfelméleti, hanem topológiai problémaként fogalmazzuk meg. A különbség igen jelentős, mert a két különböző típusú feladat merőben más hozzáállást, más gondolkodási metódust kíván.

Mi indokolja, hogy az egyes településeket ne pontnak, hanem mezőnek tekintsük? Elsősorban maguknak forrásainknak a természete. Vegyük a legnyilvánvalóbb példát: egy középkori uradalom tartozékainak a felsorolását. Azok a *possessió*k vagy *villá*k, amelyekből összetevődik, nem pontok, hanem mezők. Ennek már elméletileg is így kell lennie, mert pontok (esetünkben falvak) sokaságából sík (esetünkben terület) nem képezhető. A *possessio* azonban, mint a neve is mutatja, nem pusztán falu – bár erről néha megfeledkezünk –, hanem meghatározott kiterjedésű földbirtok: a falu a hozzá tartozó földterülettel, és az uradalom mindig e területek összességéből áll. Kevésbé nyilvánvaló, de ugyanez a helyzet egy állami adóösszeírás vagy egy plébániajegyzék esetében. Az összeírás települései együtt egy területet adnak ki: mondjuk egy magyar járást vagy egy oszmán náhijét. Ez csak úgy lehetséges, ha egyenként egy-egy meghatározott területet rendelünk hozzájuk. Ugyanez vonatkozik egy főesperesi kerület plébániáinak felsorolására. Plébániáról szólva általában egy templomot szoktunk magunk elé képzelni, és ebből többnyire nem is származik baj. Valójában azonban, ha egy főesperesség részeként kerül a szemünk elé, mindig egy plébániakörzet értendő alatta, tehát nem egy építmény, hanem egy körülhatárolt terület, és e területek összessége alkotja az egyházi igazgatás fölérendelt területi egységét, a főesperességet.

A mondottakból következik a topográfiai rekonstrukció tulajdonképpeni feladata: a településhálózatot alkotó *mezők egymáshoz viszonyított helyzetének* meghatározása. Azt kell elsősorban eldöntenünk, hogy mely település mely más településekkel volt határos, az erre vonatkozó adatokat kell a lehető legteljesebben összegyűjtenünk, és elegendő adat birtokában, a számos részinformációt egyeztetve, megpróbálhatjuk a mezőket egymáshoz illeszteni. A hangsúly az „egymáshoz való viszonyon" van. A rekonstrukció során – topológiai problémáról lévén szó – elvben *közömbös számunkra, hogy melyik mező mekkora kiterjedésű*, azaz melyik helységhez mekkora határ tartozott. A lényeges annak megállapítása, hogy egymáshoz viszonyítva miképp helyezkedtek el; hogyan tudjuk az egymásnak néha ellentmondó – sőt egymást olykor látszólag kizáró – adatokat úgy egyeztetni, hogy a lehető legtöbb feltételt kielégítsük.

A legjobban elpusztult déli országrészek – a Temesköz, a Bácska, a Dráva–Száva köze – középkori topográfiáját csakis a 16. századi török adóösszeírások (alább: defterek) segítségével lehet viszonylag megbízhatóan rekonstruálni. A településhálózatról egyedül ezek adnak viszonylag teljes képet, minthogy egy adott közigazgatási egységen – szandzsákon, kazán, náhijén – belül minden olyan helységet számba vesznek, amely az összeírás idején lakott volt, továbbá – pusztának minősítve – számos olyat is, amelynek nem voltak lakói. E puszták jelentős része néhány évtizeddel korábban még falu volt. Kétségtelen, hogy számos, korábban elpusztult település már pusztaként sem került be a török defterekbe, szó sincs tehát arról, hogy *minden* középkori helység nyoma megvolna bennük. Abban azonban elég biztosak lehetünk, hogy lakott hely és jelentős puszta nem hiányzik belőlük. Ilyen teljességű tájékoztatást a településhálózatról semmilyen más forrásból nem kapunk, még akkor sem, ha a középkori forrásanyagot hiánytalanul összegyűjtjük. Számos olyan középkori falu van ugyanis, amelynek egyetlen okleveles említése sem maradt ránk. A munkát tehát mindenképpen célszerű a török defterek feldolgozásával kezdeni, és a középkori oklevelek információit csak ezután, a török kori adatokkal szembesítve érdemes vizsgálat alá venni.

A deftereknek, teljességükön kívül, megvan az az előnyük is, hogy a településeket viszonylag kis igazgatási egységekbe, náhijékba sorolva tartalmazzák. Elvétve voltak akkora náhijék is, amelyek egy nagyobb ma-

gyar járással vetekedtek, a legtöbbjük azonban lényegesen kisebb volt. Ez a számunkra azért előnyös, mert minél kisebb a terület, annál könnyebb a határába eső helységek fekvését meghatározni. Súlyos hátránya viszont a deftereknek, szemben a magyarországi dikális összeírások és más birtokfelsorolások legtöbbjével, hogy egy-egy náhijén belül a falvak sorrendje többnyire tetszőleges, vagyis nem követ semmilyen földrajzi vagy egyéb rendet. Ennek folytán viszonylag ritkán lehet következtetni egy település fekvésére abból, hogy milyen települések szomszédságában sorolják fel.

Az alábbiakban egy kicsiny, nagyjából 200 km²-nyi terület, az eszéki kazához tartozó karaši náhije középkori topográfiájának feldolgozását mutatom be, mintegy mintaként. Olyan vidékről van szó, amely a török hódoltság végére teljesen lakatlanná vált. Maga az egykori náhijeszékhely, Karaš „város" sem élte túl a nehéz időket, és ma csak dűlőnévként (Karaševo) létezik Eszék és Valpó között a Karašica déli partján, Petrijevci helység mellett. Györffy György állapította meg, hogy ezen a helyen feküdt a középkori Krassó falu (a középkor végén mezőváros), amely Bonahida-Krassó néven már az Árpád-korban egyházas hely és a johannita rend birtoka volt.[1] Karaš a középkori Krassó név török kori, délszláv alakja.

Azért szemeltem ki éppen ezt a területet, mert különösen jól illusztrálható rajta a török defterek felhasználhatósága. Mielőtt kézbe vettem őket, a vidék középkoráról szinte semmit sem lehetett tudni. A modern térképeken csupa olyan település neve olvasható itt, amelyeknek, noha 1700 körül már megvoltak, semmiféle középkori előzménye nem volt ismeretes (Petrijevci, Bizovac, Brodjanci, Habjanovci, Satnica, Ivanovci, a 18. században létesült Josipovac). Csánki Dezső annak idején kettőt (Ladimirevci, Zulčin) megpróbált azonosítani középkori falvakkal,[2] de mint látni fogjuk, csak a második próbálkozása volt helyes. Érdemesnek látszott tehát megvizsgálni, mennyire jutunk, ha a defterek információit hívjuk segítségül.

Úgy láttam, hogy első lépésként a náhije *törö kori térképét* célszerű elkészíteni. A karaši náhije településeiről két kiadatlan deftert találtam. Az egyik (A) valószínűleg 1550 táján keletkezett, és a szerémi szandzsák összeírását tartalmazza, a szandzsáknak még abban a korai, I. Szulejmán kori állapotában, amikor Eszék vidéke (az eszéki kaza) is hozzá tarto-

zott.[3] A tahrir defterek ama típusát képviseli, amelyben a pusztákat még egy-egy falu után, annak mintegy a tartozékaként írták össze. Ezek a bejegyzések igen fontosak a puszták – és gyakran maguk a falvak – fekvésének megállapításához. Ebben a defterben Karaš városon kívül 32 falut és 37 pusztát találunk, de a bejegyzések szerint egy puszta valójában a valpói, kettő pedig a gorjani kazához tartozott.

A másik (B) összeírás egy töredék, amely csupán az eszéki kaza összeírását foglalja magában.[4] Datálásához nincs közelebbi támpont, de tetemes idővel az előző után készülhetett, mert a népesség számában, mint majd látni fogjuk, hatalmas csökkenést mutat. A falvak sorrendje ugyanakkor csaknem pontosan követi az A defterét. Az irat keletkezése, úgy gondolom, leginkább az 1570-es évek végére tehető. A pozsegai szandzsák egy késői defterének a töredéke lehet, abból a korból, amikor Eszéket már Pozsegához csatolták. A karaši náhijéből, amely ezúttal bennünket érdekel, Karaš városon és 31 falun kívül 13 pusztát vettek benne számba. Topográfiai kutatás céljára jóval kevésbé használható, mint az előző, egyfelől, mert a puszták száma jóval kisebb, másfelől ezek is a náhije összeírásának végén, a falvak felsorolása után következnek, fekvésük megjelölése nélkül.

A török kori térkép elkészítése végett mindkét defter településeit sorszámoztam, és az A defter sorrendjét követve listába foglaltam. Amenynyiben a helység lokalizálásához támpontot találtam akár magában a defterben, akár későbbi forrásban, azt is feltüntettem. A III. katonai felmérés különböző (1924. évi 75 000-es és 1910. évi 25 000-es) térképein kívül rendkívül értékesnek bizonyultak ama leírások, amelyeket a császári kormányzat készíttetett 1697–1702 között a törököktől visszafoglalt Drávántúl akkor állapotáról.[5]

Az alábbi lista tehát az A defter sorrendjében közli a náhije településeit, a *falvakat arab számmal, a hozzájuk tartozó pusztákat ugyanezzel a számmal és további betűjellel jelölve*. (1a tehát az első falu után elsőként összeírt pusztát jelöli.) Zárójelben tüntettem fel a B defter esetleges névváltozatait és a helység ottani sorszámát (az első 24 falu sorrendje azonos), utána pedig a földrajzi azonosítást, ha volt:

1. *Križevce* (=B1), ma Križevačko polje hn. Brodjanci mellett Ny-ra (1924. térk.)

1a. *Sobosovce*
1b. *Lovas*
1c. *Vatanuševce* (=B38)
2. *Brodjance* (= B2), 1702: pagus Brodianzy, Szt. Kereszt egyházzal, határosai K-ről Kutschinzy, D-ről Martinzy és Ivanzan, Ny-ról Habianofzy; ma Brodjanci.[6]
3. *Bilanci* (=B3), 1702: pr. Billiancy~Billianzy, Domanofzy mellett, Habianofzy K-i határosa.[7]
3a. *Popovce*, ma Popovac hn. Brodjanci mellett D-re (1924. térk.)
4. *Tomašovce* (=B4), 1702: pr. Thomaschefzy, Habjanovci falu mellett D-re.[8]
4a. *Marušovce*
4b. *Paskovce*, ma Paskovci hn. Habjanovci mellett D-re (1924. térk.)
5. *Habjanovce* (=B5), 1702: pagus Habianofzy, Brodianzy Ny-i határosa, határosai K-ről Billianzy, D-ről Domanofzy és Woinofzy, Ny-ról Paulinzy és Sobottiza; ma Stari Habjanovci hn. Habjanovci mellett Ny-ra (1910. térk.).[9]
5a. *Gradjenik*, ma Gradženik hn. Habjanovci mellett Ny-ra (1924. térk.)
5b. *Isakovce*
5c. *Lačica*
6. *Ivanovce* (=B6), 1697: pagus Ivanovecz, egy puszta templom romjaival, határosai K-ről Ladimirowicz, D-ről Poznanovacz, Ny-ról Harkanowacz, 1702: pagus Ivanofzy~Ivanovze, Maly Marianczez D-i határosa, Czelkofzy Ny-i határosa, határosai K-ről Ladimirefzy, D-ről Czelkofzy és Bosnanofzy, Ny-ról Seltzin; ma Ivanovci.[10]
7. *Zelčin* (=B7), 1702: pagus Selczino~Seltschin~Seltzin, Boczainevczy D-i [helyesen: K-i] határosa; határosai K-ről Ivanofzy, D-ről Harkanofzy, Ny-ról Bozanefzy; ma Zelčin.[11]
7a. *Podgradja*, ma Zagradje hn. Zelčin mellett Ny-ra (1924. térk.)
7b. *Drakšin Brod*
8. *Zelkovce* (=B8), 1702: pr. Czelkofzy, Ladimirevci Ny-i határosa, határosai K-ről Kusminzy és Ny-ról Ivanofzi; ma Željkovac hn. Ivanovci mellett K-re (1910. és 1924. térk.).[12]
8a. *Budrovce* (=B41), ma Budrovci hn. az előbbi hn. mellett É-ra (1910. térk.)

9. *Kuzmince* (=B9), 1697: romokban álló templom Szt. Kozma és Damján tiszteletére Ladimirovich falu területén; 1702: pr. Kusmincy~Kusminczy, Ladimirefzy falutól D-re, Szt. Kozma és Damján egyházzal, Czelkofzy K-i és Ladimirevci K-i [helyesen: D-i] határosa, Breslatinzy szomszédja.[13]

9a. *Krajlovce (??)*, Kuzmince és Vladimirovce mellett

9b. *Zapolovce* (=B39)

10. *Pavlovce* (=B10), 1702: pr. Paulofzy, Nowacky falu közelében; ma Pavlovci hn. Bizovac mellett ÉNy-ra (1924. térk.).[14]

11. *Buzince* (=B11), 1702: pagus Businzy, határosai K-ről Bisofzy és Nowacky, D-ről Lepodrefzy, Ny-ról Bologofzy; ma Bušinci hn. Bizovac mellett É-ra (1924. térk.).[15]

12. *Novakovce* (=B12), 1702: pagus Nowacky, Karaševótól D-re, határosai Paulofzy és Czred; Businzy K-i határosa; ma Novaki Bizovački.[16]

13. *Vučevce* (=B13), ma Vučevci hn. Bizovac mellett DK-re (1924. térk.)

13a. *Orešan* (=B35, Bičarevce pusztával együtt)

14. *Buzovac* (=B14: *Bizovac*), 1702: desertus pagus Bisofzy, Businzy K-i és Lepodrefzy Ny-i határosa; ma Bizovac.[17]

15. *Lepodrenci* (=B15: *Lepodrevci*), 1702: pr. Lepodrefzy, Bisofzy mellett K-re, Businzy D-i határosa, Bollogofzy közelében; 1781/83. térk.: Lepodrevczy, Bizovactól K-re.[18]

16. *Golubovce* (=B16: *Bologovce*), 1697: pagus desertus Balogovczi, Ladimirovich D-i határosa; 1702: desertus pagus Bollogofzy~Bologofzy, Lepodrefzy mellett, Businzy Ny-i határosa; ma Bologovce hn. Bizovac mellett K-re (1924. térk.).[19]

17. *Satnica* (=B17), 1697: pagus desertus Satnicza, Ladimirovich K-i határosa; 1702: pr. Satniza, Goritschany falutól D-re, Dolianzy határosa; ma Satnica.[20]

18. *Vladimirevce* (=B18: *Oladimirevce*), 1697: pagus Ladimirovich, határosai É-on a Karašica, K-en Satnicza, D-en Balogovczi, Ny-on Ivanovecz; 1702: pagus Ladimirefzy, Ivanovczy K-i határosa, határosai K-ről [helyesen: D-ről] Kusmincy, D-ről Breslatinzy, Ny-ról Czelkofzy; ma Ladimirevci.[21]

18a. *Otok* (=B40)

19. *Breslatince* (=B19), 1702: pr. Breslatinzy, Ladimirevci D-i határosa,

Kusminzy-tól K-re, a Karašica mellett.[22]
19a. *Čenin Brod*
20. *Goričan* (=B20), 1702: pagus Goritschany, a Karašica közelében, határosai Satniza és Dolianzy; ma Goričane hn. Satnica mellett ÉNy-ra (1910. térk.).[23]
20a. *Ternova* (a defter szerint Valpóhoz tartozik!); 1702: pr. Ternofzy~Pernofzy [ð: Ternofzy], Krischefzy mellett, a Karašicán túl, Karaševo mellett Ny-ra.[24]
21. *Dolance* (=B21), 1702: pr. Dolianzy, Satnica alatt K-re a Karašica mellett a mezőn, Goritschany falu határosa.[25]
22. *Križevce* (=B22), 1698: Krisevecz, Madorincz K-i határosa; 1702: desertus pagus Krischefzy~Crischefzy, Summotofzy mellett Ny-ra a Karašica mellett, Karaševo mellett Ny-ra; ma Kriševci hn. Petrijevci mellett ÉNy-ra (1910. térk.).[26]
23. *Sonbotovce* (=B23), 1698: Szomotofczi, Petrovicz D-i határosa; 1702: pr. Summotofzy~Sumotofzy, Kubschinofzy mellett D-re, Karaševo D-i határosa, Krischefzy K-i szomszédja; ma Samatovci.[27]
23a. *Majkovce (??)*
23b. *Satnica (?)*
24. *Topolani* (=B24), ma Topoljane hn. Samatovci mellett D-re (1924. térk.)
24a. *Bičarevce* (=B35, Orešan pusztával együtt), Topolani és Viroševci mellett; ma Bizarevce hn. Samatovcitól D-re (1924. térk.)
24b. *Madarince* (=B37, Djurkovince pusztával együtt), Topolani, Kupčinovce és Viroševci mellett; 1698: desertus pagus Madovincz [ð: Madorincz], határosai É-ról Petrocz, K-ről Szankovo, D-ről Illiassevecz, Ny-ról Krisevecz; ma Madarince hn. Josipovactól Ny-ra (1924. térk.), a falu azonban határai leírása szerint ettől ÉK-re lehetett.[28]
25. *Karaš* (város) (=B26), 1702: Karaschewo [falu], a Karašica mellett, Szt. Miklós egyházzal, határosai K-ről Petrowiz, D-ről Kubschinofzi és Sumotofzy, Ny-ról Crischefzy és Pernofzy [ð: Ternofzy], É-ról Gornia Obresch és Dollnia Obresch; ma Karaševo hn. Petrijevci mellett D-re (1924. térk.).[29]
26. *Petrijovce* (=B27), 1698: pagus Petrocz~Petrovicz, Madorincz É-i határosa (S. 56), határosai K-ről Illisfalva, D-ről Kupchinovacz és

Szomotofczi, Ny-ról Krackcsevacz, É-ról a Dráva; 1702: pagus Petrowiz~Petrowicz, Karaševo alatt, a Karašica mellett, határosai K-ről Zankowo, D-ről Illiaschewo és Kubschinofzy, Ny-ról Karaschewo; ma Petrijevci.[30]

26a. *Todfalu, más néven Hegyöm* (?)

27. *Velika Sankova* (=B28) és

28. *Mala Sankova* (=B29), 1698: desertum Szánk~Szankovo, Madorincz K-i határosa, határosai K-ről Réthfalo, D-ről Vörössed, Ny-ról Petrovicza, É-ról a Dráva; 1702: pagus desertus Czankovo~Zankowo, Petrowicz Ny-i határosa, Retvallo falu felett a Mertva Bara nevű helynél; ma Szanko hn. Josipovac mellett K-re (1924. térk.).[31]

29. *Virešöd* (=B30: *Virošev Dol*), a defter más helyén *Viroševci* néven; 1697: Csapa É-i határosa; 1698: desertum Vörösed, határosai K-ről Réthfalo, D-ről Papa [δ Csapa], Ny-ról Kepcsin, É-ról Szánk; ma Vörösed hn. Josipovac mellett D-re (1924. térk.).[32]

29a. *Djurkovince* (=B37, Madarince pusztával együtt), ma Jurfalu hn. az előbbi mellett Ny-ra (1924. térk.)

29b. *Kiš Legene*

30. *Iljaševce* (=B31), 1698: desertus pagus Illiassevecz~Illisfalva, Madorincz D-i határosa, Petrovicz K-i határosa; 1702: desertus pagus Illiaschewo, a Kraviza folyó mellett az erdőben, Petrowicz D-i határosa; ma Iljaševo hn. Josipovac mellett DK-re (1910. térk.).[33]

30a. *Marovce (?), más néven Ulica (?)*

30b. *Ludrovce (?)*

30c. *Ambros* (=B42), ma Ambrosfalva hn. Josipovactól D-re (1924. térk.)

31. *Piškorevce* (=B32)

31a. *Velika Piškorevce*

31b. *Čuževce*, az előbbi falu [Piškorevce] közelében

31c. *Pavlovce*, az előbbi falu [Piškorevce] közelében

31d. *Petrovce*, Gorjanhoz [ti. a gorjani kazához] tartozik

31e. *Otorkovce* (?), az előbbihez (Gorjanhoz?) tartozik

31f. *Markovce*

31g. *Sudince (?)*, Sonbotovce, Topolani és Golubovce mellett

31h. *Iločica (?)*, az előbbi falu [Piškorevce?] közelében

32. *Prisunce*, ma Prisunčani hn. Zelčin mellett DK-re (1924. térk.)

33. *Kupčinovce* (=B25), 1698: Kepcsin, Vörösed Ny-i határosa, Kupchinovacz, Petrovicz D-i határosa; 1702: pr. Kubschinofzy, Karaševo és Petrowicz D-i határosa, Summotofzy határosa; ma Kupčinovci hn. Petrijevcitől D-re (1924. térk.).[34]

33a. *Bolin (?)* (=B34)

A B defterben ezen kívül a puszták között szerepel még, közelebbi fekvésük megjelölése nélkül:

B33 *Gadovce* más néven *Ogadica*

B43 *Laslovce*

A 1698–1702. évi adatokban több ellentmondás található, amelyek valószínűleg abból adódnak, hogy a határos földek megnevezésekor a pusztákat nem mindig vették tekintetbe. Ladimirevci falu például Ivanovci nyugati határosaként szerepel, de Ladimirevci határosai között Ivanovci nincs említve; Szankovo állítólag határos volt Karaševóval, Madarince ugyanakkor Petrijevcivel, pedig a két információ, mint megállapíthatjuk, kizárja egymást. Ennek ellenére a lista alapján elég pontosan megrajzolható a náhije török kori térképe *(1. sz. térkép)*, amely kiindulási alapul szolgál a további munkához. A náhije Valpó mellett délre, Eszéktől nyugatra feküdt. Az azonosítható helyeket térképen ábrázolva kitűnik, hogy északi határa a Karašica patak és a Dráva lehetett, mert ezek vonalát, amennyire látszik, sehol sem lépte át. A Drávát Josipovac és Retfala között hagyta el délnek (feltehetőleg az itt folyó patak mentén), majd Čepin és Martinci Čepinski felett nyugatnak tartott, végül a Velika Bara és részben a Vučica folyását követve érte el a Karašicát. Marjančaci és vidéke azonban nem tartozott a náhijéhez. A körbe zárt terület a mai Zelčin, Ivanovci, Ladimirevci, Satnica, Petrijevci, Josipovac, Bizovac, Novaki Bizovački, Brodjanci és Habjanovci helységeket foglalta magában.

Megfigyelhető, hogy a defterek a szokásostól eltérően nagyjából földrajzi rendben sorolják fel a településeket, ami megkönnyíti a közvetlenül nem lokalizálható helynevek hozzávetőleges elhelyezését a térképen.

A török kori térkép birtokában immár megkísérelhetjük, hogy megrajzoljuk ugyanezen terület *késő középkori állapotát* is. A dolgunkat a jelen esetben nagyban egyszerűsíti, hogy a területen nagyobb, összefüggő birtoktestek körvonalazódnak. Ezeket egyenként szemügyre véve azt ta-

pasztaljuk, hogy meglepően pontos, az eddig ismerthez képest minőségileg új kép rajzolható az egész terület középkori topográfiájáról és birtokviszonyairól.

SZOMBATHELY TARTOZÉKAI

Vizsgáljuk meg először a Baranya megyéhez tartozó szombathelyi uradalmat, amelynek egy részét Csánki Dezső is a mai Zulčin környékére helyezte. Az uradalom központja, a későbbi Subotica (ma helynév), a török korban egy másik náhije székhelye volt, tartozékai azonban északon jócskán átnyúltak az általunk vizsgált karaši náhije területére.

Támpontunk az elemzéshez a fehérvári keresztes konvent 1506. március 27-i privilegiális oklevele, amely szerint II. Ulászló február 22-i parancsára új adomány címén beiktatta Perényi Imre nádort a valpói, szombathelyi (Baranya m.) és atyai (Valkó m.) uradalmak birtokába. Az uradalmak tartozékait csak az iktatóparancs sorolja fel, ebben Szombathely *castellum* tartozékaként 62 Baranya megyei helység *(possessio)* szerepel.[35] A bennünket érdeklő részt – az első 17 falut – az oklevél sorrendjében és írásmódja szerint közlöm. Ama nevek után, amelyeknek van megfelelőjük a defter helynevei között, zárójelben feltüntetem ennek sorszámát. Azokat a helységeket viszont, amelyeknek nem akadt párjuk, szögletes zárójelbe teszem: *possessiones Werewfyn* (32), *[Poznanowch, Selchynycz]*, *Selchyn* (7), *Podgradya* (7a), *[Lesthyancz]*, *Dragsarewe* (7b, Drakšin Brod; brod = rév), *Pawlowcz* (31c), *[Krysewcz, Maryancz]*, *Bwdrowcz* (8a), *Cenerewe* (19a, Čenin Brod), *Chwdyncz* (?31b, Čuževce), *Zelkowcz* (8), *Iwanowcz* (6), *Malopyskoryewo* (31, Malo Piškorevce), *Pyskoryewo* (31a, Veliko Piškorevce). A névsorban ezután Szombathely következik, amely az utána felsorolt 44 faluval együtt már más náhije területére esett.

Mint látható, az uradalomnak ez a része, amely Verőfény tartozékának tekinthető, nagyjából a mai Zelčin, Ivanovci és Marjančaci területén feküdt, amely utóbbi szemlátomást azonos *Maryancz*cal. A 17 tartozék közül 12-nek sikerült megtalálni a párját a náhije települései között; ötnek faluként, hétnek pusztaként. Vannak olyanok, amelyeket mind itt, mind a defterben egymáshoz közel sorolnak fel, ezekről bízvást feltehető, hogy a valóságban is szomszédosak voltak. Ha a térképen figyelemmel

kísérjük, amennyire eddigi adatainkból tudjuk, a birtokok felsorolását, az a benyomásunk alakul ki, hogy az többé-kevésbé szoros földrajzi rendet követett, vagyis *az egymás mellett megnevezett helységek többnyire határosak lehettek.*

Verőfény mezővárosnak a defter Prisunce faluja felel meg.[36] Az uradalom öt tartozékának nem akadt megfelelője a náhije települései között. Poznanovcról tudni lehet, hogy a suboticai náhijébe esett. Marjančaci kimaradása azzal magyarázható, hogy nem az eszéki, hanem a valpói kazához tartozott. A náhije határa tehát úgy látszik itt is, mint számos más esetben, átszelte a korábbi uradalmat.

Térképünk pontosítása végett érdemes megnézni egy másik, 1392. évi oklevelet is, amely nagyjából ugyanezeket a helységeket még Kosvár tartozékaiként sorolja fel:[37] *[Veruphyn, Paznanfalua], Zulchyn* (7), *Varalya* (7a, Podgradja), *[Lestanch, Keufalua], Palfalua* (31c, Pavlovce), *[Maryanch], Bodorfalua* (8a, Budrovce), *Zelzek* (8, Zelkovce), *Iwanfalua* (6, Ivanovce), *Pistorya* (31, Piškorjevo), *[Kirysteleke],* továbbá a *Cenereue* nevű rév (19a) vámja. A birtokokat ekkor – némely más falvakkal együtt, amelyekről még szó lesz – Kórógyi István kapta meg királyi adományul, mint hűtlenségért lefejezett rokona, a Kórógyiak másik ágához tartozó Szeglaki László vagyonát. Bár a nevek nem teljesen egyeznek az 1506. éviekkel, a bejárási sorrend nagyon hasonló. Ezért szinte biztosra vehetjük, hogy *a falvak a megadott sorrendben voltak egymással szomszédosak.*

KERESZTÚR ÉS TARTOZÉKAI

A következő uradalmat, amelyhez Keresztúrral az élen 16 birtok tartozott, Valkó megyében fedezhetjük fel. 1433. szeptember 11-én Kórógyi János a boszniai káptalan előtt átengedett anyjának 20 egész birtokot, a Tolna megyei Nádasd két tartozékát, valamint Csapa és további 32 „Valkó és Baranya megyei" birtok felét.[38] (Az oklevelet Csánki is ismerte, de a helységek egyikét sem tudta lokalizálni.) Bennünket a félbirtokok sorában a 11–26. helyen felsoroltak érdekelnek (az előttük említettek kívül estek náhijénk határain): *Kerezthwr* (1, Križevce), *[Dya], Bycharfalwa* (24a, Bičarevce; Csánkinál tévesen *Bychanfalwa*), *[Vyfalw], Ata-*

nasfalwa (1c, Vatanuševce), *Papfalwa* (3a, Popovce), *Billanch* (3), *Pazkowch* (4b), *Isaakfalwa* (5b, Isakovce), *Gradyanch* (5a, Gradjenik), *[Hathanch], Lachatheleke* (5c, Lačica), *Fabianfalwa* (5, Habjanovce), *Thomasowch* (4), *Sabosfalwa* (1a, Sobosovce), *[Babareue]*. A felsorolás Baranya megyei falvakkal (Beremend stb.) folytatódik, az eddigiek tehát Valkó megyébe sorolhatók.

Mint látszik, az uradalom a náhije déli részén terült el egybefüggő darabban, a mai Brodjanci és Habjanovci körül. *Dya* kétségtelenül azonosítható a defter Orešan nevű pusztájával (13a), egyfelől, mivel a délszláv név a magyar Diós hn. megfelelője (*orah* 'dió'), másfelől, mert *Dya* a birtokfelsorolás szerint *Bycharfalwa* szomszédja, Orešant pedig a B defterben Bičarevce pusztával együtt írták össze.

Feltűnő, hogy Brodjancinak látszólag nincs középkori előzménye, *Vyfalw, Hathanch* és *Babareue* falvaknak viszont nincs megfelelője a defterben. Ez azt sejteti, hogy valamelyikük Brodjancival lehet azonos. Elsősorban Babarévére gondolhatunk, mivel Brodjanci nevében a *brod* 'rév' szó rejlik. A kérdésre később, több információ birtokában még visszatérünk.

A KRASSÓI URADALOM

Karaš, a náhije székhelye, mint láttuk, a johanniták vránai perjelségéé volt. 48 tartozékát, amelyek eddig ismeretlenek voltak, II. Ulászló ama 1495. évi oklevele sorolja fel, amellyel a vránai perjeltől elkobzott Baranya megyei Krassó *castellum*ot és mezővárost bajnai Bot Andrásnak adta.[39]

Vizsgáljuk meg a névsort az előbbi módszer szerint, kezdve az első 15 helységgel: *oppidum Crasso* (25), *Chwpczyn* (33, Kupčinovce), *[Narwy], Zombathelek* (23, Sonbotovce), *Bologowcz* (16), *[Sepffa], Bwzowcz* (14), *Wcztheleke* (13, Vučevce), *Kyszathnycza* (17, Satnica), *Markowcz* (31f), *Goryczan* (20), *Dolancz* (21), *Kyristheleke* (22, Križevce), *Kyszank* (28, Mala Sankova), *[Berekffalwa]*.

A Kupčinovci és Samatovci között felsorolt *Narwy* birtok a török kori Topolanival (24) látszik azonosnak (*topola* 'nyárfa'). *Sepffa* birtoknak a

felsorolás szerint Bologovce és Bizovac körül kellett feküdnie, ahol meg is találjuk a megfelelőjét Lepodrevci (15) néven (*lepo drevo* 'szép fa').

Mint látható, a krassói uradalomnak ez a része a szombathelyitől keletre, a Kórógyi-birtokoktól pedig északra terült el, a mai Samatovci, Bizovac és Satnica körül.

Krassó kastély ezután felsorolt 25 tartozékát nem találjuk meg ebben a náhijében, sőt az egész eszéki kazában sem. Ezek a vránai perjelségnek egy másik, távolabb eső uradalmát képezték, amelynek központja a Nekcse (ma: Našice) melletti Szentmárton (a mai Martin) volt, és a török időkben a pozsegai szandzsák krstušijai náhijéjét alkotta. A máshonnan ismeretlen Krstušija név nagyjából 'Keresztesség'-nek fordítható, és nyilván arra utalt, hogy a terület a jeruzsálemi keresztes lovagok, vagyis a johanniták birtoka volt.

A szentmártoni uradalom falvai után a felsorolás ismét Krassó vidékén folytatódik. A névsor további hat tagját mind megtaláljuk a karaši náhijében: *Zenthkozmadamyan* (9, Kuzmince), *Bwzathelek* (11, Buzince), *Paulowcz* (10), *Nowakowcz* (12), *Ladimerffalwa* (18, Vladimirevce) és *Prezna* (19, Breslatince). A hat falu a mai Ladimirevci és Novaki Bizovački körül feküdt, és minden bizonnyal külön igazgatási egységet képezett a krassói uradalom területén belül. Látható, hogy valamennyi egy tagban terült el Krassó 15 faluja és a szombathelyi uradalom között.

Krassó tartozékainak névsorában marad még négy falu, amelyeket, akárcsak Szentmártont és 25 faluját, hiába keresünk az eszéki defterekben *(Zenthannus, Lwkowacz, Lesthyna és Habycza)*. Ezek is a perjelségi birtokok egy különálló egységét képezhették, és délszláv nevükből ítélve szintén a Drávántúlon kell sejtenünk őket, de egyelőre fogalmunk sincs, hol.

Ezek után meghatározhatjuk a Keresztúrhoz tartozó Babaréve *(Babareue)* fekvését is. Amikor 1312-ben és 1319-ben a johanniták mestere nyugat felől elhatároltatta krassói uradalmát a Kórógyiak birtokaitól (a későbbi Szombathelytől), a határ délen, a Kas tónál kezdődött és mielőtt a Verőfénybe vezető utat elérte volna, elhaladt a Kórógyiak Babaréve faluja mellett.[40] Babaréve ezek szerint a keresztúri uradalom ama részén feküdt, amely közel esett a Krassó és Szombathely közötti határhoz. Mivel kétségkívül a környék egyik legrégibb és legjelentősebb települése volt, valóban azonosítható, mint sejtettük, a mai Brodjancival.

SZANK ÉS TARTOZÉKAI

Most már csak a náhije keleti pereme maradt felderítetlen. Itt találjuk a vidék legnépesebb településeit, ennek ellenére úgy találjuk, hogy középkori nyomuk szinte alig akad. Ennek az az oka, hogy mindvégig egy egyházi testület, a győri káptalan birtokát képezték, és a rájuk vonatkozó oklevelek elvesztek. Csak véletlenül merül fel 1364-ben Petri, 1410-ben Madarasegyház (a későbbi Madárháza) a káptalan itteni birtokaként.[41] Az egyetlen forrás, amely ennél bővebben tájékoztat róluk, a káptalan számadáskönyve. Megtudjuk belőle, hogy *Zank* volt a káptalan legnagyobb kiterjedésű birtoka, amely a 16. század elején a hozzá tartozó falvakkal együtt évi 100–120 ft adót fizetett. Tartozékainak nevét azonban csak jóval a török hódítás után (1631) jegyezték fel, nyilván korábbi feljegyzések alapján, és akkor már azt sem tudták, pontosan melyik megyébe estek. A falvak ekkor a következők voltak: *Nagyzank* (27, Velika Sankova), *Kiszank* (28, Mala Sankova), *Petry* (26, Petrijovce), *Madárháza* (24b, Madarince), *[Kovácsi]*, *Illésfalva* (30, Iljašovce), *[Jánosfalva]*, *Weressed* (29) [és *Isegh* vagy *Hidegh*].[42]

Az uradalom, mint látjuk, a mai Petrijevci és Josipovac körül, a Dráva mentén terült el, és térképünkön csaknem teljesen kitölti a náhijének azt a darabját, amely eddig üresen maradt.

Szombathely (Kosvár), Keresztúr, Krassó és Szank tartozékait számba véve csupán a náhije délkeleti szélének egy darabkája maradt hátra. Itt egy ötödik jelentősebb birtoktestet találunk, amelynek másik fele azonban már a szomszédos čepini náhijébe nyúlt át. Az itteni helységeket hiánytalanul csak egyetlen középkori forrás tartalmazza, azon 1392. évi oklevél, amelyről már volt szó Kosvár tartozékainak elemzésekor. A szombathelyi uradalommal együtt ezek is a lefejezett Szeglaki László vagyonát képezték. A náhije nyugati végében fekvő falvak (Szombathely később tartozékai) felsorolása után az oklevélben Chapa (a mai Čepin) következik, majd az alábbi nevek: *Dersfalua*, *Legene* (29b Kiš Legene), *Gurkfalua* (29a Djurkovince), *Ambroosfalua* (30c Ambros), *Lukachteleke*, *Ladmerfalua*. (Közülük Dersfalva és Ladmerfalua a čepini náhijében lelhető fel Deržovce és Vladimirovce néven.[43] Ugyanott a B defterben a két Legene is előfordul.)

A birtoktest egy kis része, amely Györkfalva és Ambrusfalva helysé-

gekből állt, nem sokkal 1392 után kivált a Kórógyi-vagyonból. 1410-ben a győri káptalan uradalmával ezen a tájon Szeglaki Imre, László unokaöccse volt szomszédos.[44] Nyilván apai örökségként kapta meg a két falut rokonaitól, a Zsigmond-párti Kórógyi István bán fiaitól. Hogy voltak-e utódai és mi lett a birtokok sorsa, egyelőre nem tudjuk.

Sikerült viszonylag pontosan, a reméltnél mindenesetre sokkal pontosabban, rekonstruálnunk nemcsak a középkori településhálózatot, hanem a birtokállapotot is. Jelentős birtoktest nem kerülhette el a figyelmünket, mert minden falut sikerült valamelyik uradalom tartozékaként azonosítanunk. Csupán a defter néhány pusztája maradt egyelőre „gazdátlan", és ezért részben elolvasatlan is. Az eredményt, tehát a vidék rekonstruált középkor végi topográfiáját és birtokállapotát a *2. sz. térkép* mutatja.

Topográfiai ismereteink most már elégségesek ahhoz is, hogy településtörténeti következtetéseket vonjunk le belőlük.

A náhije területén a középkor végén 62 lakott helység volt, vagy talán egy-kettővel kevesebb. Szombathelyhez 1506-ban 13, Krassóhoz 1495-ben 21 *possessio* tartozott, Szankhoz közvetlenül a török hódítás előtt 9 falu. (*Possessión* a Jagelló-korban gyakorlatilag mindig lakott települést értettek.) A többi birtoktestről csak korábbi adataink vannak: Keresztúr uradalma 1433-ban 16 helységből állt, Kosvár csapai kerületéből pedig 1392-ben három helység esett a náhije területére. Elképzelhető, hogy ezek közül 1500-ig egy-kettő elpusztult, de ez nem nagyon valószínű, mert a szombathelyi uradalom területén még nőtt is valamelyest a falvak száma 1392 és 1507 között. Úgy látszik, hogy a településszerkezet 1400 tájától a 16. század elejéig nem sokat változott.

Erre a szerkezetre, mint mindenütt a Dráva–Száva közén és a Dél-Dunántúlon, az egészen apró falvak voltak a jellemzők. A náhije területe hozzávetőleg 20 ezer ha-ra tehető, eszerint átlagosan mintegy 340 ha (600 kat. hold) esett egy településre. A településhálózat eredetileg még ennél is valamivel sűrűbb lehetett. A defterben 14 olyan pusztát találunk, amely nem szerepel középkori forrásainkban. Ezek egy része valamikor szintén lakott lehetett (pl. Lovász, Tótfalu), de a 15. századra nyilván elpusztásodtak, és így a birtokfelsorolásokba már nem kerültek be.

A faluszerkezet átalakulása, amit valószínűleg a népesség valamelyes

csökkenése is kísért, 1507 és 1550 között indult meg. Némely eset drámai pusztulást sejtet: Verőfény (Prisunce), amely piachely volt és 1507-ben még mezővárosnak nevezték, 1550 tájára a náhije legkisebb települése lett, mindössze 2 család lakta, és a második defter készítésének idejére végleg pusztává vált. A 16. század második felére a korábbi 62 helységből 30 elnéptelenedett, és csak 32 állt fenn. Népességük a két defter készítése közötti időben közel a felére (46,4%-kal) csökkent, 694 hánéról 372 hánéra.[45] A 17. század végén, a felszabadító háború küszöbén a 32-ből 25 helység még mindig lakott volt, összesen vagy 250 házzal, kettőt pedig (Zelkovci, Kuzminci) még számon tartottak pusztaként, ezek úgy látszik a 17. század közepe táján váltak néptelenné.[46] A 16 évig tartó háborút a 25-ből három élte túl (Ivanovci, Ladimirevci, Petrijevci), majd néhány 1700-tól kezdve újratelepült. Ma a 62 középkori falu helyén mindössze tíz helységet találunk.

Többféle módon eljátszhatunk a defterek számadataival is. Kiszámítható például belőlük a náhije középkor végi birtokmegoszlása, az egyes birtoktestek terjedelme. Ha összeadjuk, melyikben hány háne volt 1550 körül, a következő eredményt kapjuk:

1. A vránai perjelség krassói uradalma (Szentkozmadamjánnal): 18 helység, 351 háne.
2. A győri káptalan szanki uradalma: 5 helység, 210 háne.
3. Keresztúr és tartozékai: 5 helység, 79 háne.
4. A Perényiek szombathelyi uradalma: 5 helység, 54 háne.

Hogy a számítás eredménye mennyiben használható fel a késő középkori viszonyok jellemzéséhez, az azon múlik, hogyan viszonyult a háne a portához. Ennek megállapítására egy kísérletet végeztem.

Mint ismeretes, Ernuszt Zsigmond 1494–1495. évi számadásaiban megtalálható minden megye portáinak száma, kivéve 14 délvidéki megyéét. A hiányzó számok becslésére számos kísérlet történt, előbb Molnár Erik, Szabó István és Fügedi Erik, legutóbb Kubinyi András próbálkozott vele, részben új adatok alapján.[47] Mivel a módszerek nagyon hozzávetőlegesek voltak, az eredmények között olykor hatalmas eltérések adódtak. Csanád megye portaszámát például Kubinyi több mint háromszor annyira tette (8177), mint Fügedi (2610).

Kísérletképpen magam is próbát tettem egy újabb módszerrel. A török

defterek alapján kiszámítottam 13 megyére nézve (Bihar esetében ez nem volt lehetséges), hogy a területükön hány hánét írtak össze. Az adatok távolról sem egységesek, mert különböző korú deftereket kellett felhasználnom.[48] Íme a végeredmény:

	Évszám	*Háne*	*Kubinyi A. becslése*	*Eltérés (%)*
Arad	1566–1567	5 061	6 325	+25
Bács	1578	4 597	4 554	–1
Békés	1567	3 263	3 188	–2
Bodrog	1578	2 327	3 074	+32
Csanád	1567	4 720	8 177	+73
Csongrád	1578	2 351	2 024	–14
Temes[49]	1554–1569	7 264	5 060	–30
Torontál	1567	1 155	635	–45
Zaránd	1566–1567	5 926	6 072	+2
Összesen		36 664	39 109	+7
Keve	1569–1579	2 492	–	
Krassó	1569	5 101	–	
Szerém	1570 k.	6 384	–	
Valkó	1550–1570	8 126	–	

A számítás tanulságos. Három megye (Bács, Békés, Zaránd) esetében a számok döbbenetesen hasonlók Kubinyiéhoz, hat esetben viszont igen jelentősen eltérnek lefelé vagy felfelé. A végeredmény azonban ennek ellenére nem különbözik lényegesen (6,66%). Nézetem szerint a táblázat kielégítően bizonyítja, amit eddig is feltételeztünk, hogy *a török kori háne azonos volt a magyar portával*. Következésképp a török kori háneszámok kellő óvatossággal felhasználhatók bizonyos számításokra a késő középkori Magyarország viszonyaihoz is.

1. A KARAŠI NÁHIJE TERÜLETE 1550 körül
mezőváros
falu
DRÁVA
Čenin Brod
Budrovce
Breslatince
Karašica
Drakšin Brod
Pavlovce
Čuževce
Vladimirevce
Goričan
Ivanovce
Kuzmince
Zelčin
Prisunce
Zelkovce
Satnica
Petrijovce
Markovce
Križevce
Podgradja
Piškorevce
Pavlovce
Buzince
Dolance
KARAŠ
Velika Sankova
Veliko Piškorevce
Buzovac
Sonbotovce
Poznanovc
Prisunce
Novakovce
Golubovce
Kupčinovce
Madarince
Iljaševce
Mala Sankova
Vučevce
Virešöd
Gradjenik
Isakovce
Sobosovce
Habjanovce
Lačica
Brodjance
Bičarevce
Djurkovince
Ambros
Tomašovce
Križevce
Orešan
Paskovce
Bilanci
Vatanuševce
Popovce
ČEPIN

2. A KARAŠI NÁHIJE TERÜLETE 1500 körül
birtokhatár
villicatus határa
mezőváros
falu
DRÁVA
Krisewcz
Maryancz
Cenerewe
Prezna
Krassó
Lesthyancz
Bwdrowcz
Dragsarewe
Pawlowcz
Ladimerffalwa
Chwdyncz
Goryczan
Selchyn
Iwanowcz
Zenthkozmadamyan
Kyszathnycza
Petry
Podgradya
Szelkowcz
Markowcz
Kyristheleke
Kosvár
Malo Pyskoryewo
Bwzathelek
Dolancz
KRASSÓ
Paulowcz
Pyskoryewo
Bwzowcz
Sepffa
Zombathelek
Nagyzank
Poznanouch
VERŐFÉNY
Nowakowcz
Narwy
Kiszank
Bologowcz
Chwpczyn
GYŐRI KÁPTALAN
Madarháza
Illésfalva
VRÁNAI PERJELSÉG
SZOMBATHELYI URAD.
Wczthelek
Hathanch
Weressed
Gradyanch
Isaakfalwa
Sobosfalwa
Gurkfalua
Ambroosfalua
Fabianfalwa
Lachatheleke
Babareue
Wyfalu
Dya
Bycharfalwa
Thomasowch
Kerezthwr
Pazkowch
Billanch
Atanasfalwa
Papfalwa
KÓRÓGYI (SZENTIVÁNI) URADALOM
CSAPA

JEGYZETEK

1. Györffy: *ÁMTF* I. 333.
2. Csánki II. 501. (Ladmérfalva), 529. (Szulcsin)
3. Başbakanlik Osmanli Arşivi, Tapu defteri No 1000 (MOL Filmtár). A defter keltének megállapításában Káldy-Nagy Gyula volt a segítségemre, amit ezúton is köszönök.
4. Başbakanlik Osmanli Arşivi, Tapu defteri No 437 (MOL Filmtár).
5. Smičiklas 38–336.
6. Smičiklas 122.; Heller: *Verőce* 25.
7. Smičiklas 123, 129.; Heller: *Verőce* 14.
8. Smičiklas 129.; Heller: *Verőce* 187.
9. Smičiklas 122–123.; Heller: *Verőce* 71.
10. Smičiklas 39., 95., 124–125., 131.; Heller: *Verőce* 77.
11. Smičiklas 112., 124., 125.; Heller: *Verőce* 210.
12. Smičiklas 125., 131.; Heller: *Verőce* 40.
13. Smičiklas 38., 125., 131.; Heller: *Verőce* 98.
14. Smičiklas 126., 132.; Heller: *Verőce* 140.
15. Smičiklas 126–127.; Heller: *Verőce* 29.
16. Smičiklas 126.; Heller: *Verőce* 130.
17. Smičiklas 126., 132.; Heller: *Verőce* 15.
18. Smičiklas 126., 132.; Heller: *Verőce* 104.
19. Smičiklas 38., 127., 132.; Heller: *Verőce* 18.
20. Smičiklas 38., 131., 133; Heller: *Verőce* 166.
21. Smičiklas 38., 125.; Heller: *Verőce* 102.
22. Smičiklas 125., 131.; Heller: *Verőce* 23.
23. Smičiklas 125.; Heller: *Verőce* 63.
24. Smičiklas 120., 133.; Heller: *Verőce* 185.
25. Smičiklas 125., 133.; Heller: *Verőce* 46.
26. Smičiklas 56., 120., 133.; Heller: *Verőce* 96.
27. Smičiklas 64., 120., 127.; Heller: *Verőce* 162.
28. Smičiklas 56., 68.; Heller: *Verőce* 111.
29. Smičiklas 120.; Heller: *Verőce* 85.
30. Smičiklas 63–64, 120., 121.; Heller: *Verőce* 143.
31. Smičiklas 56., 61–63., 121., 127.; Heller: *Verőce* 39 (Czankovo), 181 (Szankovo).
32. Smičiklas 62.; Heller: *Verőce* 200.
33. Smičiklas 56., 64., 121., 127.; Heller: *Verőce* 76.

34. Smičiklas 62., 64., 120–121., 127.; Heller: *Verőce* 98.
35. DL 21535. Ugyanezeket a birtokokat ugyanilyen sorrendben felsorolja II. Ulászló 1507. május 24-én kelt iktatóparancsa is, amelyet a boszniai káptalan június 26-i oklevele tartott fenn, DL 21712. Szombathelyt illetően lényeges különbség, hogy a második oklevélben Szombathely és Verőfény mezővárosként, a névsor elején szerepel, ezenkívül csak egyes nevek írásmódjában van lényegtelen eltérés. Mindkét oklevelet már használta Csánki Dezső is.
36. Györffy: *ÁMTF* I. 333.
37. *ZsO* I. 2494.
38. Tartalmi kivonat Zsigmond 1434. febr. 17-i okleveléből, amelyet a boszniai káptalan 1434. ápr. 18-én írt át. DL 12530.
39. 1495: „castellum Crasso... ac oppidum similiter Crasso", DF 233315.
40. Györffy: *ÁMTF* I. 333.
41. 1364: „possessio Petry", a Szeglakiak Gyurkfalua és Bokorfalua nevű birtokainak szomszédja, DL 5316; [1410]: Szeglaki Imre ellentmondott Madaraseghaz meghatárolásakor, *ZsO* II. 7246. (1409-re keltezve).
42. Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története.* Győr, 1938, 214. sk., vö. 1506: „de pecuniis Zank"; 1531: „possessiones Zank et Petry cum suis pertinentiis", a káptalan számadáskönyvének 1. kötetében (DF 279 560, f. 162. és f. 34a).
43. Csánki ezt a Ladmérfalvát keverte össze a mai Ladimirevcivel, lásd a 2. jegyzetet.
44. Lásd a 41. jegyzetet.
45. Nem ez a helye a Drávántúl történeti demográfiai elemzésének, de megjegyzem, hogy ugyanilyen pusztulást tapasztalunk az egész tájon. Az eszéki kaza többi öt náhijéjának népessége – Eszék várost nem számítva – 49%-kal csökkent (1335-ről 683-ra), a lakott helyek száma 65-ről 40-re. Közülük a suboticai náhije egészében lakatlanná vált. A szerémi szandzsák területén is mutatkozott népességcsökkenés, de minél keletebbre megyünk, annál kisebb; az ivankovói náhijében pl. 34, a slakovciban 21, a nijemciben már csak 20%-os.
46. 1702. évi adatok szerint 22 helységben a török uralom idején 203 háztartás (domus, sessio, familia) volt. Lakott volt Vörösed, Karaševo és Breslatinci is, de egykori lakóik számát nem jegyezték fel (Smičiklas).
47. Kubinyi András: Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* /Az Arany János Múzeum Közleményei IV./ Nagykőrös, 1986, 279–299.
48. Káldy Nagy Gyula: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Békéscsaba, 1982.; Engel Pál: *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–79)*. /Dél-alföldi évszázadok 8./ Szeged, 1996.; Halasi Kun Tibor:

A szegedi szandzsák 1578. évi deftere. (Kézirat, MTA Történettudományi Intézete); Bruce W. McGowan: *Sirem sancagi mufassal tahrir defteri.* Ankara, 1983.; csanádi szandzsák: MOL Filmtár, 10663. tekercs; pozsegai szandzsák (1565): Başbakanlik Osmanli Arşivi, Tapu defteri No 351. (Fénymásolatához Fodor Pál és Hegyi Klára segítségével jutottam hozzá. Szívességüket ezúton is köszönöm.) Az eszéki kazához az említett 1550 körüli deftert használtam.

49. A lugosi és karánsebesi kerület, valamint a szörényi bánság nélkül.

Történelmi Szemle, 39 (1997) 297–312.

A 14–15. SZÁZADI BOSNYÁK–MAGYAR KAPCSOLATOK KÉRDÉSÉHEZ

A középkori Bosznia szegény és ritkán lakott, hegyekkel borított, nehezen megközelíthető ország volt. Noha gazdag volt ezüstben és egyéb ásványkincsekben, az európai gazdaság vérkeringésébe csak viszonylag későn kapcsolódott be, és úgy tűnik, hogy a városiasodás sem kezdődött el a 14. század előtt.[1] Az államiság kialakulásának első nyilvánvaló jeleivel is ezzel párhuzamosan, 1322-től – a Kotromanić dinasztia uralma alatt – találkozunk, ami aztán már viszonylag rövid időn belül, 1377-ben vezetett az önálló királyság megalapításához.

Bosznia a nála sokkal hatalmasabb északi szomszéd, Magyarország számára is többnyire csak másodrendű szerepet játszott. Mivel a magyar királyság maga is bővében volt aranynak és ezüstnek, a magyar királyokat különösebben nem vonzották Srebrenica bányái, ráadásul a szomszéd ország geopolitikai értéke önmagában is csekély volt ahhoz, hogy puszta birtoklásáért kockázatos vállalkozásba fogtak volna. Mégis voltak olyan rövid időszakok, amikor Bosznia meglehetősen fontos szerepet játszhatott a magyar politikában, persze nem mint önálló cél, hanem mint eszköz, egyéb célok eléréséhez.

A bosnyák–magyar kapcsolatok változatos alakulása nem váltott ki élénk érdeklődést a modern magyar történetírásban. A délszláv történészek munkái, nyelvi nehézségek miatt, csak kevés szakértő számára váltak hozzáférhetővé, a többieknél pedig néha még az a minimális ismeret is hiányzott, amivel a délszláv történelem és topográfia útvesztőiben eligazodhattak volna. *Nomina sunt odiosa*, voltak olyan kitűnő történészek, akik még odáig sem jutottak, hogy Szreberniket megkülönböztes-

sék Srebrenicától. A délszláv történeti munkák magyarországi ismeretlensége annál inkább sajnálatos, mivel ezek többsége a modern középkortudomány magas színvonalát képviseli, és átfogó ismeret, a források gondos elemzése, biztos ítélőképesség és figyelemre méltó tárgyilagosság jellemzi őket. Mindenekelőtt Sima Ćirković Bosznia középkori történetéről írt remek összefoglalóját kell megemlíteni – a következőkben többnyire az ő munkájára támaszkodunk.[2] A magyar történészek közül – a szakma elhunyt doyenjén, Mályusz Eleméren kívül, aki egyik cikkében megpróbálta felfedni a „bosnyák király", Ikach rejtélyes személyiségét[3] – csak Kubinyi András Újlaki Miklós bosznia királyságáról szóló jelentős tanulmányát említhetjük.[4]

A délszláv történetírás mélyrehatóan foglalkozik a középkori bosnyák–magyar kapcsolatokkal. Ezért itt most csak olyan problémák megtárgyalására szorítkozom, melyek ugyan nem tartoznak a legfontosabbak közé, de az eddig ismeretlen vagy figyelmen kívül hagyott forrásanyag bevonásával új megvilágításba kerülhetnek.

1. *Bosnyák tisztségviselők és földbirtokosok Magyarországon.* Hiba lenne azt állítani, hogy Bosznia az egész középkor folyamán a magyar korona vazallus országa lett volna. Azt, hogy mikor és milyen mértékben beszélhetünk a bosnyák uralkodók Magyarországtól való függéséről, csak körültekintő vizsgálatok dönthetik el. Ilyen időszakról elsősorban akkor lehet szó, amikor a bosnyák uralkodók magyar felségterületen birtokot vagy tisztséget kaptak. A balkáni fejedelmeknek nyújtott efféle adományok nem voltak ritkák az Anjou-kortól a középkor végéig, és láthatóan azt a kettős célt szolgálták, hogy a kedvezményezetteket megjutalmazzák vazallusi hűségükért, és egyben e hűség megőrzésére ösztönözzék őket.

E politikai hatalmi eszköz alkalmazásának éppen Bosznia szolgáltatja az első ismert példáját. 1343-ban Kotromanić II. István bosnyák bán Magyarország közepén, Tolna megye ispánjaként fordul elő.[5] Feladatát, mint ahogy az akkoriban Magyarországon szokás volt, helyettese, Pribiszláv alispán látta el, aki nyilvánvalóan délszláv volt. Pribiszláv 1342. március 1-től 1343. augusztus 25-ig mutatható ki tolnai alispánként. Hivatalában egy bizonyos Márton követte, aki ugyancsak „István bán alispánjának" nevezte magát, és 1344 októberétől 1349 augusztusáig szerepel.[6] Ezzel egy időben a szomszédos Fejér megye alispánja is volt, úgy-

szintén István bán nevében. Tisztségviselését egy 1348. január 14-i adat bizonyítja.[7] Az 1340-es években – de 1342 és 1348 között mindenképpen – a bán két magyar megye ispáni tisztségét töltötte be. Hivatali ideje valószínűleg ennél tovább tartott, de ez az időszak csak hozzávetőlegesen határozható meg. Ezt megelőzően mindkét megye utolsó ismert ispánjai a Paksi családból származó magyar urak voltak, akik legalább 1339 decemberéig voltak hivatalban. Az őt követő ispánokat 1354 áprilisában, illetve júniusában említik. Így igen valószínű, hogy István bán 1340 körül I. Károlytól kapta mindkét hivatalát, melyeket 1353-ban bekövetkezett haláláig megtartott.

Néhány évtizeddel később, 1394 júniusában, amikor hosszas harcok után Luxemburgi Zsigmond király és I. Tvrtko bosnyák király (1353/1377–1391) utóda, Dabisa király (1391–1395) békét kötött, felújították a korábbi gyakorlatot. Valószínűleg ennek a békeszerződésnek volt a része, hogy Dabisa magyar tisztségként megkapta a Somogy megyei ispánságot, melyet 1395 szeptemberében bekövetkezett haláláig megtartott.

A következő boszniai személy, aki magyarországi birtokosként tűnik fel, Vuk Vukčić bán volt, Hervoja nagyvajda fivére. Hervoja, aki korábban a horvát lázadók legfőbb támogatója volt a Zsigmond elleni harcban, egy 1393. augusztus 23-án a saját várában, Zvečajban kiállított hódoló levélben Zsigmond vazallusának vallotta magát.[8] Vuk még egy ideig a Horváti fivérek oldalán harcolt Horvátországban, de 1394-ben vereséget szenvedett Kninnél, és kénytelen volt a magyar királynak meghódolni. Zsigmond birtokok adományozásával kívánta magához kötni. 1396 augusztusa előtt adományozta neki az Una melletti Krupa és Osztrozsác várát,[9] és majdnem ezzel egy időben Nagykemlék várát Észak-Szlavóniában. Vuk kemléki várnagyát, név szerint Dragost 1397 áprilisában említik.[10]

Ez az egyetlen olyan forrás, ahol Vuk Kemlék birtokosaként szerepel. Az 1405 nyaráig utána következő várnagyok ugyancsak délszláv nevet viseltek, ezért feltételezhető, hogy ők is Vuk és örököseinek emberei voltak. Közéjük sorolható Valkovics Péter (1399. október)[11], Sztrezivoj fia András (1404. februártól júniusig)[12] és Galesics Terdizlaus (1405. március)[13]. Nagykemlék csak 1405 októberében került vissza a király birtokába, amikor is László szlavón bán fia, gordovai Fáncs Bertalan volt a várnagy.[14] Vuktól vagy utódaitól 1405-ben valószínűleg Osztrozsácot is

visszavették, mert 1406 februárjában a várnagyi tisztséget a korábbi királyi alpohárnokmester, csebi Orosz Jakab töltötte be, mint Zsigmond helytartója.[15] Azt is tudjuk, hogy ekkoriban, azaz 1405 nyarán, Zsigmond Krupát is vissza akarta foglalni, ami azonban csak néhány évvel később sikerült neki.[16]

1409 elején, meghódolása után Hervoját is gazdagon megjutalmazták dél-magyarországi birtokokkal. Megerősítették az alsó részek *(partes inferiores)*, azaz Orbász és Szana megyék, továbbá Orbász és Kozara várak birtokában, melyeket 1385 óta birtokolt; ezen kívül megkapta Pozsega várát az ispáni tisztséggel együtt, csakúgy, mint a Somogy megyei Segesd királyi uradalmát.[17] Még 1412 novemberében is Pozsega ispánja volt, ekkor Vlatko (magyarul Lack) látta el az alispáni teendőket.[18] Ezeket a birtokokat nyilvánvalóan 1413 júniusában vesztette el, miután Hranić Sandalj elleni támadása miatt hűtlenségbe esett.

Az 1410-es években egy másik bosnyák úr, Zlatonosović Vukmir vajda is feltűnt, mint magyar földbirtokos. 1415 májusa és 1420 augusztusa között biztosan az ő birtokában volt Szentgyörgy vára – melyhez az egyik legnagyobb szlavóniai uradalom tartozott –, de nem örök jogon, hanem királyi honorbirtokként. Ottani várnagyait, Frankót, illetve Vukasint és Radosint három oklevélben említik.[19] Nem tudjuk, hogy mikor és miért nyerte el a birtokot, de feltételezhető, hogy 1420 után is az övé volt a vár, vélhetően 1425 körül bekövetkezett haláláig – ekkor a király egy magyar úrnak adományozta.[20]

Zsigmond uralkodása végén maga II. Tvrtko király is kapott birtokokat Magyarországon. Egy 1437-ben összeállított, a magyarországi királyi birtokokra vonatkozó lajstrom szerint zálogjogon az ő birtokában volt Nagykemlék és Kiskemlék vára.[21] Valószínűleg már az ő embere volt az a két várnagy, *Stanchich Pál* és *Vardisky Wlkych* is, akiket 1436 májusában említenek,[22] és biztosan az ő várnagya volt *Guzakovich István* és *Mirohnich Wlkych*, akik őt ott 1439 áprilisában képviselték.[23] Tvrtko mindkét uradalmat 1434-ben kaphatta kárpótlásként, amikor Tallóci Matkó a törökök elleni harcban segítette, és azután Zsigmond javára lemondott Jajcáról és más várakról.

2. *I. Lajos király megszerzi Nyugat-Boszniát (1356–1363)*. A század közepéig egy magyar király sem adta annak jelét, hogy ki akarná terjeszteni boszniai területekre a magyar korona közvetlen uralmát. Akkoriban csak

Dubica, Orbász és Szana megyék tartoztak Magyarországhoz, Orbász, Kozara és Mrin várával együtt – ezeket magyar származású királyi ispánok vagy várnagyok vezették.[24] Orbász várát – amelyet 1334 és 1383 között többször is magyar birtokként említettek – leggyakrabban a mai Banja Luka területére lokalizálták,[25] mára azonban világossá vált, hogy nem ott, hanem északnyugaton, a Vrbaşka völgyében, a mai Podgradci település közelében állt, aminek a neve is az egykori várra utal.[26] Mrin vára a Szana völgyében, Kljevci közelében állt, így Vrhpolje mai romjaival lehet azonos.[27]

1356 körül megváltozott a helyzet. Lajos király megerősítette befolyását Dél-Horvátországban, és ugyanakkor döntő háborút indított Velence ellen az adriai part feletti uralomért. Almissa (Omiş) 1355-ben, Kliszsza (Klis) 1356-ban került magyar kézre, emiatt ezek hátországának, azaz Nyugat-Bosznia határvidékének az ellenőrzése Magyarország számára elsőrangú fontosságúvá vált. Az ellenőrzésre már csak azért is szükség volt, mivel Tvrtko bán anyja, Subics Ilona révén Horvátország magyarellenes előkelőihez tartozott. A magyarok már 1356-ban foglaltak el területeket Humban, 1357 júliusában pedig Diakóban Lajos és Tvrtko olyan szerződést kötöttek, amely Tvtko számára biztosította ugyan a Bosznia és Ozora feletti hatalmat, ugyanakkor azonban Magyarország számára át kellett engednie Bosznia nyugati területeit a Vrbász és a Neretva vonaláig. A magyar követelések jogalapjául nyilvánvalóan Lajosnak Boszniai Erzsébettel kötött házassága szolgált, az érintett területeket felesége hozományaként kapta meg.

Az a terület, amely ily módon magyar fennhatóság alá került, valójában nagyrészt bosnyák és horvát főúri családok, főleg Hrvatin utódainak tulajdonában volt – az ő fiait említik 1325-ben a felső Szanánál álló Ključ várának uraiként. A feladat tehát az volt, hogy valahogyan el kell távolítani ezeket a főurakat. Lajos azt a hatékony módszert alkalmazta, amit még apja ötlött ki hasonló esetek kezelésére, tudniillik a területcserét. Így telepítették például 1339-ben a Kőszegieket a nyugat-magyarországi határ közeléből az ország belsejébe,[28] és 1347-ben Lajos ugyanezt a módszert követte, amikor az ostrovicai Subicsokat, a Zrínyi család őseit, eltávolította Horvátországból. Most azonban a nyugat-boszniai urakon volt a sor. Először livnói Galešić Grgurnak kellett 1356-ban Bisztrica várát elcserélnie a Szlavóniában fekvő csávai uradalomért, a későbbi Buzsinért.[29]

Őt 1357-ben vagy 1358-ban a Hrvatinićek egyik ága követte, akik a Vrbász menti Greben és a krajinai Glamoč vára helyett kénytelenek voltak elfogadni a szlavóniai Dobrakucsát.[30] Az egyik Hrvatinićtól, Nelipáctól, Grebeni Pál fiától ered a későbbi híres Nelepecek nemesi családja, akik a családi várat Corvin Mátyás uralkodása alatt vesztették el.[31] Valószínűleg ekkoriban, 1356-ban vagy valamivel később jött létre az a későbbi dokumentumból ismert csereszerződés, amelynek értelmében a horvát nagyúr, Nelipčić Iván is átadta Imotski és Novi várát a magyar királynak.[32] 1361-ben a régi és fontos Glaž *(Galas)*[33] vára is a szlavón bán, Paksi Leusták birtokában volt, mely feltehetően Tvrtkótól került a magyarokhoz az 1357-es szerződés révén.

Sokat foglalkoztatta a történészeket az a kérdés, hogy az utóbb említett helység hol feküdt. Glažt kétség kívül Bosznia északnyugati részén kell keresni, ám az eddigi javaslatok, melyek Glažt többek között a kis Ukrina folyó völgyébe helyezik, nem meggyőzőek.[34] Glaž kezdettől fogva központi hely lehetett, ebből következik, hogy csak valamely kevésbé félreeső részen fekhetett. Azon kevés boszniai települések egyike, melyet már a 13. század közepén megemlítenek. Akkoriban már állt itt egy vár, ahol IV. Béla is megszállt, és ahol okleveleket adott ki. A glaži plébánia 1334-ben a zágrábi püspökséghez tartozott, a vár tövében a 15. század közepén a hetipiaccal rendelkező Sreda mezőváros feküdt.[35] Ezután Glaž nyomát hiába keressük, bár aligha tűnhetett el egy csapásra egy ilyen jelentős település. Az a megoldás, amely minden efféle mérlegelés szerint kézenfekvő lenne, vagyis *hogy Glaž azzal a későbbi Banja Lukával lehetett azonos*, amely az 1490-es években bukkant fel először, a szakirodalomban érdekes módon mindeddig nem került szóba. Nyilvánvalóan azért, mert Banja Lukát rendre Orbász várával akarták azonosítani.

Visszatérve témánkhoz, a legtöbb boszniai határ menti uradalom Glažtól Drijevóig, azaz Banja Lukától a Neretva-torkolatáig, 1358 óta közvetlenül a magyar király birtokában volt. Látszólag már csak két vár megszerzése maradt hátra: a Szana menti Ključé és a Pliva menti Szokolé, a Vrbász egyik mellékfolyójánál. Mindkettő a Hrvatinić ház azon urainak a székhelye volt, akik nem voltak hajlandók unokafivérük példáját követve váraikat Lajosnak átengedni. Ez lehetett az a körülmény, ami miatt szükség volt a király személyes beavatkozására, és ami a király 1363 nyarán folytatott boszniai hadjáratát indokolta. Ezt tükrözi a kancellária

szóhasználata is, miszerint a hadjárat „egynémely rebellis" ellen irányult.[36]

A támadás fő célja nyilvánvalóan Ključ és Szokol átadásának kierőszakolása volt. Ezzel magyarázható a király szokatlan haditerve is. Ha maga Bosznia lett volna a háborús célpont, akkor a magyar sereg a szokásos módon, vagy a Boszna mentén, vagy a Drina-völgyben vonult volna fel. Most viszont csak a hadsereg egyik szárnyát küldték Tvrtko ellen, amelyet Kont Miklós nádor és Apáti Miklós esztergomi érsek vezetett. Szeptemberig sikertelenül ostromolták az észak-boszniai Szrebernik várát, sőt, bizonyos nehézségekbe is ütközhettek, mert az a királyi pecsét, amelyet a főkancellári hivatalt betöltő érsek magával vitt, a harcok során elveszett.[37]

Lajos fő ellenfele ezúttal azonban nem maga a bán volt, hanem korábbi vazallusai, ezért a hadsereg zöme a király vezetése alatt ellenük indult. Úgy tűnik, Lajos a Vrbász mentén vonult fel, és az első támadást Szokol vára ellen intézte, amelyet azonban ura, Hrvatinić Vukac sikeresen megvédett. Lajos július közepén kénytelen volt dolgavégezetlenül visszavonulni. Könnyebb dolga volt a másik Hrvatiniććsel, Vukoslav fia Vlatkóval, Ključ várának urával, mert visszavonulás közben őt rá tudta kényszeríteni a vár átadására. Vlatkót területcserével azon nyomban Észak- Szlavóniába, Berstyanóc uradalmába (Kőrös megye) telepítették.[38] Utódai, a Vlatkovićok *(filii Lathk)* 1391-ben ezt a birtokot elvesztették, egyharmadát azonban később visszaszerezték, és Szobocsina, valamint az őáltaluk építtetett Mogor kastély uraiként haltak ki 1475 körül.[39]

1394-ben a Vlatkovićokkal együtt említenek egy bizonyos *Paulus filius Pauli de Pech*et, aki minden valószínűség szerint közeli rokonságban állt velük.[40] Ő bizonyára azonos Horvátország és Szlavónia későbbi bánjával, Pécsi Pállal (megh. 1409-ben), akinek származása mind ez idáig genealógiai rejtély maradt. Figyelembe kell venni, hogy a Vlatko fivérek egyikét Pálnak (Pavao) hívták, akiről azonban semmi közelebbi nem ismeretes. Azt hiszem, benne kell látnunk Pál bán ismeretlen apját. Úgy tűnik, 1363 körül Vlatkóval együtt őt is Szlavóniába telepítették, ahol megkapta a Bihácstól északra fekvő Pécs királyi várát, ahonnan a fia a nevét kapta.

Egy jelentéktelen bosnyák főúr ellen vezetett sikertelen hadjárat, még ha a szó valódi értelmében talán nem is volt vereség, olyan szégyenletes kudarcot jelenthetett Lajos számára, amelyre szívesen borították volna a

felejtés fátylát. Így az eseményt később a király életrajzírója, Küküllei János is elhallgatta.[41] Érdekes módon a király nyugodtan fogadta a fiaskót, és soha többé nem tért vissza a problémához. Szokol Vukac kezén maradt, sőt, ura, Tvrtko 1366-ban a vár hősies védelmezéséért megjutalmazta, és a várat később híres fia, Hervoja örökölhette. Néhány évre Tvrtko bán is nyugton maradt, mígnem arra kényszerült, hogy korábbi ellenségétől segítséget kérjen.

3. *Magyar segítség Tvrtkónak.* A korabeli események kronológiája és sorrendje koránt sincs megnyugtatóan tisztázva, annak ellenére, hogy a délszláv történetírás e kérdésben egységes álláspontot képvisel.[42] Többek között azt állítják, hogy 1366 februárjában Tvrtkót ifjabbik fivére, Vuk elűzte, ezután Tvrtko a magyar királyhoz menekült, és az ő segítségével szerezte vissza trónját. Ezeknek az eseményeknek elméletileg néhány héten belül kellett lejátszódniuk, mert Tvrtko már március végén azt írta Boszniából Velencébe, hogy Lajos segítségével országát visszaszerezte, „ha nem is teljesen" *(licet non in toto).* Levelét így írja alá: „Isten és a mi urunk, Lajos király kegyelméből Bosznia bánja".[43] Ennek ellenére ugyanezen év augusztusában mégis tanácsosnak tartotta, hogy Vlatko Hrvatinićot éppen a magyar krállyal szemben tanúsított korábbi hűségéért és bátorságáért Szokol várával jutalmazza. A továbbiakban még sokáig hallunk a Tvrtko és fivére közti belharcokról; amikor Tvrtko 1367 közepén egy ideig Raguzában tartózkodott, a raguzaiak úgy vélekedtek, Boszniának még mindig két bánja van, Tvrtko és Vuk.

A történet azonban ebben a formában igen valószínűtlenül hangzik. Még Lajosnak sem volt akkora ereje és hatalma, hogy Boszniát egyetlen hónapon belül, 1366 februárja és márciusa között visszafoglalja Tvrtko számára. Ha összehasonlítjuk egy sor ismert 14. és 15. század eleji magyar hadjárat kronológiáját, arra a következtetésre jutunk, hogy egy ilyen vállalkozás legalább 2-3 hónapot vett volna igénybe, és akkor még nem is számítottuk azt az időt, amire szükség volt a bán magyarországi utazásához, udvari fogadásához, vazallusi hódolatához és az ezzel járó elkerülhetetlen tárgyalásokhoz. Egyszerűen lehetetlen, hogy visszahelyezése 1366 márciusában már befejezett tény lett volna. Az azonban feltételezhető, hogy ebben az időben támogatására egy korlátozott katonai beavatkozásra került sor, amelyről a bán egy talán túl optimista tudósításban szá-

molt be Velencének. De a döntő magyar támadást, amely Tvrtko valódi hatalmát visszaállította, valamivel későbbre kell datálni.

Miközben a magyar seregek 1366. márciusi boszniai beavatkozására semmiféle adatot nem találunk a magyar forrásokban, ugyanezek a források egy nagy boszniai hadjáratról számolnak be, amely azonban pontosan két évvel később történt. A bosnyák történetírás ezt az eseményt nem említi. 1367 decemberében Magyarországon általános felkelést hirdettek, és ahogyan az ilyen esetekben szokás volt, az országban a pereket a hadiállapot végéig elhalasztották. A hadoszlás napja *(dies residentiae exercitus)*, amely néhány héttel követni szokta a harcok befejeztét, ez esetben 1368. május 1-jére esett, a harci cselekmények tehát ugyanezen év januárja és márciusa közé tehetők. Azt is tudjuk, hogy a háborút „Bosznia ellen" *(versus Boznam)* vívták, lezajlásáról vagy okáról és céljáról mégsem tudunk meg semmit, még annyit sem, hogy Tvrtko mellett, vagy ellene folytatták-e.[44] Az általános felkelés azonban egyértelműen kiemelkedő fontosságú vállalkozásra utal, ezért szerintem csak olyan hadjáratról lehet szó, amelyet Lajos más források szerint Tvrtko érdekében indított, és amely Tvrtkót aztán valóban megerősítette Bosznia feletti uralmában. A források ilyesfajta értelmezése mellett szól az is, hogy a király 1367 novemberében északról Dél-Magyarországra utazott, és a felkelés meghirdetése idején Szlavóniában, Kaproncán tartózkodott.[45] Vélhetően ott fogadta Bosznia bánját, és ott tárgyaltak a magyar segítségnyújtás feltételeiről. Január végétől Visegrádon, azután pedig Budán időzött,[46] így a hadjáratban személyesen valószínűleg nem vehetett részt.

4. *Magyar birtokok a Szávától délre Zsigmond uralkodása alatt.* A Lajos halála után Magyarországon kirobbant pártharcok folyamán elvesztek a Nyugat-Bosznia területén fekvő magyar birtokok. Az eseménysorból csupán egyetlen dátum ismert, Greben várának eleste, melyet 1385-ben engedtek át Hervojának. Kevéssel ezelőtt Orbász vára még Szlavónia bánjainak kezében volt, az 1390-es években azonban – éppúgy, mint Kozarát – már annak a Vukčić Hervojának a birtokában találjuk, aki akkorra már Ključ várát is magáénak mondhatta. 1398-ban, amikor Hervoja Dubica megyét is elfoglalta, Zsigmond sikertelen kísérletet tett ennek az erődítménynek és Orbásznak a visszafoglalására, így Orbász 1413-ig Hervoja kezén maradt. Még kevesebbet tudunk a krajinai egykori magyar várak sorsáról, de aligha valószínű, hogy 1385 után számolhatnánk ott a

magyar uralom bármiféle maradványával. Zsigmond uralkodásának vége felé Magyarországon ennek már csak homályos emléke élt.[47]

1404 előtt Észak-Boszniában sem található magyar befolyásnak nyoma. 1394 júniusának közepén Zsigmond ugyan bevonult, hogy Dobort, a lázadó Horváti János fészkét elfoglalja,[48] a győzelem után azonban felgyújtatta a várat és kivonult a vidékről. Az 1398-at követő években – amikor Hervoja Nápolyi László mellé állt, és így megint csak Zsigmond ellensége lett – magyar forrásokból számos ellene folytatott kisebb hadjáratról értesülhetünk, azonban egyértelműen kiderül minden adatból, hogy a magyar határ a Száva mellett húzódott. Zsigmond és bárói kis erődítmények egész sorát építtették ott, melyeket legtöbbször *castellá*nak neveztek, és amelyek nyilvánvalóan a Hervoja elleni védelem hídfőiként szolgáltak.[49]

Zsigmond Bosznia elleni általános offenzívája, amely hat éven keresztül tarthatott, 1404 júniusában kezdődött hadvezére, Maróti János macsói bán támadásával. A bán bevette Észak-Bosznia legfőbb várát, Szreberniket, és a királyi székhelyig, Bobovacig nyomult előre, ahova magyar helyőrséget állított Zsigmond szövetségesének, Osztoja királynak a védelmére. A Szrebernikben hátrahagyott várnagyok később elfoglalták a *Branich* nevű erődítményt, amely talán Vrandukkal azonosítható.[50] Marótit 1406-ban egy másik hadvezér, Ozorai Pipo temesi ispán követte, aki ugyancsak azt a feladatot kapta, hogy a felmentő sereget Osztoja védelmére Bobovácra vezesse. 1407 szeptemberében maga Zsigmond is Boszniába ment egy hadsereggel, de betegsége miatt Bobovácról hamarosan vissza kellet térnie Magyarországra. Végül 1408-ban két hadjáratban törte meg Hervoja és csatlósai ellenállását, először, amikor májusban bevette Dobor várát, és a bosnyák urak között vérfürdőt rendezett, aztán pedig amikor szeptemberben újra Maglajig nyomult előre. Noha az offenzíva további részletei nem ismeretesek, a végleges magyar győzelemről szóló hírek még Lengyelországba is eljutottak, így az a benyomásunk támadhat, hogy maga a király is lezártnak tekintette a boszniai kérdést. A híres Sárkány-rend megalapítása – amelyre 1408. december 12-én, Pécsett, a Boszniából Budára való visszaút során került sor – akár a diadal jeleként is felfogható. És valóban, nem sokkal ezután meghódoltak Zsigmond legelkeseredettebb ellenfelei, a horvát Nelipčić Iván, cetinai kenéz és Hervoja vajda, akit a király boszniai helytartójának nevezett ki. 1410 őszén utoljá-

ra tért vissza Boszniába, s messze, egészen délig, Srebrenicáig nyomult előre. Komolyan fontolgatta, hogy Bosznia királyává koronáztatja magát, de végül mégis úgy döntött, hogy Osztoja királyt megerősíti hatalmában.

A Bosznia feletti magyar ellenőrzés nem tartott sokáig. Zsigmond érdeklődése, miután német királlyá választották, a nyugat problémái felé fordult, és innentől kezdve csekély figyelmet szentelt a bosnyák kérdésnek. Talán ennek volt következménye az a végzetes hiba is, amit Hervojával szemben követett el. 1413 júniusában, miután Hervoja megtámadta a másik magyar vazallust, Hranić Sandaljt, Hum vajdáját, a király hűtlennek nyilvánította, és elrendelte összes magyarországi és szlavóniai birtokának elkobzását. 1413 augusztusában megindult ellene Csupor Pál szlavón bán és Garai János ozorai vajda serege.[51] Hervoja, miután hiába próbálta magát tisztázni a király előtt, a törökökhöz fordult, és seregeiket Magyarország ellen hívta. Ennek következménye az lett, hogy 1414 elejétől oszmán csapatok pusztítottak Szlavóniában, és ezzel egy időben a magyar uralom összeomlott Boszniában.

Az 1404 és 1410 közti harcokban a Bosznia feletti magyar ellenőrzést átmenetileg megerősítették. Egy sereg erődítmény jutott Zsigmond vagy hadvezérei kezére, melyek hosszabb-rövidebb ideig magyar fennhatóság alá kerültek.

Mint láthattuk, Szreberniket 1404 júniusában elfoglalták. A Dobortól nyugatra fekvő, Száva menti Dubočácot Zsigmond határerődnek emeltette. Az ettől még délebbre fekvő Vranduk, melyet 1410-ben foglaltak el, legalább 1418-ig magyar határvár maradt. Bobovácot, a bosnyák királyok székhelyét, 1404 és 1408 között magyar birtokként említik. Valószínűleg 1410 körül adták vissza Osztojának.[52]

Rövid időre a Drina felső folyásánál fekvő Kelet-Bosznia is magyar ellenőrzés alá került. Hervoja 1410-ben Zsigmond javára lemondott Srebrenicáról, amit a magyar király 1413 előtt, valószínűleg 1411-ben, a szerb despotának Lazarevics Istvánnak adott át. Susjed, Kuşlat és Brodar várának sorsa, melyeket Zsigmond Srebrenicával együtt Hervojától kapott, nem ismeretes, csak annyit tudunk, hogy Susjed 1410 decemberében még magyar megszállás alatt állt.[53] Kličevac vára 1410-ben rövid időre szintén Zsigmond kezére került.[54]

Boszniában Toričan (a Bosna egyik mellékfolyójának, a Laşvának a völgyében) és Vesela Straža (a felső Verbász völgyében) volt a magyar

fennhatóságú területek legdélebbi támaszpontja. Vesela Stražáról régóta tudjuk, hogy röviddel 1414 februárja előtt Hervoja szerezte meg.[55] Toričan váráról néhány évvel később megemlítik, hogy miután a magyarok nagy nehézségek árán végre elhódították Hervojától, várnagya, Bodolyai Péter – egy Baranya megyei nemes – „áruló módon" újból Hervoja kezére játszotta.[56] Majdnem biztos, hogy ez az esemény egybeesett a szomszédos Vesela Straža elestével.

Az említett adatok véletlenül maradtak fenn, és egyáltalán nem mutatják, hogy a közvetlen magyar uralom Boszniában ténylegesen mekkora területre terjedt ki. Lehettek még más erődítmények is, amelyek a Zsigmond hódításait követő években magyar fennhatóság alatt maradtak. Szreberniktől nyugatra, a Bosna bal partján állt Dobor vára, amely 1408-ban került Zsigmond kezébe, de aztán magyar birtokként többé nem említik. A Dobojtól délre fekvő fontos maglaji vár csak Zsigmond itineráriumában szerepel.[57] Az először csak 1415-ben említett, Bosna menti Dobojt nyilvánvalóan az elfoglalt várakhoz kell sorolni, mivel a megszállt területek közepén aligha kerülhette el a magyar birtokbavételt. Egy bizonytalan adat szerint 1410 körül talán Komotin is Zsigmond tulajdonában volt.[58]

Teljesen egyértelmű, hogy Hervoja pálfordulása 1413 nyarán a magyarok számára komoly veszteséget okozott. Nyugat-Bosznia jelentős részei még Hervoja támadása után is, sőt, még a magyar seregek 1415 júliusában, Dobojnál elszenvedett súlyos veresége ellenére is magyar ellenőrzés alatt maradtak.[59] Zsigmond 1418-ban megjutalmazta Apafi Miklós erdélyi nemest, Szrebernik, Vranduk és Dubočac parancsnokát, amiért parancsnoksága idején (azaz 1413/1414 körül) sikerült ezeket az erődítményeket Hervojától megvédenie.[60]

E három közül Szrebernik volt az egyetlen, amelyik tartósan a magyaroké maradt.[61] Parancsnoka először Maróti János, majd Miklós nádor fivére, Garai János volt, aki 1412 és 1417 között az Ozora vajdája címet viselte.[62] 1422-ben feleségével, Mazóviai Hedviggel együtt az észak-magyarországi tokaji és tállyai uradalmakért cserébe zálogjogon megkapta a szreberniki kerületet.[63] A kerület Szrebernik várán kívül még Brčko (magyarul Barka vagy Barkaszád, azaz 'Brka-torkolat') és Grabovac várát is magában foglalta. Az utóbbit többé nem említik, míg a másik kettő Garai halála után, 1428-ban az özvegy birtokában maradt,[64] aki 1430-ban kény-

telen volt ezeket Belgrád kapitányának, Tallóci Matkónak és fivéreinek átadni.[65] Szrebernik és Brčko az ő birtokukban volt egészen az első török hódításig, amire röviddel 1443 februárja előtt került sor.

Hasonlóképpen, északnyugaton Orbász és Kozara is magyar kézen maradt. 1413-ig mindkettő Hervojáé volt, de parancsnokaik elpártolása után átadták a magyar király embereinek. Zsigmond 1413 júniusában a szanai kerületet – melyhez Kozara is tartozott – a Blagai fivérekre bízta.[66] Ugyanebben az időben Orbász Eberhard főkancellár és unokaöccsei, az Albeni fivérek kormányzata alá került.[67] Később megemlítik, hogy egyik familiárisuk, *Plawycho* Horwath Miklós a magyar hadak boszniai veresége idején (azaz 1415-ben) „saját költségén" védte meg Orbász várát.[68] Albeni János halála után, 1433-ban Orbász királyi honorbirtokként Blagai Jánoshoz került, aki Kozarával együtt 1435-ben kapta meg zálogbirtokként.

Zsigmond uralkodásának végén a boszniai magyar fennhatóság újra megerősödött. 1434 nyarán Tallóci Matkó a király nevében török elleni hadjáratot vezetett Dél-Boszniába, és elfoglalta Bočac, Jajca és Vranduk várát. Az utóbbit II. Tvrtkónak, vagy fivérének, Radivojnak adták át, míg Bočac és Jajca Matkó birtokában maradt, aki azokat még 1437-ben is honorként birtokolta. Ezúttal ezekkel együtt Komotin várát is megemlítik, amely vélhetően 1435 körül került magyar fennhatóság alá.[69]

Egyelőre nem tudjuk, hogyan ért véget a boszniai magyar uralom. Csak annyit tudunk, hogy röviddel 1443 előtt a törökök bevették Szrebernikat, Jajca pedig később Tamás bosnyák királyé, Komotin pedig fivéréé, Radivojé volt. Arról azonban nincs adat, hogy mikor és milyen körülmények között veszítették el ezeket a birtokokat a Tallóciak.

JEGYZETEK

1. Desenka Kovačević-Kojić: *Gradska naselja srednjovekovne bosanske države.* Sarajevo, 1978.
2. Sima Ćirković: *Istorija srednjovekovne bosanske države.* Sarajevo, 1964.
3. Mályusz Elemér: Ikach rex Bosnensis. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 14 (1968) 259–267.

4. Kubinyi András: Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 4 (1958) 373–384.
5. 1343. III. 1., DL 40919: „Nos magister Perbizlaus vicecomes Tolnensis viri magnifici Stephani bani de Bozna et quatuor iudices nobilium dicti comitatus".
6. Engel: *Arch.* I . 206. Pribiszlavról szóló további iratok: *Kállay* 687., 688. sz.
7. Fejér megye oklevele 1348. I. 14-i dátummal: *Zichy* II. 291. Az eredeti: DL 76875, vö. Engel: *Arch.* I. 127.
8. „In castro Zuchan", *CDH* X/2. 158. Ezt a nevet többször akarták Ličaninak vagy Lučaninak (Sinjnél) olvasni (Ferdo Šišić: *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba.* Zagreb, 1902, 92.; Krunoslav Draganović, Ljubo Karaman [et al.]: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* Sarajevo, 1942, I. 357.), de az eredetiben – DL 9108 – teljesen világosan Zuchan áll.
9. *Blagay* 187.
10. DF 230807. A sérült oklevél évszámából csak a septimo olvasható, de a datálás egyértelmű.
11. Petrus Walkowich, DF 230772.
12. Filius Streziwoy, DF 230839, 230841, 230843. Obrucsáninak hívták, ő volt a szlavóniai Busevec birtokosa. *Blagay* 212, 233.
13. Terdizlaus Galesich, DF 230847.
14. DF 230850.
15. *ZsO* II. 4448.
16. Vö. *ZsO* II. 4201, 5593.
17. A segesdi plébános a királytól kért támogatást „adversus Balsa filium Heruoe illustris principi domini ducis", *ZsO* III. 1687.
18. *ZsO* III. 2932. Vö. Engel: *Arch.* I. 165.
19. 1415. máj. 22., DL 43282: „Frank castellanus viri magnifici Wkmerii wayuode per ipsum in castro Zenthgywrgh vocato constitutus." – Frankó, a vajda várnagya, 1417. október 25., DF 230971. – 1420. augusztus 29., DL 12826: „Sigismundus... fideli nostro dilecto magnifico Wlk[mero] wayuode vel eo absente Wakasyn et Radosyn castellanis suis per ipsum in castro nostro Zenthgyurgh vocato constitutis". Vö. Engel: *Arch.* I. 426.
20. 1424 elején beteg volt, és 1424. október 26. után meghalt, lásd Mihajlo J. Dinić: *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni.* Beograd, 1955, I. 39.
21. A „castra inpignorativa" felsorolásában találjuk: „castra maius et minus Kemlek apud regem Boznae", lásd Engel: *Kir. hatalom...* 202. A lajstrom datálására lásd uo. 194. skk.

22. DL 44086.
23. DL 13365.
24. Mrin 1343-ban, 1344-ben és 1376-ban magyar királyi birtokként szerepel (1376: „Nicolaus filius Martini, comes et castellanus de Meren", DF 255669). Kozara váráról csak 1360-ból van adat, földrajzi fekvéséből adódóan azonban valószínű, hogy Magyarországhoz tartozott, vö. Engel: *Arch.* I. 347.
25. Így pl. *Povijest hrvatskih...* I. térkép a 377. oldalon; Hamdija Kreševljaković: Stari bosanski gradovi. *Naše Starine,* 1 (1953) 26.; Čirković: *Istorija...*, térképek a 162., 217. oldalon.
26. Meg kell jegyezni, hogy a vár a híres 1528-as Lázár deák-féle térképen körülbelül ezen a vidéken, de egyértelműen nem a Vrbász mellett fekszik. Számomra azonban Hazim Šabanović (*Bosanski paşaluk.* Sarajevo, 1982, 179.) fejtegetései talán még meggyőzőbbek. Orbász várát egyébként a Gornji Podgradcinál (*Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* [=*ALBH*], Sarajevo, 1988, Nr. 3.96) fekvő Marijin Grad romjaival azonosítják.
27. Miklosich Ferenc: *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii.* Viennae, 1858, 438., vö. Kreševljaković: Stari gradovi... 28.; Vrhpoljehoz *ALBH*, Nr. 10.52.
28. Vö. Engel: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In Heide Dienst – Irmtraut Lindeck-Pozza (Hrsg.): *Die Güssinger.* Eisenstadt, 1998, 99.
29. *CDCr* XII. 376.
30. 1357 márciusában Grgur, Vladislav Pavlović és egy bizonyos Grgur Stjepanić még „nobiles de Greben et de Dlamuch" voltak. 1358 áprilisában azonban már Grgur Pavlović Hrvatinić de Dobrakuchya birtokában volt a vár, DL 100071. Lajos király egy 1365-ös okleveléből megtudhatjuk, hogy fivérei, Dobrakucsai Pavlović Gojslav, Nikola és Nelipac valamikor csere folytán kapták meg a várat a királytól, DL 100103.
31. A családról lásd Csánki: *Körös* 45. Gazdag anyag található a Pongrácz család levéltárának regesztáiban, lásd Karácsonyi János: Oklevél kivonatok a szentmiklósi és óvári gr. Pongrácz család levéltárából, *TT* 1896, 505. skk., 1897, 513. skk., 680. skk.
32. 1372: *CDCr* XIV. 440.
33. *CDCr* XIII. 101.
34. Šišić: *Hrvoje...* 5.; Djoko Mazalić: Kraci članci i rasprave. 4. Gdje je ležao grad Galaž? *Glasnik zemalskojskog muzeja u Sarajevu.* Nova serija 4–5 (1950) 224–230.; további irodalom Kovačević-Kojić: *Gradska naselja...* 25. (38. megj.)
35. Kovačević-Kojić: *Gradska naselja...* 136.
36. Erről a hadjáratról lásd Šišić: *Hrvoje...* 16.

37. A pecsétet utoljára május 27-én, azaz a király elutazása előtt használták, vö. DL 11296 és 87382. Ez arra utal, ami egyébként is feltételezhető lenne, hogy mindkét hadjárat, a királyé illetve a nádoré és az érseké, párhuzamosan zajlott le, nem pedig egymást követve.
38. Lajos a Szana melletti táborában, július 13-án állíttatta ki Ključi Vlatkó részére Berstyanóc határjárását elrendelő mandátumát, *CDCr* XIII. 296. A csereszerződést, vagyis Berstyanóc átadását Ključért 1363-as és 1364-es kiadatlan oklevelek is említik, DL 100091, 100092, 100096.
39. Vö. Csánki: *Körös* 28., 31.
40. *ZsO* I. 3538.
41. A királyi pecsét elvesztéséről pusztán azért tesz említést, mert azt 1364-ben a királyi privilégiumok általános felülvizsgálata követte.
42. Az 1366 és 1367-es évek eseményeiről lásd Vladimir Ćorović: *Historija Bosne*. Beograd, 1940, I. 290–294., és uő.: *Kralj Tvrtko I. Kotromanić*. Beograd-Zemun, 1925, 21–29.
43. Šime Ljubić: *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke republike*. I–X. Zagreb, 1868–1891, IV. 84.; másik kiadás: *ADE* II. 647.
44. Wertner Mór: Nagy Lajos király hadjáratai (1342–1382). *HK*, 19 (1918) 236., vö. Lackfi Imre erdélyi vajda 1370-es oklevelét arról a perről, amely „in quindenis residentie exercitus versus Boznam moti et ad octavas festi beati Georgii martiris anno domini MCCCLX octavo preteriti proclamate", azaz 1368. május 15-én az akkori vajda, Lackfi Miklós előtt folyt, DL 41820.
45. 1367. december 15-én ott volt a királyi pecsét, DL 73725.
46. Január 22-től február 17-ig Visegrádon volt a királyi pecsét, DL 27141, DL 5641.
47. *DRH* I. 416.
48. Az eseményt eddig júniusra tették, lásd Čirković: *Istorija*... 174. Pontos datálás egy kiadatlan levél alapján lehetséges, amelyet a király 1394. július 20-án állíttatott ki „sub castro Dobro", DF 219406.
49. 1400. augusztus 3., DF 288086: Garai Miklós, Horvátország és Szlavónia bánja „in obsessione et expugnatione castelli seu bastite Neboyze vocati, per homines Heruoye vayuode fraudulenter recepti et occupati" tartózkodott; 1402. július 4., DF 288090: Eberhard és Bebek Imre, horvát és szlavón bánok „in exercituali expeditione scilicet preparatione presentis castelli in Greda fiendi" tevékenykednek.
50. *Temes* I. 398., az eredeti: DF 233102.
51. Csupor levele, Dragotinnál (Djakovo közelében) 1413. augusztus 9., DL 43215.
52. 1414-ben egy bizonyos királyi aulicusról tesznek említést, aki korábban „non

modicum temporis spatium" Boszniában, Babowch várában a király szolgálatában állt, DL 24430.

53. Zsigmond, 1410. december 21., *ZsO* II. 8099.: „pro custodia et conservatione castri nostri Zomzed vocati in terra Wzure". Pontos fekvése nem ismert. (Nem szabad összekeverni a Bugojnónál levő Susid/Susjed várával, lásd Kovačević-Kojić: *Gradska naselja...* 125.; *ALBH* Nr. 12.232.)
54. Romja ma Srebrenica közelében, Sućeskánál található, lásd *ALBH* Nr. 16.129. Zsigmond 1410 októberében több oklevelet is kiállított itt: *ZsO* II. 7965., 7969., 7974., 7977.
55. *Turul*, 25 (1907) 5., az eredeti: DL 101998. Fekvéséről (Bugojno közelében) lásd Constantin Jos. Jireček: *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters.* Prag, 1879, 82.; a romról *ALBH* Nr. 12.157.
56. Zsigmond, 1424. július 22., DL 11537: „quod ipse olim castellanus cuiusdam castri nostri Torychan nuncupati in dicto regno nostro Bozne habiti existens idem castrum nostrum Torychan, quod non sine sudorosis viribus copiosorum nostrorum exercituum sumptuosis expensis propterea instauratorum, nonnullorumque fidelium nostrorum militum et nobilium strage et periculo, a manibus condam Herwoye de Bozna, paterine iniquitatis alumpni, et aliorum emulorum nostrorum, eiusdem scilicet adherentium, in manu forti ereptum sacre corone dicti regni nostri Hungarie reapropriaveramus, dicto Herwoye se clam adiungendo suis dolosis proditionibus et tradimentis rursus eidem Herwoye restituit et resignavit". Toričan Varašluknál, Travnik közelében állt, lásd Djoko Mazalić: Travnik i Toričan. *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu.* Nova serija 3 (1948) 160–165.; vö. *ALBH*, Nr. 13.189.
57. 1408. szeptember 18., Mihályi: *Máramarosi...* 138.: „sub castro nostro Maglay"; 1408. szeptember 21., *ZsO* II. 6335.: „sub castro Magla". Vö. Kreševljaković: Stari gradovi... 20.; *ALBH*, Nr. 8.94.
58. Zsigmond egyik erősen megrongálódott, dátum nélküli oklevelét „in descensu nostro campestri terre Vzore iuxta castellum Konachy" állították ki, DF 277438. (Az adatot Borsa Ivánnak köszönhetem.) Ez bizton az 1410-es őszi hadjáratra tehető, csak az a kérdés, hogy Konachy azonosítható-e Komotinnal.
59. Zsigmond Hédervári Lőrinc lovászmester egyik familiárisa számára kiállított adománylevelében elmondja, hogy az adományos egy törökök elleni csatában „prope castrum Dobay in eodem regno nostro Bosne ac districtu de Vzura situatum" sebesült meg, DL 59176.
60. „in castris nostris Wrandak et Zebernek, necnon castellis sive fortaliciis, signanter Dabachach... in regno Bozne existentibus", Zsigmond 1418. március 20-i oklevele, *UGDS* IV. 63.

61. Zsigmond 1417. november 11-i oklevele szerint Práznóci Miklós Nyitra megyei nemes akkoriban „in conservatione et custodia castri nostri Zebernek [!] vocati in regno nostro Bozne existensis" tevékenykedett, DL 10632.
62. Először 1412. szeptember 20-án, *ZsO* III. 2708. Familiárisa, Gyulai Kelemen (Baranya megye) 1416-ban Boszniában meg nem nevezett várak „conservatio"-jával foglalatoskodott, DF 259941. Később fia, János is a család szolgálatában állt, lásd lent, 64. jegyz.
63. Zsigmond, 1422. június 29., DL 11225: „castrum nostrum Zrebernek vocatum in regno nostro Bozne habitum simulcum castellis Grabowch et Barkazaad ac provinciis Zlano, Megcrechye, Repes et Wecherizka vocatis."
64. A boszniai (Diakó) székeskáptalan oklevele, 1428. november 18., DL 43761: „Obrad et Hlapacz de Creskowcz, Johanne filio Clementis de Gyula, castellanis magnifice domine relicte condam Johannis filii palatini de dicta Gara per ipsam in castro Barka vocato constitutis."
65. Vö. a királyi tanács 1430. január 6-i határozatával, *Temes* I. 629., és az 1430. március 12-i királyi iktatóparancsot Matkó és fivérei részére, DL 43837.
66. „districtum de Zana", *Blagay* 232.
67. A családról legutóbb Engel Pál – Süttő Szilárd: Beiträge zur Herkunft und zur Tätigkeit der Familie von Alben in Ungarn, *Südost-Forschungen*, 54 (1995) 23–48.
68. 1428. szeptember 28., DF 265596, Zsigmond Albeni János főkancellár familiárisát, Miklóst Valkó megyében szolgálataiért birtokokkal jutalmazza, „primo in conservatione castri nostri Orbaz vocati in confiniis regni Bozne". Valamivel később, 1417. április 20-án Szentléleki Péter vélhetően várnagyként volt Orbász védelméért felelős, DL 35451, regeszta Mályusz Elemérnél, A szlavóniai és horvátországi pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (VIII. folyt.), *LK*, 10 (1932) 261. Péter is János püspök szolgálatában állhatott, mert 1427 és 1432 között vicarius temporalisként ő igazgatta Zágráb püspökségét, lásd Engel: *Arch.* I. 80. Továbbá az is ismeretes, hogy a szlavóniai Kopynch-i Illés 1429. január 19-e és május 7-e között „in custodia castri Orbaz vocati fuisset occupatus", Pálóci Mátyus országbíró oklevele, 1430. március 9., DL 12167.
69. „Castra Boszne: castrum Jaicze, castrum Komothyn, castrum Bochacz", Engel: *Kir. hatalom*... 203., 1437. július 5-én egy szlavóniai nemes, Zenche László Jajca védelmében volt elfoglalva, DL 74492.

Zur frage der Bosnisch-Ungarischen beziehungen im 14–15. jahrhundert. *Südost-Forschungen,* 56 (1997) 27–42.

HUNYADI PÁLYAKEZDÉSE

Hunyadi János fiatalkori pályafutása annak idején majdnem nagyobb érdeklődést váltott ki a történészekből, mint maga az életmű. Már csaknem mindent tudni lehetett korai, viszonylag kevésbé fontos dolgairól, mielőtt részletes monográfia született volna magáról a hadvezérről. 1916-ban Oszvald Arisztid egy alapvető tanulmányban tisztázta a fő kérdéseket Hunyadi származásáról és ifjúságáról, majd eredményeit 1940-ben Elekes Lajos összegezte és kiegészítette. Szintén Elekes végezte el a Hunyadi-életmű első és máig utolsó monografikus feldolgozását is, de csak később, 1952-ben.[1]

Az akkori eredmények nagy része időtállónak bizonyult. Az 1439 előtti évtizedekből nem került elő egyetlen oklevél sem, amely ne lett volna már akkor is ismert. Ezért ma sincs mit hozzátenni ahhoz, amit a régebbi kutatás Hunyadi családjáról, származásáról, életpályája korai szakaszának főbb tényeiről és első birtokszerzéseiről megállapított. Mégsem felesleges most a témát újból elővenni. Van ugyanis egy olyan kérdés, amely a legnagyobb igyekezet ellenére is többé-kevésbé homályban maradt. Ez pedig Hunyadi társadalmi kapcsolatainak problémája élete első évtizedeiben.

Hunyadi János és családja története számunkra 1409-ben kezdődik, amikor apja, Vajk udvari lovag Zsigmondtól adományul kapta az erdélyi Hunyadvár (Hunedoara) birtokot. Kétségtelen, hogy a család román eredetű volt, és az a legésszerűbb feltevés, hogy – mint Bonfini is állítja – Havasalföldről költözött Magyarországra. Az oklevél a család tagjai között Jánost is megnevezi, aki ekkoriban néhány éves kisgyermek lehetett.

Születését 1405 tájára lehet tenni; esetleg egy-két évvel későbbre, de semmi esetre sem lényegesen korábbra. Életében a következő olyan esemény, amely egykorú forrással igazolható, 25 évvel későbbi: 1434. január 17-én Bázelben udvari lovagként Zsigmond császár szolgálatában találjuk. Ezután a királyi udvar tagja volt, amit 1435. és 1437. évi oklevelek bizonyítanak. Az új király, Albert 1439. májusban rábízta Szörény és más környékbeli várak igazgatását, ősztől pedig szörényi báni címmel tűnik a szemünk elé. Ekkor azonban még nem sorolható a nagy hatalmú bárók közé. Amikor 1440. június 29-én az ország rendjei esküvel erősítették meg I. Ulászló királlyá választását és érvénytelenítették V. László megkoronázását, Hunyadi eléggé hátul, a 33. helyen pecsételte meg az erről szóló oklevelet.[2] Igazi karrierje 1441 elején kezdődött a bátaszéki diadallal, amelyet Újlaki Miklós macsói bánnal együtt Erzsébet királyné hívein arattak. Ennek a fegyverténynek volt a jutalma, hogy a király mindkettőjüket erdélyi vajdává nevezte ki és rájuk bízta a keleti országrész kormányzását. Hunyadi útja innen vezetett később a kormányzói székbe.[3]

Szemben e biztos tényekkel, pályájának 1439, de különösen 1434 előtti éveit meglehetős homály fedi. Egykorú források erről az időről nem szólnak, csak későbbi utalások, amelyek nemegyszer bizonytalan, sőt olykor valószínűtlennek tetsző állításokat tartalmaznak. Csupán annyi kétségtelen belőlük, hogy Hunyadi, mielőtt az uralkodó szolgálatába került volna, számos főúri és fejedelmi udvarban fordult meg és teljesített ott lovagi szolgálatot, amint ez a kor jómódú nemesifjainak szokása volt. Azt azonban egyelőre nem tudjuk pontosan, hogy ténylegesen melyik udvarban időzött és mikor, szolgálata során kikkel került kapcsolatba, és hogyan hatottak ezek a kapcsolatok későbbi pályájára. Annak idején, amikor a kutatás megpróbálta mindezt megállapítani, igen keveset lehetett tudni a kor szereplőiről, nemcsak a másod- és harmadrangúakról, hanem a legfontosabbakról is. Az ebbeli tájékozatlanság fokát Oszvald Arisztid egyik megjegyzése tükrözi legjobban, mert ebből az tűnik ki, hogy még a macsói bánok kronológiájával sem volt tisztában.[4] Ma, amikorra az ismereteink összehasonlíthatatlanul kibővültek, nem felesleges a témát újból elővenni.

Az alábbiakban tehát Hunyadi pályakezdő éveit tekintjük át, különös tekintettel azokra a személyekre, akikkel ekkoriban kapcsolatba került. Előbb sorra vesszük azokat az adatokat, amelyek életének erre a szaka-

szára vonatkoznak, és megpróbáljuk kritikailag megrostálni őket. Ezután teszünk arra kísérletet, hogy az ily módon szelektált adatokat elfogadható időrendbe tegyük.

1. *Újlaki Miklós.* A rá vonatkozó adat viszonylag korai és feltétlenül hiteles. Kapisztrán János írja 1456-ban III. Calixtus pápához írott levelében, megemlékezve az épp elhunyt Hunyadiról: „[A Mindenható] azonban hozzá hasonló férfiút állított a helyébe, Újlaki Miklóst, akinek hatalmas és erős vezetése alatt kezdte volt öt vagy hat lóval katonai pályáját."[5] Nyilvánvaló, hogy Kapisztrán ezt nem mendemondák alapján állította, hanem tudta, mégpedig valószínűleg magától a hadvezértől. Támogatja az értesülését mindaz, amit a két főúr kapcsolatáról tudunk. Hunyadi és Újlaki pályája 1440-től kezdve a lehető legszorosabban összefonódott. Az első években, 1446-ig közösen viselték legtöbb tisztségüket, így az erdélyi vajdaságot, a szörényi bánságot, a székelyek ispánságát, a belgrádi kapitányságot és számos megye ispáni tiszjét. Amikor pedig Hunyadi kormányzó, majd főkapitány lett, Újlaki mindvégig barátja és megbízható szövetségese maradt.[6] Szoros kapcsolatukra mutat némely familiárisuk pályája is. Györgyi Bodó Gergely (később Mátyás tárnokmestere), Álmosdi Csire Barnabás és Gutori Nagy László Újlaki megbízható familiárisaiból váltak egy időre vagy végleg Hunyadi bizalmi embereivé. A Sóvári Sós testvérek közül György Hunyadinak, István Újlakinak állt a szolgálatában. Laki Túz János, aki később Mátyásnak is kedvence volt és a horvát-szlavón bánságig vitte, Újlaki egyik vezető familiárisának volt a fia.[7]

Kapisztránnak abban az állításában mindamellett kételkednünk kell, hogy Hunyadi ifjúkorában magát Újlaki Miklóst szolgálta. Újlaki 1413 táján született,[8] és így 1434-ben még fiatal volt, amikor Hunyadi már Zsigmond udvarában szolgált. Hunyadi ifjúsága idején az Újlaki család feje még nem ő, hanem jóval idősebb bátyja, István macsói bán volt, aki 1430-ban a husziták elleni harcban esett el.[9] Hunyadi feltehetően az ő kíséretében szolgált, és ezen a módon került kapcsolatba urának akkor mintegy 16-17 éves öccsével, amiből aztán a jelek szerint életre szóló barátság szövődött.

2. *Lazarevics István szerb fejedelem.* Kapisztránnál valamivel későbbi és természetesen kevésbé jól értesült szerző a bizánci Laonikos Chalkokondylas, aki szerint Hunyadi ifjúként „elment a triballoszok fejedelmé-

hez, a zsoldjába szegődve jó ideig időzött nála, és bármit bízott rá a fejedelem, abban merészséget és buzgalmat tanúsított."[10] A görög szerző ezután elbeszél egy farkaskalandot is, amelynek Hunyadi volt a hőse.

A „triballoszok" fejedelmén Lazarevics István szerb despota értendő, aki 1427. júniusban halt meg. Hunyadi nála való szolgálatának emlékét a szerb népballadák is megőrizték, sőt „Lázárevics fiának tartja hősünket a népes termék s leányának Hunyadi nővérét, kitől Székely János, Hunyadi unokaöccse született."[11] Van egy további mozzanat, amely a bizánci történetíró adatának hitelessége mellett szól, ez pedig Hunyadi házassága. Szilágyi Erzsébet apjáról, Lászlóról tudjuk, hogy 1426-ban a despota szolgálatában állt, sőt annak egyik vezető familiárisa volt. Kézenfekvő, hogy Hunyadi ezen a módon került ismeretségbe apósával, és az is lehetséges, hogy a fiatalok egybekelésére még Lazarevics életében sor került.

3. *Evrenos-oğlu Ali bej.* A teljesség kedvéért megemlítendő Chalkokondylas másik híradása is: „Beszélik, hogy [Hunyadi], mielőtt a triballoszok fejedelméhez jött, Aliész Vrenezésznek volt a szolgája, aki lovásszá tette meg. Nem tudom elképzelni, hogy ez igaz legyen, noha csakugyan tudott törökül."[12] A szóban forgó személy a korabeli oszmán birodalom nevezetes figurája volt.[13] Úgy gondolom azonban, aligha van itt szó egyébről, mint a mindenkor divatos mendemondák egyikéről.

4. *A Cillei család.* Hasonlónak látszik a 15. századi, különben elég megbízható Cillei-krónika értesülése is, amely szerint „valaha ő [Hunyadi] is a Cilleiek szolgája volt, és mint mondják, mindössze három lóval szolgált az udvarukban."[14] Elvben nem lenne elképzelhetetlen, hogy Hunyadi egy rövid időre megfordult az 1435-ben meghalt Cillei Hermann bán kíséretében. Nincs azonban semmi olyan mozzanat a pályafutásában, amely támogatná ezt a feltevést, szembetűnő viszont a pletyka célja: Hunyadi igen szerény származásának szembeállítása a Cillei grófok fényes múltjával. A hír bizonytalan volta különben a krónikaszerző fogalmazásából is kitűnik, ezért nem érdemes hitelt adnunk neki.

5. *Ozorai Pipo.* Jacopo di Poggio Bracciolini Pipóról írott 15. századi életrajzában így magasztalja hősének törökellenes harcait: „Nem is volt senki, akinek merészsége lett volna, hogy visszavesse azokat, akik betörtek és portyáztak, kivéve János vajdát, akit Spano egészen fiatal korától nevelt, és sok háborújában a felügyelete alá vett".[15] Ozorai Pipo, mint ismeretes, 1404-től 1426 végén bekövetkezett haláláig Temesvár és a déli

végek kormányzója volt. Mi sem lehetett természetesebb egy délvidéki nemesifjú számára, mint hogy katonai karrierjét az ő oldalán kezdje. Nincs tehát okunk rá, hogy az adatot kétségbe vonjuk, noha más oldalról nem tudjuk megtámogatni. Annál is kevésbé van erre okunk, mivel az életrajznak mindama híradásai, amelyek ellenőrizhetők, pontosnak és megbízhatónak bizonyultak.

Az adatok elemzése során elérkeztünk Antonio Bonfini híradásaihoz. Ő szól a viszonylag legbővebben Hunyadi ifjúkoráról, de, mint lenni szokott, éppen az ő információival van a legtöbb probléma. Művének két helyén összesen négy személyt, illetve családot hoz szóba, mint Hunyadi hajdani gazdáit: Demeter zágrábi püspököt, Fülöp milánói herceget, a Csáki családot és „Csanádi Ferencet". A továbbiakban őket vesszük sorra.

6. *„Demeter zágrábi püspök".* Bonfini, amikor először szól Hunyadi pályakezdéséről, a következőket írja: „Kezdetben 12 lóval Demeter zágrábi püspöknél szolgált."[16] A személy, akiről szó van, nem lehet más, mint Csupor Demeter, azonban sem ő, sem a családja nem lehetett Hunyadi dominusa. Egyfelől a monoszlói Csuporok ugyan jómódú família volt (Szlavóniában), de semmiképp sem olyan társadalmi állású, hogy az ifjú Hunyadi, pláne 12 lóval, a szolgálatukba léphetett volna. Demeterébe sem, mert ő még fiatalabb is volt Hunyadinál. Véletlenül tudjuk, hogy 1412-ben született,[17] és csak 1438-ban lett püspök, egyelőre a horvátországi Kninben. A zágrábi széket éppen Hunyadi – akkor főkapitány – pártfogásával próbálta megszerezni az 1450-es években. 1466-ban Mátyástól helyette a győri püspökséget kapta meg, amelynek birtokosaként halt meg 1480-ban.[18]

Bonfini közlése tehát *ebben a formában* nyilván nem fogadható el. Oszvald Arisztidnek volt rá oka, hogy annak idején mesének minősítse, és Elekes is igen óvatosan nyilatkozott róla.[19] A probléma azonban nem ennyire egyszerű. Bonfini, ha tévesen is, egy létező személyt nevezett meg, ráadásul olyat, aki nem számított a kor nevezetes szereplői közé. Személyes oka nem lehetett rá, mert nem ismerte, hiszen Demeter már rég nem élt, amikor ő 1486-ban Magyarországra jött. A püspöknek nem maradt közeli hozzátartozója sem, aki rábeszélhette volna Bonfinit, hogy szerepeltesse a művében. Akkor miért tette? Ráadásul ilyen előkelő szerepben?

Véleményem szerint csak egyetlen ésszerű magyarázat lehetséges: *kel-*

lett valaminő kapcsolatnak lennie az ifjú Hunyadi és Demeter között. Gyanúnkat csak erősíti az, amit a püspök családjáról tudunk. Két fiútestvére volt: Ákos és György, és az 1440-es években mindketten Hunyadi legszűkebb támogatói között fordulnak elő. Előzőleg, akárcsak Hunyadi, Zsigmond udvarát követték, és 1433-ban ott találjuk őket – egyébként Demeterrel együtt – a római császárkoronázáson. Később, amikor Hunyadi erdélyi vajda lett, György alvajda volt az első helyettese, Ákos pedig haláláig „a kormányzó legszűkebb környezetébe tartozott".[20] Még Mátyás is örökölte apja vonzalmát a család iránt. Különleges kedvence volt Ákos egyetlen fia, az 1474-ben gyermektelenül elhalt Miklós, akit 1467-ben erdélyi vajdává tett és az évek során óriási vagyonnal ajándékozott meg. Megjegyzendő, hogy a Csuporoknak csak ez az ága állt ilyen közel a Hunyadiakhoz. Unokatestvérük, Gáspár nem fordul elő a kor politikai életében.

Bonfini megjegyzését tehát úgy kell talán értenünk, hogy a fiatal Hunyadi valamikor a Csupor testvérekkel együtt, esetleg nekik valamilyen formában alárendelve teljesített szolgálatot. Ezt aránylag a legkönnyebben Csupor Ákossal kapcsolatban tudjuk elképzelni, mert róla tudni lehet, hogy Hunyadival egy időben, az 1430-as években Zsigmond udvari lovagja volt. Nem ismerjük a királyi aula szervezetét, de lehetséges, hogy Hunyadi pályájának egy korai szakaszában egy ideig Csupor mellé volt beosztva, talán 1434 előtt, akkor, amikor ő maga még nem nyerte el a lovagi rangot. Hangsúlyozni kell, hogy mindez csak feltevés, de Demeter püspök szerepeltetésére Bonfini művében egyelőre nem tudok jobb magyarázatot.

7. *Filippo Maria Visconti milánói herceg.* Bonfini munkájának két helyén is említi, hogy Hunyadi „először Itáliában katonáskodott két évig Fülöp milánói hercegnél, mert miután Zsigmondot elkísérte Itáliába, ott maradt".[21] Az epizód jól ismert, Florio Banfi egykor külön tanulmányt szentelt neki.[22] Elég pontosan datálható is, mert Hunyadi nyilván Zsigmonddal együtt érkezett Itáliába, és vele együtt távozott onnan. Sienába és Rómába azonban már nem kísérte el, aminthogy a neve valóban nem szerepel ama nagyszámú magyar között, akik 1433-ban supplicatióval folyamodtak a pápához. Mai tudásunkkal, figyelembe véve a császár itineráriumát, 1431. decembertől nagyjából 1433 végéig számíthatjuk Hunyadi milánói tartózkodását, ami csakugyan éppen két év.[23]

8. *A Csáki család.* „Kezdetben – írja Bonfini a másik helyen, ahol visszatekint Hunyadi pályakezdésére – a Csákiak szolgálatára adta magát."[24] Mint látjuk, itt ellentmondásba keveredik önmagával, mert korábban azt állította, hogy Hunyadi szolgálata „Demeter zágrábi püspöknél" kezdődött.

A Csáki família Zsigmond uralkodása alatt a vezető bárói családok egyike volt. Hunyadi ifjúsága idején Miklós, a Sárkányrend egyik alapító tagja volt az erdélyi vajda, akit halálakor, 1426-ban a fia, László követett. Miklós testvére, György ugyanekkor Szatmár, Ugocsa és Kraszna megyék ispáni tisztjét viselte 1428/1429-ben történt haláláig.[25] Bonfini híradása feltétlenül hitelt érdemlő. Amikor alkotott, a Csákiak éppen nem számítottak a politika irányítói közé, és nem volt köztük olyan magas állású személy, akinek érdemes lett volna ilyen módon kedveskednie.[26] Nincs tehát okunk, hogy kételkedjünk Bonfini szavában. Mellette szól az is, hogy Hunyadit a későbbiekben szoros barátság fűzte az említett György fiához, Csáki Ferenchez, aki 1441-től fogva a vajda legfőbb támaszainak és tanácsadóinak egyike volt, emellett 1440-től egyfolytában Bihar, majd 1453-tól Szatmár megyék ispánja. Nagyon is elképzelhető, hogy kettejük kapcsolata gyermek- vagy ifjúkorukba nyúlt vissza. Nem dönthető el viszont, hogy Hunyadi a család melyik tagját szolgálta. Az erdélyi vajdák kíséretében könnyebben tudjuk őt elképzelni, mint Csáki György bihari udvarában, Ferenccel való barátsága viszont inkább az utóbbi mellett szól.

9. *„Csanádi Ferenc".* Érdekes, hogy Hunyadi fiatalkora kapcsán róla emlékezett meg Bonfini a legbővebben. „Aztán megnövekedett önbizalommal Magyarországra jött be és Csanádi Ferencnek kezdett szolgálni, aki annyira megkedvelte őt, hogy fiaként tartotta; mellette szerencsés csillagzat alatt kezdte újonckodását." Kevéssel alább Hunyadi jelleméről szólva még egyszer visszatért a kapcsolatukra. Hunyadi – meséli – annyira szerény volt, hogy Zsigmond halála után, amikor már tartományok kormányzása volt rábízva, „sem úton, sem asztalnál nem tolakodott Csanádi Ferenc elé, akár állt, akár ült, rangján felül tisztelte, és annak feleségét mindig legkegyesebb anyja gyanánt tartotta".[27]

Bonfini számára – és azok számára, akiktől az értesüléseit nyerte – „Csanádi Ferenc" szemmel láthatóan meghatározó személyisége volt Hunyadi ifjúkorának. Mintegy apja helyett apja, ha a leírásnak hinni le-

het. Az, aki ilyen különleges helyet foglalt el a hadvezér életében, nem lehetett akárki; fontos, közismert személynek kellett lennie. Meglepő, hogy a modern kutatók ehhez képest milyen keveset törődtek vele. Nyilván próbáltak róla többet is megtudni, de miután ez nem sikerült, igen szűkszavúak maradtak. Oszvald beérte annak megállapításával, hogy Hunyadi „Csanádi Ferenc udvarában nevelkedett", Elekes is lehetségesnek vélte, hogy „első hűbérura Csanádi Ferenc volt". Legutóbb Kulcsár Péter legalább annyit megkockáztatott, hogy az illető „Csanád megyei nagybirtokos" volt.[28]

Bonfini előadása túlságosan eleven ahhoz, hogy mindazt, amit ír, merő kitalálásnak tekintsük. Márpedig, ha így van, a kérdés kezd izgalmassá válni. A vélhető nyomozás ugyanis Csanádi Ferenc után, ez ma már nyilvánvaló, azért járt mindvégig kudarccal, mert ilyen nevű személy abban a korban – nem létezett. Éspedig nem arról van szó, hogy a Csanádiak körében a Ferenc név nem dívott volna; hanem, értsük meg, arról, hogy egyáltalán nem volt Magyarországon ilyen nevű nemesi család. Jobban megvizsgálva a kérdést, kitűnik, hogy nem is lehetett, mert Csanád nevű helységeink közül egyben sem éltek nemesek.[29]

Felmerülhet persze a gondolat, hogy Bonfini nem pontosan közölte a nevet, és az valójában nem „Csanádi"-nak, hanem „Csanád"-nak (*Chanad dictus*) hangzott. Valóban volt is két ilyen nemesi família. Az egyik történetesen a délvidéken, a Temes megyei Rudán (ma Rudna, Románia) élt, és nem is volt kifejezetten szegény. Tagjait azonban véletlenül éppen a megfelelő időből, 1429-ből ismerjük, és Ferenc nincs köztük.[30] Akad Csanád vezetéknevű a nagyszámú Hunyad megyei kisnemesség soraiban is (Alpestesen), ez a származtatás azonban – eltekintve attól, hogy Ferenc nevűt itt sem találunk – nyilván nem jön szóba.[31] Bonfini híradása csak akkor értelmezhető, ha valamely közismert, tekintélyes személyre gondolunk. Olyanra, akinél Hunyadi valaha szolgálhatott, s akivel szemben szerénységét gyakorolhatta. A „vezetéknév" nyilván nem stimmel, de remélhetjük, hogy a keresztnév igen; ez esetben a kor Ferenc nevű szereplői között kell keresgélnünk.

Egyetlen olyat találunk, aki azonosítható Bonfini „Csanádi Ferenc"-ével. Az 1429–1448 közötti évek egyik legfontosabb szereplőjéről van szó; Tallóci Ferenc szörényi bánról, akit a források általában Frank néven emlegetnek. Státusát jól jellemzi, hogy az 1439-ben Albert király

kíséretét alkotó 58 báró és lovag között negyedikként sorolják fel, Hédervári Lőrinc nádor, Garai László macsói bán és tulajdon bátyja, Tallóci Matkó horvát és szlavón bán után. (Bátori István országbíró például ugyanebben az oklevélben a 6., Hunyadi maga az 50. helyen van.) Tallóci Frankra oly tökéletesen illik Bonfini információja, amennyire ez egyáltalán elvárható. Semmilyen pozitív adat nem szól persze arról, hogy Hunyadival kapcsolatban lett volna, hiszen ez esetben a megfejtés már régen megszületik. Mégis úgy találom, nehéz Hunyadi pályakezdését olyképpen rekonstruálnunk, hogy abban Tallóci ne kapjon valamilyen lényeges szerepet.

A Tallóci testvérek életpályája viszonylag jól ismert, Mályusz Elemérnek köszönhetően, aki egy tanulmányában részletesen foglalkozott velük.[32] Frank 1419-ben fordul elő először, bátyjával, Matkóval együtt, mint Belgrádban élő raguzai kereskedő. Ekkor már felnőtt, tehát Hunyadinál mintegy 10 évvel lehetett idősebb. A testvérek 1429-ben vagy kevéssel előbb álltak Zsigmond szolgálatába, és ott rövid idő alatt bámulatos karriert futottak be. A következő években két öccsükkel együtt fokozatosan átvették a déli országrész katonai irányítását. Matkó 1435-ben szlavón, majd 1436-ban emellett horvát bán lett, és így a határ nyugati szakaszának őrzésében tevékenykedett. Frank a keleti határszakasz védelmét látta el, és 1436-tól a szörényi báni címet viselte egészen 1439 tavaszáig. Ekkor ismeretlen okból megvált tisztségétől, és ősztől mint „volt szörényi bánt" említik az ország főurai között. 1440 tavaszán, Belgrád első török ostroma idején ennek védelmében tevékenykedett, majd a trónért folyó háborúban Matkóval együtt Ulászló pártjához csatlakozott. 1440. júliusban még Szegeden volt, ahonnan az Erzsébet-párti Brankovics György birtokainak lefoglalásáról intézkedett.[33] Ezután egy időre eltűnik a szemünk elől. Mint utóbb kiderül, török fogságba esett, feltehetően még 1440-ben vagy 1441 elején, ahonnan csak 1444. januárban szabadult ki. Ezóta Hunyadi környezetében találjuk. Miután a váradi püspök elesett a várnai csatában, a vajda 1445 elején rábízta a püspökség kormányzását arra az időre, amíg jelöltje, Vitéz János elfoglalja a székét. 1446 nyarán részt vett a pesti kormányzóválasztó országgyűlésen, ahol a rendek Cillei Ulrikkal szemben őt választották horvát bánná. A bánságot azonban ténylegesen nem ő, hanem Péter nevű öccse kormányozta. 1448-ban egy bandérium élén elkísérte Hunyadit a rigómezei csatába.

Thuróczy János ötödikként őt is megemlíti ama nyolc országnagy között, akik a csatatéren maradtak.[34]

Hol kapcsolódik Hunyadi pályája Tallóci Frankéhoz? Úgy tűnik, legalább két ponton. Egyfelől 1439-ben, amikor ő vette át Frank helyett Szörény és több más délvidéki vár kormányzását. Tallóci, mint látszik, valamikor március/április táján vált meg hivatalától. Közvetlen utóda Hunyadi lett, mivel a számára szóló megbízás május 9-én kelt.[35] A másik kapcsolódási pont Frank török fogsága. Valamikor 1440. július és 1441. szeptember között Hunyadi és Újlaki váltották fel Tallóci Frankot a belgrádi kapitányság élén is. Az ok, mint láttuk, Tallóci fogsága lehetett. Többről volt azonban szó, mint arról, hogy a király új embereket állított a szerencsétlenül járt báró helyére. Hunyadiék ugyanis nemcsak Tallóci hivatalát vették át, hanem gazdátlanul maradt kíséretét is. Egy sor olyan személlyel találkozunk, akik korábban a Tallóciak familiárisai voltak, az 1440-es évektől pedig Újlaki, illetve Hunyadi szolgálatában tevékenykednek. Ilyen volt Dóci Mihály, Fejéregyházi János deák, Himfi Imre, Berzsenyi „Kis" (másként „Porkoláb") Kelemen, Laki Grepiolus és tapsonyi Antimus Miklós.[36]

Tallóci helyét tehát már 1439-ben Hunyadi foglalta el a szörényi bánság élén, majd hasonló történt belgrádi kapitányságával is. Ezt nem kapta vissza akkor sem, amikor kiszabadult a törökök fogságából, sőt emberei sem tértek vissza hozzá. Mindezek után úgy képzelnénk, hogy Hunyadihoz fűződő viszonya nem lehetett különösen meleg, de érdekes módon ennek épp az ellenkezőjét tapasztaljuk. Semmi nyoma, hogy Tallóciban rossz érzések keletkeztek volna, sőt a kapcsolatuk a jelek szerint mindvégig felhőtlen maradt. Hazatérte után Frank Hunyadi kíséretéhez csatlakozott, és elkísérte még a várnai hadjáratra is, amit csak kevesen tettek meg. Hazatérte után a váradi püspökség kormányzója lett, amit nyilván ugyanúgy Hunyadinak köszönhetett, mint bánná választását a következő évben. Mellette harcolt, mint láttuk, a rigómezei csatában is.

Már Mályusz Elemérnek is fejtörést okozott, hogy megmagyarázza Tallóci váratlan visszavonulását az addig jóformán névtelen Hunyadival szemben. Végül oda jutott, hogy egészen sajátos motívumot keressen. „Tallóci megérezte és megértette a Hunyadi személyében rejlő nagyságot"[37] – írja –, és önként lépett vissza a javára. Ez persze alig hihető, de

jobb magyarázatot, bármilyen különös, ma sem lehet találni. Ha viszont Bonfini „Csanádi Ferenc"-e mögött Tallóci Frank rejtőzik, akkor minden a helyére kerül. Életpályájuk látszólag érthetetlen fordulatait megmagyarázza az a különleges viszony, amely kialakult közöttük; az, hogy Tallóci Hunyadit „annyira szerette, hogy a fiaként bánt vele", ő viszont a bánt élete végéig apjaként tisztelte, és neki köszönhette – Bonfinival szólva – „szerencsés csillagzatát". Az ilyesmi valóban ritka jelenség a politikában, dehát Bonfini sem úgy adja elő a viszonyukat, mint mindennapi történetet. Kivételes eset volt a kettejüké, és érthető, hogy a kortársak még évtizedek múlva is emlegették.

Honnan eredt vajon ez a szoros ismeretség? Bonfini úgy tudta, hogy Hunyadi „Magyarországra jőve" kezdett „Csanádinál", azaz Tallócinál szolgálni. Ez leginkább úgy érthető, hogy már udvari lovagi minőségében került Tallóci mellé, azután, hogy Zsigmond kíséretében visszatért az országba. Nincs akadálya, hogy ezt elfogadjuk, hiszen legközelebb 1437 szeptemberében találkozunk vele, amikor Prágában Zsigmond szerződtette három hónapra. Előtte, 1435 és 1436 folyamán bőven volt alkalma, hogy Tallóci oldalán a déli végeken időzzön. Ekkor szövődhetett köztük az a szoros barátság, amely mindkettejük sorsára oly nagy kihatással volt. Elsősorban Hunyadiéra, akit bizonyára Tallóci ajánlott maga helyett 1439 májusában a szörényi várak kapitányi posztjára.

Egyedül arra nincs kielégítő magyarázat, miféle félreértés folytán nevezte Bonfini Tallócit „Csanádi" Ferencnek. Egyetlen iratot sem ismerünk, amely ezen a néven említené. Csupán annyi állapítható meg, hogy Tallócinak pályafutása kezdetén a csanádi ispánság volt a legfontosabb méltósága. 1432-ben mint *csanádi*, kevei és krassói ispán, belgrádi kapitány ad ki oklevelet.[38] Talán ezzel kapcsolatban alakult ki egy olyan, írott formában nem rögzített ragadványneve, amely később Bonfini fülébe juthatott. Nem igazán valószínű, de jobb megfejtést nem találok.

Összegezve tehát vizsgálódásaink eredményét, több-kevesebb valószínűséggel a következők azok, akiknek kíséretében Hunyadi élete első harminc évében megfordult: Újlaki István, Lazarevics István despota, Ozorai Pipo, Csáki Miklós, László vagy György, Filippo Maria Visconti milánói herceg és Tallóci Frank. Csupor Ákossal is kapcsolatban állhatott, de nem familiárisaként, hanem talán Zsigmond kíséretének tagjaként. Evre-

nos-oğlu Ali bejt és Cillei Hermannt kirekesztettük a számításba veendő személyek köréből.

Marad még egy feladat: kronológiai sorba rendezni ezt a meglehetősen változékony szolgálatot. Teljes biztonsággal persze nem leszünk rá képesek, ahhoz túlságosan kevés az adatunk. Bizonyos valószínűségeket azonban tekintetbe lehet venni.

Legnehezebben az 1430 előtti évek eseményeit tudjuk rekonstruálni. Erre az időre kell datálnunk Hunyadi szolgálatát Újlaki, Lazarevics, Ozorai és a Csákiak mellett. Mint látjuk, elég sűrűn változtatta a gazdáit. Alkalmat erre általában a dominus halála szokott adni, ezért jobb híján ebből érdemes kiindulnunk Hunyadi esetében is. Négy időpontunk adódik: 1426. december 27. (Ozorai halála), 1427. július 19. (Lazarevicsé), 1428. május 11. és 1429. október 6. között (Csáki Györgyé)[39] és 1430. április (Újlaki Istváné). Úgy tűnik, hogy közülük az utolsó három el is fogadható Hunyadi pályafutásának állomásaként. Csaknem biztos, hogy a négy úr közül utoljára Újlakit szolgálta, mégpedig annak macsói bánsága idején, azaz 1429 májusától. Előtte Csáki György (esetleg László vajda) udvarában lehetett, ahová feltehetően 1427-ben, a despota halála után került. Lazarevics mellett a jelek szerint hosszabb időt töltött, legalább három-négy évet, de lehet, hogy jóval többet. Nagyon valószínű, hogy 1426 körül együtt szolgált ott Szilágyi Lászlóval, és akkoriban vette nőül – vagy jegyezte el – a leányát. Ebből viszont az következik, hogy Ozorai környezetében nem annak haláláig volt, hanem jóval előbb. Feltehetően apródéveit töltötte nála valamikor 1420 táján. Így mondja különben Pipo olasz életrajzírója is.

Könnyebb a dolgunk az 1430 utáni évekkel. 1430. áprilisban, mikor Újlaki István Nagyszombat közelében elesett, az udvar is a városban tartózkodott.[40] Így a legegyszerűbb azt feltételeznünk, hogy Hunyadi is részt vett ura oldalán az ütközetben, és halála után nyomban elszegődött Zsigmondhoz. Talán ekkor kapott besorolást Csupor Ákos lovasai közé, és június végén a királlyal együtt hagyta el Magyarországot. 1431. decembertől 1433 végéig tartott milánói szolgálata, legkésőbb 1434. januárban újból csatlakozott az udvarhoz, ekkor már lovagi címmel, és királyával együtt tért haza 1434. októberében. Úgy gondolom, ezután a szörényi végeken szolgált Tallóci Frank mellett. Jól beleillik ebbe, hogy 1435. májusban Zsigmondtól a szörényi bánság egyik vlach kerületét, Komjátit

vette zálogba. Nem tudjuk, meddig maradt ott. Lehet, hogy már 1436. májusban útra kelt a császárral Csehországba, de az is lehet, hogy csak 1437. szeptemberben érkezett oda Zsigmond hívására, vagy netán Tallóci Frank küldötteként. Ekkor mindenesetre Zsigmond három hónapra (október–december) zsoldjába fogadta 50 lándzsával, és ezért további 1250 aranyforinttal növelte a komjáti uradalom zálogterhét. Általában úgy vélik, hogy Hunyadi ezt a katonai szolgálatot Csehországban teljesítette a taboriták elleni háborúban. Ha így volt, Zsigmond halála után alkalmasint visszatért a déli végekre, ahol másfél év múlva dominusa, Tallóci Frank átengedte neki a szörényi várak kormányzását. Ettől kezdve már egyre inkább az országos politika résztvevője, és pályafutása innen már viszonylag jól követhető.

JEGYZETEK

1. Oszvald: Hunyadi...; Elekes Lajos: A Hunyadi-kérdés. In Lukinich Imre (szerk.): *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára.* I. Budapest, [1940]. 13–69.; Elekes: *Hunyadi* 71–109. Hunyadi eredetével br. Forster Gyula is foglalkozott egy különben igen fontos tanulmányban (Hunyadi János származása és családja. *Budapesti Szemle,* 165 [1916] 390–410, 166 [1916] 36–51.), de a fiatal Hunyadi pályafutását ő nem vizsgálta.
2. Mályusz: Rendi állam... 77., 128. jegyzet.
3. Engel: Hunyadi... 103–123.; Kubinyi: Újlaki... 6–7.
4. „akár volt bán valamelyik Újlaki ez időben, akár nem”, Oszvald: Hunyadi... 46.
5. „Substituit tamen [Altissimus] nobis non imparem sibi virum, Nicolaum de Huylack, sub cuius dominatu valido et potenti ipse idem Joannes cum quinque vel sex equis suam militiam inchoavit.” – Lucas Wadding: *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum.* 3. ed. XII. tom. Ad Claras Aquas, 1932, 432.
6. Engel: Hunyadi... 117–119.
7. Engel: *Arch.* II., a megfelelő neveknél.
8. Először egy 1414. évi oklevélben említik: *ZsO* IV. 2047. Fügedi Erik ezek szerint tévesen tette a születését 1417-re (A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. *Történeti-statisztikai évkönyv* 1963/64. 40–41.).
9. Tóth-Szabó: *Cseh-huszita...* 100.

10. *Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes*. Ad fidem codicum recensuit... Eugenius Darkó. 2. tom. Budapestini, 1923, 33.
11. Oszvald: Hunyadi... 50.
12. Laonicus Chalcocandylas 34.
13. Életrajzát lásd Mélikoff, I.: Ewrenos Oghullari. In: *The Encyclopaedia of Islam*. New ed. 2. vol. Leiden–London, 1965, 721.
14. „er was auch etwan der von Cilli diener, und lag ihn nur mit dreyen pferdten zu hoff, als man gesagt hatt" – Franz Krones: *Die Herren von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz, 1883, 102.
15. Vadas Ferenc (szerk.): *Ozorai Pipo emlékezete*. Szekszárd, 1987, 21. (Vígh István fordítása). Vö. Banfi Florio: Filippo Scolari és Hunyadi János. *HK*, 31 (1930) 125–133.
16. „servivit a principio cum XII equis Demetrio episcopo Zagabriensi" – Bonfini III. 95., Bonfini (Kulcsár ford.) 584.
17. 1433-ban 22. életévében volt: Lukcsics II. 170. sz.
18. Kevéssel 1480. dec. 3. előtt: DL 103020.
19. Oszvald: Hunyadi... 43.; Elekes: *Hunyadi* 88. Én magam sok idővel ezelőtt úgy gondoltam, hogy Bonfini adatából a „zágrábi püspök" fogadható el, de nem Csuporról, hanem az 1433-ban meghalt Albeni Jánosról van szó. (Engel Pál – Kristó Gyula: *Magyarország története 1301–1457*. [Egyetemi jegyzet.] Budapest, 1986, 203.) Az ötletet ma már nem tartom szerencsésnek.
20. Mályusz: Rendi állam... 531.; vö. Engel: *Arch*. II. 54.
21. „in Italia duos annos sub duce Philippo Mediolanensi prima stipendia meruit, nam Sigismundum in Italiam secutus remansit", Bonfini III. 95. (Kulcsár ford.) 584.; a „herceg" szó fordítása kimaradt). A másik idézet: „Militaris discipline gratia prima sub Philippo Mediolanensium duce stipendia fecit." – Uo. III. 219. (Kulcsár ford. 708.).
22. Banfi Florio: Hunyadi János itáliai tartózkodása. *Erdélyi Múzeum*, 39 (1934) 261–272. Szerinte 1431. okt.–1433. okt. között volt a herceg zsoldjában, ahol Francesco Sforzának volt a tanítványa.
23. Vö. Hoensch: *Itinerar...* 117–119. (Ebből a műből veszem további, Zsigmond itineráriumát illető adataimat is.) Mivel a császár nem Milánón át, hanem Trento felől utazott Bázelbe, nem tudhatjuk, hogy Hunyadi csak Bázelben vagy már előbb csatlakozott a kíséretéhez. 1434. januárban már mindenesetre a császárral volt.
24. „a principio in Ciacorum familiaritatem se insinuavit" – Bonfini III. 219. (Kulcsár ford. 708.).
25. Engel: *Arch*. II. 48.

26. Vö. Kubinyi: Bárók... 204.; Engel: Világi nagybirtok II. 295. (Jelen kötetben 40.)
27. „Adaucto mox animo ingressus Ungariam Francisco Cenadio servire cepit, cui usque adeo charus fuit, uti pro filio haberetur; sub hoc fausta tirocirii auspicia sortitus est... Francisco se Cenadio neque in via, neque in mensa unquam pretulerit, stando et sedendo preter dignitatem veneraretur, et illius uxorem pientissime loco parentis semper habuerit." – Bonfini III. 219. (Kulcsár ford. 708.)
28. Oszvald: Hunyadi... 40.; Elekes: *Hunyadi* 88.; Kulcsár Péter: A Corvinus- legenda. In Barta Gábor (szerk.): *Mátyás király 1458–1490.* Budapest, 1990, 22.
29. Csanád város az ottani székeskáptalané volt (Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig.* Budapest, 1897, II. 80.), a mai Érsekcsanád (Bodrog m.) a kalocsai érsekségé (Csánki II. 219.), az erdélyi Szászcsanád (Cenade) az egresi apátságé (Hervay, Ferenc L.: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria.* Roma, 1984, 95.), a Dunavecse melletti Csanád (ma helynév) a Paksi családé (1417: DF 221030), a Dunaszentpál melletti (elpusztult) Csanád a Héderváriaké (Csánki III. 546.).
30. *Krassó* III. 333.
31. Csánki V. 168.
32. Mályusz: Tallóci... 531–576. Adataim, ha másként nincs feltüntetve, innen valók. (Németül: Die vier Gebrüder Tallóci. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 28 [1982] 3–66.)
33. 1440. júl. 7. Szeged. Frank volt szörényi bán és nándorfehérvári kapitány parancslevele, DL 55215.
34. Thuróczy 258.
35. Mályusz: Tallóci... 573.
36. Engel: *Arch.* II., a megfelelő helyeken; Kubinyi: Újlaki... 29. (Berzsenyire)
37. Mályusz: Tallóci... 574.
38. *Krassó* III. 343.
39. 1428: DL 11977; 1429: *Csáky* I. 349.
40. Március 14. és április 20. között: Hoensch: *Itinerar...* 115.

In Marius Diaconescu (coord.): *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség.* Satu Mare, 1997, 91–109.

NAGY LAJOS ISMERETLEN ADOMÁNYREFORMJA

Az alábbiakban Nagy Lajosnak egy olyan rendelkezéséről lesz szó, amely eddig elkerülte történészeink figyelmét. Ez nem meglepő, mivel írott nyoma nem maradt, és arra, hogy megtörtént, csupán következtetni tudunk. A szövegét, noha a maga idejében minden bizonnyal írásba foglalták, valószínűleg soha sem fogjuk ismerni. Ennek ellenére, mint megpróbálom bizonyítani, a rendelkezésnek elég pontosan meg tudjuk állapítani mind a tartalmát, mind a keltét, sőt elég nagy valószínűséggel még azt is, hogy mi volt az az esemény, amely kiváltotta, vagyis a meghozatalát időszerűvé tette.

Mint a cím is jelzi, egy birtokreformról lesz szó, mindamellett a tanulmány nem jogtörténeti tárgyú. Marc Bloch annak idején világosan kifejtette, hogy az, amit „jogtörténetnek" szokás nevezni, a legkülönbözőbb történeti stúdiumokat takarhatja, mert a jogi előírások „a gyakorlatban a legkülönfélébb tevékenységeket szabályozhatják".[1] Lajos reformja, amelyről szó lesz, a nemesség létalapját, a nemesi birtokot érintette. A tanulmány tehát elsősorban a középkori magyar nemesi birtokjog történetéhez – és ezzel a nemesi társadalom történetéhez – kíván új szempontokat szolgáltatni.

1.

A tárgy kutatásához két, egymástól független probléma vezetett el. Az egyik, hogy úgy mondjam, filológiai természetű volt, a másik birtok- és

családtörténeti, ezért sokáig fel sem merült bennem, hogy bárminő kapcsolat lenne közöttük.

Évtizedekkel ezelőtt a *Zsigmondkori Oklevéltár* köteteit lapozgatva, majd az új kötetek regesztáin dolgozva tűnt fel, hogy az akkori királyi adományleveleknek van egy visszatérő formulája: az „új adomány". Zsigmond összes adománylevele, trónra léptének pillanatától kezdve, tartalmazta azt az enigmatikus fordulatot, hogy az adomány „új királyi adományunk címén" *(nove nostre donationis titulo)* történt. Megtalálható volt ez mindama számtalan oklevélben, amelyekkel a bőkezű uralkodó addigi királyi birtokokat idegenített el híveinek 1387 áprilisától kezdve. És kivétel nélkül megtalálható volt azokban is, amelyekkel hűtlenektől elkobzott birtokot ruházott át híveire, például az 1403. évi nagy felkelés leverését követő hónapokban. Később kiderült, hogy Nagy Lajostól is szép számmal lehet találni ugyanilyen megfogalmazású és tartalmú oklevelet. Ahogyan a reformkor jeles jogtudósa, Frank Ignác fogalmazott: „Egykor minden királyi kézből tett adományra azt mondták, hogy új adomány címén történik."[2]

Ezt a formulát tehát ebben az időben, azaz Nagy Lajos és Zsigmond idején, valami okból szükséges volt belefoglalni minden királyi adománylevélbe. Egyedül az nem volt számomra világos, hogy miért; vagyis, hogy a formula mit jelentett, milyen jogi tartalmat hordozott. Magyarázatért a szakirodalomhoz fordultam, de csak azt tudtam meg, amit már Werbőczy is leírt. Ez pedig a következő: „Tudnivaló, hogy az új adomány *(nova donatio)* a manapság szokásos záradékkal, ti. 'amelynek vagy amelyeknek békés birtokában állítása szerint mind elődei benne voltak, mind pedig jelenleg ő maga benne van' stb., nem más, mint egy korábban törvényesen tett adománynak újbóli megerősítése... Ez a szó jelentésénél fogva mindig *előfeltételez egy előző adományt vagy a birtokok másféle megszerzését.*"[3]

Nyilvánvaló volt, hogy Nagy Lajos és Zsigmond okleveleinek esetében ez a magyarázat nem megfelelő. Ők ezzel a formulával, vagyis „új adomány címén", nem korábbi adományokat vagy szerzeményeket erősítettek meg, hanem olyan birtokokat ruháztak át, amelyek annak előtte sohasem voltak az adományos és családja tulajdonában. Ez Werbőczy előtt is ismeretes volt, mert az új adományról szólva szükségesnek tartotta hozzáfűzni ezt a megjegyzést: „Néhai Lajos király és Zsigmond császár, magyar király uraknak némely kiváltság- és adományleveléből láttam és

olvastam, hogy ők új adomány címén adományoztak birtokokat mindenfajta záradék beiktatása, és annak megemlítése nélkül, hogy a felkérőnek elei vagy a felkérő maga az ilyen újonnan adományozott fekvő jószágok és birtokjogok uralmában valamikor benne lettek volna, hanem – amint ez minden adományozásnál szokott történni – egyedül a szolgálatok felsorolásával."[4] Arra azonban, hogy Lajos és Zsigmond okleveleit *miért* fogalmazták így, már Werbőczy sem tudott magyarázatot adni.

Az ő idejükben is előfordult persze, bár nem olyan gyakran, mint később, hogy az uralkodó meglevő, korábbi eredetű birtokjogot erősített meg új adománylevéllel. Az „új adomány" formulával azonban ezt nem lehetett kifejezni, nyilván azért, mert más volt a jelentése. Ezért mellé egy másik formulát toldtak be az oklevélbe, mint az alábbi példák bizonyítják:

1380. július 21. I. Lajos a Tyukodiak kérésére új adomány címén „újból" *(de novo)* nekik adja a Szatmár megyei Tyukod birtokot, amelyet ők és elődeik már vagy száz éve háborgatás nélkül birtokolnak, de okleveleik elvesztek.[5]

1386. június 4. Mária (IV.) László király elveszett adománya jogán „újból és újólag" *(denuo et de novo)* az egresi nemeseknek adja az Ugocsa megyei Egres birtokot.[6]

1396. március 27. Zsigmond „újból *(de novo)* új adomány címén" adja a Császlóciaknak ősi birtokaikat.[7]

1396. június 11. Zsigmond „újból és újólag *(de nuo et ex novo)* új királyi adománya címén", „úgy, mintha királyi kézből adta volna" *(veluti de manibus nostris regiis)*, Bodolyai János fiainak adja a Baranya megyei Vék birtokot, amelyet ők és őseik emberemlékezet óta békésen birtokolnak.[8]

1399. május 21. Zsigmond „újból és újólag *(denuo et ex novo)*, új adománya címén" Gersei Pető fiainak adja kérésükre felsorolt birtokaikat, amelyeket elődeikkel együtt békésen birtokolnak, de okleveleik elvesztek.[9]

Mint látjuk, a korábbi birtokjogokat ebben az időben „újbóli" adományozással erősítették meg. Az idézett oklevelek együtt használják, és ezáltal világosan megkülönböztetik, a két formulát. Az ősi birtokot az adományos ugyanolyan címen („új királyi adomány címén") kapja, „mintha királyi kézből kapná", de nem új szerzeményként, hanem egy korábbi szerzés megújításaként, azaz „újból és újólag". (Talán mondani sem kell,

hogy a nagyszámú elsődleges birtokadomány esetében az „újból" kitétel hiányzik az oklevélből.)

Tovább nyomozva kiderült, hogy a probléma egy ízben már felkeltette más kutatók érdeklődését is, mégpedig a század elején, Hunyadi János származásával kapcsolatban. A *nova donatio* formula értelmezése azért kapott akkor különös súlyt, mert Zsigmond 1409-ben Hunyadvár birtokot is „új adomány címén" adta Hunyadi apjának, a román Vajk vitéznek és rokonainak. Ebből a századforduló több kiváló történésze – például Fraknói Vilmos és Karácsonyi János – arra következtetett, hogy a Hunyadi-családnak már 1409 előtt is birtokosnak kellett lennie Erdélyben. Hiszen, fejtegették, épp a *nova donatio* formula a bizonyíték rá, hogy Zsigmond csak megújította addig is létező birtokjogukat. Nemsokára jött azonban a meggyőző cáfolat. 1916-ban Oszvald Arisztid hatalmas apparátussal mutatta ki, hogy a *nova donatio* említése akkortájt nem utal szükségképpen korábbi birtokszerzésre, hanem rendszeresen előfordul olyan adománylevelekben is, amelyekkel az uralkodó „királyi kézből" ruházott át birtokot, vagyis olyan birtokot adományozott el, amely addig ténylegesen az ő kezében *(apud manus regias)* volt. Magyarán: a Hunyadiak nem előbb, csak 1409-ben lettek Hunyadvár birtokosaivá.[10] Ugyanebben az évben (1916) Oszvaldtól függetlenül Forster Gyula is ugyanerre az eredményre jutott, megemlítve Frank Ignác véleményét, aki szerint az „új adomány" elnevezés az Anjouk alatt kialakult új adományrendszerrel kapcsolatos.[11]

A dolog azóta ennyiben maradt, mert a kutatás megrekedt a Hunyadi család származásának tisztázásánál. „Erre az egy esetre" a tudomány bizonyítottnak fogadta el Oszvald és Forster megállapításait,[12] egyébként azonban nem támadt érdeklődés a probléma iránt. A *nova donatió*val azóta egyvalaki foglalkozott bővebben: Illés József, a werbőczyánus jogtörténetírás nesztora, halála előtt kevéssel (1941) írt dolgozatában.[13] Számára nem volt kétséges, hogy ebben is, mint minden jogtörténeti kérdésben, csakis a *Hármaskönyv* igazíthat el bennünket. Kimutatta, hogy a *nova donatio* formulája már I. Károly idején előfordul az oklevelekben, és már akkor is ugyanazt jelentette, mint később: a birtokadomány megújítását. Ő is tapasztalta, hogy a formulának Nagy Lajos és Zsigmond okleveleiben nem ez a tartalma, ennek azonban nem tulajdonított jelentőséget. Elismerte ugyan, hogy az ő korukban a formulát szinte soha nem

Werbőczy meghatározása szerint alkalmazzák, de ezt annak a „zavaros felfogásnak" tulajdonította, amely a kancelláriában az intézmény mibenlétéről kialakult. Megnyugvással regisztrálta, hogy Mátyás uralkodásától kezdve a források ismét a megfelelő szóhasználatot teszik magukévá, vagyis ekkor a *nova donatio* már ismét azt jelenti, amit a *Hármaskönyv* szerint jelentenie kell. Illés tehát úgy képzelte, hogy a kancellária évtizedeken át használt egy jogi formulát anélkül, hogy tudta volna, mit jelent. Igaz, a kiváló tudós ekkor már 70 éves volt, és alkotóereje láthatóan megcsappant.

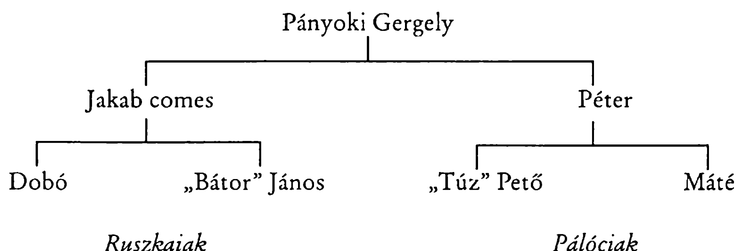
A közelmúltban Gerics József és Ladányi Erzsébet tárgyalta ismét az „új adomány" kérdését. A formula lényegének ők is a birtokmegújítás tényét tekintették, és ennek Árpád-kori gyökereit kísérelték meg feltárni. Gazdag forrásanyaggal bizonyították be, hogy az újbóli adományozás IV. László ideje óta ismert volt a magyar gyakorlatban, noha az „új adomány címén" formula maga akkor még nem fordult elő. Továbbra is homályban maradt viszont, miért alkalmazták a formulát más értelemben Nagy Lajos és Zsigmond idején, mint I. Károly korában, illetve Mátyástól és utódaitól kezdve.[14]

Volt egy másik probléma is, amely kutatásra indított: a család- és birtoktörténet. Ha összeállítjuk több száz 14–15. századi nemesi família genealógiáját és tanulmányozzuk birtokviszonyaikat, nem lehet nem észrevenni, hogy más jogszabályok voltak érvényben 1400 táján, mint hetven-száz évvel korábban. A jelenség lényegét a következőkben lehet összefoglalni. 1400 táján, mint azontúl mindig, az adománybirtok kizárólag egyenes ágon öröklődött, vagyis apáról fiúra szállt. 1330 táján még nem így volt: a kapott birtok nemcsak az adományos fiait és azok leszármazóit illette meg, hanem az oldalági rokonokat is: a testvéreket, sőt gyakran még az unokatestvéreket is, és természetesen ezek összes leszármazóit. A jelenség magyarázatáról eleinte fogalmam sem volt, és csak idővel derült ki, hogy a két kérdés összefügg: a birtoktörténet rejtélyeihez alighanem a *nova donatio* értelmének megfejtése szolgáltatja a kulcsot.

2.

A fejlemények megértéséhez lássuk előbb a reform előtti állapotot, azaz I. Károly korát. Az, hogy a birtokjogban Lajos idején alapvető változás történt, akkor válik világossá, ha az előzményeket lehetőleg tisztán látjuk. A vérségi kapocs ekkor még rendkívüli erejét mutatja a korai birtokjognak egy olyan vonása, amely eddig nem volt ismert. Családtörténeti és egyéb adatok azt bizonyítják, hogy a 14. század derekáig *az osztatlanul élő atyafiak közös szerzeményének számított minden olyan birtok, amelyet bármelyikük bármi módon szerzett.*

Első bizonyítékunk erre a Pálóciak és a ruszkai Dobók őseinek 1327. évi osztálya. A felek leszármazását az alábbi vázlat mutatja:

Pányoki Jakab, a Dobók őse 1263-tól szerepel István ifjabb király hívei között, később Aba Amadé vezető embere és ungi ispánja volt. Fiai, Dobó és „Bátor" János az Amadéfiak lázadásakor, 1317-ben átálltak I. Károly pártjára, így sikerült átmenteniük vagyonukat az új rendszerbe, és 1319-ben, majd 1325-ben megosztoztak birtokaikon. Ha ezek listáját egybevetjük a család fennmaradt korábbi okleveleivel, kitűnik, hogy a vagyon zömét még apjuk szerezte részint adomány, részint vásárlás útján. Mindeme, 1263 és 1325 között kelt oklevelekben azonban egy szóval sem hallunk arról, hogy Jakabnak vagy Dobóéknak bármiféle rokonai lettek volna.

Ehhez képest meglepetéssel olvassuk, hogy 1327-ben Dobó és testvére újból megosztozott, ezúttal azonban nem egymással, hanem két unokatestvérével, Jakab Péter nevű öccsének fiaival.[15] Arról, hogy ezek az unokatestvérek egyáltalán léteztek, először pár évvel korábban értesülünk, és nem lehetetlen, hogy ez Dobóékat is meglepetésként érte. A felosztandó

vagyon zömét az ő szerzeményeik szolgáltatták. Ezekből most a felbukkant új atyafiak kezére vándorolt át egyebek közt Szenna és Csepely (a későbbi Kelecsény, Ung m.), amelyeket Jakab – egyedül – még 1263-ban nyert adományul István ifjabb királytól. A felek közös jószága lett Galambláza, amelyet I. Károly adott 1321-ben Dobónak és öccsének, továbbá Palágy (a későbbi Komoróc, Ung m.) és Damak (Borsod m.), melyeket szintén Dobóék szereztek.

Érdekes módon nincs semmi jele, hogy a furcsának tűnő birtokosztályt indulatok összecsapása kísérte volna, és a későbbiekben sem tapasztalunk semmiféle ellenségeskedést a két család között. Úgy látszik, ez a fajta osztály bevett szokás volt. Dobóék tudomásul vették az előállt helyzetet, vagyis azt, hogy előkerült atyafiaiknak közös szerzemény címén egyenlő jussuk van a vagyonhoz, és a jelek szerint vonakodás nélkül bocsátották közös osztályra mindazt, amijük volt.

Más családok története is szolgál hasonló példával. Az 1320-ban elhunyt Aba nb. Kompolt fia Péter királynéi tárnokmester három fia, a Kompoltiak és Domoszlóiak ősei 1325-ben osztoztak meg birtokaikon. Az osztály módját gondosan és részletesen szabályozták: három-három birtokból álló csoportokat alakítottak ki, majd ezekből a fivérek sorban választottak maguknak egyet-egyet. A szétosztott birtokok között volt olyan (Gyenda), amelyet a fennmaradt adománylevél tanúsága szerint a legidősebb fiú, Gergely egyedül szerzett, erre a körülményre azonban az osztozkodáskor nem voltak tekintettel.[16] Ugyanezt az eljárást tapasztaljuk a Gútkeled nb. Bátori-ősök 1321., 1347. és 1354. évi birtokosztályainál. Ezek történetéből kitűnik, hogy a Bereck fiai által szerzett javakból rész illette unokatestvéreiket (Bereck György nevű testvérének fiait) is. Különösen szembeszökő Szaniszló falu példája, amely a Bátori fiúkat anyjuk, Bereck felesége jogán illette meg, mégis 1347-ben egészében a másik ágnak jutott. 1354-ben Bereck utódai osztották fel a nekik jutott birtokokat, és ennek során mindegyikük egyenlő részt kapott belőlük, függetlenül attól, hogy a birtokot melyikük szerezte.[17]

A fentieknél bővebben megismerhetjük ezt a különös szokást Acsai Berend fia Márton mester és két testvére példájából. Márton személyéről nem tudunk sokat; ama nemesek egyike lehetett, akik az ország hódoltatásának fáradságos éveiben I. Károly köré tömörültek. Utóbb a veszprémi (1323–1324), majd a békési (1329–1346) ispánságot viselte, és ennek

során tekintélyes vagyont gyűjtött össze. Számos szerzeménye közül kettőnek maradt írott nyoma: 1323-ban Rékast (a mai Zagyvarékast) kapta, 1341-ben pedig a Zaránd megyei Varsányt (ma Vărşandu Vechi).[18] A király mindkét birtokot neki „és általa örököseinek" *(et per eum suis heredibus)* adta örökbe, és arról, hogy testvérei is vannak, egyik oklevél sem tett említést. Mártonnak nem is állt szándékában megosztozni velük, kitűnt azonban, hogy ezt nem kerülheti el. Amikor 1347-ben testvéreitől részt követelt a még osztatlan apai örökségből, az országbíró ítélete arra kötelezte, hogy egyúttal saját szerzeményeit is osztályra bocsássa.[19]

Az osztozkodás ugyanúgy ment végbe, mint a fentebb leírt esetekben. Az ítélet világosan előírta: a testvérek – a zálogos javak kivételével – valamennyi „elnyert, talált és birtokolt" *(obtentis, inventis et possessis)* jószágukon megosztoznak, mégpedig úgy, hogy mindhárman egyenlő részt kapnak belőlük, bármelyikük szerezte is azokat *(per quemcumque ipsorum acquisitarum)*. Valójában nem a közös szerzeményeket osztották fel, mert ilyenek nem voltak, hanem Márton mester vagyonát. Mint alább olvassuk, az osztály „minden öröklött, szerzett és vásárolt birtokukban" *(in omnibus eorum possessionibus hereditariis, acquisiticiis et emticiis)* történt meg, *azokban tudniillik*, amelyeket Márton „ezidáig szerzett, talált, birtokolt és jelenleg a kezén tart" *(per ipsum hactenus obtentis, inventis et possessis nuncque apud manus suas existentibus)*. Magára Mártonra hárult az a keserű feladat, hogy mindezt három egyenlő részre ossza, testvérei pedig választhattak belőlük egyet-egyet.

Márton szerzeményeit tehát, és köztük az adományul nyerteket *(acquisiticiis)* is, a fivérek a sajátjuknak *(eorum)* tekintették, és valóban részesültek is belőlük. S bár itt édestestvérekről *(uterini)* volt szó, a Pálóciak példáján láttuk, hogy ugyanez a törvény érvényesült akkor is, ha távolabbi rokonok léptek osztályra. A közös „kalapba" ekkor is belekerült minden ősi és szerzett vagyon, és amikor minden együtt volt, akkor döntöttek róla, hogy abból kinek mi jut. Ugyanerre a szokásra utal egy másik adat is: az erdélyi Sukiak 1348-ban olyan birtokot eszközöltek ki maguknak, amelyből a király akarata szerint senkinek nem kell részt juttatniuk „rokonság címén" *(quoad titulum cognationis)*. A formula ugyan világos volt, mégis szükségesnek látták belevétetni a kiváltságba azt is, hogy az atyafiakkal teendő birtokosztályra az ország egyetlen bírája sem kötelezheti őket.[20]

A szerzemények mindaddig közösnek számítottak, amíg a testvérek vagy leszármazóik meg nem osztoztak rajtuk. A Gútkeled nb. Várkonyiak – a várkonyi Amadék ősei – például 1346-ban másodfokú unokatestvérük, Felsőlendvai Miklós mester javaihoz tartottak jogot azon a címen, hogy egy őstől származnak és még nem osztoztak meg.[21] Az említett Pálóci-Ruszkai atyafiságot az 1370-es években ugyanilyen alapon vonták perbe szegény földijeik, Pányoki Marcell utódai, az Ung megyei Őriek, azt állítva, hogy valamikori őseik testvérek voltak, és azóta nem történt közöttük osztály. A másik félnek ezúttal sikerült letagadnia a rokonságot, mert a vitatott ősök nagyon régen, a 13. század első felében éltek.[22]

Arra, hogy Károly idején a leírt szokás számított törvénynek, van egy minden előzőnél világosabb bizonyítékunk: egy egyedülálló privilégium, amelyet Ákos Mikcs bán, az Anjou-konszolidáció egyik oszlopa szerzett a királytól. Mikcs 1315-től fogva gyűjtötte a birtokokat, és 1323-ban nem mulasztotta el átíratni és megerősíttetni őket az új nagypecsét alatt. Mivel azonban két testvérével, Ákossal és Elekkel még nem osztozott meg, őt is fenyegette a veszély, hogy nem csekély szerzeményeinek kétharmadáról egyszer majd le kell mondania a javukra. Ezért 1325-ben, amikor Károly szlavón bánná nevezte ki, egy különleges kiváltságlevelet eszközölt ki a királytól. Az oklevél május 27-én kelt, valószínűleg Mikcs báni kinevezésének napján.[23]

Avégett – szólt az oklevél –, hogy Mikcs bán leszármazóival együtt „békésen és mindenfajta zaklatástól mentesen" bírhassa a királytól eddig elnyert és még ezután szerzendő birtokait, Károly az alábbi kegyben részesítette. Kijelentette, hogy mindezeket a javakat most „olyképpen adja neki" *(sic contulimus et donavimus eidem)*, hogy ez a fivéreire és vérrokonaira semmiben se terjedjen ki és semmiben se vonatkozzék, „hacsak az adománylevélben nem tétetik róluk kifejezett említés", avagy az adomány nem kimondottan közösen illeti meg őket.[24] Ennek megfelelően eme rendeletével *(edicto)* úgy határoz *(statuentes)*, hogy azokban a birtokokban, amelyeket „pontosan körülírva" Mikcs bánnak, fiainak és tőlük származó utódainak adományozott, avagy amelyeket a testvérek és vérrokonok kizárásával adott nekik vagy fog adni a jövőben, e testvérek és rokonok egyike se követelhessen magának jogot vagy részt *bárminő jogra vagy szokásra hivatkozva*, és nem indíthat evégett pert sem ellenük.[25]

Az oklevél *privilegium* volt a szó eredeti értelmében, éspedig nemcsak függő pecsétje és kiállításának módja miatt. A király olyan előjogot biztosított a bánnak, aminővel akkoriban – feltehetőleg – senki más nem rendelkezett. Azáltal, hogy az atyafiságától megvonta az öröklés jogát, visszamenőleges hatállyal megváltoztatta a bán birtokában levő adománylevelek érvényét. A különleges kedvezményt Mikcsnek az oklevélben is előadott rendkívüli érdemei indokolták. Számunkra az oklevél befejező formulája a legfontosabb: a király a fenti rendelkezést „bárminő törvényre és szokásra való tekintet nélkül" *(legibus seu consuetudinibus quibuslibet non obstantibus)* hozta meg, „különös kegyből és királyi teljhatalmánál fogva" *(ex speciali gratia ac de plenitudine potestatis nostre)*,[26] ámde semmiképp sem akarja, hogy maguk a törvények e döntése folytán csorbát szenvedjenek *(quibus per hoc dictum nullum volumus preiudicium generari)*.

Más szóval: I. Károly idején még olyan „törvény vagy szokás" volt érvényben, amelynek alapján a birtokszerző köteles volt megosztani a szerzeményeit mindazon atyafiaival, akikkel addig még nem tett osztályt. Acsai Márton példáján láttuk, hogyan érvényesült ez a törvény a bírói gyakorlatban. Károly ez alól a kötelezettség alól mentesítette kedvencét, Mikcs bánt, amikor különleges kiváltsággal ruházta fel, de hangsúlyozta, hogy olyan kivételt tesz, amely ellentétes a fennálló szokásokkal. Az oklevél az uralkodó szavával adja tudtunkra azt a szabályt, amit fentebb más forrásokból közvetett úton állapítottunk meg: *az adománylevelek érvénye ekkor még kiterjedt az adományos oldalági rokonaira, akkor is, ha az adománylevél nem nevezte meg őket.*

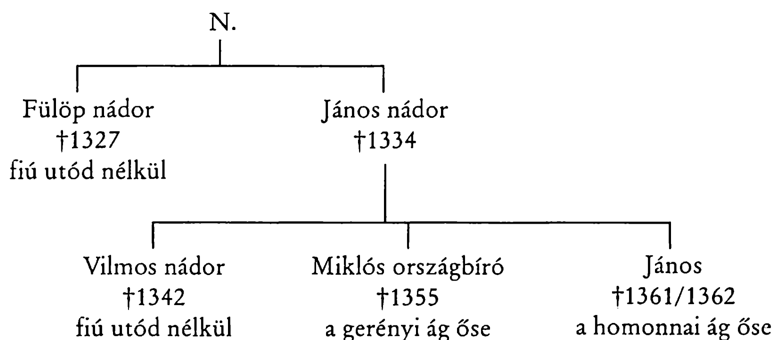
Vannak elszórt és bizonytalan példák, hogy mások is kaptak hasonló kiváltságokat I. Károlytól. 1326-ban a király állítólag [Turul nb. Nagymihályi] Lőrinc fia Gergely mesternek és egyenes ági utódainak *(in filios filiorum)* adta Apáti és Tarcsa birtokokat „többi édestestvére és rokona kizárásával" *(exceptis aliis fratribus suis uterinis et proximis)*.[27] 1337-ben Gútkeled nb. Negyvenszili [Pelbárthidi] Miklós javára jelentette ki, hogy két birtok, amelyeket korábban neki adott, a szándéka szerint olyan, amely „sem édes-, sem unokatestvéreivel, sem más atyafiaival nem osztandó meg" *(cum nullo ex suis fratribus uterinis quam patruelibus et cognationalibus participandas)*, hanem ezeket mindörökké egyedül ő és fiági leszármazói *(pro se in filios filiorum)* birtokolhassák.[28] Ez rövidebb

formában ugyanazt a jogot tartalmazta tehát, mint a Mikcsnek adott kiváltságlevél. Bizonytalanná eme adatokat az teszi, hogy történetesen egyik oklevél sem eredetiben maradt ránk, hanem az egyik késői másolatban, a másik egy 15. századi perbe foglalt tartalmi kivonatban. Hitelességük ezért mindaddig kétséges, amíg hasonló tartalmú oklevelek megbízhatóbb hagyományozásban nem kerülnek elő.

A mondottakból egy fontos következtetést lehet leszűrnünk a korai királyi *adománylevelek* érvényére nézve. Bármi volt is az uralkodó szándéka, amikor az adományt megtette, ennek hatályát ekkor még mind a nemesi szokásjogban, mind a bírói gyakorlatban a patriarchális jogelvek szerint értelmezték. *Azaz magától értetődően kiterjesztették mindazon atyafiakra, akikkel az adományos még nem osztozott meg.* Úgy fogták fel a dolgot, hogy a birtokszerző nem a saját, hanem atyafisága vagyonát gyarapítja; amikor tehát birtokot szerez, nem egyéni jogon érvényesül, hanem mintegy a rokonság képviselőjeként.

3.

Az az esemény, amely az adományrendszer reformját közvetlenül megelőzte és feltehetőleg kiváltotta, a Druget-hagyaték ügye volt. Mielőtt azonban ezt megismernénk, vegyük szemügyre az érdekeltek vázlatos családfáját:

Druget Fülöp 1301-ben érkezett Magyarországra Károly kíséretében, legkésőbb 1315 óta viselt tisztségeket, és az ország nádoraként, fiú örökös nélkül hunyt el. Méltóságait és befolyását testvére, az időközben Nápolyból ideköltözött János nádor örökölte, utána pedig 1334-tól János legidősebb fia, Vilmos nádor volt a család feje, 1342-ben történt haláláig. Vilmosnak nem volt fia, de két ifjabb fivére túlélte őt, és a család gerényi, illetve homonnai ágát alapította.

Mint ismeretes, a Drugeteké volt az egyetlen idegen família, amely az Anjoukat magyar földre kísérte és itt vagyonhoz jutott. Ez a vagyon azonban kivételesen nagy volt. Druget Fülöp 1317-től kezdve öt váruradalmat és számos egyéb birtokot gyűjtött össze az északkeleti megyékben a legyőzött Amadéfiak, Petenye fia Péter és mások elkobzott vagyonából. Amikor Vilmos nádor 1342 szeptemberében, kevéssel I. Károly után meghalt, kilenc váruradalom maradt utána. Ez a hagyaték volt akkor az ország messze legnagyobb földbirtoka.

A Drugetek várai jelentették az ellenőrzést az északkeleti megyék felett, az örökség sorsa tehát nyilvánvalóan politikai kérdés volt. Ennek megfelelően is kezelték. Az elhunyt nádor tartományát azonnal megszállták Szécsényi Tamás vajda és az anyakirályné emberei, lefoglalták a várait is, majd három hónap múlva megszületett felőlük a döntés. Lajos király 1343. január 7-én a kilencből hármat (Barkót, Jeszenőt és Nevickét) Druget Miklósnak és öccsének adott örökbe.[29] A többi hat vár (Lubló, Dunajec, Palocsa, Szokoly, Szalánc és Terebes) a továbbiakban a királyi hatalmat volt hivatott erősíteni.

A döntés indokolását nem ismerjük, de tudunk rá következtetni. I. Károly okleveleiből világosan kitűnik, hogy a Drugetek javára szóló adományainál nem volt tekintettel a magyar öröklési rendre. Vagyis szándéka szerint csak az egyenes ági férfi leszármazót számította örökösnek, a testvért nem. 1327-ben, amikor Fülöp nádor „hímnemű örökösök vigasza nélkül" *(absque heredum virilis sexus solacio)* elhunyt, összes várai és javai, melyeket adományul kapott, a király kezére háramlottak, jóllehet volt élő fivére, Druget János. A király pedig „fejedelmi nagylelkűségből, de egyben teljhatalmánál fogva is" *(de magnificentia principali ac etiam de plenitudine potestatis)* testvérének, Jánosnak a fiát, Vilmos mestert tette meg Fülöp összes birtokának egyetemes örökösévé *(constituimus heredem)*.[30] Ezzel kapcsolatban különös figyelmet érdemel, hogy Vilmos

apja, János életben volt ekkor, sőt a nádorságban ő lett Fülöp utóda. Az uralkodói kegy tehát kifejezetten Vilmos személyének szólt. Ebből pedig az következett, hogy miután neki sem maradt fia, jószágainak ugyanúgy a királyra kellett háramlaniuk, mint korábban Fülöp nádor birtokainak. Hozzáteendő ehhez, hogy maga Vilmos nádor is egyedül magát tekintette vagyona tulajdonosának. Még 1330-ban saját pecsétje alatt végrendeletet készíttetett, amelyben halála esetére „összes szerzett, öröklött, vásárolt és csere címén bírt várát" idősebbik öccsére, Miklósra hagyta.[31]

A Druget-hagyaték ügyében nyilvánvalóan az örökös *(heres)* fogalmának kétféle, egymástól alapvetően különböző értelmezése szembesült. A nemzetségi jogban gyökerező magyar felfogás szerint örökösnek számítottak – korlátozás nélkül – az egy apától született fitestvérek, továbbá a rokonság mindazon tagjai, akik még osztatlanul éltek a közös jószágon, tekintet nélkül arra, hogy rokonságuk hányadfokú. A hűbériség tradíciói viszont, amelyek egyebek között a normannok szervezte nápolyi királyságban is uralkodtak, az adománybirtok örökölhetőségét az egyenes ági leszármazókra korlátozták, és örökösként csak a fiú- és esetleg a leánygyermeket vették számba.

Károly magyar híveinek tett adományaiban természetesen a hazai szokást tette magáévá, a Drugetekkel szemben azonban – kivételképpen – a hűbéri elvet követte. A királyi tanács tehát nem minden jogalap nélkül járt el, amidőn Druget Vilmos hagyatékát háramlott jószágként lefoglaltatta a korona részére. Az eljárás csak azért volt vitatható, mert az örökös fogalmának eme kétféle felfogása addig nem tükröződött magában az adománylevelek megfogalmazásában. Ezekben 1342-ig egyféle formula dívott: a király a birtokot valamely hívének „és általa örököseinek" *(et per eum suis heredibus)* adta oda.[32] Elvétve fordult csak elő, hogy az örökösök körét ennél pontosabban határozták meg.[33] A pongyola megfogalmazást viszont kétféleképpen lehetett érteni. Károlynak ama 1341-i adománya például, amely Acsai Berend fia Márton „és általa örökösei" javára szólt Varsány faluról, úgy volt értendő, mint láttuk, hogy a birtok automatikusan megilleti két testvérét is. A Druget Fülöp, illetve Vilmos javára tett, pontosan ugyanilyen szövegű adományleveleket ellenben[34] az udvar úgy kívánta értelmezni, hogy a nádor két öccsére nem vonatkoznak.

A Druget-hagyaték kérdése tehát egyszeriben felszínre hozta és akut politikai problémává léptette elő az adományrendszer korszerűtlenségét.

Az udvari köröknek, mint Mikcs bán esetében láttuk, eddig is szálka volt a szemében a nemzetségi atyafiak részeltetése az adománybirtokban. Most az is kitűnt, hogy ez a rendszer a királyi politika szabad érvényesítése elé is komoly akadályokat gördít, és alkalomadtán olyan helyzetet teremt, amelyet csak hatalmi szóval lehet megnyugtatóan megoldani. Időszerűvé vált tehát egy olyan új adományrendszer bevezetése, amely a régi hagyományokat célszerűen egyesíti az udvar törekvéseivel, és megszünteti a rokonság öröklési jogát anélkül, hogy eleve kizárná az oldalági rokonok részeltetésének lehetőségét. A megoldandó feladat az örökösök körének pontos kijelölése volt, és a reformnak, az „új adománynak" *(nova donatio)* ez állt a középpontjában.

4.

Az új adományrendszer bevezetéséről közvetlen tudósítás nem maradt ránk. Azt, hogy érdemi változás történt, Lajos adományleveleinek újszerű megfogalmazása árulja el. Azt pedig, hogy az újítás összefüggött a Drugetek örökösödési perével, abból gyaníthatjuk, hogy az első adománylevél mindössze hat nappal a per lezárása után kelt. Lássuk előbb az okleveleket (a továbbiakban a sorszámukra fogok hivatkozni):

1. 1343. január 13. Lajos Lack fia István lovászmesternek, vasi és soproni ispánnak, valamint négy megnevezett fiának és általuk örököseinek *(item... filiis suis et per eos suis heredibus)* adja Simontornya várat arra az esetre, ha birtokosa örökös nélkül halna el.[35] Fontos tudni, hogy Istvánnak volt öt fivére is, az oklevél őket hallgatólag kizárta az öröklésből.

2. 1343. március 16. Uő Bőcsi Dénes fia Domokos fia Péter udvari apródnak, apjának: Domokosnak, édestestvéreinek és örököseiknek *(ac fratribus suis uterinis et eorum heredibus)* adja Felsőónod földet.[36] Domokosnak volt négy fiútestvére, velük azonban már előzőleg, 1341-ben megosztozott, úgyhogy az adomány specifikációjának ezúttal csak formai jelentősége volt.

3. 1343. március 22. Uő Hahót fia István fia Miklós zalai ispánnak, az anyakirályné lovászmesterének, három megnevezett fiának és örököseinek *(filiis... et eorum heredibus)* adja Lenti királyi várat.[37] A specifikáció

itt szintén csak formális volt, mivel az adományosnak nem voltak közeli atyafiai, akikkel osztoznia kellett volna.

4. 1344. május 18. Uő János fia „Tyuk" Tamás mesternek, a királyi kulcsárok ispánjának és általa unokatestvéreinek, Pál fiainak: Miklósnak és Antalnak *(et per eum... fratribus suis patruelibus)* adja Csatárszeg (Csongrád m.) birtokot fiági leszármazóik részére *(in filios filiorum suorum... tenendum)*.[38] Tamásnak a nevezettek voltak a legközelebbi hozzátartozói.

5. 1344. október 10. Uő Gyula fia Miklós mester udvari vitéznek, András szicíliai király nevelőjének és „általa" testvérének, Gergelynek *(et per ipsum... fratri eiusdem)* adja a Bars megyei Malonyán birtokot, mégpedig kérésükre oly módon, hogy abban – hacsak örökös nélkül nem halnának el – unokatestvéreikkel és másokkal ne osztozzanak, hanem csak egymással, róluk pedig fiaikra és azok fiaira szálljon.[39]

6. 1345. április 11. Uő Mikcs szlavón bán fiai: István és Ákos vasi és soproni ispánok részére megerősíti Károlynak Pölöske várról szóló 1330. június 28-i adománylevelét, és a várat annak alapján saját új adománya címén is *(iuxta collationem paternam velud nostre nove donationis titulo)* nekik, továbbá testvéreiknek: Lászlónak, Lorándnak és Miklósnak és fiági leszármazóiknak adja *(eisdem..., item... fratribus ipsorum... in filios filiorum suorum)*.[40]

7. 1345. május 26. Uő Osli fia Domokos macsói bánnak, továbbá megnevezett fiainak és örököseiknek adja Sárkány (Sopron m.) és Hőgyész (Vas m.) birtokokat új adománya címén *(titulo nostre nove donationis)*, Domokos kérésére kikötve, hogy az adományból ki legyen zárva minden édes- és unokatestvére, vérrokona és atyjafia, akikkel öröklött birtokaikban még osztályt kell tennie.[41] Megjegyzendő, hogy a bánnak két élő fivére volt, akikkel a következő évben osztozott meg a közös jószágokon.[42]

8. 1345. június 3. Uő János fia Morócsuk mester udvari vitéznek, honti és beregi ispánnak és általa örököseinek adja új adomány címén *(titulo nove donationis nostre)* néhai Orros Péter valamennyi [Pozsony megyei] birtokát.[43] Morócsuk lengyel származású volt, 1360-ban örökös nélkül halt meg, és nincs tudomásunk róla, hogy lettek volna hozzátartozói.

9. 1345. november 21. Uő Nelipčić János comesnek és általa örököseinek adja új adomány címén (nove nostre donationis titulo) Sinj királyi

várat Cetina kerülettel, valamint *Brecheuo* várat *Pogle* mezővel, oly módon, ahogyan addig a királyok birtokolták.[44]

10. 1347. március 23. Uő Kistapolcsányi Gyula fia Miklós mester udvari vitéznek és fiági leszármazóinak *(in filios filiorum eiusdem)* adja Malonyán birtokot oly módon, hogy sem édes-, sem unokatestvéreivel vagy mással ne kelljen megosztania, hacsak önszántából nem kívánja.[45]

11. 1347. június 30. Uő Lack fia István erdélyi vajdának és megnevezett fiainak adja új adománya címén *(nove nostre donationis titulo)* a néhai Henc fia János fia Miklós mester Simontornya nevű várát, amelyet már korábban, birtokosa életében nekik adott.[46] Az oklevél ismét hallgatólagosan kizárta az adományból István vajda fivéreit.

12. 1347. szeptember 19. Uő Csenik mesternek és örököseinek vasi várföldeket ad új adomány címén *(titulo nostre nove donationis)*.[47] Csenik udvari vitéz volt és ebben az időben vörösköői várnagy.

13. 1347. október 3. Uő Poháros Péter mester udvari vitéznek, abaúji ispánnak és általa örököseinek adja új adománya címén *(n. d. n. t.)* Kapi birtokot.[48]

14. 1348. augusztus 14. Uő [Kont] Miklós pohárnokmester érdemeiért apjának, Tót Lőrinc nyitrai, vasi és soproni ispánnak, valamint e Lőrinc fiainak: magának Miklós mesternek, Lőkösnek, Bertalannak és örököseiknek adja új adománya címén *(n. n. d. t.)* Temetvény királyi várat.[49] Lőrincnek volt egy fitestvére, Ugrin, két elhalt bátyjától pedig két unokaöccse, rájuk az adomány értelemszerűen nem vonatkozott.

15. 1348. november 13. Uő Zsuki Albert fia Miklós fiainak, Barnabásnak, Mihálynak és Illésnek adja a Doboka megyei Pálostelke birtokot olyképpen, hogy „unokatestvéreiket, rokonaikat és nemzetségüket", nevezetesen Zsuki Domokos és István fiait „rokonság címén nem tartoznak részeltetni benne, vagy azt velük megosztani".[50]

16. 1348. november 13. Uő a Trencsén megyei Mojszin birtokot Baracskai Jakab fia Jakab mester udvari ifjúnak és édestestvérének, Istvánnak adja, „valamint általuk más testvéreiknek és rokonaiknak, akikkel azt saját jószántukból meg óhajtják osztani, életükben vagy halálukban, amikor jónak látják".[51]

17. 1349. augusztus 26. Uő [Losonci] István szörényi bánnak, fiának, Dénesnek és örököseiknek *(et... filio suo ac ipsorum heredibus)* adja új

adománya címén *(n. d. n. t.)* Szentmargitasszony (Szerém m.) birtokot.[52] Az oklevél implicite kirekesztette István két fitestvérét.

18. 1349. november 26. Uő Tót Lőrinc fiainak: Kont Miklós pohárnokmesternek és Lőkösnek, és általuk *(ac per eos)* testvérüknek, Bertalannak adja új adomány címén *(nove donationis titulo)* Galgóc királyi birtokot.[53] Az implicit kizárás ezúttal Lőrinc testvérét és unokaöccseit érintette.

19. 1350. szeptember 8. Uő Csornai Lőrinc fiainak: János mester udvari vitéznek (a Kanizsai család ősének), István budai prépostnak és Benedeknek, valamint örököseiknek adja új adománya címén Szovát soproni várföldet.[54]

20. 1350. október 16. Uő Szeri Pósa fia János mester udvari vitéznek, krassói ispánnak és galambóci várnagynak, továbbá négy megnevezett édestestvérének és örököseinek adja *Ooch* és *Week* (Krassó m.) birtokokat, az iktatóparancs szerint új adomány címén.[55]

21. 1350. október 30. Uő Lack fia István erdélyi vajdának és általa öt megnevezett fiának adja Sztrigó és Csáktornya várakat.[56] Az oklevél implicite kizárta az adományból a vajda testvéreit.

Mennyiben újszerű az idézett oklevelek megfogalmazása?

Feltűnő először is az igyekezet, hogy az addigi gyakorlattal szemben pontosan meghatározzák azon személyeknek a körét, akiknek az adomány szól. A birtokot ettől kezdve nem általában véve az adományos „és általa örökösei" kapták, hanem az oklevél többnyire pontosan megjelölte, hogy kik a kedvezményezettek: az adományos apja (2., 14.), megnevezett édestestvérei (2., 5., 6., 14., 18., 20.), fiai (1., 3., 7., 11., 17., 21.), kivételképp unokatestvérei (4). Az adomány az ilyen módon meghatározott kedvezményezettek „fiainak fiait" (*filios filiorum*, 4, 5., 10.), azaz egyenes ági leszármazóit illette meg, tehát arra az időre szólt, amíg magvuk nem szakad.

Eleinte gyakran több személy volt a kedvezményezett (1., 2., 3., 6., 7., 11., 14., 17., 20.), de hamarosan az vált szokássá, hogy az adománylevél érvénye csupán a birtokszerző(k) személye „által" *(per eos/eum)* terjed ki további megnevezett személyekre (5., 16., 18., 21.). Werbőczy már ennek alapján határozta meg a nemzetségnek az adományhoz való jogát. Ha a testvérek egyike birtokot szerez – írta – „és otthon maradt testvéreinek a nevét az 'et per eum' stb. záradékkal belefoglaltatja az erről szóló privi-

légiumba", akkor osztály esetén a megnevezetteknek egyenlő arányban kell részesedniük belőle.[57] Az adomány kiterjesztése tehát a legkevésbé sem csorbította azok jogát, akiket belefoglaltak. A birtokhoz ugyanolyan címen és ugyanolyan mértékben volt jussuk, mint magának az adományosnak.

Ebből viszont természetesen az is következett, hogy ha ez a kiterjesztés valami okból – akár a király, akár az adományos óhajára – elmaradt, akkor a kapott birtokhoz kizárólag az adományosnak és fiági lemenőinek volt joga. Az adományból tehát ettől fogva *implicite* kirekesztődtek mindazok a hozzátartozók, akiket az oklevél nem nevezett meg (1., 7., 11., 17., 18.). A kirekesztés tényét kezdetben több oklevél kifejezetten hangsúlyozta is (5., 7., 15.), olykor az adományos óhajától téve függővé, hogy mely rokonát kívánja részeltetni a szerzeményben (10., 16.).

Hogy az új szempontok miképp érvényesültek, jól láthatjuk az alábbi példából. 1365. november 22-én Lajos király utasította a garamszentbenedeki konventet, hogy Baracskai Jakab fia Istvánt iktassa vissza négy Bars megyei birtokba. Mint megtudjuk, István testvére, Baracskai Miklós kevéssel előbb fiutód nélkül halt meg, mire Oppelni László herceg adományul kérte a királytól az elhunyt négy birtokát „azon a címen, hogy az örökös nélkül elhalt ember vagyona" *(nomine possessionum hominis sine herede decedentis)*. A herceg ugyanis nem tudta, „hogy Jakab édestestvérének, Baracskai Istvánnak a neve bele lett foglalva az eme birtokokról szóló adományleveleinkbe" *(nesciens nomen Stephani de eadem Barakcha, fratris eiusdem uterini, in privilegiis nostris super collatione ipsarum possessionum confectis insertum fore existere)*. Baracskai azonban a király színe elé járulva bemutatott ezekről három adománylevelet, amelyekben az uralkodó „saját szemével" látta beírva István nevét *(nomen eiusdem Stephani... conscriptum fore vidimus fide oculata)*. Ennek alapján megállapította, hogy a birtokok ugyanúgy megilletik őt is, mint elhalt testvérét, ezért érvénytelenítette László herceg javára tett adománylevelét, és a négy birtokot visszaadatta a panaszosnak.[58]

1343-tól kezdve tehát az addig gyakorlattal ellentétben az egyenes ági öröklés elve lépett érvénybe. Ezentúl minden királyi adománylevél érvénye kizárólag azokra terjedt ki, akik az oklevélben megnevezett kedvezményezettek fiági leszármazói voltak.

A magyarországi birtokjog ettől fogva ezen a szabályon alapult, és az

1343 után kelt adományleveleket ennek megfelelően értelmezték. Nemcsak Werbőczy korában volt ez így, hanem már I. Lajos korától kezdve. Tudjuk például, hogy a Lackfiak oldalágainak valóban nem lett részük azokban az uradalmakban (Simontornya, Csáktornya), amelyeket István vajda a maga és fiai számára szerzett. Amikor fiát és unokáját, a két Lackfi Istvánt 1397-ben meggyilkolták, mindegyik uradalom királyi kézre háramlott, noha a család többi ága csak 1420-ban halt ki. Ugyanígy alakult a Zaránd megyei Egregy birtok sorsa is, amelyet Kölcsei Dénes fia András zarándi ispán szerzett Lajostól 1356-ban. A kicsinyi uradalom, ahol András várat is építtetett, 1406-ban a fiáról, „Egregyi" Lászlóról visszaszállt a koronára, noha András testvéreinek – köztük Kölcsey Ferenc ősének – jócskán maradtak leszármazói.[59]

Zsigmond korából, mivel a forrásanyaga jobban ismert, már sok hasonló esetet ismerünk. 1387-ben Ruszkai Dobó Domokos udvari lovag kapott három Bereg megyei falut egyedül a saját részére, 1391-ben pedig Kaszony mezővárost.[60] Amikor 1395 elején fi utód nélkül meghalt, mindezek visszaszálltak a királyra, jóllehet két testvére is életben volt.[61] Az udvar egy másik vitéze, Nagymihályi (Tibai) János mester ungi ispán szintén úgy kapta számos birtokát, hogy Péter nevű öccse, aki túlélte őt, nem részesült belőlük. Ezért midőn a nikápolyi csatában életét vesztette, a birtokok a koronára háramlottak.[62] A legnevezetesebb példa mindazonáltal a sárospataki uradalomé. 1390-ben Perényi Miklós szörényi bán eszközölte ezt ki magának két öccse – János pohárnokmester és Imre, a későbbi titkos kancellár – hallgatólagos kizárásával. Amikor fia, a „Pataki"-nak is nevezett Perényi Miklós lovászmester 1428-ban elhunyt, az uradalom visszakerült a koronához, mert nem volt örököse.[63] Körösszeg várnak is hasonló volt a sorsa. Ezt 1390-ben a Losonci testvérek egyike, István macsói bán nyerte el „új adományul", és mivel 1395-ben magva szakadt, a vár Zsigmondra háramlott, noha testvérének, László bánnak maradtak fiai.[64] Rokonuk, Losonci Dezső fia László erdélyi vajda (1376–1392) is számos birtokot gyűjtött magának anélkül, hogy öccsének, Miklós székely ispánnak – a losonci Dezsőfiek ősének – része lett volna bennük. A hatalmas vagyon (a gyulai uradalom, Bálványos vára, Mikeszásza, talán Dicsőszentmárton is) 1402-ben a királyra szállt vissza, mert a vajda János nevű fiának nem volt örököse.[65]

Mindeme adatok azt bizonyítják, hogy az adományrendszer alapelvei

csakugyan megváltoztak 1343-tól kezdve. Amit Mikcs bán 1325-ben még különös kegyként, az érvényes szokásjog ellenére eszközölt ki magának, Lajos és Zsigmond idején szabállyá vált. Akkor már – mint később is – magától értetődő volt, hogy a kapott birtokot kizárólag az adományos egyenes ági utódai örökölhetik, más rokonok nem. 1343-ban tehát, leszögezhetjük, az adományrendszer nem csekély horderejű reformja következett be.

Kevéssel ezután, 1345-ben tűnik fel az adománylevelekben az a látszólag értelmetlen, funkció nélküli formula, amelynek magyarázatát keressük: az adományozás az uralkodó „új királyi adománya címén" történt. A formulával először Károly uralkodása idején, az 1320-as évek elején találkozunk, de ekkor még más jelentésben, szórványosan és átmenetileg.[66] 1320-ban a király *nove donationis titulo* adományozta a Doboka megyei Keresztúr birtokot Récsei Lőrincnek és mindkét nembeli örököseinek, aki a birtokot anyai nagybátyjaitól [Zsombor nb.], Lőrinc fiaitól kapta.[67] 1321-ben *donationis nove possessionum titulo* visszaadta összes magyarországi birtokukat Szentgyörgyi Ábrahám ispán fiainak, Sebus mesternek és Péternek.[68] 1323-ban átírta és *nove donationis titulo* megerősítette Ákos nb. Mikcs részére Pazdics és Deregnyő birtokokról szóló 1315. évi adománylevelét,[69] 1325-ben pedig Aba nb. Soproni Lőrinc mester fiai, az Atyinai család ősei részére egy kőrösi várföldről szóló 1318. évi adományát.[70] Ugyancsak 1325-ben visszaadta Csitvándi Karolus fiainak, az Apáti Kopócs család őseinek Arad (Ung m.) birtokot, amelyet IV. Lászlótól kaptak. A vizsgálattal megbízott egri káptalan megállapította, hogy László király oklevele elégett, továbbá, hogy a Csitvándiakat Ung megye hatósága királyi parancsra ellentmondás nélkül beiktatta a birtokba *ad maiorem iuris et iustitie evidentiam*, jóllehet annak addig is békés birtokában voltak. Mindezek után a király „jóváhagyta" László korábbi adományát, a birtokot pedig *etiam nostre nove donationis titulo* nekik adva megerősítette számukra.[71]

Az idézett példákból világosan kitűnik, hogy a *nova donatio* formulája ekkor még egy meglévő birtoklás megújítását jelentette. Ez a birtoklás éppúgy alapulhatott királyi adományon, mint egyéb jogcímen. A formula eredetét nem ismerjük. Kétségtelen azonban, hogy ekkor még nem vált állandó részévé a kancelláriai szókincsnek, mert az 1323 körül keletkezett, rendkívül nagyszámú birtokmegújító oklevélnek csak elenyésző há-

nyadában olvashatjuk, és a továbbiakban jó darabig nem találkozunk vele.[72]

Lajos idején legelőször még ugyanabban az értelemben fordul elő, mint 1320 táján. A király, amikor 1345. április 11-én átírta apjának több adománylevelét Mikcs bán fiai részére (lásd fent, 6. sz.), csupán megerősítette a bennük foglaltakat saját „új adománya címén" *(iuxta collationem paternam velud nostre nove donationis titulo)*. Itt tehát a formula még nem jelentett többet, mint addig: egy korábbi szerzemény megújítását. Alig néhány hét múlva azonban, május 26-án merőben új, szokatlan szövegkörnyezetben merül fel: Ostfi Domokos két, addig királyi kézben levő birtokot kapott Lajostól „királyi új adomány címén" (7.). A használata ettől a pillanattól fogva úgyszólván állandósul. 1345-től kezdve alig akad oklevél, amelyből hiányoznék (nincs: 10., 15., 16., 21.). Egyidejűleg megritkulnak, majd 1350 után jóformán el is tűnnek azok a körülírások, amelyeket addig alkalmaztak: a testvérek, illetve rokonok kizárása, avagy a testvérek és fiúk taxatív felsorolása.[73]

Kézenfekvő feltételezni, hogy az 1343-ban bevezetett új adományrendszert nevezték 1345-től kezdve *nova donatió*nak. Úgy sejtjük, ezentúl az „új adomány jogcíme" kifejezés hordozta azt az új tartalmat, amelyet Lajos legkorábbi oklevelei csak körülírtak: az egyenes ági öröklés elvét. Nemsokára, a század közepe után a formula már csak általánosságban utalt a Lajos-kori adományrendszer új voltára. Annyira általánossá vált, hogy szokás lett mindenféle adománylevélbe belefoglalni, tekintet nélkül akár az adomány jellegére, akár az adományos kilétére. 1360-ban már az óbudai apácakolostor kapott birtokokat „új királyi adomány címén",[74] később János váradi püspök, aki ugyan nem egyháza részére, hanem magánszemélyként kapta a birtokot, de örökösei nyilván nem voltak.[75] 1397-ben Zsigmond „új adománya címén" öt trencséni várat adott Sêdziwój kaliszi palatinusnak „csupán élethossziglan",[76] 1406-ban pedig egy román nemesnek egy Hunyad megyei birtokot „tetszése tartamára".[77]

Nem lehet persze csodálni, hogy az 1343. évi reform írásbeli lecsapódása nem volt azonnali és következetes. Az első évekből még szép számmal akadnak olyan adománylevelek, amelyekben továbbra is csak a hagyományos formula *(per eum suis heredibus)* olvasható minden további specifikáció nélkül.[78] 1346 után azonban az effajta oklevelek végképp el-

tűnnek, és a továbbiakban nem ismerek olyan királyi adományt, amelyből hiányoznék vagy a *nova donatio* formulája, vagy ha ez netán elmarad, mint egyes Lajos kori oklevelekben, akkor a kedvezményezettek másfajta körülírása.

5.

Az adományreform célja, mint láttuk, kettős volt. Egyrészt lehetővé kívánta tenni „a testvérek kizárásával" az egyéni birtokszerzést az udvar tagjai számára. Másrészt világosan meg kívánta jelölni, hogy a birtoknak mikor kell a koronára háramlania, és ezáltal elkerülni a Druget-hagyaték problémájához hasonló kínos ügyeket. Az új intézmény ezentúl valóban világos elveket adott az adománybirtokok – persze csak az 1343 után adottak – jogi problémáinak eldöntéséhez, és az elveket mindaddig a gyakorlatban is követni lehetett, amíg a királyságnak elég ereje volt ahhoz, hogy jogait érvényesítse.

Mondanunk sem kell, hogy az uralomból kirekesztett nemesek tömegei nehezen tudtak megbarátkozni az új intézménnyel. Számukra az érdem nélküli meggazdagodás egyik forrása zárult el. Végleg alárendelt helyzetbe jutottak nemzetségük ama tagjával szemben, akinek az udvarban sikerült karriert csinálnia, és a továbbiakban az ő kegyétől függött, juttat-e nekik is valamit a szerzeményéből. Sokáig nem is voltak hajlandók magukévá tenni a reformnak a nemzetségi szokástól merőben idegen, mondhatni „hűbéri" szellemét. Úgy látszik, legfőképpen azt nehezményezték, hogy testvérük vagy unokaöccsük halálával a birtok nem rájuk, hanem a királyra száll. Nem is haboztak tiltakozni, valahányszor effajta sérelmet tapasztaltak, megmaradtak azonban a csendes protestálásnál, talán majdani jobb időkben reménykedve. Perre gondolniuk sem lehetett, hiszen minden bíróság ellenük ítélt volna a *nova donatio* elve alapján.[79]

A fentiekben megpróbáltam rekonstruálni egy feledésbe merült birtokjogi reform történetét. Közvetett adatokra voltam utalva, mert maga a dekrétum, noha bizonyára létezett, nem maradt fenn. Ezen nincs mit csodálkoznunk. 1440 előtti törvényhozásunknak csak nagyobb összefüggő emlékeit ismerjük, főleg azokat, amelyek, mint az 1351. és 1397.

évi törvények, országgyűlésen születtek király és alattvalók mintegy szerződéses megállapodásaként. A királyi tanács egyes döntéseit legfeljebb utalások tartották fenn a számunkra, beleértve a fontosabbakat is, mint amilyen például a fiúsítás bevezetése, majd korlátozása volt.

A felhasznált adatok jellegéből következett, hogy a biztos, de önmagukban érdektelen tényeket feltevések láncolatával kellett összefüggő „történéssé" egybekapcsolni. Így viszont óhatatlanul egybemosódtak tények és hipotézisek. Ezért talán nem felesleges utólag áttekinteni, mi az végeredményben, amit biztosan tudunk, és mi az, amit csak sejtünk.

1. Kétségtelen, hogy az 1342 előtt *per eum suis heredibus* formulával kibocsátott adománylevelek alapján az adományosnak nemcsak fiai (és azok utódai), hanem testvérei – sőt esetenként unokatestvérei – és azok leszármazói is örököltek, és a kor szokásjoga ezen alapult. Más szóval a *heres* fogalmába ekkor még nemcsak a lemenőket értették bele, hanem az oldalági rokonok egy részét is.

2. Ugyanígy kétségtelen, hogy a 14. század közepétől az adománybirtok már csupán az adományos egyenes ági utódait illette meg, valamint azok utódait, akikre a *per eum* záradékkal az adományt kifejezetten kiterjesztették. A *heres* ettől fogva – de csak ettől fogva – a fiági lemenők gyűjtőneve.

3. Következésképp tény, hogy valamikor a 14. század közepe táján érdemi változásnak kellett bekövetkeznie a királyi adománylevelek értelmezésében. Mivel ezt a változást nehéz természetes fejlődés eredményének tekinteni, szinte kényszerűen kell következtetnünk belőle az adományrendszer időközben végrehajtott reformjára.

3. Tény az is, hogy az oklevelek megszövegezésében 1343-tól kezdve bizonyos, erre utaló változások mutathatók ki, bár az új formulák használata az első években még nem következetes.

4. Kétségtelen tény továbbá, hogy 1345-től kezdve hosszú időn át – legalább a Zsigmond-kor második feléig – szerepel az oklevelekben egy formula, amelynek ekkori jelentését nem ismerjük. Ez a formula a *nove nostre donationis titulo*.

5. Mindezek után azonban csak feltevés, hogy ez a formula a királyi adományok ekkortájt megváltozott érvényességére utalt, vagyis azt fejezte ki, hogy az ilyen jogcímen adott birtok az adománylevélben megnevezett személyek lemenőit illeti meg. A feltevést valószínűsíti az időbeli

egybeesés, megdől azonban, mihelyt sikerül a formula újszerű használatára más, meggyőzőbb magyarázatot találni.

5. Pusztán feltevés, hogy az említett változtatást (reformot) a Druget-hagyaték kapcsán felmerülő problémák és az abból szerzett tapasztalatok váltották ki. A rendkívül szoros időbeli egybeesés mindenesetre a feltevés mellett szól.

Az eddigiekben csak a (feltételezett) reformról esett szó. Jó volna ismerni a későbbi sorsát is. A *nova donatio* formulával Mátyás idején már nem találkozunk a fenti értelemben. Vajon meddig létezett, és mikor szűnt meg? Megszűnése összefüggésben állt-e a Zsigmond halálát követő rendi reakcióval, avagy már előbb sor került rá? Olyan kérdések, amelyekre csak további kutatás adhat egyszer választ.

JEGYZETEK

1. Marc Bloch: *A történész mestersége. Történetelméleti írások.* Budapest, 1996, 104.
2. „Olim omnis collatio de manibus regiis novae donationis titulo fieri dicebatur." Ignatius Frank: *Principia iuris civilis Hungarici.* I. Pestini, 1829, 182.
3. „Unde sciendum, quod nova donatio cum clausula praesenti tempore inseri solita, videlicet: in cuius vel quarum pacifico dominio progenitores suos perstitisse, seque persistere asserit etiam de praesenti etc. facta, non est aliud quam prioris donationis legitime factae iterata roboratio. Quae ex sui vocabuli significatione semper praesupponit priorem donationem, vel aliam bonorum ipsorum acquisitionem." Werbőczy: *Trip.* I. 37.
4. Werbőczy: *Trip.* I. 37.
5. DF 212426.
6. Zsigmond 1387. dec. 14. (XIX. Kal. Dec!) átírásából. DL 70674.
7. Tartalmilag átírva Pálóci Máté országbíró 1426. nov. 14. oklevelében. DL 54541.
8. DL 8164, vö. *ZsO* I. 4434.
9. *Zala* II. 295–297. Későbbi példák: 1419: DF 209238; 1428: *UGDS* IV. 357.
10. Oszvald: Hunyadi... 490–494.
11. Forster Gyula: Hunyadi János származása és családja. *Budapesti Szemle,* 165 (1916) 394–396.

12. Pl. Elekes: *Hunyadi* 76.
13. Illés József: A nova donatio (új adomány) jogi természete. In Angyal Pál [et al.] szerk.: *Notter Antal emlékkönyv*. Budapest, 1941, 634–644. (A tanulmány ismeretét Érszegi Gézának köszönöm.)
14. Gerics József – Ladányi Erzsébet: Az „új adomány" jogintézménye a 13. századi magyar okleveles gyakorlatban. *Levéltári Szemle,* 36 (1986) 21–30. Példáikban a birtokmegújítást értelemszerűen „újbóli" (de novo, ex novo) adományként határozza meg az oklevél, ami, mint láttuk, teljesen rendjén való. Az egri egyház részére szóló 1281. évi oklevélben ugyanezt fejezi ki a másutt nem található „novo titulo donationis" formula, amely csak nagy jóindulattal mondható azonosnak az általunk keresettel. (Az „új" jelző itt ugyanis nem az adományra, hanem a titulusra vonatkozik, tehát „új jogcímet", nem pedig „új adományt" jelent.) Ám még ha azonosnak tekintjük is, nem visz bennünket előbbre, mert a példa teljesen elszigetelten áll, előzmények és folytatás nélkül.
15. *Temes* 40., eredetije: DL 71856. Vö. Szabó János Győző: Adatok Dobó István élettörténetéhez. *Az Egri Múzeum Évkönyve,* 10 (1973) 19–21.
16. 1325: *AO* II. 231–233. Gyendát 1320-ban a király Gergelynek „et per eum suis heredibus" adta, *AO* I. 571.
17. 1321: *Kállay* 139. sz.; 1347: *AO* V. 14–19.; 1354: *AO* VI. 157–166.
18. 1323: *AO* II. 72.; 1341: *AO* IV. 92.
19. *AO* V. 124–127.
20. „nec quisquam iudicum et iusticiariorum regni... eosdem... ad dividendum... audeat coarctare", *AO* V. 247–248.
21. *HO* I. 193–194.
22. 1374: DL 6165.
23. *Zala* I. 182–184, eredetije: DL 40467. Vö. Fügedi: *Elefánthyak* 82.
24. „quod ad fratres eius et consanguineos non in aliquo extendatur atque referatur, nisi in instrumento huiusmodi collationis et donationis de ipsis fratribus vel consanguineis suis fuerit expresse mentio habita, vel donatio eis facta communiter exprimatur"
25. „Mykch bano et suis filiis ab eisque propagandis successoribus precise et circumscriptis, seu exclusis fratribus et consanguineis suis, per nos collatis aut conferendis nullus fratrum vel consanguineorum suorum pro se possit quicquamque iuris et portionem aliquamcuius iuris vel consuetudinis pretextu vendicare."
26. A formula jelentőségéről Bónis György: Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon. *Philologiai Közlöny,* 4 (1958) 173. sk., aki ezt az oklevelet említi is példaként: uo. 189.

27. *Sztáray* I. 53.
28. Csak 1453. évi tartalmi átírásból ismert, *AO* III. 427.
29. *TT* 1907, 85. (Tartalmi kivonat egy 1551. évi ítéletlevélből.)
30. *AO* II. 317.
31. *CDH* VIII/3. 506–511., eredetije: DL 71270.
32. Pl. 1339: *AO* III. 1.; 1341: *AO* IV. 92., 176.; 1342: *AO* IV. 225.
33. Pl. 1339: Károly az elítélt Baracskai Tamás fia Miklós birtokait rokonának, Baracskai Jakab fia Miklós udvari ifjúnak és általa testvérének, Istvánnak adja, DL 16099; 1341: uő Teleki (Bihar m.) birtokot Meszesi Demeter budai éneklőkanonoknak „és következőleg" megnevezett testvéreinek, valamint ezek örököseinek („et per consequens... fratribus suis eorundemque fratrum suorum heredibus") adja, *AO* IV. 91.
34. Pl. Palocsa várról, 1317: *AO* I. 447.
35. *Sopron vm.* I. 197.
36. *AO* IV. 306.
37. *CDH* IX/1. 85., eredetije: DL 3564.
38. *AO* IV. 420.
39. „inter se et non cum aliis eorum fratribus patruelibus vel aliis quibuslibet alicuius temporis curriculo dividendam seu participandam, nisi... ipsis... absque heredum solacio... decedere contingat,... damus... in filios filiorum eorundem", *AO* IV. 450–452.
40. DL 40973. Ugyanezen a napon többi birtokukra is azonos szövegezésű privilégiumot kaptak: DL 66804, 67601.
41. „exclusis omnibus fratribus suis carnalibus, patruelibus, proximis et consanguineis, cum quibus divisio in eorum possessionibus hereditariis fieri est opportuna", *HO* II. 83., eredetije: DL 40981, privilegiális átírása 1351: DL 41150.
42. *Sopron vm.* I. 189.
43. *AO* IV. 512.
44. DL 38487.
45. „exceptis et exclusis omnibus aliis fratribus suis tam uterinis [quam] patruelibus vel aliis quibuslibet, imo nec... dividendam... cum eisdem... nisi eiusdem... Nicolai liberali placuerit voluntati", *AO* V. 34.
46. *Sopron vm.* I. 196–201.
47. *AO* V. 155. (Csak az iktatóparancs maradt fenn.)
48. *AO* V. 132.
49. *Csáky* I. 99.
50. „cum fratribus eorum patruelibus, proximis et generationibus... quoad titulum cognationis non teneantur impertire vel dividere", *AO* V. 247.

51. „ymo per eos aliis fratribus et proximis eorundem, cum quibus ipsi eandem ex propria eorum benivola voluntate participare et unire voluerint, tam in vita, quam in morte, dum ipsis expediens fore videbitur", DL 16099.
52. *Bánffy* I. 160.
53. *AO* V. 341. (privilegiális megerősítése 1350. márc. 14.: DL 5171).
54. *Sopron vm.* I. 212.
55. Az adomány és az iktatás 1353. évi átírása: DL 93782.
56. *CDH* X/1. 761., eredetije: DL 4151.
57. „et nomina fratrum suorum domi manentium clausula cum illa: et per eum etc. in litteris seu privilegiis donationalibus inscribi et inseri procurabit", Werbőczy: *Trip.* I. 43.
58. DL 16107.
59. 1356: DL 41281; 1406: *ZsO* II. 5125.
60. 1387: *CDH* X/1. 331., *ZsO* I. 333.; 1391: *ZsO* I. 2309. Abban az oklevélben, amelyet Zsigmond 1386-ban őrgrófi minőségében tett ugyanerről, még Domokos két fivére is szerepelt (*CDH* X/1. 298., eredetije: DL 71891). A jelenséget Szabó J. Gy. is (Adatok... 26.) észrevette, bár a magyarázatát természetesen nem tudhatta: „Úgy tűnik, mintha Domokos mester szerzeménye csak őt magát illette meg, amíg élt, és családjára semmit sem örökíthetett."
61. 1395: *ZsO* I. 3928., vö. 1400: *ZsO* II. 80.
62. Összefoglalja Szabó: Adatok... 27.
63. 1390: *CDH* X/1. 610., megismételve 1392: *Krassó* III. 219. Halála 1428: DL 11999. Patak Miklós magtalan halála miatt szállt a koronára, 1429: DL 12092, és tényleg királyi kézen volt, DL 12052.
64. 1390: *Bánffy* I. 430.
65. János halála 1402. okt. 20. előtt: *Bánffy* I. 469.; összes birtoka a királyra háramlott, 1403: *ZsO* II. 2656. Gyulára Scherer Ferenc: *Gyula város története.* I. Gyula, 1938, 42–43.; *UGDS* III. 303.; Bályányosra 1406: *Zichy* IX. 566.; Mikeszászára Csánki V. 865.; Dicsőszentmártonra 1403: Barabás Samu: *Székely oklevéltár 1229–1776.* Budapest, 1934, 37.
66. Első előfordulását nem királyi oklevélből ismerem. 1318-ban Bogár fia Márton szilágyi várnagy az esztergomi keresztes konvent előtt egy vásárolt birtokát feleségének adta „titulo nove donationis", fiai hozzájárulásával (*Mon. Strig.* II. 748., eredetije: DF 273500). Bármit jelentsen itt a formula, a tárgyunkhoz szerencsére nem tartozik.
67. *Temes* 21., eredetije: DL 30605 (I. Lajos 1349. évi átírásában).
68. 1321/397: DL 2051.
69. *CDH* VIII/2. 441–444., eredetije: DL 84774.

70. *CDCr* IX. 247.
71. *AO* II. 209.
72. Károly egy 1339. évi oklevelében azt olvassuk, hogy [Kátai] Szunyog László udvari ifjú egy örökös nélkül elhalt személy birtokát szolgálataiért „per modum nove donationis" kapta a királytól. Az oklevelet azonban többszörös átírásban Hédervári nádor 1437-i ítéletlevele tartotta fenn (*Héderváry* I. 31.), ezért a kitételt, amíg egykorú és hiteles forrással nem adatolható, elszigetelt előfordulása miatt kénytelen vagyok interpolációnak tekinteni.
73. 1364. febr. 5. adomány Dalmadi Tamás fia Gergelynek „in filios filiorum suorum", Kubinyi Ferencz: *Oklevelek hontvármegyei magán-levéltárakból.* Budapest, 1888, 228.; 1366. aug. 18. Petrinja birtok adománya Cudar Péternek és felsorolt testvéreinek „exclusis et exceptis aliis fratribus eorum patruelibus et proximis ac quibuslibet generationis eorum hominibus", DL 5488. Új adomány formula és további kikötések: 1352. jan. 17.: Fónyi Balázs birtokairól új adomány Cudar Péternek és testvéreinek „exclusis predictis fratribus patruelibus et generationibus suis universis", *AO* V. 542.; 1355. máj. 1-je: Bátori Lászlónak új adomány Buly birtokról „non cum aliquibus fratribus suis, sed exceptis omnibus fratribus suis solummodo sibi et... heredibus", *AO* V. 302. Igen késői előfordulása a testvérek kizárásának Újlak adománya Kont Miklós nádor részére 1364-ben: *Sz,* 4 (1780) 153., de az oklevél csak rövid regesztából ismert, így nem tudjuk, hogy a nova donatio szerepelt-e benne.
74. 1380. évi tartalmi kivonat: DL 25115.
75. 1392: *CDH* X/2. 59., eredetije: DF 212453.
76. „usque sue duntaxat vite tempora possidenda", DL 87649. (18. sz.-i másolat. Eredetije Iványi Béla kéziratos regesztái szerint Bécsben, az Erdődy család levéltárában kereshető.)
77. „usque nostre voluntatis beneplacitum", *ZsO* II. 4412.
78. 1343. márc. 16. Lajos komájának, Ugali Ivánka fia Pál mester országbírói ítélőmesternek „és örököseinek" („et suis heredibus") adja Pösze és Szaka (Somogy m.) birtokokat (*AO* IV. 304.). Ugyanilyenek még 1343: *AO* IV. 356.; 1344: DL 87216; 1345: DL 69963; 1346: *AO* IV. 555., DL 87213, DL 87190, DL 87191.
79. Dobó Domokos testvéreinek tiltakozása 1395: *ZsO* I. 3928.; 1400: *ZsO* II. 80., 81. A Perényiek is megpróbálták megszerezni Patakot 1428 után (1436: DL 12880).

Történelmi Szemle, 39 (1997) 137–157.

A TÖRÖK–MAGYAR HÁBORÚK ELSŐ ÉVEI (1389–1392)

A kezdeti török–magyar összecsapások történetéről az egyetlen alapos és kellően részletes tanulmányt egy szerb tudósnak, Valjan A. Trpkovićnak köszönhetjük.[1] Írása az akkor (1959-ben) elérhető teljes forrásanyag ismeretében készült, szerzője birtokában volt mindama ismereteknek és technikai fogásoknak, amelyek az effajta stúdiumokhoz szükségeltetnek, emellett rendkívül jó ítélőképességgel is meg volt áldva. Utólag, több ismeret birtokában elmondható, hogy a probléma részleteit csaknem mindig sikerrel oldotta meg, és eredményeihez lényeges pontokon ma sem lehet sokat hozzátenni.

Három dolog indokolja mégis, hogy a kérdést újból elővegyük. Az egyik, és talán a legfontosabb, hogy Trpković eredményei – mint általában a délszláv történészeké – Magyarországon nem váltak ismertté.[2] A másik, hogy ismereteink négy évtized alatt valamelyest kibővültek: egyfelől van néhány levéltári adat, amely azóta került napvilágra, másfelől sokkal többet tudunk a történeti topográfiáról is. (Trpković még nem ismerhette például a fekvését olyan fontos helyeknek, mint Érdsomlyó vagy Nagyeng.) Végül talán a legfontosabb: a szerb szerzőnek nem volt módja tájékozódni a magyar kancellária sajátos gyakorlatában. Vizsgálódását igen helyesen Zsigmond itineráriumának elemzésére alapította, de arról – érthetően – nem volt tudomása, hogy a király egyszerre több pecsétet használt, tehát nem minden oklevele kelt a tényleges tartózkodási helyén. A Zsigmond távollétében Visegrádon és másutt kiadott oklevelek dátumhelye több esetben megzavarta Trpković egyébként logikus következtetéseit. Egészben véve ideje tehát, hogy megpróbáljuk össze-

gezni, mennyit tudunk a kezdeti török–magyar háborúk történetéről. Ebben az írásban egyelőre az 1392-ig terjedő négy év eseményeit vizsgálom, de megjegyzem, hogy a további időszakok hasonló részletességű elemzést kívánnak.

Az idevágó forrásanyag csaknem kizárólag magyarországi eredetű és levéltári jellegű. Egyetlen és jóval későbbi elbeszélő kútfőnk, Thuróczy János semmiféle említést nem tesz azokról az eseményekről, amelyekről alább szó lesz. Elképzelhető, hogy vannak külföldi források, amelyek további információkat rejtenek róluk, e források áttekintése azonban eddig elmaradt, és én sem vállalkozhattam rá. Az azonban nem valószínű, hogy sokkal többet árulnának el az eseményekről, mint amit a hazai levéltárak anyagából kideríthetünk.

Az események kronológiájának, mint említettük, elsőrendű és csaknem egyedüli forrása a királyi itinerárium. Zsigmondét nemrég egy német munkacsoport állította össze, előmunkálatként Jörg K. Hoensch tavaly megjelent kitűnő Zsigmond-monográfiájához.[3] Az alapos munka csak kevés kiigazításra szorul,[4] de tovább pontosítható publikálatlan adatokkal. Magukról a hadieseményekről szokás szerint elsősorban azok a királyi adománylevelek tájékoztatnak, amelyek az adományos érdemeit ismertetik. A résztvevők egy csoportját szintén ezekből az oklevelekből ismerjük meg, de fontos források rájuk nézve a királyi oklevelek kancelláriai jegyzetei is. (Az a személy, akinek relációjára kelt az oklevél, természetesen jelen volt annak kiállításakor.)

Eltekintve az 1375. évi havasalföldi hadjárattól, ahol magyar seregek már alkalmilag szembe kerültek az oszmánokkal,[5] a török–magyar küzdelmek évszázados sorozata az 1389. júniusi rigómezei csata után kezdődött. Az ütközet eredményeképp Szerbia a szultán vazallusává vált,[6] s így a magyar királyság szomszédos lett az oszmán birodalommal. Ettől a pillanattól fogva a török kérdés nem került le többé a magyar politika napirendjéről egészen a királyság bukásáig.

Zsigmond és bárói az első pillanattól fogva felismerték a helyzet súlyosságát. Mutatja ezt, hogy az uralkodó szinte azonnal reagált az eseményekre, és 1389 és 1392 között minden évben személyesen szállt hadba. E négy hadjáratáról általánosságban említést tesz egy későbbi királyi oklevél, amely Garai Miklós nádor és öccse, János 1386–1404 között szerzett érdemeit számlálja elő. Ebben olvassuk, hogy a király a rigómezei

csata (1389) és a dobori hadjárat (1394) között *négy ízben vonult személyesen Szerbiába* „az említett törökök és rácok arcátlanságának szétzúzására”.[7] Ugyanezt mondja el, csak más szavakkal, Zsigmond 1408. évi adománylevele is.[8] Mint megtudjuk, e hadjáratokon Garai, akkor macsói bán, mindannyiszor részt vett bandériuma élén. Érdekes, hogy jóllehet mindkét forrás régóta ismert volt, a négy hadjárat közül a magyar hadtörténet csak a két jelentősebbet, az 1389. és 1392. évit regisztrálta.[9]

AZ 1389. ÉVI HADJÁRAT

Az első, 1389 őszi hadjárat hivatalosan még nem a török birodalom, hanem a „szent korona ellen lázadó” szerbek ellen irányult, bizonyára azért, mert a magyar vezetésnek még nem sikerült világos képet kapnia Szerbia tényleges státusáról.[10] Nincs is semmi nyoma, hogy a harcok során török–magyar összeütközésre került volna sor. A feladatot azonban magyar részről nem becsülték alá, és igen jelentős haderőt vontak össze. A három Kanizsai testvér két bandériumával *(cum binis eorum vexillis)* vett benne részt,[11] vagyis az esztergomi érseki és a tárnokmesteri bandériummal, jelen volt továbbá a bárók közül Lackfi István nádor,[12] Garai Miklós macsói bán,[13] Jolsvai Leusták udvarmester[14] és Perényi Miklós pohárnokmester,[15] nyilván ők is bandériumaik élén. Ebből az sejthető, hogy a főpapi és bárói zászlóaljak többségét mozgósították.[16] Az előkelők közül Kórógyi István kevei és krassói,[17] Szécsényi Frank zólyomi és honti ispán,[18] Sárói László csókakői várnagy,[19] Újlaki Bertalan[20] és Kusalyi Jakcs István[21] – a főkincstartó öccse – részvételéről tudunk, Bebek Ferenc királynői ajtónállómesterét is feltételezhetjük.[22] Minden bizonynyal ott volt, mint máskor is, a királyi és királynéi aula zöme, tagjai közül azonban csak Dobó Domokos[23] és Nagymihályi János[24] királynői udvari lovagok, valamint Perényi Péter udvari familiáris[25] és Kanizsai István udvari ifjú[26] jelenlétéről maradt adat. Más résztvevők esetében nem dönthető el, milyen címen voltak jelen.[27] A hadműveletek irányítását a király főkapitányi *(capitaneus generalis)* címmel Losonci István egykori szörényi bánra bízta, aki nemrég múlhatatlan érdemeket szerzett a nápolyi párt leverésében, és most a saját költségén vonult hadba.[28]

Zsigmond szeptember 12-e körül indult el Budáról. 15-én Tolnán, 19-én Mohácson, 21-én a Dráva révjénél[29] találjuk. Útját bizonyára egyenesen Szerbiának vette, és a jelek szerint több hetet töltött el két hegyi vár, a mai Kragujevactól nyugatra, illetve délre, a Gruža völgyébe eső Borač és Čestin ostromával. Végül mindkettőt sikerült bevennie.[30] Boračot a szerb őrség november 8-án adta fel, a király pedig Gyulaházi Péterre, Kórógyi István kevei ispán familiárisára bízta, aki korábban Horváti János szolgálatában állt, és azzal a feltétellel kapott most kegyelmet, hogy híven fog szolgálni a vár védelmében.[31] Más tárgyban is több oklevelet adott ki Zsigmond 8. és 11. között, ami a harcok befejeződésére mutat.

A hadjárat célpontjai világosan mutatják, hogy a macsói bánság Száván túli részének ekkoriban magyar kézen kellett lennie (lásd a mellékelt térképet), ezt azonban más forrásból is tudjuk. A bánsághoz tartozó Bitva, Kölpény és Nándorfehérvár várakról ismeretes, hogy 1386 tavaszán a Horvátiaktól Zsigmond párthíveinek kezére kerültek,[32] és ekkoriban nyilván Garai Miklós bán kormányozta őket. Utólag értesülünk arról is, hogy Horváti János nyomban a rigómezei csata után elfoglalta Belin kerületet, de Garai hamarosan – még Zsigmond novemberi hadjárata előtt – kiszorította onnan.[33] Szintén Garai tarthatta a kezén az ún. Dettosföldét, amely Debrc (Debrecen), Nepričava és Belastena várakat foglalta magába. Ezt a hatalmas területet 1392-ben mint a sajátját adta át a királynak, cserében a kőszegi és csesznеki uradalmakért.[34] Lehet, hogy már apja szerezte, de az is elképzelhető, hogy Zsigmondtól kapta jutalmul, talán éppen 1389. évi sikereiért. Ezek a hatalmi viszonyok mindenesetre érthetővé teszik, hogy a király 1389 őszén békében haladt át a bánságon, és a rajta túl fekvő szerbiai várakat vette célba.

Elfoglalásukkal nem fejeződött be a hadjárat. November 12-én a király „Nekudim vár közelében" volt táborban,[35] 23-án is Kruševactól északra, a Lomnica folyónál táborozott, és csak december 1-jén találjuk Temesvárott.[36] Noha ellenállásba nem ütközött,[37] további sikerek már nem születtek, mert minden későbbi oklevél csak az említett két vár bevételéről szól.

TÖRÖK BETÖRÉSEK (1390–1392)

Hónapokon belül kiderült, hogy Szerbia számára a rigómezei vereség török fennhatóságot jelent. A magyar forrásokban ettől kezdve törökök és szerbek együtt szerepelnek ellenségként egészen az 1402. évi ankarai csatáig.

1389 volt az első eset, hogy a magyar király olyan szerb területet vett birtokba, amely a bánság határán túl feküdt, amit nyilván azzal magyarázhatunk, hogy a magyar vezetés tudatában volt a helyzet rendkívüli veszélyességének.[38] A következmények igazolták ezt a megítélést, mert már 1390 elején sor került a törökök és szerbek első közös magyarországi betörésére, amelyet a következő években több is követett.

Zsigmond 1390. augusztus 14-én kelt oklevelével Sárói László temesi ispánnak adományozta a világosvári uradalmat jutalmul, amiért ellentámadásával sikerült egy fenyegető betörést elhárítania.[39] Sárói, miután ispáni tisztjét elfoglalta, megneszelte egy szerb–török készülődés hírét, mire Szerbiába, a braničevói kerületbe *(in districtu dicti regni Rasscie Brancho)* nyomult, és ott Vitovnica váron innen *(cis castrum Vytiniche)* szétverte az ellenséget. Öt zászlót zsákmányolt, amelyeket elküldött megszemlélésre a királynak Zólyomba, majd a királynőnek Budára. A haditettet nem egyedül vitte végbe, hanem más vitézekkel és előkelőkkel együtt, akiket a király a végek védelmére küldött.[40] Ezek egyike kétségtelenül a szomszédos báró, Perényi Miklós szörényi bán volt. Zsigmond 1392. évi oklevele szerint, amikor a törökök Szerbiába törtek és azt fosztogatták, Perényi benyomult oda, legyőzte őket és elvette néhány zászlajukat, amelyeket elküldött a királynak.[41] Nyilvánvalóan ugyanarról a rajtaütésről van szó, mint amelyet Sárói hőstetteként ismertünk meg, az időpontja pedig 1390 júliusára tehető, mert Zsigmond ekkor (június 23.–július 25.) tartózkodott Zólyomban.

Az oklevélből kitűnik, hogy a diadalt megelőzően már voltak idegen betörések, amelyek sikerrel jártak. Dagályos körmondatok ecsetelik, minő fosztogatásoknak és vérontásnak volt kitéve „Macsó, Szerém, Krassó és Temes kerületek illetve megyék” lakossága ismételten *(vicibus sedule replicatis)* a szerbek és törökök részéről, mígnem újabb próbálkozásuknak Sáróiék győzelme elejét vette. Feltehetően e támadások egyikét említi Zsigmondnak az az oklevele, amelyet 1390. november 22-én Lo-

sonci István macsói bán részére állított ki. „Ebben az évben" – olvassuk –, amikor a bán seregével Csütörtökhely falu közelében, a Száva szigetén táborozott *(cum suis descensum... fecit)* bánsága védelmében, a „hűtlen" Kazta fia László fia Demeter törökökkel és rácokkal együtt rajtaütött. A támadást visszaverték, utána pedig Losonci a mondott szigeten egy faerődöt *(bastitam ligneam)* emelt a végek oltalmára.[42] Csütörtökhely Maróttól (a mai Morovićtól) délnyugatra, a Száva közelében feküdt,[43] ennek a támadásnak a célpontja tehát Valkó megye volt, amelyet a tágabb értelemben vett Szerémséghez számítottak. Mivel Losonci 1390. májusban lett macsói bán,[44] a betörési kísérlet ezt követően történt. Kazta fia Demeter feltehetően a Horváti-párt egyik, Szerbiába menekült tagja volt. Amennyiben ugyanarról a betöréssorozatról van szó, mint amelyet a Sáróinak szóló oklevél sejtet, úgy az időpontja nagyjából júniusra tehető.

Ezek a betörések még valószínűleg nem jártak katasztrofális következményekkel. Annál inkább azok, amelyekre a következő években került sor. Pontosan datálni nem igen tudjuk őket, de egy-két szórványadat fenntartotta az emléküket.

Két nagyobb akcióról ad hírt Maróti János érdemeinek 1403. évi elbeszélése.[45] Eszerint, midőn a törökök nagy sereggel Szerém megyébe törtek, Maróti Nagyolasz városnál *(cis civitatem Nogolaz)* csatába bocsátkozott velük, amikor is testvére, Dénes fogságba esett. Majd amikor a törökök másodszor is *(vice iterata)* Szerém megyébe nyomultak, Maróti Nagyeng városnál *(penes civitatem Nogengh)* ismét megütközött velük. Megemlékezik minderről Zsigmond 1392. augusztus 24-i oklevele is, de összevonja a két eseményt.[46] Maróti, mint olvassuk, „korábban" *(pridem)* megsebesült a törökökkel Nagyengnél vívott csatában, egyik testvére pedig fogságba esett.

Nagyeng város igen jelentékeny hely volt, az 1330-as években három plébániával. A marchiai főesperességben feküdt, tehát Valkó megyéhez számítható, és 1280-ban valóban Valkó megyei helynek mondják.[47] Az említett betöréskor fordul elő utoljára, minden bizonnyal ekkor pusztult el. Fekvése sok fejtörést okozott a kutatóknak, de a szerémi szandzsák 1570 körüli defterében megtalálható Vengince néven, ekkor persze már csak faluként. A defterből megtudjuk, hogy határos volt Büyük Remete faluval, amely a mai Čalma mellett vagy helyén állt, és a közelében volt a

Kuveždin melletti Sveti Sava kolostor. Ennek alapján Kuveždin és Čalma közé, a mai Divoš területére helyezhető.[48]

Azt, hogy mikor történtek a mondott ütközetek, nem tudni biztosan. A *pridem* megjelölés inkább távolabbi, mint közeli eseményre szokott utalni, ezért talán 1391-re gondolhatunk. Ekkorra teszi a ferences rendi hagyomány a szerémségi kolostorok: Szávaszentdemeter, Szenterne, Nagyolasz és Eng pusztulását. Mivel forrásunk világosan két török betörésről szól, a nagyolaszi „csata" ennél korábban történt, talán 1390-ben.[49] Nehezebb eldönteni, milyen minőségében keveredett a harcokba Maróti. Természetesen nem vezérként, erre akkor még sem vagyona, sem társadalmi helyzete nem képesítette. Az elbeszélés csak annyit mond, hogy jelen volt ama két csatában, amelyet az ellenséggel vívtak. Udvari lovagként azonban csak 1393-tól van róla adat, és fogalmunk sincs róla, kinek a szolgálatában állt előzőleg.

Ezzel szemben világosan egy 1392. évi betörést említ az az oklevél, amely ez év július 12-én Kükei Somrákos javára kelt.[50] Az oklevél szerint Zsigmond nekiadta kárpótlásul a macsói bánságban fekvő Padina birtokot, mivel szerémségi jószágait „az elmúlt napokban" *(hiis proximis diebus)* a törökök elpusztították. A betörés 1392 tavaszán történhetett, egyik – vagy egyedüli – színhelye pedig a Martinci és Morović közti vidék volt, mert a Zsámboki-rokonsághoz tartozó Somrákos (azaz Smaragdus) birtokai arrafelé terültek el.

Valamelyik ekkori támadás során, 1391-ben vagy az alább tárgyalandó nagy 1392. évében hurcolhatták rabságba a Temes megyei Egerszegről (a mai Iersegről) Himfi Benedek Margit nevű leánygyermekét is. 1405-ben bukkant rá rokona, Marcali Miklós Kréta szigetén egy velencei úr házában, és 1408-ban sikerült hazahoznia leányaival együtt. A leányok még kiskorúak voltak, vagyis születésük az 1390-es évekre tehető.[51]

Kumorovitz L. Bernát az asszony elrablását 1375-re datálta, és kapcsolatba hozta az ekkori, általa rekonstruált havasalföldi török–magyar összeütközéssel. Ahhoz, hogy elmélete megálljon, feltételeznie kellett, hogy az elrabolt leányt még harminc év múlva is keresték, noha ez egyáltalán nem hangzott hihetően. (Az asszony gyermekeinek életkorával, ami szintén feltevése ellen szólt volna, nem foglalkozott.) Látszólag beleillett a kombinációba, hogy Himfi Benedek 1376-ban szentföldi zarándoklatra ment, hiszen fel lehetett tenni, hogy valójában leánya keresésére

indult. (Azonban Lackfi István vajda is éppen ugyanekkor rejtélyes módon évekre eltűnik a szemünk elől. Talán valószínűbb feltenni, hogy ő ment zarándoklatra, Himfi pedig, aki szoros kapcsolatban volt vele, elkísérte.)

A hipotézist Kumorovitz egy levéllel vélte alátámasztani, amely egy meg nem nevezett évben, Tamás apostol napja előtti hétfőn kelt Egerszegen. Himfi Benedek volt bán feleségét értesíti benne „embere", Himfi Lőrinc, hogy ne hagyja el a kolostorát, és ne jöjjön ide, mert „az egymással harcoló seregek *(exercitus unus contra alium)* mindent elpusztítottak", házai és kúriája pusztán állnak, és ily téli időben *(in tali hora)* nem is tudja a jobbágyokkal rendbehozatni.[52] A levél nyilvánvalóan két szembenálló sereg dúlásairól szól, de éppoly nyilvánvaló, hogy nem törökökről és magyarokról, különben a keresztény levélíró aligha választotta volna ezt a fogalmazást. Kézenfekvő viszont az írást az 1386–1387. évi belháború eseményeihez kapcsolni, ráadásul a dátum is a lehető legtökéletesebben megfelel ennek. Zsigmond 1386. augusztus 22-én Budán nevezte ki temesi ispánná a Losonci testvéreket,[53] akik ezt követően épp a Temesközben vívták az első kemény harcot a Durazzói-párt élén álló Horváti-testvérekkel. Előbb Lászlót verték meg Temesvárnál, majd János bánt Berekszó környékén, kiszorították őket az országrészből, és elfoglalták a kezükön levő királyi várakat. Ezek között Temesvár, Becse, Érsomlyó, Zsidóvár, Sebes és Miháld van megnevezve, amiből látszik, hogy a háború az egész Temesközre kiterjedt. A zsákmányolt hadijelvényeket Zsigmondnak – akkor még őrgrófnak – küldték el Budára. Ennek legkésőbb 1386 végén kellett történnie, mert Zsigmond 1387. január 10-én már Kaproncán volt.[54] Ekkor indult a szlavóniai hadjárat, amelyben Losonci László kezdettől fő szerepet játszott.[55] Ennek alapján a vázolt temesközi események egyértelműen 1386. szeptember eleje és december vége közé keltezhetők. Nyilvánvalóan ekkor, 1386. december 17-én azaz a harcok végeztével kelt Himfi Lőrinc levele Egerszegen, és célja az volt, hogy úrnőjét tájékoztassa a kialakult helyzetről. Az „egymással harcoló seregek" kitétel ebben az összefüggésben pontosan a helyére kerül. Himfinét ugyan „Benedek volt bán feleségének *(consors)*" címezi, akad azonban példa rá, hogy a feleség szót özvegyre is alkalmazták. Özvegy volta mellett szól, hogy a levél szerint zárdában élt. Kumorovitz szerint egy környékbeli kolostorról van szó, ahova a pusztítások elől menekült. Mint-

hogy azonban a szokásos lakhelye Döbrönte volt, kézenfekvőbb egy ottani kolostorra – Vásárhelyre vagy Veszprémvölgyre – gondolni, ahová férje halála után költözött.

Kumorovitz merész kombinációja különben eleve tárgytalan, mert a szerzőt magát is csak érthetetlen tájékozatlanság késztette rá: úgy tudta, hogy a Temesközben 1416-ban volt először török portya.[56] Nehéz felfogni, de tény: a kiváló tudósnak nem volt tudomása sem Milleker Bódog idevágó tanulmányáról,[57] sem a Temesen túli pálos kolostorok – köztük az Egerszeghez közeli Gatály – 1393-ra keltezett pusztulásáról,[58] sem azokról a kiadott oklevelekről, amelyek az 1390 és 1396 közötti törökdúlásokról szólnak.

AZ 1390. ÉVI HADJÁRAT

A következő hadjáratot minden bizonnyal a délvidéki helyzet romlása váltotta ki. Ha nem lett volna pusztító betörés, talán több is, úgy aligha került volna rá sor, hiszen Sárói és Perényi épp az imént arattak fényes győzelmet szerb területen, Zsigmondnak pedig lett volna más dolga is. Így azonban a helyzet ismét szükségessé tette személyes jelenlétét. A mozgósítás ezúttal szerényebb keretek között maradt. Bebek Imre országbírón kívül[59] csak a délvidéki bárók és ispánok: Garai Miklós volt[60] és Losonci István akkori macsói bán,[61] Perényi Miklós szörényi bán,[62] Kórógyi István krassói[63] és Treutel Miklós pozsegai ispán[64] jelenlétéről tudunk, van viszont rá adatunk, hogy Kanizsai Miklós tárnokmester otthon maradt.[65] Az aula feltehetően elkísérte a királyt, közte Betleni Gergely,[66] talán Csaholyi Sebestyén, Szántói Petőfi János, Bátori Szaniszló, Rozsályi Kun Lukács udvari lovagok is,[67] végül Kanizsai István.[68]

A hadjáratot már tavasszal elhatározták, mert a nádor Szt. György nyolcadán királyi parancsra pereket halasztott Mihály nyolcadára a „Szerbia elleni jelen hadjárat" miatt.[69] Hasonló perhalasztások később is voltak, így Szt. Jakabkor,[70] szeptemberben,[71] sőt novemberben is.[72] Zsigmond azonban csak szeptember elején kerekedett fel Budáról,[73] körülbelül egy héttel előbb, mint 1389-ben. Ezúttal Nagyváradon (szeptember 10–13.),[74] Temesváron (szeptember 21–26.) és a Keve megyei Olnason (szeptember 28–29.) át vonult délre. Egy darabig Mária királyné is követ-

te férjét, és szeptember 1-jén Illyén (Bihar m.) halasztatta el Töttös László pereit, aki saját állítása szerint „jelen hadjáratunkra indul".[75] A hadi készülődésről Perényi Miklós bán augusztus 31-én Kevén kelt levele is tájékoztat. Ebben tudatta Remetei Himfi Istvánnal, hogy Kisasszonynapkor (szeptember 8-án) „a szerbiai részekre készül átkelni", és arra kérte, hogy mielőbb jöjjön hozzá „valamennyi időre való élelemmel".[76] Úgy látszik, eredetileg a király is a kevei réven át kívánt Szerbiába jutni, mivel az útját Budáról nem Mohácsnak, hanem Temesvárnak vette. Valami okból azonban megváltoztatta a tervét, és Olnason át, azaz nyilván a Szerémségen keresztül vonult oda. Összesen vagy hat hetet töltött a Száván túl, de viselt dolgairól nem tudunk egyebet, mint hogy november 3-án a Rudniktól északnyugatra eső Ostrovica vár közelében táborozott.[77] November 19-én keltezett ismét Szávaszentdemeteren, innen Németi (Nijemci, november 22.), Ivánkaszentgyörgy (Ivankovo, november 26.) és Pacsinta (Pačetin, december 4–5.) érintésével indult el hazafelé a budai úton.

Mivel Ostrovica az 1389. évi hódítások és a macsói bánság közé ékelődött, nem lehetetlen, hogy a vállalkozás ennek a várnak a megszerzését célozta. Akár így volt azonban, akár másképp, annyi biztos, hogy eredményt nem hozott. Egyetlen adománylevél sem maradt fenn, amelyben itteni hadi érdemekről volna szó, és az egyetlen forrás – a Garai-oklevél –, amely egyáltalán említést tesz a hadjáratról, mély hallgatással siklik át a részletek felett. Ezt mással, mint kudarccal nem magyarázhatjuk.

A hadjárat azonban nem ért véget. A király valami okból félbeszakította útját, és úgy látszik, hogy a telet valahol a déli végeken töltötte. Több mint egy hónap múlva, 1391. január 11-én találkozunk vele ismét, ekkor Temesváron tartózkodott, ahonnan februárban Erdélybe vonult. A rejtélyt, hogy mivel töltötte közben az idejét, és hogyan került Pacsintáról Temesvárra, egy 1399. évi oklevél segít megvilágítani. Ebben Perényi Péter legelső érdemeként azt olvassuk, hogy megsebesült a fején, amikor a király a törökök által elfoglalt Galambóc várat „személyesen ostromolta".[78] Nos, 1390 decembere nagyjából az egyetlen időpont, amikor ez az ostrom beilleszthető Zsigmond itineráriumába. Egyben magyarázatot kapunk arra is, miért fordult vissza a budai útról: az ostromot, mint az oklevél sejteti, az váltotta ki, hogy a törökök elfoglalták a várat. A király tehát, ez a legvalószínűbb, útban hazafelé értesült Galambóc elestéről,

mire nyomban visszafordult, odasietett, és megkísérelte visszafoglalni. Ez aligha sikerült, különben többet hallanánk az eseményről, érthető viszont, hogy a király útja innen miért Temesvárra és nem Budára vezetett.[79]

AZ 1391. ÉVI HADJÁRAT

Rendkívül kevés biztosat tudunk az 1391. évi hadjáratról. A mozgósítás szerény lehetett, még a szokott perhalasztásokra sem került sor, és csak két aktív báró, Kanizsai Miklós tárnokmester[80] és Bebek Detre szlavón bán,[81] valamint Garai Miklós volt bán[82] részvételéről hallunk. A biztos távollevők között volt Bebek országbíró, aki a liptói registrum összeállításával volt elfoglalva.[83]

Zsigmond augusztus 15-e körül kerekedett fel Budáról. Úti célja, mint utóbb kitűnik, most is Szerbia volt, és Szekcsőn (augusztus 21.) át az eszéki utat követte, de azután egy jókora vargabetűt tett Pozsegavárra (szeptember 1–6.). Itt volt a Bosznia elleni expedíciók kiindulópontja, de a bosnyák és magyar uralkodók szokott találkahelye is, ezért elképzelhető, hogy ezúttal diplomáciai tárgyalásra került sor. Nem lehetetlen, hogy Zsigmond valami fegyverszünetfélét kötött az új bosnyák királlyal, Dabišával, hogy a szerbiai harcok idejére biztosítsa a hátát. Előzőleg, májusban, bizonyára Tvrtko király halálhírére, meghirdetett ugyan egy Bosznia elleni inváziót,[84] de ettől nagyon hamar elállt. A háborús tervek helyébe tárgyalások léptek, és tudunk róla, hogy Nagymihályi János udvari lovag valamikor 1392. december előtt követségben járt Boszniában.[85] Lehet, hogy útja az 1391. évi eseményekkel függött össze, vagy azok folyománya volt.

Bármint volt is, Zsigmond nem támadta meg Boszniát. Pozsegavárról azonnal keletnek fordult, szeptember 19-én Nagyengen volt, 28-án pedig Szávaszentdemeteren. Ahelyett azonban, hogy átkelt volna a Száván, még október 10-én is a közelben, Redneknél (a mai Vrdniknél) táborozott. 25-én, amikor a Száva valamelyik, *Zymand*-inak nevezett révjénél volt, „Boszniában és Szerbiában" szerzett érdemekért adott jutalmat,[86] ami arra mutat, hogy ő vagy serege egy része előzőleg átkelt a folyón. Még két-három hétig időzhetett a végeken, mert csak november 30-ától

találjuk ismét Budán. Harcairól semmiféle visszaemlékezés nem maradt, és az említetten kívül más jutalomról nem tudunk.

Az itinerárium adatai egyértelműen arra mutatnak, hogy a harcok, szemben az előző évekkel, ezúttal főleg a Szerémségben folytak. Zsigmond hihetőleg ellenséges sereggel került itt szembe, ezért nem állt módjában, vagy csak igen rövid időre, szerb területre hatolni. Nem hessegethető el a gyanú, hogy *ez a betörés okozta a Szerémség első általános pusztulását*, és ekkor folyt le az a Nagyeng melletti ütközet, amely Maróti János érdemei felsorolásában szerepel. Ebben az esetben a csatát a királyi sereg vívta a törökökkel, és Maróti mint az aula tagja vett részt benne. A források hallgatásából ítélve aligha született fényes magyar győzelem, de súlyos vereségnek sincs nyoma.

A királyi sereg jelentős része vélhetően nem is volt jelen. Van rá adat, hogy mialatt Zsigmond a Szerémségben volt, Perényi Miklós szörényi bán a sereg másik részével a Temesközben tartózkodott.[87] Feladata valószínűleg a tartományát fenyegető betörés elhárítása volt, és egy adatból ítélve ennek dicsőséggel meg is felelt. 1399-ben megtudjuk, hogy midőn a törökök Érdsomlyó kerületét *(disctrictus)* megtámadták, Perényi Péter – ekkoriban udvari familiáris – szembeszállt velük, vezéreiktől zászlót vett el, és sok foglyot kiszabadított.[88] Mármost 1391. november 30-án Zsigmond Budán, nem tudni miért, gazdag adományban részesítette Perényit és nővérét, Szomszédvári Tót Miklós udvari lovag feleségét, az oklevél relátora pedig Perényi Miklós bán volt.[89] Csábító feltételezni, hogy a jutalmat Perényi Péter azért a hőstettéért kapta, amelyről az 1399. évi oklevél szól, és azt rokona, Miklós bán oldalán hajtotta végre. Kevéssel utóbb, december végén más udvari lovagok is hozzá hasonlóan jelentős birtokadományokat kaptak, szintén anélkül, hogy az okát ismernénk. Szécsi János, Dobó Domokos, Szécsi Gál, Kun Lukács, Betleni Gergely nevével találkozunk a jutalmazottak között,[90] de kétségkívül voltak mások is. Ha Zsigmond seregében lettek volna, akkor a szokásnak megfelelően a helyszínen vagy útban hazafelé részesültek volna jutalomban. Mivel azonban nem így történt, gyanítható, hogy ők is, mint Perényi Péter, Miklós bán oldalán a temesközi harcokban vettek részt, és ez volt az, amivel kiérdemelték az uralkodó kegyét. A bán és lovagjai nyilván csak november végén érkeztek meg a Temesközből, ezért került sor ennyire későn a jutalomosztásra.

AZ 1392. ÉVI HADJÁRAT

A győzelem mulandónak bizonyult. Kevéssel utóbb, 1392 elején drámai események játszódtak le a temesi végeken. Osztrák forrás szerint a törökök „nagy erővel Magyarország ellen jöttek, Buda felé közeledtek, és elpusztították a vidéket. Sok keresztényt rabságba hurcoltak".[91] Az addig példátlan erejű invázió január–február folyamán történhetett, és általános megdöbbenést váltott ki. A végeket kormányzó Perényi Miklós bán, az előző évi harcok hőse váratlanul lemondott.[92] Elcserélte érsomlyói uradalmát a sárospatakira, és bár a nyári hadjáratra még elment, utána végleg visszavonult a közügyektől. Még előző hivatalát, a pohárnokmesterséget sem foglalta el újból. Pedig nem lett kegyvesztett, hiszen Zsigmond melegen emlékezett meg vitézségéről hónapokkal később; nem lett továbbá sem beteg, sem nyomorék, hiszen később részt vett a nikápolyi hadjáraton és ott esett el.[93] Visszalépése alighanem a török támadás okozta traumával függött össze.

A király és tanácsa nyomban összeült Budán, hogy a végek védelméről tárgyaljon,[94] a következő napokban (március 5. táján) pedig döntött a hivatalok új elosztásáról. Ebben most a Bebek testvérek nyomasztó túlsúlya érvényesült. Imre országbíró vette át az erdélyi vajdaságot, míg öccse, Detre Szlavónia élén maradt. Detre bán egyik fia a kalocsai érsekséget, a másik – feltehetően ugyanekkor – a vránai perjelséget kapta meg.[95] Perényi helyére egyelőre egy névtelen lovag, Gerebenci Szemere került, aki úgy látszik szintén a Bebekek embere volt.[96]

A pusztító török invázió hatására Zsigmond és tanácsa minden addiginál nagyobb szabású ellentámadásra szánta el magát. Kihirdették, hogy a háborúban ezúttal minden birtokos köteles részt venni,[97] és március 28-án a király már pert halasztatott „a törökök, az ellenség és a szakadárok ellen" hamarosan induló hadjárat miatt.[98] A diplomáciai előkészítés jegyében április közepén találkozót eszközölt ki a lengyel határon sógornőjével, Hedvig királynővel, bizonyára azért, hogy fegyverszünetet kössön vele.[99] Innen sietett Kassán (április 27.) át délre, és Temesváron (május 3–6.) érte utol pár nap múlva a Szerbiába tartó sereget.

Zsigmondnak sikerült más idegen segítséget is kieszközölnie, elsősorban bátyja, Vencel országaiból. A nevezetesebb vendégek közül Bolko sziléziai herceg és Sternberg Albert cseh főúr neve ismert.[100] Jöttek azon-

ban osztrák urak, köztük Vilmos, Cilli grófja,[101] sőt angol lovagok is sógorától, II. Richárdtól, mégpedig olyan sokan, hogy egy bécsi évkönyv fontosnak tartotta megemlíteni őket.[102] A magyar urak bizonyára nagy számban voltak jelen, de csak a következők azok, akikről ezt biztosan tudjuk: Kanizsai érsek főkancellár,[103] Lackfi György macsói bán,[104] Jolsvai Leusták udvarmester,[105] Csetneki György asztalnokmester,[106] Stibor pozsonyi ispán,[107] Perényi Miklós[108] és Garai Miklós[109] volt bán, Bélteki Drág „vajda",[110] a lovagok sorából Szomszédvári Tót Miklós,[111] Kernecsi Miklós[112] és Kükei Somrákos.[113] A hadjárat főkapitánya ezúttal Sárói László temesi és liptói ispán lett,[114] akit a király visszatérése után szlavón bánná nevezett ki. Távol maradt a harcoktól Kaplai János országbíró,[115] Bebek Imre erdélyi vajda[116] és Kanizsai Miklós tárnokmester.[117]

A tekintélyes sereg május 6-a után kerekedett fel Temesvárról, 13-án Apácán volt, 28-án Érsomlyó (Versec) mellett.[118] Ezután egy teljes hónapot töltött még a Temesközben, ami azt sejteti, hogy török hadakkal került szembe. Utóbb megtudjuk, hogy maga Bajezid szultán várta a magyar királyt, és Keve közelében próbálta meg útját állni.[119] Valószínűleg ezért szerepel június 11-én Karán(sebes), 24-én a Krassó (Karas) folyó melletti[120] és 28-án a gerebenci tábor királyi dátumhelyként. Június 25-én azonban az előhad már a Dunánál volt,[121] hamarosan sikerült kierőszakolni az átkelést is, és Zsigmond július 9-étől augusztus 6-áig a folyó túlsó oldalán, a „braničevói kerületben", „a Moraván innen" keltezte okleveleit. A szultán, mindegyre kitérve az összecsapás elől, visszavonult. A magyar király Ždrelo felé üldözte egy darabig,[122] de hamarosan visszafordult, augusztus 9-e előtt átkelt Kevére, és Temesváron (augusztus 13–16.) át visszatért Váradra (augusztus 21–24.).

A nagyszabású hadjárat a várt eredményt nem hozta meg, csak erkölcsi sikert. Győzelmet, ütközet híján, nem sikerült aratni, hódításról nem történik említés, de azt tapasztalni lehetett, hogy a nagy hatalmú szultán nem mer csatába szállni a keresztényekkel. Ez az udvart mérsékelt, de jóleső diadalérzéssel tölthette el, amelyet jól tükröznek azok az adománylevelek, amelyek e napokban Szerbiában, majd itthon keltek. A török kérdést a várakozás ellenére nem sikerült megoldani, sőt mint hamarosan kiderült, a veszély sem lett kisebb, de az ország azért, egyelőre, a pogányok méltó ellenfelének érezhette magát.

ÉSZAK-SZERBIA és környezete 1400 körül
vár
kolostor
egyéb helység
Nekudim
1392
Zsigmond hadjárataiban érintett helységek
MAGYARORSZÁG
Szlavónia
BOSZNIA
SZERBIA
Hercegovina
Orbász
Belin districtus
Macsói districtus
Macsói bánság
Dettos földe
Havasalföldi Vajdaság
Vidini Bánság
Verőce
Siklós
Karassó
Dráva
Baranyavár
Valpó
Vajas
Eszék
Nekcse
Pacsinta
1390
Bács
Pozsegavár
Diakó
Ivánkaszentgyörgy
1390
Báza
Szála
Németi
1390
Újlak
Eng
1391
Rednek
1391
Duna
Nagyolaszi
1391
Szávaszentdemeter
1390,1391
Bitva
Belin
Drina
Orbászvásárbely
Dobor
Boszna
Doboj
Szrebernik
Maglaj
Vranduk
Jajca
Travnik
Bobovac
Olovo
Fojnica
Zvornik
Srebrenica
Drina
Konjic
Neretva
Mostar
Goražde
Foča
Lim
Prijepolje
Gračanica
Užice
Gradac
Moravica
Ibar
Studenica
Raška
Becse
Tisza
Titel
Temes
Olnás
Szalánkemén
Kölpény
Debrecen
Kolubara
Nepričava
Macsó
Belastena
Ostrovica
1390
Rudnik
Borač
1389
Čestin
1389
Nyugati Morava
Kruševac
Rasina
Niš
Déli Morava
Begej
Temesvár
Lugos
Déva
Berza
Apáca
1392
Karánsebes
Igan
Krassó
Érdsomlyó
1392
Pancsal
Gerebenc 1392
Nyárád
Keve
1389,1392
Haram
Nándorfehérvár
Szentlászló
Duna
Braničevo
(Barancs)
Galambóc
Pek
Drankó
Orsova
Morava
Mlava
Nekudim
1392
Ždrelo
1392
Ravanica
Ravno
Morava
Timok
Vidin

JEGYZETEK

1. Trpković: Srpski...
2. A magyarországi ismeretek rövid áttekintése Szakály: Phases... 72–74. Alapos bibliográfiájából nem hiányzik Trpković tanulmánya sem.
3. Hoensch: *Itinerar...*
4. Dátumhibáinak legfőbb forrása az, hogy túlzott alaposságból Fejér György okmánytárát is kicédulázták, jóllehet ennek dokumentumait Mályusz Elemér, mint tudjuk, a saját okmánytárában kivétel nélkül regisztrálta, és hibáikat kiigazította. Így többször előfordul, hogy ugyanaz a dokumentum helyes és helytelen dátummal is megtalálható az itineráriumban. Emellett néhol téves a helynevek azonosítása.
5. Kumorovitz: I. Lajos... 919–979.
6. Trpković: Srpski... 100–102. jól megalapozott véleménye szerint 1389 végén vagy 1390 elején.
7. 1406: „Nosque personaliter ad conterendum ipsorum Turcorum et Rascensium proterviam vicibus quadriduanis in dictum regnum Rascie accessissemus", *HO* VII. 436.
8. Ebben: „adversus Turcorum et Rasciensium... malignam conspirationem vicibus quatuor continuatis", *CDH* X/4. 666.
9. Wertner: Hadjáratok... 448–449.; Szakály: Phases... 74. Trpković azonban felfigyelt a két adat fontosságára (Srpski... 109.).
10. 1389. dec. 2.: „contra Rascianos, sacre nostre corone rebelles", *Krassó* III. 192. A hadjáratról Trpković: Srpski... 96–100., aki azonban Nagy Lajos hódító balkáni politikájának folytatását látja benne.
11. 1397: *CDH* X/2. 442.; 1401: ugyanígy, *Sopron vm.* I. 542.
12. Relator, szept. 15.: *Bánffy* I. 420. Az ő familiárisa lehetett Kállói István fia István, akinek szerbiai érdemeit Zsigmond 1390. márc. 31-én jutalmazta, *Szerbia* 24.
13. Lásd fent, 6–7. jegyzet. Az ő embere lehetett Monoszlói Csupor Tamás (*ZsO* I. 1192.), ha igaz, hogy korábban apjának familiárisa volt (Engel: *Arch.* II. 54.).
14. Relator, nov. 8.: DF 285855, *CDH* X/1. 515.; nov. 23.: *ZsO* I. 1265.; dec. 7.: uo. 1282. Kíséretéből jelen volt Gersei Pető György (*ZsO* I. 1263., vö. Engel: *Arch.* II. 194.) és Szeretvai Ramocsa Péter (*ZsO* I. 1203–1204, 1271., vö. Engel: *Arch.* II. 201.).
15. Kíséretében ott volt familiárisa, Semsei László (*ZsO* I. 1265., vö. Engel: *Arch.* II. 212.). Perényi részvételét a király 1392. júl. 12-i adománylevele is említi,

amellyel az 1390-ben adott Érsomlyó várért cserébe a pataki uradalmat adta neki, *Krassó* III. 220. Mivel ebben az áll, hogy a hadjárat „in anno iam elapso" történt, az érdemek felsorolását az 1390. évi oklevélből vették át, bizonyára szó szerint.

16. Úgy látszik távol volt Knol Péter erdélyi és Hédervári János győri püspök (vö. *ZsO* I. 1285–6.), bár bandériumaikat természetesen ők is elküldhették.
17. Részvételére több adat utal: 1389. szept. 15.: *ZsO* I. 1148.; nov. 8.: *CDH* X/1. 515., vö. *ZsO* I. 1191.; nov. 9.: *ZsO* I. 1193.; nov. 12.: DL 7530; 1390: *Szerbia* 24.
18. Zsigmond 1389. dec. 2-i adománylevele tesz róla említést, *Temes* 181.
19. Relator, dec. 2.: *ZsO* I. 1275., részvételéről az 1390. aug. 14-i adománylevél is szól, *Doc. Val.* 394.
20. Adományt kap, nov. 23.: *ZsO* I. 1266.
21. Relator, nov. 9.: *ZsO* I. 1193.
22. Relator, dec. 2.: *Krassó* III. 192. Helyettese, Szini István (vö. Engel: *Arch.* II. 232.) dec. 1-jén adományban részesült nem részletezett érdemeiért, *ZsO* I. 1272.
23. Relator, dec. 1.: *ZsO* I. 1271., 1387–1391 királynéi udvari lovag (Engel: *Arch.* II. 62.).
24. Adományt kap, dec. 7.: *ZsO* I. 1282.; érdemei Borač ostrománál 1390: *Sztáray* I. 490. Királyi (valójában királynői) udvari lovag (Engel: *Arch.* II. 173.).
25. Érdemei, dec. 6.: *ZsO* I. 1280., udvari familiáris 1389–1391 (Engel: *Arch.* II. 190.).
26. Kanizsai testvéreivel együtt volt jelen, 1397: *CDH* X/2. 442. 1390-ben udvari ifjú (Engel: *Arch.* II. 122.), tehát bizonyára az aula tagjaként vett részt a harcokban.
27. Palotai Cibak László pallosjog-adományban részesül Borač ostromában való részvételéért, nov. 10: *Csáky* I. 163.
28. Szept. 15.: saját költségén, *Bánffy* I. 420.; nov. 6.: „nunc capitaneus presentis exercitus regni Hungarie generalis... in regno Rasscie", Borač vár alatt „más bárókkal és nagyszámú nemessel együtt" hoz ítéletet egy perben, *ZsO* I. 1190.; részvételét említi Zsigmond 1390. évi oklevele is, *Bánffy* I. 431.
29. „in portu Draue", DF 220078.
30. Hosszú és kemény ostromukról („diutius fortiter expugnando") és bevételükről szólnak Zsigmondnak a Kanizsaiak javára szóló oklevelei: *CDH* X/. 2. 442., *Sopron vm.* I. 542., továbbá *Csáky* I. 163., *CDH* X/1. 525., *Szerbia* 24., *Doc. Val.* 394. Vö. Trpković: Srpski... 97. Fekvésükre újabban Mihajlo Dinić: *Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijsko-geografske studije.* Beograd, 1978, 56.

Borač várat a magyar szakirodalomban általában összekeverik a tőle igen távol fekvő Braničevóval (pl. *ZsO* I. 1191.), Csánki Dezső pedig (II. 269.) tévedésből felvette Borcz néven a Valkó megyei várak közé.

31. „in custodia et conservatione castri nostri Boroch, quod a dictis Rascianis ad presens recepimus", *CDH* X/1. 515., vö. *ZsO* I. 1191.
32. 1388: *CDH* X/1. 415., Bitva várra Dinić: *Srpske zemlje...* 48.
33. 1397 [1389-re]: „Johanne bano districtum regni nostri Belyn pro se ipso usurpare machinando Nicolaus [de Gara] undam Zaue ex nostro regio edicto transfretando... Belyn nostris ditioni et dominio reintegravit", DF 286192; 1406: „districtus nostros de Beleen et de Macho" visszafoglalták a Garaiak, elbeszélve az 1389-92. évi hadjáratok előtt, *HO* VII. 436. A Belin nevet véleményem szerint tévesen hozzák kapcsolatba a Debrc melletti Beljin faluval (Dinić: *Srpske zemlje...* 47.). Sokkal valószínűbb, hogy a Drinától nyugatra eső mai Bijeljina és vidéke értendő, lásd a térképet.
34. 1392: *HO* VII. 428. Ezek fekvésére – Belastenáé vitatott – Dinić: *Srpske zemlje...* 48–49.; Jovan Radonić: Sporazum u Tati i srpsko-ugarski odnosi od XIII-XVI veka. *Glas Srpske Kraljevske Akademije* 198 (Beograd, 1941) 187.
35. Adomány Kórógyi István javára „in descensu nostri exercitus campestri prope Nicodem", az ugyanekkor kelt iktatóparancsban „prope castrum Nicodem", DL 7530. A vár Belgrádtól délkeletre, Smederevska Palanka helyén feküdt: Dinić: *Srpske zemlje...* 56.
36. „in regno Rascie in descensu nostro penes fluvium Lownicha", *ZsO* I. 1265. Trpković (Srpski... 98–99.) nyilván helytálló elemzése szerint a Lomnički Potok értendő, a Dulenska Reka bal oldali mellékvize. Ez utóbbi Varvarintól északra torkollik balról a Moravába.
37. A két vár eleste után „in... aliis nostris felicibus processibus in terra Rascie", dec. 2.: *Temes* 181. Megjegyzendő, hogy Zsigmondnak egy adománylevele már nov. 21-én – tehát szerbiai tartózkodása idején – Kevén kelt (*ZsO* I. 1263.), amiből Trpković: Srpski... 98–99. a hadjárat megszakítására következtetett. Szerintem valószínűbb, hogy az oklevél nem a királyi titkospecsét, hanem a Kevére előreküldött nagypecsét alatt kelt. (Mivel csak tartalmi átírásban maradt fenn, megggyőződni erről nincs módunk.)
38. Zsigmond egyik oklevele ugyan a várak „visszaszerzéséről" („recuperatio et reoptentio") beszél (*Doc. Val.* 395.), de ezt aligha kell úgy értenünk, hogy korábban is magyar kézen voltak. Inkább úgy, hogy birtokosuk, Lázár kenéz korábban magyar vazallusnak számított.
39. *Doc. Val.* 394–397. Vö. Trpković: Srpski... 101.

40. „cum nonnullis nostris fidis militibus et proceribus pro tuitione et custodia confiniorum... per nos deputatis”
41. 1392: *Krassó* III. 220.
42. „in quadam insula Zaue prope villam Cheturtukhel”, *Bánffy* I. 431.
43. 1780/82. térk.: Csetvertkovistye, Georg Heller – Karl Nehring: *Comitatus Sirmiensis*. München, 1973, 36. Csütörtökhely néven 1338: *AO* III. 536–8.; 1503: DF 276738–9. Trpković: Srpski... 102. egy másik, szintén Valkó megyei Csütörtökhellyel azonosítja, ez azonban a Szávától távol, Komletinci mellett feküdt és a vérvár-ataki uradalomhoz tartozott.
44. Engel: *Arch*. I. 28.
45. Veress: *Gyula* 4.
46. *ZsO* I. 2605.
47. *ÁÚO* IX. 265.
48. Bruce W. McGowan: *Sirem sancaği mufassal tahrir defteri*. Ankara, 1983, 105., 196. Az itt Vantinica alakban vokalizált török név helyesen Vengincének olvasandó.
49. A kolostorokra Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Budapest, 1922. 161., 204., 270., 279. A betörés időpontját illetően ugyanerre a bizonytalan következtetésre jutott Trpković: Srpski... 108–109. is, ő azonban tévesen ide vonta azokat az 1399. évi adatokat is, amelyek Perényi Péter macsói bánságának idejére (1397–1398) vonatkoznak.
50. *Szerbia* 32., vö. *ZsO* I. 2565.
51. *ZsO* II. 6407. A levélíró Francesco Bernardi „mint saját leányait venné őket gondjába”, tehát nyilván még férjhez nem adható gyermekekről volt szó, nem pártában maradt felnőttekről.
52. Kumorovitz: I. Lajos... 977. A kelethely azonban „Persed” helyett „Egersed”. További értelemzavaró hibák: „nequivinus” = „nequimus”; „tamen vestros non, sed cum nostris” = „tamen vere” stb.; „vestri jobagiones petunt vos” = „... petunt nos”; „vnelitis” = „velitis”; „Hec (?) magister” = „homo vester”. Kumorovitz a szöveget úgy értette, hogy „a jobbágyoknak – ilyen körülmények között – nem lehet parancsolni” (923.). Az „in tali hora” kitétel azonban egyértelműen az évszakra és az időjárásra utal.
53. A Budán kelt kinevezés: *Krassó* III. 164.
54. *CDCr* XVII. 46.
55. *Krassó* III. 166–168.
56. „az 1375. évi háború folyamán Temes és Krassó megye déli részeiben (!)... török csapatok is betörtek, amit – ebben a térségben – csak 1416-ban, illetőleg 1418-ban ismételtek meg”, Kumorovitz: I. Lajos... 943.

57. Milleker Bódog: *A törököknek első betörései Dél-Magyarországba Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése, 1393–1439.* Temesvár, 1914.
58. „Diabolus... per saevissimos Turcos quamplura ordinis nostri monasteria videlicet... ultra fluvium Themes duo claustra Boldoghew et Gatal... fecit desolari et exterminari", *Documenta artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai.* Budapest, 1975, I. 20. /A MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai./
59. Relator, dec. 5.: *ZsO* I. 1780.
60. Lásd a 335–336. jegyzetet.
61. „in proximo nostro exercitu... contra Rascianos", *Bánffy* I. 431.; Zsigmonddal végig együtt van, Körösszeg várat kapja, *ZsO* I. 1714–1715, 1758.
62. Érsomlyót és a pataki uradalmat kapja, *ZsO* I. 1674., 1755. Egy keltezetlen levelében értesíti Remetei Himfi Istvánt, hogy Kisasszony napján (szept. 8.) Szerbiába megy, *Szörény* III. 12.
63. Relator, dec. 5.: *ZsO* I. 1781.
64. Relator, nov. 19.: *ZsO* I. 1752.
65. Birtokán, Barbacson (Sopron m.) keltez, nov. 6: *ZsO* I. 1738.
66. *ZsO* I. 1673.
67. Személyükre Engel: *Arch.* II. 25., 47., 137., 194. Zsigmond Pacsintán döntőbírának jelöli őket, dec. 5.: *ZsO* I. 1780. Történetesen négy udvari lovagról van szó, ami arra mutat, hogy jelen voltak.
68. Relator, dec. 4.: *ZsO* I. 1779.
69. Császlóci László „in presentem exercitum versus regnum Rasscye motum" vonul, máj. 8.: DL 52683, vö. *Szerbia* 26., említés. Az 1390. évi hadjáratról Trpković: Srpski... 105.
70. 1391: Vezsenyi László királynéi udvari lovag pereit királyi parancsra [1390] Jakab nyolcadáról halasztották el „későbbi nyolcadra" hadba vonulása miatt, de Mária óhajára végül mégsem ment el, *CDH* X/1. 663., vö. *ZsO* I. 1869.
71. Szeretvai Ramocsa Péter pereit Zsigmond Temesvárról halasztatja el, szept. 23.: DL 52695, *Szerbia* 26., említés.
72. Nádori halasztás Szeretvai Ramocsa Péter és társai részére, nov. 4.: DL 52699; 7-én Szeretvai László részére, DL 52707; 5-én országbírói halasztás Lónyai István és Ferenc részére, DL 52702. Említésük *Szerbia* 26, 30.
73. 1-jén még Budán keltez a titkos pecséttel, „commissio propria" alatt, DF 233989.
74. 10-én: DF 253481; 13-án: *BTOE* III. 101. sz.

75. „in presentem nostrum exercitum asserat se profecturum", *Zichy* IV. 463., vö. *ZsO* I. 1647.
76. *Szörény* III. 12. A levélnek nincs évszáma, de Perényi szörényi bánsága idején, tehát 1390-ben vagy 1391-ben kelt. A fenti összefüggésben az 1390. évi keltezés a valószínűbb, így datálta Mályusz (*ZsO* I. 1646.) és Trpković: Srpski... 101. is.
77. Fekvésére Dinić: *Srpske zemlje...* 56.
78. „castrum nostrum Galambocz... per ipsos Turcos potenter occupatum... personaliter obsederamus", *Szerbia* 40. Ugyanígy elbeszélve 1411: *CDH* X/5. 163.
79. Uruc török krónikája is említ a 792. évnél (1389. dec.–1390. dec.) egy török hadjáratot Galambóc és Szerbia ellen. Trpković: Srpski... 119. ennek alapján szintén 1390-re (vagy 1391-re) datálta Galambóc török kézre jutását, hangsúlyozva, hogy a törökök a jelek szerint nem a szerbektől, hanem a magyaroktól foglalták el.
80. Relator, okt. 25.: *CDCr* XVII. 395., *ZsO* I. 2257.
81. Relator, okt. 10.: *ZsO* I. 2242.
82. Lásd a 6–7. jegyzetet.
83. Szept. 5-én Szentén (Nógrád m.) keltez, *ZsO* I. 2202., ezután Liptóban, *ZsO* I. 2209. stb. Az 1391. évi hadjáratról Trpković: Srpski... 109–110.
84. 17-án perhalasztás a Bárcaiaknak, mivel „ad instantem nostrum exercitum versus Boznam" készülnek, *ZsO* I. 2046.
85. *Sztáray* I. 518.
86. Napi kelet nélkül, *ZsO* I. 2257. Pontos keltét elárulja egy másik, datált oklevél, amelyben mind a relator, mind a kedvezményezettek ugyanazok, *CDCr* XVII. 395. Trpković: Srpski... 110., nem ismervén ez utóbbi oklevelet, vitatta a másiknak október végi keltezését. Zymandot, helyesen, ő is megkülönbözteti Zimonytól, amelynek egykorú magyar neve Zemplén volt, és találomra a Bosut torkolatvidékére helyezi.
87. Kevén keltez, okt. 22.: *ZsO* I. 2253.
88. *Szerbia* 40. Ugyanígy, Galambóc ostroma után elbeszélve 1411: *CDH* X/5. 163.
89. *ZsO* I. 2284.
90. *CDH* X/1. 682., 687.; *UGDS* III. 37.; *ZsO* I. 2309., 2312.
91. Joseph Seemüller (Hrsg.): *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*. Hannover–Leipzig, 1909, 205. /Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt 6. tom./
92. Remetei Himfi István febr. 25-én még az ő szolgálatában volt elfoglalva, vö. *ZsO* I. 2407., *Szörény* III. 12.

93. 1392. júl. 12: *Krassó* III. 220.; halálára *ZsO* I. 5339., II. 4417.
94. Zsigmond értesíti a bírákat, hogy Remetei Himfi István speciális szolgálatában „in confinibus regni Rascie contra Turkos" van elfoglalva. Rajta: „commissio propria ex deliberatione baronum", febr. 25.: *ZsO* I. 2407.
95. Imre márc. 2. és 7. között lett vajda (Engel: *Arch.* I. 9., 13.), Bebek Miklóst márc. 10-étől említik érsekként, öccsét, Imrét novembertől perjelként (uo. 65., 82.).
96. Márc. 10–14. között említik bánként, Engel: *Arch.* I. 33. Többé nem találkozunk vele, talán még ebben az évben meghalt. Mária királynő valamikor 1395 előtt özvegyének és fiainak (Mihály, Miklós) adta Szalacs mezővárost, egy itteni vitás földrészbe 1396. júl. 15-én iktatták őket (DF 283978, csonka, Szemere neve nélkül). Hasonlóképpen Máriától kaphatták másik két birtokukat, Felsőzsolcát (Borsod m.) és Aszalót (Abaúj m.) is, mivel előzőleg mindegyik királynéi birtok volt. Mindebből az következik, hogy Szemere bán igen közel állt Máriához, vagy ami még valószínűbb, híveihez, a Bebekekhez. Fiai egyébként hamar elhaltak, és 1407-ben, az özvegy halála után Zsigmond az egész vagyont a váradi káptalannak adta (*CDH* X/4. 613.).
97. Erre május 13-i oklevelében hivatkozik a király, amikor felmentést ad alóla: *ZsO* I. 2516. A tavasz folyamán más is kapott ilyen felmentést: *ZsO* I. 2491.
98. „contra Turkos et emulos ac scismaticos", *ZsO* I. 2454. A hadjáratról Trpković: Srpski... 110–112.
99. Zsigmond ápr. 10-én Diósgyőrött, 24-én Lőcsén volt. Szepességi útját mással, mint lengyel kapcsolatteremtéssel nem lehet magyarázni. A tárgyalópartner azonban nem lehetett Ulászló király, mert őt 16-án Lwówban és 28-án Sanokban találjuk (Antoni Gasiorowski: *Itinerarium króla Wladyslawa Jagielly 1386–1434.* Warszawa, 1972, 34.).
100. *CDH* X/2. 162., lásd a 118. jegyzetet.
101. 1397: *CDH* X/2. 419.; lásd a következő jegyzetet is.
102. 1392: „Des jar kriegt der von Unngeren mit den haiden, und hulfen im die herren von Enngellannt, der von Czili und maniger lanntherr". Wiener Annalen von 1348–1404, Seemüller: *Österreichische Chronik...* 236.
103. Temesváron, máj. 2.: *ZsO* I. 2498.; relator, júl. 11.: *TT* 1896. 512.
104. Relator, júl. 13.: *Szerbia* 32.
105. Relator, máj. 13.: *ZsO* I. 2516.
106. Temesváron, aug. 13.: *ZsO* I. 2595.
107. *CDH* X/2. 162. Familiárisa, Királyfalvi László jutalmat kap, *ZsO* I. 2600.
108. Győzelme „nuperrime adversus... Turkos... in regno Rascie", júl. 12.: *Krassó* III. 220.

109. Temesváron, aug. 16.: *ZsO* I. 2598. Vö. a 6–7. jegyzetet.
110. Relator, júl. 13.: *Doc. Val.* 429.
111. Relator, aug. 13.: *ZsO* I. 2595. Valószínűleg már ekkor udvari lovag, vö. Engel: *Arch.* I. 491.
112. Adományt kap, aug. 14.: *ZsO* I. 2596. 1387-ben udvari lovag (Engel: *Arch.* II. 128.).
113. Adományt kap, júl. 13.: *Szerbia* 32.
114. Relator, máj. 3.: *ZsO* I. 2500.; „capitaneus generalis", jún. 24.: *ZsO* I. 2543.
115. Birtokán, Kazán (Borsod m.) keltez, aug. 4.: *ZsO* I. 2583.
116. Erdélyben, *ZsO* I. 2505.
117. Zágrábban bíráskodik, máj. 12: *ZsO* I. 2514–5.
118. „in descensu nostro prope Ersomlio", *ADE* III. 710., vö. *ZsO* I. 2529.
119. 1397: *CDH* X/2. 419.
120. „in descensu campestri regalis exercitus iuxta fluvium Crassow", *ZsO* I. 2543.
121. Sternbergi Albert oklevele „in metis Croatie (!) iuxta Danubium in exercitu", *CDH* X/2. 162., vö. *ZsO* I. 2544. Az oklevelet Bolko oppelni herceg és Stibor pecsétjével erősíttette meg.
122. „nobisque versus castrum Izdryl appellatum, intra ambitum dicti regni Rascie habitum, regno ulterius in eodem progredientibus", *CDH* X/2. 419.

Hadtörténelmi Közlemények, 111 (1998) 561–577.

KIRÁLYI EMBEREK VALKÓ MEGYÉBEN

A királyi ember *(homo regius)* olyan fogalom, amellyel a magyar késő középkor kutatója nap mint nap találkozik. Ha találomra tízet kiválaszt az 1526 előtti időből fennmaradt kb. 300 ezer iratból, csaknem biztos, hogy lesz szó bennük királyi emberről, inkább több mint egy helyen. A királyi embernek nevezett személy közreműködése ugyanis mellőzhetetlen volt szinte minden olyan esetben, amikor központi kormányszervek valamely magánszemély vagy intézmény érdekében egy hiteleshely hivatalos közreműködését vették igénybe. Márpedig a fennmaradt magyarországi iratanyag túlnyomó része – az iratpusztulás sajátosságai folytán – éppen ilyen tartalmú: a családok levéltárai magánszemélyek jogi aktusairól szólnak, a hiteleshelyeké pedig a szerv hivatalos működéséről.

Ehhez képest érdekes, hogy a királyi emberekről mindeddig egyetlen tanulmány sem készült. A legfontosabb tudnivalókat a tárgyról Zsoldos Attila foglalta össze nemrég egy lexikoncikk keretében, a tőle megszokott tömörséggel és pontossággal. „A poroszló intézményének 13. századi lehanyatlása után a különböző jogügyletek végrehajtásában segédkező személyeket nevezték az ügyben eljáró személy vagy hatóság után királyi, nádori stb. embernek. Megbízatását egyedi esetekre kapta. A királyi ember által lefolytatott eljárásról a melléje kirendelt hiteleshelyi megbízott tett jelentést. Személye vagy az eljáró hatóság környezetéből, vagy a jogügylet színhelyének (megyéjének) tekintélyes lakosai közül került ki. I. Károly korától több (három-hat) személy közül választották ki, a neveket valószínűleg az ügy kedvezményezettje (kezdeményezője) jelölte meg."[1] Arról, hogy a királyi emberek kijelölése miképp történhetett, itt

találunk első ízben véleményt, de hogy az állítás igaz-e, az még természetesen bizonyításra szorul.

A jelen dolgozattal nem az a célom, hogy az eddigi tanulmányok hiányát pótoljam, hanem csupán annyi, hogy megpróbáljak megoldani egy-két homályban levő problémát. Megírásához nem is ez a téma, hanem egy más célú kutatás adott indítékot, amelyet a középkori Valkó megyével kapcsolatban a közelmúltban fejeztem be. Ennek programja az volt, hogy az elérhető legnagyobb pontossággal rekonstruáljam a megye középkori topográfiáját és birtokviszonyait. Evégett megpróbáltam összeszedni minden adatot, ami a megye 1526 előtti történetére vonatkozik. Függetlenül attól, hogy ez mennyire sikerült, tekintélyes mennyiségű forrás, 900–1000 oklevél gyűlt össze. Ezeknek mintegy a harmadában fordult elő királyi, nádori vagy báni – azaz macsói báni – ember valamilyen összefüggésben, és ez adta az ötletet, hogy az ebből leszűrhető tapasztalatokat egy külön dolgozatban foglaljam össze.

Az adathalmaz nem túl nagy, de arra azért alkalmas, hogy kezdetleges statisztikákat készítsünk belőle. Megállapítható egy olyan, eddig kevéssé ismert – igaz, nem is nagyon érdekes – kérdés, mint a kijelölt királyi emberek átlagos száma *(1. pont)*. Homogén névanyagon tanulmányozhatjuk, amire eddig nem volt mód, a nemesi névhasználat középkori alakulását *(2. pont.)*. Vizsgálhatjuk a királyi emberek területi illetékességét is *(3. pont)*. Elsősorban mégis két kérdésre voltam igazán kíváncsi. Egyfelől, hogy kik, azaz milyen társadalmi státusú személyek jutottak királyi emberi megbízatáshoz *(4. pont);* másfelől és főleg, hogy miért éppen ők lettek azok, azaz miképp történt a királyi emberek kiválasztása *(5. pont)*.

A kérdések jellegéből következően azoknak az okleveleknek szenteltem különös figyelmet, amelyekben a hatóság felsorolta ama lehetséges személyeket, akik egy adott ügyben királyi, nádori stb. emberként eljárhattak. Azzal, hogy közülük végül melyik volt az, aki ténylegesen ebben a minőségben fungált, nem látszott érdemesnek foglalkozni. (Később sem mutatkozott olyan körülmény, ami ezt indokolta volna.) Nem volt érdemes továbbá különbséget tenni – Zsoldos sem tett fenti definíciójában – a király, a nádor és a macsói bán emberei között, mert láthatóan valamennyien ugyanabból a körből és ugyanazon a módon kerültek ki. Összesen 157 oklevélben 159 névsort volt módom megvizsgálni. (Két ítéletlevélben a nádor külön embereket rendelt ki a felperes és az alperes

számára, ezeket külön számoltam.) Ezekben 879 királyi ember neve olvasható, ezen a viszonylag szerény adatbázison alapulnak tehát az alábbi számítások, és ennek megfelelő óvatossággal kezelendők.

Valkó megye természetesen nem eszményi terep egy effajta vizsgálathoz. Forrásanyaga túlságosan szegényes és egyenetlen; voltaképp csak néhány családi levéltár kisebb-nagyobb töredékeiből áll. A legnagyobb, elég vegyes provenienciájú tétel (59 eset) a Magyar Országos Levéltár Neoregestrata Acta irataiból kiemelt rész, amely Valkó megyére nézve főképp az alsólendvai Bánfiak borói és Perényi Imre nádor atyai uradalmának iratait tartalmazza, bennük számos korábban kihalt előkelő család (Mikolai, Garai, illetve Maróti, vingárti Geréb) okleveleivel. Számra igen jelentős, de tartalmában eléggé behatárolt a Zay család hatalmas levéltára (40 eset), amelyben főleg az 1441-ben kihalt Dorozsma nb. Hosszúbácsiak és az 1513–ban kihalt Szentpéteriek vannak képviselve. Jellemző, hogy a 159 esetből 21-et (13%) a négy falut birtokló Hosszúbácsiak apró-cseprő perei szolgáltatnak, és ezek is csak az 1353–1383 közti évkörből, mert a későbbi évek iratanyaga elveszett. A harmadik legnagyobb – és eddig csaknem kutatatlan – gyűjtemény a Draskovich grófok levéltára (26 eset), többek között gibárti Keserű István alnádor irataival, aki a Jagelló-kor nagy birtokszerzője volt a megyében. Szinte teljesen megőrződött – a rokon gersei Petők révén, a Festetics-levéltár iratai között – a Bár-Kalán nemzetségből eredő és a Hosszúbácsiakéhoz hasonló vagyonú Szentszalvátoriak iratanyaga (10 eset), de ez sajnos lezárul 1420-szal, amikor a család kihalt. A fennmaradó 24 eset más levéltárak valkói vonatkozású darabjaiból származik; így például ama határ- és hatalmaskodási perekből, amelyeket a Bács megyei Szond (ma Sonta, Jugoszlávia) földesurai, az óbudai apácák folytattak szomszédos valkói birtokosokkal, elsősorban az Erdődöt (ma Erdut) birtokló titeli préposttal.

Mindent egybevéve kétségtelen, hogy előnyösebb lett volna a királyi emberek intézményét olyan megyén megvizsgálni, amelynek forrásbázisa nagyobb és kiegyensúlyozottabb. Sok ilyen megye van, és reméljük, hogy az egyik egyszer majd hasonló kutatás tárgya lesz, de a közeljövőben erre nem sok kilátás van. Egyelőre azzal az anyaggal kell gazdálkodnunk, amink van. Néhány következtetés levonására, mint látni fogjuk, ez is elegendő.

1. A KIRÁLYI EMBEREK SZÁMA

Borsa Iván már évekkel ezelőtt megfigyelte, hogy 1321 előtt minden parancslevélben csak *egy* személy van megnevezve királyi emberként.[2] 1321 óta azonban mindig lehetséges volt a helyszínen választani a vagylagosan felkínált személyek közül; ezek egyike volt az, aki aztán *altero absente* – ahogyan az 1330 táján megkövesedő formula kifejezte – a feladatot végrehajtotta. Eleinte csak két név szerepelt a kínálatban, de hamarosan három, majd még több. Valkóban 1353-tól találkozunk négy királyi emberrel, 1365-től öttel, 1369-től hattal, 1373-tól héttel és 1379-től nyolccal, kettővel viszont utoljára 1383-ban. Mátyás idején kivételképp 9, 10, sőt 11 főnyi listákra is akadunk,[3] de a szokásos szám 5–7 között maradt, ennek megfelelően az 1387–1500 közti évkör 98 esetének átlaga 5,9-nek adódik. (Ugyanez I. Lajos idején még 3,5 körül volt.) Megoszlásukat az alábbi adatsor mutatja:

3 név	11 esetben
4 név	13 esetben
5 név	*19 esetben*
6 név	*19 esetben*
7 név	*16 esetben*
8 név	12 esetben
9 név	4 esetben
10 név	3 esetben
11 név	1 esetben

Arra, hogy ennél is több személyt soroljanak fel, csak a korszak legvégéről találtam példát, ezek viszont szélsőségesek. Nem kevesebb, mint 19, illetve 15 királyi ember neve állt a listán, mikor Perényi Imre nádort 1505-ben, 1506-ban és 1507-ben – három különböző okból – beiktatták a valpói (Baranya m.), aszúági (Körös m.) és atyai (Valkó m.) uradalmakba.[4]

2. A NÉVFORMA

Nyilvánvaló, hogy a hatósági iratban egyértelműen kellett megjelölni, ki az a személy, akire az utasítás vonatkozik, a névhasználatot azonban nem befolyásolták más tényezők, például birtokjogi megfontolások. Többé-kevésbé biztosnak látszik, hogy a királyi emberek névsoraiban azokat a neveiket olvashatjuk, amelyeket a közösség ténylegesen használt, hogy másoktól megkülönböztesse őket. (A jogi aktusok többi szereplőjéről ez nem mindig állítható ilyen bizonyosan.) Ezért ezek a listák, legalábbis a nemesség körében, alighanem a legfontosabb forrásai az élő névhasználatnak, nem érdektelen tehát ebből a szempontból is szemügyre venni őket.

A 14. században egy személy megkülönböztetésének közismerten két leggyakoribb módja lakóhelyének és/vagy apja keresztnevének a megadása volt. A nemesek ekkoriban még kizárólag saját birtokukon laktak, a lakóhely és a családi birtok neve tehát egybeesett. Lehetett azonban ugyanannak a birtoknak több neve, a birtokosnak magának pedig több birtoka, azaz – akár egyazon megyén belül is – több lakóhelye, tehát ugyanaz a személy egyidejűleg több nevet is viselhetett. E kettő – az apa és a lakóhely neve – mellett jóval ritkábban folyamodtak a harmadik lehetőséghez: valamiféle ragadványnévhez, amely ekkoriban még, akár a másik kettő, mindig a személyhez kapcsolódott, azaz nem öröklődött, és így nem vált még családnévvé.

Statisztikánkban ebben az időszakban (1321–1400) 233 esetben fordul elő királyi ember. (Ugyanannak a személynek minden említését külön számoltam.) Ezekben a keresztnéven kívül szerepel még

birtoknév	213 esetben	(91%)
az apa neve	135 esetben	(58%)
ragadványnév	22 esetben	(10%)

A ténylegesen használt nevek e három elem kombinációiból adódtak. A kombinációk megoszlása gyakoriság szerint a következő:

keresztnév + apa neve + birtoknév	117	(50%)
keresztnév + birtoknév	77	(33%)
keresztnév + ragadványnév + birtoknév	18	(8%)
keresztnév + apa neve	16	(7%)
keresztnév + ragadványnév	3	(1%)
egyéb	2	(1%)

Mint látszik, a korszak jellegzetes azonosító neve a háromelemű név, amelyben tehát mind a birtok (lakóhely), mint az apa nevét feltüntették. Feltűnő, hogy a lehetséges háromelemű kombinációk közül egy nem fordul elő: a keresztnév + ragadványnév + apa neve, amely egyéb korabeli forrásból természetesen ismert, de a névadásnak úgy látszik nagyon ritka formája volt. És csupán két olyan esetet találtunk, amely nem volt besorolható egyik kategóriába sem.[5]

Merőben más a névtípusok megoszlása az 1401–1450 közötti időszakban. A 198 esetet osztályozva ezt találjuk:

keresztnév + birtoknév	111	(56%)
keresztnév + apa neve + birtoknév	62	(31%)
keresztnév + ragadványnév + birtoknév	20	(10%)
egyéb	5	(3%)

Vagyis birtoknevet ekkor már gyakorlatilag minden esetben találunk, az apa neve viszont eltűnőben van. Csakugyan, 1439 után szinte nem találkozunk vele többé. A két későbbi kivételt valószínűleg az magyarázza, hogy a személy azonosításához a szokásos elemek nem voltak elegendők. (Az is elképzelhető, de eseteinkben nem igazolható, hogy a -fi típusú családnevek korai előfordulásait kell látnunk bennük.)

Az 1450–1526 közötti időszakot az eddigieknél jóval gazdagabb névanyag, 448 eset alapján vizsgálhatjuk. Megoszlásuk, egyelőre pusztán a formai jegyek (azaz a név latinul leírt formája) alapján így fest:

keresztnév + birtoknév[6]	305	(68%)
keresztnév + „ragadványnév" + birtoknév	124	(28%)
keresztnév + „ragadványnév"	19	(4%)

Első tekintetre úgy tűnik, hogy ugyanaz a névtípus dominál, mint az előző korszakban, csak még nagyobb mértékben. Ezenkívül jelentősen megnőtt annak a névelemnek az aránya, amely a korábbi ragadványnevekre emlékeztet. A fogalmat azonban idézőjelbe kell tennünk, mert túlnyomó részük ekkor már nem ragadványnév, hanem családnév, a szó modern értelmében. Mi mutatja ezt?

Elsősorban azok a nevek, amelyekben *magyar -i képzővel ellátott birtoknév* jelenik meg. Névanyagunkban első példája ennek egy keltezetlen fogalmazvány az 1474–1478 közti évekből, amelyről más összefüggésben még szó lesz. Ebben az öt királyi ember közül egynek a neve *Georgius Rwchy* alakban olvasható, nyilvánvalóan a szokásos *Georgius de Rwch* helyett. 1484-től kezdve a hivatalos iratokban is elő-előfordulnak a hasonlóan, azaz csak magyarul leírt nevek (1484: *Bathy*, 1493: *Malony*, 1515: *Panythy*); ahol tehát a latin *de* + helynév névformát egyedül annak magyar nyelvű formája helyettesítette.[7] Valószínű, hogy ezeket már családnévnek tekintették, ezért írták magyarul. Pontosan ugyanekkor tűnik fel ugyanis a háromelemű neveknek ama új típusa, amelyben a birtoknév mellett a fő elem – immár mint családnév – egy másik, magyar képzővel ellátott helynév. Első példája anyagunkban 1483-ból való *(Johannes Thomiczay de Zenthmaria)*,[8] és a továbbiakban egyre gyakrabban találkozunk vele. Ha volna kétségünk, hogy ilyen esetben már valódi családnévvel van dolgunk, eloszlatja ama sajátos, később oly kedvelt változat megjelenése, amelyben a családnév és birtoknév azonos. Valkóból ez 1517-től adatolható *(Matheus Iregy de Iregh)*.[9]

Mindebből világos, hogy a latinul leírt kételemű neveket *legkésőbb* 1470–1480 tájától családnévként kezelhetjük. Jól igazolható ez azokkal a kételemű nevekkel, amelyekben a *de + birtoknév* bizonyíthatóan egy magyar családnév latinul írt formája. Ilyesfélére egy 1474-i iktatóparancsban bukkanunk először, ahol Varjadi Császár Tamás neve *Thomas de Chazar* alakban fordul elő.[10] Legközelebb 1493-ban jelenik meg Szentmáriai

Tomicai István *Stephanus de Thomycza* néven, és a továbbiakban ez a típus már korántsem ritka.[11]

Ugyanezekben az években találkozunk az öröklődő ragadványnevek első biztos példáival is. A legkorábbi ilyen a *Bordahasú* név, amely 1481-ben a második generációban bukkan fel, tehát legkésőbb ekkorra családnévvé vált.[12] További korai példák ugyanerre a *Madarász* (1493)[13] és a *Torkos* (1496).[14]

A családnevek kialakulása nyilvánvalóan egy-két nemzedéken át tartott, és nem köthető egy vagy két évtizedhez. Mindazonáltal feltűnő, hogy a tárgy több különböző megközelítése során nagyon hasonló évszámokkal találkozunk (1474, 1476 körül, 1481, 1483, 1484). Talán szabad ebből arra következtethetünk, hogy az 1470 utáni években lényeges változás ment végbe a névhasználatban – legalábbis Valkó megyében és a nemesség körében. Úgy tűnik, itt ekkor zárult le a családnevek kialakulásának folyamata.

3. KOMPETENCIA ÉS ILLETÉKESSÉG

A királyi emberek kompetenciájának kérdésével e helyütt nem érdemes foglalkoznunk. Közismert, hogy elsősorban birtokba iktatáshoz és vizsgálat lefolytatásához rendelték ki őket, de emellett előfordultak egyéb esetek is, például a megintés *(admonitio)* vagy a perbeli ellenfél megidézése. Ez természetesen így volt Valkóban is. Arra nézve azonban, hogy a különböző típusú ügyek *milyen arányban* fordultak elő, egy megye forrásanyagából sem szabad következtetéseket levonnunk. A fennmaradt iratok között mindig aránytalanul gyakori az iktatóparancs, mert az iktató jelentést vagy bizonyságlevelet, fontos birtokjogi dokumentum lévén, szokás volt megőrizni, a hatalmaskodási perek iratait ellenben többnyire kiselejtezték.

Általában, mint tudjuk, az egész középkoron át az volt a szokás, hogy a királyi embert abból a megyéből jelölték ki, amelyhez az ügy kapcsolódott. Iktatás esetében az döntött, hol fekszik az átadandó birtok, vizsgálat esetén az, hogy hol történt a kivizsgálandó esemény, megintéskor vagy idézéskor pedig azt vették tekintetbe, hol lakik a megintendő és/

vagy megidézendő személy. A szokás tehát ez volt, a szokástól azonban, mint tapasztaljuk, nemritkán eltértek.

Ha az ügy netán több megyét érintett, akkor természetes volt, hogy a kijelölt királyi emberek között mindegyik megye képviselve legyen. Perényi Imre nádornak azért volt szüksége oly nagyszámú királyi emberre, mert a számára iktatandó uradalmak három megyében terültek el. Az is érthető, hogy ha két megye határán történt hatalmaskodás, akkor a vizsgálathoz mindkét megyéből jelöltek embereket. Ez történt nem egy esetben a Bácsban birtokos óbudai apácák és valkói szomszédjaik, a titeli és a budavári prépostság viszályaiban.

Korántsem ennyire világos ama esetek magyarázata, amikor kifejezetten Valkó megyei ügyben más megyei nemes a királyi ember; illetve a fordítottja, amikor valkói nemeseket jelölnek ki arra, hogy másik megyében járjanak el. Az ilyesmi ugyan nem fordult elő rendszeresen, de azért kivételesnek sem mondható. Néhány esetben tudjuk vagy gyaníthatjuk, hogy a nem valkói birtokról nevezett nemes valójában valkói birtokos (is) volt. Véletlenül tudni lehet, hogy a Bodrog megyei Aranyanról származó Józsa Jánosnak 1450-től számottevő vagyona volt Valkó megyében.[15] Azt is tudjuk, hogy őri Dacsó Lénárd, aki Perényi Imre részére volt jelölve 1506-ban és 1507-ben és az Ung megyei Őrről (ma Sztorozsnicja, Ukrajna) vette a nevét, 1497 óta Görcsöny (Baranya m.) földesura volt.[16] Hangonyi Torma András királyi ember (1438) a Szerém megyei Hangonyt (a mai Voganj) birtokolta, de más adatból tudni lehet, hogy Valkóban része volt az erdőszádi uradalomban.[17] Hasonló volt az eset a Hont megyei eredetű Palásti Vitéz Istvánnal, aki 1464-ben szerepel királyi emberként Valkóban. Ő nyilván a valkói Rücsön bírt részeket, ahol az apja, Demeter már 1438-ban birtokos volt.[18]

Úgy látszik, hogy a 15. században már elég következetesen betartották a szabályt, hogy megyei ügyben csak megyebeli nemes járhat el. A 14. század második feléből azonban ismerünk egy-két olyan esetet, amikor láthatóan nem ez történt. Amikor a nyúlszigeti apácák akarták 1366 táján visszaszerezni a Valkó megyei Becencet, a kijelölt királyi emberek egyike sem volt megyebeli. A Hosszúbácsiaknak a szomszéd birtokosokkal 1364–1380 között folyó viszályaiban a királyi emberek sorában nemcsak valkói nemeseket találunk, hanem hat-hét Bács megyeit is. Négyük neve több oklevélben ismétlődik, tehát nyilván nem elírásból vagy véletlenül

kerültek a listára. Azt azonban, hogy hogyan és miért, nem tudjuk. A legérdekesebb ebben a vonatkozásban az az oklevél, amellyel Zsigmond 1387-ben Kórógyi István beiktatását rendelte el a Temes megyei Cseri (ma Sacoşu Turcesc) uradalmába. A szokásos gyakorlat szerint ilyenkor temesi nemesek kirendelését várnánk, ámde a hat személy között egyetlen helybeli sincs; a személyek mind valkóiak,[19] holott Valkó megye igencsak messze esett Cseritől. A fenti esetek magyarázatára még visszatérünk.

4. STÁTUS

Mint láttuk, a 14. században még nem minden valkói ügyben kijelölt személy volt szükségképp birtokos a megyében. Mármost azon személyek közül, akik birtokuk neve nélkül fordulnak elő, többről nem dönthető el, hogy megyebeliek voltak-e; ott pedig, ahol ismerjük a birtok nevét, több esetben nem tudható, hogy mely megyében feküdt. Végeredményben az 1320–1526 közötti időszakból kereken 400 olyan személyről van tudomásunk, akit egyszer vagy többször királyi embernek jelöltek és kétségtelenül valkói illetőségű volt. Az alábbiakban az ő társadalmi státusukat vizsgálom.

A feladat nem könnyű, hiszen a megye nemesi családjainak legtöbbjéről szinte semmit sem tudunk. Arról nagyjából még sejtelmünk van, melyek voltak a tekintélyes, több falut birtokló famíliák, és valamennyire arról is, melyek lehettek azok, amelyek nem vagy nem sokkal lépték túl az egyfalus nemesek szintjét. Azt azonban, hogy a nevek mögött módosabb avagy kisnemesi famíliák tagjait kell-e elképzelnünk, alig-alig lehet eldönteni. Csupán néhány faluról, mint Hermán és Bodony, ahol feltűnően nagyszámú nemesről hallunk, sejthető, hogy főleg egytelkesek lakhatták.

Végigtekintve a névsoron megállapítható, hogy a királyi ember státusa, legalábbis társadalmilag, nem állhatott távol a szolgabírákétól. Igaz, Valkóból elég kevés szolgabíró neve ismert. A 36 névből azonban csak 13 olyan akad, amellyel nem találkozunk a királyi emberek között, jó néhány viszont többször is előfordul. Olyan esettel, hogy a királyi ember neve mellett valaha bárminő tisztséget említenének, nem találkozunk, így

természetesen egyszer sem nevezik őket szolgabírónak sem. Három esetben azonban kétségtelen, és néhány másikban is nagyon valószínű, hogy a személy a jelölése idején szolgabíróságot viselt.[20]

Világos az is, hogy eleinte a királyi embereket is, éppúgy, mint a szolgabírákat, a legtekintélyesebb nemesek közül választották. 1300-ban Dorozsma nb. Garai István mester, a nevezetes Garaiak őse vizsgált ki a megyében egy hatalmaskodási ügyet.[21] Az 1304-ben iktatáshoz kiküldött János fia Györk *(Jwrk)* csaknem biztosan Ibrány birtokosa volt, jómódú úr, akinek a családja 1346-ban halt ki.[22] Az már csak feltevés, hogy az 1298-ban iktatáshoz kiküldött Ivánka *(Joanka)* ispán az Ivánkaszentgyörgyöt (ma Ivankovo) birtokló családnak volt a tagja.[23] Az viszont több mint valószínű, hogy az 1313-ban Garán szereplő királyi ember, Boor fia Miklós a Bár-Kalán nemzetséghez tartozott és a közeli Erdőszád (ma Pridvorje) birtokosa volt.[24] 1320-tól kezdve azonban egyre ritkábban akadunk hasonló esetekre. Íme azon királyi emberek névsora, akikről többé-kevésbé biztos, hogy az egyfalus nemeseknél előkelőbb körből kerültek ki:

Maróti Kelemen (Gútkeled nb.) 1330[25]
Bátyai István (Szentemágocs nb.) 1334, 1337[26]
János fia Balázs (Gútkeled nb. Beletinci) 1335[27]
Benedek fia Keled (Gútkeled nb. Szemesi) 1335[28]
[Vajdai] Iván fia János fia István 1335[29]
Demeter fia László (Szentemágocs nb. Szentlászlói) 1336[30]
Zombori [Németi] Simon fia Uz 1336[31]
Bátyai Mihály (Szentemágocs nb.) 1343[32]
Vajdai Miklós 1350, 1364[33]
Berekszói Miklós, Péter és István 1353[34]
Mikolai Péter fia István (Miskolc nb.) 1364[35]
Szentlászlói László fia Balázs (Szentemágocs nb.) 1364[36]
Maróti István (Gútkeled nb.) 1372, 1376[37]
Szentlászlói Apor fiai Gergely és Jakab (Gútkeled nb?) 1372, 1373, 1374[38]
Petykei Péter 1373, 1374, 1376, 1378[39]
Maróti Miklós (Gútkeled nb.) 1376[40]
Deszki Márton 1383[41]
Pestenyei Mihály 1398[42]

Berekszói László 1403[43]
Maróti László (Gútkeled nb.) 1403[44]
Szentlászlói Aporfi Lőrinc és András 1403, 1404, 1409[45]
Vízközi [Alifánti] Péter fia András 1403, 1404, 1409[46]
Radófalvi (*Radol*-i) László fia Miklós 1406[47]
Radófalvi Szuggyafi János és Miklós 1430, 1435, 1437[48]
Vízközi Miklós 1430[49]
Tardi Demeter fiai Benedek és Imre (Osli nb.) 1435[50]
Tardi László fia György (Osli nb.) 1435[51]
Bujáki Zsigmond (Gútkeled nb.) 1437[52]
Gáti Jakab fia Lőrinc 1437[53]
Palinai Tamás (Hermán nb.) 1438[54]
Petykei László és Gergely 1438[55]
Petykei Miklós 1438, 1439[56]
Szentpéteri Aporfi Benedek 1441[57]
Vízközi János 1441[58]
Tardi Gergely (Osli nb.) 1472[59]
Petykei Mihály 1474[60]
[Radófalvi] Szuggyafi Péter 1474[61]
Váraljai [Tallóci] *Bánfi Ferenc és János* 1478[62]
Tardi Benedek (Osli nb.) 1491, 1495, 1498, 1499[63]
Batrovci Zoltai Balázs 1513[64]
Szentpéteri Kragul György 1525[65]

A megnevezetteket mindazonáltal nem a megyei nemesség krémjeként kell elképzelnünk. Legtöbbjükről csak annyi tudható vagy sejthető, hogy *egy falunál nagyobb* birtokuk volt. Azt a néhány személyt, akinek – illetve családjának – 100 telket meghaladó vagyona lehetett, kiemeléssel jeleztem. Látható, hogy az 1382–1526 közti időből mindössze öt-hat ilyen szedhető össze. Főnemes egy sincs köztük, pedig Valkó a mágnásdinasztiák földje volt: itt volt a hazája, illetve székhelye a Garai, Újlaki, Zsámboki (Gilétfi és Ajnárdfi), Maróti, Kórógyi, Alsáni, Nevnai Treutel családoknak. De nincsenek képviselve olyan, szintén előkelő megyei családok sem, mint a 15. században kihalt Szentszalvátoriak, Hosszúbácsiak és Harapkói Botosok, vagy a később betelepedő gibárti Keserűk és Matucsinaiak.

Ha figyelmesen tanulmányozzuk a fenti névsort, két megfigyelést te-

hetünk. Az egyik azonnal szembetűnő; nevezetesen, hogy vagyonosabb királyi emberek 1360 tájáig viszonylag sűrűn fordulnak elő, később azonban – az ismert esetek növekvő számához képest – elvétve. Magyarán, a királyi ember státusában I. Lajos idején ahhoz hasonló társadalmi süllyedés figyelhető meg, mint ami az ország más megyéiben ugyanekkor a szolgabírák körében tapasztalható.

Észrevehetjük azt is, hogy előkelőbb nemesek többnyire együtt, ugyanazon ügyben fordulnak elő. Ritka az olyan eset, hogy a kijelölt királyi emberek státusa nagyon különbözzék; inkább azt tekinthetjük általánosnak, hogy hasonló társadalmi körhöz tartoznak. Legtöbbjük közönséges nemes, amilyen százával akadt minden megyében; de kivételképp találunk néhány olyan névsort is, amelyben az átlagnál „jobb" nevek sorakoznak. Nem sok ilyen volt, hiszen a listánkon 40 ilyen név szerepel az 1350–1526 közti időszakból, és ez mindössze néhány százaléka az ismert királyi embereknek. Honnan mégis ezek a kivételek? A jelenség magyarázatához át kell térnünk vizsgálódásunk utolsó, legizgalmasabb problémájára, a királyi emberek kiválasztásának módjára.

5. A KIRÁLYI EMBEREK KIVÁLASZTÁSA

1398. február 20-án Zsigmond Budáról írásbeli parancsot küldött a bácsi káptalannak. Értesítette benne, hogy a hűtlenségbe esett és ezért jószágvesztésre ítélt Atyai Szár János összes birtokát egykor Kükei Somrákosnak adta, most azonban, hogy Kükei örökös nélkül meghalt, a birtokok visszaszálltak rá, ő pedig örök jogon Maróti János macsói bánnak adományozta őket. Utasította a káptalant, hogy a levélben megnevezett királyi emberek egyikével szálljon ki a helyszínre, ott a királyi ember végezze el Maróti bevezetését a birtokba, majd az ügy lefolyásáról a káptalan írásban tegyen neki jelentést. A parancs az alábbi nyolc személyt nevezte meg lehetséges királyi emberként: Bélai Miklós fia János, Bodonyi Domokos vagy Miklós, Házasfalvi Sisa Gergely (a parancsban helytelenül: *Gregorius de Sasa*), Csiki Márk vagy György, Pestenyei Mihály, Szentmiklósi Gál. Az iktatást végül, mint a káptalan március 25-én kelt okleveléből kitűnik, a negyedikként megjelölt Házasfalvi hajtotta végre.[66]

Az oklevél, akárcsak a hozzá hasonlók ezrei, valóságos rejtély elé állítja a történészt, és aligha véletlen, hogy a megoldásra még senki sem tett kísérletet. A megnevezett nyolc személyt vizsgálva kitűnik ugyanis, hogy a kancellária meglepően pontos információkkal rendelkezett az ügyről. Mint látni fogjuk, a kijelölt személyek közül hat biztosan életben volt ebben az időben, csakugyan mind valkói nemesek voltak, sőt a topográfia nyomozása során még az is kiderül, hogy mind a megye ama részében laktak, ahol az iktatandó birtokok elterültek, némelyek éppenséggel a közvetlen szomszédságban. A rejtély mármost a következő: *Honnan tudta* a királyi kancellária *Budán* ennyire döbbenetes pontossággal, hogy kik alkalmasak egy birtokba iktatás elvégzésére a távoli *Valkó megyében*, az ország déli határán?

Megoldásként első látásra bizonyára az a gondolat merül fel bennünk, hogy kellett léteznie valamiféle központi nyilvántartásnak az egyes megyékben mozgósítható nemesekről. Persze, ha volt ilyen, nagyon pontosnak, részletesnek és naprakésznek kellett lennie, mert mint láttuk, még arra is módot adott, hogy a néhány száz valkói nemes közül csupa közelben lakót lehessen kijelölni a feladatra. Tovább töprengve belátjuk, hogy egy effajta nyilvántartás létrehozása és gondozása alighanem még egy újkori államhivatalt is túl nehéz feladat elé állított volna, nemhogy egy 14. századi kancelláriát. Aztán mihamar belátjuk azt is, hogy az egész ötletet mindenestül el kell vetnünk. Végtére a kancellária nemcsak Budán vagy Visegrádon, hanem *bárhol, akár külföldön is* képes volt egy ilyen parancslevelet kiállítani. 1389. november 12-én például Zsigmond „Rácországból", Nekudim vár közelében levő táborából utasította a boszniai káptalant, hogy Kórógyi Istvánt iktassa be a Valkó megyei Németibe és tartozékaiba. A levelet a titkos kancellária állította ki, és a körülmények ellenére képes volt öt olyan királyi embert ajánlani, akik a megye megfelelő részéből származtak, éppen onnan, Eszék vidékéről, ahol Németi feküdt.[67]

Királyi emberek központi nyilvántartását eleve nemigen tudjuk elképzelni; azt azonban végképp nem, hogy ezt az uralkodó a hadjárataira is magával hurcoltatta; éspedig pusztán azért, hogy bármely pillanatban képes legyen megfelelő iktatóparancsot íratni. Végtére, ha csakugyan létezett volna ilyen kartoték, elég lett volna hadjáratkor csupán az adománylevelet kiállítani, a beiktatás elrendelésével pedig várhattak volna, amíg az

uralkodó hazaérkezik. Ámde sohasem tettek így. Bárhol tartózkodott is a király, az adománylevelet és az iktatóparancsot legtöbbször – az idézett szerbiai példában is – ugyanaznap állították ki. Soha és sehol nem okozott tehát gondot sem a nagy, sem a titkos kancelláriának, hogy bármely feladatra, amely adódott, bármikor a megfelelő királyi embereket jelölje ki.

Minderre csak egyetlen lehetséges magyarázat létezik: az, hogy *a királyi embereket maga a kérelmező nevezte meg*, vagyis az a személy (illetve jogi képviselője), akinek érdekében az illető parancslevelet kiállították. Ez nem sejtés, hanem bizonyosság, a problémának ugyanis nem képzelhető el semmiféle más megoldása. A tétel tehát, evidencia lévén, nem szorul bizonyításra. Mégis megemlítem, hogy éppen Valkó megyéből találunk rá azért írásos bizonyítékot is. A Zay család levéltárában, ahol nagyon sok olyasmi őrződött meg, amit máshol kidobtak, van egy fogalmazvány, amelyet Szentpéteri László deák, a későbbi rendi kincstartó vetett papírra valamikor 1474 és 1478 között.[68] Ebben rokona, Récsényi Surányi János több rendbeli hatalmaskodását foglalta össze, pontosan azon a módon és formában, ahogyan vizsgálati parancsokban volt szokás. A tényállás kifejtését befejezvén a lap aljára a következőket írta még: *ho(mines) r(egii) Sebastianus aut Gregorius de Wassad, Ladislaus Madaraz de Cherygh, Stephanus de Bathya, Symon de Cherygh, Georgius Rwchy. Evocat Bozna, inquirat Kew, inquisitoria comiti de Walko.*

Mindenki, aki valamennyire is jártas az oklevéltanban, azonnal észreveszi, hogy az irat nem más, mint *három* hasonló tartalmú királyi (vagy országbírói) vizsgálati parancs *közös* fogalmazványa. Szentpéteri nyilván a maga vagy az ügyvédje számára készítette, hogy a kancelláriával ennek alapján kiállíttassa az ebben az időben szokásos számú, azaz három parancslevelet. Kiderül, hogy az ügyfél maga választotta ki nemcsak az eljáró intézményeket, hanem még azok szerepkörét is. Szentpéteri, mint látjuk, úgy „intézkedett", hogy a két egyszerű vizsgálatot az illetékes megye és a kői káptalan tartsa meg, ama harmadikat pedig, amely az ellenfél megidézését is magába foglalja, a boszniai káptalan foganatosítsa. Számunkra azonban ezúttal ennél is érdekesebb, hogy – amint feltételeztük – *Szentpéteri maga választotta ki a királyi embereket.*

Ha ez így volt, akkor abból az következik, hogy a királyi embereknek olyanoknak kellett lenniük, akik így vagy úgy közel álltak az érdekelt fél-

hez. Leggyakrabban bizonyára (vagy talán csak remélhetően) azért kerültek a listájára, mert közhitelű és pártatlan voltuk közismertnek számított. Voltak továbbá, akikről tudni lehetett, hogy hivatalból gyakran járnak el efféle ügyekben. Elsősorban a szolgabírák számítottak ilyennek, s ez magyarázhatja gyakori előterjesztésüket királyi emberként.

Nyilvánvaló azonban, hogy ha a tételünk igaz, akkor az esetek zömében ennél sokkal közelebbi viszonyt kell feltételeznünk ügyfél és királyi ember között. Ha az ügyfél maga választhatta ki az ügyében eljárókat, akkor aligha állhatta meg, hogy ne főleg olyanokat terjesszen elő, akikhez rokoni, baráti, esetleg szolgálati kapcsolat fűzi. Az első kettőről – rokonságról és baráti viszonyról – köznemesek esetében gyakorlatilag nincs információnk, olyan eseteket azonban feltétlenül kell találnunk, ahol a királyi ember az ügyfél szolgálatában állt.

Vannak is ilyenek, elég szép számmal. Vegyük mindjárt azt a névsort, amelyet Maróti János 1398. évi iktatóleveléből idéztünk. Az elsőként javasolt királyi ember *Bélai Miklós fia János*. Egy pontosan ilyen nevű személynek – és a fiának, Miklósnak – Maróti 25 évvel később, 1423-ban nem kevesebb, mint két falut ajándékozott, ama szolgálatokért, amelyeket Bélai a bán boszniai fogsága idején (1415–1418) és más alkalmakkor tett. Nem kételkedhetünk benne, hogy mind 1398-ban, mind 1423-ban ugyanarról a személyről van szó, és abban sem, hogy ez a személy egész idő alatt Maróti szolgálatában állt.[69] A nyolcadik név az 1398. évi listán *Szentmiklósi Gál*. Róla azt találjuk, hogy 1399-ben Zsigmondtól három valkói falut kapott adományba Ivánkaszentgyörgy tartozékaiból egy bizonyos Bylus fia Thordassal közösen.[70] Nincs a birtokunkban olyan adat, amely szerint Szentmiklósi Maróti familiárisa lett volna, ám ez a körülményekből mégis következik. Társa ugyanis nyilván egy személy azzal a Régyi Belos fia Tordassal, aki a következő években kétszer is előfordul Maróti embereként.[71] Szentmiklósi is nyilvánvalóan Maróti szolgálatában állt, amikor az adományt kapta, s bizonyára már az előző évben is, amikor a bán királyi embernek terjesztette fel. 1403-ban és 1404-ben megint találkozunk vele mint királyi emberrel, előbb Maróti familiárisa, Bujáki László, majd maga Maróti listáján.[72]

Az 1398-ban szereplő többi hat személy és Maróti viszonyáról nincs ennyire közvetlen információnk, de néhányukról azért módunk van megtenni bizonyos megfigyeléseket. *Bodonyi Miklós* például további

négy alkalommal fordul elő királyi emberként. 1404-ben és 1409-ben maga Maróti, 1399-ben és 1403-ban az említett Szentmiklósi Gál és Régyi Tordas, illetve Bujáki László javasolták.[73] *Bodonyi Domokossal*, aki Miklósnak nyilván rokona volt, 1399-ben találkozunk még egyszer mint királyi emberrel, ezúttal Szentmiklósi és Tordas részére. *Házasfalvi Sisa Gergely* Szentmiklósival és Bodonyival együtt szerepel a királyi emberek listáján 1403-ban és 1404-ben.

Szükséges megjegyezni, hogy a fenti adatok nem egy nagyobb adathalmaz célzatosan összeválogatott elemei. Más szóval nincs arról szó, hogy a nevezett személyek Maróti körén kívül esetleg más valaki körében is felbukkannának. Nem, több adatot nem ismerünk róluk, csak azokat, amelyekről szó volt. Ezek pedig egyértelműen bizonyítják, hogy a kör tagjai szoros kapcsolatban álltak mind egymással, mind pedig közös urukkal, Maróti János bánnal.

Mint látjuk, az 1398-ban Maróti által királyi emberként megnevezett nyolc személy közül ötről lehetett igazolni vagy valószínűsíteni, hogy a környezetéhez tartoztak. Ezért nyugodtan feltehetjük, hogy ugyanez volt érvényes a többi háromra is. Csiki Márk és György neve nem fordul elő más alkalommal, de a hetedikről, *Pestenyei Mihály*ról tudni lehet valamennyit. Az ő pályája jóval bonyolultabban alakult, mint társaié, de történetesen azt is tudni, hogy miért. Neki Marótival eleve nem lehetett felhőtlen a viszonya, mivel hajdan, ifjúkorában évekig perben állt a bán családjával három valkói birtokért, és 1372-ben ő nyert.[74] Később Kórógyi István macsói bán oldalán találjuk, akit 1385-ben baranyai alispánként helyettesített.[75] Feltehetően csak Kórógyi halála után, 1397-ben lépett át Maróti famíliájába, és már az 1403. évi felkeléskor urával szembefordulva a lázadók oldalára állt. El is vesztette összes birtokát, és Maróti familiárisa, a már említett Bujáki László kapta meg őket.[76]

A fentiekhez hasonló esetet bizonyára rengeteget találnánk, ha más vidékek és korszakok szereplőit is olyan jól ismernénk, mint – a *Zsigmondkori Oklevéltár*nak köszönhetően – az 1400 körüli évekét. Nyilván felette gyakran esett meg, hogy az érdekelt fél a királyi emberek listájára a saját szolgálatában állókat válogatta össze, hiszen még a szegényesen dokumentált Valkó megye történetéből is jócskán akad erre példa. Egy bizonyos Kenéz István 1356-ban a Hosszúbácsiak ügyvédjeként szerepel, majd 1373–1380 között egy Bodonyi Kenéz Istvánnal – nyilván ugyanaz-

zal a személlyel – találkozunk négy esetben is mint királyi emberrel ugyanennek a családnak az ügyeiben.[77] A Kórógyi István által 1389-ben javasolt királyi emberek egyike Hermáni Dávid volt. Kétségtelenül ugyanez a Hermáni Dávid állt 1403-ban kórógyi várnagyként a család szolgálatában.[78] Verei Ivácsonnal 1423-ban mint Alsáni János familiárisával találkozunk Bács megyében. 1428-ban ugyanő, nyilván nem véletlenül, Alsáni másik familiárisa, Puchel Kristóf listáján kerül a szemünk elé.[79] Pacsintai Lőrinc 1458-ban Garai László nádornak volt a vicsadali tiszttartója. Ugyanőt később a nádor fia, Garai Jób három ízben (1464, 1465, 1472) jelölte királyi embernek.[80] Logotai Okosz *(Okoz)* Miklóst 1472-ben a grabarjai Beriszlók terjesztik fel ugyanerre, 1475-ben pedig bizonyos *Okos* Miklós kerül elénk ugyanezen család szolgálatában.[81] A Jagelló-korból is idézzünk két példát, ezúttal Perényi Imre nádor királyi embereinek 1506. és 1507. évi hosszú névsorából. Őri Dacsó Lénárd, akiről más összefüggésben már volt szó, a nádorné, Kanizsai Dorottya első férjének, Geréb Péter nádornak volt a vezető familiárisa és éveken át valpói várnagya.[82] Henyei Bernát az utóda volt, és urától Szombathely kastélyt kapta 1519 előtt.

Immár az is világos, hogyan működhettek a 14. század folyamán királyi emberek olyan megyék területén, ahol nem volt birtokuk. Kórógyi István 1387-ben nyilván azért nevezett meg valkói kisnemeseket avégett, hogy Temes megyei uradalmába beiktassák, mert abból a megyéből nem ismert senkit. A Hosszúbácsiak bizonyára azért foglalkoztattak sűrűn Bács megyei nemeseket valkói ügyeikben, mert ezek valami okból közelebb álltak a családhoz, mint megyebeli társaik. Ha pedig a nyúlszigeti apácák pereskedtek egykori valkói birtokukért, Bencencért, honnan hozhattak volna királyi embert máshonnan, mint olyan megyékből, ahol kiismerték magukat?

Mindebből végül is az tűnik ki, hogy a királyi emberek névsorai a történész számára sokkal fontosabb források, mint eddig hittük. Elsősorban a társadalomtörténet számára nyitnak meg olyan új forráscsoportot, amelynek létéről eddig nem volt tudomásunk. A királyi emberekkel eddig keveset törődtünk, és legnagyobb tudósaink egyike, Mályusz Elemér kifejezetten száműzte őket a *Zsigmondkori Oklevéltár* kivonataiból, érdektelen ballasztanyagnak tartva. „Következetesen mellőzi a kivonat … az iktatóparancsokból vagy jelentésekből a királyi emberek neveit, kivé-

ve, ha azok az udvarból küldettek ki" – írta az 1. kötet előszavában 1951-ben. Ezen a gyakorlaton csak Borsa Iván változtatott a sorozat legutóbb megjelent 5. kötetében. Mindig jól működő történészi ösztönével megérezte, hogy olyan információhalmazról van szó, amely nemcsak pusztán genealógiai szempontból tarthat számot érdeklődésre, hanem sok más vonatkozásban is.

Mint elöljáróban jeleztem, ezzel korántsem tekinthető a téma lezártnak, sőt a kutatása remélhetően most veszi csak a kezdetét. Egyelőre még nagyon sok mindent nem tudunk. Nem tudjuk például, mióta volt szokás a királyi embert az ügyféllel kijelöltetni. Az Árpád-korban, amikor a birtokba iktatást nemegyszer ispánok vagy püspökök végezték, még aligha volt így. Mikor történt a változás, és miért? Továbbá: igaz-e, hogy egyidejűleg következett be társadalmi „lecsúszás" a szolgabírák és a királyi emberek státusában, mint véltük? Ha igen, mi ennek a magyarázata, és összefügg-e valamiképp a királyi emberek kijelölésével?

JEGYZETEK

1. Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994, 354.
2. Borsa Iván: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. (=*RA*) II. k. 4. füzet. 1290–1301. Budapest, 1987, 3702. sz.
3. Ez utóbbi 1480-ból, DL 18438.
4. DL 21503, 21535, 21712.
5. 1380: „Paulus Thabor filius Johannis filii Thabor", DF 265585; 1392: „Johannes filius Martini filii Nicolai Kencher [=Kecher] de Radouan", DL 7767.
6. Két esetben az apa nevével együtt, lásd előbb.
7. [1474–1478]: DF 265729; 1484: DF 285278; 1493: DF 233475; 1515: DF 265636.
8. DF 283335.
9. DL 22988. Vö. 1518: „Stephanus Domany de Doman, Petrus Domany de eadem Doman, Michael Arachay de Aracha, Blasius Warathkay de Warathka", DL 23029.
10. DL 74518. Ugyanazon a napon egy másik iktatóparancsban „Thomas Chazar de Waryad" néven, DL 74517.

11. DL 20056. Vö. 1506: „Paulus de Lapusnak", királyi ember Perényi Imre részére, DL 21535; a személy valódi neve „Paulus Laposnoky de Waradka" volt, és nemesi telke volt a Valkó megyei Varadkán, [1510–1516]: DL 48348. Lapusnakon talán a szörényi bánság ilyen nevű helysége (ma Lapusnicu Mare) értendő, mert itt később román nemeseket találunk. Ez a helység ugyan csak 1603-tól adatolt, a másik két ilyen nevű faluban azonban tudtunkkal jobbágyok éltek.
12. 1436: „Ladislaus Bodohaso de Helyefev", DL 12855; 1441: „Ladislaus Bordahozo de Hyllyefew", DF 265943; 1447: „Ladislaus Bordahasw de Ilyefew", DL 14050; 1481: „Stephanus Bordahasw de Hyllyefew", DL 18438; 1481: „Stephanus Bordahasso de eadem (Bodon)", DF 265620.
13. [1474–1478]: „Ladislaus Madaraz de Cherygh", DF 265729; 1493: „Demetrius Madaraz de Cherygh", DL 20056; vö. 1525: „Nicolaus Madaraz de Cherygh", DF 285358.
14. 1474: „Petrus Thorkos de eadem (Herman)", DL 74517; 1483: „Petrus Thorkos de Mykofalwa", DF 285335; 1497: „Georgius Thorkos de Mykofalwa", DF 265626; vö. 1499: „Franciscus Thorkos de Mykoffalwa", DF 233299.
15. DF 274154.
16. 1506: DL 21535; 1507: DL 21712; 1497: DF 233243. Utódai később görcsönyi Lénárd(fi) néven szerepelnek, vö. 1542: „Gerchen Petri Lenard", Horváth J. Gyula – Timár György: XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéből. Pécs, 1973, 36. (Klny. a *Baranyai Helytörténetírás* 1972. évfolyamából.) Az őri Dacsó családra Engel: *Ung társadalma*... 67., 68.
17. 1438: DL 13216; 1439: „Andreas dictus Torma de eadem (Erdewzaad)", DL 13437. A családra Csánki II. 261.
18. 1464: DF 233117; 1438: „Demetrius Palasti de Rwch", királyi ember, DL 13216. Hont megyében a Palásti (Paska) család Demeter nevű tagja 1425–1436 között fordul elő, fia, Vitéz István pedig 1480–1482 között, lásd Bakács István: *Hont vármegye Mohács előtt.* Budapest, 1971, 358–360.
19. Hermáni, derzsfalvai, asszonyfalvai és györkönyi nemesek, *Temes* 153.
20. Hárman ugyanabban az évben fordulnak elő királyi emberként és szolgabíróként: Iregi György 1491-ben (ugyanabban az oklevélben, DL 33454), Mikófalvi Torkos Péter 1498-ban (DF 285287, DL 75703) és Dávidfalvi Bresanyth Illés 1515-ben (DF 282486, 265636). További négy esetben a személy szolgabírósága és királyi emberi megbízatása között csak egy- vagy kétévnyi eltérés van.
21. *CDCr* VII. 371, 379.

22. 1304: *AOkl* I. 675. sz.; 1323: Gyurk fiai Ibrány birtokosai, *AOkl* VII. 643. sz.; 1346: *AO* IV. 579.
23. 1298: *RA* II/4. 4175. sz.
24. 1313: *AOkl* III. 537. sz.
25. *Bánffy* I. 63. Szerém megyében jár el.
26. *AO* III. 117, 338.
27. *CDCr* X. 220.
28. *CDCr* X. 220.
29. *CDCr* X. 220.
30. DF 265855.
31. DF 265855.
32. *AO* IV. 314.
33. DL 91415, DL 91702.
34. DF 265552.
35. DL 91702.
36. DL 91702.
37. DF 265681, DF 265572.
38. DF 265681, DF 265569, DF 265694.
39. DF 265573, DF 265694, DF 265572, DF 265579.
40. DF 265572.
41. DL 6761.
42. DL 8301.
43. DL 33538.
44. DL 33538.
45. DL 33774, DL 8938, DL 9567.
46. DL 33774, DL 8938, DL 9567.
47. DF 265863.
48. DF 233441, DL 12743, DL 13116.
49. DF 233441.
50. DL 12743.
51. DL 12743.
52. DL 13116.
53. DL 13116.
54. DL 13216.
55. DL 13216.
56. DL 13216, 13437.
57. DF 265943.
58. DF 265943.

59. DL 34307.
60. DL 74518.
61. DL 74518.
62. DF 265638.
63. DF 233473, DF 276737, DL 75701, DF 233299.
64. DF 285320.
65. DF 259696.
66. DL 8301. A káptalani oklevél kivonata: *ZsO* I. 5226.
67. DL 7530.
68. DF 265729.
69. DF 218688.
70. DF 265861, *ZsO* I. 6103.
71. 1406-ban Maróti bobovaci (Bosznia) várnagya (*ZsO* II. 4802.), 1410–1412 táján még mindig Maróti familiarisa (*ZsO* II. 8155.).
72. 1403: DL 33774; 1404: DL 8938. Bujáki Marótinak egyúttal másodfokú unokatestvére is volt, vö. *ZsO* II. 2775.
73. 1404: DL 8938; 1409: DL 9567; 1399: DF 265861; 1403: DL 33774.
74. Az ítéletlevél: DF 265859.
75. Engel: *Arch.* I. 103.
76. Csak a Berki birtokra szóló iktatóparancs maradt fenn, 1403: *ZsO* II. 2775. 1417-ben megtudjuk, hogy maga Pestenye is Bujákié lett, DL 10594. Végül, 1439-ben a fiai birtokában bukkannak fel azok a jószágok is, amelyeket Pestenyei 1372-ben ítélettel elnyert, DF 218748.
77. 1356: DF 265553; 1373: DF 265569; 1374: DF 265694; 1376: DF 265572; 1380: DL 33678.
78. 1389: DL 7530; vö. Engel: *Arch.* I. 346.
79. 1422: *Zichy* VIII. 62.; 1428: DF 259691. Puchel Kristófra Engel: *Arch.* II. 199.
80. 1458: DL 34214; 1464: DF 233117; 1465: DL 16259; 1472: DL 34136.
81. 1472: DL 34307; 1475: DL 26009.
82. 1494: DL 20236; 1497: DF 233243; volt várnagy 1501: DF 265838.

Mediaevalia Transilvanica, 3 (1999) 71–88.

SZABOLCS MEGYE BIRTOKVISZONYAI A 14–16. SZÁZADBAN

A tanulmányban azt vizsgálom Szabolcs megye példáján, hogy a késő középkor két évszázadában mennyiben változtak a birtokviszonyok és mennyiben mutatkoztak állandónak, milyen irányúak voltak a változásai és milyen tényezők idézték elő őket. Az eredmény természetesen nem lesz általános érvényű, mert minden megyének egyedi birtokszerkezete volt, de mégis járhat, mint látni fogjuk, általános érvényű tanulságokkal.

1. A BIRTOKMEGOSZLÁS 1549-BEN

A birtokviszonyokat akkor vagyunk képesek megbízhatóan számszerűsíteni, ha pontos adataink vannak a jobbágynépesség megoszlásáról. Ilyen adatokat kizárólag adóösszeírásokból nyerhetünk, és Szabolcs megyében ilyenek először 1543-ból és 1549-ből állnak a rendelkezésünkre. A vizsgálat kiindulópontjául ezért a 16. század közepe kínálkozik, más szóval a vizsgált időszak vége, és a végeredményt próbáljuk majd egybevetni korábbi, más természetű adatokkal. Alapul az 1549. évi összeírást vettem, mert ennek érdemi adatait Maksay Ferenc publikálta monumentális művében.[1] Az 1543. évi, amely tudtommal kiadatlan,[2] a lényegét illetően oly mértékben egyezik vele, hogy figyelmen kívül lehetett hagyni.

Az 1549-ben összeírt népességet – ha egyetlen majorságot (Geszteréd) nem számítunk – Maksay öt kategóriába csoportosította: népes job-

bágyporták (3865), szegények (2628), puszta telkek (273), újak (771), szolgálatvállalók (409) és egyéb (608,5). A vizsgálat során ezek összegével (8554,5) fogok számolni, mert a teljes adózó népesség megoszlása feltehetően sokkal hívebb képet ad a birtokviszonyokról, mint ha csupán a tulajdonképpeni portákat vesszük tekintetbe. A számolás egységét az egyszerűség kedvéért egységnek vagy portának nevezem.

Szabolcs középkori birtokstruktúrájának az kölcsönöz egyedi jelleget, hogy a megyében rendkívül kevés volt az egyházi birtok, és a főúri vagyonok súlya is mérsékelt volt. Ennek következtében a birtokostársadalom domináns összetevője a középkorban is a középbirtokos nemesség, olyan mértékben, ami az ország más megyéjében nem tapasztalható.

Az egyházi birtok alacsony részaránya az ország keleti felének legtöbb megyéjét jellemezte. Míg 1488-ban Veszprém megye portáinak kereken 40%-a volt egyházi földesuraké,[3] addig az 1427. évi kamarahaszna-lajstromok szerint Abaúj megyében csak 11,4%-uk, Gömörben kb. 6%-uk, Ungban 4%-uk, Sárosban 1,4%-uk volt az, a kis Torna megyében pedig egyáltalán nem volt egyházi birtok.[4] Szabolcs is ebbe a sorba illeszkedik, itt *a porták 3,4%-a (288 egység) volt egyházi földesúré*. Két helység az egri káptalané volt (Polgár és Szentmargita, 200), egy a váradi püspökségé (Kaba, 60), egy a leleszi premontrei prépostságé (Kanyár, 10) és egy részbirtok a váradi káptalané (Sziget, 18). Az egyházi birtokosok tehát Szabolcsban együtt sem jelentettek számottevő tényezőt, annál inkább a világiak, akik 8266,5 portát birtokoltak, a megye portáinak 96,6%-át.

A megye világi birtokosain a 14. század végétől kizárólag nemeseket – fő- és köznemeseket – kell értenünk. Szabad városok nem voltak az országnak ezen a táján, a királyi birtoklás pedig, amely korábban sem volt számottevő, Zsigmond első éveiben megszűnt. Az 1549-ben összeírt falvak közül egyedül Csege volt egykor, az Anjouk alatt (1336) királyi kézen. Rajta kívül a 14. században mindössze két helység, Kócs és Révbács volt még az uralkodóé, a 16. századra mindkettő elpusztásodott. A királyi birtokot tehát szintén kirekeszthetjük vizsgálatunkból.

Közjogilag definiált főnemességről csak a 15. század végétől kezdve beszélhetünk. Az 1498. évi törvény 22. cikkelye határozta meg első ízben azoknak a birtokosoknak a körét, akik kiemelkedő vagyonuknál fogva egyenjogúak az ország főméltóságaival, a bárókkal, tehát maguk is bárónak tekintendők. A számuk kereken 40 volt, ők és utódaik nevezhetők

főnemeseknek, továbbá azok, akik az 1498 után kihalt családok helyébe léptek.[5] Szabolcs megye 1549. évi birtokosai közül az alábbiak sorolhatók közéjük:

Birtokos	*Egységek száma*
Várdai család (3 fő)[6]	722
Bátori András	718
Serédy Gáspár	465
Török János	387
Losonczi Antal és István	281
Perényi Ferenc és János	110
Perényi Gábor	109
Összesen:	2792

A névsorból az ecsedi Bátoriak, Losonciak és a Perényiek két ága már az említett 1498. évi dekrétumban is a bárók között szerepelt, Enyingi Török Imrét II. Ulászló emelte bárói rangra 1507-ben,[7] Serédy Gáspár pedig 1526 után I. Ferdinánd jóvoltából emelkedett közéjük. A Várdaiak Mátyás uralkodása óta, amikor István bíborosnak köszönhetően hirtelen meggazdagodtak, mindig a határán voltak annak, hogy a mágnások közé számítsák őket, és 1549-ben, amikor már ők a megye legnagyobb földesurai, minden bizonnyal főnemesnek tekintendők.

A megye adózóinak ezek szerint kereken egyharmada (32,6%) tartozott főnemesi családok földesurasága alá. Ez látszólag nem kevés, de a köznemesség részesedéséhez képest mégis az. Noha a pontos számítások még hiányoznak, normának nagyjából azt tekinthetjük, ha a fő- és köznemesi birtok egy megyén belül nagyjából egyensúlyban volt. Szabolcsban ez távolról sem volt így, hiszen a köznemességre a porták közel kétharmada, 64% (5475,5) jutott, kereken kétszer annyi, mint a hét főnemesi birtokosra.

2. AZ ÁRPÁD-KORI NEMZETSÉGEK TOVÁBBÉLÉSE

A köznemesi porták Maksay összesítése szerint 225 kézen oszlottak meg, és rajtuk kívül még 107,5 egytelkes nemesi portát is összeírtak. A birtokosok közül azokat, akik a nevükből ítélve több-kevesebb valószínűséggel egy család tagjainak vehetők, egy-egy rovatba foglalhatjuk, és portáik száma szerint rendezhetjük. Az alábbi tábla azokat mutatja, akiknek 10 egységnél több volt a birtokában. A birtokos mellett feltüntettem, ha tudható róla, hogy valamely Árpád-kori úri nemzetségből származott. Mivel a továbbiakban még többször esik szó a családoknak erről a köréről, a rövidség kedvéért *ispáni családok*nak fogom nevezni őket.

Birtokos	*Egységek száma*
Kállói Vitéz János *(Balogsemjén nb.)*	449
somlyói Bátori cs. *(Gútkeled nb.)*	418
Kállói Lőkös cs. *(Balogsemjén nb.)*	337
Parlagi cs.	271
Ibrányi Miklós *(Péc nb.)*	244
petri Dersi cs. *(Hontpázmány nb.)*	234
Bajoni Benedek özv. *(Sártivánvecse nb.)*	179
Téti György *(Miskolc nb?)*	171
Bogáti István	150
Bodó Ferenc özv. *(Szentemágocs nb.)*	113
anarcsi Tegzes cs. *(Gútkeled nb.)*	98
Paksi Jób és Lajos (Rátót nb.)	93
Perkedi Mihály és Balázs	90
Szokoli (Szakolyi) cs. *(Gútkeled nb.)*	84
Litteratus Lajos	83
Gúti (Kis- és Nagygúti) cs. *(Gútkeled nb.)*	76
Zeleméri (Kamarás) cs.	72

Birtokos	*Egységek száma*
Possai Bálint és György	70
Vay (Vajai) cs.	68
ártánházi Bornemissza Boldizsár özv.	66
Dobó Ferenc és István (ruszkai)	64
Magyi Péter	63
szakolyi Hodosi cs. *(Gútkeled nb.)*	58,5
Varsányi István özv.	51
Bolti Balázs	49
Károlyi Zsigmond és Péter *(Kaplony nb.)*	47
Orosi Litteratus Pál[8]	45
Megyeri cs.	42
Apagyi cs.	41
Bántsy Benedek és György	40
Anarcsi Péter *(Gútkeled nb.)*	38
Kemecsei cs.	37
Csapi Ferenc	36
Esztári Farkas *(Hontpázmány nb.)*	36
varsányi Kenderesi Péter	36
Mezei Bálint és Gáspár	34
Komoróci György	33
dadai Móré Fülöp	31
bogdányi Farkas cs.	30
ptrügyi Farkas Demeter	29
Pércsi György	29
Bornemissza Miklós özv.	27
Nagy János	27

Birtokos	*Egységek száma*
ramocsaházi Ramocsa cs.	27
Tárkányi Farkas és Gáspár	25
Sárosi András és Lukács	24
Nagy Boldizsár	23
Bessenyei Mihály	22
Csobaji Kristóf	22
Kákonyi Péter	22
Kutasi István	22
Császári Ferenc	21
Petri cs.	21
Rápolti Máté és Balázs	21
Brodarics Mátyás	20
Cécei Lénárd	20
Iklódi Máté és György	20
Bulyi cs.	19
Korna Lajos	19
Peterdi Mihály	19
Selypi István	19
Tarsolyos László	19
Gávai Lukács	18
Derencsényi Pál *(Balog nb.)*	17
Petneházi cs.	17
Piski Péter	17
Selindi László	17
Harangi János	16
Szabó Gergely	16

Birtokos	*Egységek száma*
Újlaki János	16
Asztalnok János	15
Bácsmegyei Péter	14
Horvát Márk	14
Nagy Péter	14
Bogdányi János	13
Cibak Péter *(Hontpázmány nb.)*	13
Csúri László	13
Gombos Tamás	13
Újhelyi Tamás *(Hontpázmány nb?)*	13
Lövei György	12,5
pazonyi Cseres György	12
Porkoláb Péter	12
Jossyth György	11

Szabolcsban tehát 83 birtokosnak, illetve családnak volt 1549-ben tíznél több portája, és nagyjából minden negyedikről, 19-ről állapítható meg, hogy valamelyik Árpád-kori genusból származott. Az eloszlásuk a névsorban azonban korántsem egyenletes. Ispáni család volt

	Családok száma
az első 20-ból	12
a második 20-ból	4
a harmadik 20-ból	0
a negyedik 20-ból	3

Az előkelő eredetű családok tehát a leggazdagabbak között tömörülnek. A névsort tovább tanulmányozva felfedezhető, hogy az 75 porta táján

mintegy kettéválik. Ettől felfelé, a 16 leggazdagabb birtokos között csak négy olyan akad, amelyről nem mutatható ki nemzetségi eredete, míg a többi 67 család közül 60 ilyen. A 10 portánál kevesebbel bírók tömegében már csak két ispáni család tagja bukkan fel: Bacskai Ferenc (Gútkeled nb.) 9 és Pázmány Péter (Hontpázmány nb.) 7 egységgel.

A köznemességen belül szemmel látható tehát, még 1549-ben is, az ispáni famíliák vagyoni túlsúlya. Kifejezhetjük ezt számszerűen is, ha megvizsgáljuk, hogy a porták hányad része volt az övék. Az eredmény 2734,5 egység, azaz a megye portáinak 32%-a, a köznemesi portáknak pedig csaknem pontosan a fele (49,94%). Ezen mindössze 21 ispáni család osztozott, míg a köznemesi porták másik felén kevésbé előkelő, szerviensi, várjobbágyi és még szerényebb eredetű birtokosok tucatjai.

Jócskán növekszik az ispáni családok birtokainak aránya, ha a számításba a főnemességet is bevonjuk. A hét főnemesi birtokos közül a Várdaiak és ecsedi Bátori András a Gútkeled, a Losonci testvérek a Tomaj nemből eredtek, míg a Serédyek, Törökök és Perényiek biztosan nem számíthatók egyik genushoz sem. A számítást elvégezve azt kapjuk, hogy *a megye portáiból 4455,5, azaz 52% volt ispáni családoké.*

Ellenőrzésül, hogy nem a véletlen játszik-e velünk, végezzük el ugyanezt a számítást a szomszédos *Szatmár* megyére nézve is.[9] Itt a következő ispáni családok birtokoltak 1549-ben:

Birtokos	*Egységek száma*
ecsedi Bátori András *(Gútkeled nb.)*	1747
somlyói Bátori cs. *(Gútkeled nb.)*	872
Károlyi cs. *(Kaplony nb.)*	653
rozsályi Kun cs. *(Gútkeled nb.)*	342
Vetési cs. *(Kaplony nb.)*	269
Csaholyi cs. *(Káta nb.)*	204
Pekri Miklós és Pál *(Tétény nb.)*	184
szántói Becski István *(Zsidó nb.)*	156
kölcsei Kende cs. *(Szentemágocs nb.)*	156

Birtokos	*Egységek száma*
Várdai cs. *(Gútkeled nb.)*	103
Kölcsei Ferenc *(Szentemágocs nb.)*	99
Bagosi cs. *(Kaplony nb.)*	90
Anarcsi Péter *(Gútkeled nb.)*	82
Dengelegi János és Miklós *(Káta nb.)*	75
Ibrányi Miklós *(Péc nb.)*	33
gúti Ország Kristóf *(Gútkeled nb.)*	30
Darai János és Péter *(Csák nb.)*	28
Gúti cs. *(Gútkeled nb.)*	19
Vitkai cs. *(Kaplony nb.)*	17
anarcsi Tegzes Ferenc *(Gútkeled nb.)*	15
Domahidi Bertalan *(Balogsemjén nb.)*	6
Tibai Ferenc *(Kaplony nb.)*	4
Kállói János *(Balogsemjén nb.)*	3
Összesen:	5187

Mivel Szatmár megyében 9609 egység volt, az eredmény szerint 54%-uk volt ispáni családoké, valamivel több, mint Szabolcsban. Ennek megfelelően az ispáni családokat itt is a leggazdagabbak között találjuk. A 75 portánál többet bírók közül csak az alábbiak nem tartoztak közéjük:

Birtokos	*Egységek száma*
Drágfi Gáspár özv.	1029
Perényi János és Ferenc	726
Litteratus Máté	174
Melith György	135
ártánházi Bornemissza Boldizsár özv.	116

Birtokos	*Egységek száma*
Bácsmegyei Benedek	111
Joó György	82
Berendi János	76

Megjegyzendő, hogy az utóbbiak többsége is ispáni családoknak volt az utóda. A Perényiek az 1493-ban kihalt Pok nb. meggyesi Móroc család vagyonából kaptak részt. Litteratus Máté, Melith György és Bornemissza Boldizsárné Csaholyi-örökösök voltak, és csak azokban a falvakban volt részük, amelyek korábban a Káta nb. Csaholyiak kizárólagos birtokát képezték. Bácsmegyei Benedek birtokaiból ítélve a Kaplony nb. Károlyi-rokonság egyik ágának jogutódja volt.

Végezzük el a próbát *Bihar* megye 1552. évi birtokosain is.[10] Közülük az alábbiak ispáni eredetű birtokosok:

Birtokos	*Egységek száma*
Csáki cs. *(Zsidó nb.)*	731
Telegdi cs. *(Csanád nb.)*	478,5
Bajoni Ferenc *(Sártivánvecse nb.)*	405,5
Szepesi cs. *(ismeretlen nemzetség)*	377
Toldi cs. *(Told nb.)*	216
gersei Pető Benedek *(Nádasd nb.)*	137
Forgách Zsigmond *(Hontpázmány nb.)*	124
panaszi Pázmány cs. *(Hontpázmány nb.)*	103
ecsedi Bátori András *(Gútkeled nb.)*	102
Esztári Farkas özv. *(Hontpázmány nb.)*	79
Izsákai Osvát *(Zoárd nb.)*	76
petri Dersi cs. *(Hontpázmány nb.)*	70
Nadányi Gyárfás és István *(Borsa nb.)*	46
Büdi Mihály *(Told nb.)*	34,5

Birtokos	*Egységek száma*
Paksi Jób *(Rátót nb.)*	21
Léli László *(Becsegergely nb.)*	20
Cibak Péter *(Hontpázmány nb.)*	18
Ugrai cs. *(Ugra nb.)*	16
Téti György *(Miskolc nb.)*	15
Ippi Bertalan *(Turul nb.)*	11
Ábránfi Áron és Boldizsár *(Csolt nb.)*	9,5
Vetési János és Péter *(Kaplony nb.)*	9
Újhelyi István *(Hontpázmány nb.)*	8
Szokoli György *(Gútkeled nb.)*	7,5
Bideskúti György *(Turul nb.)*	7
Betlen Farkas és Gergely *(Becsegergely nb.)*	6
Putnoki Menyhért *(Rátót nb.)*	4,5
Pekri Miklós *(Tétény nb.)*	3
Összesen:	*3135*

Ez a megye egységeinek (12 270) csupán 25,5%-a, Bihar megye birtokszerkezete azonban más volt, mint Szabolcsé és Szatmáré. Itt óriási terjedelmű volt az egyházi birtok, ami az arányokat felborítja. Ha csupán a két legnagyobb egyházi földesúr, a váradi püspökség (3242 egység) és káptalan (1599 egység) birtokait hagyjuk figyelmen kívül, az ispáni családok részesedése máris 42,2%-ra ugrik. Igaz, ez sem olyan magas arány, mint a másik két megyében, de tekintetbe veendő, hogy a Gútkeled nem számos birtokát 1400 körül az ismeretlen eredetű albisi Zólyomiak szerezték meg, és az 1538-ban kihalt Ákos nb. álmosdi Csirék jószágait is már új birtokosok kezén találjuk.

Válasszunk végül egy megyét az országnak egy másik vidékéről is. *Pozsony* megye birtokosainak listája például elég részletes ahhoz,[11] hogy dolgozzunk vele.

Birtokos	*Egységek száma*
ecsedi Bátori András *(Gútkeled nb.)*	387,5
Losonci István *(Tomaj nb.)*	192
Amadé László és Mihály *(Gútkeled nb.)*	112
Kéméndi Péter *(Győr nb.)*	95
Illésházy Tamás *(Salamon nb.)*	43
Hédervári cs. *(Héder nb.)*	36
Szomor János *(Bana nb.)*	35,5
Majtényi cs. *(Divék nb.)*	23
Csorba Farkas és János *(Salamon nb.)*	22
Szobonya cs. *(Ludány nb.)*	13
Kondé Lázár *(Bana nb.)*	8,5
Bucsányi Zsigmond *(Hontpázmány nb.)*	5
Összesen:	*972,5*

Az eredményhez hozzáveendő Serédy Gáspár 1176,5 egysége, mert ő kapta meg I. Ferdinándtól az 1543-ban kihalt Hontpázmány nb. Szentgyörgyiek teljes vagyonát. 2149 egységgel kell tehát számolnunk, ennyi volt ispáni családoké az 1540-es évekig. Ez a megye 5721 portájának 37,5%-a. Kevesebb, mint Szatmárban vagy Szabolcsban, de még mindig igen jelentős hányad.

Négy megyén végzett számításainkat összesítve az alábbi eredményt kapjuk:

Megye	*Egységek száma*	*Ebből ispáni családoké*	*%*
Bihar	12 270	3 135	25,5
Pozsony	5 721	2 149	37,6
Szabolcs	8 554,5	4 455,5	52,1
Szatmár	9 609	5 187	54,0
Összesen:	36 154,5	14 926,5	41,3

Mint látható, még a 16. század közepén is a portáknak több mint 40%-a volt olyan családok kezén, amelyek ősei a korai Árpád-kor ispáni arisztokráciájához tartoztak. Ez meglepően magas arány, hiszen kétszáz év telt el az úri nemzetségek felbomlása óta, és közben nagyon sok alkalom volt az elit kicserélődésére. A csere azonban nagyon korlátozott volt. Számításunk azt bizonyítja, hogy a nemességen belüli természetes mobilitás és birtokmozgás ellenére a nemesség legelőkelőbbjei évszázadokon át képesek voltak megőrizni elődeiktől örökölt státusukat.

Ez természetesen nem úgy értendő, hogy az ispáninak nevezett családok ősidők óta birtokolták azokat a falvakat, amelyekben 1550 körül birtokosnak találjuk őket. A Csákiak például csak 1395-ben lettek földesurak Biharban, amikor megkapták az adorjáni uradalmat, a gersei Petők pedig 1519-ben települtek oda, amikor a szlavóniai Lipovec várért cserébe kapták Bakócz Tamástól a pelbárthidi Majosok örökségét.[12] Pozsony megyében az ecsedi Bátoriak éppenséggel Mohács után vetették meg a lábukat. Számításaink és a fenti táblázatok mindössze azt igazolják, hogy *az ország birtokállományának java egy szűk elit kezén cserélődött, és ennek az elitnek a különleges státusa még az Árpád-korból származott.* A körbe be lehetett ugyan törni kívülállóknak is, de ehhez különleges körülményekre, különleges szerencsére volt szükség. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, melyek voltak ezek a körülmények, és milyen tényezők okozták a birtokosok változását.

3. A BIRTOKOSOK VÁLTOZÁSAI

Alábbi elemzésemet arra a 166 helységre korlátozom, amelyeket 1549-ben lakottként írtak össze, és a területük kezdettől fogva Szabolcshoz tartozott. Varjas kivételével, amely 1517-ben bukkan fel először, mind megtalálható Németh Péter adattárában, amely a 14. századot illetően megbízható kalauzunk.[13] Nem foglalkozom tehát sem a pusztákkal, sem azokkal a falvakkal, amelyek a 16. századra elnéptelenedtek.

Szabolcs megyében a 14. század első felétől kezdve tudjuk a birtokviszonyok alakulását úgy-ahogy nyomon követni. Ezért első lépésben az 1342. és 1549. évi birtokosok névsorát vetjük össze annak megállapítása

végett, hogy hány helység birtokosában történt változás. Két helységet (Szentmihály, Újváros) figyelmen kívül kellett hagynom, mert csak a 15. században létesültek, a vizsgálandó települések száma tehát 164. Mintegy húsz település birtokosáról csak későbbi adatunk van, ezek közül Pálca, Mándok, Őrmező és Eperjes a Losonciak, Ladány (Mezőladány) az Anarcsiak és Mihálydi a Szakolyiak Árpád-kori eredetű birtokának vehető.

Normális esetben a birtok az öröklés szabályai szerint szállt fiúról fiúra, és évszázadokon át ugyanabban a családban maradt. Az egybevetést elvégezve az tűnik ki, hogy ez 88 helységben, azaz a helységek több mint a felében (54%) volt így, ezekben tehát nem vagy csak részben változott meg a birtokos két évszázad alatt. 52 helység teljes egészében ugyanazok fiági leszármazottaié volt, akik 1342-ben bírták őket, míg 36 helységben időközben mások is szereztek részeket. Feltehető, hogy az idegen részbirtokosok megjelenése a legtöbb esetben beházasodásnak volt a következménye, de erről kutatások híján pontosabbat egyelőre nem lehet mondani.

A birtokos 76 helységben változott meg teljesen. Ennek természetes és leggyakoribb oka a család fiágának kihalása volt, ami által az öröklés vonala megszakadt. A Szabolcs megyei birtokosok közül a következők kihalásáról van tudomásunk, illetve tudunk a kihalásukra következtetni:

Gútkeled nb. Dobi 1364 után[14]
Magyar Pál (özvegye) 1369[15]
Aba nb. Keresztúri Pozsár (Zemplén megyéből) 1370–1374 között[16]
Aba nb. Tállyai (Zemplén megyéből) 1371 után[17]
Káta nb. Ősi (Zámi) 1375 után[18]
Szentemágocs nb. Olaszi (Zemplén megyéből) 1382 után[19]
Ohati 1385 után[20]
Gútkeled nb. Diószegi (Bihar megyéből) 1393[21]
Debreceni (Bihar megyéből) 1405[22]
Lideri (Loránthházi) 1407[23]
Mizsétei (Nádudvari) 1407 után[24]
Gútkeled nb. Adonyi (Bihar megyéből) 1414 után[25]
Egyeki 1421 után[26]
Baktai 1463 után[27]
ónodi Cudar (Borsod megyéből) 1470[28]

Agárdi (Zemplén megyéből) 1473 után[29]
Újfalusi (Zemplén megyéből) 1478/80[30]
Bogátradvány nb. Dobi 1480[31]
Tomaj nb. Bezdédi 1483[32]
Upori (Zemplén megyéből) 1487 előtt[33]
Corvin 1505
Kaplony nb. Cékei (Zemplén megyéből) 1511[34]
Hontpázmány nb. Pányi (Abaúj megyéből) 1513[35]
karászi (rihnói) Perényi 1514[36]

Rajtuk kívül úgy látszik magva szakadt a Berceli, Gyulaházi, Jákói, Szolnoki egyfalus nemesi családoknak is, mert az illető helységekben 1549-ben más földesurat – vélhetően nőági utódokat – találunk.

Ha a család fiágon kihalt, akkor minden öröklött és ún. „szerzett" *(acquisiticia)* vagyis adományos birtoka, illetve a velük való rendelkezés joga elvben az uralkodóra szállt. A háramlási jog csak azokat a javakat nem érintette, amelyek vásárlás címén illették meg a családot, mert ezek nőágon öröklődtek tovább.[37] Normális esetben az uralkodó a rá szállt birtokokat nyomban vagy idővel – sőt néha már előre – új birtokosnak adta, de mivel a fentiek közül csak néhány esetben ismerjük a körülményeket, nem tudjuk, hogy ez hány esetben történt így. Tudunk a Diószegi (1393), Debreceni (1411), Lideri (1407) és Cékei (1511) családok vagyonának eladományozásáról, és feltehetően egy-két másiknak (Keresztúri Pozsár, Baktai, Dobi 1480) is ez volt a sorsa. Néhány esetben az uralkodó előre lemondott háramlási jogáról valamely híve javára. A Dobi-vagyon örökösnőjét még fivére életében fiúsította a Monokiak kedvéért (1364); Magyar Pálnak megengedte, hogy szabadon rendelkezzék birtokairól; a Cudarok esetében beleegyezett, hogy örökösödési szerződést kössenek a Rozgonyiakkal, a Bezdédieknek a Losonciakkal kötött szerződését pedig utólag hagyta jóvá. Upori László is bizonyára Mátyás engedélyével örökítette át a vagyonát vejére, Cékei Jánosra.[38]

Ha a kihalt családban volt leány vagy leányági leszármazott, akkor az öröklött és szerzett vagyonból negyedrész, az ún. leánynegyed (*quarta puellaris*) illette meg. (Ha több leány volt, osztozniuk kellett a negyedrészen.) Mivel a negyedet a 14. század közepétől kezdve nem földben, hanem pénzben és ingóságokban volt szokás kiadni, a birtokok sorsát nem

érintette. Földben járt azonban a leánynegyed a hajadon leánynak, és gyakran előfordult, hogy zálog címén a kezén maradt házassága után is.[39] Ez történt Szabolcsban a kihalt Debreceniek vagyonához tartozó Szoboszló, Hegyes, Téglás és Macs falvakkal, valamint Hadház részével, amelyeket 1415-ben Debreceni László leányai kaptak meg kiházasításukig.[40] A birtokokat még a 16. században is a nőági leszármazottak kezén találjuk, bizonyára azért, mert az uralkodó sohasem fizette ki az ellenértéküket.

A birtoklás folytonossága nemcsak magszakadás következtében szakadhatott meg, hanem más okból is, de ez kevésbé volt gyakori. A birtokos elveszthette jószágát, ha hűtlenségbe esett; ez történt I. Károly idején a levert tartományurakkal és csatlósaikkal, az 1403. évi felkelés után pedig a makacsul ellenszegülőkkel. A megyében azonban ez csak két falut érintett, Ladányt (Tiszaladány) és Ónteleket, Debrői István, illetve Battyáni György birtokait. Némelykor a család önként vált meg valamely birtokától: eladta, elajándékozta vagy elcserélte. Az okot általában nem ismerjük, de a Pozsony megyei Szentgyörgyiek 1365-ben nyilván azért adták el Dombrádot, mert túl távol esett a székhelyüktől.

A birtokjogi körülményeknél jóval érdekesebb a birtokosváltozások társadalmi és politikai háttere. Az ugyanis, hogy kik jutottak új birtokhoz, mindig jellemzője egy adott kor társadalmi és politikai viszonyainak. Az alábbiakban ebből a szempontból tekintjük át röviden az eseményeket.

I. Károly uralmának konszolidálása idején természetes volt, hogy az uralmának ellenszegülő urak és azok hívei elvesztik javaikat, és a király ezeket saját híveinek illetve azok embereinek juttatja. Jószágvesztés lett a sorsa Borsa Bekének és a hozzá csatlakozó Gútkeled nb. Lothárd fiaknak, majd később a Karásziaknak; de a vesztesek közé kell sorolnunk azokat is, akiket ugyan nem ítéltek el, de birtokaik egy részétől valamely okból meg kellett válniuk. A kor birtokszerzői valamennyien a király vezető hívei, vagy az ő embereik. Debreceni Dózsa nádor (megh. 1322) és fiai, Jakab és Pál szabolcsi ispánok (1323–1352) ekkoriban szerzik Böszörményt, Téglást és Dadát. Bátori János bihari, szilágyi és szatmári ispáné (1318–1346) lett Timár, Fehértó, Büd és Pócs; Kállói Iván fiaié, Egyed és Simon szabolcsi ispánoké (1318–1321) Eszlár, Harang, Laskod és Bagos; Magyar Pál gimesi várnagyé (1323–1345) Demecser, Kék, Tass,

Ajak és Pátroha. Péc nb. Lukács udvari ifjú 1322-ben Ibrányt kapta, és az Ibrányi család alapítója lett. A Drugetek familiárisai közül Lampert fia Mihály füzéri várnagy (1320–1330), az Abaúj (később Zemplén) megyei Újfalusi család alapítója Zalkodot szerezte meg, amelyhez később Kenézlő egy része is hozzátartozott.[41] „Olasz" János, Vilmos nádor nápolyi születésű boldogkői várnagya 1335-ben Bercel földesura lett.[42] Szintén a Drugetek embere volt Perényi Miklós alnádor (1323–1334), bihari ispán (1341–1342), aki ekkoriban, 1333 táján szerezhette meg a Karásziak örökségéből Karászt.[43] A falu a Perényiek tőle származó ágának birtoka maradt az 1514. évi parasztháborúig, amikor utolsó leszármazottját, Perényi Istvánt a felkelők megölték.

Nagy Lajos idején (1342–1382) szintén azoknak sikerült a megyében földhöz jutniuk, akik a királyi udvarral szoros kapcsolatot tartottak. Ekkor alapított nagy vagyont Cudar Péter, egy jelentéktelen abaúji család sarja, aki udvari apródból emelkedett fel az ország legbefolyásosabb bárói közé. Szabolcs megyében a Kállóiaktól 1354-ben anyja jogán megkapta Balkány és Béltek felét,[44] Magyar Pál özvegyétől 1361-ben pénzért és cserével megszerezte Demecsert és Tasst,[45] és a Hontpázmány nb. Szentgyörgyiektől 1365-ben megvette Dombrádot.[46] Cudar Péter egyik vezető familiárisa, Monoki Mihály borsodi alispán nőül vette a gyermektelen Gútkeled nb. Dobi Dorog nővérét, akit – testvére, Simon altárnokmester támogatásával – 1364-ben fiúsíttatott a királlyal, és sógora halála után örökölte annak birtokait, köztük Dobot és Dorogot, valamint Hadház és Acsád részét.[47] A Lackfiak vezető familiárisa, Kállói Ubul (Tamás) 1374-ben megvásárolta Gemzse felét.[48] Rozsályi Kun Lukács királynéi udvari lovag (megh. 1395 k.) a jelek szerint Gyürét szerezte meg, mert a 15. század elején fiainak birtokában tűnik fel.[49] A váradi püspökség Magyar Pál 1353. évi végrendelete alapján jutott hozzá Ajak és Pátroha falvakhoz 1369-ben, Pál özvegyének halálakor.[50]

Az udvar tagjai voltak a fő birtokszerzők Zsigmond idején is (1387–1437). Albisi Dávid aludvarmester, az előkelő Zólyomi család őse 1393-ban a kihalt Gútkeled nb. Diószegiek vagyonát (benne a szabolcsi Videt) kapta adományul.[51] Upori István erdélyi püspök (megh. 1419) a Szentemágocs nb. Olasziak javaiból Szabolcsot és Balsát szerezte meg családjának.[52] A Zsigmond elleni bárói felkelés egyik vezére, Debrői István 1403-ban földönfutó lett, birtokai – köztük Szabolcsban Ladány – a királyra száll-

tak.[53] Az ő oldalán harcolva vesztette el Hontpázmány nb. Battyáni György is Szabolcs, Zemplén és Ung megyei jószágait, amelyeket a harcokban szerzett érdemeiért Pányi Ferenc, Perényi Péter volt székelyispán – a későbbi országbíró – familiárisa kapott meg testvéreivel együtt. Szabolcsban Óntelek tartozott a vagyonhoz.[54] 1404-ben kihalt a megye leggazdagabb családja, a Debrecenieké, és vagyonukat a király 1411-ben Lazarevics István szerb fejedelemnek adományozta. Róla 1427-ben – az 1426. évi tatai szerződés értelmében – utódjára, Brankovics György despotára szállt. A Bátoriak 1407-ben a kihalt Lideriek birtokát, Loránthházát kapták adományul.[55] 1413-ban Ozorai Pipo debreceni sókamarása, a nagyváradi polgárcsaládból származó László deák a Gútkeled nb. Zeleméri-vagyon (Zelemér, Gelse, Tedej) egy részének örököse lett, miután nőül vette Zeleméri László leányát.[56] Tőle származott az 1549-ben is birtokos zeleméri Kamarás család.

Az 1440-ben kezdődő rendi korszak a birtokszerzések lehetőségeit tekintve is új kort jelent. Szabolcs már a polgárháború legelején, 1441-ben az erdélyi vajdává kinevezett Hunyadi János ellenőrzése alá került, és ezóta, amíg élt, az ő akarata érvényesült a megyében. Jelenléte 1444-ben kézzelfoghatóvá is vált, midőn Brankovicstól megszerezte a debreceni uradalmat.[57] A hatalmi viszonyok alakulásából természetesen azok húztak hasznot, akik személyes hívei közé tartoztak. Békési ispánja, Bajoni István ezekben az években alapította meg családja számottevő vagyonát, miután urától megkapta Zámot (és talán Tetétlent is), Egyeket et Ohatot pedig pénzen szerezte meg.[58] Feltehetően a Szakolyiak is abban az időben lettek Paszab birtokosai, amikor Hunyadi nevében a megye ispáni tisztjét viselték (1444–1450).[59] Mátyás trónra lépte után még folytatódott egy darabig a régi Hunyadi-familiárisok birtokszerzése. Malomvízi Kenderes János volt máramarosi, beregi és ugocsai ispán (1445–1455), egy megnemesített román kenézi família sarja 1460-ban vetette meg a tőle származó varsányi Kenderesiek vagyonának alapjait.[60] A jómódú helyi nemességből kiemelkedő Parlagi Pál szatmári és középszolnoki ispán, tokaji és diósgyőri várnagy (1446–1459) és öccse, György diósgyőri kapitány, ajtónállómester (megh. 1486) 1458-tól szerzett új birtokokat a megyében, elsősorban jókora részt a Hontpázmány nb. Petri Dersiek falvaiból.[61] Valószínűleg Szilágyi Erzsébet adta 1465-ben Debrecen tartozékaiból Dadát férje egykori középszolnoki ispánjának, Dengelegi Bernátnak (1446–1455)

és vele együtt a miháldi kerületből származó román Móré Mihálynak és Lászlónak, akik a dadai Móré családot alapították.[62]

A további birtokszerzők Mátyás új kegyeltjei voltak. Várdai István főkancellár 1465-ben jutott hozzá Ajak és Pátroha falvakhoz a váradi püspökségtől, úgy látszik cserével.[63] Amikor 1470-ben a Cudarok főnemesi családja kihalt, birtokaikat a király – Ónod várral és szabolcsi tartozékaival együtt – először Rozgonyi János tárnokmesternek és testvérének, Rénoldnak adta.[64] 1471-ben azonban János meghalt, Rénold pedig belekeveredett a Vitéz-féle összeesküvésbe, mire Mátyás elkobozta a családtól Ónodot, és házassága (1476) után Beatrix királynénak ajándékozta. A király kedvencei, a Szapolyai-testvérek 1480-ban a magban szakadt Dobi László birtokait kapták meg, amelyekhez Szabolcsban Dob és Dorog tartozott.[65] Losonci László későbbi tárnokmester 1483-ban a kihalt Bezdédiek birtokait kapta adományul egy 1471-ben kötött örökösödési szerződés alapján,[66] és az ecsedi Bátoriak valamikor ez idő tájt Baktát, a szintén kihalt Baktaiak birtokát. Az 1480-as években magban szakadt Uporiak általános örököse Upori Borbála férje, Cékei János lett. A legnagyobb vagyont azonban a király reménybeli örököse, Corvin János herceg kapta 1484-ben, amikor nagyanyjáról, Szilágyi Erzsébetről rászállt a debreceni uradalom.

A Jagellók korában a királyi hatalom addig nem látott mélypontra süllyedt. A birtokforgalomban ez azáltal jutott kifejezésre, hogy a korona háramlási joga alig érvényesült. A kihalt családok vagyonára immár nem az uralkodó tette rá a kezét, hogy híveit jutalmazza velük, hanem azok kaparintották meg őket, akiknek ez leginkább a módjukban állt. A kor nagy vagyonszerzői a főnemesi dinasztiák. Corvin vagyonából Debrecen uradalma a Szapolyaiaké lett, kivéve Böszörményt, amely az ecsedi Bátoriaknak, és Kabát, amely a váradi püspökségnek jutott. 1511-ben Cékei Márton magvaszakadtával a volt Upori-javakra (Szabolcs és Balsa részei) Tárcai Miklós tette rá a kezét, de már 1512-ben elcserélte őket Perényi Imre nádorral az újvári (Sáros m.) uradalomért.[67] Perényi 1516- ban az ónodi uradalmat is megszerezte Sárkány Ambrustól (aki 1510-ben jutott hozzá), de a vár Szabolcs megyei tartozékait 1522-ben eladta Várdai Ferenc erdélyi püspöknek és rokonainak.[68] Az 1513-ban kihalt Pányiak vagyona – Szabolcsban Óntelek – Csébi Pogány Zsigmond máramarosi sókamaraispáné lett.[69]

Szabolcs megyében két évszázad alatt a birtokoknak mintegy a fele cserélt gazdát, némelyik többször is, és ennek során számos tősgyökeres ispáni család halt ki vagy tűnt le. Tanulmányunk első részében mégis azt állapítottuk meg, hogy a birtokoknak a fele még 1549-ben is ispáni családok kezén maradt. Más szóval a birtokosok személye cserélődött ugyan, de a birtokos réteg jellege keveset változott. Mi ennek az oka?

A magyarázatot akkor kapjuk meg, ha egy pillantást vetünk az új birtokszerzők származására. Egyfelől olyan ősi családokat találunk köztük, amelyek a 13. században is birtokosok voltak itt és csupán megnövelték itteni vagyonukat, mint a Bátoriak, Várdaiak és Kállóiak. Azok pedig, akik más megyéből érkeztek, igen gyakran tartoztak *annak* a megyének az ispáni elitjéhez. Ez még a 15–16. században is így volt, amikor a nemzetségi származásnak már nem tulajdonítottak jelentőséget. Ekkor lettek szabolcsi birtokossá a Bihar megyei Bajoniak, Esztáriak és Cibakok, a szatmári Károlyiak, a gömöri Derencsényiek és a Tolna megyei györgyi Bodók.[70] Az 1342 után birtokot szerző, de 1549 előtt kihalt családok közül a Cékeiek a Kaplony, a Dobiak a Bogátradvány, a Pányiak a Hontpázmány nemzetséghez tartoztak.

A tanulmányban foglalt vizsgálat eredménye azt sugallja, hogy a késő középkori birtokos társadalom elitje sokkal szorosabban kapcsolódott az Árpád-korihoz, mint gondoltuk volna. Ismeretes, hogy a 14. század folyamán elvben eltűnt a különbség a nemesség különböző eredetű elemei között, és 1350 után a nemzetségi származást már csak el-elvétve tartották számon. Ritka kivételnek, az utolsó esetek egyikének számít Alsáni Bálint bíboros 1408. évi sírköve, amelyen még olvasható családjának a Szentemágocsoktól való eredete.[71] Megmaradt azonban az a felmérhetetlen helyzeti előny, ami az úri genusokból való származással járt. Aki ilyenbe született bele, az többnyire sokkal vagyonosabb volt, mint aki más körhöz tartozott. A szerviensi vagy várjobbágyi eredetű családoknak rendszerint egyetlen falu volt a kezdő vagyonuk, és kivételes szerencséjük volt azoknak, akik idővel ennél többet tudtak szerezni. Az ispáni családok vagyona ellenben, legalábbis eredetileg, mindig több faluból állt, és csak kivételes balszerencse – többnyire a család elszaporodása – folytán zsugorodott némelyiké kisebbre. Az idők folyamán a két réteg közti vagyoni különbségnek a dolgok rendje szerint csökkennie kellett, és csökkent is, de nem annyira, hogy még 1550 táján is ne legyen felettébb szembetűnő.

JEGYZETEK

1. Maksay: *Birtokviszonyok...* II. 681–713.
2. MOL, Conscriptiones portarum, tom. 41., f. 1. skk. Érdekes sajátossága, hogy számos helység nevét -falva utótaggal toldja meg (pl. Perkeodfalwa, Balkanfalwa).
3. Solymosi: Veszprém... 142.
4. Vö. Engel: *Kamarahaszna...* 175–193. Gömörben csak a jánosi apát 33 portáját (0,7%) írták össze egyházi vagyonként, minthogy az esztergomi érsekség birtokai – Rozsnyó és négy falu – mentesek voltak a kamarahaszna alól. Ezeket együtt 270 portára becsülve kapjuk a 6%-os arányt.
5. Vö. Kubinyi: Bárók... 150–152.
6. Ideszámítva a Kisvárda vár birtokaként összeírt 208 egységet, vö. Maksay: *Birtokviszonyok...* II. 681.
7. Schiller: *Főrendiség...* 329.
8. Tévedésből kétszer felvéve, Litteratus Pál és Orosi Litteratus Pál néven, Maksay: *Birtokviszonyok...* II. 709., 710.
9. Vö. Maksay: *Birtokviszonyok...* II. 744–754.
10. Vö. Maksay: *Birtokviszonyok...* I. 239–253.
11. Maksay: *Birtokviszonyok...* II. 596–600. Számos megye összeírásában a köznemesi birtokosokat nem nevesítették.
12. 1519: DL 72244.
13. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997. Ahol a 13–14. századot illetően nem idézek forrást, ott az adat ebből a műből való. Varjasra: DL 26161.
14. DL 6174.
15. Magyar Pál előbb halt meg, de birtokait királyi engedéllyel özvegye birtokolta haláláig.
16. 1370: DL 5850; 1374: *ZsO* II. 830.
17. DL 38745.
18. DL 41980.
19. *Kállay* II. 1928. sz.
20. *Károlyi* I. 416.
21. *ZsO* I. 3182.
22. *Héderváry* I. 124–136.
23. *ZsO* II. 5694.
24. *ZsO* II. 5766.
25. *Károlyi* II. 1.

26. *Károlyi* II. 58.
27. Vö. Csánki I. 530.
28. Cudar Jakab 1470. dec. 6. és 1471. jan. 9. között halt meg, vö. DF 250862, 212232.
29. *Károlyi* II. 432.
30. Csánki I. 233., 381., 539., 543. 1478-ban örökösödési szerződést kötöttek a Bereg megyei Bégányiakkal.
31. Dobi László 1480. szept. 2. és 1481. jan. 1. között halt meg utód nélkül, vö. DF 265410, 265411.
32. *Bánffy* II. 151.
33. Vö. Melczer István: *Okmányok a kellemesi Melczer-család levéltárából.* Budapest, 1890, 113.
34. 1511: DL 68668.
35. DF 212203.
36. Antonius Fekete Nagy – Victor Kenéz – Ladislaus Solymosi: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.* Budapest, 1979, 536. Vö. Komáromy András: A Perényiek a mohácsi vész előtt. *Nagy Iván Családtörténeti Értesítő,* 1 (1899) 44.
37. Minderre Holub József: A vásárolt fekvő jószág természete régi jogunkban. *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére.* Budapest, 1933, 246–254.
38. A hivatkozásokat lásd alább, a birtokosváltozások ismertetésénél.
39. Vö. Eckhart Ferenc: Vita a leánynegyedről. *Sz,* 66 (1932) 408–415., Kelemen László és Holub József erről folytatott vitájának összefoglalása.
40. *Zichy* VI. 358.
41. Személyére Engel: *Arch.* II. 250. 1414-ben mindkét falu a családé, *ZsO* IV. 2527.
42. Személyére Engel: *Arch.* II. 177.
43. Személyére Engel: *Arch.* II. 189.
44. Személyére Engel: *Arch.* II. 46. 1354: *AO* VI. 233. E birtokokba 1361-ben adomány címén is bevezettette magát, DL 5094.
45. 1361. nov. 21. I. Lajos előtt Margit, Magyar Pál özvegye cserébe adja Devecser (Szt. György templommal), Masa, Berkesz és Tass (Szűz Mária kőegyházzal) Szabolcs megyei birtokokat Cudar Péter pohárnokmesternek Tinnye (Szt. Jakab kőegyházzal) Pilis megyei szerzett birtokáért és 3000 ft-ért. DL 5093. 1361. nov. 21. Lajos előtt Cudar Péter pohárnokmester és Simon udvari ifjú Tinnye (Pilis m.) vásárolt birtokukat eladják Magyar Pál feleségének Deve-

cser birtokért „et aliis terris suis fimatis", 3000 ft hozzáadásával. DL 5092. – Ekkortájt szerezhette meg Kéket is, de erről nem maradt oklevél.

46. 1365. jún. 22. Vidin melletti tábor. I. Lajos előtt Szentgyörgyi Tamás udvari lovag testvéri szeretetből és 600 márkáért, amit Cudar Péter pohárnokmester és testvérei neki Vidin városban szüksége miatt adtak, nekik adja az ő és testvérei Dombrád (Szabolcs m.) birtoka felét, továbbá más Szatmár, Bereg, Zemplén és Szabolcs megyei, idegen kézen levő birtokaik felét. DL 5400. 1380. márc. 20. Az egri káptalan Lajos 1380. I. 20. parancsára Cudar Péter szlavón bánt és rokonait beiktatja Dombrád királyi birtokba, amelyet „de manibus nostris" adott nekik. DL 6671.
47. 1364. máj. 19. I. Lajos Monoki Simon és Mihály érdemeiért fiúsítja Mihály mester feleségét, Erzsébetet, Dobi Lőrinc fia István leányát. DF 265357. Vö. 1363/364: Monoki Simon és Mihály Dobi Dorogtól 600 márkáért megveszik királyi hozzájárulással Dobot, DF 265358. Monoki Mihályra és Simonra Engel: *Arch.* II. 169.
48. 1374: *Kállay* II. 1720. sz. Kállói Ubulra Engel: *Arch.* II. 121.
49. 1413: *ZsO* IV. 1283.; 1416: *ZsO* V. 1950. Kun Lukácsra Engel: *Arch.* II. 137.
50. Vö. 1371: *Zichy* XII. 36–42. 1413-ben mindkettő a püspöké, *ZsO* IV. 748.
51. *ZsO* I. 3182. Személyére Engel: *Arch.* II. 264.
52. 1413-ban már mindkettő az Uporiaké, *ZsO* IV. 1148.; 1474-ben a két birtoknak csak a fele, DF 266524.
53. Ladány 1356-ban Ladányi Fülöp fia Fülöp birtoka (*Kállay* II. 1194. sz.), aki kétségtelenül azonos Aba nb. Makján nádor unokaöccsével, Tállyai Fülöp fia Fülöppel, aki 1324-től szerepel, vö. *AOkl* VIII. 148. sz. Miután e Fülöp utód nélkül halt meg (lásd fent), birtokai nyilván a rokon Debrőiekre szálltak. Ladány később is a tállya-tokaji uradalom állandó tartozéka, így 1459-ben és 1461-ben, Borsa Iván: *A Balassa-család levéltára 1193–1526.* Budapest, 1990, 344., 353. sz.; továbbá 1517-ben, DL 26161.
54. *ZsO* II. 2945. Pányi János Perényi sárosi alispánja volt, Engel: *Arch.* II. 185. Battyáni György nagyapja, Péter unokatestvére volt Cibaknak (a Cibak család ősének), aki 1312-ben kapta Ónteleket.
55. *ZsO* II. 5694.
56. Draskóczy István: Kapy András. Egy budai polgár életpályája a XV. század elején. *LK,* 54 (1983) 180.
57. Engel Pál: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In H. Balázs Éva et al. (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv.* Budapest, 1984, 90. (jelen kötetben 212.).

58. Bajonira Engel: *Arch.* II. 17. 1453-ban Hunyaditól kapja Zámot (Csánki I. 530.), 1454-ben zálogba veszi Ohatot és Egyeket (*Károlyi* II. 299.), 1455-ben cseréval örökbe megszerzi őket (uo. 305.), 1456-ban részt vásárol Ohaton (uo. 310.). Talán Tetétlent is ekkoriban szerezte a debreceni uradalom tartozékaiból.
59. Paszab (ekkor puszta) 1455-ben a Szakolyiaké, Csánki I. 541.
60. Személyére Engel: *Arch.* II. 153. Ekkor iktatják zálog címén Kis- és Nagyvarsány, Nagydobos, Tarpa és Terebes részeibe. Adrian Andrei Rusu – Ioan Aurel Pop – Ioan Dragan (ed.): *Izvoare privind evul mediu romanesc.* Cluj-Napoca, 1989, 247. (nr. 213.). 1454-ben szerzett először kisebb birtokot Szatmárban, uo. 212. (nr. 182.).
61. Személyükre (1458-ig) Engel: *Arch.* II. 186. Birtokszerzéseik: Csánki I. 539. Parlagi László, az első budai udvarbíró (1458–1461) és trencséni kapitány (1466–1469) is ebből a családból származott, de Pállal és Györggyel igen távoli rokonságban állt. Az ő személyére Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). *LK,* 35 (1964) 72–74., 93.
62. 1465-ben Dadát elhatárolják e három birtokos részére Dob felől, DF 209566. Dengelegi Bernátra Engel: *Arch.* II. 59.
63. Vö. 1465: *Zichy* X. 339. 1462-ben még a püspöké, 1466-ban már a Várdaiaké, *Zichy* X. 207., 353. 1468-ban az érsek levelében cserét említ, *Zichy* X. 468.
64. 1471: iktatás ellentmondás nélkül Tas, Szamosszeg, Devecser és Pályi birtokokba, DF 212232. Külön parancsot állítottak ki Kék és Dombrád birtokok iktatására, mivel Kék a Megyeriek, Dombrád a Várdaiak kezén volt, és az iktatást valóban megakadályozták, DF 212275. 1454-ben még Balkány is Cudar Jakab kezén volt (DF 209565), de az 1471. évi iktatáskor nem szerepel.
65. 1517-ben Dobi László összes egykori birtokát (Zemplén, Gömör és Szabolcs megyékben) a Szapolyaiak kezén találjuk (köztük: Dorogh, Doob, DL 26161), akik nyilvánvalóan László halálakor kapták meg őket.
66. 1471: *Bánffy* II. 148. és 151., jegyzet.
67. 1512: DL 64699.
68. Ónod megszerzésére Kubinyi András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In Pámer Nóra (szerk.): *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok.* Budapest, 1994, 271–272. Megjegyzendő, hogy 1519-ben, amikor Rozgonyi István akarta beiktattatni magát a volt Cudar-birtokokba, Tas és Devecser már Várdai Ferenc püspök kezén volt, DF 212236.
69. Lásd a magszakadásoknál. Az oklevél szerint szerződés (örökvallás) címén,

de a körülmények nem ismertek. Később minden birtoka a Brodaricsokra szállt, Óntelek is az övék 1549-ben.

70. Nem tudjuk, hogy Bodó Ferenc özvegye, Ráskai Erzsébet a férje avagy az apja, Balázs tárnokmester jogán birtokolt-e 1549-ben Szabolcsban, de a szempontunkból mindegy, mert a Ráskaiak is ősi genusból, a Gútkeledektől származtak.

71. Áldásy Antal: *Alsáni Bálint bíbornok*. Budapest, 1903, 115–122.

Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 34 (1999) 413–428.

BIRTOKOSZTÁLY ÉS CSALÁDKÉPZŐDÉS

A középkori birtokos családok történetében az apai örökség felosztása majdhogynem életük legfontosabb eseményének számított. Gondoljunk csak a német középkor és újkor fejedelmeinek területmegosztási szerződéseire, amelyek olyan nagy országok sorsát, mint – egyebek mellett – Ausztria, Bajorország, Szászország, generációkra, sőt évszázadokra meghatározták. Ha más szinten is, ugyanez érvényes a magyar nemesi nemzetségek birtokosztály szerződéseire is. Itt nem volt szó fejedelemségekről, csak felségjog nélküli nemesi birtokokról, és azokat a családokat, akik megosztoztak, természetesen nem lehetett a Wettinekhez vagy a Wittelsbachokhoz hasonlítani. A felosztás tárgya viszont itt is számottevő lehetett. Az egyik jelentős magyar főúri család, a homonnai Drugetek a 14. és 17. század között a mai Kelet-Szlovákia és Ukrajna területén 3750 km^2-nyi birtokkal rendelkeztek, amely valamivel nagyobb volt, mint a későbbi Szász-Weimar-Eisenach-i Nagyhercegség felségterülete. Mindenesetre ez a territórium volt Magyarországon a legnagyobb összefüggő uradalom, azonban nem voltak ritkák a 2000-4000 km^2-es, – összefüggő, vagy területileg szórt – birtokok sem. A magyar királyság sorsát nagymértékben a főnemesi nemzetségek sorsa, valamint birtokosztályaik határozták meg.

A magyar örökösödés alapelvei nagyon hasonlítottak a német jogi normákhoz. Birtokot gyakorlatilag csak férfiágon lehetett továbbörökíteni. Bizonyos kivételektől eltekintve, a leánygyermekeket kizárták az ingatlanok örökléséből, és „ingóságokat" (úgynevezett „leánynegyedet", *quarta filialis/puellaris*) kaptak. A földbirtok tehát a fiúknak jutott, akik között

azt mindig egyenlő részben osztották fel. Az apa minden törvényes fiúgyermekének szigorúan egyenlő mértékű részesedése az örökségből általánosan elfogadott, és a magyar örökösödési jog legfontosabb alapelve volt, amit egészen az újkorig soha nem is vontak kétségbe. Ha az egyik fiú férfi örökös nélkül halt meg, akkor az ő részét is egyenlően osztották fel a többi élő fiútestvér között.

A birtoknak az élő birtokosok között, meghatározott rend szerint történő felosztását a korabeli szóhasználatot követve osztálynak/birtokosztálynak nevezzük. Az osztály nem mindig következett be közvetlenül az apa halála után. A fiúk gyakran közösen használták az apai birtokokat, amelyet az unokák, sőt néha csak az ükunokák osztottak fel. Természetesen érvényben maradt az a szabály, hogy minden ág egyformán részesedjen.

Mi is történt valójában, ha sor került a birtokosztályra? Hogyan és milyen meggondolások alapján osztották fel az örökséget? Mivel ez a kérdés még sosem merült fel, talán érdemes egy tanulmányt ennek a témának szentelni.

A birtokosztály technikáját főként a számos fennmaradt családi szerződésből ismerhetjük meg. Ez azonban kiolvasható az egyébként ismeretlen birtokosztályok következményeiből is: a felosztott családi birtok későbbi állapotából, ahogy az az adóösszeírásokból, urbáriumokból és egyéb dokumentumokból kitűnik. Abban a helyzetben vagyunk tehát, hogy a nagy- és kisnemesek vagyonfelosztási elveit egyedi esetek százain tanulmányozhatjuk.

Ennek alapján arra az eredményre jutunk, hogy a középkor nemesei a birtokosztálynak két formáját alkalmazták, amelyek nemcsak hogy módszerükben, de következményükben is alapvetően eltértek egymástól. Hogy a különbséget világosan lássuk, illusztráljuk mindkettőt egy-egy példával. Rengeteg példa áll rendelkezésre, azonban mi olyanokat választottunk – mindkettőt a 14. századból –, ahol jelentős örökség került osztály alá. Ilyen volt a nánai Kompolti (1325) és az alsólendvai Bánfi (1381, 1389) bárói nemzetségek ősei közötti osztályszerződés.

A Kompolti család az Abák úri nemzetségének egyik ága volt, és a család kihalásáig (1522) Heves megyében rendelkezett birtokokkal. A Kompoltiak ősapja I. Anjou Károly egyik legbefolyásosabb bárója, Péter volt, aki 1320-ban halt meg és három fiút hagyott maga után, Györgyöt, Ist-

vánt és Kompoldust. 1325-ben „közös elhatározással" *(pari voluntate et communi consensu)* döntöttek az addig közösen igazgatott birtokok örök időre szóló felosztásáról. A ménesen és a szolgákon kívül – melyeket itt most figyelmen kívül hagyhatunk –, tizenkét „birtokot", azaz falut *(possessiones)* és három birtokrészt osztottak fel. Az igazságosság érdekében a birtokokat először négy csoportra osztották, mindegyikhez három falu tartozott; vélhetően mindig két testvér döntött, a harmadik kizárásával, az egyes csoportok összetételéről. Ezután került sor a tulajdonképpeni osztályra. Az első három faluból álló csoportból először Kompoldus választott magának egy falut, „mert az ország szokása szerint az első választás joga a legfiatalabbat illeti meg".[1] Azután István választott egy másikat, a harmadik falu pedig a legidősebbnek maradt. Ugyanígy osztották fel a másik három birtokcsoportot is, azzal a különbséggel, hogy a választás sorrendjét mindig váltogatták. Végeredményképpen mindegyik fiúnak négy-öt falu, illetve falurész jutott, amelyeket ők és jövőbeni leszármazottaik örök időkre birtokolhattak.

Teljesen másképp jártak el a dél-magyarországi Bánfi-birtokok felosztásakor (1381, illetve 1389). A család a Hahót úri nemzetség egyik legjelentősebb és leggazdagabb ága volt. Ősüknek, Miklósnak köszönhették nevüket (*filii bani*, magy. *Bánfi*, 'a bán fiai/utódai'), aki I. Lajos uralkodása alatt kétszer is betöltötte a horvát és szlavón báni méltóságot. Miklós 1359-ben halt meg, és Zala megye délnyugati részén négy fiára, Istvánra, Jánosra, Lászlóra és Miklósra hagyott egy 725 km^2-es hatalmas birtokot, négy mezővárossal és mintegy száz faluval, melyeket a család két székhelyéről, Alsólendva és Lenti várából igazgattak. A testvéreknek nyilvánvalóan lehetőségük lett volna arra, hogy az örökséget négy, közel egyenlő részre osszák, hogy mindegyiküknek tekintélyes uradalom jusson a birtokába, egy fél várral, egy mezővárossal és mintegy 25 településsel. Azonban mégsem ezt tették. Az uradalom területe osztatlan maradt, az osztály csak a települések telkiállományára terjedt ki. Minden faluban és mezővárosban gondosan összeírták az összes jobbágytelket, és meghatározták, hogy melyikük melyik fiú birtokába kerüljön. A félreértést elkerülendő, az egyes jobbágytelkeket a rajtuk ülőkről nevezték el. Az eljárás két szakaszban történt. Először, 1381-ben két részre osztották a telkiállományt, melyből egy rész a két idősebbnek, János és István bánnak, egy másik rész pedig a két fiatalabbnak, Lászlónak és Miklósnak jutott.

1389-ben újabb szerződésre került sor, melyben János bán és időközben elhunyt fivérének, Istvánnak fiai saját részüket hasonlóképpen felezték meg.

Az eljárást és annak eredményét Csöde falu példáján szemléltethetjük. 1381-ben itt összesen tizenhét és fél jobbágytelek volt, ebből kilenc – a falu keleti felén – az ifjabb testvérek része lett, nyolc és fél pedig – a nyugati oldalon – a két bán birtokrészét képezte. Ezt a fél részt a következő felosztáskor megint két negyedre osztották: négy egész jobbágytelek jutott István fiainak, négy és fél pedig nagybátyjuknak.[2]

Hangsúlyozni kell, hogy az osztálynak ez a formája kizárólag a lakott területet érintette. Ha a falu nyugati vagy keleti részét említették, akkor azzal csak a jobbágytelkeknek a településmagon belüli fekvését jelölték, a határ megfelelő részét azonban már nem. Annak felosztása a paraszti földhasználat akkori formája miatt – legyen az két- vagy háromnyomásos gazdálkodás – amúgy is lehetetlen volt. A jobbágytelek földjei, rétjei és tartozékai elszórtan, a határ különböző részein feküdtek. Az erdők és a mezők a faluközösség közös haszonélvezetében voltak. A falu területének igazi felosztása csak a dűlők teljes átrendezésével lett volna lehetséges, ehhez azonban az indítóok éppúgy hiányzott, mint a lehetőségek. A falu területe következésképpen osztatlan maradt, és ezen évszázadokon keresztül a telkek felosztása sem változtatott.

Magyarországon tehát a 14. században a nemesi birtokosztály két alapvetően különböző formájával találkozhatunk. Az első esetben teljes falvak jutottak az osztályosoknak határaikkal együtt, azaz meghatározott *területek*, a másik esetben viszont az osztály csak a *jobbágyok telkeire* terjedt ki, és maga a földbirtok felosztatlan maradt. Ezt a két alapformát a következőkben *terület-* illetve *telekosztály*nak fogjuk hívni.

Azt is gondolhatnánk, hogy ez a feltűnő különbség a helyi szokásjogban gyökeredzett; hogy például Észak-Magyarországon az egyik, míg Dél-Magyarországon a másik módszer volt gyakorlatban. Az efféle következtetés azonban elhamarkodott lenne. Mihelyt vesszük a fáradságot, hogy az ismert osztályszerződéseket időrendbe állítsuk, világossá válik, hogy a két módszer gyakorlatilag sohasem létezett egymás mellett. Nem egy időben voltak divatban, hanem egymást követték. A területosztály a 14. század közepéig egyeduralkodó volt,[3] aztán felváltotta a telekosztály. Közben volt ugyan egy rövid időszak, amikor párhuzamosan mindkettő használatban volt, ez azonban két évtizednél nem tartott tovább.

Az első általam ismert osztálylevél 1231-ből származik, és a Tibold nemzetség Somogy megyei, valamint kelet-szlavóniai birtokainak kettéosztását tartalmazza.[4] Egyben ez az egyik legkorábbi oklevél, amelyben magánszemélyek közti jogi ügyletet írásban rögzítettek. A 13. századból mintegy tucatnyi ilyen dokumentum maradt ránk, és számuk 1300 után rohamosan megsokszorozódott. Az utolsó családi szerződés, amelyben még a területosztályt alkalmazták, a Szécsi bárói nemzetségé, és 1360-ból származik.[5] Osztályok természetesen ezután is történtek, de erre ettől kezdve kizárólag a telekosztály új módszerét használták.

Minden területosztálynál két elvet tartottak szem előtt: először azt, hogy minden ág egyforma részre jogosult, másrészt azt a gyakorlati megfontolást, hogy az osztály könnyen áttekinthető birtokviszonyokhoz vezessen. A két elv nem mindig volt összeegyeztethető, éppen ezért gyakran volt szükség kompromisszumos megoldásokra. Ideális esetben az örökség különböző megyékben, sőt különböző országrészekben terült el, és az egyes részek egyforma értékűek voltak. A Szécsi család két ága úgy osztozott meg 1360-ban, hogy a Gömör megyei birtokok a nagybácsihoz, a szomszédos Borsod megyei birtokok pedig az unokafivérekhez kerültek. A Gútkeled nemzetség Bocskai-ágában 1350 körül északkelet-magyarországi (Szabolcs és Zemplén megyei) birtokok jutottak az egyik, és szlavóniaiak a másik alágnak.[6] Nemritkán a feladat csak annyiból állt, hogy egy zárt uradalmat egyenlő részre osszanak fel, és ilyenkor néha annyival is megelégedtek, hogy egyszerű határvonalakat húztak, amivel a területet a megfelelő számú birtokokra tagolták. Ezt tette például a Gútkeled nembeli Pál bán három fia is Zemplén megyében: két választóvonallal három egyenlő uradalmat hoztak létre, mindegyikhez kéthárom falu került, ily módon megteremtették a későbbi Butkai, Ráskai és Málcai nemesi családok birtoktörzsének alapját.

A legtöbb esetben azonban olyan összetett birtokok felosztásáról volt szó, amelyek falvak, puszták, részbirtokok, erdők sokaságából álltak, és amelyekhez különböző haszonélvezeti jogok, mint például vásár-, vám-, kegyúri jogok tartoztak. A különösen nagy értékű objektumok esetében feladták a területosztály elvét. Az Aba nemzetség egyik ága, egy bizonyos Péter öt fia a 13. század közepén osztozott meg birtokain. Az ő birtokukban volt a Hernád menti jelentős Somos falu ötven jobbágytelekkel, körülötte tekintélyes erdőség tíz kisebb településsel. A települések

közül mindegyik testvér kettőt kapott, a hozzájuk tartozó határral együtt, Somost azonban telkenként kellett felosztani, tíz-tíz jobbágytelekre, mert különben az osztály igazságtalan lett volna.[7]

Hasonló megoldásra bukkanhatunk a Nagymihályiak 1336-os és 1337-es osztályainál.[8] Hatalmas és nagyrészt még lakatlan, 650 km²-nyi összefüggő erdőterülettel rendelkeztek Zemplén és Ung megyében, ahol az újkorban 53, akkoriban viszont csak mintegy 20 település volt. Ez a terület eredetét tekintve azokból a birtokokból tevődött össze *(predia, terre, possessiones)*, amelyeket az ősök, a Kaplony nembéli két testvér, András és Jakó 1290 előtt gyűjtöttek; anyjuktól örökölték Mihály (a későbbi Nagymihály) és Ricse birtokokat *(predium)*, királyi adományba kapták Sztárát és Jeszenőt (1273-ban, illetve 1279-ben), Tibát pedig 1290-ben megvásárolták. Mivel András és Jakó összesen öt fiúutódot és több unokát hagyott maga után, először elfelezték a birtokot a főági leszármazottak között (1336), majd három további osztályszerződésre került sor a fiúk illetve az unokák között, amelyek közül két szerződés fenn is maradt 1337-ből. A 14. század közepére az örökség hét ág között oszlott meg. Minden alkalommal területosztályról volt szó, minden birtokot egyenként, újonnan meghúzott határokkal többször is feldaraboltak, s így kisebb-nagyobb birtokok színes mozaikja keletkezett. A család nevét adó Nagymihály – 1449 körül vásárhely, mintegy 150 jobbágytelekkel – azonban túl jelentős volt ahhoz, hogy az egészet az egyik ág kapja meg. Nagymihály esetében tehát nem területosztályt alkalmaztak, hanem úgy, ahogy Somosnál is történt, bizonyos számú jobbágytelkeket adtak az egyes ágaknak.

A 14. század első felében még a területosztály volt az általános szokás. Ilyen módon tettek osztályt – hogy csak a leggazdagabb nemzetségeket említsük – a Csetnekiek és a Pelsőciek (1318, 1320), a Losonciak (1325), a Szécsényiek (1327), a Szentgyörgyi és Bazini család tagjai (1343), és mások.[9] A Szécsi család 1360-as birtokosztálya után azonban már nem fordult elő területosztály. Akkoriban már terjedőben volt a telekosztály, és attól kezdve a nemesi birtokok felosztásánál ez maradt az elterjedt módszer egészen az újkorig.

A korábbi módszerekkel ellentétben – ahogy azt hangsúlyozták – nem a területen, hanem „csupán a jobbágytelkeken" *(tantummodo in locis sessionalibus)* osztoztak meg.[10] A családi birtok territoriális egysége innentől fogva háborítatlan maradt.

A telekosztályra való áttérést a Csicseriek példáján tanulmányozhatjuk. 1323-as osztályuk alkalmával a két testvér, Miklós és Domonkos úgy állapodott meg, hogy az Ung, illetve Szabolcs megyei négy falu az egyikükhöz, a Sáros megyei két falu pedig a másik testvérhez kerül. A csicseri törzsbirtokból Domonkos két jobbágytelket kapott, a többi Miklósé lett.[11] Ez tehát területosztály volt. Érdekes módon e megoldással Miklós volt elégedetlen, és a királyi kúriában pert indított fivére ellen. Így Nagymartoni Pál országbíró ítélete alapján, pontosan húsz évvel később, 1343-ban újabb osztályra került sor, amelyik azonban az elsőtől alapvetően különbözött.[12]

A második osztálynál mindegyik falut megfelezték, és mindkét testvér fél-fél falvakat kapott. Látszólag egyfajta területosztályról volt szó, mert a falut kettéosztó vonalat minden esetben gondosan meghúzták. A vonal azonban csak a falu magját választotta ketté, nem pedig a falu egész területét. Csicserben például ez a vonal egy faluvégi *(in fine...ville)* tónál indult *(stagnum)*, majd az út hosszában *(per medium ville)* elhaladt a templom mellett, és a település másik végén *(in fine eiusdem ville)* ért véget. Mivel a határt nem vonták osztály alá, ez felért egy telekosztállyal. Valóban, azt hangsúlyozták, hogy az eljárás csupán a telkeket érinti, a földek közül azonban csak „azokat a tarunok nevű szántóföldeket, amelyek közvetlenül a kertek mögött fekszenek".[13] Csicser ettől kezdve ilyen felosztásban maradt a fivérek utódainak birtokában. 1427-ben Orosz Jakab, Miklós unokája nyolc „portával" (*portae*, azaz adóegység) rendelkezett, és Zsigmond, Domonkos dédunokája is közel ennyivel (ez pontosan nem ismert).[14]

A szokások megváltozását a Gútkeled nemzetség Bátori ágának birtokosztályain is szemléltethetjük. Miután a két testvér, Bereck és György, valamint legközelebbi rokonaik, a Szakolyi és Zelemér család ősei között már 1310 előtt területosztály jött létre,[15] 1321-ben fiaik között is birtokosztályra került sor.[16] Rakamazi János, György fia egyáltalán nem volt ezzel megelégedve és 1334-ben pert kezdeményezett Bereck fia, János (Báthori István lengyel király ősapja) ellen, mely 1347-ben békés egyezséggel zárult.[17] Egyes birtokokat megfeleztek, Szaniszló falu azonban, csakúgy, mint a rakamazi és más birtokrészek, György ágának birtokába kerültek. Bereck unokái között 1354-ben újabb osztályra került sor, ezúttal azonban már csak a jobbágytelkeket osztották fel. Ez a

közösen megszerzett falvakat és a nemzetség birtokrészeit érintette, és így is maradt örök időkre. És valóban, a Bátori család mindkét ága, az Ecsediek és a Somlyóiak még a 16. században is majdnem egyformán rendelkeztek birtokokkal a hajdan felosztott falvakban.

A Csicseri testvérek 1343-as osztálya számomra a legrégibb ismert példája a jobbágytelkek szerinti osztálynak. A 14. század közepétől gyakorlatilag ez a felosztási módszer vált egyeduralkodóvá, és ettől egyetlen nemesi család sem tért el. A 16. századi adóösszeírások tanúsága szerint, melyek a királyság közel felét magukban foglalták, minden földbirtokot, kicsit és nagyot így osztottak fel, legyen szó akár bárókról – mint a Csákiak Biharban és Közép-Szolnokban, a homonnai Drugetek Zemplénben és Ungban, a gersei Petők a Dunántúlon – vagy akár egyszerű nemesekről – mint a Rumiak Vas megyében, az Amadék Pozsonyban, vagy a Lónyaiak Beregben.[18] Mindegyikük számos olyan falut mondhatott – részben vagy teljesen – magáénak, amelyek együttesen alkották a családi birtokot, és mindegyik ágnak minden faluban vagy falurészben volt egy része *(portio possessionaria)*. Vegyünk egy példát, 1549-ben az Amadé család három faluja Pozsony megyében a következőképpen oszlott meg:[19]

	Amadé László birtokában lévő porták	*Amadé Mihály birtokában lévő porták*
Amadékarcsa	7	4
Bős	12	11
Várkony	8	7

Anélkül, hogy ismernénk a részleteket, látható, hogy ez a felosztás csak két egyenrangú ág közötti korábbi telekosztállyal jöhetett létre, amelyben mindegyik ág a telki állomány felét kapta meg.

A homonnai Drugetek Zemplénben, vagy az alsólendvai Bánfiak Zalában a maguk több mint száz faluját hasonló módon osztották fel, mint az Amadék ezt a hármat. Ha valamilyen oknál fogva egy birtokkomplexumot osztottak fel, mindig a telkeken osztoztak meg, még akkor is, ha egy másik megoldás ésszerűbb lett volna. 1478-ban Garai Jób, egyike a leggazdagabb magyar földesuraknak, a hatalmas családi birtokból Szécsi

Miklós fölovászmesternek kiadta nagyanyja, Garai Ilona leánynegyedét. A birtok négy mezővárosból, 127 faluból, hét birtokrészből és 65 pusztából állt, összesen 3005 egész jobbágytelekkel, melyek közül 1125 volt lakott.[20] Ennek egy nyolcadát (a leánynegyed felét) kapta meg Szécsi, pedig nyilvánvalóan egyszerűbb lett volna, ha ilyen értékben egész falvakat vagy birtokokat kapott volna. A történész szerencséjére azonban a telekosztályt alkalmazták. Januártól novemberig tartó, tizenegy hónapnyi munkával gondosan felmérték minden falu haszonvételét, a telkekkel együtt, és ennek nyolcadát Szécsi számára leánynegyed címén elkülönítették. Ahelyett, hogy egy megyében tizenhét, vagy tizennyolc falut kapott volna, Szécsi mintegy 200 apró részt kapott, elszórtan az ország déli felében, Vas megyétől egészen Temesvár környékéig. Az a könyvecske, amelyben az eredményt összefoglalták, egyike a késő középkori magyar agrár- és településtörténet legértékesebb forrásainak.

Nem nagyon tudunk arról, hogy a szabálytól eltértek volna. II. Ulászló király kancellárja, Nagylucsei Orbán püspök unokaöccseinek szerződése egyedi eset volt. Hosszas viszálykodás után, 1519-ben nagybátyjuk szerzeményeit nem telkek szerint osztották fel, hanem mindegyik ág egész uradalmakat kapott.[21] Egyébként csak várak esetében tettek kivételt. 1460-ban az Országok és a Losonciak megörökölték a kihalt Szécsényi család birtokait, melyek négy váruradalmat és mintegy hatvan falut foglaltak magukba. A településeket az örökösök között természetesen a telkek alapján osztották kétfelé, és még száz évvel később is minden faluban megvolt mindkét család saját része. A várakat illetően azonban 1480-ban külön szerződést kötöttek, mely alapján a jövőben mindegyikük két várat birtokolhatott. Hollókő vára például az Országokhoz került, a tartozékokat viszont meg kellett osztaniuk a Losonciakkal.[22] Pontosan ugyanezt tette birtokaival 1508-ban Garai Bánfi Lőrinc és sógora, Hlapčić Kishorvát János. A több mint száz falut telkenként osztották fel, de a négy kastélyból mindegyikük kettőt-kettőt kapott székhelyként.[23]

A fentiek alapján megállapítható, hogy a 14. század közepén (1343 és 1360 között) a magyar nemesi szokásjogban alapvető változás történt: a területosztályról áttértek a telekosztályra. A tényeket tehát ismerjük, most már csak az a kérdés, hogy mi volt a változás oka és jelentősége. Milyen körülmények kényszerítették ki, és mik voltak a következményei?

Ha a két módszert egymással szembeállítjuk, világossá válik különbö-

ző értelmük és céljuk. A területosztálynál az volt a cél, hogy amennyire csak lehet, megszüntessék a korábbi birtokközösséget. Ha bizonyos birtokrészeket továbbra is osztatlanul, vagy közös birtokban hagytak, akkor azt nem szándékosan tették, hanem valamilyen kényszer hatására; mindenekelőtt azért, hogy biztosítsák az osztály igazságosságát. A kívánt és tökéletes megoldás nyilvánvalóan az volt, hogy a feleket egyszer s mindenkorra, lehetőség szerint területileg is elválasszák egymástól.

Egészen másképp történt mindez a telekosztály esetében. Ebben az esetben, épp ellenkezőleg, mindenképpen kerülni akarták a végleges szétválasztást, és az osztályt oly módon hajtották végre, hogy a családi birtok területi egysége továbbra is csorbítatlanul fennmaradjon. Vajon miért változott meg ilyen rövid időn belül, ilyen gyökeresen a testvéri érzés az egész nemesség körében? 1340 előtt miért akarták mindenáron megszüntetni a nemzetség egységét, és 1360 után miért akarták ezt mindenképpen fenntartani?

A magyarázatot a birtokjog változásában találjuk. Fivérek és unokafivérek az osztályig osztatlan birtokközösségben éltek, mégpedig a szó lehető legteljesebb értelmében. Nemcsak az örökölt birtokokat igazgatták közösen, hanem osztatlan jogaik voltak azokra a jószágokra nézve is, amelyet akármelyikük szerzett. Minden szerzemény, akár királyi adományként, akár vásárlás vagy házasság útján került hozzájuk, közös birtokban maradt, és így a későbbi felosztás tárgyát képezte. Az osztály előtt a nemzetség egyik tagja sem volt önálló jogi személy, bármilyen magas is volt a személyes tekintélye vagy az állása; a testvérek egyike volt és az is maradt.

A területosztály arra szolgált, hogy véget vessen ennek a gyakran lehetetlen állapotnak, és megalapozza az egyén jogi és társadalmi önállóságát. Az elhatárolásnak ezért kellett olyan félreérthetetlennek, radikálisnak és meghatározónak lennie, mert a felek csak így kaptak lehetőséget arra, hogy a többiektől függetlenül gazdagodjanak, saját vagyont gyűjtsenek, és afölött szabadon rendelkezzenek.

Mindazonáltal ez a radikális elválasztás komoly veszélyeket is rejtett magában. A felek joga egy kihalt ág birtokai fölött ugyan nem szűnt meg az osztállyal, de nyilvánvalóan nem volt könnyű érvényt szerezni neki. Minél messzebb feküdtek a kívánt birtokok, és minél több idő telt el az osztály óta, annál fáradságosabb és nehezebb volt ezt a jogot érvényesíte-

ni. Az elválasztás hátrányai tehát jelentősek voltak, de az 1340-es évekig nem tudtak ennél jobbat.

I. Lajos király 1343-as januári reformdekrétuma jelentős változást idézett elő a jogviszonyban.[24] A királyi adományozások érvényessége azon személyekre (és leszármazóira) korlátozódott, akiket az adománylevél név szerint megemlített. Ezzel eltörölték – természetesen csak a jövőbeni adományok esetében, visszamenőleg nem – a nemzetség jogát a családtagok szerzeményeire, és mindenki előtt megnyílt az út, hogy akár az osztály előtt földet szerezzen magának. Ettől az időponttól kezdve fordulnak elő királyi adományok „fivérek és atyafiak kizárásával" *(exclusis omnibus fratribus et consanguineis)*, 1345 óta pedig ezt a gyakorlatot „új adomány címé"-nek nevezték *(titulus novae donationis)*.

Valószínűleg ez a reform okozta a felosztási szokásokban bekövetkezett változást. Emlékezzünk arra, hogy ennek első példája, a Csicseri fivérek közti osztály, éppen a reform évéből, 1343-ból maradt fenn. Az ügyet 1343 májusában a királyi kúriában intézték, ott, ahol már néhány hónapja érvénybe lépett a reform.

A telekosztályt nem 1343-ban találták ki, azt már jól ismerték. Ahogyan láthattuk, 1250-ben Somos falu 50 telkét is ilyen módon osztották fel, és azóta gyakran alkalmaztak hasonló módszereket. Eddig csak az olyan kisnemesek körében számított szokásos eljárásnak, akik egy falun vagy falurészen kívül semmi mást nem tudtak felosztani. A telekosztályt a gazdagabb urak kivételes esetekben alkalmazták: így a különösen értékes helységek felosztásakor (Somos, Nagymihály), valamint az olyan birtokrészek esetében, melyek felosztásánál másképp nem jutottak dűlőre.

A reform évének nagy találmánya az volt, amikor egy egész örökség felosztásánál alkalmazták ezt a módszert. A fő célt, hogy a felek birtokközösségét megszüntessék, ezzel a módszerrel ugyanúgy elérték, mint a teljes elválasztással, és még hátrányai is megszűntek. Az adományreform után többé nem volt arra szükség, hogy a feleket radikálisan elválasszák egymástól, mivel jogi önállóságuk úgyis biztosítva volt. Az „új adományok"-nak köszönhetően mindegyikük gyarapíthatta vagyonát, akkor is, ha az apai örökséget egyben hagyták. A felosztás divatja ebben nem játszott szerepet. Az új körülmények között értelmetlenné vált, hogy az osztályt a korábbi szigorú formájában végezzék el. Anélkül, hogy meg-

bontották volna a közös birtok egységét – amely az ismert veszélyekkel járt –, mostantól fogva megelégedhettek azzal, hogy a telki állományt és a többi bevételeket osszák fel. Erre először 1343 májusában került sor, és 1360 után vált általános gyakorlattá.

A változásnak óriási társadalmi jelentősége volt a magyar nemesség számára. Ezzel lezárult a nemesi nemzetségek megszűnésének az a folyamata, amely a különálló családok kialakulásához vezetett. Jobb híján családoknak hívjuk azokat az „alapegységeket", amelyben a 14. századtól kezdve a magyar nemesség élt. A nemesi család valójában patriarchális nemzetség volt (Fügedi Erik terminológiája szerint „klán"[25]), ugyanúgy, mint a korábbi nemzetségek. Ennek ellenére a köztük lévő különbség igen jelentős volt.

A nemzetség tagjait főleg az azonos származás tudata kapcsolta össze, talán hasonló címerük is volt, de pont azzal nem rendelkeztek közösen, ami a nemesség rendi alapját képezte: a földdel. A nemzetségen belüli területosztályoknak épp az volt a céljuk, hogy az egyes ágak közti mindenféle birtokközösséget egyszer s mindenkorra megszüntessék, és jól elkülönített, önálló birtokokat alakítsanak ki.

A nemesi család egészen más képződmény volt. Egysége arra a közös jogra épült, hogy a tagok egyazon birtok felett rendelkeztek. Nemcsak a származás, a név és a címer kapcsolta őket közösséggé, hanem mindenekelőtt a családi birtok. Újra és újra feloszthatták a telkeket, néhányat felségsértés, zálog, adásvétel, leánynegyed miatt, vagy más okból el is veszíthettek, de a család mindaddig fennmaradt, amíg ősi birtokaiból akár egy kis részt még birtokolhatott.

A területosztályról a telekosztályra való áttérés tehát a nemesség történetének valódi fordulópontja volt. Az utolsó területosztállyal lezárult a családképződés valódi korszaka. Akár úgy is mondhatjuk, a nemesi birtok megmerevedett abban az állapotában, amelyben a 14. század közepén volt. Az akkori családok túlnyomó többsége – ismételten eltekintve a kisnemesektől – a nemzetségek felbomlásából született. Ettől kezdve a korábbi módon nem keletkeztek új családok. A régiek, amelyek eddig létrejöttek, felvirágozhattak vagy tönkremehettek a sors akarata szerint, ám soha többé nem szakadtak újabbakra.

JEGYZETEK

1. „ratione iunioritatis sue secundum regni consuetudinem primo eligendi habens facultatem” *AO* II. 31., 231–233.
2. 1381: DL 6801, vö. Köblös József: Adatok Zalalövő és környéke középkori településtörténetéhez. *Zalai Gyűjtemény,* 31 (1990) 17.; 1389: *ZsO* I. 940.
3. A kisnemeseket nem vesszük figyelembe. Ha a felosztandó birtok nem volt nagyobb néhány jobbágyteleknél, nyilvánvalóan telekosztályra kényszerültek.
4. *HO* VIII. 27., vö. Karácsonyi: *Nemzetségek...* III. 98.
5. DL 104926, vö. DL 104927.
6. Egy korábbi szerződés megerősítése 1379-ben, DL 68632.
7. *ÁÚO* X. 71., vö. Karácsonyi: *Nemzetségek...* I. 65.
8. *Sztáray* I. 104–113., 120–138., 140–152.; vö. Karácsonyi: *Nemzetségek...* II. 297–301.; Engel: *Ung társadalma...* 33–38.
9. 1318: *AO* I. 455–456.; 1320: *AO* I. 544–545.; 1325: *Bánffy* I. 49–51.; 1327: MOL Iványi Béla regesztái az Erdődy család levéltárából; 1343: *AO* IV. 323–325.
10. Mint pl. a Császlóciak közti osztálynál is, 1393: *ZsO* I. 2856.
11. *AO* II. 76. • 12. *AO* IV. 330–337.
13. „quoad loca sessionalia et quasdam terras arabiles taronuk vocatas retro hortos eiusdem ville solummodo existentes”, *AO* IV. 331.; vö. Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest, 1971, 111.
14. Vö. Engel: *Kamarahaszna...* 160. (nr. 196., 206.)
15. *AO* I. 201–202., 218–219. • 16. *Kállay* I. 139. sz. • 17. *AO* V. 14–19.
18. Vö. Maksay: *Birtokviszonyok...*
19. Vö. Maksay: *Birtokviszonyok...* II. 581., 582., 594.
20. Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágyai a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei,* 18 (1986) 197–226.
21. Uzsovics családi levéltár, nr. 223. Korábbi osztály (1500-ból), ui. nr. 207., 208.
22. MOL, Iványi Béla regesztái az Erdődy család levéltárából.
23. DF 279414, Draskovics család levéltára, fasc. 58. nr. 119.
24. Engel: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *TSz,* 39 (1997) 137–157. (jelen kötetben 527–554.).
25. Fügedi: *Elefánthyak.*

Erbteilung und familienbildung. In Balázs Nagy – Marcell Sebők (eds.): *...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János M. Bak.* Budapest, 1999, 411–421.

AZ „1300 KÖRÜLI" TANÁCSI HATÁROZAT KELTEZÉSÉHEZ

Ulászló lengyel király, miután 1440. július 20-án Székesfehérvárott Magyarország királyává koronázták, ünnepélyesen megerősítette új országának szabadságait. Ez azonban nem a szokásos módon történt. A rendek az eredeti szabadságlevelek példányai helyett egy *„füzet"*-et *(libellus)* terjesztettek a király elébe megerősítés végett. Ulászló ezt a libellust írta át engedelmesen szóról szóra, és ezt bocsátotta ki immár saját törvényeként, a saját neve és pecsétje alatt.[1]

A libellus *látszólag* három részből állt. Első helyen az 1222. évi Aranybullát tartalmazta, a harmadikon pedig I. Lajosnak ezt átíró 1351. évi dekrétumát. A kettő közé olyan cikkelyek *(articuli constitutionum)* kerültek, melyeket *„Magyarország főpapjai, bárói és nemesei"* hoztak *„a Velenceinek nevezett András király koronázása idején"*.

Nem teljesen világos, hogy a megerősítés ceremóniájában mi volt a libellus szerepe. Állítólag a válogatás. A benne foglalt pontokat a rendek, legalábbis Ulászló tudomása szerint, a felsorolt dekrétumok cikkelyeiből szedegették össze (*extractos et exceptos*), *„alaposan megfontolva"* (*diligenter masticatum*), hogy mi kerüljön a libellusba. Csakhogy I. Lajos törvényéből – a benne átírt Aranybullával együtt – több eredeti példány is fennmaradt, s ebből tudható, hogy szövegén a libellus semmi érdemlegeset nem változtatott; legalább is semmi olyasmit, ami megmagyarázná, hogy a törvénynek miért a másolata – azaz miért nem az eredetije – került Ulászló elé. Egyedül a libellus középső darabjáról nem állapítható meg, hogyan viszonyult az eredeti szöveghez. Ezt ugyanis – eltérően II. András és I. Lajos törvényétől – kizárólag Ulászló átírásából ismerjük.

A modern kutatás már rég megállapította, hogy a libellusnak eme középső darabja voltaképp két részből áll. Az első valóban a főpapok és bárók III. András kori dekrétuma, bár megjegyzendő, hogy nem *„a király koronázásakor"* bocsátották ki, hanem – mint a szövegből magából kitűnik – 1298-ban. Azokat a rendelkezéseket tartalmazza, amelyeket az akkori országgyűlés a közrend helyreállítása végett hozott, ennélfogva erősen *„aktuálpolitikai"* jellegű. A második rész merőben más. Ez főleg igazságszolgáltatási kérdéseket tárgyal, éspedig az alábbi címek alatt: *A tudományvételekről*; *A gyilkosokról* (De interfectoribus); *A bírói úton megszerzett birtokok tárgyában követendő eljárás*; *A parasztokról és jobbágyokról*. A két rész közti határ első pillantásra nem szembetűnő. A második rész szövege ugyanis – állapítja meg a tárgy szakértője, Gerics József – *„mintegy össze van olvasztva az 1298. évi törvényével, cikkei bevezető rész vagy más határozott elválasztás nélkül követik emezét, és csak figyelmes olvasással vehető észre, hogy két különböző jogalkotás termékéről van szó".*[2]

Nem egy, hanem két dokumentumunk van tehát: a főpapok és bárók 1298. évi *törvénye* (alább röviden: törvény), valamint egy *irat* (alább: irat), amelynek sem a korát, sem a kibocsátóját nem ismerjük. Ebben a tényben kezdettől fogva minden kutató egyetértett. Van azonban egy probléma, amelyet valami okból senki sem tett vizsgálat tárgyává, ez pedig az átírás körülményeit illeti.

Le kell szögeznünk, hogy *az irat semmiféle rokonságot, párhuzamot vagy hasonlóságot nem mutat a törvénnyel.* Sem a tartalmuk, sem a szövegezésük nem utal arra, hogy bármi közük volna egymáshoz. Ehhez képest figyelemre méltó, hogy az átírás épp az ellenkezőjét sugallja. Az Ulászlónak bemutatott libellus határozottan *azt a benyomást kelti, hogy az irat a törvénynek mintegy a második része*, hiszen a rendek a törvénnyel egybemásolva, annak részeként terjesztették az uralkodó elé.

Mielőtt továbblépnénk, szükséges eldöntenünk, miképp vélekedjünk erről a tényről. Gondoljuk-e azt, hogy az irat valami módon – ha másként nem, legalább korát tekintve – valóban a törvényhez kapcsolódik? Avagy van-e rá okunk, hogy rosszhiszeműek legyünk? Lehetséges-e, hogy az iratnak semmi köze a törvényhez? Hogy *csupán a libellus szerkesztője tüntette fel úgy,* mintha III. András korából származnék? Netán – elmélkedjünk tovább – éppen ezért volt szükség a libellus összeállítására? Hogy tudniillik a két különböző eredetű, korú és rendeltetésű dokumentumot

egybeolvasztva, egyetlen dekrétumnak álcázva lehessen az uralkodó elé terjeszteni?

Mindez bizony, legalább is elvben, lehetséges. Könnyen lehet, hogy a gyanú indokolatlan, ám ha egyszer felmerült, nem hessenthetjük el minden további nélkül. Ha csak valószínűtlen lehetőségként is, de számolnunk kell vele. Ez esetben viszont az irat korát és jellegét a lehető legkörültekintőbben kell meghatároznunk. Abból kell kiindulnunk, hogy *semmit sem tudunk róla*, azt az egyet kivéve, hogy 1440 júliusánál korábbi. Lehet, hogy 1300 körül keletkezett, de lehet, hogy később, sőt nem lehetetlen, hogy sokkal később. Gondoljunk bele: *ad absurdum* még az sem zárható ki, hogy 1440-ben, közvetlenül a bemutatása előtt fabrikálták!

Jogi – főleg perjogi – normák gyűjteményéről lévén szó, a szöveg keltezése roppant nehéz. Nemcsak tulajdonnevet nem találunk benne, hanem más könnyű fogódzót sem, például utalást valaminő politikai eseményre. Egyedüli támpontunk a forrás szóhasználata, elsősorban a benne előforduló jogintézmények és egyéb fogalmak. Nyilván akkor járunk el helyesen, ha a szöveget gondosan tanulmányozva megpróbáljuk kigyűjteni belőle mindazt, ami az 1440 előtti mintegy másfél évszázadon belül valamennyire korhoz köthető. Minél több ilyen jelzést találunk, annál pontosabban fogjuk tudni az irat korát meghatározni.

*

Mindezt azért volt szükséges előrebocsátani, mert azok, akik eddig foglalkoztak a problémával, kivétel nélkül a jóhiszeműség jegyében jártak el. Megállapították, hogy az iratot és a törvényt meg kell különböztetni, de *mintegy evidenciaként feltételezték, hogy a kettő valamiképp kapcsolódik egymáshoz.* Ezért soha nem jött szóba, hogy keltezésük lényegesen különbözhet, azaz, hogy iratunkat a törvénynél számottevően későbbre is lehetne datálni. Aránylag a legmesszebbre Szilágyi Loránd merészkedett; ő úgy vélte, hogy mintegy tizenöt évvel később, 1312 és 1315 között készült.[3]

Utoljára középkori jogunk legjobb ismerője, Gerics József szentelt részletes tanulmányt az iratnak. Ő a keltezés kiinduló szempontjait így összegezte: *„Feltéve, hogy Ulászló kancelláriája aránylag pontosan másolta le ennek a 'libellus'-nak a tartalmát, és hogy a 'libellus seu registrum' összeállítói sem követtek el végzetes tévedést az általuk megörökített dokumentu-*

mok kronológiájában, a datálatlan tanácshatározat keletkezését – a vele együtt átírt törvények sorrendjében elfoglalt helye alapján – 1298 és 1351 közé tehetjük."[4]

Mint látjuk, Gerics igen körültekintően járt el, mert mindezt *előfeltevésként*, mintegy premissza formájában fogalmazta meg. Arra nem tért ki, hogy mi volna az álláspontja, ha kiderül, hogy a kiinduló állítás – bárminő okból – téves. De kikötését csakis úgy értelmezhetjük, hogy további fejtegetéseinek relevanciáját eleve a premissza igaz voltától tette függővé. Gerics, miután e kikötést megtette, következetesen a fenti hipotézishez tartotta magát, azaz magától értetődőnek tekintette, hogy *az irat nem lehet későbbi a 14. század derekánál*. Ez magyarázza önkorlátozását, amelynek az elemzés során alávetette magát. Az iratnak csak azokat a helyeit tette vizsgálat tárgyává, amelyek vagy támogatták ezt az előfeltevést, vagy legalább is összeegyeztethetőnek látszottak vele. Vizsgálata során elsősorban azt kívánta bebizonyítani, hogy a kitűzött időintervallumon belül az Árpád-kor legutolsó éveit kell előnyben részesítenünk; vagyis hogy *az irat inkább keltezendő 1300 tájára, mint későbbre*. Evégett részletesen tárgyalta mindazokat a benne előforduló fogalmakat, amelyekről ki tudta mutatni 1300 előtti használatukat. Tanulmánya ily módon hatalmas előrelépést jelentett a 13. századi magyar jogélet megismerése terén, hiszen számos jogintézményről ennek során derítette ki, hogy nem az Anjou-korban keletkezett, hanem már korábban is ismert volt. Nem foglalt ellenben állást elemzése során olyan mozzanatokkal kapcsolatban, amelyek – mint pl. a *sedis vicecomitis* említése vagy a *lucrum camere*ről szóló cikkely – az alapul vett datálásnak ellentmondani látszottak. (Ezért sajnos nem tudható, hogy ezekkel kapcsolatban mi volt az álláspontja.)

Gerics kutatásai, sokáig úgy tűnt, pontot tettek a kérdésre. 1969 óta, amikor dolgozata először megjelent, nem merült fel semmi kétség az iránt, hogy iratunk III. András uralkodásának utolsó éveiben keletkezett, és a királyi tanács akkor hozott új döntéseit foglalta írásba. *„1300 körüli szerkesztmény"* címen került be tehát előbb az 1301–1457 közötti magyarországi törvények kritikai kiadásának, majd az Árpád-kori törvények latin–angol kiadásának függelékébe.[5] A keltezést történészeink is habozás nélkül magukévá tették, aminek elsősorban a parasztság történetével kapcsolatban volt jelentősége. Az irat ugyanis egyebek közt a jobbágyok

szabad költözését is szabályozza, szinte szóról szóra úgy, mint Zsigmond dekrétumai,[6] ámde sok évtizeddel korábban – már amennyiben csakugyan „*1300 körül*" kelt.

*

Mint láttuk, ez a datálás – és az irat minden eddigi vizsgálata – azon az előfeltevésen alapult, hogy az irat valami módon III. András korához, vagy legalábbis a 14. század elejéhez kapcsolódik. Mi a helyzet akkor, ha – a bevezetésben vázolt megfontolások alapján – *elvetjük ezt a hipotézist*, és abból indulunk ki, hogy az irat *ismeretlen korú*? Milyen fogódzókat találunk a datálásához *ebben az esetben*?

Meglepőnek tűnhet fel, de mihelyt így közelítünk a problémához, igen hamar az eddig érvényestől eltérő eredményre fogunk jutni. Az első mozzanat, amely megingat a korai datálás helyességében, már az irat első fejezetében felmerül; abban, amelynek tárgya a tudományvétel. Megértéséhez egy rövid kitérőt kell tennünk.

Középkori jogunkban a tudományvételnek *(inquisitio)* két különböző formája alakult ki: az egyszerű tudományvétel *(i. simplex)* és a köztudomány *(i. communis)* Az első bőségesen előfordul a 13. században is, a második azonban, mint Hajnik Imre megállapította, csak I. Károly idején honosodott meg, általános vélekedés szerint nápolyi hatásra.

Mindkettő hivatalból elrendelt „nyomozást" jelentett, azaz tanúk kihallgatását meghatározott ügyben, és elvben mindkettőnek az volt a célja, hogy valamely bűntény – hatalmaskodás vagy egyéb – esetén felderítse a tényállást. A két módozat között azonban óriási volt a különbség. Az *egyszerű tudományvételt* a bíróság automatikusan rendelte el, még a per kezdete előtt és kizárólag a sértett fél kérésére. Arra szolgált, hogy igazolja a sérelem megtörténtét, és lehetővé tegye a per megindítását, azaz a sérelem peres úton történő orvoslását. Mivel csak ennyi volt a szerepe és nem több, merőben formális cselekménynek számított, vagy legalábbis igen korán azzá vált. A panasz mibenlétét a vizsgálatot elrendelő irat eleve magában foglalta, magának a vizsgálatnak csupán azt kellett igazolnia, hogy a sérelem valóban az előadott módon esett meg. A nyomozást ugyan „*nyíltan és titokban*" kérdezősködve ejtették meg, ám az eljárás maga annyira formális volt, hogy a tanúknak nemcsak a nevét, de még a számát, státusát vagy illetőségét sem jelentették soha. Minden bizonnyal

azért, mert ilyenkor kizárólag a panaszost igazoló tanúkat volt szokás figyelembe venni.

Merőben különbözött ettől az I. Károly ideje óta adatolt *köztudomány*. Ezt nem a per előzményeként, hanem *a per folyamán* foganatosították. Ezt is a bíróság rendelte el, de nem a panaszos és nem is az alperes kérésére, hanem saját kezdeményezésből. Olyankor került rá sor, ha az ítélethozatalhoz szükségesnek mutatkozott a valódi tényállás felderítése, akár bűnügyben, akár birtokperben, akár más ügyben. Ilyenkor természetesen meghallgatták mindkét fél tanúit, akiknek név szerint és eskü alatt kellett vallaniuk. A bíróság végül a pro és kontra tett vallomások számát és súlyát mérlegelve hozta meg a döntését. A köztudomány ennélfogva a bizonyítási eljárás fontos – és korszerű – eleme volt, míg az egyszerű tudományvétel csupán a per hagyományos előzménye.[7]

Visszatérve tárgyunkhoz: egyértelmű, hogy iratunk a tudományvétel két formája közül az utóbbival, a *köztudománnyal* foglalkozik. Az egyszerű tudományvétel – épp „egyszerű" volta miatt – sohasem szorult törvényi szabályozásra. Az irat arról rendelkezett, miképp folytatandó le a köztudomány „hatalmaskodások, emberölés, jogsértés, tolvajlás, útonállás és más hasonlók" esetén.[8] A további részletek nem tartoznak ide, csak annyit érdemes leszögeznünk, hogy köztudományra emlékeztető eljárással legkorábban az 1310-es években találkozunk. Ezért valószínűtlen, hogy az irat ennél korábbi legyen. De menjünk tovább.

A 2. cikkely arról rendelkezett, hogy a kúria rendes bírái által bűnügyekben kibocsátott iratokat *„az alispán székhelyén (in sede vicecomitis)" kell elhelyezni.*[9] Tudnivaló, hogy az ispán helyettese 1300 körül még kizárólag *curialis comes* címet viselt. Csak az 1310-es évektől kezdik, egyelőre nem következetesen, *vicecomes*nek nevezni,[10] és az elnevezés az 1320-as évektől kezdve válik gyakoribbá, bár még ekkor sem állandósul.

Az idézett cikkely kizárja, hogy az iratot 1300 tájára datálhassuk, hiszen az ispán helyettesét mintegy magától értetődőn nevezi *vicecomes*nek. Úgy sejthető, hogy ehhez 1315 után inkább hosszabb, mintsem rövidebb időnek kellett eltelnie. Érdemes emlékeznünk ezzel kapcsolatban két további körülményre. Arról, hogy az alispánnak állandó *székhelye* legyen, ahogyan iratunkban olvassuk, forrásainkban még évtizedekig nincs szó. *Megyei levéltárat* pedig még az Anjou-kor végén is nehezen tudunk

elképzelni, holott a cikkely mintegy implikálja a létét, vagy legalábbis számol felállításának lehetőségével.

Jóval 1300 utáni datálásra késztet bennünket a 6. cikkely is, amelyben ezt olvassuk: *„Ha bármely nemes a kamara hasznát a dikálás végeztével és a megfelelő időpontban nem fizeti meg az ország régtől jóváhagyott szokása szerint, akkor ama birtokait illetve birtokrészeit, amelyekből még nem történt fizetés, a királyi kamaraispán egy vagy két esküdt jelenlétében foglalja le mindaddig, amíg a kamara haszna lerovása a három márka bírsággal együtt meg nem történik".*[11] Túlságosan is nyilvánvaló, hogy az idézetben a kamara haszna mint portális adó szerepel, ezt pedig, mint közismert, I. Károly vezette be 1336-ban. Addig az adót a kötelező évenkénti pénzbeváltás helyettesítette, amit minden megyében a kijelölt beváltóhelyeken kellett teljesíteni. I. Károly 1330. évi utasítása pontosan leírja, hogyan történt ez,[12] ezért világos, hogy iratunkban nem erről a régi eljárásról, hanem az újról: *birtokok adóztatásáról* van szó. A cikkelynek tehát *jóval 1336 után* kellett keletkeznie; akkor, amikor a jobbágyok birtokonkénti dikálása már régi, magától értetődő gyakorlat volt.

Az irat korai datálása ellen szólnak továbbá a benne előforduló díjszabások. Az irat 20. cikkelye úgy rendelkezett, hogy birtokprivilégiumok kiállításáért a kancellároknak egy márka, a *scriptor*nak 100 dénár jár.[13] Az 1351. évi dekrétumban hasonló összefüggésben még nem 100 dénárról olvasunk, hanem a szintén negyed márkát jelentő fertóról. A 7. cikkely szerint olyan oklevelek kiállításáért, amelyek 10 márka jövedelmű birtokra vonatkoztak, az alkancellárnak egy márka, a *sciptor*nak egy fertó illetéket kellett kapnia.[14] Iratunknak tehát mindenképp 1351-nél későbbinek kell lennie, és csak akkor keletkezhetett, amikor a márka negyedrészét már nem volt szokás fertónak nevezni.

Észrevehettük, hogy az idézett 20. cikkelyben *„a király úr kancellárjai"-ról (cancellarii domini regis)* esik szó. Tudjuk, hogy 1377-ig, a titkos kancellária felállításáig csak *egy* kancellár volt. Az 1351. évi dekrétum 7. cikkelye ezért hasonló összefüggésben nem is kancellárokról beszél, hanem csak az alkancellárról.[15] Kézenfekvő, és az eddig mondottak fényében nem is indokolatlan, hogy kancellárokon a fő- és a titkos kancellárt kell értenünk, iratunk tehát 1377-nél mindenképp későbbi.

Ugyanide jutunk, ha a *„rendes bírák" (iudices ordinarii)* szerepét tesszük vizsgálat tárgyává. Az iratban elég sűrűn, öt helyen találkozunk ve-

lük. Kétszer (3., 5. cikkely) a nekik járó bírói részről esik szó, egy helyen (1. cikkely) pedig arról, hogy a tudományvételt követően *„az ügy rendes bírája"* köteles a perben ítéletet hozni.[16] Két további esetben a szövegkörnyezet egyértelműbbnek látszik. A 2. cikkely azokról az ítéletlevelekről intézkedik, amelyeket bűnügyekben *„a királyi kúriában a nádor, az országbíró vagy más rendes bírák"* bocsátanak ki.[17] A 19. cikkely pedig azt szabályozza, mennyi illeték jár a hiteleshelyeknek ama kiszállásokért, amelyeket *„királyi parancsra, avagy a nádor, az országbíró vagy valamely más rendes bíró bírói meghagyására"* végeznek.[18]

Nincs semmi okunk azt gondolni, hogy a *iudex ordinarius* fogalmát az irat különböző helyeken különböző értelemben használná. Nyilván mindenütt ugyanaz a fogalom értendő; azt pedig, hogy hogyan értsük, a két utolsó idézet sejteti. Az ország „rendes bírái"-ról van itt szó, akik, mint olvassuk, *„a királyi kúriában"* *(in curia regia)* ítélkeznek. Első közülük a nádor, második az országbíró, és vannak „más rendes bírák" is, akikre a két cikkely csupán utal.

Mikori állapotnak felelhetnek meg az idézett helyek? Magyarán: mikor festett úgy a hazai igazságszolgáltatás szervezete, ahogyan iratunk szavaiban tükröződik?

Semmiképp sem előbb a 14. század végénél. A nádor eleve csak 1342 után lett a kúria rendes bírája,[19] iratunkból emellett – mint Gerics figyelmeztet rá – az is kitűnik, hogy keletkezése idején *„a nádor és az országbíró mellett még legalább két ilyennek* [azaz *iudex ordinarius*nak, E. P.] *kellett lenni. Rajtuk kívül azonban rendes kúriai bíró még sokáig nem ismeretes – legalább is jelen tudomásunk szerint – az Anjou-korból; a kancellár csak jóval később, évtizedek múltán fog rendszeres jogszolgáltató tevékenységet folytatni."*[20]

Magyarán: az irat készítésének idején a kúriának legalább négy rendes bírósága működött, ami még többi adatunknál is kényszerítőbben zárja ki, hogy a 14. század végénél korábbra datáljuk.

*

Összegezzük megfigyeléseinket. Arról természetesen nem lehet többé szó, hogy az iratot akár III. András, akár I. Károly idejére keltezzük. A *vicecomes* szó, a *lucrum camere* mint portális adó előfordulása, a köztudomány fejlett formáinak alkalmazása mindkét feltevést eleve kizárja.

Éppily kevéssé gondolhatunk azonban I. Lajos korára. Tekintetbe kell vennünk, hogy forrásunk magától értetődőn emlegeti a kúria rendes bíráit, mégpedig legalább négyet, és ugyanilyen természetességgel szól „kancellárok"-ról. Az 1370-es évek reformjai előtt egyik sem lett volna lehetséges, iratunk tehát ezeknél későbbi. De későbbi 1382-nél is, mert azt mégsem gondolhatjuk, hogy amíg Lajos életben volt, főpapok és bárók a maguk akaratából hoztak bárminő határozatot.

Eljutottunk tehát Zsigmond korához. Iratunk minden kétséget kizárhatóan ezekből az évtizedekből való, mint az alispáni székhely említése is sejteti. De persze nemcsak ez. Ha immár előítéletektől mentesen olvassuk végig a szöveget, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy minden szavában, minden részletében az 1400 körüli éveket/évtizedeket idézi. Nincs benne egyetlen olyan kifejezés vagy fordulat sem, amellyel ne találkoznánk sűrűn a Zsigmond kori joggyakorlat számtalan emlékében.

Felmerül persze a gondolat, hogy iratunk talán több részből állt, amelyek nem ugyanabban az időben keletkeztek. Egyes részei ebben az esetben lehetnek akár 1300 körüliek, míg azok, amelyekről fent szó esett, nyilván későbbiek. Ha ez bizonyítható, úgy a páratlan dokumentumnak legalább a töredékeit megmenthetnénk az Árpád-kor kutatói számára. Sajnos azonban, az ötlet aligha használható. Noha az irat igen különböző tárgyakkal foglalkozik, a szövege nyelvileg oly mértékben egységes, hogy nehéz lenne különböző korú részeket elkülöníteni benne. Nem véletlen, hogy interpolált voltának gondolata egy kutatóban sem merült fel soha.

Mikor, miért és hogyan keletkezhetett? Erre már sokkal nehezebb felelni. Korát illetően 1435 kínálkozik aránylag biztos *terminus ante quem*ként, mert míg iratunkban csak röviden esik szó egyes oklevéltípusok illetékeiről, Zsigmond nagyobb dekrétuma ugyanezt a kérdést már részletesen szabályozza. *Terminus post quem*et azonban – Zsigmond korán belül – lehetetlen megadni, csupán annyi valószínű talán, hogy inkább jönnek tekintetbe az 1400 utáni idők, mint a korábbi évek.

Leginkább arra lehetne tehát gondolni, hogy iratunk a királyi tanácsnak egy olyan dekrétuma, amely Zsigmond fogsága idején kelt. Nem könnyű persze elképzelni, hogy 1401 nyarának viharos hónapjaiban a tanácsnak volt kedve és ideje az igazságszolgáltatás technikai részleteivel bíbelődni. Más megoldást azonban egyelőre nehéz találni. Az irat legelső

mondatából kitűnik, hogy a tudományvétellel kapcsolatos cikkelyek *„a főpapok és bárók döntéséből”* születtek *(per prelatos et barones... est decretum)*,[21] és ez minden bizonnyal a további fejezetekre is érvényes. Mármost Zsigmond idején csakis 1401-ben állt fenn olyan politikai helyzet, hogy a tanács saját hatáskörben bocsáthatott ki dekrétumot. Reméljük, hogy a terminológia további elemzése egyszer majd ennél pontosabb meghatározást is lehetővé tesz.

Az Ulászló elé terjesztett libellus tehát korántsem véletlenül készült. Bárki volt is az összeállítója (netán Vitéz János?), a megtévesztés szándéka munkált benne. A közelmúltnak egy – bizonyára soha nem szentesített – dokumentumát kívánta törvénybe iktattatni a gyanútlan uralkodóval, úgy tüntetve fel, mintha egy sokkal régebbi *„hatályos jogszabálynak”* volna a része. Célját, mint tudjuk, el is érte, sőt a legújabb időkben kiváló kutatók hosszú sorát is sikerült alaposan megtévesztenie.

JEGYZETEK

1. *DRH* I. 308–313.
2. Gerics: *Egyház...* 248. A tanulmány első közlése: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. *Sz* 103 (1969) 611–640.
3. Szilágyi Loránd: III. Endre 1298. évi törvénye. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae.* Sectio historica 1 (1957) 165.
4. Gerics: *Egyház...* 248.
5. *DRH* I. 387–96.; János M. Bak – James Ross Sweeney – Leslie S. Domokos (ed.): *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary.* 1. vol. 2. ed. Idyllwild, 1999, 71–75.
6. Vö. Solymosi László: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. *Agrártörténeti Szemle,* 14 (1972) 1–37.
7. Vö. Hajnik: *Bírósági szervezet...* 286–306.
8. *DRH* I. 389–390.
9. *DRH* I. 390.
10. Az első általam ismert példa (Baranya megyéből) 1315: DL 67688.
11. *DRH* I. 391–392.

12. Hóman: *Pénzügyek...* 258–259.; vö. Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Sz,* 124 (1990) 37.
13. *DRH* I. 396.
14. *DRH* I. 133.
15. „De possessionibus... vicecancellarius noster unam marcam et scriptor unum fertonem" *DRH* I. 133.
16. *DRH* I. 390., 391.
17. „omnia etiam instrumenta in curia regia per dominum palatinum vel iudicem curie aut alios iudices ordinarios in factis criminalibus adiudicanda" *DRH* I. 390.
18. „iuxta regium mandatum aut iudiciariam commissionem palatini vel iudicis curie regie seu alterius cuiusdam iudicis ordinarii" *DRH* I. 395.
19. Gerics: *Egyház...* 51.
20. Gerics: *Egyház...* 250.
21. *DRH* I. 389.

In Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József (szerk.):
Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében.
Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára.
Pécs, 2000, 125–132.

A HONFOGLALÁS ÉS A FEHÉRLÓ-MONDA „IGAZ TÖRTÉNETE”

Nemrég arról elmélkedtem, éppen e folyóirat hasábjain, hogy a történész munkája nagyon gyakran kirakós játékra hasonlít.[1] Persze hiányos, és ezért különlegesen nehéz kirakósdira. Soha nem ismerjük ugyanis az összeállítandó kép összes darabját, hiszen a múltról mindig csak töredékes ismereteink lehetnek. Mégis az a feladatunk – mert ebben áll a kutatás lényege –, hogy rekonstruáljuk a képet és elmondjuk, hogy szerintünk mit ábrázol.

Ez így nagyon elvontan hangzik, és azt hiszem, igazán csak azok értik meg, miről van szó, akik maguk is bíbelődtek már efféle feladvánnyal. Szeretném ezért most ezt a játékot – mert annak is lehet tekintenünk – egy példán bemutatni. Egy olyan feladványon, amely nagyon sokakat érdekel, és amelynek megoldásával nagyon sokan kísérleteztek már, de amely mégsem mondható megoldottnak: a magyar honfoglalás eseménytörténetén.

Valamikor a 890-es években történt, hogy a magyar nép áttelepült a Kárpát-medencébe korábbi lakhelyéről, a mai Románia és Ukrajna területéről. Erről szól a rejtvény, ennek az eseménysornak a lefolyásáról, idejéről, mozgatóerőiről akarunk minél többet megtudni.

Mivel elsősorban a történész problémamegoldó-technikájáról szeretnék képet adni a nem szakembernek, írásomnak sem szerkezete, sem formája nem hagyományos, azaz sokban eltér a történettudományi szakcikkekétől. Többek között nem térek ki arra – mert szempontunkból mellékes –, hogy más kutatók miként vélekednek a problémáról, és milyen megol-

dásra jutottak. Elég legyen annyi: a javasolt megoldás számos lényeges ponton eltér a forgalomban lévőktől.[2]

A rejtvényfejtésnek azzal kell kezdődnie, hogy kiteregetjük magunk elé a kirakósdi darabkáit, vagyis a releváns információkat. Számuk nem nagy; mint látni fogjuk, mintegy negyven állításban összegezhetők, amelyek közül több – szerencsénkre – hasonló, vagy azonos tartalmú. Az adatoknak csak egy része vonatkozik közvetlenül a honfoglalásra, más részük közvetve kapcsolódik hozzá, amennyiben a térség 892 és 900 közötti eseményeiről nyújt tájékoztatást.

Informátoraink különböző időkben és három különböző nézőpontból írták le az eseményeket. Azok, akik Bizáncban és a széthullóban lévő frank birodalom országaiban – Itáliában, Németországban – alkottak, részben kortársak voltak, részben néhány évtizeddel az események után éltek. A magyarországi szerzők 150–200 évvel későbbiek náluk, tehát nyilván kevésbé lehettek jól értesültek, de látni fogjuk, nagyon sok hasznos is van abban, amit mondanak. Érdekes volna megismerni a bolgár és a morva nézőpontot, mert Bizánc és a frankok mellett Bulgária és Morávia volt a térség másik két nagyhatalma.

Az alábbiakban felsorolom – elemekre bontva és csak a lényeget emelve ki – a felhasználható híradásokat. Az összesnek a magyar fordítása megtalálható egyetlen kötetben,[3] zárójelben ennek lapszámait tüntetem fel. A híradásokat megszámoztam, így később könnyebb lesz utalni rájuk.

BIZÁNCI FORRÁSOK

1. A *György barát folytatója* című krónika – a kortárs hitelével – azokról az eseményekről tudósít, amelyek a 890-es években Bulgáriában, illetve tőle északra a Kárpátok és az Al-Duna között játszódtak le.

1.1. Simeon bolgár uralkodó megtámadja Bizáncot. (146–147.)

1.2. VI. Leó császár követet küld a bolgárok hátában – a Dunától északra – élő „türkökhöz”, vagyis a magyarokhoz, és segítséget kér tőlük. (147.)

1.3. Egy magyar sereg átkel a Dunán, és legyőzi a bolgárokat. (148.)

1.4. Simeon békét ajánl a császárnak. (148.)

1.5. A tárgyalások alatt a magyarok ellen fordul, és súlyos vereséget mér rájuk. (149.)

Arról nem szól a krónika, hogy a felsorolt események mikor mentek végbe. Közvetlenül előtte II. Antónios, az új konstantinápolyi pátriárka kinevezését említi, amely – mint más forrásból tudható – 893 nyarán történt.

Nem kapcsolatos a honfoglalással, de fontos tudni, hogy Simeont 893-ban – vagyis közvetlenül az itt elbeszéltek előtt – palotaforradalom juttatta a bolgár trónra bátyja, Vladimir helyett. Vladimirt azzal vádolták, hogy a frankokkal rokonszenvez, és a pogányság visszaállítására törekszik.

Magáról a honfoglalásról a krónika nem ad közvetlen információt. Bizáncot a bolgár birodalom elválasztotta a Kárpát-medencétől, ezért az ottani események kiestek a bizánciak látóköréből.

2. *Bíborbanszületett Konstantin császár* a 950 körüli években készítette el *A birodalom kormányzása* című „politológiai" összefoglalását. Ebben is több fontos információt találunk, de nem összefüggően.

2.1. „Ötven évvel ezelőtt" a Volga és az Urál között élő besenyők rátámadtak a „türkökre" (magyarokra), és elűzték őket addigi lakóhelyeikről. Ennek „mind a mai napig ötvenöt esztendeje". (119.) Az időt illetően, mint látjuk, a szöveg ellentmondásos, de amúgy sem tudjuk, hogy a császár pontosan melyik évben írta. Annyi azért valószínű, hogy a szóban forgó támadás valamikor 895 tájékán zajlott le.

2.2. Az elűzött magyarok fejedelmük, Árpád vezetésével Nagy Morávia földjét foglalták el, és „ma" (950 körül) is ott laknak. (125.)

2.3. A magyarok Leó császár hívására átkeltek a Dunán, legyőzték Simeont, majd hazatértek. (128.)

2.4. Simeon – miután kibékült a császárral, segítségül hívta a besenyőket a magyarok ellen. (128.)

2.5. „És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek", családjaikat megsemmisítették, „és a földjük őrzésére hagyott türköket gonoszul kiűzték onnét." (128–129.)

2.6. „A türkök pedig a besenyőktől elűzetve... letelepedtek arra a földre, amelyen most laknak." (129.)

2.7. Belgrádon túl, a magyarok mostani földjén van Nagy Morávia, „melyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvatopluk uralkodott". (129–130.)

2.8. Morávia „félelmetes" fejedelme, Szvatopluk, a halála előtt három fia között osztotta fel országát. Ezek egyévi békesség után háborút kezdtek egymással. Aztán a türkök „tönkre tették őket", elfoglalták országukat, „amelyben most is laknak". (133–134.)

NYUGATI KÚTFŐK

3. Az egykorú *Salzburgi évkönyv* szerint 881-ben a frankok csatát vívtak a magyarokkal egy Wenia nevű helyen. (209.) Egy 862. évi támadást nem számítva ez az első nyugati híradás a magyarokról. Mivel Szvatopluk már ekkoriban is a frankok ellenfele volt, a magyarok feltehetően az ő segítőikként jelentek meg frank földön.

4. A német területen írt *Fuldai Évkönyv* különleges értéke, hogy az eseményekkel egykorú (901-gyel be is fejeződik) és jól tájékozott.

4.1. Arnulf frank király 892. júliusban megtámadta Szvatoplukot, és a „hozzá csatlakozó magyarokkal együtt" Moráviát pusztította. (189.)

4.2. Ez év szeptemberében követeket küldött Vladimir bolgár fejedelemhez „a régi béke megújítása végett", és azzal a kéréssel, hogy a morváknak ne engedélyezzék só vásárlását. (189.)

Általános vélemény szerint ez a passzus az erdélyi sóbányákra vonatkozik, és azt implikálja, hogy Erdély – vagy legalábbis a tartomány nagyobb, déli része – a mondott időben bolgár kézen volt. (Ezt a feltevést régészeti leletek is alátámasztják.)

4.3. Szvatopluk „ármányai miatt" a követek „szárazföldön nem mehettek", és a Kulpán, az Odrán és a Száván hajózva – a mai Horvátország felől – jutottak el Bulgáriába, ahonnan [893] májusban tértek vissza. (189.)

4.4. A 894. évhez: Szvatopluk „szerencsétlenül bevégezte életét". (189.)

4.5. Folytatólag: „A magyaroknak nevezett avarok ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el. Ugyanis férfiakat és idős nőket mind egy szálig legyilkolva, a fiatal nőket kéjvágyuk kielégítésére barmokként magukkal hurcolva egész Pannoniát teljesen kiirtva elpusztították."

4.6. Folytatólag: „Ősz tájékán a bajorok és a morvák békét kötöttek." (189–190.)

4.7. Folytatólag: Leó görög császár követe ajándékokkal [Arnulf] királyhoz jött Regensburgba. (190.)

4.8. A 895. évhez: az avarok megtámadták a bolgárokat, de azok „megelőzvén őket, seregük nagy részét megsemmisítették". (190.)

4.9. A 896. évhez: „A görögök békét [értsd: szövetséget] kötöttek" a magyarokkal. (190.)

4.10. Emiatt a bolgárok megtámadták a görögöket, és Konstantinápolyig üldözték őket. (190.)

4.11. A görögök segítségül hívták a magyarokat, akik a Dunán átkelve kétszer is legyőzték a bolgárokat. (190–191.)

4.12. A bolgárok erőt gyűjtve szembefordultak a magyarokkal, és nagy veszteségek árán súlyos vereséget mértek rájuk. (191.)

4.13. Arnulf Regensburgban szívesen fogadta Leó császár követét, Lázár püspököt. (191.)

A szakemberek eléggé általános véleménye, hogy a 4.9–4.12 adatok 4.8-hoz képest nem további eseményekről számolnak be, hanem az első tudósítás bővebb kifejtését nyújtják. Kézenfekvő feltételezés, hogy a részletesebb híreket a korábbi bolgár–magyar összecsapásokról a 896-ban érkezett bizánci követ hozta (vö. 4.13.).

5. *Theotmar salzburgi érsek* levele 900 tavaszán IX. János pápához. A magyarok épp ekkor fejezték be 899. őszi itáliai hadjáratukat, amely bevezette a kalandozások korát. Az érsek ezzel kapcsolatban a morva papok ama vádja ellen próbál védekezni, hogy ebben ő maga és a frankok is vétkesek.

5.1. Rágalom – írja –, hogy a magyarokkal „kutyára és farkasra... esküt tettünk és békét kötöttünk, valamint pénzt adtunk nekik, hogy Itáliába menjenek". Csak „értéktelen pénzt" és egyszerű lenruhákat kaptak, hogy „üldözésüktől nyugtot szerezhessünk". (185–186.)

5.2. A morvák viszont „azt a bűnt, amit hamisan ránk fogtak... sok éven át elkövették". Ők voltak azok, akik rászabadították a magyarokat „a mi keresztényeinkre", és egész Pannóniát úgy elpusztították, hogy egyetlen templom sem található benne. (186.)

6. *Regino prümi apát* 908-ban elkészült krónikája ugyanúgy egykorú forrás, mint a *Fuldai Évkönyv*. Látszólag a szerkezete is hasonló, vagyis évek szerint tagolódik, de – mint látni fogjuk – ez nem veendő komolyan.

6.1. A 889. évnél: a magyarok eddig ismeretlen, „minden fenevadnál kegyetlenebb" népe „előjött a szkíta területekről" és a Don környéki mocsarakból (195.), ahonnan a velük szomszédos besenyők leűzték őket (197.). Regino a továbbiakban részletesen ismerteti a magyarok nomád életmódját, de ez nem tartozik tárgyunkhoz.

6.2. Ennek kapcsán olvassuk, még mindig ugyanannál az évnél: a magyarok „először a pannónok és az avarok pusztáin kóboroltak", majd ismételt támadásokat vezettek a karantánok, morvák és bolgárok határterületeire. (198.) Kegyetlenségük folytán az itáliai királyság legnagyobb része is elpusztult. (199.)

Az utolsó mondat kétségtelenül a magyarok 899. évi itáliai hadjáratára vonatkozik. Ezért bizonyos, hogy az előtte elmondottakat sem szabad 889-re kelteznünk. A 889-es évszámnak nincs kronológiai jelentősége. Regino valamely, általunk ismeretlen okból ennél az évnél jegyezte fel mindazt, amit a magyarok 900 előtti viselt dolgairól el kívánt mondani. Az általa említett besenyő támadás is nyilván ugyanaz, amelyről más források a 895 körüli események kapcsán adnak hírt.

6.3. A 894-ben meghalt Szvatopluk, a morva szlávok uralkodója. Országát fiai csak rövid ideig kormányozták, mert a magyarok mindent földig romboltak. (199.)

7. *Liudprand cremonai püspök*, I. Ottó császár diplomatája 960 körül írta *Antapodosis* című történeti művét, amelyben a 888 óta eltelt idő eseményeit beszéli el.

7.1. Arnulf – mint írja – nem volt képes legyőzni Szvatoplukot, ezért a magyarokat hívta ellene segítségül. Miután legyőzte őket, békésen uralkodott.

7.2. Arnulf halála [889. december] fordulópont volt a magyarok számára, „mindenféle kincsnél becsesebb volt". (214.) Halála után ugyanis „maguknak követelték a morvák népét, amelyet Arnulf az ő vitézségük segítségével vert le". (214.)

7.3. Arnulf megbocsáthatatlan bűne, hogy halála után a magyarok rászabadultak „a többi déli és nyugati népre", vagyis Európára. Liudprandnak nincs kétsége afelől, hogy a több évtizedes magyar kalandozásokat végső fokon Arnulf „uralomvágya" idézte elő. (212–213.)

Aventinus *Évkönyvét*, amely a 16. század elején készült, nem vesszük figyelembe. Némely adata igen érdekes volna, mert máshonnan nem ismert. Ám azt nem tudjuk eldönteni, hogy ezek mára elveszett egykorú történeti művekből származnak-e, avagy a szerző fantáziájából.

8. A honfoglalás egyetlen érdemi hazai kútfője az a 14. századi krónikaszerkesztmény, amelynek ismertebb változatát a *Képes Krónika* tartalmazza. Adatai egy sokkal korábbi, feltehetően 11. századi krónikából származnak.

8.1. A hagyomány szerint a magyarok először Erdélyt szállták meg, és „bizonyos ideig ott maradtak" (358.), illetve „megpihentek" (359.).

8.2. Erdélyben választották meg hét kapitányukat, akik közül a [leg]hatalmasabb Árpád volt. (359.)

8.3. „Ennek apját, Álmost Erdély országban megölték, mert nem mehetett be Pannóniába." (359.)

8.4. Következik a közismert fehérló-monda elbeszélése. Eszerint a magyarok követek útján megajándékozták a tartomány fejedelmét, Szvatoplukot egy felszerszámozott fehér lóval, ő pedig kérésükre földet, füvet és vizet adott nekik, „amennyit csak akarnak". A magyarok azonban újabb követeket küldve értésére adták, hogy az ajándék cseréje adásvételként értendő: Szvatopluk jelképesen nekik adta egész országát, ezért távoznia kell onnan.

A monda értelmezéséhez kulcsfontosságú Fehér Géza nevezetes sejtése, amely szerint a követváltás és ajándékcsere motívumai egy hajdani, pogány módra kötött magyar–morva szövetség emlékét őrzik.

8.5. Szvatopluk – miután nem volt hajlandó engedelmeskedni és a magyarok csatában legyőzték – menekülés közben a Dunába fúlt. Így jutottak a magyarok Pannónia birtokába. (361–362.)

Anonymusnak a 13. század elején írt *Gesta Hungaroruma* a honfoglalás részletes történetét tartalmazza. Ebben azonban egyetlen olyan elem sincs, amelyet más forrásból is ismernénk. (Még a fehérló-monda is hiányzik, s Szvatoplukot sem említi.) Ezért jó okunk van azt hinni, hogy a történetet Anonymus találta ki, és munkája nem használható forrásként a honfoglalás lefolyására nézve.

*

A fenti negyven állításban benne foglaltatik mindaz; ami információként rendelkezésünkre áll. Ennél természetesen jóval több állítást is meg lehetett volna fogalmazni, ha tovább bontjuk az egyes pontokat, de célunknak ennyi is megfelel, mert csak a lényeges kérdéseknek kell figyelmet szentelnünk.

A feladat: az állításokat úgy egybeszerkeszteni, hogy

1. összefüggő történet kerekedjék ki belőlük,
2. minél kevesebb állítás kerüljön szembe egymással,
3. minél több állítást használjunk fel,
4. és minden olyan állítást felhasználjunk, amely egynél több forrásban megtalálható.

Egyet nem szabad elfelejtenünk: *az események menetéről minden szempontból egyik forrásunk sem tájékoztat.* Mint hangsúlyoztam, nem ismerjük a történet bolgár és morva nézőpontját. A rejtvényen ezért lyukak tátonganak, melyeket nekünk kell betömnünk valamilyen kombinációval, persze olyannal, amelyik előreviszi a megfejtés dolgát, ugyanakkor nem kerül ellentétbe egyetlen állítással sem.

Legelőször tekintsük át a honfoglalást közvetlenül megelőző politikai viszonyokat. A magyarokat ekkor még az Etelközben találjuk, azaz a mai Románia területén. A bolgár birodalomtól, amely Erdélyt is magában foglalta, délen a Duna, északon és nyugat felől a Kárpátok választották el őket. A Kárpát-medence területén a bolgárok, morvák és frankok osztoztak. A Maros–Tisza–Duna köze a bolgároké lehetett, mert Erdélyt másképp nem ellenőrizhették volna. A Dunántúl, vagy legalábbis annak nyugati fele Nagy Károly óta a frankok országához tartozott. Köztük és a bolgárok között, az Alföldön Szvatopluk birodalma terült el. Övé lehetett a Kárpát-medence tekintélyes része, hiszen később mindenki úgy emlékezett, hogy a magyarok az ő legyőzésével jutottak új lakóhelyük birtokába, és országuk az egykori Morávia helyén terült el. (2.2., 2.7., 2.8, 8.5.)

Fontos észrevennünk, hogy közvetlenül a honfoglalás előtt, 892 és 894 között a térség szövetségi rendszere átalakult. A több évtizedes frank–morva szembenállás megmaradt, de a morvákkal szemben Arnulf 892-ben még Bulgáriával állt szövetségben (4.2., 4.3.) A változás összefüggésbe hozható a 893. évi bolgár trónváltozással: a frankbarát Vladimirt Simeon váltotta fel, aki hamarosan – vagy azonnal – megtámadta Bizáncot

(1.1., 4.10.). Tudjuk, hogy nagyjából ugyanekkor egy frank–morva háború is kitört: 894 őszén ugyanis a felek békekötéséről értesülünk. (4.6.) A frank–bizánci szövetséggel tehát egy – forrásainkban nem adatolt – *bolgár–morva szövetség* áll szemben, és a jelek szerint ők voltak a támadó fél. Felvetődik a lehetőség, a 894-ben kialakuló bizánci–frank együttműködést épp ellenfeleik támadása idézte elő.

Melyik féllel voltak szövetségben a magyarok?

Bizáncot illetően egyértelmű forrásaink tudósítása: Leó császár a bolgárok ellen a magyarokat hívta segítségül (1.2., 2.3., 4.9., 4.11.). Ugyanilyen egyértelmű azonban a magyarok helye a frank–morva konfliktusban is. Arnulfot már 892-ben magyar csapatok segítették Szvatopluk ellen (4.1.), és egyetlen forrásunk sem állítja, hogy baráti viszonyuk ettől fogva megváltozott volna. Ellenkezőleg, tudjuk, hogy Arnulf *a magyarokkal szövetségben* diadalmaskodott Szvatopluk felett, és azután békésen uralkodott haláláig. (7.1.) A morvák szerint a frankok pogány módra „kutyára és farkasra" tettek esküt a magyaroknak, és a szövetség tényét közvetve Theotmar is kénytelen volt elismerni. (5.1.) 899-ben csakugyan Arnulf hívására vonultak magyar hadak Itáliába ellenfele, Berengár király ellen, és a frank–magyar viszony csak Arnulf halálával, 900 elején fordult ellenségesre. (7.2.) közvetve a frank–magyar szövetség mellett szólnak ezenkívül mindama híreink, amelyek a magyarok és morvák ellenséges viszonyáról számolnak be. (8.5., vö. 2.7., 2.8.) A frank–bizánci szövetségből amúgy is természetesen következett, hogy Arnulf jó viszonyt tartson Bizánc szövetségeseivel. Megállapíthatjuk tehát, hogy *a háborúba a magyarok Bizánc és a frankok oldalán, a bolgárok és a morvák ellenfeleiként kapcsolódtak be.*

Bulgária megtámadására előbb került sor, mint a morva háborúra, erre Erdély sorsából következtethetünk. Krónikáink szerint *Erdély elfoglalása megelőzte a Szvatopluk elleni háborút.* Álmost, aki a morvák elleni háborúban már nem vett részt, Erdélyben „ölték meg" (8.3.), és fiát, Árpádot ott választották fejedelemmé (8.2.). mivel Erdély 892-ben még bolgár kézen volt (4.2.), meghódításának a bolgár háború során kellett bekövetkeznie. Alkalmasint 893-ban, mert a következő évben már a Szvatopluk elleni invázióra került sor. Míg Erdély elfoglalására csak következtetni tudunk, a Balkánon folyó harcok ismertek. Kezdetben itt is a magyarok arattak győzelmeket. (1.3., 2.3., 4.11.)

A morvák elleni, elsöprő erejű támadást, amelyet Árpád vezetett (2.2.), s amely 894-ben kezdődött, a *Fuldai Évkönyv* vázolja. Színtere – Nyugatról nézve – a „Dunán túli" terület volt, azaz Morávia (4.5.). Szvatopluk a harcok folyamán életét vesztette (8.5.), de a háború ezzel nem ért véget, mert fiai egy ideig még ellenálltak (2.8., 6.3.). Morávia legnagyobb részét azonban a magyarok foglalták el (2.2., 2.7., 2.8., 8.5.), és a Kárpát-medence nagyobbik, keleti fele ezzel végleg magyar uralom alá került. (A frank uralom alatt álló nyugati rész bekebelezésére csak a szövetséges Arnulf halála után, 900-ban került sor.) Az új haza lett 899-től kezdve a Nyugat elleni inváziók kiindulópontja, ezért később nem ok nélkül rótták fel Arnulfnak, hogy magyarjait ő szabadította rá Európára. (7.3.)

Az Etelköz elhagyása és az ott lakó magyarok beköltözése egyidejű, de külön esemény volt, amely a bolgár ellentámadással függött össze. Mialatt a magyar seregek zöme távol volt (2.5.), vagyis a morvák ellen harcolt, a császár különbékét kötött (1.4., 2.4.), s ezután a bolgárok kerekedtek felül (1.5.). Simeon végül segítségül hívta a besenyőket (2.24.), akik a bolgárokkal együtt (4.12.) súlyos vereséget mértek az otthon maradt magyarokra, és kiűzték őket addigi szálláshelyükről (2.1., 2.5., 6.1.). Ez 895 folyamán történhetett, mert Nyugaton ekkor értesültek a magyarok vereségéről. (4.8.)

Az etelközi magyarok fejvesztve menekültek a hegyeken túlra, a nemrégiben meghódított Moráviába. A nép zöme minden bizonnyal ekkor költözött az új hazába, ezért a bizánciak később okkal látták a magyar honfoglalást a besenyő támadás következményének. (2.1., 2.6.) A magyarok emlékezetében azonban – éppily érthetően – a honfoglalás nem a meneküléshez, hanem Szvatopluk országának meghódításához kapcsolódott. (8.5.)

A fehérló-monda ebben a kontextusban kapja meg valódi értelmét. Mert a monda nem véletlenül keletkezett. Kínos emléket kellett szublimálni: a morvák elárulásának emlékét.

Az Arnulffal kötött szövetség új fejlemény volt. Addig a magyarok sok éven át Szvatopluk szövetségesei voltak, és velük együtt dúlták a frankok földjét. (5.2.) Ezt mutatja a frankok elleni magyar támadás 881-ben (3.), és erre a közismert tényre utaltak a frank papok, amikor

900-ban a morvák vádjai ellen védekeztek. (5.2.) A fehérló-monda azt sejteti, hogy a magyarok pogány szokás szerinti esküt tettek a morváknak (8.4.), ugyanúgy, ahogyan később a frankokkal szerződtek (5.1.). Igaz, 892-ben már harcoltak magyar csapatok Arnulf oldalán (4.1), de ez a jelek szerint még nem vonta maga után a fejedelem és az egész törzsszövetség átpártolását.

Amikor tehát Arnulf segítségül fordult hozzájuk, a magyarok kényelmetlen helyzetbe kerültek. Bölcs Leó császár ugyan azt írta róluk, hogy „semmibe veszik az esküt, és szerződéseket sem tartanak meg" (105.), ám ez nem volt igaz. Amihez saját törvényeik szerint esküdtek meg, ahhoz aggodalmasan tartották magukat. (Ismert példa a 924-ben I. Henrik királlyal kötött béke.) Egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy a morva barátságot felrúgva egyszeriben az ellenséghez pártoljanak. A frank ajánlat viszont csábító lehetett, talán azért, mert Arnulf Szvatopluk országát ajánlotta fel „sikerdíjul".

A megoldás – mint a krónikából kitűnik – az addigi fejedelem, Álmos eltávolítása volt. Ő kötötte meg egykor a morva szövetséget, ő volt felelős érte személyében, ő tehát „Nem mehetett be Pannóniába". Ahhoz, hogy új szövetségről egyáltalán szó lehessen, Álmost fel kellett áldozni. (8.3.) Megölték tehát (ahogyan szomszédaik, a kazárok is tették az alkalmatlanná vált fejedelemmel), és a Szvatopluk elleni háborút már a fia, Árpád vezényelte le.

Azt, hogy maga a fejedelem kövessen el bűnt, ezáltal sikerült elkerülni; azt azonban nem, hogy a kollektív tudatban a pálfordulás kínos emléket ébresszen. Így keletkezett utóbb a monda, amely arról szólt, hogy a magyarok ártatlanok, és Szvatopluk önmaga okozta saját vesztét. Nem Arnulf ajánlotta fel a magyaroknak a morvák országát, hanem maga Szvatopluk, ha tudtán kívül is. A fehér ló történetében tehát *két* esemény olvadt egybe (aminek a kétszeri követjárás felel meg): a morva–magyar szövetség megkötése és annak felbontása.

A kirakósdi fent vázolt megoldása természetesen csak egyike a lehetségeseknek. Úgy látom, jobban kielégíti a kitűzött feltételeket, mint bármelyik azok közül, amelyek forgalomban vannak. Minden érdemi információt magában foglal, és nem ellentétes egyetlen olyan adattal sem, amelyet több más hírforrás támogat. Igazodik a magyar hagyományhoz, emellett olyan adatra – Álmos megölésére – nyújt ésszerű magyarázatot,

amely eddig értelmezhetetlennek bizonyult. Mindamellett nem kizárt, hogy egy tehetségesebb rejtvényfejtőnek sikerül egyszer a fenti megoldásnál jobbat találnia.

JEGYZETEK

1. Ezredvégi beszélgetés Engel Pál történésszel. *2000*, 1998. 12. sz. 3–9.
2. Az események két legfontosabb összegzése Györffy Györgyé *(Magyarország története tíz kötetben,* 1. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó, 584–605.) és Kristó Gyuláé *(Magyarország története 895–1301.* Budapest, 1998, Osiris, 48–55.; részletesebben uő: *Hungarian History in the Nineteenth Century.* Szeged, 1996, 175–203.). Felfogásuk több ponton eltér egymástól, a legjobban Morávia kiterjesztését illetően. (Szvatopluk országa Györffy szerint a Garamtól nyugatra terült el, Kristó szerint jóval nagyobb területen.) Abban azonban megegyeznek, hogy egyikük sem fogadja el a magyar hagyományt a honfoglalók és Szvatopluk harcáról. Ellenkezőleg, a magyarokat mindketten Szvatopluk szövetségesének tartják. Ebből természetesen az események olyan rekonstrukciója következik, amely lényegesen eltér az enyémtől.
3. Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szeged, 1995.

2000, 12 (2000) 5. szám. 4–8.

EZREDVÉGI BESZÉLGETÉS ENGEL PÁL TÖRTÉNÉSSZEL

Van-e valami alapvető különbség a történész és más szellemtudományok művelői között? Egy jó történész például ismeri a történelmet, míg, úgy gondolom, nem az a jó filozófus, aki ismeri a filozófiát.

Nézd, valamit mindjárt az elején tisztáznunk kell. Te itt, ahogy látom, olyan kérdéseket akarsz feltenni nekem, amelyek megválaszolása filozófiai érdeklődést, sőt tájékozottságot igényel. Ezért tudnod kell: nekem ehhez egy piciny tehetségem sincs. A gondolkodásmódom, úgy mondhatnám, betegesen konkrét és földhözragadt. Ez valószínűleg genetikai adottság, de ha nem, akkor is késő már segíteni rajta. Tudod, amikor egy gimnáziumi fizikapélda úgy kezdődött, hogy „egy korcsolyázó x km/óra sebességgel száguld", akkor a szemem előtt nem egy képlet jelent meg először, mint valószínűleg másoknak, hanem a jégpálya, rajta egy gyönyörű leányzó, lobogó sállal a nyakában. A leányzó nem vonta el teljesen a figyelmemet a feladatról, de csak akkor voltam képes koncentrálni rá, ha világosan láttam, miről van szó. Ez sajnos így van, és így is maradt. A történelemről is mindmáig csak így, ennyire vizuális formában tudok gondolkozni. Ez a földhözragadt „szemlélet" – ez a szó itt nagyon találó – történészként végül is a hasznomra vált az idők folyamán. Néha azonban nehézségeket okoz, például most, amikor nagyon elvont dolgokról kellene beszélgetnünk.

Fogalmam sincs tehát, milyen a jó filozófus; egy biztos: nem olyan, mint én. Ami pedig a többi szellemtudományt illeti, nem tudom igazán, mivel foglalkoznak és mik a gondjaik. Valamennyire még a régészetet

meg a nyelvészetet ismerem, ezeket is csak messziről, de azt hiszem, szellemtudományokról szólva nem ezekre gondoltál.

Jó, akkor úgy teszem fel a kérdést: Ki vagy mi a történész? Mivel foglalkozik?
A közvélekedés szerint a történészek olyan tudósfélék, aki többnyire érdektelen szakcikkeket írnak egymásnak, néha azonban a laikusoknak is elmondják, hogy szerintük hogy volt régen. Mármost egyikük szerint így volt, a másik szerint úgy, amitől a dolog elég komolytalannak tűnik. Azok azonban, akiket érdekel a múlt, mégis szívesen olvassák a történeti műveket, sőt ez igazán érdekes, többnyire el is hiszik, amit olvastak.

Ez a vélekedés valójában egybemos két dolgot: a történelem kutatását és a történelem elbeszélését, amiből rengeteg félreértés származott és származik. Főleg ez az oka, hogy kevesen tudják, mi a történettudomány valódi természete, értéke és feladata, és szerintem részben innen van, hogy a történettudományt kevesen tekintik „valódi" tudománynak.

Valójában az a valaki, akit történésznek nevezünk, két teljesen különböző tevékenységet folytat: egyfelől kutatómunkát végez, másfelől történelmet ír. Ez a kettő merőben más valami, nem volna szabad összekeverni. Sajnos, persze, maguk a történészek is összekeverik, sőt találkoztam olyan nézettel, hogy a különbség nem is létezik: hogy a „népszerű" történelemkönyv nem egyéb, mint a tudományos eredmények közérthető, eladható változata.

Számomra a különbség, minél többet gondolkozom felőle, annál világosabb és annál fontosabb. *Világos* azért, mert a zsigereimben érzem. Kutatni szeretek, történelemkönyvet viszont kifejezetten nem szívesen írok, ennélfogva tévedhetetlenül tudom, hogy mikor melyik tevékenységet végzem. Emberfia meg nem tudna győzni róla, hogy a kettő ugyanaz. *Fontos* pedig azért, mert mindannak, amit a továbbiakban még el szeretnék mondani, ez a megkülönböztetés az alfája és omegája.

Amikor kutatóként dolgozom, szeretnék valamit kideríteni. Valamit, amit nem tudok, vagy amiről úgy gondolom, hogy rosszul tudjuk. Lehet, hogy ehhez elég „megfigyeléseket" végeznem, azaz elég bizonyos típusú adatokat módszeresen összegyűjtenem. Az is lehet, hogy egy vagy több problémát kell megoldanom. Egy biztos: egyetlen célja a tevékenységemnek az, hogy az ismereteimet bővítsem. Ennek a munkának az eredményei azok, amiket én történeti tényeknek tekintek.

Az, amit történetírásnak neveznek, és amelynek termékei a laikus kezébe kerülnek, egészen más tevékenység. A történetíró nem új ismeretekhez akar jutni, hanem a már meglevőkből komponál valami minőségileg mást: egy „sztorit". Amikor ezt teszi, természetesen sokat felhasznál azokból a tényekből, amit ő vagy mások kutatóként megállapítottak. Ő azonban többé-kevésbé önkényesen válogat a tények között: egyesek szerinte a „sztorihoz" tartoznak, ezért hivatkozik rájuk; másokat mellékesnek lát, ezeket figyelmen kívül hagyja. Muszáj így tennie, hiszen végtére az összes „tényt", amit ismerünk, nem mondhatja el. A „sztori" azonban, ez nyilvánvaló, máris magán viseli a szubjektív ítéletalkotás elemeit. Ez már nem tudományos termék, hanem valami más. Ráadásul nem is csupán „tényekből" áll: a történetíró feldíszíti olyan elemekkel, amelyek a tudományos munkától kifejezetten idegenek: *értékítéletekkel*. Nem sokat ér és nem is érdekes az olyan történeti mű, amelyből hiányzik írójának személyes véleménye például a szereplők motivációjáról vagy egy-egy esemény jelentőségéről. Ennek a véleménynek azonban ahhoz, amit én tudománynak tekintek, végképp semmi köze. Egy jó történelemkönyvnek a mához, a mai olvasóhoz kell szólnia. *„A múltból arra emlékszünk, ami érdekel bennünket. A történelmi válogatást azok a kérdések szabják meg, amelyeket a jelen tesz fel a múltnak"* – fogalmazta meg egy nagyon okos ember, Raymond Aron.[1] Ebbe beletartozik, hogy Hunyadi Mátyás miért volt „nagy király", vagy hogy a mohácsi csata miért „fontos". Ez azonban nem történettudomány, hanem egy kutató személyes nézete a jelen és a múlt viszonyáról. Felhasználja a tudomány eredményeit, de hozzáteszi a saját értékrendjét, a saját világnézetét. Mint mű így lesz hiteles, de természetesen eleve nem lehet objektív, sőt nem is kell annak lennie. Csak az a kötelező – de az aztán nagyon! –, hogy a szerző beleszője a „sztoriba" a tudomány megállapításait, és közülük mindazt figyelembe vegye, ami a tárgyat tekintve elvárható.

„Valódi" történelem tehát végeredményben nincs is? Vagyis amit erről olvashatok, azt mindenestől átformálja a történész szubjektuma?

Amit a történész szubjektivitásáról mondtam, azt csak a *történetírásra* értettem. Amikor a történész *kutat*, akkor tényekkel dolgozik, a történelmi tények pedig, számomra, ugyanolyan valóságos dolgok, mint a fizikai tények, ugyanúgy léteznek, mint azok, csak nem a jelenben, hanem a múlt-

ban. A történész éppannyira a megfigyelő helyzetében van, mint a fizikus. A fizikus olyan jelenségeket figyel meg, amelyek – szerinte – ismétlődnek vagy megismételhetők; bár meg kell jegyeznem, hogy az az alma, amelyet Galilei leejtett – ha leejtett – a pisai toronyból, egy történész számára korántsem ugyanaz az alma, amelyet ma leejtesz a lakásod erkélyéről. Bármint állunk is azonban az almával, a történész mindenesetre *per definitionem* olyan tényekkel találkozik, amelyek a múltban játszódtak le, és sohasem ismétlődnek meg. Ez a különbség fontos, mert befolyásolja a kutatás módszerét. Mégsem változtat az alaphelyzeten: mindketten, a fizikus is, meg én is, jelenségeket figyelünk meg, és megpróbáljuk őket szakszerűen és tárgyilagosan leírni, illetve megmagyarázni.

Történelmi tényen a laikus rendszerint olyasmit ért, mint a mohácsi csata vagy a francia forradalom. Valójában ezek egyike sem tény, hanem bizonyos számú – néha rengeteg – tény többé-kevésbé önkényes csoportosítása és konvencionális elnevezése. A történelmi tény számomra az elemi esemény; ugyanaz a névtelen valami, mint a jelen tényei: sok milliárd ember pillanatnyi ténykedése évszázadokon, sőt évezredeken keresztül. Beleértem persze a „fontos" tényeket, amelyek sokak életét befolyásolják: ilyen volt régen egy hadüzenet, ma ilyen lehet egy fontos cipzár lehúzása. De beleértem az olyasmit is, amit Durkheim annak idején „társadalmi ténynek" nevezett; vagyis tulajdonképp mindent, ami akár egymagában, akár csoportosítva történelmi jelenségként értékelhető. Ha 750- 800 évvel ezelőtt egy vallon, flamand vagy német parasztcsalád szekérre ült, és elindult a messzi Keletre, ez is „tény" volt, legfeljebb azt lehet rá mondani, hogy nem volt fontos. De ha kiderül, hogy sok tízezer család tette ugyanezt néhány évtizeden belül, akkor arra már nem mondjuk, hogy nem fontos. Annyira az, hogy a történész nevet is ad a sok tény együttesének: elnevezi *Ostsiedlung*nak. Ez nem tény, hanem a tényekből absztrahált fogalom, de attól még lehet és van valóságtartalma.

A történész ezek szerint a tényekből eseményeket, folyamatokat absztrahál és általánosításokra jut? Netán „törvényszerűségeket" is megállapít?

Jó kérdés, mert csakugyan találkozunk, főleg humán körökben, azzal az elterjedt téveszmével, hogy a tudomány végső célja és lényege törvények megállapítása, olyasféléké, mint a fizikában. Hogy az az igazi tudomány, amely képes a mondanivalója lényegét ilyen törvényekbe foglalni, sőt az

az igazi, ha ezt képletben, tehát mennyiségi összefüggés alakjában teszi meg. Nem is régen még virágzott – meglehet, ma is virágzik – olyan képtelen irányzat, amely a történelem kutatásában a kvantifikáció egyedül üdvözítő voltát hirdette. Hogy csak az az „igazi" történelmi tény, amit számszerűsíteni tudunk. Igaz, ezt Amerikában találták ki, ahol az egyetemeken már jó ideje, tudjuk, mindenféle zöldség megterem.

Ezek a képzetek a számok és a törvények misztikus erejéről valahogy a múlt századból maradtak a nyakunkon. Főként alighanem olyanok fogékonyak rá, akiknek a fizika igazából csak Keplert és Newtont jelenti, mert többet nem értettek meg belőle, matematikát pedig számok nélkül el sem tudnak képzelni. Akik nem is hallottak például halmazokról, topológiáról, gráfelméletről, soha nem láttak – pláne nem készítettek – folyamatábrát, és talán a számítógépet is csak bekapcsolni tudják. Ma már legfeljebb ők gondolhatják, hogy az „igazi" történésznek számadatokkal kell dolgoznia, és az a dolga, hogy „törvényszerűségeket" fedezzen fel. Én úgy gondolom, hogy ez badarság. A történelem egyedi folyamat, amelyben soha semmi nem ismétlődik (noha persze vannak *hasonló* jelenségek térben is, időben is), következésképp nemcsak „törvényei" nincsenek (nem *lehetnek*), de még „törvényszerűségei" sem. Ettől még bőven lehet tudomány.

Ha nincsenek történelmi „törvényszerűségek", akkor végül is mit kutat a történész? Önnön lelkét? Mi irányított kutatásaidban: a kezdet kezdetén, mondjuk gyerekként, aztán amikor nem voltál hivatásos történész, majd amikor az lettél, és most?

Először is, hogy mit kutat a történész? Vagy azt, ami érdekli, vagy azt, amire megbízást kap. Megbízásból is születhetnek igen jelentős munkák, de az igazi, azt hiszem, az, ha valaki észrevesz egy problémát, és megpróbálja megoldani. Többnyire így dolgoztak az igazán nagy történészek, például Mályusz Elemér vagy Szűcs Jenő. Náluk mindig lehet tudni, mit miért írtak. Látni, hogy mikor melyik kérdés foglalkoztatta őket. Olyan, amely addig nem vetődött fel, vagy felvetődött ugyan, de a megoldását nem találták kielégítőnek.

Hogy miért ír a történész? Részben már feleltem rá: azért, mert megbízták vele, mint Szűcs Jenőt az utolsó Árpádok vagy Mályuszt a Zsigmond kor történetének megírásával. Vagy azért, mert valami felébresz-

tette a kíváncsiságát, mint Szűcsét a gabonaár alakulása vagy Mályuszét a magyar aranyforint sűrű emlegetése bajorországi oklevelekben. Vannak persze ebben a szakmában is, akik egyedül azért írnak, hogy legyenek publikációik, de komoly szakemberrel ez nem fordulhat elő, neki mindig akad kérdése, amelyre választ keres.

Ami a saját kutatói pályafutásomat illeti, azt hiszem, ez kevéssé szokványos. Az a helyzet, hogy a történelemmel nagyon korán eljegyezkedtem. Olyan korán, hogy többé semmilyen más pálya nem került számomra szóba. Kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy csakis történész lehetek, bár nem igen tudtam, hogy mit is kell majd csinálnom valójában; az anyám pedig folyton ezt kérdezte (mert ezt meg ő nem tudta): „És miből fogsz megélni?" Úgy alakult, hogy volt otthon néhány történelemkönyvünk, és ezeket böngészve-tépdesve már 6-7 évesen beleszerettem – az uralkodókba és a római számaikba. A szövegből aligha érthettem többet, mint annyit, hogy volt például egy Franciaország nevű ország, ahol hajdan VI., VII., IX., XI. XII., XIII., XIV., XV., XVI. és XVIII. Lajos nevű királyok uralkodtak. Ma már kideríthetetlen, miért találtam ezt gyerekfejjel annyira izgalmasnak, de tény, hogy lenyűgözött. Különösen pedig a probléma, ami, lássuk be, nyilvánvaló: néhány Lajos hiányzott. Miért nincs szó VIII., X. vagy XVII. Lajosról? Gyereklogikám szerint kellett, hogy ilyenek is legyenek, a könyvben azonban nem találtam őket! Az okát még nem tudtam, de a kíváncsiság, amit felébresztett, végleg eldöntötte a sorsomat. Nemsokára módom nyílt beleásni magam egy *Révai Nagy Lexikon*ba, és ott, legnagyobb gyönyörűségemre, megtaláltam az összes hiányzó Lajost, sőt még az évszámaikat is! Az uralkodóknak tehát évszámaik vannak, és eszerint sorba lehet rakni őket! Fantasztikus felfedezés volt, el sem tudom mondani, milyen boldogsággal töltött el. Új világ tárult fel előttem, amely azóta sem szűnt meg elvarázsolni. Tény, hogy egy ideje, amikor kutatok, már érettebb szempontjaim is vannak, de a szenvedély, hogy adatokat gyűjtsek és rendezzem őket, máig megmaradt. Mindig rettegtem is tőle, hogy egyszer valaki úgy jellemez majd: a „hangyaszorgalmú Engel". Ez valahogy nem esnék jól, bár alapjában véve igaz.

Szellemileg későn érő fajta voltam, és már egyetem után történt, hogy igényesebbnek nevezhető problémák is vonzani kezdtek. Addig élesen kettévált számomra egyfelől a tananyag, amelyet elsajátítottam, de egyál-

talán nem érdekelt; másfelől a hobbim, amelynek titokban (a gimnázium óta) hódoltam. Ez a középkori Magyarország birtokviszonyairól szólt, ami viszont az egyetemen bizonyult tökéletesen integrálhatatlan témának. (Akkoriban, 1960 táján csak jobbágyokkal illett foglalkozni, legfeljebb még városokkal, netán gazdaságtörténettel. De nagyúri családokkal és uradalmaikkal? Ez képtelenség volt.) Így azután, hogy mégis beilleszkedjem a „létező szocializmusba", Bizánc történetét választottam szakterületül, jobban mondva kaptam, mert professzorom, Perényi József javasolta, hogy „a bizánci uralkodó osztály" legyen a szakdolgozati témám. Így lettem átmenetileg bizantinológus. Megjegyzem, Perényi kutatói kvalitásait ugyan vitatják, és civil kurázsi sem igen volt benne, de mint tanártól sokat lehetett tőle tanulni.

Csak nyolc-tíz évig foglalkoztam Bizánccal, de ez a pár év mély nyomot hagyott az érdeklődésemen. Említettem, hogy csak konkrétumokban vagyok képes gondolkozni. Innen volt, hogy a témámat is ennek megfelelően közelítettem meg. „Uralkodó osztály" – ez csak üres szó volt a számomra, és a magam módján megpróbáltam megtölteni tartalommal. Végigolvastam a bizánci krónikákat, és kiírtam belőlük minden adatot, amely olyan személyekre vonatkozott, akik vezető pozícióban voltak. Úgy gondoltam, ők lehetnek az „uralkodó osztály". Aztán megpróbáltam a „megfigyeléseimet" rendszerezni. Az eredmény nagyon érdekes lett. Nem untatlak vele, de azt nyugodtan mondhatom, hogy vadonatúj és lényeges megállapításokat tartalmazott a bizánci birodalom 9–11. századi berendezkedéséről. Ezzel a szemmel ugyanis ezeket az adatokat még senki sem vizsgálta. Meg is írtam, amit tapasztaltam, de szerencsére csak magyarul, és olyan helyen (akkori munkahelyem, az Egyetemi Könyvtár Évkönyveiben), hogy Moravcsik Gyulán kívül más szakembernek nem kerülhetett a kezébe. Ha egy világnyelven lát napvilágot, akkor a sorsom feltehetően másképp alakul, és ennek most, utólag nézve, nem örülnék.

„Szerencsére" – mondod. Ezt nem egészen értem. Fiatalon nemzetközi elismertséget szerezhettél volna, és nem akartál?
Akkor nyilván jólesett volna, de ismétlem, visszatekintve sokkal jobban jártam így. Az a helyzet, hogy a szellemi „kényelmet" – hogy azzal foglalkozzam, ami érdekel – mindennél többre tartottam, ez ma is fontosabb

nekem, mint bármiféle siker vagy elismerés. Mármost a bizantinológia sohasem érdekelt *igazán*. Úgy értem, szenvedélyesen. Aligha lettem volna boldog, ha egész életemben azzal kell foglalkoznom. A *hobbim* ugyanis változatlanul a magyar középkor maradt, a bizantinológia *munka* volt. (Emlékszel, hogy a Halotti Beszédben a „munkás világ" még gyötrelmes világot jelent.) Viszont épp bizánci tanulmányaim során ébredtem rá, mennyire érdekes volna tanulmányozni a középkori magyar királyság működését ugyanolyan módon, ahogy Bizáncét. Azzal az óriási különbséggel, hogy a magyar történelem forrásanyaga ehhez összehasonlíthatatlanul gazdagabb. Bizánctól voltaképp az vette el a kedvem, hogy ott pontosan és részletesen semmit sem lehetett kideríteni. Semmihez sem volt elég adat. Mint mondtam, szeretem a történelmet a lehető legszemléletesebben látni. Erre Bizánc nem volt alkalmas terep, a magyar középkor annál inkább. Itt olyan típusú kutatásokat lehetett folytatni, amilyenekről egy bizantinológus nem is álmodhat. Ezért aztán nemsokára végleg abbahagytam bizánci stúdiumaimat, és kizárólag a hobbimnak hódoltam. De már nem ugyanúgy, mint korábban, mert sokkal több mindenre voltam kíváncsi, mint azelőtt. Elsősorban így értem, hogy ez a néhány év maradandó nyomot hagyott bennem.

Hogyan kutat a történész? Mennyiben tudomány, amit művel?
Ez a legfogasabb kérdés. Csakugyan, mitől és mennyiben tudomány, amit csinálunk? Sokszor töprengtem ezen az évtizedek folyamán. Mindenképp szerettem volna azt hinni, hogy amikor kutatok, akkor „tudományos" munkát végzek. Nem azért, mert a tudományos tevékenységnek magasabb a presztízse, mint más szellemi munkáé; hanem mert mindig úgy gondoltam, hogy az agyam kifejezetten „tudományos" beállítottságú. Gyerekkorom óta vonzottak az elméleti problémák. Mindvégig a matek volt a kedvenc tárgyam, és anélkül, hogy különösebben érdekelt volna, valahogy mindig otthonosan éreztem magam benne. (A matektanárom meg is volt lepve, amikor kiderült, hogy nem a TTK-ra jelentkeztem.) Mindig kedveltem a logikai és hasonló feladványokat, és ma sem megyek el úgy nyaralni, hogy ne legyen nálam két hétre való fejtörő. Egyszer két álló napig dolgoztam, hogy kirakjam a Rubik-kockát. Emlékszem, legalább tíz-húsz oldalt írtam tele „forgatási" képletekkel, amíg sikerült.

Természetesen történetkutatóként is vonzottak a megoldandó problé-

mák. De mindig csak azok, amelyekről úgy éreztem, van elegendő adat a megfejtésükhöz. Fiatalabb éveimben nemegyszer fordult elő, hogy napokon át fel-alá járkálva törtem a fejem egy-egy különlegesen nehéz kérdés megoldásán. Mármost nem szívesen gondolok arra, hogy mindez nem volt tudományos munka, vagy csak valamiféle „puha" tudomány volt. Én bizony gyakran elég keménynek találtam. Az Anjou-kori pénzügyekkel például legalább százannyi időt eltöltöttem, mint a Rubik-kockával, amíg sikerült úgy-ahogy összeraknom őket.

Jó, legyen tehát tudomány. De mi benne a „kemény"? Mennyire biztosan képes a történész valamit állítani?

Ezt én is szeretném tudni. Azért elmondom, mire jutottam az idők folyamán. Úgy látom, hogy a történész problémája, már amennyiben csakugyan problémát old meg és nem pusztán adatokat halmoz fel, csaknem mindig egy sajátos *puzzle*. Ez lehet kisebb, lehet nagyobb, néha sok ezer elemből áll. A szokásos *puzzle*-től azonban – amely, valljuk be, nem valami érdekes játék – két lényeges ponton különbözik. Egyfelől nem, vagy nem pontosan tudjuk, mi a feladat, azaz mit kell kirakni. Ezt nekünk kell kiderítenünk. Lehet, hogy a drezdai Zwinger tükörterme lesz, de az is lehet, hogy *A tahiti nők*. Hogy mi, az csak a darabkák összerakása során, apránként derül ki. Ez már önmagában izgalmas, ám kétségkívül nehezítő körülmény. Másfelől, és ez még izgalmasabb, a *puzzle*-nk nagyon hiányos. Olyan sok darabja nincs meg, hogy amit kirakunk, sohasem biztos és végleges, csak többé vagy kevésbé valószínű. Addig töprengünk, rakosgatunk, amíg minden elem valahol helyet kap. A kép nem lesz teljes, de nagyon lényeges, hogy ne maradjanak az asztalon csellengő, sehova sem illő darabkák, mert akkor rossz a megoldás.

Hát ennyi. Ilyenformán látom a magam munkáját, amikor valóban nehéz feladaton dolgozom. Ez lehet egy egyszerű kérdés, például egy család leszármazása; lehet jóval komplikáltabb, mondjuk egy hosszú és összetett eseménysor rekonstruálása. És lehet olyan ágas-bogas probléma is, mint a 14. századi magyarországi pénzek rendszere, amelyen kb. tizenöt évig törtem a fejem (igaz, nem egyfolytában). Szerintem az ilyesmi tudományos munka a javából, mert sok, sokféle és intenzív gondolkozást kíván. Azon azonban, hogy ennek a fajta szellemi munkának mi a helye a tudományok hierarchiájában, törjék a fejüket a filozófusok.

Azért utaltál rá, hogy nem valami biztosak az így nyert ismeretek. A „kemény" tudományok megállapításait szilárdabbaknak ismerjük.

Rémlik valami, hogy efféle gondokkal számos, az enyémnél „keményebb" tudománynak is szembe kell néznie. Úgy gondolom, az előbbi *puzzle*-hasonlat megvilágítja, mit gondolok a történettudomány megállapításainak érvényességéről. Egyrészt kétségtelen, hogy a múltból csak nagyon kevés, töredékes emlék maradt ránk, néha szinte semmi. Vannak kérdések, amelyeket a történésznek, még ha szeretné is tudni a választ, nem érdemes – sőt igazából nem is volna szabad – feltennie, mert megválaszolhatatlanok. Csak egy példa: számos fejtegetést olvashattunk már arról, hányan voltak, hányan lehettek a honfoglaló magyarok. A laikus olvasó persze kíváncsi erre, és a történész úgy gondolja, kötelessége ezt az érdeklődést tehetsége szerint kielégíteni. Számomra ez olyan kérdés, amellyel nem érdemes foglalkozni. Tudományosan nem közelíthető meg. Nem tudjuk, és kész. Nincs rá adatunk. Elvben lehet, hogy valamikor valaki feltalál egy olyan módszert, amely megoldást kínál, de e pillanatban nincs ilyen módszer. Vegyék tudomásul, hogy nagyon sok mindenre a múltból nincs válasz. Semmiféle válasz nincs, még a „becslés" vagy „sejtés" erejéig sem.

Ezzel szemben úgy gondolom viszont, hogy egy olyan kirakósdi, amelyben sok elem áll össze „képpé" (összefüggő eseménysorrá, fogalmak értelmes kapcsolatrendszerévé stb.), biztos tényként vagy valószínűségként kezelhető. Attól függően, hogy mennyire „falszifikálható". A cáfolatnak voltaképp csak egy módja van: szét kell szedni elemeire, amit összeraktak, és másképp kell összerakni. Minél több elem illik azonban egymáshoz, annál valószínűtlenebb, hogy ezt a műveletet végre lehet hajtani, vagyis hogy a darabkákat merőben másféleképpen is össze lehet illeszteni. Az sokszor elképzelhető, hogy a „lyukakkal" teli képen *egy-egy* darabka inkább ide illik, mint amoda; vagyis a képen lehet itt-ott finomítani. De egészen más eredményre jutni? Nos, ez nem valószínű. Ezért vagyok hajlandó tényként kezelni olyan megállapításokat, amelyek mögött ezt a fajta elmélyült „rejtvényfejtő" munkát látom, vagy amelyeket én magam további „darabkák" hozzáillesztésével tudok igazolni. Nem hiszek viszont el semmi olyasmit, ahol ugyanennek a szellemi munkának a hiányát tapasztalom.

Ki akarod-e fejezni önmagadat a szakmádban, és képes vagy-e erre?
Most mit mondjak erre? Hogy amióta az eszemet tudom, utálok fogalmazni? Hogy a legszívesebben sehogy sem fejezném ki magam, csak éppen rákényszerülök? Nyilván nem erre gondoltál. A tréfát félretéve: a válaszom, azt hiszem, igen. Vagyis a szó *köznapi* értelmében képes vagyok kifejezni magam, és úgy találom, általában sikerül azt és úgy leírnom, amit akarok. Végtére is tudok fogalmazni – csupáncsak nem szeretek, mert nagyon nehéz. Persze amióta létezik szövegszerkesztő, már korántsem olyan szörnyű.

A szó *tudományos* értelmében azonban, és itt erről érdemes beszélnünk, a legsúlyosabb kommunikációs zavarokkal küszködöm, és nemcsak én, hanem az egész szakma, leszámítva a modern kor kutatóit. Számomra ez a történettudomány legnagyobb gondja, annyira nagy, hogy egyelőre magát a „tudomány" minősítést is kérdésesnek látom. Mert miről van szó? Arról, hogy a szakmánknak *nincs fogalomkészlete* sem itthoni, még kevésbé nemzetközi használatra; vagyis nincs *nyelve*, amelyen a megállapításait szakszerűen megfogalmazhatná. Enélkül pedig valódi tudomány nem létezik. Számomra a tudomány ott kezdődik, hogy vannak nemzetközileg elfogadott fogalmai, amelyek jelentése és érvényességi tartománya meghatározott. Nálunk erről egyelőre szó sincs. Történelmet ma is ugyanúgy írunk, mint Thuküdidész 2400 évvel ezelőtt, a szépirodalom, és nem a tudomány, eszközeivel. Ezen a téren, úgy látom, egy tapodtat sem haladtunk előre, sőt az igazi problémákat még meg sem fogalmaztuk.

Az egyik a nyelvi közlekedés a jelen és a múlt között. Az utóbbinak *per definitionem* a lényege, hogy már nincs. Ha nincs, akkor nem ismerem. Tehát a nyelvét, a fogalomkészletét sem ismerem. Honnan ismerhetem meg? Nyilván a fennmaradt írott emlékekből. Igen ám, csakhogy épp ezeket szeretném megérteni. Nem a grammatikájukat, mert az tudott (latin, görög, óegyiptomi stb.), hanem a szókincsüket. Hogyan fordítandó („mit jelent") az a szó, hogy *nádor?* Mi az, hogy *mezőváros?* Mihelyt így állsz hozzá, pillanatokon belül rájössz, hogy minden fogalmat csak további „ismeretlen" – ma már nem létező – fogalmakkal tudsz definiálni (ha tudod!), és végül egy zárt körben mozogsz, amelyből képtelen vagy kilépni. „A *várjobbágy* olyan harcos, aki örökösen a *vár* szolgálatára van rendelve" – ez egy értelmesnek látszó mondat, talán „igaz" is, de mit

kezdjünk vele? Minden szó ismeretlen jelentésű benne, az *olyan*t és az *aki*t kivéve. A *harcos* nem ugyanaz, mint a *katona;* az *örökösen* nem azt jelenti, hogy *örökké;* a *szolgálat* pedig nem *munkavállalás,* de nem is *kényszermunka.* Mindegyik éppúgy definiálásra szorul, mint a *vár*, vagy a *várjobbágy,* és csak egymással lehet őket definiálni. Milyen út vezet ebből a már nem létező világból a jelenbe?

Lehet, hogy a probléma elméletieskedésnek hangzik, de nagyon is gyakorlati. Többek között az is következik belőle, hogy minden letűnt korszak világát szigorúan a saját fogalmaiból kell rekonstruálnunk. Ezt elméletben valószínűleg a legtöbb medievista tudja, hiszen vannak rokon tudományok, amelyek már régóta így működnek. A középkorkutatásban mindazonáltal még korántsem általános ez a felismerés, Magyarországon különösen nem. Pedig tapasztalatból állíthatom, hogy hasznos, mert új, fontos és nemegyszer meglepő eredményekhez vezet. Ahhoz, hogy a történettudomány valóban tudománnyá váljék, előbb-utóbb szükség lesz ilyen és hasonló kérdések végiggondolására. Ezt azonban valószínűleg nem történészek fogják elvégezni, hanem mások, talán nyelvészek.

Súlyos, sőt egyelőre leküzdhetetlen kommunikációs zavarok vannak magán a múlton belül, ugyanazon korszak és kultúra kutatói között is, eltérő kultúrákról nem is szólva. A magyar középkor fogalmai éppúgy nem tehetők át idegen nyelvre, mint az angol, német vagy francia középkoré. Mindig mosolyognom kell, amikor valaki a történeti komparatisztika előnyeiről beszél. Mit hasonlítsunk össze mivel, amikor még közös fogalmaink sincsenek? Mit jelent például a „nemes" szó, és latin megfelelője, a *nobilis?* Ez, mint *szó*, megtalálható minden európai ország középkori latin szókészletében, látszólag alkalmas tehát, hogy „összehasonlító társadalomtörténeti kutatás" tárgya legyen. Valójában „nemes"-en országonként egészen mást értettek, és a szót más-más kontextusban használták. Angliában olyasmit jelentett, amit magyarul „főnemes"-nek lehetne fordítani; a magyarországi „nemes" fogalmának ellenben nincs megfelelője az angolban, és csak hosszas körülírással magyarázható el, mit értünk mi rajta. Két szó, amely ugyanúgy hangzik, de egészen mást jelent. És a többi európai országról még nem is volt szó. Az itáliai *nobile* például megint egészen mást takar, mint az angol *noble* vagy a magyar–latin *nobilis.*

Ismétlem, fogalmam sincs, mi a megoldása ezeknek a kommunikációs zavaroknak. Amíg azonban komolyan nem beszélünk róluk, és nem találjuk ki, hogyan kezeljük őket, addig a történetkutatás bezárva marad egy-egy ország határai közé. Addig különböző országok történészei nem tudnak *együtt* dolgozni, csak *egymás mellett*, mint óvodások a homokozóban. És addig, természetesen, nemzetközi történettudományról sem lehet szó, legalább is a tudomány valódi értelmében.

Megkülönböztethető-e a történelmi relativizmus (sőt nihilizmus) és a vélemények pluralizmusa?
Ha szétválasztjuk, ami szétválasztandó, akkor nagyon jól megkülönböztethető. Más dolog a tények megállapítása, és más azok értékelése. Ezt a kettőt, mint az elején hangsúlyoztam, nem szabad összekeverni.

A történelmi relativizmus ugyebár úgy értendő, hogy a történettudomány megállapításai viszonylagos értékűek, a nihilizmus meg úgy, hogy nincs értékük. Nos, erről tulajdonképpen már elmondtam a véleményemet. Szerintem a történész mindazt képes rekonstruálni a múltból, amire nézve vannak információi. Minél több van, annál pontosabban. Lehetnek közvetlen információi (ezek a *puzzle* meglevő „darabkái"), és lehetnek közvetettek (ha megfejtette a képet, és kitalálta, mi volt a hiányzó „darabkák" helyén). Képes tehát különböző típusú és természetű jelenségeket megfigyelni, eseménysorokat rekonstruálni, hiányzó „láncszemekre" következtetni, fogalmak jelentését megfejteni, és még sok ilyen dolgot tud. Amit nem tud: olyan kérdésekre választ adni, amelyekről még közvetett információ sem áll rendelkezésre.

Ennyit a tényekről. Ami pedig a tények értékelését illeti, abban teljes mértékben osztom a relativizmus álláspontját. A történelmi értékelés végtére is világnézet kérdése, és nem volna szerencsés, ha minden történésznek azonos volna a világnézete.

Nemzeti tudomány-e a történettudomány, különösen azok számára, akik a nemzeti ébredés előtti korokkal foglalkoznak? Szűccsel együtt mintha nemleges választ adtatok volna e kérdésre. Mennyiben sikerült „denacionalizálni" a magyar történetírást? Kellett-e? Kell-e?
Ismét elválasztandónak tartom a kutatást és a történetírást. A kutatás nem nemzeti, csak annyiban, hogy minden ország és nép történetének

sajátos forrásanyaga van, ezért sajátosak a kérdései és a módszerei is. Az ugyanis, hogy a történésznek milyen kérdéseket szabad feltennie, és mikre remélhet választ, attól függ, hogy mennyi és milyen típusú adattal dolgozhat. Egyéb tekintetben egy magyar és mondjuk egy román történész kutatómunkájának nem szabad különböznie, és normális esetben nem is különbözik. Azt a bizonyos *puzzle*-t ugyanúgy kell kiraknia bármilyen nemzetiségű történésznek, ha érti a dolgát. Mint ahogy a régészek is nagyjából ugyanolyan amforát fognak összeállítani, ha ugyanazokat a cserepeket teszik eléjük. Ha egyikük, mondjuk, egy Singer varrógéppel próbálkozik, arra a többiek furcsán néznek, és azt mondják róla, okkal, hogy nem érti a dolgát.

A *történetírás* más: az a jelenhez, egy mai közönséghez szól, a magyar történész természetesen elsősorban a magyar olvasókhoz. Ennyiben szükségképpen más, mint egy idegen ország történetírása. Közismert tapasztalat a szakmámban, hogy másképp írunk „külföldre", és másképp hazai „fogyasztásra". Elsősorban azért, mert vannak fogalmak, amiket a honfitársainknak nem kell megmagyaráznunk, egy külföldinek viszont igen. Vannak továbbá utalások, amelyeket itthon mindenki megért, idegenben ellenben senki. Ennyiben tehát a történetírás „nemzeti".

„Nemzeti" továbbá abban is, hogy a produktumaira idegenben csak ritkán kíváncsiak. Az utolsó kétszáz év története talán kivétel: a nemzeti ébredés kora (a „reformkor"), az Osztrák–Magyar Monarchia vagy a 20. századi Magyarország már a modern európai történelem része; fogalomkészlete, problematikája összevethető más európai államokéval, ezért akár összehasonlításul is érdekes lehet. A középkorról ezt nehéz volna elmondani. Emlékeztetlek arra, amit az előbb a közös nyelv hiányáról mondtam. Tanulmányok sorát tudnám idézni, amelyek a magyar középkor megismerésében úttörők és alapvetők, de teljesen érdektelenek egy angol, francia vagy amerikai folyóirat számára. Legfőképpen azért, mert a közös nyelv, amelyen beszélhetnénk, egyelőre nincs meg. Ezért tehát a régebbi korok kutatása, fogalmazhatunk így, „nemzeti", mert a termékei, minőségüktől függetlenül, jobbára csak itthon kelendők.

Nem szabad viszont a történetírásunknak „nemzetinek" lennie abban az értelemben, hogy elfogult a magyar múlt iránt. Itt egy olyan ágas-bogas problémához érkeztünk, amelyet aligha fogunk tudni két bekezdésben megoldani: hogy ti. milyen az egészséges nemzeti tudat, és mi a kap-

csolata a nemzeti történelemmel? De ha már szóba hoztad, hadd mondjam el erről röviden a véleményemet.

Először is: nagyon jól tudom, mi a nemzeti büszkeség. Ha az Operaházban a külföldiek tomboló éljenzését hallom egy kitűnő előadás után („mi, magyarok", alig vagyunk ott néhányan), ezt érzem. Éppen ezért tudok ugyanígy – és ugyanennyire – szégyenkezni is a magyarságomon. Sajnos, erre is nyílik alkalmam, nem utolsósorban történészként. Nekünk, sokakkal együtt, még nem sikerült eljutnunk az érettségnek arra a fokára, hogy a múltunkat tárgyilagosan, érzelmek nélkül tudjuk szemlélni. Sőt, nem kevesen hiszik, hogy ha erre képesek volnánk, az a nemzeti érzület halálát jelentené. Akik így gondolják, azokat többnyire bensőséges érzelmi szálak fűzik a hét vezérhez, Szent Istvánhoz, Hunyadi Mátyáshoz és a jó ég tudja, ki mindenkihez még. Szeretik őket. Úgy gondolják, mindaz a miénk, ami és aki valaha magyar volt.

Ezzel az érzelemmel nem tudok mit kezdeni. Ahogyan ma már nem böfögünk társaságban és nem nyaljuk le a kést, mint régen, ugyanúgy le kellene szoknunk arról is, hogy a múltunkhoz érzelmeket fűzzünk. Ez gyermeteg szokás, ma már nem való. Civilizált emberek, civilizált népek nem teszik. Nem ez a hazaszeretet megfelelő formája, sőt árt neki. Nevetségnek tesszük ki magunkat, ha úgy gondoljuk – mint Thuróczy János a középkorban –, hogy mi voltunk a földkerekség legvitézebb és legrettegettebb népe; és talán még jobban akkor, ha folyton a sorsunkon siránkozunk. Ha pedig a kettőt, mint szoktuk, még keverjük is, az már nem mulatságos, hanem szánalmas. Legalább azt döntsük el: rettegett nagyhatalom szeretnénk-e lenni (a múltban), vagy elnyomott kis nép?

A legszörnyűbbnek mégis a pátoszt találom, amely önbemutatásainkra annyira jellemző. Franciául már megjelent és a jövő évi frankfurti könyvvásáron német nyelven is olvasható lesz egy ilyen mű („Mi, magyarok"). Magam elé képzelek egy külföldi urat, ahogy belelapoz – azután leteszi. Nem akarom tudni, mit gondol, de szeretnék a föld alá süllyedni. „Úristen, *ezek* még itt tartanak?" – és én is *ezek* egyike vagyok!

A magyar történelem kutatójaként mennyire érzed magad valamiféle nemzetközi irányzat(ok) részesének?
Erre röviden válaszolhatok. Amikor a pályámat elkezdtem, nálunk csak egy „irányzat" létezett: a marxizmus. Egy pályakezdőből vagy marxista

történész lett, vagy semmilyen. Mármost abban, hogy marxista legyek, több dolog is meggátolt. Egyfelől a neveltetésemből adódó leküzdhetetlen ellenszenv a politikai rendszer iránt. Másfelől ugyanilyen, mondhatni öröklött ellenszenv minden dogmarendszer iránt. (A nagyapám 16 évesen megszökött a papnöveldéből, és azóta nem tette be a lábát templomba.) Végül az, hogy már legelső írásomat (a bizánci uralkodó osztályról) a lektor „antimarxistának" minősítette. (Az Egyetemi Könyvtár vezetőinek bátorságát dicséri, hogy ennek ellenére közölték.) Ettől fogva a magam feje után mentem, amit persze megkönnyített, hogy 44 éves koromig nem voltam „hivatásos" történész, hanem könyvtáros, ebből több mint 14 éven át a Magyar Posta műszaki könyvtárának vezetője. Ennélfogva a történelemből azzal és úgy foglalkoztam, amivel és ahogyan jólesett.

Meg kell mondanom, még az „irányzat" szót sem szeretem. Nagyon sokat tanultam *egyes* kiváló kollégáktól: egy időben bizantinológusok munkáiból, később, a magyar középkorra átnyergelve, idősebb pályatársaimtól: elsősorban Mályusz Elemértől, Györffy Györgytől, Szűcs Jenőtől, Kubinyi Andrástól, Fügedi Eriktől. Úgy figyeltem meg, mindegyikük szuverén egyéniség, egyikük sem tartozik semmilyen irányzathoz vagy iskolához. Nekem ők voltak a minta, ebben is, meg sok másban.

Más kérdés a módszer, ezt nem keverném össze az „irányzattal". A nemzetközi történettudományban az elmúlt évtizedekben kialakultak olyan új megközelítések, amelyek számos területen nagyon gyümölcsözőnek bizonyultak. Nem mindenki él velük, ezért a követőit, ha akarod, akár „irányzatnak" is nevezheted, de azt hiszem, ez nem pontos. Ilyen például az, amit a szakemberek „prozopográfiai" módszernek neveznek. Ez nagyon leegyszerűsítve azt jelenti, hogy egy intézmény vagy egy társadalmi csoport természetét a hozzá tartozó személyek sokaságának életrajzi adataiból határozzák meg. A tárgy úgyszólván tetszőleges lehet: a római szenátus Augustus korában, Lotaringia nemessége a 13. században, a Monarchia tisztikara, vagy bármi hasonló. A lényeg, hogy a történész ilyenkor nem *általában* vizsgálja az intézményt vagy csoportot, ahogyan még ötven-hatvan éve is tették; azaz nem a jogi keretekre kíváncsi és nem kiragadott példákkal illusztrálja, amit állít, hanem a szereplők összessé-

géről – az *összes* szenátorról, az *összes* nemesről, az *összes* katonatisztről – gyűjt adatokat; lehetőleg egyénenként, vagy – ha ez netán nem lehetséges – legalább statisztikai összesítésben. Ebből a temérdek részadatból rajzolja meg azután azt a valamit, amit vizsgál. A műfaj egyik klasszikusa, Lawrence Stone például a Tudor-kori angol arisztokrácia szociografikus leírását nyújtotta több száz személy – valójában az összes lord – életrajzi adatai alapján. Mondanom sem kell, hogy az így született megállapítások érvényessége merőben más, mint a korábbi vélekedéseké; az eredmények pedig gyakran meglepően újak.

Vissza az első kérdéskörhöz: mire volt jó a történettudomány a szocializmusban, mire jó most és lesz a belátható jövőben?

Külön „szocialista történettudomány" csak a 70-es évekig létezett, és a feladata, mint tudjuk, a kommunista üdvtörténet ideologikus igazolása volt. A középkort és a kora újkort akkoriban a „kapitalizmus" korát megelőző társadalmi berendezkedés: a „feudalizmus" korának nevezték, és a kommunizmushoz vezető fejlődés egyik lépcsőfokát látták benne. Amikor már kezdett kiderülni, hogy nemhogy a kommunizmust, de még a szocializmust sem lehet – és talán nem is érdemes – felépíteni, akkor ez az ideológiai igény is megszűnt. Attól kezdve, úgy 1975 tájától, a középkorkutatók, legalább is Magyarországon, ismét azt és úgy kutatták, amit és ahogyan akartak. Többé senki nem kívánta tőlük, hogy „marxisták" legyenek. Amikor én magam „hivatásos" történész lettem (ez 1982-ben volt), már ez volt a helyzet. Más kérdés, hogy a „marxista" korszak szóhasználata még ma is él. A „feudális" jelzővel lépten-nyomon találkozhatsz mai munkákban is. Ez azonban pusztán rossz beidegződés, mert a szónak a magyar történelemmel kapcsolatban semmiféle jelentéstartalma nincs. Csak ennyit jelent: „középkori".

Hogy mire jó a történettudomány? Mi a „haszna"? Valami kell, hogy legyen, mert nem szeretném azt hinni, hogy egész életemben fölösleges dolgot műveltem. Úgy gondolom, a múlt ismerete annyira természetes és általános igény, hogy nem is érdemes bizonygatni a létét. Nem szívesen képzelek el olyan társadalmat, amelynek tagjai nem törődnek sem az elődeikkel, sem az őket körülvevő tárgyak és intézmények eredetével. Akik a romok helyére új épületet emelnek, de hogy a rom maga mi volt,

az közömbös számukra. Egy ilyen Huxley-féle világ iszonyú volna. Mármost ha megvan ez az igény, akkor végül is a mi dolgunk, történészeké, hogy kielégítsük, tehát szükség van ránk és a munkánkra. Azon kell csak törnünk a fejünket, hogy miképp tudnánk ezt minél pontosabban és szakszerűbben végezni.

(A beszélgetést készítette Bojtár Endre)

JEGYZET

1. „Nous retenons du passé ce qui nous intéresse. La sélection historique est dirigée par les questions que le présent pose au passé." R. Aron: *Dimensions de la conscience historique.* Paris, 1961. 11.

2000, 10 (1998) 12. szám. 3–9.

RÖVIDÍTÉSEK

Levéltári jelzetek, forráskiadványok és a leggyakrabban idézett szakirodalom

AO = *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Budapest, 1878–1920.

ADE = *Magyar diplomácziai emlékek az Anjou-korból. Acta extera Andegavensia.* Szerk. Wenzel Gusztáv. I–III. Budapest, 1874–1876.

Altmann: Reg. imp. = Wilhelm Altmann: *Regesta imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437).* Innsbruck, 1986–1900.

Apponyi = *A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei.* I. 1241–1526. Budapest, 1906.

AOkl = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Szerk. Kristó Gyula et al. I–XI. XXII–XXIV. Szeged, 1990–2001.

ÁÚO = *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.* Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest-Budapest, 1860–1874.

Bak: Königtum... = János M. Bak: *Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert.* Wiesbaden, 1973.

Bak: Monarchie... = János M. Bak: Monarchie im Wellental. Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich.* Hrsg. Reinhard Schneider. Sigmaringen, 1987, 347–384. /Vorträge und Forschungen. 32. Bd./

Bánffy = *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez.* Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. I–II. Budapest, 1908–1928.

Blagay = *A Blagay család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay.* Szerk. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. Budapest, 1897.

Bertényi: Országbíró... = Bertényi Iván: *Az országbírói intézmény története a XIV. században.* Budapest, 1976.

Bonfini = Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades.* Ed. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhász. I–IV. Lipsiae, 1936–1941.

Bonfini (Kulcsár ford.) = Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei.* Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995.

Bónis: Hűbériség... = Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban.* Kolozsvár [1947].

BTOE = *Budapest történetének okleveles emlékei.* Szerk. Gárdonyi Albert, Kumorovitz L. Bernát. I–III. Budapest, 1936–1987.

CDCr = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.* Coll. Tadeusz Smičiklas. I–XVIII. Zagrabiae, 1904–1990.

CDH = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Ed. Georgius Fejér. Tom. I–XI. Budae, 1829–1844.

CJ = *Magyar törvénytár. Az 1000–1526. évi törvényczikkek.* Budapest, 1899.

Csáky = *A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története.* I. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. Budapest, 1919.

Csánki = Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* I–III. V. Budapest, 1890–1913.

Csánki: Körös = Csánki Dezső: *Körösmegye a XV-ik században.* Budapest, 1893.

DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

Doc. Trans. = *Documente privind istoria Romînei.* Veacul XIII. C. Transilvania. I–II. 1951–1952., Veacul XIV. C. Transilvania I–XI. 1953–1981.

Doc. Val. =	*Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum.* Ed. Antonius Fekete Nagy, Ladislaus Makkai. Budapest, 1941.
DRH I. =	*Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Ed. (Collectionem manuscriptam Francisci Döry) Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976.
Elekes: Hunyadi =	Elekes Lajos: *Hunyadi.* Budapest, 1952.
Engel: Arch. =	Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája (1301–1437).* I–II. Budapest, 1996.
Engel: Bárói életrajzok... =	Engel Pál: Zsigmond bárói. Rövid életrajzok. In *Művészet Zsigmond király korában.* Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. I. Budapest, 1987.
Engel: Honor I. =	Engel Pál: A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez.) *Történelmi Szemle,* 24 (1981) 1–19.
Engel: Honor II. =	Engel Pál: Honor, vár, ispánság. *Századok,* 116 (1982) 880–922.
Engel: Hunyadi... =	Pál Engel: János Hunyadi. The decisive years of his career, 1440–1444. In *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Medieval and Early Modern Hungary.* Ed. by János M. Bak, Béla K. Király. Brooklyn, 1982.
Engel: Kamarahaszna... =	Engel Pál: *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből.* Budapest, 1989.
Engel: Kir. hatalom... =	Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban.* Budapest, 1977.
Engel: Ung településviszonyai... =	Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. (Adatok Magyarország középkori demográfiájához.) *Századok,* 119 (1985) 941–1005.
Engel: Ung társadalma... =	Engel Pál: *Ung megye nemesi társadalma 1437 előtt.* Kandidátusi értekezés. 1985. [A kötetben az elérhetőség érdekében mindenütt a disszertáció megjelent szövegét idézzük:] Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében.* Budapest, 1998. /Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 25./
Engel: Vár... =	Vár és hatalom. Az uralom territoriális alapjai a középkori Magyarországon. I–II. *Világosság,* 25 (1984) 288–295., 367–375.

Engel: Világi nagybirtok... =	A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. I–II. *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei,* 4. (1968) 337–357.; 5. (1970) 291–313.
Erd. Múz. =	*Erdélyi Múzeum*
Erdődy lt. =	Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény, segédletek, Iványi Béla regesztái
Fekete Nagy: Trencsén =	Fekete Nagy Antal: *Trencsén vármegye. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* IV. Budapest, 1941.
Fügedi: Vár... =	Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Budapest, 1977.
Fügedi: Mobilitás... =	Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása.* Budapest, 1970.
Fügedi: Elefánthyak =	Fügedi Erik: *Az Elefánthyak.* Budapest, 1992.
Frangepán =	*A Frangepán család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus.* Szerk. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. I–II. Budapest, 1910–1913.
Gábor: Megyei intézmény... =	Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt.* Budapest, 1908.
Gerics: Egyház... =	Gerics József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Budapest, 1995.
Gyárfás: Jász-kunok... =	Gyárfás István: *A jász-kunok története.* I–IV. Kecskemét, 1870–1885.
Györffy: ÁMTF =	Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* 1–4. köt. Budapest, 1963–1998.
Györffy: Románok... =	Györffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. *Történelmi Szemle,* 7 (1964) 1–25, 537–567.
Hajnik: Bírósági szervezet... =	Hajnik Imre: *Bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt.* Budapest, 1899.
Házi =	Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története.* I/1–7. II/1–6. Sopron, 1921–1943.
Hédervári =	*A Hédervári család oklevéltára.* Közlik br. Radvánszky Béla, Závodszky Levente. I–II. köt. Budapest, 1909–1922.
Heller: Verőce =	Georg Heller: *Comitatus Veroecensis.* München, 1976.
HK =	*Hadtörténelmi Közlemények*
HO =	*Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius.* Kiad.

	Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghelyi Dezső. I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.
Hoensch: Itinerar... =	*Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368–1437.* Unter Mitarbeit von Thomas Kees, Ulrich Nieß und Petra Roscheck hrsg. von Jörg K. Hoensch. Warendorf, 1995.
HOkl. =	*Hazai Oklevéltár 1234–1536.* Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Budapest, 1879.
Hóman: Pénztörténet... =	Hóman B.: *Magyar pénztörténet 1000–1325.* Budapest, 1916.
Hóman: Pénzügyek... =	Hóman Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában.* Budapest, 1921.
Hóman – Szekfű: Magyar történet =	Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* 3. kiad. 2. köt. Budapest, 1936.
Joachim: Sigmund... =	Erich Joachim: König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn 1429–1432. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung,* 33 (1912)
Jireček–Radonić: Srba =	Jireček, Konstantin – Radonić, Jovan: *Istorija Srba.* I–II. Beograd, 1952.
Kállay =	*A nagykállói Kállay család levéltára.* I–II. Budapest, 1943.
Karácsonyi: Hamis... =	Karácsonyi János: *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig.* Budapest, 1902.
Karácsonyi: Nemzetségek... =	Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* I–III. Budapest, 1900–1901.
Károlyi =	*A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly.* Szerk. Géresi Kálmán. I–V. Budapest, 1882–1897.
Krassó =	Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története.* II–IV. Budapest, 1882–1884.
Kristó: Feudális széttagolódás... =	Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon.* Budapest, 1979.
Kristó: Rozgonyi... =	Kristó Gyula: *A rozgonyi csata.* Budapest, 1978
Kubinyi: Bárók... =	Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. *Századok,* 122 (1988) 147–215.
Kubinyi: Újlaki... =	Kubinyi András: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. *Somogy megye múltjából,* 4 (1973) 3–44.

Kumorovitz: I. Lajos... = Kumorovitz L. Bernát: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török") háborúja. *Századok,* 117 (1983) 919-982.

Kurcz: Lovagi kultúra... = Kurcz Ágnes: *A magyarországi lovagi kultúra kérdései (XIII–XIV. sz.).* Kandidátusi értekezés. Budapest, 1975. (Kézirat.) [A kötetben az elérhetőség érdekében mindenütt a disszertáció megjelent szövegét idézzük:] Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században.* Budapest, 1988.

Lukcsics = Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei.* I–II. Budapest, 1931–1938.

LK = Levéltári Közlemények

Maksay: Birtokviszonyok... = Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén.* I–II. Budapest, 1990.

Mályusz: Mezővárosi... = Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In Székely György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.* Budapest, 1953.

Mályusz: Magyar társadalom... = Mályusz Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. In *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára.* I. Budapest, [1940]

Mályusz: Tallóci... = Mályusz Elemér: A négy Tallóci-fivér. *Történelmi Szemle,* 23 (1980) 531–576.

Mályusz: Zsigmond... = Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon.* Budapest, 1984.

Mályusz: Rendi állam... = Mályusz Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. *Századok,* 91 (1957) 46–123, 529–602.

Mihályi: Máramarosi... = Mihályi János: *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból.* Máramaros-sziget, 1900.

MNy = *Magyar Nyelv*

Mon. civ. Zagr. = *Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae.* Ed. Joannes Bapt. Tkalčić. I–XIV. Zagrabiae, 1889–1932.

Mon. Strig. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* Ed. Ferdinandus Knauz, Lodovicus Crescens Dedek. I–III. Strigonii, 1874–1924.

Mon. Vat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia.* Vatikáni magyar okirattár. I/1–6. II/1. Budapest, 1884–1891.

MTT =	*Magyar Történelmi Tár*
NK =	*Numizmatikai Közlemények*
Nyers: Nádor... =	Nyers Lajos: *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században.* Kecskemét, 1934.
Oszvald: Hunyadi... =	Oszvald Arisztid: Hunyadi János ifjúsága. *Történeti Szemle,* 5 (1916) 354–365.; 6 (1917) 36–77.
Óváry =	Óváry Lipót: *A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai.* 1–3. köt. Budapest, 1890–1901.
Podmaniczky =	*A podmanini Podmaniczky család oklevéltára.* Szerk. Lukinich Imre. I–V. Budapest, 1937–1943.
Pór–Schönherr: Anjou-ház... =	Pór Antal – Schönherr Gyula: Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439). *A nemzet története.* III. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895.
RDES =	*Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae.* I–II. Red. Vincent Sedlák. Bratislava, 1980–1987.
Schiller: Főrendiség... =	Schiller Bódog: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon.* Budapest, 1900.
Smičiklas =	Tade Smičiklas: *Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije.* II. *Spomenica o Slavoniji u XVII. vijeku (1640–1702).* Zagreb, 1891.
Solymosi: Veszprém... =	Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. *Tanulmányok Veszprém megye múltjából,* 3 (1984)
Sopron vm. =	*Sopron vármegye története. Oklevéltár.* Szerk. Nagy Imre. I–II. Sopron, 1889–1891.
SRH =	*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadinae gestarum.* Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Budapest, 1937–1938.
Sz =	*Századok*
Szakály: Phases... =	Szakály, Ferenc: Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 33 (1979)
Szerbia =	*A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526.* Szerk. Thallóczy Lajos, Áldásy Antal. Budapest, 1907.
Szörény =	Pesty Frigyes: *A szörényi bánság és Szörény vármegye története.* I–III. Budapest, 1877–1878.

Sztáray =	*A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára.* Szerk. Nagy Gyula I–II. Budapest, 1887–1889.
Teleki =	*A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék.* Szerk. Barabás Samu. I–II. Budapest, 1895.
Teleki: Hunyadiak kora... =	Teleki József gróf: *Hunyadiak kora Magyarországon.* I–XII. Pest, 1852–1863.
Temes =	Ortvay Tivadar: *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez.* I. 1183–1430. Pozsony, 1896. /Temesvármegye és Temesvár város története. IV./
Theiner =	Augustinus Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* I–II. Romae, 1859–1860.
Thuróczy =	Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum.* I. Edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985.
Thuróczy (Horváth ford.) =	Thuróczy János: *A magyarok krónikája.* Ford. Horváth János. Budapest, 1980.
Tóth-Szabó: Cseh-huszita... =	Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon.* Budapest, 1917.
Trpković: Srpski... =	Valjan A. Trpković: Srpski-ugarski sukobi do 1402. *Istoriski Glasnik,* 1959. Nr. 1–2. 90–121.
TSz =	*Történelmi Szemle*
TT =	*Történelmi Tár*
UB =	*Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg.* I. Bearb. Von Hans Wagner, II–IV. Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln, 1955–1985.
UGDS =	*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* Bd. 1–7. Von Franz Zimmermann et al. I–VII. Hermannstadt, 1892–1991.
Veress: Gyula =	Veress Endre: *Gyula város oklevéltára* [1313–1800]. Budapest, 1938.
Veszp. Reg. =	Kumorovitz Lajos: *Veszprémi regeszták.* Budapest, 1953.
Wenzel: Diósgyőr =	Wenzel Gusztáv: *Diósgyőr egykori történelmi jelentősége.* Pest, 1872.
Werbőczy: Trip. =	*Werbőczy István Hármaskönyve.* Budapest, 1897.

Wertner: Adalékok... = Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontologiához. *Történelmi Tár,* 7 (1906) 583–609; 8 (1907) 1–69, 161–198, 327–354.

Wertner: Hadjáratok... = Wertner Mór: Magyar hadjáratok a XIV. században. *Századok,* 39 (1905) 420–451.

Windecke = *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds.* Hrsg. Wilh. Altmann. Berlin, 1893

Zichy = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő.* Szerk. Nagy Imre et al. I–XII. Pest, Budapest, 1871–1931.

Zala = *Zala vármegye története. Oklevéltár.* Szerk. Nagy Imre et al. I–II. Budapest, 1886–1890.

ZsO = *Zsigmondkori oklevéltár.* I–VII. Összeáll. Mályusz Elemér, Borsa Iván. Budapest, 1951–2001.

ENGEL PÁL MUNKÁSSÁGÁNAK BIBLIOGRÁFIÁJA 1964–2001

1964

Állam és uralkodó osztály a IX–XI. századi Bizáncban. *Az Egyetemi könyvtár Évkönyvei,* 2 (1964) 213–223.

J. Karayannopoulos: Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung. (München, C. H. Beck. 1959. XX. 105. Byzantinisches Archiv. 10. H.) A bizánci themaszervezet keletkezése. [Könyvismertetés] *Századok,* 98 (1964) 1294–1295.

1966

A bizánci nemesség születése. *Az Egyetemi könyvtár Évkönyvei,* 3 (1966) 285–300.

Emma Lederer: Die Entfaltung des Feudalismus in Ungarn. Lederer E.: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 208 p. [Könyvismertetés] *Annales Universitatis Scientiarium Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio historica,* 8 (1966) 260–261.

Mistler, Jean: La Librairie Hachette der 1826 à nos jours. Paris, 1964, Hachette, 407 p., 33 t. [Könyvismertetés] *Magyar Könyvszemle,* 82 (1966) 406–407.

1968

A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. 1. *Az Egyetemi könyvtár Évkönyvei,* 4 (1968) 337–357.

1969

Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába. Ford. Balassa Klára. A fordítást átnézte, a bevezetést és a jegyzéket írta: – Budapest, 1969 /Világjárók. Klasszikus útleírások XI./ 341 p., 36 t. (Bevezetés: 5–14.)

Zur Frage der mittelbyzantinischen Epibole. *Acta Antiqua Academiae Scientiarium Hungaricae,* 17 (1969) 443–448.

1970

A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. 2. *Az Egyetemi könyvtár Évkönyvei,* 5 (1970) 291–313.

1974

Gépesített kölcsönzési nyilvántartás a Drezdai Műszaki Egyetem Könyvtárában. *Könyvtári Figyelő,* 20 (1974) 38–44.

1976

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (5. Bd. 1438–1457. Bearbeitet von Gustav Göndisch. Köln–Wien, Böhlau Verl.–Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975. LX, 638 p., 4 t.) Okmánytár az erdélyi németek történetéhez. [Könyvismertetés.] *Századok,* 110 (1976) 1156–1157.

177

Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Budapest, 1977. /Értekezések a történeti tudományok köréből 83./ 229.

1981

[Az 1387–1457. évkör.] In *Magyarország történeti kronológiája.* Főszerk. Benda Kálmán. I. *A kezdetektől 1526-ig.* Budapest, 1981 [további kiadások: 1983, 1986], 229–273.

Gótikus sírkövek Máriavölgyről és Segesdről. (Lővei Pállal és Varga Líviával közösen.) *Művészettörténeti Értesítő,* 30 (1981) 140–144.

A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez.) *Történelmi Szemle,* 24 (1981) 1–19.

A tornagörgői, egy bazini és egy ismeretlen helyről származó sírkőről. (Lővei Pállal és Varga Líviával közösen.) *Művészettörténeti Értesítő,* 30 (1981) 255–259.

Zsigmond király-császár és a ligák. (Benda Kálmánnal és Fügedi Erikkel közösen.) In *Olvastam valahol... Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban.* Budapest, 1981, 98–110.

1982

Világtörténet évszámokban. 1789-ig. Összeáll. –. Budapest, 1982. [második kiadás: 1988] 195.

Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok,* 116 (1982) 880–922.

János Hunyadi: The Decisive Years of His Career, 1440–1444. In *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary.* Ed. J. M. Bak, B. K. Király. New York, 1982 /Eastern European Monographs 104./ 103–123.

Nagy Lajos és a középkori magyar nagyhatalom. *História,* 4 (1982) 4–5. sz. 52–53.

Tanácskozás Mátyás királyról az ausztriai Schallaburgban. *Magyar Nemzet,* 38 (1982) 268. sz. 7.

1983

Andreas Baumkircher und Ungarn. Quellen zu Andreas Baumkircher im Ungarischen Staatsarchiv. In *Andreas Baumkircher und seine Zeit. Symposion im Rahmen der „Schlaininger Gespräch" vom 24–26. September 1982 auf Burg Schlaining.* Red. Rudolf Krop, Wolfgang Meyer. Eisenstadt, 1983, 247–255.

The Political System of the Angevin Kingdom. *The New Hungarian Quarterly* Nr. 90 (Summer 1983) 124–128.

Székesfehérvári kőfaragványok Györgyi Bodó Miklós prépost címerével. (Lővei Pállal közösen.) *Művészettörténeti Értesítő,* 32 (1983) 1–7.

Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. (Lővei Pállal és Varga Líviával közösen.) *Ars Hungarica,* 11 (1983) 21–48.

1984

Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem zeitalter der Anjou-Könige und Sigismunds von Luxemburg. (Lővei Pállal és Varga Líviával közösen.) *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae,* 30 (1984) 33–63.

Hadsereg és társadalom a lovagkorban. *História,* 6 (1984) 5–6. sz. 64–65.

Hunyadi János kormányzó initeriáriuma (1446–1452) *Századok,* 118 (1984) 974–997.

Károly Róbert és reformjai. (Benda Kálmánnal és Fügedi Erikkel közösen.) In *Olvastam valahol... II. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban.* Budapest, 1984, 74–82.

A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984, 77–96.

Vár és hatalom. Az uralom territoriális alapjai a középkori Magyarországon. I–II. *Világosság,* 25 (1984) 288–295., 367–375.

1985

Ung megye nemesi társadalma 1437 előtt. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest, 1985.

Saecula Hungariae 1301–1438. Összeáll. –. Budapest, 1985, sztl.

Saecula Hungariae 1301–1438. Compiled by –. Budapest, 1985, sztl.

Les archives de la Hongrie en vue de l'histoire des pays balkaniques. *CIBAL Bulletin d'Information,* 9 (1985) 48–49.

Die Barone Ludwigs des Grossen, König von Ungarn (1341–1482). *Alba Regia,* 22 (1985) 11–19.

Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). In *Fejezetek a régebbi magyar történelemből.* II. Szerk. Makk Ferenc. Kéziratként. Budapest, 1985. 87–101.

Nagy Lajos bárói. *Történelmi Szemle,* 28 (1985) 393–413.

Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. (Adatok Magyarország középkori demográfiájához.) *Századok,* 119 (1985) 941–1005.

Utószó. In John Gillingham: *A rózsák háborúja.* Budapest, 1985, 311–313.

Chronica und Beschreibung der Türckey, mit eyner Vorrhed d. Martini Lutheri. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1530 sowie fünf weiterer „Türkendrucke" des 15. und 16. Jahrhunderts. Mit einer Einführung von Carl Göllner. Köln–Wien, 1983, Böhlau. XXVII. 256 p. Törökország krónikája és leírása, Luther Márton előszavával. Az 1530. évi nürnbergi kiadás változatlan utánnyomása, valamint öt további Turcica-nyomtatvány a 15. és a 16. századból. [Könyvismertetés.] *Századok,* 119 (1985) 249–250.

1986

A királyi hatalom válsága (1382–1403); A királyi hatalom megszilárdítása (1402–1437); Zsigmond külpolitikája (1403–1437); A Zsigmond-kor társadalmi változásai; A Zsigmond-kor kultúrája; A rendi erők győzelme. Hunyadi János kora (1437–1457). In *Magyarország története 1301–1457.* Szerk. Kristó Gyula. Budapest, 1986, 109–218.

Főnemesi sírkövek a Zsigmond kori Magyarországon. (Lővei Pállal és Varga Líviával közösen.) In *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk., előszó Fügedi Erik. Budapest, 1986, 203–233., 348–351.

Thuróczy János és krónikája. In Thuróczy János: *A magyarok krónikája.* [Hasonmás kiadás.] Budapest, 1986, 409–420.

1987

Luxemburgi Zsigmond. Magyar király, német-római császár. *História,* 9 (1987) 5–6. sz. 3–6.

Ozorai Pipo. In *Ozorai Pipo emlékezete.* Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987, 53–88.

Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. (Függelék: A székesfehérvári koronázások.) *Századok,* 121 (1987) 613–637.

Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem,* 31 (1987) 1. sz. 9–14.

Az utazó király: Zsigmond itineráriuma; Zsigmond bárói; Zsigmond bárói: Rövid életrajzok. In *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437.* I. *Tanulmányok.* Budapest, 1987, 70–92., 114–129., 405–458.

1988

Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. Budapest, 1988. /Előadások a Történettudományi Intézetben 11./ 23. p.

Saecula Hungariae 1301–1438. Zusammengesellt von –. Budapest, 1988, sztl.

Az Anjouk új arisztokráciája. In *Visegrád 1335. Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján.* Szerk. Köblös József. Budapest, 1988, 23–30.

Nagy Lajos és a középkori nagyhatalom; Károly Róbert; Luxemburgi Zsigmond. In *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1988 [második kiadás: 1989] /História könyvek/ 52–55., 59.

Az ország újraegyesítése. Károly Róbert küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok,* 122 (1988) 89–146.

Szűcs Jenő emlékezete. *Magyar Nemzet,* 51 (1988) 295. sz. 4.

The Travelling King: Sigismund's Itinerary. *The New Hungarian Quarterly,* Nr. 110. (Summer 1988) 91–100.

1989

Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Budapest, 1989. /Új Történelmi Tár 2./ 211. p.

Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In *Bericht über den siebzehnten österreichischen Historikertag in Eisenstadt, veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine in der Zeit vom 31. August bis 5. September 1987.* Wien, 1989. (Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine 26.) 67–69.

Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone; Die Grafschaft (Gespanschaft) Eisenburg im 14. Jahrhundert. In *Die Güssinger, Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing un ihrer Zeit (13/14. Jahrhundert).* Hg. Heide Dienst und Imtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt, 1989. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 79.) 85–113., 115–126.

Jelentés a bizottságnak. Királysírok, fejfa nélkül... (Buza Péter interjúja.) *Magyar Nemzet,* 52 (1989) 36. sz. 10.

Egy király Európában. *Magyar Nemzet,* 52 (1989) 194. sz. 5.

A király hűséges támasza. Stibor vajda. *História,* 11 (1989) 1–2. sz. 8–10.

Mályusz Elemér (1898–1989). *Történelmi Szemle,* 31 (1989) 310–311.

Temetkezések a székesfehérvári bazilikában. *História,* 11 (1989) 3. sz. 5–6.

Kalandozások a kártyában. Géza Ottlik–Hugh Kelsey: Adventures in Card Play. Victor Gollanz Ltd. London, 1979, 1983, 286 p. Adventures au jeu de la carte. Pierre Belford. Paris, 1988, 356 p. [Könyvismertetés.] *Holmi,* 1 (1989) 347–349.

1990

Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig. Budapest, 1990. [második kiadás: é. n.] /Magyarok Európában. Szerk. Glatz Ferenc. 1./ 388.

The Age of the Angevines, 1301–1382. In *A History of Hungary.* Ed. Peter F. Sugár et al. Bloomington, 1990. 34–53.

Der Adel Nordostungarns zur Zeit König Sigismunds (1387–1437). In *Settle-*

ment and Society in Hungary. Ed. by Ferenc Glatz. Budapest, 1990 /Études historiques hongroises 1990. 1./ 27–47.

Charles II de Duras, roi de Hongrie et son parti. In *La dédition de Nice à la Savoie 1388. Actes du colloque international de Nice (septembre 1988)*. Paris, 1990, 199–205.

Család és társadalom a középkorban. Előtanulmány. *História,* 12 (1990) 2. sz. 16–19.

Hol van Közép-Európa, és ha megvan, kell-e? *Holmi,* 2 (1990) 108–109.

A magyar őstörténet három problémája. *História,* 12 (1990) 5–6. sz. 58–60.

A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok,* 124 (1990) 25–93.

1991

János Thuróczy: *Chronicle of the Hungarians.* Trans. by Frank Mantello. Foreword and commentary by –. Bloomington, 1991, 225. p.

Elemér Mályusz (22. August 1898–25. August 1989). *Ungarn-Jahrbuch,* 18 (1990) [1991] 337–338.

1241–1999. [Bevezetés Szűcs Jenő: Hétszázötven éve tört ránk a tatár. Minden hatodik magyar halt meg c. írásához] *Népszabadság,* 49 (1991) 80. sz. 23.

A gerecsei vörösmárvány használata Zágrábban és környékén a középkorban (Lővei Pállal közösen.) In *Annales de la Galerie Nationale Hongroise.* Budapest, 1991, 47–51.

A kettős honfoglalás. *Napjaink,* 5 (1991) 1. sz. 15–18.

Kőszeg középkori várai. (Hozzászólás egy vitához.) *Vasi Szemle,* 45 (1991) 602–606.

Mindenkor Európában. Karddal és ekével. (Daniss Győző interjúja.) *Népszabadság,* 49 (1991) 52. sz. 27.

1992

Középkor. Beilleszkedés Európába. (Alapfogalmak, követelmények.) In *Vezérfonal a magyar és egyetemes történelem oktatásához. Kézirat gyanánt az V. Országos Történelemtanári Konferencia résztvevői számára.* Békásmegyer, 1992, 5–7.

Két töredékes sírkő a Margit-szigetről. (Lővei Pállal közösen.) *Budapest Régiségei,* 29 (1992) 49–56.

Magyarország nagyhatalmi szerepe az Anjouk korában. *Napjaink,* 6 (1992) 2. sz. 9–18.

Salgai Miklós. *Levéltári Közlemények*, 63 (1992) 15–26.

A Szent István-i tanulság. *Élet és Irodalom*, 36 (1992) 34. sz. 1.

Város és vidéke a középkorban [Temesvár]. *História*, 14 (1992) 1. sz. 5–8.

1993

The laws of the medieval kingdom of Hungary. 2. 1301–1457. Transl. and ed. by János M. Bak, –, James Ross Sweeney. Salt Lake City, 1992. [1993] XLIX, 293.

Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok.* A kötetet sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: –. Budapest, 1993. (História könyvtár. Monográfiák 1.) XI. 398. (A szerkesztő előszava: VII–XI.)

Középkor. Beilleszkedés Európába. (Alapfogalmak, követelmények.) In *Vezérfonal a magyar és az egyetemes történelem tanításához.* Szerk. Glatz Ferenc. Budapest–Békásmegyer, 1993 /História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből. 1./ 18–24.

Birtok- és családtörténet. (Kísérlet egy 14. századi rekonstrukcióra.) In *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, 23–36.

Egyház- és vármegye Szent István korában. *História*, 15 (1993) 9–10. sz. 4.

Feltevések a magyarok őshazájáról és vándorlásairól. *História*, 15 (1993) 8. sz. 3.

A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, 27–31.

A török–magyar küzdelmek legrégibb fejezete? (Egy magyar lovag levele Rodoszról 1361-ből.) In *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, 33–40.

Vázlat Szűcs Jenőről. *Holmi*, 5 (1993) 833–837.

[Válasz az Aetas körkérdésére a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről.] *Aetas*, 1993. 4. sz. 169–170.

1994

Korai magyar történeti lexikon (9–14 század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. – és Makk Ferenc. Budapest, 1994 [a szövegben további 202 címszó, 19 tábla, 2 térkép].

Die Einkünfte Kaiser Sigismunds in Ungarn. In *Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400. Vorträge der internationalen*

Tagung in Budapest vom 8–11. Juli 1987 anläßlich der 600. Wiederkehr seiner Thronbesteigung in Ungarn und seines 550. Todestages. Hg. Josef Macek, Ernő Marosi, Ferdinand Seibt. Warendorf, 1994. (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit 5.) 179–182.

A főnemesség megerősödése a Zsigmond-korban. *Rubicon,* 5 (1994) 10. sz. 8–11.

Hadakozók rendje. Nemesség a középkori Európában. *Rubicon,* 5 (1994) 4–5. sz. 4–6.

János Hunyadi and the Peace „of Szeged" (1444). *Acta Orientalia Academiae Scientiarium Hungaricae,* 47 (1994) 241–257.

A középkori Dunántúl mint történeti táj. In *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Budapest, 1994, 13–20.

Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). *Századok,* 128 (1994) 273–287.

Mire jó az archontológia? *História,* 16 (1994) 3. sz. 8–9.

Németek. (Tilkovszky Lóránttal közösen.) In *Együtt élő népek a Kárpát-medencében.* Szerk. Ács Zoltán. Budapest, 1994, 77–97.

1995

Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. A szövegeket írta –, Szakály Ferenc. Budapest, 1995 /Magyarország története térképeken elbeszélve. 1./ 67 p.

Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. *Történelmi Szemle,* 37 (1995) 353–365.

Beiträge zur Herkunft und zur Tätigkeit der Familie von Alben in Ungarn. (Süttő Szilárddal közösen.) *Südost-Forschungen,* 54 (1995) 23–48.

A középkori Bosznia. *História,* 17 (1995) 1. sz. 3–6.

Luxemburgi Zsigmond. *Rubicon,* 6 (1995) 10. sz. 4–7.

Magyarok a Kárpát-medencében. A kettős honfoglalás teóriája. Beszélgetés Engel Pál professzorral. (V. Bálint Éva interjúja.) *Magyar Hírlap,* 28 (1995) 194. sz. 11.

Magyarország földbirtokosai – térinformatikai adatbázis. [Poszter-összefoglaló.] (Kollányi Lászlóval és Sallay Ágnessel közösen.) In *Térinformatika a felsőoktatásban szimpozium.* IV. Budapest, 1995, 48–49.

A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban. (Öt északkeleti megye példája.) In *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.* Szerk. Koszta László. Szeged, 1995, 141–159.

A váradi hamis béke. *História,* 17 (1995) 4. sz. 3–6.

1996

Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest, 1996 /História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5./ XXXIII, 567, 266. p.

A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579). Szeged, 1996 /Dél-alföldi évszázadok 8./ 187 p., 1 térkép.

Egy 1525. évi bácskai jobbágynévsor családnevei. (Fehértói Katalinnal közösen.) *Magyar Nyelv,* 92 (1996) 242–246.

Honor, castrum, comitatus. Studies in the Government System of the Angevin Kingdom. *Quaestoriones Medii Aevi Novae,* 1 (1996) 91–100.

Kitalált helységnevek. A Magyar nagylexikon a magyarországi helységekről. *História,* 18 (1996) 7. sz. 31–32.

A középkori Magyar Királyság intézménye. (Rácz Árpád interjúja.) *Rubicon,* 71 (1996) 1–2. sz. 4–7.

Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása. In *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996, 176–186.

A pogány magyarok népe. *História,* 18 (1996) 4. sz. 3–6.

A pogány magyarok népe és országa. *História,* 18 (1996) 8. sz. 12–13.

Ungarija i turskata opasnost po vremeto na Sigizmund (1387–1437). *Istorečeski Pregled,* 52 (1996) Nr. 6. 94–107.

Uradalomszervezés a Dunántúlon a XIV–XV. században. In *Tanulmányok Pápa város történetéből.* 2. Szerk. Hermann István. Pápa, 1996, 21–27.

1997

Az Anjou- és Zsigmond kori Magyarország történeti demográfiájának problémái. In *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1997, 111–116.

A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája. *Történelmi Szemle,* 39 (1997) 297–312.

Egység és megosztottság. Választóvonalak a késő középkori Európában. *Rubicon,* 8 (1997) 5–6. sz. 19–23.

Zur Frage der bosnisch–ungarischen Beziehungen im 14–15. Jahrhundert. *Südost-Forschungen,* 56 (1997) 27–42.

Hunyadi pályakezdése. In *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség.* Coordonator: Marius Diaconescu. Satu Mare, 1997, 91–109.

Köszöntő [Györffy György 80. születésnapjára.] *Történelmi Szemle,* 39 (1997) 295–296.

Megszűnik az Akadémiai Könyvtár? Engel Pál lemondott főigazgató az ámításokról, a pénzhiányról, a jobb és bal kézről. (Rosdy Tamás interjúja.) *Magyar Nemzet,* 60 (1997) 279. sz. 18.

Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle,* 39 (1997) 137–157.

A Széchenyi Professzori Ösztöndíjról. *Akadémia,* 1 (1997) 2. sz. 47–48.

14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend máltai levéltárából. *Történelmi Szemle,* 39 (1997) 111–118.

Toldi Miklós nyomában. Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *História,* 19 (1997) 7. sz. 21–23.

Urkunde, -nwesen /A. Westliches Abendland/ VI. Ungarn. In *Lexikon des Mittelalters.* VIII. Hrsg. und Berater: Norbert Angermann et al. München, 1997, 1307–1308. h.

Jörg K. Hoensch, Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437. München, C. H. Beck 1996, 652 p., 33 Abb., 5 Kt., ISBN 3-406-41119-3, [Könyvismertetés.] *Südost-Forschungen,* 56 (1997) 480–484.

1998

Magyarország helye a késő középkori Európában; Zsigmond kora; A rendi erők győzelme. Hunyadi János kora (1437–1457). In *Magyarország története 1301–1526.* Budapest, 1998 /Osiris tankönyvek/ 11–24., 121–213.

Életmód és történelemtanítás. *Rubicon,* 9 (1998) 7. sz. 4–5.

Engel Pál a térítő első magyar királyról. A magyar átalakulás volt a legsikeresebb (Joó István interjúja.) *Új Pest Megyei Hírlap,* 3 (1998) 193. sz. 6.

Harc Szent István koronájáért. A magyar királyság István megkoronázásától Béla trónra lépéséig. *História,* 20 (1998) 1. sz. 7–8.

Inkább a Nyugathoz tartozunk. Ma lenne hetvenéves Szűcs Jenő történész. *Népszabadság,* 56 (1998) 162. sz. 9.

Neki problemi bosanko–ungarskih odnosa. *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti,* 16 (1998) 57–72.

The Past as Prologue: A New General History. Miklós Molnár: Histoire de la Hongrie. Paris, Hatier, 1996, 469 p. (Collection „Nations d'Europe"). [Könyvismertetés] *The Hungarian Quarterly,* Nr. 149. (Spring 1998) 137–138.

A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest, 1998 /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25./ 179 p.

Archontológia. In *A történelem segédtudományai.* Szerk. Berényi Iván. Budapes, 1998 /A történettudomány kézikönyve I./ 29–39.
Beszélgetés 2000-ben Engel Pál történésszel. [Bojtár Endre interjúja.] *2000,* 10 (1998) 12. sz. 3–9.
Királyság és főnemesség a középkori Magyarországon. *Rubicon,* 9 (1988) 9–10. sz. 69–73.
Köszöntő; Egy előkelő család az Anjou- és Zsigmond-korból: a Szentemágócs nembeli Liszóiak. In *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998, 5–7., 63–76.
Magyarország aranyforintja. *História,* 20 (1998) 4. sz. 18–20.
Sokpecsétes oklevelek 1323-ból és 1328-ból. (Lővei Pállal közösen.) In *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Bardoly István – László Csaba. Budapest, 1998 /Művészettörténet – Műemlékvédelem X./ 133–138.
A török–magyar háborúk első évei 1389–1392. *Hadtörténeti Közlemények,* 111 (1998) 561–577. l.

1999

Csontvázak a kredencben. *Holmi,* 11 (1999) 171–175.
Erbteilung und Familienbildung. In *...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak.* Ed. by Balázs Nagy – Marcell Sebők. Budapest, 1999, 411–421.
A keresztény királyság megalapítása. *Vigilia,* 64 (1999) 11. sz. 839–843.
Királyi emberek Valkó megyében. *Mediaevalia Transilvanica,* 3 (1999) 1–2. sz. 71–88.
Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle,* 34 (1999) 4 sz. 413–428.
Szakály Ferenc sírjánál. 1999. július 15. (Glatz Ferenccel közösen.) *História,* 21 (1999) 8. sz. 4–6.
Szlovákok, románok, rutének. Telepítések Magyarországon Zsigmond korában. *História,* 21 (1999) 2. sz. 26–28.
A török dúlások hatása a népességre. *História,* 21 (1999) 8. sz. 14–16.

2000

Az Aba nemzetség Alattyáni-ága. In *„Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged, 2000, 127–136.
Az „1300 körüli" tanácsi határozat keltezéséhez. In *Magyarország a (nagy)ha-*

talmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József. Pécs, 2000, 125–132.

A honfoglalás és a fehérló-monda „igaz" története. *2000,* 12 (2000) 5. sz. 4–8.

The House of Árpád and its Times. *The Hungarian Quarterly,* 41 (2000) 74–79.

A kereszténység győzelme Magyarországon. *História,* 22 (2000) 2. sz. 10–12.

Magyarország a keresztény államok rendszerében. *Aetas,* 2000. 3. sz. 112–115.

A modernizáció lehetőségei a középkorban. *História,* 22 (2000) 8. sz. 3–7.

Szent István és kora. *Kisebbségkutatás,* 9 (2000) 392–397.

A telekkatonaság és a „propriusok". Egy vita margójára. *Hadtörténeti Közlemények,* 113 (2000) 435–436.

A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok,* 134 (2000) 267–321.

Tudták, meddig tart az ország. Nyugaton, északon és keleten béke volt, délen harcoltak a határ mentén. [Danis Győző interjúja] *Népszabadság,* 58 (2000) 77. sz. 28–29.

Ungarn und die Türkengefahr zur Zeit Sigismunds (1387–1437). In *Das Zeitaler König Sigmunds in Ungarn im Deutschen Reich.* Hrsg. Tilmann Schmidt – Péter Gunst. Debrecen, 2000, 55–71.

A vasi ispánság (Vas megye) a XIV. században. *Vasi Szemle,* 54 (2000) 1. sz. 47–54.

2001

Magyar középkori adattár: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. Budapest, 2001 (Arcanum Adatbázis) CD-ROM.

The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526. London–New York, 2001, 452 p.

Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Budapest, 2001. /História Könyvtár – Monográfiák/ 343 p., 7 t.

Archontológia., Prozopográfia. In *A történelem segédtudományai.* Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 2001. /A történettudomány kézikönyve I./ 27–34.

A honfoglalás kora. In *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig.* Szerk. Tóth István György. Budapest, 2001, Osiris, 17–33.

Magyarország helye a késő középkori Európában; Zsigmond kora; A rendi erők győzelme. Hunyadi János kora (1437–1457). In *Magyarország története 1301–1526.* (Kristó Gyulával és Kubinyi Andrással közösen.) Budapest, 2001, Osiris, /Osiris tankönyvek/ 11–24., 121–213.

Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről. In *Tanulmányok a középkorról.* Szerk. Neumann Tibor. H. n., 2001. (Analecta Mediavealia I.) 73–82.

Anyádvaloga monográfiája. *Holmi,* 13 (2001) 1045–1050.

Baranya megye az országos politikában (1316–1437). In *Tanulmányok Pécs történetéből.* 8. Szerk. Font Márta – Vargha Dezső. Pécs, 2001, 65–75.

Emlékfoszlányok 1956-ból. *Holmi,* 13 (2001) 913–917.

„Én voltam a legjobb középkorász a Postán". Engel Pál történésszel Banyó Péter beszélget. *Beszélő,* 6 (2001) 2. sz. 56–64.

La Hongrie des Anjou. Économie, urbanisation et société. In *L'Europe des Anjou. Aventure des princes angevins du XIII au XV siècle.* Paris, 2001, 169–177.

In memoriam Györffy György. *História,* 23 (2001) 1. sz. 8.

Nem vagyok filozófus! *Népszabadság,* 59 (2001) 116. sz. 10.

A pogányság kiirtása. Kereszténység a törvény erejével. *História,* 23 (2001) 2. sz. 9–10.

Úrigyerekek tévúton. *Népszabadság,* 59 (2001) 110. sz. 21., 24.

A magyar királyi és az osztrák hercegi család 1380. évi házassági szerződésének két sokpecsétes oklevele. (Lővei Pállal közösen.) In *Középkori magyar uralkodói pecsétek.* Szerk. Wehli Tünde.

Zsigmond király pecsételési szokásai. In i. m.

Osiris Kiadó, Budapest
(Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja)
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa
A sorozatot tervezte Környei Anikó
Műszaki szerkesztő Kurucz Dóra
A nyomdai előkészítés az Osiris Kft. munkája
Tördelő Sörfőző Zsuzsa
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán
Felelős vezető Megyik András

ISBN 963 389 392 5
ISSN 1585-4248